ШАМЫРАТ ТАГАНОВ

Гара Йылгын

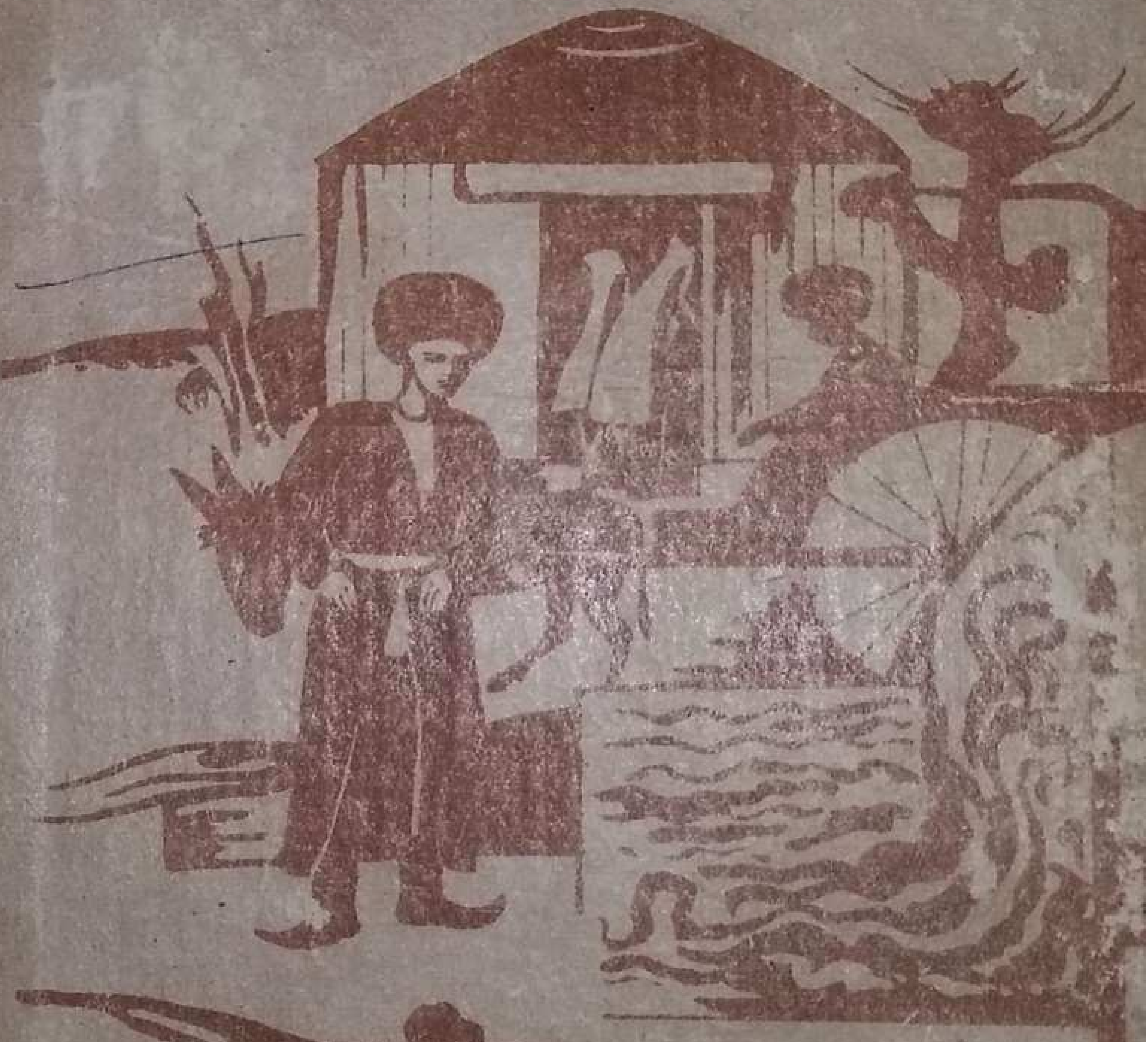

ББК 84 Түр7
Т15

Таганов Ш.
Т15 Гара Йылгының оглы. Роман. — А.: Түркменистан, 1992. — 576 с.
ISBN 5-8320-0686-0

Языжы Шамырат Тагановың «Гара Йылгын» романының шу икинжи китабының биринжи бөлүминде Гара Йылгын батырың өлмезинден өң әден арзувлары, оларың амала ашырылышы өрән ынандырыжы хем толгундырыжы беян эдилйәр. Икинжи бөлүмде болса Гара Йылгының агтыгы Юсубың чылшырымлы хем-дә пажыгалы ыкбалы образлар аркалы ачылып гөркезилйәр.

Т 4702590201 — 033 42 — 92 ББК 84. Түр7

ISBN 5-8320-0686-0
© Ш. Таганов, 1992.

БИРИНЖИ БӨЛҮМ

Халкың говы гөрен эденли хем парасатлы герчеги арадан чыкса-да, онун весъетлери унудылмаяр. Көпчүлик олары өзүне яран эдинип, шондан кувват аляр. Гара Йылгын батыр хем өлмезинден өң еңиёлук гарып-гасарларың үйшмеленңинде:

«Арзувым гарысына даянянларың гүзеранының говулашмагы! Зәхметиң нәмедигини ятып ийәнлерин гөзүне гөркезмек» дийипди.

Гарып-гасарлар Гара Йылгының бу арзувының үстүне ене энчеме говулыклары гошупдылар. Гара Йылгын батыр өленсоң-а олар хас хем көпелипди. Бүтин Губадаг этрабына яйрадыпдылар. Бу ягдай байларың, ишан-моллаларың гонжуна гор гуйярды. Гара Йылгының ерине онуң несиллериниң бири гечер өйдүп ховсала дүшйәрдилер. Батырың ызыны алып гетержегиң хәзир ёкдугыны аңсалар-да, ынжалмаярдылар. Гара Йылгын өлмезинден өң бу ере гөчүп гелен Момалак бай хеммеден бетер ода-көзе дүшйәрди.

«Әгә болмалы. Гарып-гасарда аң ёкдур. Олар Гара Йылгын телбәниң аялыны өңе сүрмекденем гайтмазлар. Шол хелее дагы эмел етсе, дат гүнүмизе. Олам әри ялы гарыпларың ховандарыдыр» дийип, өз янындан бет пыгыллары ойлаярды.

Ахыры ол берим-пешгеш билен Маңңыдың бегиниң гөвнүни тапып, Губадаг этрабының кетхудасы бо-

лупды. Шондан соң Губадаг этрабының илатының эгни чекен ялы болды. Гарыплары өңкүден бетер гам-гусса басды.

Ягшының гадыры ёгалансоң хасам белли болян экени. Кын гүнлеринде маңлайларындан дирәп ugran экени. Кын гүнлеринде маңлайларындан дирәп уграп йигиди йитирен гарайылгынлыларың көпүси думлы-душа пытрап уградылар. Муна Момалак бай дарыгып дурмады.

«Чөрек оюн эдер ялы зат дәлдир. Бойнуңызы буруп, ене гелерсиңиз, өңүмде дыза чөкерсиңиз» дийип, өз яныдан ынамлы айтды.

Шол гүнлериң биринде Маңңыдың беги оны өз янына чагырды. Эйле-бейле жайың гапысындан эгилмән гирип билмейән, агта ябы хәсиетли Момалак бай бегиң арзханасына башыны эгип гирди-де, ики бүкүлип салам берди. Бег билен ыхласлы гөршүп, ясама песпәллиге салды-да, хал-ахвал сорашып башлады. Месавы гүррүңден соң, Маңңыдың беги муртуны сыпалап гөзүни гүлдүрди.

— Момалак эке! Сизиң өзүңизиң гелмели, нобатлы орнуңыз бар велин, ене-де мана чагыртдыңыз!

Бай чөпүрлек эли билен гүрзелек сакгалыны сыпалап отурышына ашак бакып мысапырсырады:

— Догры айдярсыңыз, тагсыр, бу сапар гүнә биздедир. Гөрениң шу өйүң керамачылыгы-да. Гелен-гиден, той-садака, йыгым-дүйрүмем бир яныдан. Хабар этсеңиз, этмесеңиз-де барысыны көр эдип, бу гүн-эрте хузурыңа гелмекчидим.

Бег гүлүмсиреди:

— Я-да хәлем тутуш губыдаглы болуп Гара Йылгын телбәниң ясыны тутуп, ер багыртлап ятырмысыңыз?

— Тагсыр, бейдип мениң гөвнүме дегмәң. Мен шол адамы дирикә-де итден бетер йигренйәрдим — дийип, Момалак бай йүзүни эгшиден болды. — Херпә худай бизи ялкайды. Гелмезе гитди бимаң!

— Гитмесине-хә гитди велин: «Онуң арзувлары высал болар» дийип, ениелуклар агызларыны сувардямышлар. Онсоңам хабарың бармы, о телбәниң айдан сөзлери бүтин Хорезмине яйрап баряр.

— Ярамаз геп тиз яйрагыч боляр-да, бегим.

— Онуң өңүни алмалы. — Бегиң гөзлериниң агы көпелди. — Өр-рән тиз өңүни алмалы.

Момалак бай бу барада келле девйәрди, йөне хәзир онуң беги диңләси гелди.

— Буйругыңыза тайярдырыс, бегим.

Бег дүйбүнден ёк затлары отарып уграды.

— Гара Йылгын телбәниң өзи өлсе-де, ызының гүррүңи көпелип йөр. Шонуң өйүне гижеде-гиримде атлы-яраглы гелип гидйәнлер кәнмиш. Шонуң өңүни алмасаң, соңы говулыга бармаз. О затлары сизем бизче билйәнсиңиз. Оңа худая ынанан ялы ынаныл йөренлер аз болмалы дәл. Шолар ене-де Гара Йылгын телбәниң оглуны я аялыны ерине диклемек максады билен бир затлары этжек болуп йөрен болмасынлар.

— Тагсыр, Гара Йылгында иле кетхуда болар ялы етишен огул бармы? Болаянда-да сиз өз орнуңызда аман-саг отурсаңыз, Гара Йылгының оглунын элине сусагың сапы етәймез. Мен шоны айнада гөрен ялы билйән.

— Атаңыза рахмет, шон-а билйән экениңиз. Йөне ханлыкларда оваладан гелйән шейле бир дүзгүн бардыр. Атасы өлсе гүррүңсиз оглуны ерине дикләймели. Ана, шонуң үчинем биз ахмал болмалы дәл-дә. Онсоңам мениң эшидишиме гөрә, оларың дилдүвшүгиниң максады илки билен Маңңыды харап этмек. Йөне бейле зат болуп билмесе герек. Себәби гарайылгынлыларың арасында бизиң гаршымыза чыкып билер ялы йүрекли адам бар дийип эшидиленок. Икинжиденем, гарайылгынлылар Гара Йылгының ерине оглунын, аялының, хоссарының дикленмегини хайыш эдип, Хыва ханының янына топар тутуп уграбермезлер-ә!

— Тагсыр, Гара Йылгын телбе хан-да дәлди, мөхүрдар-да болманды ахырын.

— Оныңыз догры, йөне Губадагың зат гөрмедик илаты үчин ол ханды-да! Шонуң үчин онуң ызыны йитирмежек болуп горсулдашянлар, хоссарсыраянлар аз дәлдир.

— Догрусы, биз-ә оңа меңзеш зады дуймандырысам. Болса-да бегим, сиз узакдан гөрйәрсиңиз-ов — дийип, оны угруна ковды.

— Сиз билмесеңиз-де, илиңизде билйән адамлар бар. О телбәниң аялының-да хәсиетини говы дийип салгы береноклар. Хениз хор-хоры ятанок диййәрлер.

Өзем эдил эркек адам ялы улудан-кичиден гайбыны, чекиниңи билмейәрмиш дийип эшидйәрин.

Бай гүррүңиң әхециңи деррев аңлады.

— Тагсыр, ол айдянларыңыз угрунда бар. Ол хелейиң есер кеми ёк. Шол аял бир зада баш гошупдыр я-да пылан зады эдипдир дийселер ынанайчалы. Әри өлсе-де, энтек йүреги сувлужа онуң.

Бег ювашлык билен башыны галдырып:

— Элбетде, ол аял мениң Гара Йылгын телбе билен өчли боландыгымы, телбәниң абрайыны ханың өңүнде күл эдендигими билйәндир ахбетиң!

— Билмежек гүманасы бармы, тагсыр! Ол дине хайыр-согабы билмез. Хава-хава, оңа мензеш женжелли-давалы ваканы хич кимиң аялы билмесе-де, Гара Йылгыңың аялы билер.

— Ханы, маслахат бериң! Биз инди бу ягдайы нәхили ёл билен дүзгүнлешдирмели? Олары башына гойберип-ә отурып болмаз. «Ил аглак болса, доңуз депә чыкар» дийипдирлер.

— Нәтмекден алла сакласын. Иң говусы, шейле эдели, шондан гележек беланы мениң бойнума йүкләй.

— Ёк, ол болмаз, бай эке! — дийип, бег элинден хөкүмдарлык гидип барян ялы сесини гаталтды. — Мунуң башга бир алажыны этмек герек. Мени арка тутунмасаңыз о белалар сизиң бойнуңыза яй бердирер.

— Боля, тагсыр, арка дурсаңыз шу меселәни мен гыл согран ялы эдип берейин, еке өзүмиң алжак галам болмаз — дийип, Момалак бай ичинден гатырак гиденине өкүнди.

— Ине, мунуң башга геп. Жайдар гүррүң. Ене бир зады айдайын, шу меселәни узаклашдырсаңыз ялңышарсыңыз. Өзем адамларың арасында шол хелейиң абрайыны гачыржак болмалы. Ынамдар адамларыңыз геп-гүррүң яйратсынлар. «Гара Йылгының адына, тутуш Губадаглың адына ыснат гетирйәр. Ол болгусызлар, огры-жүмрүлер билен гатнашык эдйәр» дийип гүррүң этсинлер.

— Айдышыңыз ялы болар, бегим — дийди-де, Момалак бай беге бир пенже теңңе узатды. — Шужагазы сизе пешгеш гетирипдим!

Бег бегенжини гизледи. Йөне онуң доймаз-долмаз гөзлери йылдырап дурды.

— Герегем дәл экен-ле... Таңрыялкасын, алладан гайтсын! Бизем сылаг-хорматың гадырыны билйәндирис.

Ол зор билен гөзлерини теңңеден совуп, пернайсызсыран болды.

• • •

Момалак бай өйүне геленден соң ичини хүмледип, көп отурды. Ахыры «Эх-э-э» дийип, еринден дикелди. Тапан чыкалгасына моңча болуп, өйүң ичинде гезмеледи. Гөвүн йүвүртди. Дерревем хызматкәрини чагырды.

— Сен хаял этмән гит-де, Гара Йылгының хелейиниң доганы Бердини тапып, мениң яныма гетир.

— Лепбей, бай ага — дийип, хызматкәр Бердиниң өйүне таран уграды.

Байың чакылыгыны эшиден Бердиниң йүрегине бүкгүлди гитди. Байың гапысындан гиренде дызлары сандырады.

— Бай ага, чагыран экениңиз.

Бердини аягына япышан палчыкча-да гөрмейән Момалак бай муртуна сыңгы берип, өзүни эльетмез кетхудаларың дениңде гөркезмәге чалышды. Эмма хернә-чигем болса гаршысында отураның илиң агзына-дилине дүшен адамың гайыныдыгыны ядына салып, аңына гелди. Ол Бердиниң үстүне гыгырып, абыр-забыр этмек пәлинден гайдып:

«Мен инди шу төверегиң хайыр-согабыны соражак адам. Пәхимли болмалы» дийип, ичинден хондан-бәрсиреди.

— Гара Йылгын нересе-де гидиберди. Хеммәмизиң-де ахырында болжагымыз шол-да! Элбетде, бу ягдай бизе-де, сизе-де еңил дүшмеди. Нәтжек-дә, бендеси алланың саланыны чекмели боля-да, йөне велин, Берди, өлениң ызының абрайыны сакламалы.

Бердиниң енсе дамары тирпилдәп гитди. Байың аларан гөзлерине серетди. Хич зада дүшүнмәнсоң геплемеди.

— Шол доганың гәкилиги кәнбир дүзүв дәл диййәрлер. Эшидишиме гөрә, ол өңем бир өйи бозуп, Гара Йылгына чатлышан болмалы. Индем онуң адына ыснат гетирип, өйүне гуйруклы ити гиризип, гүйа

руксыз ятя чыкарярмыш. Ине, Берди! Шу гүррүңлер велиң, сениң илбирилериң четини гыздыряр. Хас догрусы, биз шуны өз машгаламызың басгыланындан энайы гөремзок. — Момалак бай шар гара сакгалыны ызлы-ызына бирки ёла сыпалады.

Бердиниң йүзи боз-яз болды. Гөз астындан бая аларылып серетди.

— Бай ага, мениң-ә шоңа меңзеш затлардан хабарым ёк, онуң ялы гүррүң эшидемок, гүман эдер ялы задам гөзүме иленок. Агзы бошларың гүррүңидир ол.

— Диймек, онда сен бир хайвандан тезеги үйтгән бинамыс адам экениң-дә. Нәме, сен уяң өйүне кимиң гелип-гиденини билмән, хайсы пилиң гулагында уклап йөрсүң? Гөзүң көрми, гулагың керми я-да бир машгаланы горарлык гайратың ёкмы?

— Бай, «Сув гөрмән тамман чыкарма!» Түркмен намысыны жанындан илери гөрйәндир. Шу гүррүң чын болса, этжегими билйән, ялан болайса-да, шу гүррүңи тапаның бокурдагына мүнерин.

Бай гаты ардынжырады. Ол хем-ә хайбат үчинди, хемем өзүне пәхимли бол дийип, несихат бердигиди.

— Гызыберме, хетдини тана! Мен шу гүррүңлери сеңа гыжалат үчин айдамок. Шо гүррүңлер чын болаянлыгында жоннук пычагың билен алжак галаң ёкдур. Шу ишлер сени әсгерилмән эдилйәр. О затларың өңүни алмак үчин арка герек, арка! Сен үч гүнден гелип, гөрен-эшидениңи маңа хабар бер, онсоң икимиз маслахатлашарыс.

— Маслахатлашар ялы бу ерде үйтгешик зат ёк, бай ага.

— Шейлеми?

— Хава, шейле, бай ага.

Байың сүңңи саңңылдап, гөзлериниң агы көпелди.

— Тур, гөзүме гөрүнме. Индики базар гүнүне ченли шол ваканы аныклап хабар этмесең гөрериң!

Чагырылып, урлан ит ялы, хөдүрсиз-керемсиз гайдан Берди өйүне гелйәнчә бирнеме көшешди. Ол нәче ойланса-да, гелен-гиденлери гөз өңүне гетирсе-де, доганындан айып тапмады. «Огулжемал бейтмез» диен анык карара гелди. Гапыдан онуң сулбасы гирди. Доганының ягдайыны йүзүнден аңан Огулжемал, Берди ашак отурып-отурманка:

— Берди жан, эйгиликми? Бу нәме йүзүң-гөзүң боз-яз болупдыр? — дийди.

Берди Момалак байдан эшиденлериниң әхлисини Огулжемала бирин-бирин гүррүң берди. Огулжемал бу сөзлере өр-гөкден гелди. Ол агзына гелениңи айдып, Момалак байың үстүне гитжек болды. Муны эшиден гоңшы-голамы Огулжемалы Момалак байыңка гойбермедилер.

«Сен ялңышма, Огулжемал! Ол байлыгыны ичине сыгдырып билмән, болабилениңи болуп йөр. «Месиң аны болмаз» дийипдирлер. Онуң аганына-дөнениңе дүшүнип болмаз. Ол сениң ягшыңа-ямаңыңа парх гойянлардан дәлдир. Саклан, сабыр эт, Огулжемал. Бу затларың соңы болар. Онсонам бай билен бу махал сениң ойнуң дең гелмез. Иң бәркиси бала-чагадан айрар, өйүңи тоздурар. Онуң үчин саңа дек отурандан говусы болмаз» дийип, адамлар несихат барыны берип башладылар.

Эжизлемеги билмейән Огулжемал өз гүнүнден зейренип аглады-динди, зейренип-гаргынды. Гахарына:

— Сен иле меңзеш боланда, мен бейдип Момалак бая меңзешлерден шылтак гүррүңлери эшитмездим. Сениң ялы доганым болуп, намысың ашагында галмалымы мен — дийип, Бердә-де кәйинди. Огулжемал шол агшам дуз датман, чагаларыны багрына басып, ёрганы бүренди-де, сүйнүп галды.

• • •

Дайысыны ики адамың алып гиденини Мәммет гөрүпди. Йөне эжесине айтманды. Ол бир затлары аңшыран ялы, гижеси билен горсанып, кирпикли гөзүни чалман чыкды. Ол даңа якын эжесини оярып:

— Яңырак мейданда бир хүмүрди болды. Сесини дайымыңка меңзетдим — дийди.

— Гояверң, худай саклаверсин! Башымызда хер затлар бардыр. Бахыллар бизи өз гүнүмизе гойжак дәл-ов. Гижәниң ярында дайың бу тайда ким билен геплешсин? — дийип, Огулжемал оглуна дуйдурман, пычак алды-да, ылгап даш чыкды. Диңширгенип дурды. Бердиниң гапысы ачык. Огулжемал басык сес билен:

— Берди! — дийип, чала гыгырды.

Сес берен болмады. Огулжемал ичерик гирен бадына дерде ярар ялы задың алнаныны анды. Элеврэп, аглап-энрэп гоңшы-голамыны өрүзди. Эмма хернәче идеселерем Бердини тапмадылар. Онсон Огулжемал:

— Еке доганымын ганына галан Момалак байдан башга хич ким дэл. Маңнылың беги билен икисиниң эден иши — дийип, сачыны яйып зарлады, гоңшулары Огулжемала гөвүнлик берип башладылар.

— Ханы, Огулжемал, бирселлем саклан! Мунуң дерегини бир аныклажак болалың. Хамала диели, Бердини Момалак бай огурладып экитдирендир дийсек, онда Бердиниң ичери гошы-да ёг-а! Муны аныкламак герек. Ол Момалак байдан горкуп гачып гиден болаймасын — дийдилер.

Гапдалда дуран яш йигит:

— О нәме үчин екеже уясыны ташлап гачып гитмелимиш? — диенде, гаршысында дуран орал аял:

— Оны эййәм көне ябың райышына сүсдүрендирлер. Өй гошларыны-да билмесин дийип аландырлар — дийип бозлады.

Шол вагт хасасыны чалып бир ерден Күти кечже етип гелди. Ол салама-хелиге ер гойман, Бердини сорады. Дуранлар оңа:

— Бизем Бердини идэп йөрүс — дийип жогап бердилер.

Күти кечже:

— Хә-ә-ә, онда болды — дийип эгленмән, ызына доланды.

Дуранларың кәбири онуң болшуны геңрәк хем гөрдүлер. Йөне гөни Момалак байыңка тарап тутдурып барян гаррыны саклажак болуп дурмадылар.

Агшамара обаның гарып-гасарларының үч-дөрдүси Огулжемалың халындан хабар алмага гелдилер. Огулжемал оларың янында өңки-соңкы дердини агзап, яныр-бишип зейренди.

Геленлеринем йүреги янып дурды:

— Гара Йылгын батыр барка аркадаглы ялыдык. О бенде-де шейле болды велин, эесиз галан ите меңзедик отурыбердик. Ынха, инди өнъетен еңсәңе депжек болуп дур. «Баш болмаса, гөвре лэш» дийлени рас экени.

— Батыр өлсе-де, арзувлары ил арасында яшап

йөр — дийип, гелинлериң бири Огулжемалың гөвнүни галкындыржак болды. — Эншалла, батырың айданлары высал болар.

— «Ил агзы — керамат» дийипдирлер. Гарыбынам гүни догар.

— Батырың арзувлары высал болса байлар, ишан-моллалар гирмәге дешик тапмаз.

Бу гүррүңлер деррев Момалак бая етди. Ол ялхорларының бирки саныcына геп берип, Огулжемалың янына гелйәнлери мазалыжа азундырды. Шондан соң оба адамларының бир топары Момалак байдан чекинип, Огулжемалың гапысының өңүндәки ёлдан хем гечип билмедилер. Йөне Гара Йылгын батырың жан ынанышян достлары гижеде-гиримде онаййыны тапып, барып, Огулжемалың етер-етмезине гарашык эдип дурярдылар. Бу хемаятлар гөвнүне теселли болса-да, гам-гуссадан яңа йүки етен начарың өңки гөрк-гөрмегинден нам-нышан галмады. Иши-пишеси гиже-гүндиз Гара Йылгыны ятлап агламакды. Берди-де дири йитиг болупды. Ташлап гидени үчин Огулжемал ондан өмүрлик ынжады. Бу жебирлериң үстесине-де байлар өзүме болмаса-да, чагаларыма зепер етирер дийип хопукды. Ол гижесине золзол тисгинип оянярды. Онуң үстесине-де соңкы гүнлерде Огулжемалың чалгысы-чалгысына зордан етйәрди. Чагаларының улусы говшагракды, кичиси-де энтек яшды. Аграм онуң бир өзүниң герденине дүшйәрди.

Ол делмурып, юздүнып отуран чагаларына азажык гыздырма биширип бержек болуп башагайды. Гыздырманы элинден-элине гечирип үфлейәрди. Эли дөзер-дөзмез болан вагты оны бөлүшдирип башлады. Халлы түйкүлигине дүвнүп, үсгүрип уграды. Шол вагт Момалак байың хызматкәри ичерик гирди.

— Гелнеже, сизи Момалак бай чагыряр.

— Эйгиликми?

— Билмедим. Хәзир гелсин дийди.

Огулжемалы хорлук басды. Чагаларының болшуна йүреги гыйым-гыйым болуп дуран эне бирден дикелди.

— Бая айт, мени гүнүме гойсун. Чакылыга барып йөрер ялы мен элими говшурып отурамок. Гүнүм гайгы маңа!

Гижейлэнлер байын өзи гелди. Ол салам хем алман эзмлы гепледи.

— Хэ-э, тайяржак ерден саллахыңы өйлендирип, ичини гулдүрип отырмың, хелей! Энтек хор-хоруң ятмандыр-ов сениң!

— Бай, адам ялы гепле! Доганым болса өзүме-де герек. Онсоңам сениң ол айдян задың боланмы-болманмы, билйэн ёк. Бу затлар гураландыр дийип гөвнүме гелйэр мениң. Эгер гүманым догры болса, билип гой: нэхак ган ерде ятян дэлдир.

— О-хо, демиң зор чыкяр-ов сениң. Сенем билип гой, хелей, уруп аглап ёл алмарсың. Я-ха етимек гелип мениң дызыма чөкер тоба эдип, ёгсамам сен гызыны гачыраның үчин Күти кечжэ хелей боларсың. Хасапсыз зат ёкдур.

— Нэме, нэме?!.

— Хайярсырама! Хоссарсыз гарры дийип машгаласыны депележек болдуңыз сиз онуң! Өңки ялы эденимиз гечер дийип пикир эденсиңиз. Ёк, Момалак бай өз ганатының ашагындакы гарып-гасарың депесинден гуш учурмаз. Мениң сораян еримде хемме зат алланың буйрушы ялы...

— Чык! Чык, гүм бол! Имансыз өтен!

Огулджемалың айылганч сеси назым билен геплэп дуран байың инини җүмшүлдетди. Ол деррев сесини кесди.

Чагалар гулагыңы дешип барян сес билен аглашып башладылар. Огулджемал дүйрүгип бөкди-де, дулда асылгы дуран гылыжы какып алды. Бай гаты чалт атланды. Атыны дебсиледи. Огулджемалың дашарык чыкманыны гөренсоң, ойтарылып ызына өврүлди, сандыраян басык сеси билен гыгырды.

— Тайяр болуп отур. Көпден бэри эркек ысынам алан дэлсиң!

Гөзлери ханасындан чыкып барян, дуршы билен галпылдалаян Огулджемал чагаларыны гужагына гысып, олары көшешдирип башлады.

Такмынан бир хепде гечипди. Огулджемал пежиң голтугына гечип, гөзүни бир нокада дикип отырды. Шол вагт бири күрсэп ишикден гирди. Онуң болшы ишандан гачан дэлэ чалым эдйэрди. Огулджемал бөкүп ериңден турды, чагаларыны төре чекди.

Мыхман:

— Горкман, мен өзүңизиңки ахыры — дийип йыршарды.

Огулджемал гелен адамы бирбада танамажак болды. Соң бирине меңзетди. Аманлык-саглык сорашандан соң, доганогланыдыгыны билип гайтадан гөрүшди.

Оңа Италмаз энек диййэрдилер. Ол обаның япыны-ягдайыны сорап, Огулджемала дуйгудашлык билдирип:

— Башыңа дүшен ишлери эшитдим. Бай билен ойнун дең гелмез — дийди.

Доганогланына кэнбир писинди отурмаса-да, гайгы-гам басан вагты гелени үчин Огулджемал ондан разы болды. Башындан гечeнлери гүррүң берип дердинди.

— Билйэн, хеммесини эшитдим — дийип, Италмаз энек гүрлэп уграды. — «Ямандан боюңы сатын ал» дийипдирлер. Гөтерил бу ерден. Мен сени экитмэге гелдим. Менден башга якын хоссарынам ёк.

Огулджемал онуң йүзүне чинерилип серетди. «Бир бела чолашдыраймасын» дийип этияч этди. Мыхманың йүзүне середип отурышына ол өзүнде адамлара ынамсызлыгың дөрэп уграндыгыны дуйды. Ичинден «Гүнэми гечевери, худай жан, замана шейле» дийип пикирленди.

— Мени инди экидип нэтжекдиңиз? Болжагым болуп, боям синен адам. Чагалар билен йыкылар-сүршер, гүнүми гөрерин.

— Бу тайда инди сениң ягшына-яманына гөз-гулак болуп, агыр-енлиңе гарашык эдер ялы хоссар-ховандарың ёк. Берди янында болса боларды. О самсыгынам нирэ гидени мэлим дэл, чагаларың-да яш. Булары бакып адам эдйэнчэң сүегиң сүбсе болар. Сен шу болшуңда гаты хорланарсың. Бэрик гайданымда гелнежеңем маңа зынхарлап табшырды, өзүңден галдырман алып гайт дийди.

Огулджемал бөврүни диңлэп, ики гөвүнли ягдайда оюрганып отурышына:

— Шүкүр, энтег-э хорланамзок. Зада мэтэчлигем чекемзок. «Кыямат гүни гоңшудан» диенлери, илбенде гөзүнден саланок. Гелип-гидип дурлар. Илим-гүнүмден ырза. «Ики аяклы ики гүнде» дийипдирлер. Өлмесе бужагазларам ынхажык етишер. Адам боларлар, худай етирсе ил билен якамыз деңлешер.

Мен о тайык гитсем, бу гүнүмденем айрыларын. Хернәчигем болса, бу чагаларын какасының сарпасы бар. Онун газаның гиден ат-абрайы бизи голдаяр. Онун дузуны иенлер бизи гөзүнден салмаз — дийип, Огулжемал гөзлерине яш айлады. Байын гелип гидишини ятлап хас бозулды.

— Догрудыр! Бу гүн-эрте сыланжагыңы менем билйән. Гара Йылгын батырын бу илде хорматы улудыр. Онун бу иле кән азабы сиңендир. Онун бу төверегини ил этмек үчин азар көкүни гөренинем эшитдим. Йөне яңы бир сөзүнде дилиңден гачырышың ялы, досты көп адамың душманы-да етерлик боляр. Кән етикчилигим болмаса-да, достуңыздан душманыңыз кәнмикә диййән. Нә вагт, нә замана. Ара даш, бирибиримизиң өлен-йитенимизем өз вагтында билип болонок. Ынха, гөрйән ачлык, кеселчилик. Бу дөврде бизжал өлйәнлер көп. Сен-ә хәзир хеммеденем эжиз. «Солтан сүңңүни хорламаз» дийипдирлер. Хер нәме дийсенем, мен сени бу ят адамларың арасында дерләп ташлаб-а гидип билмен. Мен сизи бейтдимиңдирип ташлаб-а гидип билмен. Мен сизи бейтдирип депәңизе мүнүп дуран душманыңызың арасында ташлап, гидип ынжалып билмен — дийип, Италмаз энек Огулжемалың сесиндәки билдирер-билдирмез юмшаклыгы аңып омзап уграды. — Сиз бәрде хорланып отурсаңыз, бизиң о тайда яг ийип, йүпек геенимизиң хайры ёк.

Огулжемал кечәниң гүлүни дырмап, дымып кән отурды. Гапдалында гысмылжырап отуран Мәммедиң башыны сыпап эсли салым оюрганды. Соң башыны дикледи.

— Онсоң ол атам-энемиң ганына галан, бизи илгүнден айрып, ган агладан пешаплары нәтджек? Дамжадан гачып, ягша учрарыс биз.

— Аркайын бол, олар дыр-пытыр болуп, дарган гитдилер. Олар Мырат чүнкар диен бири билен алагөз болдулар. Онун келлекесерлери оларың жайыны отлап, элиндәкини-ужундакыны басып алып, масгара этди. Ичерсиниң гөзе гөрненини дынчлады. Галакмачаны-да юртдан чыкып, гачып гитдилер. Менем о тайдан гөчүп айрылдым. Амыдеряның кыбласында ер тутдум. Орачамы Якышың илерсиндәки токайың четинде дикдим. Одун-чөпүмизем бол — дийип, Италмаз энек галкыжаклап, дилини сүйҗедип башлады:

Огулжемал ашак гарап, көп ойланды. «Өйден эркек гөбекли гирип чыкмаса, кын болжак» дийип пикирленди. Байың ол гүики гүррүни-де бөврүне саңкы болуп дурды. Гараз, бир тарапа гозганмаса, хезил тапмажагыны дуйды. Йөне өвренишен еринден гитмәни-де кын гөрйәрди.

— Бердиңнем аныгыны билмедим — дийип, ол юваш гүрледи. — Гапышан дүнйәде ялныз доганымызың дидарыны гөрмәге-де зар болдук.

— Сениң ядәп гелсе, биз тарапа гечениңи билер. Шо ере барса, она-да юрт тутуп берерис, билеже яшаберерис — дийип, Огулжемалың говшаныны анан Италмаз энек агзында аш гатыклап башлады. — Бейдип, зейренип отурсаң, эжизлик депәңден басыберер.

Гоңшы-голамына гечжегини дуйдурса, тәвелла эдип гойбермежекликлерини Огулжемал билйәрди. Шонуң үчин ол хич киме зат дуйдурмады. Онсоң онун Момалак байдан-да горкусы барды. Гөрүнмән бу төверекден гарамы сайланың кем дәлди.

Айын айдың боланы онат болды. Ела дүшүленсоң ызына гаңрылып-гаңрылып, өйүне середен Огулжемалың йүреги ашаклыгына сүйшен ялы болды. Кичи оглуны багрына басып, силкиниц-силкинип аглады. Онун халына дөзмейән ялы долушан Ай булудың аңрысына гирип гитди...

* * *

...Огулжемал доганогланыңың чатмасына гирип гөренсоң, пушман барыны этди. Өзүне нәлет барыны окады. Эмма инди гичди. Доганогланыңың өйүниң ичи тейим-такырды. Бу өйде не иере, не-де геере зат барды. Гапысында-да «ток» диере товугы, «пиш» диере пишиги ёкды. Эгнини гысышып отуран ач-яланач чагаларын-да йүзлерине күлүн реңки уруп гидипдир, эшиклери ода салсаң түтежек дәлди. Муны гөрен Огулжемал: «Булара йүк болян болдуг-ов! Мен нә йүзүме утанман сачага эл узадайын» дийип, улы гайга галды.

Огулжемалың өй гошларыны бирлай гөзүнден гечирен Италмаз энек улудан демини алып, чашып ятан паты-путулара элини узатды-да:

— Огулжемал, сениң эхли байлыгың шулармы? — дийди.

— Хава, доган, башга зат ёкдур бизде.

— Сен маңа ынанянмы?

— Ынанмасам юрдумы ташлап, ызыңа дүшүп гелмездим.

— Онда, доган, сен менден зат яшырма!

Огулжемал бу гүррүңе дүшүнмеди. «Нәме дийдигикә бу?» дийип, ол ичини геплетди.

Италмаз эңек гамашып, гүррүңиң довам этди.

— Гара Йылгын батыр илиң кетхудасы ахыры.

— Хава, илим-гүнүм дийиб-ә легзан какыпды.

— Ханы онда онуң байлыклары?

Огулжемал бу сорага толгунып, гөзлерини яшлады.

— Сен менден зат гизлеме. Гөмүп гоян болсаң айт — дийип, Италмаз эңек кечже гүррүң этди.

— Доган, мен бу гүррүңлериңе гаты гынанян. Мени инди сен бир бейдип өртеме.

— Диймек, онда Гара Йылгындан галан зат ёк-да?

Огулжемал гөзлеринден яш акдырып, чагаларының йүзүне серетди.

— Бу чагалара иймек-ичмек, гейим-гежимем герекдир ахыры — дийип, Италмаз эңек өзбашына хүңүрдеди. — Энчеме йыл илиң кетхудасы болса-да, акылы зат кесмейән экени Гара Йылгының.

— Доган, өлини көтеклеме. Биз өз гүнүмизи гөрерис.

Огулжемал айдышы ялы, өз аладасыны өзи эдип уграды. Барлырак адамларың юмшуны эдип, чагаларына өлмез-өди тапды.

...Бир гүн ол агасында нәхилидир бир үйтгешиклик дуйды. Онуң бир зат айтжак боланда, йүзүни кесе-кесе совяныны ол билди. Агзына салан бир дөвүм загарасы бокурдагындан гечмеди. «Гара пахыр нәме үчин дүйшүме гирдикә, башымызда бир бела болаймаса ягшы» дийип, улы үнжә галды. Басым дүйшүң ёргуды чөзленип башлады.

— Огулжемал! Сен энтек яш начар. Башы бош отурмак узагындан саңа кын дүшер — дийип, агасы йүзүни кесерәк совуп, ахыры ярылып уграды. — Илчилик, бириниң дили дегер, бириниң эли диен ялы. Кесәнден гыбатыңы этжегем тапылман дурмаз. «Эрсиз аял, уянсыз ат» дийипдирлер. Мениң диеним эт, Сени Жырман ага билен баш говшурма эдели. Ол обамызың эңабатлы аксакгалларының бири. Мен онуң билен йүзлейрәк геплешдимем. Ол бизе бир батман жөвен, ики пут дары хем ичмегини бермекчи. Саглык болса, шонуң берен галласы билен чагаларымыз аркайын бишикчилиге етйәр. Менем уясындан халат геен адам болян. Сениң-де элинде-ужунда гөзе гөрнүп дуран, пылан түйсли задың ёк. Гөрйәң-ә, ингиди карз-ковал алмага-да йүзүмиз-йүтүмиз галмады. Онсонам, башы бош начара бейдип отурмагың өзи-де гелшикли зат дәл. Сен энтек өнжек-өсжек адам. Гүнәңе галмалы.

Огулжемал дирилигинде чагаларыны кесекиниң энегиниң тейинден гөзлетмекчи дәлди. Онуң дурмуша чыкмалы адамсы-да какасы билен яшытды.

— Биз сизе йүк болмарыс. Өз гүнүмизи өзүмиз гөрерис.

Эжеси билен дайысының арасында болян гүррүңлере Халлы үнтүшик этмесе-де, Мәммедиң йүреги эзилип барярды. Ол долы маны алып билмесе-де, дайысының бир гөвне ёкмаз иш этжек болянлыгыны аңлаярды. Эжесиниң голтугына гысылып, ат йүзли хор адама йигренч билен середйәрди.

— Айдыланы эдибер! Хер задың соңуны ойламак герек.

Бирнәче гүн гечди. Бир гүн Огулжемалың доганоглан гашын чытып, гөзүни алардып, Огулжемала есер гатырганды-да, эртир Жырман аганыңка гитмелидигини айтды. Бу сөзден соң Огулжемалың йүрегине довул аралашды. Аглап-эңрәп, өзүне зор салян Огулжемалың йүреги агырып башлады. Келлеси айланды. Ол чагаларыны багрына басып, ярыгижә ченли гөзяшыны сув-сил эдип аглады. Чагалары сүйжи ука гиденсоң, ювашжа басып, дашарык чыкды-да, деря бакан ылгап гитди.

Деми-демине етмән баршына ата-энесини, өнүп-өсен обасыны, доганы Бердини, Гара Йылгыны бирме-бир гөз өңүне гетирди, йүреги агзына дыкылан ялы болды.

Аглап-эңрәп ылгашлап гелйән Огулжемал чырпынып акып дуран Амыдеряның кенарына етип сәгинди. «О дүнъеде, бу дүнъеде герегим Гара Йылгын!

Мен хер гезип йерея мессепсиз начарлардан дәлдә-
рин. Сенден өзгә элимден тутдуранымдан бу дүнйә-
ден гечених говы. Маңа шейле яшалан дурмуш, ди-
рилик герек дәл. Рухум бу гүн-эрте сениң ызыңдан
барар. Эжем пахыр бир сөзүнде: «Нәме болса, өле-
ниң өзүне боляр, ызында галан эйдип-бейдип гүнүни
герүберйәр» дийипди. Огулларыңы ташлап гидйәним
үчин гүнәми өтевери! Башга алач галмады. Багрым-
дан өнен балаларым Мәммет жан, Халлы жан, сизем
багтыңыздакыны гөрерсиңиз» дийип, өзүни дерә
оклады.

Эртесиди. Италмаз эңек Огулжемалын еринде
ёклугыны аныклап, аялына йүзленди:

— А-хов, о сачы кесилен бир ерлере гиден ялы-ла!

Гоңшы-голамлары өрүздилер. Огулжемалы идәп,
хайыр-хеләк болдулар. Оларың голай-голтумда иде-
медик ерлери галмады. Эмма бичәре начардан дерек
тапылмады. Олар шол ылгашып йөрүшлерине дерәның
үсгенарында чалам-чаш болуп ятан баш даңыны ү-
түнден бардылар. Олар шондан соң Огулжемалын
сува гарк болуп гидениңе гөз етирдилер.

Гөчүп гелен гүнүнден Огулжемал билен сулхы
алшан бир гелин багырды.

— Бири азар берендир, болмаса, ол бейтжек ге-
лин дәлди — дийип, яшлы гөзлери билен Италмаз
эңеге аларылып серетди. Огулжемал галкып чыкай-
жак ялы дерә узак середип отурды. Геленлериң хем-
месем гөзяшларыны сылып, хамсыгып дурдулар.

Италмаз эңек аялына бир затлар дийди. Олар
гаты-гаты йөрәп, өйлерине тарап гайтдылар. Өе ге-
ленсоңлар Огулжемалын букжасыны, дүвүнчеклерини
орта үйшүрдилер. Олар чаласынлык билен букжаны,
дүвүнчеклери ачып башладылар. Бу әр-аял: «Улы
юрда сердар болан Гара Йылгын батырын аялының
гыммат бахалы йыгынчагы бардыр. Бизден гизләп
саклаяндыр» дийип, кесесинден чаклаярдылар. Ола-
рың мүңкүрликлери пуча чыкды. Әр-аялын сермеши-
шип тапан ыбалы заты дине бир дөвүм гарыгсыз
загара болды. Огулжемал өзүниң чай тейи эдинжек
наныны чагаларының яссыгының тейинде гоюп ги-
дипди.

Әр-аялын лапы кеч болды. Олар Огулжемалын

бири-бирине гыслышып ятан чагаларыны гөзлери би-
лен ийэйжек болдулар.

* * *

Вагт гарашмаяр. Айлар айланды, йыллар гечди.
Огулжемалын чагалары эртир агланды, гүнортан диң-
ди. Бир гүн ач болды, бир гүн док гезди. Махласы,
гаргышын, юмругын ашагында эйдип-бейдип, бир гар-
ны ач, бир гарны док кемала гелдилер.

Ачлыкдан, хорлукдан эжир чекен чагаларын кичи-
си хас душбүжеди. Гүнүни санап етишип баряр.
Олар чекене бакярдылар, экин экен болярдылар. Өе
пейдасы дегип угрансоң, олара сүйжи сөзлерем ай-
дып башладылар. Сәхел гөвни галкан огланлар өз
гүнлерини ковалап чыр-чытырдылар.

Гүнлерин биринде Италмаз эңек сүйимек йүзүне
гелишмейән йылгырыш билен ичери гирди. Соңкы
дөврүрде онуң бирнеме дериси гинәнди. Өз огуллары
пеянсыз болса-да, Халлы билен Мәммедиң газанжы
она бирнеме голтгы болупды. Ол бирсалым отурды-да:

— Бизем инди ики өй боляс — дийди. — Сувданам,
ерденем пай болмалы.

Отуранлар анк-танк болдулар. Өй эеси чынлакай
кешбе гирди. Улы бир иш эден адамың улумсылыгы
билен отуранлара назар айлады. Ол Мәммедиң гөз-
астындан аларыляныны гөрсе-де, билмезлиге салды.

— Ягшылык билинмелидир, егенлер! Мен сизи
адам болсун дийип, итиң гүнүни гөрдүм. Иен дузу-
ңызы хаклажак болмалы. Хәзир Халлыны гөзли-баш-
лы этмегиң аладасы билен гезип йөрүн. Атаңыз бо-
ланда-да, шундан көп йүвүрмезди. Мәммет жан,
еген, индики гезек сениңки, йөне эл юка боля! Бир-
неме газанч этжек болмалы... Саглык болса, о гүнле-
ре-де етерис. Йөне бирини ики этжек болмалы.

Италмаз эңек егенлерине көп несихат берди. Зей-
ренди, гатырганды, гараз, болмажысыны болды. Элиң
юка болса адамың хич кимче болмаяндыгыны тек-
рарлады. Ахыры бир гүнем Мәтер ага диен гарып
билен гуда болды. Йыгнанжа галласыны гышың ор-
тасына-да етирип билмедик Мәтер ага йүреги гыйым-
гыйым болуп дурса-да, бир богдак жөвен билен бир

батман дара огул дерегине гөрйән гызы Нуржемалы Халла бермәге разы болды.

Җигилериниң, эжесиниң, какасының халына дөзмән, дамагы долан Нуржемал гаршылыгам гөркезип билмеди. «Белки, манлайымдан, худайлыклы оглан болуп чыкар» дийип, ол өз-өзүни көшешдирди. Бу өе гелин болуп гелен Нуржемалың, машгалада дине Мәммеде гөвни етйәрди. Бир ере гитсе-де, Мәммет билен гидйәрди. Адамсына айтмаян затларыны йүврҗисине айдярды.

Нуржемал гүн-гүнден өзүни раслап башлады. Кимиң-кимдигине гөз етирди. Эҗизлесен эгниңден ики эссе басылжакдыгына дүшүнди. Халлының өз айдасындан чыкмаянлыгы үчин бирнеме экезленди.

Шейлеликде, соңкы гүнлерде гайынлары биленем онушмаян болды. Себәби Италмаз энек огланларын газананыны өз холтумына дыкярды. Бу ягдай Нуржемала ярамаярды. Италмазың сынрагының арасындан сызса яламалыды, болмаса ач отурыбермелиди.

Мәммет маңа дүшүненсоң гоңшы-голамлардан эжесиниң нә максат билен бу тая гетириленини, бир гижеде ёгаланының себәбини аныклады. Эжесиниң ажал өленини дайысындан гөрди. Агасына, еңңесине бу өйде узак дурмажакдыгыны кесгин айтды. Нуржемал хем Мәммедиң тарапдарыды.

Италмаз энекдир онуң аялы Нуржемала ынамсыз гараярдылар. Онуң хер әдимини ызарлаярдылар. Өйлерине гойбермежек болуп, хер хили бахана тапярдылар. «Гиденде бир затлар әкидибермесин» дийип, гөзлери билен серменип галярдылар.

Бир гезек Нуржемал агыр ятан какасыны сорамага гитмекчи болды. Италмаз энеги аялы онуң бир ере ограп барянына, голтугының түммерип дураныны гөрди.

— Эй, вай, какасы, бу хелей бизиң өйүмизи дашап гутарҗаг-эй. Серет оңа, өзүмиз гүнүмизи зордан гөрүп отыркак, бизден зат әкидйәр-эй — дийип, ол хайярлык эдип башлады.

Ичерден йүзүни эгшедип Италмаз энек чыкды. Нуржемал огурлыкда тутулан ялы нәдерини билмән сакланды. Эллериниң херекети билен бир затлар дүшүндиржек болды.

— Атаң бизден бир гызың галыңыны алыпды.

Онуң бизде хакы-ха болмалы дәл — дийип, Италмаз энек хаясызлыгыны этди.

Мәммет чыдап билмеди. Бөкүп дашарык чыкды.

— Мәтер ага ач ятыр диййә! Дөвүм-дишлем загара алып баря. Өз ийжегимизден, сизиңкиден дәл. Барып ягдайларыны сорамаң, гайта гелнежеме-де азар берйәңиз.

Нуржемал аглап ызына доланды. Эмма Мәммет оны саклады.

— Йөр, гелнеже, менем барып гайтжак!

— Италмаз, гаты хожайынсырая-ла булар! Сениң агзың говшаклыгы үчин эдйәр булар бужагаз ойны!

Мәммет гелнежесини көшешдирип барярды.

Шол гүнлериң биринде Мәммет голайдакы токайлыга одун чапмага гитди. Ол ишләп яны дере гидиберенде, гапдалындан бир кишиниң ардынжырамасы эшидилди. Гожа киши йыган одуныны эшеге йүклешер диен нет билен Мәммедиң янына гелен экени. Гаррының мысапыр кешби етгинҗегиң гөвнүне орнады. Онуң яшулы билен дердинишеси, ондан нәмедир бир затлар сорасы гелди. Бирсалым гүрлешип дурансоңлар Мәммет ол гожа өзүниң гечмиши барада эшиден затларыны гүррүң берди.

Ол адам Мәммедиң йүзүне середип гүрледи.

— Ягдайларың-а еңил дәл экени, балам, бейле болжак болса, сен мениң диеними эт. Ёгсам сен бу гахар-газабың билен бир затларың үстүнден бараймагың мүмкин. Агаң билен еңңеңи ал-да, Үчожага гөч. Үчожагың ымамына Кадыр ишан диййәрлер. Сиз барың-да шоны ыгышлаң. Шол пириң артан-сүйшенини яланып гүн гөрүп йөрен адамларың саны-сажагы ёк. Ол садагасы гитдигим дүнйәниң дөрт өресиниң биридир. Ол или Гүн ялы чоймак үчин, адамларың багтына дүнйә инен адам. Берекелласыны алан берекет тапар. Менем шоңа хер йыл бир гөле незир элтип, хайыр-согабыны алып гайдян. Сизем хай диймән, өйли-ишикли, балалы-чагалы болуп гидерсиңиз. Шонуң саясында болсаңыз, сизе бу желагайда «Нәдип йөрсүңиз» дийжек адамам болмаз. Ол садагасы гитдигим ялы эли ачык, йүреги пәк, гудраты гүйчли, шыпакердем пир бу ыклымда ёкдур. Бу заманада бир гүйчлини ыкламасаң, гүн гөрмегем кындыр, иним! Обаның четинден чатма дикерсиңиз.

Талабан дурарсыңыз. Ержагаз эдинсеңиз, гурпланар гидерсиңиз.

Мәммет ойланып:

— Яшулы, биз догры ишаның хузурына барып, ялы-ягдайымызы айдаймалымы? — дийип сорады. — Бирден бир ере барып орнашаймагам-а еңил дәлдир, онсоң өңкүжәмизи-де тапман дурмалы?

— Ёк, сизиң ишаның өз өйүне бармагыңыз хөкман дәл. Ол өрән улы адамдыр. Онуң янына барып, голуны алмак үчин элинде-ужунда бир затлар болмалы. Айдышыңа гөрә, сениң энтек өз гүнүңиз өзүңизе тайгы ялы. Шонуң үчин энтек ишаның гоңшы-голамларыныңка барың-да, гүйжүңизиң етен ишини эдибериң. Айдян-а, ач-ялаңач боларын диен горкың ёк дийип. Ол пир ула-кичә, ажа-бая дең адам. Пирден биңдиң ол обада чөп башы гымылдамаяр. Ол пириң назары дүшен ериниң берекеди-де бир башга. Шонуң төверегинде гезсеңиз, сизе йүзүң үстүнде бурнуң бар дийжек адам ёк — дийип, Кадыр ишаның сопусы Илли көр Мәммеди бал көлүне батырды.

Мәммет Илли көрүң йүзүне йити середип:

— Яшулы, херничигем болса гөчүп баржагымызы ишана айтмалы-ха боларыс. Идегсиз-сорагсыз барып отурыберсең, мәрекә чакылыксыз баран ялы болмазмы?

— Дүшүнсене, иним! Ол төверекде энтирәп йөренлериң хетди-хасабы ёк диййән-ә. Пир хызмат этдирмәге адам тапман дураное. Пириң өйи хемише базар ялы. Онуң өйүне гелип-гидйәнлер, хызматыны эдйәнлер бармак басып санардан көп. Шолара чопан дурсаңызам, чекене баксаңызам, гапысында дайхан дурсаңызам, ишлерине көмеклешсеңизем башга обалардан душевүнтли. Шол оба баранларың оңман йөрени ёк. Жомардраклар бирдир-ярымдыр жанлы берер, зат эдер, хор болмарсыңыз. Йөне, нәме, «Алма биш, агзыма дүш» дийип, аркан дүшүп ятыберсең, онда Мүсүре барсаңам гарның галкмаз.

— Вах, агам, ишләнимиз билен гарнымызың галкжагыны билсек, биз даш чапмага-да ырза-ла!

— Онда мениң диенимии эдиң-де, бу гүнүңизи эртә гойман, гидиң шо тая. Бейдип гадыр билмезиң элинде хорланып йөрмәң! Түвелеме, өз гүнүңи өзүң гөрерче болупсың.

— Таңрыялкасын, яшулы — дийип, Мәммет онуң одуныны эшеге йүкләп берди.

Агшам чайының башында агасы билен енесине Мәммет болан гүррүңлери зат гойман айтды. Какасы ёгалып, эжесини-де дайылары гөчүрип экиденсоң халыс йүреги эжизлән Нуржемал деррев разы болды. «Эжемиң, жигилеримиң голайрагына барарын, белки» дийип ойланды. Йөне Халлы икирҗиңләп отырды. Ол:

— Дайым ызымыздан барайса нәме эдерис? — дийди.

Мәммет мердемсиленди:

— Нәме, биз инди чагамы?

Олар ырыгиже Үчожак обасына тарап уградылар.

* * *

Дәртгүлүң гүндогар тарапында, Амыдеряның демиргазык кенарында Үчожак дийилйән оба барды. Үчожак дийилмегиниң маңысы, шол обаның төверегини халкалап дуран үч саны гыр, арасы бир-бириниден ачыграгам болса, гөрәймәге эдил ожага чалым эдйәрди. Ол ер ата-баба шол ады гөтерип гелйәрди. Үчожагың адамларының көп бөлеги гарыплардандыр.

Амыдеряның меле сувы жошан вагты кенарыны бөвсүп, эгрем-буграм хана ясап гечйәрди. Үчожагың адамлары оны «гайыр ери» дийибем атландырярдылар. Ол ерде берекетли битйән экин гавун-гарпызды. Үчожакда яшаян гурплы адамлар өзлериниң бирки йүз гойнуның, он-он бәш дүесиниң гара малларының барлыгына канагат этмән, шол гайыр ери-де гарып-гасарлара ярпасына берйәрдилер. Гарыплар ярпа экен ерлеринден алан гавунларыны гышына ердөлелерде саклап, бахарың соңкы айларында гавунның гыт ерлерине әкидип, дилимләп сатярдылар. Бирнәчелери болса барлылардан дүе алып, ярпасына одун дашап сатярдылар, кимселер талабанчылык, чопанчылык этмек билен гүзеран гөрйәрди.

Үчожакдакы түркмен обасының ымамы ады белли Кадыр ишанды. Аңы ыслам динине эйленен адамлар ишаны худайдан кем гөрмейәрдилер, оны перишде хасаплаярдылар. Шонуң үчинем Кадыр ишаның бу төверекде айданы-айдан, диени-диенди. Үчожакда

улулар-а дэл, он яки яшан чаганын хем намаз окаман йөренине я-да ораза тутмаянына душмак гатыкынды. Кадыр ишан хемме ерде шоны айдып өвүнйэрди.

— Бизиң обамызын еди яшдан етмиш яшлысына ченли хеммеси намазлы-тэретли. Шонун үчин обамыза нур ягып дур — дийип, гайталамагы ол говы гөрйэрди.

Ишан Хыва галасында дини мекдепде еди йыл окап, ахунлык дережесини алыпды. Онуң эсасы туталгасы хем Үчожагын гүнбатарындакы мазарыстанлыкда ерлешйэн «Мешикли бабаның» губурыды. Ол «Мешикли бабаның» губурының тас йигрими ики метре ченли узынлыгының себэбини керамат билен багланышдырып, узындан-узын гүррүң берйэрди.

Беланың хайсы тарапдан гелжегиниң беллиси ёк вагтында адамлар керамата шексиз ынанярдылар. Она сэхел шүбхе этселер башларына хасрат инэйжек ялыды. Хасрат болса гарып-гасарларың аягыны басан еринде барды. Шонуң үчин гарыплар худайың газабындан өлер ялы горкярдылар.

— Мешикли баба бизиң аңрымыздыр. Ол арша чыкып, аллатагала билен арз айдышан кишидир. Алланың садык гуллары, бетбагтчылыга сезевар болан вагтыңыз оны ятлап, ёлуна гөле, көшек, гоюндыр гечи ялы маллары незир айтсаңыз, башыңыза инен мүңдебир апатдан халас эдер. Мен Мешикли бабаның ин якын небереси. Огланкам даң сэхер вагты дүйш гөрдүм. Дүйшүме гарры бабам гирди. Ол: «Тур, балам, диклен. Хыва медресесине бар, ока, ылым ал» дийди. «Маңа гелен незир-ныязы-да өз элиң билен иле садака бер. Мениң эрвайыма патыя кыл. Инди сениң ёлуң ачык. Асла йүзүңе чаң дегмез» диен вагты оянып, зар-зар аглап, чар тарапа ылгадым. Ах, не пейда! Хич ерде ёк, шол гүнден башлап, «Хув» дийип, Хыва медресесине гитдим. Ол ериң халкының мени сылап, хормат эдишини гөрсеңиз, акылыңыз хайран болар. Бирки гүн өе дагы гайдайсам, доланып барамда ёла сыгман, топар тутуп, өңүмден чыкып, маңлайымдан тогап кылып, депелерине тэч эдйэрдилер. Медресәни гутарып гайданымда гаты гынандылар. «Гал» дийип тэвелла этдилер. Йөне илим-гүнүм хор-

-хомсы болмасын, оларың маңлайындан дирэйин дийип бэри гайтдым — диййэрди.

Халк онуң бу тосламаларына бүтинлей ынанярды. Ол онсоң «Мешикли бабаның» губурының башында ораза-хайытда, гурбанлыкда улы тутум эдип, халкы йыгнап, садака берйэрди. Шол йыгнанышыга деряның гүнортасындан, Дөртгүл тарапдан, Дашховуз этрабындакы диниң керебине чолашанлар гелйэрдилер. Миллет тапар-тапмаз халына шол йыгнанышыга ин болманда бир чебишсиз бармагы өзүне кемлик билйэрди. Кадыр ишан шонуң ялы йыгнанышыкда өзүне кырк-элли гоюн-гечи, бэш-он гөле, сыгыр, дүе, ат пейда галдырярды.

Мунуң дашындан адамлар бир өе гудачылыга баржак болсалар-да, той-садака бержек болсалар-да, давалы иши чөзжек болсалар-да илки Кадыр ишана сала салярдылар. Махласы, Кадыр ишансыз эдилен иш обаның халкының йүрегине чигди. Шонуң үчинем Кадыр ишан етишип билдигинден эхли ишиң арасында болмалыды. Обаның огрын-догрын гүррүңлериниң хеммеси она беллиди. Бу хормат болса Кадыр ишан үчин түкениксиз хазынаның гөзли чешмесиди.

...Гүнлериң биринде Кадыр ишан өзүниң сапакдашы молла Мэдемининкә гезеленже гитмек үчин шайыны тутуп башлады. Шол вагт ысырганан ит ялы болуп, онуң янына сопусы Илли көр гелди. Ол ялым-юлум эдип:

— Пирим, сапара уграмазындан өң ол йылкы сизи саялап гелен етимеклериң өйүне бир барың. Гевнүңиз ачылар, йигделен ялы боларсыңыз — дийди.

— Ханы, сен о гырнагың эри бар диймедиңми нэме?

— Эй, эр болуп, эрми-эй! Гуры сан-ла! Олар ялы сэхна рова гөрер ялы женан дэл ол.

Кадыр ишан йүзүни ашак салып, гөзүни бир нокада дикди. Нэхили пикирлери келлесине гетиренини алла билсин.

— Демиң ичинде болсун — дийип, сопусына берк табшырды-да, молла Мэдемининкә гитмегини гойболсун этди.

Ахыры соңкусы йыл шол вагтлар ёла шайланды.

Молла Мэдемин дийилйэн адам Гүрлен дийилйэн обада яшаярды. Ол жаның гадырыны билйэн адам-

ланды. Өйүниң ичи-дашы гүлпүркүлен ялыдан дүшелди. Арка тарапы яз эйвандыр. Дүшеклери тертипли дүшеленди. Арка тарапы яз эй-
Дүшеклери тертипли дүшеленди. Арка тарапы яз эй-

вардандыр. Өйүниң ичи-дашы гүлпүркүлен ялыдан дүшелди.

Дүшеклери тертипли дүшеленди. Арка тарапы яз эйванлы, үзүм далбарлары эйваның үстүне ярмашдырылан жай гөвнүни гөтерйәрди. Сыпаның эдил гыраҗыгына экилен назвай гүлүң якымлы ысы демиргазыкдан өвүсйән мылайым шемала тутуш жайы тутуп дурды. Далбарың гапдалындакы алма агаҗындан асылгы дуран капасада гарадамак бедене даракларына дикленип ызыны үзмән сайраярды. Чеп тарапындакы чертегиң тейинде маң чыкып, шахлары үч гезек товланан арабы гочлар бири-бирине етмез ялы эдилип даңлып гойлупды. Олар бурунларыны арчап, тумшукларыны дикләп, бири-бирине хемле урярдылар.

Кадыр ишан бу гүн сапаклаш хем-де сырдаш достлары билен бу ерде чага пишик ялы меймирәп дынч алярды. Меслекдешлер тирсеклериниң тейине пер ясыкларыны ташлап, гызыл гүлли кәседир чәйнеклери өңлерине чекип, сүйҗи-сүйҗи сөзлешйәрдилер. Сачагың үсти мугтдан гелен, өй эесиниң азабы сиңмедик наз-ныгматлардан долуды.

Кадыр ишан бурнуны чекип:

— Моллам, икимиз шу гүн бир шагал меслигини этсек ничик борка? Көпден бәри саташып билемзок — дийип, гөзүниң тейи билен гаршысында отураның йүзүне серетди.

Молла Мәдемин гашыны гүлдүрип:

— Лепбей, Кадыр жан! Сизиң диениңиз болсун! Бизде «Мыхман атаңдан улы» дийип, йөне ере айтмаярлар. Сизиң гөвнүңизе етмек бизиң боржумыз — дийди.

— Билйәрмисиңиз, молла Мәдемин! Атаҗаның энесиниң өленине-де бирки йыл болды. Бизем өмрүмизиң өтенинем билмән галҗак. Адам өленсоң диринмейәр. Дүнйә ики гелҗек гүманымызам ёк. Аллатагаланың шуҗагаз берен гүнүне шүкүр эдип, бәш гүн яланчыны кәте-кәте бир пула сатмак герек. Онуң үчинем шол өкүз суратлы чүйшеден бири-ярымы бар болса, сизем макул билсеңиз, бирки кәсе овуртлайсак хем болмазды.

Молла Мәдемин ишаның айданына мәхетдел ялы, деррев еринден галып:

— Хай, Кадыр жан, «Кәшгә мыхман сув дилейсе»

диенлери. Оны түммитдин этемиз — дийди-де, эйваның ишигинден бойнуны узадып, аялына:

— Лэлехан! Лэлехан! Кадыр жан билен дердиниш-шайҗекдик. Дерт енледйән затларың болса гетиришдирибер — дийип гыгырды.

Лэлехан гелип гиденден соң, өй эеси гөзлерини гүлдүрип:

— Кадыр жан, өзүңиз-ә дертден билйәниз-ов — дийди-де, эндиги боюнча ортадакы затлары гелшикли эдип гоюшдырмага, сүйшүришдирмәге башлады.

Ишан хем өз гезегинде йүзүни сыпалашдырып:

— Молла Мәдемин, сиз менден оңат билйәрсиңиз ахыры. Дүнйәде бир кейпи болмадык адамың иманы хем болмаярмыш. Бир адам аяла кейп эдйәр, бир адам нешә кейп эдйәр, бир адам ат-ярага кейп эдйәр — диенде, молла Мәдемин:

— Догры-догры, Кадыр жан — дийип, онуң пикирини гөвүнжең макуллады. — Худая шүкүр, бизем илден кем адам дәл ахыры. Элимизи хайсы яна узатсак етип дур. Херне узагындан берсин.

Олар ха-ха-хайлашып гүлшен вагтлары ичине кишмиш, бейи салнан товуклы палав орта гетирилди. Табагың гапдалында өкүз суратлы инлис арагы хем пейда болды. Молла Мәдемин элини табага тарап үмләп:

— Ханы, алың, Кадыр жан — дийди.

— Сизлендир!

— Ёк, сизлендир!

— Хетдимиз болмаз, сизиң сапагыңыз бизден кән өңдедир.

— Хә, боля-боля! Ругсат болса болдугы. Йөне: «Мыхман атаңдан улы» дийимелери-де бардыр.

— Онуң ялы гүррүң көп болар. Геп диениңи хайсы яна чексең шол тарапа хем барар. «Мыхман өй эесиниң гулы» хем дийип йөрлер ахыры.

Ики дост ийип-ичип гарынларыны дойранларындан соң, ичине гуш пери салнан, йүпек матадан гапланан ики саны дүшекче илери-гайралыгына дүшелди. Йүпек ёрганлар хем аягучларына ташланды. Яссыгы кыбла тарап гоюп, аркан дүшүп, гепләп ятышларына уклап галдылар.

Эртеси туруп, намаз окаландан соң, гөк чайың ба-

шында Кадыр ишан дикленип отурып, элиндәки яглыгы билен бурнуны сүпүришдирди-де:

— Хава, молла Мәдемин, ядымдан чыкманка айдайын. Сизиң билен саташаным бәри өзүмизиң ягдайымыз барада сөз ачжак болярын велин, ара сөз душйәр-де, ятдан чыкайяр — дийип, достуна геңеш салып башлады. — Гелен еринде дердиңи айдып зейренип отурмагам бирхили велин, бизиң сизден якын сырдашымыз ёк. Онсоңам сиз бир пәхим-пайхаслы адам.

— Айдың-айдың, Кадыр жан! Билебилдигимизден жалысалла геңешимизи берерис — дийип, молла Мәдемин онуң өңүнден гачмага башлады.

Хилегәр молла ашнасының нәме гүррүң этжегине ченли билйәрди, йөне мөнсүрейәрди.

— Моллам, ынха гөрйәңиз. Атажаның энеси өлели бәри бизем екелик басмарлаяр. «Екелик худая ягшы» дийипдирлер. Ол начарымыз дийсең ягшы адамды. Ягшың биленем, яманың биленем иши ёкды. Чай билен гайтаржагыны чай билен, нахар билен гайтаржак адамсыны нахар билен гайтарярды. Ол барка бизиң өй аладамыз ёкды. Гарындаш-доганларымыз өйүмизиң начарсыздыгыны билдирибем дураноклар велин, ай, билдирмәнде-де, ол улы әлтиниң орны оюлып дур-да. Гелен-гиденем, өзүмизем өңки хезилимизи дуямзок. Атажаны гөзли-башлы эдәели дийсек-де, бу-да хәли агзындан сарысы гитмедик чага. Барды-гелди өйлендирәенде-де, гелен гелниң өңүнде гара болуп отурар ялы зенан герек. Ханы, акыллы-башлы, жаныпкеш, одуң билен гирип, күлүң билен чыкып дуран гызылы битин абрайлы начар болайса, онда башга геп. Инди сиз маңа нәхили маслахат берйәңиз?

Бу гүррүңлере бирденкә гүлкүси тутан молла элини агзына етирип, сакгалыны сыпалан болуп, өзүне басалык берди. Соң сапакдашының эгнине чала какып гойберди-де, шадыян дилленди:

— Вах, Кадыр жан, сизиң элиңизден хәзир гелмежек зат бармы? Мен сизиң ериңизде болсам, сачы гушаклыгына дүшүп дуран, энеси өлмедик он алты яшлы гыза өйленердим! Нәме, дүнйә ики гелен бармы? Онсоңам, сиз илиң адамсы. Сизе хөкман машгала герек.

Ишан бу гүррүңлере эшидип, мысса йылгырапыны билмән галды.

Молла Мәдемин догумланып гепледи.

— Нәме, илде болман йөрен затмы би? Ынха, гөрүң, Назарбай етмиш яшында болса-да, якында өз дайханының он бәш яшлы гызыны алды. Дийсең говы гелин болуп етишди. Жагатайлы Моллаинаят Гурбанбай сарының гызы Арзыгүле он үч яшындака өйленди. Хәзир гөрсең Моллаинаятың хер дишинде бир гүлки бар. Сиз оларың икисинденем көп теңдар ахырын. Гызларың иймәге нан, геймәге гейим тапман йөренлеринден, сизиң ялы адамларың голунда ийип-ичип, гейип, тавус гуш ялы даранып, кәкилик ялы жак-жаклап йөрени муң пай говы дәлми нәме?

— Сениң йүрекдешлигиңи өңденем билйәрдим — дийип, ишан миннетдарлык билдиренде, гапыдан Ләлехан гирди.

— Онгулач боюндакы Шекер апам гелди.

Калды дик, ала гөзли аял Ләлеханың ызы билен ишикден гирди. Молла Мәдемин хем, Кадыр ишан хем Шекер шаңны билен ыхласлы гөрүшдилер. Аманлык-саглыкдан соң, Онгулач обасының ягдайы соралып башланды. Сүйжи гүррүңлериң арасының ёлнаның жаңы янса-да, сыр билдирмезлиге чалшып, дилужы сораг берип отуран Кадыр ишан бурнуны сүпүришдирди-де:

— Шекер, Шалтай жан сагмы? Довулбай молланың огланлары саг гезип йөрми? Момалак байың ягдайлары нәхили? Агыл бай кеселләпдир дийип эшитдим, онуң ягдайы нивчик? — дийип, Шекер шаңның үстүне сораг барыны ягдырды.

Шекер шаңны гызыл гүлли чәйнеги өңүне чекип, сорагларa ховлукман жогап берип башлады.

— Довулбайың огланлары, түвелеме, инди етишип, адам болуп гелйәрлер. Агыл байың ягдайы агыр. Момалак бай-да шол өңки гөрениң ялы-да. Маңкыдың бегине гуйрук булап болабиленини болуп йөрд-ә. Шалтай жаның-да голдавчысы көпелип башлады. Эншаллаcа, ол ожагаз кетхуда, бегсумак мәхүрдарларың әхлисине-де гайра дур диер. Оглумдан тамам улудыр. Илиң баш галдыранлары, Шалтай жандан, отдан гачан ялы гачярлар.

Гөрерсиниз хәли, мениң Шалтай жаным өңлерине

душмесе, хәзирки гелжекмиш дийилйән капырларың-
-да хич ким түтетги берип билмез — дийип, Шекер
шаңны гүррүңиниң соңуны оглуна яздырды.
—«Болжак оглан башда белли» диенлери, ол ог-
ланын ир-у-гич бир ерден алып чыкжагыны илки
башданам билйәрдик. Багтымыза боланы ягшы —
дийип, Кадыр ишан сорады. — Ким гелжек дийдиң,
Шекер?! О нирәниң адамлары?!
Шекер шаңны галың габакларыны галдырып, га-
шыны герди. Ишана ынамсызлык хем-де гөвнуетмез-
чилик билен гарады.
— Сизиң о затлардан хабарыңыз ёкмы, ишан
ага? — дийип, шаңңы эдил юрды доландырып отуран
адам ялы ховсалалы гепледи. — Сиз илиң өңүне дү-
шүп йөрен адам. Болжагы-гелжеги билмели ахыры!
Ишан юртда гопян галмагаллары билйәрди. Гара
Йылгын батырын арзувларынам оңа етирипдилер.
Ишан олары агзаса бир бетбагтчылык болайжак ялы
мөнсүрейәрди. Хәзирем ол шол әхенде жогап берди.
— Әй, илде геп-гүррүң көп, Шекер. Хеммесине
гулак габардып йөрмезлер...
— Гулак габартманымыз билен оларың өңүне бө-
вет болуп болса боля-ла велин...
— Алла керемдир.
Шекер шаңны ойланян ялы башыны ашак салды,
бирденем бөврүне дүртүлене дөнди-де, часлы гепледи:
— Орсъетдәки азгынларың ак патышаны тагтын-
дан тайдырып, бәрлигине гайданыны, нәме, сиз би-
лензокмы?
— Вах, о затлары билйәс-ле, йөне Гурбанмәммет
сердар бар ахырын.
— Гурбанмәммедиң байталлапдыр.
— Нәме?
— Шейле, шол, шейле.
Молла Мәдеминиңем ыңжалыгы гачды.
— Бе, догруданам, Жүнейит хан алажыны алды-
рып йөрмүкән?
— Серхетден гечмәге тайярланямыш диен гүррү-
ңем бар.
Кадыр ишан ховсала дүшүп, башыны яйкады.
— Шейдәйсе, бу төверегиң илатының гүнүне ит
увлар.
— Хава-ла. Йөне... — Молла Мәдемиң сөзүне дың-

гы берип, гөзүни кичелдип, бир нокада серетди. Бир-
денем башыны галдырып, гөзүни гиң ачып, аркайын-
сырап гүррүңиниң ызыны етирди. — «Жүнейит хан
юртдан чыкжакмыш» дийип довул эдйәнлер гөриплер-
дир. Оңа ынанман. Нә себәбе гөрә юрдуны терк эт-
син ол бу вагт.
— Шоны дийсене, сапакдаш. Гурбанмәммет сер-
дарың түф диен түйкүлиги ере гачанок ахыры, бу
вагт. Шекер, онуң ялы гүррүң яйратмаверин, кейгим.
Молладыр ишаның текрарлайшы ялы, Жүнейит
хан энтек [деми билен дегирмен йөредйәрди.] Шекер
шаңны шоны аңса-да, Кадыр ишаның сөзүни бөлүп,
оңа сораг берди.
— Сизиң обаларда-да бармы балшавик гүррүңи?
Молла Мәдемин Кадыр ишана гезек берман геп-
леди.
— Большевигиң дөрәни-хә өңрәк болмалы. Йөне
олар Гурбанмәммет сердардан чекинип, гелип бил-
мән йөрен болмалы.
Кадыр ишан гыжынып, юмругыны дүвди.
— Бизиң ойда Дурды шеребе диен бир әтенет бар.
Ол үрч эдип, шолары өвйәмиш. Нух эйямында ержу-
гун болан биринем гепледип: «Он арзувлары хасыл
болжак. Балшавиклер шон диййәни болмалы» дийип
үйшүлен ерде вагыз эдйәмиш. — Ол Шекер шаңңа
йүзленди. — Шекер жан, Шалтай жана дуйдурсана
шоны, гүмлесин-ле ёк эдип!
Шекер шаңңы ишаның хайышына жогап берман:
— Ине, шоңа меңзешлер-дә Жүнейиди юртдан
чыкмага межбур эдйән — дийди.
Бу гүррүң ишаныңам, молланынам кешбине көлеге
чайды. Жүнейит хан гош-кетелини аркасына даңып,
гидип барян ялы болды. «Овуф» эденинем дуймады.
«Шекериң айдяныныңам жаны бар. Нәме зыян ет-
се өзүңкиден — Дурды шеребе ялылардан етйә. «Аг-
зыбире таңры бийр, агзаланы гаңрыбийр» дийипдир-
лер. Бизиңкилен агзы бир дәл. Серет ахыры! Гоч-
мәммет хан билен Шаммы келем Жүнейиде гаршы
чыкямыш» дийип, Кадыр ишан ичини ахмырлы геп-
летди-де, дашындан:
— Бизиң өңе дүшйәнлеримизде аң ёк. Шолар аг-
зыны бирикдирсе, бу этраба кәпирем, балшавигем
аягыны секип билмез — дийди.

— О динден чыкан Гара Йылгын нәмәни арзув этдикә, адамлара нәмәни пент этдикә? Онун ерлиги ниреденкә? — дийип, молла Мәдемин Кадыр ишана йүзленди. — Гүррүң берсеңиз-ле, ишан ага!

Ишаның йүзи ажан хамыра дөнди. Шекер шаңңы оңа парх бермән гүрләп уграды.

— О бетнамын ерлиги Губадаг болмалы. Шон хатырасына «Гарайылгынлылар» диййәлер. Момалак байын обасында яшаянлара. Хава, оң айдан сөзлерини бизин обан адамларам дога ялы гайталаярлар. О батыр: «Гарып-гасарың аркасыны тутжак әр дөрәр» дийип, деңлиги, агзыбирлиги арзув эдипдир.

Кадыр ишан отурып билмеди, сесини гырылжырадып гүрледи.

— Шекер, сыпайычылык эден болмасаңыз-ла. О кәпир байлары, ишан-моллалары күндә гошмагы арзув эдипдир ахыры.

— Эй, тоба! — Молла Мәдеминиң гаңрагы гаралды. Шекер шаңңы оглуны өвүп башлады.

— Шалтай жаның башы дик болса бу төверегә балшавигем гелмез, Гара Йылгының арзувларам кабул болмаз.

— Белки, шейле болсун-да.

— «Алма биш, агзыма дүш» диениң билен иш битенок. Шалтай жаны ерли-ерден голдаң, ызына дүшүң.

— Ызына-да дүшерис, голдарысам.

— Онун ялы иши башарса голтгы берерис.

Шундан соң үлпетлериң гүррүңи алшып гитди. Үч дертдеш болуп, чай башының гүррүңини гыздырып, Хорезмини агдар-дүңдер этдилер. Ене бир чәйнек чай ичиленсоң, кейпи гачан Кадыр ишан уграмакчы болуп, өй эесинден жогап сорады.

Молла Мәдемин Атажана телпеклик дийип бир арабы гузының дерисини совгат берди. Ишаны атландырып, «Елбөлен» диен ёрга атыны жылавлап, сесъетим ере ченли биле гитди. Сәхел хүмүрдешенсоңларам Кадыр ишан:

— Уградандан ёлдаш болмаз, — дийип, молла Мәдемини ызына гайтарды.

...Ишан ябысыны дерядан гәмә салып гечди. Обасының гүнбатар тарапындан гелди. Ол өйүне таяк атым голай геленде, ики саны етгинжек хызматчы өңүнден чыкып гөрүшди, атыны жылавлап, оны дабара билен дүшүрдилер. Тувак элти дайилйән хызматкәр аял хоржуныны гөтерди.

Ишаның аялы ёгалалы бәри Илли сопының улы аялы Тувак элти гиже-гүндиз диен ялы шу тайда болуп, гелен-гидене хызмат эдйәрди. Ол-да ишаның ислеги боюнчады.

Тувак элти соңкы вагтларда ишаның эдйән пыссы-пужурлыкларындан хабарлыды. Йөне Кадыр ишан оны сылансоң, Тувак элти-де онуң сырыны гизлейәрди. Эгер ишан агзыны болар-болмаз ачайса, онуң агзыны яглыжа сөзлер билен ачылмаз ялы этмәге Тувак элти ялтанжак я-да яйданжак кейваны дәлди. Шол болшуна-да ол гаты дүшби аялды: Ишаның пикирини, гөвүн-ислегини гөзүнден окамаклыгы эзберлик билен башарярды. Нireде отурып, нireде турмалыдыгыны, ким билен нәхили гүрлешмелидигини хем оңат сайгарярды.

— Ил арасында биз барада нәме геп-гүррүң бар?

— Сизиң эдениңизи телек гөржек адам оглы бу төверекде ёк — дийип, элти ишана мечев берди.

Ишан ондан-мундан геп гозгап, ахыры гүррүңи обаның четиндәки гарып чатмада йүвүржиси билен яшаян дул гелниң үстүнден элтди-де:

— О начарың адамсам гидиберди-хов хич зат билинмән — дийди.

— Хава. Хенизем башы бүренжекли — дийип, Тувак элти гукатланан болды.

...Халлы билен Мәммет Үчожагың гүнорта тарапында көнеже чатмада яшаярдылар. Халлы обаның чекене гоюнларыны, Мәммет гара малларыны бакярды. Ишләнде ядаманы билмейән Нуржемал буларың нахар-чайыны тайярлап, гейим-гежимлерини ювуп, ямаярды. Арасында-да онуң-мунуң ишине көмеклешип, гүзеран тетәригине ярдам эдйәрди. Булар гүнлеринден хошалдылар. Эмма... Кадыр ишаның өз сапакдашының янына гитмек үчин илкинжи гезек шаёны тутан гүнүниң эртеси Халлы нерессе бирден зым-зыят болды. Мәммет хем онуң достлары ер йыкып идедилер, дерек тапмадылар.

Хич киме азары-бизары ёк, гүң ялы гыдырданып гезип йөрен нерессе шейдип дүнйәниң азабындан дынды.

Зак. 2522 — 2

Агасының ёгалмагы Мәммедиң кемала гелип гөрен иң айылганч хорлугы болды. Ол өзүниң етимлигини агасы ёгаландан соң билип галды.

Халлы ёгалансоң, Кадыр ишан сакгалыны гыркып, гүн-гүнден азалдып башлапды. Муртуны дүйбүнден гырчап, йүзүне гаймак чалып, тәзеже гейнип уграпды, дүрли бахана билен шу чатмадан аягыны үзмейәрди.

Башы бүренжекли гелин илки-илкилер ишаның сорагына баш атып, үм билен жогап берерди. Гапыдан геленде оңа эглип салам берйәрди.

Гүнлериң биринде Мәммедиң малларыны Гурбан хажың көли дийлен ере бакмага әкиденини эшидип, ишан Нуржемал еке отырка онуң үстүне гелди. Ол бурнуны сүпүришдирип:

— Нуржемал жан, кейгим, сиз бирсалымжык тагапыл эдиң. Сизе бир айдылжак-дийилжек гүррүңлер барды — дийди.

Нуржемал Халлының садакасы хакда бир затлар дийжекдир өйдүп, чатманың бөврүне гечип отурды. Ишан бурнуны чекип:

— Нуржемал жан! Инди сиз шу өйүң кәхуда кейванысы. Сизден башга бу өйде гелене гел дийип, гидени уґратжак адам ёк. Шонуң үчин сиз бейдип, йүзүңизи япып отурман. Бизиң билен яшмаклыжа геплешибериң, айыбы ёк. Бүренжегиңизи айрайың, ругсат эдйәриң. Йөне бирнәче тени тәретсиз нәмәхремлерден велиң бүренмегиңиз герек. Хава, биз сизиң жан сагלыгыңызы өзүмизден улы болан аллатагаладан гижегүндиз дилейәрис. Бизиң диенимизи бержай кылсаңыз, төверек-дашдан, узакдан-якындан дарының габыгы ялы-да бидерек сөз етмез.

Нәмәниң-нәмедигине дүшүнмейән Нуржемал:

— Боля — диен әхеңде башыны атды.

Ишан шобада башыны диклән, сүем бармагыны чоммалдып, жаныгып, сөзүниң үстүни етирди.

— Онсоңам, Нуржемал, мениң бир зада багрым яняр. Сиз шунча гөрк-гөрмегиңиз, акыл-пайхасыңыз билен, бир сыргыны доландырып отурмалы гелин велиң, бу алланың сыламадык етимчелериниң элинде гүл өмрүңизи күл эдипсиңиз. Булара нәхилилик билен саташып йөрениңи-хә билемок, йөне мениң гаты хайпым гелйәр. Йүрегимиң башына инне санжылан ялы болуберйәр. Эмма сизиң о затлардан хабарыңыз ёкдур. Хава, сенден башга бири болан болса бу сөзлери дилиме-де алмаздым, етик боламсоң, саңа сөвнүм етенсоң айдян. Гадымкылардан галмадык сөз ёк. «Итиң бойнуна гөвхер даксаң, итем аглар, гөвхерем». Сизиң Халлы етимеге мынасып дәлдигиңизи худаям билйәр, бендесем. Олар ялылар сизиң ялы женнетден чыкан хүйр гызының дырнагына бериң дегйәрми? Дегмез, йөне худай салса чекибермели боляр-да. Гөвнүңе лайыклап ийип-гейип, безенип-бесленип билмәндигиңи билип дурун. Ажам болансыңыз, хорам болансыңыз. Шейле дәлми, кейгим? Шонуң үчинем сизиң индики ыкбалыңыз барада пугтажа пикирленмегиңиз герек. Өмүр диениң хем бакы берлен зат дәлдир. Гечер гидер. Деңәңе гонан багт гушуны тутабилмесең соң ене гонжагы-гонмажагы белли дәл.

Нуржемал ишаның бу шелайың сөзлерини диңләп отурышына ичини гепледйәрди. «Бу пахыр мениң бу гүнлере нәдип сезевар болуп йөренимни нәбилсин? Багтыма говрагы саташанда, нәме, мейдана зыңармыдым? Йөне худай маңа шоны-да көп гөрди ахыры Иле азары-бизары бармыды хей. Вах, бичәре ер ялыды. Нәме-де болса башдашым. Адам оглуна чалшармыдым оны. Вах, индики гүнүмиң нәхили гечжегинем худай билсин! Дайыларым, гөр, нәме пикир эдйәрлер. Басым ызымдан гелерлер. Бичәре Мәммет нәдеркә? Еке өзи галар-да, янып-бишип, гөргүлижигим!»

Ишан өз сөзлерини Нуржемал хәли-шинди башыны атып, тассыклап отурансоң, гечиси дага яйрап, хасам сувжармага отурды.

— Нуржемал жан, гам чекмегин. «Кырк йыл гырғын геленде-де, ажаллы өлер, биажал галар» дийипдирлер. Сиз элмыдама бейдип йөрмерсиңиз. Эншаллa, алла бизден тая болса, багтың ачылар. Элиң узадан ериңе етер. Бу етер-етмез гүнлериң дүйш ялы болар галар. Бизиң саямызда сизиң ялы энче-энче гелин-гызлар өз гөвүн сөенини эдип, вагтыны хош гечирйәндирлер. Нуржемал, сизиң, бизиң обамыза гөчүп гелениңизе үч-дөрт йыл говрак вагт болды. Гөрйәнсиңиз, гөрмедигиңизи хем эшидйәнсиңиз. Биз бир халкың сылаян адамы. Хава, бу этрапларда, Хыва чукурында бизи гөренде гол говшурып салам берме-

жек екеже адамам тапылмаз. Шонуң үчин сиз бизи
сытгы-ыхласыңыз билен хормат гоюп сыласаңыз, шон-
ча-да мертебәңиз белент болар.
Онуң бейдип геп чагаладып отурышына Нуржe-
мал гең галды. Йүреги бир зат сызан ялы болды.
Сонундан: «Тоба-тоба, сениң гөвнүңе гелйән зат нә-
ме?! Перишде ялы адам гурбаны болдугым. Чагасы
ялы гөрүп «жан» диййәндир-дә» дийип, өз-өзүне
кәйинди.
— Хош, кейгим, Нуржемал, саглыкда гөршели —
дийди-де, ишан чыкып гидермен болды. Гапының аг-
зында сакланды-да, хырыдар гөз билен Нуржемала
серетди. — Герек-ярагың болса, чекинмән барып дур.
Нуржемал ишан гиденден соң, дул торбадакы яры-
мы дөвлен йүз гөрүлйән айнасыны элине алды. Йүзү-
сы дөвлен йүз гөрүлйән айнасыны элине алды. Йүзү-
не серетди. Ол чыгжарып дуран бугдайреңк йүзүне,
гызыл алма ялы янакларына, гыйма гашларына, те-
гелек овадан ала гөзлери билен середенде, өз гөзле-
рине ынанмады. Өзүни хасам гөрмегей хасап этди.
Ичини гeплетди. «Ишан какамың жан яндырып ай-
дан сөзлериниң хеммеси догры. Мениң ярымча ёк
гелинлериң гиден ишини битирйән, баран ериңден ге-
тирйән, басан ериңден от чыкян әрлери бар».
Оны гам басды. Ашак отурды. «Ай, нәдейин-дә!
«Илки язгыт, соңкы багт» дийипдирлер. Инди бир
иле меңзеш зада душсамам, худайдан мүң-де бир
разы-ла!»
Ол ене ериңден турды-да, торбадан дишлериниң
үчден бири дөвлен дарагыны алды. Соң сагрысындан
ашак дүшүп дуран еңли гол ялы гара сачыны чөз-
ләп, дарамага отурды. Сачыны өрүп боландан соң,
дашарык чыкды. Мәммедиң гелер вагтының голайлаш-
яндыгы ядына дүшүп, мейдан-ожакдакы түңчә пере-
вүш этмәге дурды. Ол келлесине гелип гечйән пикир-
лерден яңа халыс алжырапды. Өзүне нәмелериң га-
рашяныны билмейәрди...
Кадыр ишан өйүне геленде, Тувак өйдеди. Ишан
өе гиренден Тувак элти йылгырып, тарса ериңден
турды.
— Кадыр жан, гелдиңми? Гуртмусың, тилки?
Ишан бурнуны чекип сөзледи:
— Ай, Тувак жан, индикиси сизиң билен. Алланы
чагырып угруна чыксаңыз, бир зат болса болайжак

чемеси бар. Торсарылып, какынып-силкиниб-ә отура-
нок. Бар зада кайыл гөрүнйә!
Тувак гөвүслерини янлык ялы эдип, репиде ялы
йүзүниң дерини чаласын сырды-да, яшмагыны диш-
лән болды. Гөзлерини ялдырадып овсунып-овсунып
гепледи:
— Вах, Кадыр жан, бизе дүшен ишиң нагтдыр-ла.
Сен дурубер бакалы, оны эдил хамырдан гыл согру-
лан ялы эдерис. Ондан яңа ясы яның ерде болсун,
Кадыр жан.
Тувак элтиниң бу сөзлерине ишаның вагты хош
болуп, ювашжадан «Хәх-хәх» эдип гүлди. Элиниң иш
гөрмедик юмшак бармаклары билен йүзүни сыпап,
әрәп акды.
— Ылаха сен бар бола, Тувак! Сени овадан-ова-
дан гелин-гызлара баш эдип гояйсаң! Хәх-хәх-хәх!
Гараз, бир гайрат эт, мениң ягшылыгың ашагында
галмаажгымы сен билйәнсиң...
Шунуң биленем гүррүң гутарды. Нуржемалың
ызындан Тувак элти гитмели эдилди.
Нуржемаллар билен ишаның өйүниң арасы сесъ-
етимден ачыгракды. Тувак элти шол ойланып, ичини
гeпледип баршына Нуржемалларың чатмасына нәхи-
ли етенини дуйман галды. Тувак элти чатма гиренде,
Нуржемал өйүң иши билен хысырданып йөрди. Ол
ямамак үчин эле алан көйнегини гоюп, Тувак элти
билен дессур боюнча гөрүшди. Аман-саглык сорашды.
— Жаным, Нуржемал жан, өйдемидиң? Саг-аман-
жа отырмың? Вах, айланайын, энче вагтдан бәри яс
баглап отурансың. Бейдип, өзүңи хорлап отурмазлар.
Өлениң ызында өлүп болярмы? «Өли арсландан, ди-
ри сычан ягшыдыр» дийипдирлер. Өлени өлди бил.
Казасы доландыр. Худайым, сениң берин отлагың
узакдан болаверсин. Энтек башың яш, гүл ялы кад-
ды-каматың бар. Сениң ялы асыллы машгала бу тө-
верекде сейрекдир.
Нуржемал Тувак элтиниң хемме гүррүңлерине ба-
шыны атып отырды.
— Жан гузым, сен мениң диенжигими эт. Бу чат-
маның ичинде илсиз-гүнсүз ялы болуп, бүкүлип отур-
ма. Екеликден яман зат ёкдур. Вах, голай-голтумың-
да эжен болан болса-да оңат боларды. Чатманың
лагшан тәримлери сениң йүрегиңи гысдырса гысды-

рар, эмма гөвнүни гөтермез. Шу вагт сениң хакыт дүнйәниң хезили гөржек вагтың. Шуны билгин, гүзым. Йөр говусы, сени мен өзүм билен алып гидейин. Барарсың-гөрерсиң. Алланәме, бойдашларың билен гүлшер, ойнашар гезер йөрерсиң. Өзүни ят тутма. Бу гама бүренип отурышыңа солар гидерсиң. Адам дүнйә гүлүп-ойнамак үчин гелйәр. Бизде саңа гүйменмәге иш тапылар. Гүнүни итекләр ялы чөрек хем. Инди ясдан чыкмалы вагтың болды.

Нуржемалың шол яшынып отурышыды. Тувак элти онуң о янына, бу янына гечип, сөзлемезлиге гоймады. Ахыры Нуржемал диллененинем дуйман галды.

— О диййәнлериңиз-ә догры-ла. Йөне мен өз өйүмиң хысырдысы билен болуберейин. Алланың саланыдыр-да, чекерин.

Тувак элти онуң ян беренини билип, хасам мөвжәп уграды.

— Йөр, балам, Нуржемал. Сен асла чекинме. Доган-гарындаш болманда нәме, хеммәмизем ынсан баласы. Өлүм башына дүшмежек ёк. Адама адам шунуң ялыда герек.

Нуржемал ювашлык билен ене-де:

— Тувак эже, мен соң барарын. Этмели ишлерим бар. Мәммет малдан гелсе, оңа йылы-ыссы эдип бермели — дийип, сыпайычылык этди.

— Вах, жан гузым, Мәммет бир чопан оглан. «Гапычының гарны док» дийипдирлер. Мәммеди гайгы этме. Хайсы ере баранда оңа бир дөвүм чөрек билен бир табак аш бермейәрлер. Жаным, ондан аркайын бол. Тур ериңден, айым. Ишан какаңа этжагаз салып, тагамлыжа эдип нахар биширип бермели. Оңа хер гүн этлиже нахар биширип бермесең, бирхили түйи бурулыберйәр.

Нуржемал бираз ойланып отурды. Бириниң ялбардып отурмагы бирхили гөрди.

— Барыбир, Тувак эже! Мен сонуррак барарын — дийип ювашжа гепледи.

Тувак элти сүйжи дили билен оба якасыны танадан аялды. Ол дашары чыкып уграбержек ялы этдиде, өкже огурлап, чатманың төверегинде көв-сөв эдип, эйләк-бейләк гезмелән болды, төверек-даша ән эден болды.

Нуржемал Тувагың ызындан серетмәге эжап эди

отурышына чуңңур пикире гитди. «Ишан какам-да, Тувак эже-де, пахырлар, говы адамлар экени. Яшкам какам пахыр-да: «Ишанзадалар алланың садык гулларының аркадагы, ел горагы боляр» дийип, хәли-шинди гүррүң берерди.

Гөр нәхили, бу пахырлар бизиң якынымыз-бейлекимиз дәл халына ызлы-ызына гелип, хабар алып дурлар. Энемиң-атамың бермедик акылыны берйәрлер. Мениң шу гөзгыны ягдайыма рехимлери гелйәр. Мен оларың ягшылыгыны билерин. Берен весъетлерини тутарын... Вах, Мәммедем хачан гөрсең ики гөзде бир яш, аглап йөр. Мен келеп ужуны йитирдим. Мени дайыларым бейдип узак гоймазлар. Олар Халлының патасына геленлеринде-де: «Сизи гөчүрип аларыс, гапдалымызда боларсыныз» дийипдилер... Мени... я-да... Мәммеде дакжак болярлармыка? Ай, улы дайым небисжеңдир. Зат алмажагыны билсе, мүң геп тапар. Онсоңам Мәммет мени энесиниң орнунда гөрйәр. Оңа меңзеш сөз эшитсе-де өр-гөкден гелер. Башыны алып гитсе гидер, оңа меңзеш зат этмез. Бу гаты намысжаң ахыры. Оңа менем ырза дәл.»

— Ек! Ек! — дийип, Нуржемал ериңден тарса тураныны дуйман галды. — Хи-вий, маңа нәме болды? Догруданам, мен бу чатманың ичинде дәлирежек өйдйән — дийип, гапа уграңда:

— Нуржемал! — дийлен сес дашардан гелди.

Нуржемал тисгинип гитди. Ичинден ойлан пикирини дашындан айдян ялы дуюлды. Якасыны ачып, ичине түйкүрди. Ылгап дашары чыкды. Гөрсе, Тувак элти гарашып дур. Нуржемалың йүзи көз ялы гызарды. Ол ювашжадан:

— Хи-вий, Тувак эже, сиз хәлем гарашып дурмудыңыз? — дийди.

Тувак Нуржемалың эгнине элини гоюп:

— Вах, сен чекинжен болаңсоң, бармарсың өйдүп горкдум. Билеже алып өтәйдейин дийип гарашдым. Йөр, билеже гидиберели — дийип, Нуржемалың еңинден чекип диен ялы алып гитди. Нуржемалам, алныны-садымы-нәтдими, гараз, гаршылык гөркезжек болмады.

Шейдибем олар ёлбойы хүмүрдешип, ишаның өйүне нәхили геленлерине билмән галдылар.

Үчожагың бейик мертебели ымамы Кадыр ишанынка башга адамлар геленде чекине-чекине, инжиги

ныллап, зордан саламлашярды. Ожакдан гайра гечмек умытларам ёкды. Нуржемала велин ол элъетмез ишаның төри мынасып болды. Нуржемал бу хеззет-хормата гең галса-да, ишандан икилик чыкар дийип, асла келлесине гетирмейәрди.

Тувак элти Нуржемалы гетирмезинден өң хемме ады тайярлап гоюпды. Ортада сачак язылгыды. Үч саны яшыл гүлли кәсе дүңдерилги дурды. Сачагың төверегине юмшажык дүшекчелер языкгыды. Сачагың үстүнде шаха набат дыр-пытыр болуп ятырды. Тувак деррев гидип чай гетирди.

— Ал, Нуржемал, чай ич! Сүйжүләп ич! Өз өйүңде ялы гөр. Вах, нәче вагт бәри хасрат чекип гөйдүгип гидипсиң. Ал, чекинме. Бу затлар, гурбаны болдугым ишан какаңдан теперрикдир. Ынха, хәзир сени бегендиржегем. Ишан ага сени ясдан чыкармак үчин совгатжагаз-да тайярлапдыр. Нуржемал жан, ине саңа яшыл чәкмен, айлы елйыртан, кетени көйнек, дөрт гошма билезик, тылла йүзүк, он алты гашлы гулакхалка, пил ялы алтын чайылан асык! Хи-вий, жан доганларым, дызланлык алатит-де алайыпдырлар! Ал, чекинмедежик — дийип, Тувак элти хеммесини Нуржемала гаршы сүйшүрди.

Нуржемал муңа аңк-таңк болды. Нәме диййжегини-де билмеди. Товланжырап, ики бармагының ужы билен тутуп, кетени көйнегиң якасына эдилен нагша тәсин галды. Ол ичинден: «Мунча дойруп ренкленен йүпеклери ниреден тапдыларка?» дийип. Нуржемал сон шол кетенини элләп отурышына чекине-чекине:

— Кимиңки болса-да, несип этсин. Ат дакар ялы затлар дәл экени — дийип, сыпайычылык этди.

Тувак ойланышмаздан:

— Вах, айланайын, Нуржемал, ишан какаң бу геймимлери хут саңа дийип алыпдыр. Кимиңкидир өйдйәң? Гөр, хей диш-дырнак деген ери бармы? Хеммеси сениң үчин, сениң мермер сынаң, дик каддың, ай ялы йүзүң үчин.

Нуржемал бир гизлин сырың бардыгыны аз-кем аңды. Онда-да тәзе гейиме кәнбир йүзи дүшмәни үчинми-нәмеми, элине алан кетенисини ере гоймага богны ысмады.

— Серпай геер ялы мениң эден хызматым ёк. Таңрыялкасын.

Муны анан Тувак оны билниксиз гыссап уграды.

— Ханы, гей! Гейип гөрсен-е! Бол ханы! Хызмат этжек болсаң ишан какаң гөчүп гиденок, илки серпайыны ал, гей, онсоң хызмат эдибер.

Нуржемал яйданды. Бу затларың чындыгына, оюндыгына дүшүнмеди. Бирденем өзи-де билмән, нәме болса шол болсуна урды.

— Бу... гейнип дуркам үстүмизе бири геләймез-дә!

— Аркайын бол! Гелмез. Бол гейин! Онсоң ишан какаң янына баралы. Ол Халлы нерессе үчин дога окажак дийипди.

Нуржемал гейинди. Шобада хем Тувак онун элине уллакан йүз гөрүлйән айна берди. Нуржемал айнада өзүни гөрүп, тәзе геймимлериң ярашышына гең галды. Өз гөркүнден жуда миннетдар болды. Бу хезвет-хормата башы айланып, хатда өзүнин ниредедигини хем унутды.

— Йөр инди. Халлы бичәрәниң хатырасына аят окадалы. Ишан какаң гарашяндыр — дийип, Тувак элти Нуржемалы ишаның отагына алып гитди.

Нуржемал уяла-чекине салам берди. Ишан дыза чөкүп отуран ериңден гөвресини дикледи.

— Вий, эден ишим бар бол-а! Газанымың ягы яныш гидендир — дийип, Тувак бахана тапып, йүзүниң угруна чыкып гитди.

Ишан бир затлары окашдырып, элини эңегине етирди-де:

— Иманыны берсин! — дийип, чала хүмүрдеди. Соңра Нуржемала йүзленди. — Чай ич, кейгим! Чекинме! Тувак эжеңем хәзир гелер.

Нуржемал чая гүйменен болды. Ишан узак такат эдип отурып билмеди, сандырап дуран элини узадагада ослагсыз отуран гелнин билегинден тутуп, өзүне тарап чекди. Соңам самрап уграды.

— Нуржемал... мен... сениң арзувында гезип йөрүн. Яг ийип, йүпек геерсиң. Өңки гөрен хорлугың азмы сениң? Мениң биленжик яшабер... Эртирини ойлан. Гугарып дуран чатмада ишиң ёк.

Нуржемалың башы бүтинлей айланды. Өй үстүне дүңдерилен ялы дуюлды. Онда-да ол гаршылык гөркезип гыгырмага башлады.

— Ёк! Атам ялы адама баржак дәл! Вай, мениң өңки янаным азмы? Өлдүрсеңизем баржак дәл! Ме-

ни гүнүме гоюн! Маңа хич зат герек дәл — дийип, атылып гапыдан чыкып, мөңңүрип уграбержек болды.

Нуржемалын гапыны батлы ачаны-да шолды велин, өзүне ики эссе чыкжак дешлек, мешик ялы сары аял алкымында пейда болды. Ол Шасолтанды. Шасолтан Нуржемалын гара гүндүз ялы, пенжә сыгман дуран сачыны элиниң дашына бир орап алды-да, рехимсизлик билен ичерик гиризди.

— Гайт, хелей, ызыңа! Ёгсам ишиң соңы эйгилик билен гутармаз! Бу эдйән шермендечиликлериңи ер кертйән еринде эдерсиң! Сен кимлер билен оюн эдйәрсиң? — диенде, Тувак элти-де етип гелди. Ол хем Нуржемалын эндам-жаныңдан буруп-буруп алып, бичәре гелне хемле уруп башлады.

— Бу шай-сеплер саңа ойнамага берилдими? Овал огландың-да, инди улалдыңмы? Инди бу нәмәниң хайярлыгы, шалтак сениң бир! Өмрүңе эгниңе дегдими шу затлар сениң! Гадыр билмез дийсәң. «Күл үстүнде отуран таңка, гөвни Кап дагында».

Олар Нуржемалы ики янлап, уруп-хорлап башладылар. Нуржемал бу болян затлара ынанып биленокды. Ол ишаның өйүнде бейле затлар болар дийип гөвнүне-де гетирмәнди. Хәлки сүйжи дилли ишан хем онуң үстүне дүбләп дурды.

Нуржемал бүтинлей ысгындан гачды. Гөзлери кебелекләп, өйүң ичиндәки асылгы дуран затлар төверегинде айланып башлады. Аңык өлдүрилжегине гөзи етди. Жан бир сүйжи зат, мунуң ялы зат бейле-де дурсун, эне-атадан, әринден агыр-артык сөз эшитмедик, бир шарпык иймедик машгала:

— Боля, барайын — диенини дуйман галды.

Шундан соң, олар урмасыны бес этдилер. Нуржемал инди келлесине таяк деген йылан ялы, йөне товланып ятырды. Ол өзүни чалажан хасап эдйәрди. Маңлайына деген юмрук онуң аңкасыны ашырыпды. Агы гатышыклы сес билен:

— Барайын, гөргимдир... ырза болдум. Мени өлдүрмәң! — дийип самраярды.

Молла чагырып, ника гыйдылар.

Соң ики аял, хаял этмән, Нуржемал билен Кадыр ишаны бир ёргана салдылар. Ишан шобада өз максадыны амала ашырды. Нуржемал эндамының авусына нәмәниң-нәмедигини хем сайгарман галды.

Ишан эртир ир билен турды. Нуржемал даңа ченли уклап билмеди. Даңдан чалажа иркилен ялы болды. Эртеси велин ериңден галып билмеди. Эндам-жаны күл-ушак болан ялыды. Сачларының гопарылан ерлерем ганжырашып дурды. Гулакхалкасының бири агшамкы басалашыкда гулагыны йырып, ере гачыпдыр. Йүз-гөзлери, алма ялы янаклары пишик дырнан ялы ганжарышып дур. Гөзүниң ичине ган өйлен ялы гып-гызылды.

Ол ериңден туруп, үм-дүзүме гачып гидиберсем дийип ойланды. Йөне эл-аягы, гөвреси диенини эденокды. Бирден оны гахар-газап гаплап алды. Төверегине гөзүни айлады. Ене ысгынсызлык билен өзүни ере гойберди.

Ир билен Тувак гелди. Ол түкге дүшүп, аглап-аглап яссыгыны өл-сув эден Нуржемалы ыралады.

— Нуржемал, Нуржемал!

Нуржемал яссыкдан башыны галдырды. Онуң гөзлери ичинден гечип барярды. Тувак гашларыны чытып, йүзүни ажадып, хайбатлы гепледи.

— Саңа ене бир гезек ювашлык билен айдян! Шу сөзүми пугта диңле! Бирден бири гелип, бир зат сорайса: «Өлиниң үрәси уруп, какыным тутуп йыкылып галдым» дий! Онсоңам мениң төтәнден барып, сениң ширин жаныңа рехим этмек үчин хопбалап ишан какан хузурына гетиренимиң хем айтмагы унутма! Ишан какаң гапдалында үч жума болмалыдыгыны хем чына беримсиз эдип айдарсың! Эгер әхдиңи бозуп дилиңден бирже болгусыз сөз гачырайсаң, ишиң соңунын эйгилик билен гутармажагыны ядыңдан чыкарма! Диңе өзүңе дәл, Мәммет етимчә-де зепер етирерсиң. Бизиң гаңрышымыза гайдып дири галмажагыны аңык биләй!

Нуржемал: «Бойнуна бөкәйсеммикәм? Барыбир болжагым болды» дийип ойланды. Тирсегине даянды. Ене-де Мәммедиң ара дүшенини ятлап сакланды. «Она бир зыяным етмесин» дийип ичини геплетди-де, Тувагын йүзүне середип, өзүни яссыга гойберди. Гелниң ала гөзлери ахмыр билен янып дурды.

Тувак дашарык чыкды. Мәммедиң гөни бәрик гелйәнини гөрди. Мәммет гелип, салам берип, Тувак билен гөрүшди. Сонра:

— Тувак эже, гоңшуларымызың бири гөрүпдир,

гелнежем дүйн сизиң билен гайдындыр. Ол сизде-ми? — дийди.

Тувак хаялчырап, гөзүни-ташыны герип жогап берди.

— Хава, Мәммет жан, мен сизиң илерки гоншыңыз Җәжеклере йүң дарак сорап барыпдым. Шоларданчыкып гелйәркәм, Халлы нерессәни ятладым. Ол бир мылакатлы йигитди. Өңүмден чыканда мыдама салам берип гөршерди. Онсоң Нурҗемал жаны гөрүп гечейин, яс тутуп отуран болса гөвүнлик берейин дийип барсам, асла, оны өлиниң үрәси уруп, бүкүп ташлаян экени. Әй, гараз, нәдейин? Итиң гара гүнлүгинде эгниме гөтерен ялы эдип гетирдим. Ханы онда дем-дүйт болса! Хернә, садагасы гитдигим ишан какан шыпа эдәйди. Ёгсам ардурҗа өлйәрди. Вах, ишан агаңызың өмрүниң узак болмагыны дилег эдериң. Гелнежеңи зордан көшешдирди. Гижеси билен ол ятман чыкды. «Хүв» дийип чыкып гидиберҗек боля, мен саклаян, гараз, гөрги барыны гөрдүк.

Мәммет бу гүррүңлере бирхили болды. Бүкгүлдә гитди. Ол бираз ойланып дурды-да, чекинибрәк:

— Тувак эҗе, мен-ә гелнежеми гөрмән гидип билжек дәл! — дийди.

— Вах, көшек, сени гөрсе ене бетерләр. Сен бирки гүнден соң гөрәй!

— Ёк, Тувак эҗе, гөрмесем ынҗалып билжек дәл.

«Мундан көп сакласам гөвнүне бир зат гетирәймесин» дийип, хүңүрдей-хүңүрдей Мәммеди тиркәп өе гирди. Эли билен: «Юваш, геплеме!» диен ышарат этди.

Мәммет гелнежесиниң болуп ятышыны гөрүп бозулды.

— Хакыт, арвах-жынлар өзлерине дөндерип, эл-аягыны баглапдырлар-да — дийип, Тувак Нурҗемала дүйдурыш хөкмүнде гаты-гаты гепледи.

— Гелнеже, гелнеже! — дийип, гелнежесиниң яссыгының голайына баран Мәммет дуруп билмән, онуң маңлайындан сөйәп, башыны ёкарык галдырды. — Гелнеже, нәме боляр? Өңки дердимиз азмыды бизиң. Дүйбем гүл ялы гезип йөрдүң ахыры.

Нурҗемал зордан дилленди.

— Башым айланяр, гөзүм гараңкыраяр. Төверегимде ал-арвахлар гаймалашып йөрлер.

Шу бада хем онуң гөзи Тувагың эймеңч гөзүне саташды. Тувак онуң ал-арвах дийип киме какдыряныны билип дурды. Нурҗемал өзүни ясcыга гойберди. Бу ягдайы гөрен Мәммет бүтинлей ынанып:

— Гелнеже, гайгы этме. Хөкман ягшы боларсың — дийип, оңа гөвүнлик берип, чатмасына тарап юваш йөрәп гитди.

Мәммедиң йүреги үзүм-үзүл болупды. Эгинлери ашак салланып гидипди.

...Мәммедиң дерди өңем өзүне етикди. Ол илки-хә илден өзүне дүшйән хак-хешдегини йыгнамалыды. Оны йыгнансоңам агасының садакасыны бермелиди. Ол буз атлар барада пикир эдип йөркә гелнежесиниң «кеселе» учрамагы оны гаты алҗыратды. Гиже ятырка-да пикирленип, садаканы гелнежеси сагалансоң бермеклиги йүрегине дүвди. Шу максат билен ол ишден элиниң сыпынан вагты гелнежесинден хабар алып дурды. Онуң тиз рәк сагалмагыны худайдан гиже-гүндиз дилег этди. Йөне ол нәче гатнаса-да, гелнежеси бирнеме бәри бакса-да, Тувак хер гезек бир геп тапярды. Гелнежесиниң он-он бәш гүнүң ичинде сары йүплүк ялы боланына Мәммедиң йүреги гыйлып, гөзлерине яш айланярды.

Гүнлериң биринде Мәммедиң мал бакып йөрен ерине, өз гүни өзүнден гечйән Дурды шеребе диен адам сыгрыны идип гелди. Ол гелен вагты Мәммет чепегине баг ишип отырды.

— Хайт, оглан, илден нәче хак алян болсаң, бизденем шоны алып, шу сыгры бакып бер, болямы?

Бу дуйдансыз сесе Мәммет лаңңа еринден галып, эдеп билен салам берип гөрүшди. Сыгырлара чалт гөз айлап гойберди-де:

— Яшулы, малыңызы узак мөхлетли бакып билмезмикәм диййән. Бу ери бизе дүшмеди. Гелнежем сагалансоң, агамың садакасыны берип, башга бир тарапа гитсеммикәм диййән. Билемок велин, гелнежемиң дайыларыны пеналаймасак, башга доган-гарындашымызам ёк — дийди.

Бу жогабы эшиден Дурды шеребәниң бирденкә гахары гелди.

— Хә, шейлеми? Онсоң, ери, айт. Сенде хей бир эркеклик дамары бармы? Я доган-гарындашың ёк

болшы ялы о-да ёкмы? — диййп, Мэммеде аларылып серетди.

— Хэ, нэме? Нэме болды? — диййп, Мэммет гаыргинжак болды.

— Нэме болжакды? Еңңен нэхили ягдая душенини билйэңмя?

— О нэхили ягдай?!

Мэммедиң гахары чогуп уграды. Етим өсен оглаың йүреги сэхел гепе-сөзе-де тисгинип дурды.

— Гахарланыберме — диййп, Дурды шеребе морта геплэнипе өкүнди. — Хэзир хеммесини гүррүң бержек. Илиң гүррүңине гөрэ, еңңени ишан өзүне алжак бол-ярмыш. Өйүнде шонуң үчин саклап отырмыш. Догрусыны айтсам, сениң агаң өлүмине-де шүбхэм бар. Гүнэ галмайын велин, шонуң өлүминде шо мекир ишаныңам эли бармыка диййп гүман эдйэн. Говужа пикирлен! Муртуң гаралансоңам оглан болжак болма! Онсоңам мениң саңа сыгыр бакдырма аладам ёк! Шу ягдайы өзүңден билмэңсоң, хабар берейин диййп гелдим! Кадыр ишаның вепат болан аялы мениң уямды, кэбир даш гулакдан эшидишиме гөрэ, ишан оны богуп өлдүрипдир. Оны ювуп-ардып кепене чоланларында богазында ган өйлен бармак ызларыны гөрен аяллар шу чака чен чекинип сеслерини чыкарман гелипдирлер. Ишан ол максатларыны амала ашырансоң, сен агаң дашына тор гурап угран болмалы. Агаң гайракы обадан бакян чекене малларының хак-хешдегини йыгнашдырып гелйэркэ, гиже Юсуп огры, Хожа кучен, Сары чемче, ене көр ишаның ял-лап йөрен ики аяклы мөжеклери Халлының агзына аглык дыкып, сенде ёк, менде ёк, гөтерип экидйэрлер. Мешикли баба элтип келлесини кесип көне габра дыкыпдырлар. Гайракы обаларын биринде Юсуп огры гөк чайы етип, мес болуп отуран вагты агзындан сыпдырайыпдыр. Ишан яңы-якында болса, еңңени уруп-сөгүп, ахыры өзүне ника гыйдырыпдыр диен гүррүңем бар.

— Дурды ага! Сениң бу айдып отуран затларың нэме? Бу хич бир акыла-хуша сыгжак зат дэл ахырын. Эй, худай, мениң оялыгыммы бу затлар я-да дуйшуммы? Дурды ага, геплесене. Сениң бу айданларың хакыкатмы, я-да...

— Хакыкат огул, хакыкат! Мениң нэме саңа ялан

сөз бергим бармы? Онсоңам, бейле затларың энигине-шэнигине етилмэн гүррүң эдилмейэр.

Бу сөзлере өмрүнде галмагала, дава-шере башыны сокуп гөрмедик Мэммедиң башы айланды гитди. Дилем дамагына дыкылды.

Мэммедиң бейле өзүни йитирип отуранына гөрен Дурды шеребэниң хасам жаны янды.

— Ынха, сениң хем болуп йөршүң, иним! Ягдайың итиң гүнүнден говы дэл. Ханы, худайың, шеригатың ёлуның тутуланы? Бу обада Кадыр ишаның дөрт өйли илен-чаланы болаймаса, галан халк оны гөзүнде окы болса уржак. Арман, онуң аркасында хан, бег, кетхуда дур. Ёгсам, онуң бу обада этмедик иши бармы? Вах, мен сениң ялы еке башлы йигит болсадым! Онда этжегими билйэн-ле! Арман, өйли-ишикли болян-да! «Дэде» диййп сыйындан асылып дуржак чаган бармы? Өйүнде шаңңырдан отуран гелниң галжак дэл! Шейле ягдайда-да, нэме, намыса галян?

Дурды шеребэниң сөзлери, бир яндан, онуң ярасына кез болуп басылса, икинжи тарапдан, оны гаэап атына атландырды. Хэлиден бэри бу геп-гүррүңлер гевнүне ялан ялы болуп дуран Мэммедиң гөзлери сэхел салымда гангуйма болды.

— Чыныңмы сениң шу, Дурды ага? Соң ене пыланкесден эшитдим болаймасын.

— Эйсе ойнаяндыр өйдйэңми? — диййп, Дурды шеребэниң сеси бирнеме пессайлайды. Ол яш оглана бейле гаты сөзлер айданына өкүнди. Гөнүмеллигинден зейренди. Йөне инди гичди. Етгинжек алгыр лачын ялы чусланып барярды.

— Чының болса боля.

Мэммет таягыны элине алды-да, ниредесиң ишаның өйи диййп өтэгитди.

— Кака жан, ханы сен: «Бир эр дөрэр, гарып-гасара ховандар болуп, эзилйэнлериң агысыны аг-лар» диййпсиң ахыры. Я сен бу сөзлери айтмадыңмыкаң, бейле затлар болжагам дэлмикэн?! Адамлар гөвүн йүвүрдип тослайдымыка? Эй, алла! — диййп, Мэммет хасанаклап гитдигиче эдимини йыгжамлад-ярды.

Дурды шеребе болса ганыгызгынлык эдениңи, оглановың йүрегини чишириениңи аңып, өвелип, онуң

ызындан середип дурды. Бирден ол ховсала дүшди-де, сыгрыны йылгын төңнесине илтэп, Мәммедиң ызындан энди.

— Хай, иним, бир саклан! Хер затда пайхаслылык герекдир — дийип, ол дүвденеклэп барян еггинжеги саклады.

— Инди мени саклама, Дурды ага! Мен инди ыза дөнмен!

— Иним, мениң саңа берҗек маслахатым бар. Эгер чындан газап атына мүнен болсаң, багтыңы сынамак максадың бар болса, биринҗиден-ә, малларыны эели-эесине табшыр, кишиниң экинине-тикинине зыян бермесин. Онсоңам, бу заманлар огрының-җүмриниң көп вагты. Гарып-гасарың башына денэп отуран малыны ёк эдип, гаргыша галайма. Онсоңам, гараты гахарыңы гетирме. Гаты гахарың гелсе, геплемәге сөзем тапмарсың. Хер зады сабырлылык билен, оңайына салып этсең говы болар.

— Маңа мунуң ялы дирилик асла герек дәл, агам! Мен инди шу ягты җаханда гездим нә, гезмедим нә?!

— Хер затда болса, өзүңден ула гулак сал!

Мәммет ойланды. Иң соңунда Дурды шеребәниң айданыны макул тапды. Сүрини гетирип, малларыэели-эесине табшырды. Гайдып гелшине чатмасына гирип-чыкянча хупдан болды. Ол янында гөтерйән пычагыны элине оңайлырак ере гысдырды. Гейимлерини ыкҗамлады.

Мәммедиң геңешере адамы ёкды. Соң оны екелик, хорлук басмарлап, гөзүнден гызгын яш аканыны дуйман галды. Ол сожап:

— Мен агамдан говумы. Өлсем шехит, өлдүрсем казы! Бу намысың астында галанымдан, өленим йүз эссе говудыр! — дийип, догры ишаныңка тарап туттурды.

Гаранкы гатлышыпды. Ишаның өйүниң агзына гелип, аяк чекип, ол диң салды. Гара өйүң ичинден хич хили сес-седа чыкмады. Мәммет өйүң гапы килимини батлы серпип, ичерик гирди. Бир өзи отуран Нурҗемал товсуп ериңден галды. Бирбада доңуп галды.

Мәммет гелнежесини биринҗи гезек гөрйән ялы сынлады. Онуң хорланышына хайран галды. Оңа өң-

күсинден он яш дагы улы, гөзлери ичине оюлан аял середип дурды.

— Хи-вий, Мәммет, бу сенмидиң? Еке-ялңыз хосарым, гөргүси яман огланым сенмидиң бу?!

— Хава, мен! Сениң яныңа гелдим, ягдайыңы сорайын дийип.

— Баяр, бимахал чак гелип йөрмесең болҗак экени.

Гөвни бозулан Мәммет бирбада эҗизлэп гитди.

— Ханы, инди мен нәме эдейин? Сен мениң билен гитҗекми я шу тайда галҗакмы?

Онуң әхеңини аңан Нурҗемал аглап гепледи.

— Сени өлдүрерлер, эркәм! Сен гит. Болмаса менденем дынарсың! Сениң гелип, бейдип дураныңы билселер, хәзирҗик икимизем өлдүрерлер! Сен гит! Ынха, бир оңайы болар. Буларың деминден сыпып гидерис. Хәзир тутарлар, өлдүрерлер.

Гелнежесиниң агысына гахары гелен Мәммет бирден өзүни эле алды.

— Сен өлүмден горкян болсаң, мен өлмәге гелдим! Ханы, ол окумыш чыкан ишан? Маңа шол герек! — диенде, Нурҗемалың дүнйәси хасам даралды.

— Вай, гоявери, баяр!.. Адыңа дөнейин, икимизем өлдүрерлер!..

...Кадыр ишан Сапар сопының өйүнде «Баба рөвшен» китабындан гүррүң берип отырды. Өйде Дурды шеребе-де барды. Гүррүңден-гүррүң чыкып, Мухаммет пыгамбер хакында гүррүң ачылды. Шол вагт Дурды шеребе гапдалындан ат гошды.

— Ишан кака, шу пыгамберлеримизиңем ялңышан вагтлары болупдыр-ов — дийди.

Бу сөзи эшиден ишан көз гысымлан ялы тисгинип гитди. Лаңңа башыны галдырып, Дурды шеребә гөзүни алардып серетди.

— Хәй, пеләкет! Пыгамберимиз хич вагт ялңышан дәлдир! Ол нәмәни ялңышсын? Ол хер гүн аллатагала билен арз айдышып отуран адам болмалы! Тоба этдим дий! Пәлиңден гайт! Ёгсам пыгамберимизден бир гөз гөрерсиң.

— Ай, шол-а, дийсең-диймесеңем, ишан кака, ялңышыпдыр.

Отуранлар геңиргенишип, ишана серетдилер. Ишан

хум ялы чишип, гөзүни мөлердип, гашыны чытып, Дурды шеребә серетди.

— Айт-да, ниреде ялнышыпдыр? Зол ялңышды-ялңышды дийип, самырдап отырсың! Нәме, сен Мухаммет пыгарберимиз билен бир обада өнүп-өсдүңми? Тойда ат гошдуңмы? Биле аргыша гитдиңми? Адам бейле-де бир терсёңка болса болар экен-ов!

Дурды шеребе саг эли билен агзыны сыпалан болды.

— Пыгамберимизиң адыны эшитсек-де, башга эден ишини билемзок. Биз сада адам, гөвнүмиздәки дилимиздедир. Ишан какамыз хеммәниң совалына жогап берип отурансоң, бизем бир совал берәели дийдик-дә.

Бир сырлы гүррүңиң бардыгыны аңан мәхелле ишана-да гезек бермән:

— Айт-да-айт! — болушды.

Ишан гахарына сандырап отурышына: «Шу гезек меркини бермесем сенҗагаз гаты гидйән» дийип ичини хүмледийәрди.

— Айтсам, ишан кака, шол заманларда пыгамберимизиң нөкерлери болупдыр герек? — диенде, адамлар нәме жогап берерка дийшип, ишана хас-да дикленип серетдилер.

— Элбетде, болупдыр, нөкерсизем дөвлет болармы? Сениң келләң ишлемейәни шунданам белли-ле!

Дурды шеребе ишаның кинаясыны эшитмедиксирәп совала тутды.

— Нөкер болан болса, шолара-да он ики яшдан намаз буйрулярмыка?

Ишан нәгиле гөрнүшде бурнуны чекди.

— Намаз окамалы, ораза-да тутмалы. Ол әхли, күлли мусулмана деӊ бир шеригатдыр, парздыр! Пыгамбериң гуллугында дуруп бу затлары этмезмиң сен?

— Ишан кака, намаз окалып дурка бир верур иш чыкса, намазы ташлап гидип болармыка? — дийип, Дурды шеребе соранда, Кадыр ишаның хасам гахары гелди.

— Дәлиредиңми-айт бу гүн? Бу вас-васың сөзүне гарач! Төверегине-де гарамак болмаз! Шол окаян сүре сапакларындан башга зады ядыңа салмак болмаз. Гымылдамак, төверегине гаранҗакламаг-а бейлеле дурсун!

Ишан гахарына Дурды шеребәни хас хем дузла-

мак ислейәрди, йөне герекли сөзлери тапман, көсенйәрди.

— Хава, инди болды. Йөне, ишан кака, хамала, нөкерлер хупдан намаза дурдулар. Еди гезегем эглип-галмалы. Мунам бир душманың ичалысы биләгеде, гошун чекип гелип, гаравсыз отуран пыядалан дегсе бир четинден. Бирсалымда ер-егсан этсе! Онда, шейдип, дөвлети элден берип отурыбермели-дә. Шейлеми?

Ишаның йүзи ягмазак булут ялы гамашды. Ол гахарына нәтҗегини билмән, гаты гыгырып гепледи.

— Хәй, агзыңа шейтан сиен дийсәни! Хетдиңден аша гитме! «Дегме эренлер итине, башыңа мүңде бир бела гетирер» дийипдирлер. Сен әхли пукарачылык гүррүңлери гутарып, отурып-отурып, инди шуны тапдыңмы? Хайсы йүреклимиш пыгамбериң үстүне гошун чекип гелер ялы!

Ара агыр дымышлык аралашды. Ахыры ишаның сопусы Илли көр отурып билмеди.

— Пиримиз, сизем муны адам дийип агзыңызы деңәп отырсыңыз. Еди дерян сувуны ичен дәлми бй! О затлары билмән сораяндыр диййәңизми? Бир ерде бозук гүррүң болса шундан чыкяр. Нух эййәминде өлүп гиден бир телбәниң адындан вагыз эдиши ялы — дийип, йүзүни кесе совды.

Дурды шеребе онуң болшуны писинт этмән аркайын гүрледи.

— О вагзы мен яйрадамок. О гүррүңи бүтин халк эдйәр.

— Халк диййәниң ким, еңиелүклармы?

— Обаның аглабасы шолар, онсоң халк болар-да.

Ишан ардынҗырады. «Гүррүңи башга тарапа сов» диййән әхеңде сопусына гыңрарлып серетди. Эмма болмады. Отуранларың аглабасы:

— Хава-айт, адамлар шо гүррүңи кән гайталаярлар, элбетде, ынамлары бардыр-да — дийишдилер.

Дурды шеребе алып гөтерди.

— Оңа шек ёк. Гара Йылгын батырың айданлары гүррүңсиз болар.

Илли көрүн гахарына гепләнде агзы гышарып гитди.

— Гара Йылгын батыр, Гара Йылгын батыр! Сен нәме о телбәни гөрүпмидиң? Болгусыз сөзлерини диңләпмидиң?

— Гөрмесемем, диңлемесемем онуң айданы хак. Айдан-диениңиң болжагына-да шүбхеленемок.

— Шүбхеленмейән болсаң сежде эт, йөне көпүң үйшен еринде самахыллап йөрме. — Ол гызды. — Бир ёкнасыз гүррүң болса сенден эшидйәс. Патыша тагтындан тайыпдыр дийип тапанам сен. Индем байлары, ишан-моллалары йыгнаярмышлар. Хемме зат гарып-гасарың элине гечмелимиш. Көп гошун гелйәрмиш диен гүррүң яйрадып йөрсүң. Гүнүңе шүкүр эдип отуржак гүманаң-а ёк сениң.

Гүррүң шу ере етенде ишан говсунжырап:

— Байсыз, ишан-молласыз илденем бир ил болармы? Ишан-моллалары йыгнар ялы, олар нәме яманлык эдипдир? — дийди-де, сөзүни макуллатмак үчин төверегине серетди. Шол вагт огланжыкларың бири хасанаклап ичерик гирди. Кадыр ишана середип, бир зат дийжек болды-да, ене эбетейини тапман, сопа йүзленди:

— Дәде, Нуржемал дайзам дашарда аглап йөр!

Отуранлар бирхили болдулар. Ишан нәче аркайынсыраса-да, соң сепини билдирди.

— Зыянлымы-нәмеми, өз-өзүнден шейдиберйәр. Мен барып дога окайын — дийип, деррев турмак билен болды. Онуң ыз янындан Дурды шеребе-де чыкып гитди.

Ишан ики өйүң аралыгына барыберенде, Мәммет билен Нуржемалың сесини танады. Мәммедиң агзындан чыкян хер бир сөзи ынсан эшидер ялы дәл. Агзына нәме гелсе, ишана кәйинип, соң болса Нуржемалың элинден тутуп:

— Ханы, сен бизиң өйүң машгаласы болян болсаң, йөр! Ишана әре баран болсаң, аныгыны айт! Я сен жөгүлик эдип, яландан аглаярмың?! — дийип гыгырярды.

Нуржемал хем агы билен:

— Мәммет жан, өлдүрерлер! Икимизем өлдүрерлер! — дийййәрди.

Бу ваканы аңан ишан нәдерини билмән элеврәп башлады. Бирденем ол ызына өврүлип, инисиниң янына барды-да:

— Сен тиз угра! Юсубы, Сары чемчәни, Хожа күчени алып гел — дийди.

...Ол дөврүрде огрулар көпди. Ил арасында якасыны танадан Юсуп огры янына Сары чемче билен Хожа күчени алып, илиң ярар ялы затларыны огурлаярдылар. Эгер гаргыш билен бир зат болмалы болса, олар ере гирип гидибермелидилер.

Бир гүн Юсуп огры улы обаның ханының гарындашыны талап, эле дүшүпди, огруларың эл-аягы даңлып, ханың янына элтилипди. Хан газаба мүнүп, дардан асып өлдүрмек жезасыны бермеклиги макул билипди.

Огруларың хоссарлары элде бар байлыгыны алып, улы пир Кадыр ишаның аягына йыкылдылар. Кадыр ишан ара дүшүп огрулары өлүмден азат этди. Огрулар ишан билен ата-огул болдулар. Ишаның буйрагыны бержай этжекдиклерине Мешикли бабадан касам этдилер.

Ине, шонуң үчинем Кадыр ишан оларың әрән тиз гелжегине ынанярды. Ынанышы ялы хем болды.

— Огулларым, башыма кыямат инди! Өе етиң, вах, ахырзаман гопды. Гарамаягың мениң босагама бет ниет билен аягыны басмасы говулыгың аламаты дәл. Ата-баба гөрлен затмыдыр би! — дийип. ишан олары гөренинден самырдап башлады.

Огрулар ишаның өйүне ылгадылар.

...Мәммет Нуржемалың хайына-вайына бакман, элинден тутуп, чатмасына бака уграпды. Нуржемал хем инди сесини гоюп бирнеме мердемсиленипди. Гаты-гаты йөрейән Мәммедиң гапдалындан ылгашлап гелшине:

— Вах, башымызы алып гидәйсек говы боларды. Етишәйсек боларды, харамзадалар билмәнкә! Довзахдан сындыгымыз болсун-да! — дийип, пышырдап хашлаярды.

Мәммет сесини чыкарман, агыр-агыр демини алярды. Элиндәки таягыны барха гаты пенҗелейәрди.

Шол бармана буларың ызындан:

— Өлдүр! Пычак билен дамагыны чал! — диен якымсыз сөзлер эшидилип башлады. — Гезип йөрен телбе-де гөвнүне гелени эдип йөрсе, биз-ә билмедик! Ахырзаманың нышанызыр бу.

Нуржемал агылы сес билен:

— Ана гелдилер! Багтымыз ятды! Вай, сен бир гач, икимизем өлдүрерлер — диенде, Мәммет даяныпдурды.

— Сен гач. Башыны гутар, мен гүнүми гөрерин — дийип, ол гелнежесини итекледи. Нуржемал нәме этжегини билмән элеврәп:

— Эркәм, сен гач, мени өлдүреслери ёк, гач сен — дийййәрди.

Онянча ковгы гелип етди. Хожа күчен геле-гелмәне берданканың гундагыны Мәммедиң келлесине ченәп салгады. Тайярлыклы дуран Мәммет чеп эли билен берданканы какды, саг элиндәки таяк билен Хожа күчениң гулагының дүйбүне бирини чекди. Хожа күчен энтирекләп чөк дүшди. Оңа ченли Юсуп огры Мәммедиң чеп элини сыртына товлады. Мәммет элини сыпдырҗак болуп батлы дызады. Таягыны салгады, йөне таяк огрының диңе аягына дегди. Етип гелен ишан хасасыны галдырып, Мәммеди урмакчы болды. Мәммет гахарына инер кимин омзанда, келлеси ишаның ёкаркы додагыны гөтерип дуран аңңы дишини омурды. Ишан:

— Вах! — дийип, дишини элине алды-да, гөтинҗекледи. Онуң агзының ичи шорумтык сувуклыкдан долды. Оңа ченли Юсуп огры Мәммеди ере басды. Өзүни дүрсән Хожа күчен донуны онуң келлесине бүреди.

Уруш-гыгырышдан өлер ялы горкян ишан сандыраклаярды. Бирден онуң ядына Нуржемал дүшди. Нуржемал аңыррак гачыпды, Мәммеди ере басансоңлар ол дуруп билмән, ызына ылгап гайтды. Онуң өңүнден чыкан ишан:

— Хә, харамы дийсәниң! Барысы сениң тапып йөрен задыңдыр, ганҗык! — дийип, оңа хасасыны салгады.

Йөне Нуржемал бу вагт агырыны-бейлекини биленокды. Ол:

— Вай, өлдүрмәң! — дийип, Мәммеде тарап топулды. Бөкүп туран Хожа күрен онуң агзыны эли билен тутды. «Агзыны даң!» дийип, ишана ышарат этди. Ишан деррев гушагыны чөзүп Нуржемалың агзыны сарап башлады. Хожа күчен Нуржемала дөзүмли дарап биленокды, йөне эллерини тутуп, чигниндeн пенҗеләп дурды.

Юсуп огры түпеңиң гундагы, аягы билен Мәммеди рехимсиз енчгилейәрди. Ишан:

— Болуң, огулларым, өе экиделиң! Бири гөрәймесин — диенсоң, олары алып уградылар.

Өе геленсоң хем ишан сүңңүни саклап билмеди. Онуң ики дызы саңңыл-саңңыл эдйәрди, эндамы титрейәрди. Нәме эдип, нәме гояныны биленокды. Гепләмәге агзы ысмаярды.

Хожа күчен Нуржемалы өе гиризип агзыны чөзди. «Гыкылык эдип дурсаң!» диен маңыда берданканы гөркезди-де, даш чыкды.

Юсуп огры Мәммеде элини узадып:

— Муны нәме эдерис? — дийип, ювашҗадан пышырдап, ишаның алкымына дыкылды. Ишан сандырсандыр эдип дуршуна:

— Экидиң-де деря зыңың, ызы-тозы билинмесин! — дийди.

Огрулар Мәммеди деря тарап алып уградылар. Мәммет өзүни нәче дүрсежек болса-да боланокды, ысгындан бүтинлей гачыпды. Мәммет, аслында, ики адама гара гечип билжекди. Йөне биркүч гүн бәри йылы-ыссы иймәнсоң, онуң ысгыны гачыпды. Ол гапыл галанына, огланлык эдип үстүни басдыранына ахмыр эдйәрди.

Юсуп огры ёлдашларына:

— Экидиң-де деряның хайсы ери чуң болса, шол ерине ташлаң! — дийип, буйрук берди-де, өзи ишаның янына гитди.

Гиҗе асудады. Узак ёла сапара барян Ай тегеленип, еринден яны сайланыпды. Ёкардан хайсыдыр бир тарапа гечип барян ялңыз гушуң зарын сеси эшидилйәрди. Онуң агзы саралгы, эли аркасына даңылгы Мәммеде хайпы гелйән ялыды. Йөне еке йигиде хич затдан харай ёкды. Ол гараңкының ичинде ыза тарап өкҗәни гөтерәйсем оба етип билмезмикәм дийип ойланярды. Эмма ганхорларың элинден сыпаймак аңсат дәлди. Мәммет нәхак өлүме гөни барярды. Ынха, Амыдеряның меле сувунуң мөвч уруп акян шаггылдысы гулага гелип башлады.

Хожа күчен:

— Йөр! Йөре гатырак! — дийип, газаплы пышырдап, Мәммеди дүрре билен сайгылады.

Мәммедиң башы айланып, гөзи гараңкырап башлады. Өңкүден-де бетер ысгындан гачды. Онуң сув-

сузлыкдан агзы кепеди. Ол булара бир зат дийжек болян ялы болуп, тамакинлик билен серетди.

— Нәме төверегиңе гаранҗаклаярсың? Йөре гаты! — дийип, Хожа күчен оны ене-де рехимсиз енҗип уграды. — Гатырак йөре! Тиз бол! Деря билен гөрлүп-эшидилмедик «сув периси» акып гелипдир. Гоша тораңңының янында саңа гарашярмыш. Биз сени шол перизат гыза табшырҗак!

Сары чемче-де гыжалат берме кемини гоянокды.

— Иним, сениң той гүнүң шу гүн! Сени акар сува салып, мазалы арассаламасак болмаз! Перизадың гужагына долмаздан өң ыс-кокуңы айырмалы ахыры. Сув периси сеңригини йыгрып дурмасын ахыры.

— Ай, муны он гүнләп деряның ичинде даңып гойсаңам халалланасы ёк-ла! Догланда харам болуп доглан-да би.

Ики саны бирехим ганымың бу теенели, игенчли сөзлери гахар-газапдан богазы долан Мәммедиң ганлан ысгыныны хем алды. Мәммет берданканың гундагының деген ерлеринден гаты азарланярды. Сувсузлыкдан хорлук чекйәрди. Эллери гүп ялы чишипди. Ягырнысына деген берданканың гундагының ызы гөк-далакды. Ол онда-да чыдам эдип, бар гүйҗүни җемләп йөрәп барярды.

Деря он-он бәш метр галанда, олар аяк чекип, маслахат этдилер.

Хожа күчен яшулусырап:

— Сары, мениң диеними этсең, бу харамзаданың тә эндамы соваянча аягын келлесини сува дыкып, тә эндамы соваянча аягын-дан басып отуралы. Өленсоң сува чөкүп гидер. Чишенсоңам ёкары чыкар-да, Арал деңзине тарап акар-да гидер. Деңзиң йыртыҗыларына шам болар — дийди.

Яшы дуругшан Сары чемче ардынды.

— Ай, Хожа, инди бу бизден аман гутулып, өйүне барып, нан иеси ёк-ла. Ядавлыгам басяр, зыңалы-да, ызымыза доланалы. Аңсады барка нәме этҗек өз-өзүңи азара гоюп отурып.

Шоны маслахат билдилер. Мәммет велин ичинден: «Җаным, мен булара нәме яманлык этдимкәм? Буларың менде нәме касты барка? Агзымы чөзселер, булар билен бирки агыз геплешседим» дийип, гапланың душмана хемле уршы ялы, хымм-хымм эдип,

бирнәче гезек хымлады. Эмма онуң билен битирев гошы болмады.

Огрулар бигүнә Мәммеди деряның кенарына элтип, еңсесинден итип гойбердилер. Аз салымдансоң деряда бир пагшылды эшидилди. Шоны эшидибем огрулар ызларына гайтдылар...

• • •

Емутларың арасында йүрекли йигитлер кәнди, йөне эллериниң юкалыгы, угур-ёл билмезликлери олары душаклаярды. Гылыч кесе диен адам велин, ондан-мундан сорап-идәп Чәрҗевде отуран большевиклериң башлыгының янына гитди. Энчеме гүн онуң янында болуп, гарып халкың ягдайыны гүррүң берди. Башлык она Җүнейидиң сүлсадының соңуна соган экилендигини, инди нәхили херекет этмелидигини өвретди.

Яңы-якында болса башлыгың өзи Гылыч кесәни янына чагырды. Гылыч кесе янына ики адам алып гитди. Дурды шеребе баранда Гылыч кесәниң Чәрҗевден яңыжа гелип дуршуды. Онуң янында-да оба гарыпларының бирнәчеси барды. Гылыч кесе Дурды шеребе билен гадырлы гөршүп, төверегиндәкилере йүзленди:

— Бу пыяданың кимдигини танаярмысыңыз?

— Өзүмиз ялы еңиёлукдыгыны, хак иш үчин ёла чыканлаң биридигини-хә билйәс, йөне «шеребе» лакамыны нәдип аланыны билемзок — дийип, яшулуларың бири дилленди.

Дурды шеребе йылгырды. «Дили дузлурак, шоң үчин алыпдыр бахыллардан о лакамы» дийип, Гылыч кесе дүшүндирди — Йитирәк болайса хас говы болҗак велин... — Ол Дурды шеребә йүзленди. — Догрумы мен айдяным?

— Догры, догры.

— Догры болса, чекинме-де хабарыңы бер! Төверегиңде этияч эдер ялы адам ёк! Кейпиңеми я ишли?

Дурды шеребе Гылыч кесә әхли ягдайы болшы ялы гүррүң берди, гүман эдйән затларыны янзытды. Бу сөзлере Гылыч кесәниң гүр гашлары чытылып гитди. Йүз-гөзи үйтгәп гитди. Уллакан ала гөзлериниң агы көпелди. Дурды шеребе ичинден Гылыч ке-

седен ерән миннетдар болды. Эден умыдының чыкашына депеси гөге етди. «Адам диениң шунуң ялы болайса!» дийип пикирленди. Отуранларың хем гөзи буларың йүзүндеди. Гылыч кесе совукдан демини алып, мыхмана серетди.

— Ынха, инди гарып-гасарларың агзының аша етжек гүнлери үчин бил тутушмагың башы башланды. Илки билен тәзе хөкүметин этжек боляң ишлерини, максадыны, кимиң досты, кимиң душманыдыгыны адамлара душүндирип башламалы. Ил дүшүнмесе, гепиң хакыкатдыгына гөз етирмесе ызыңа дүшмез. Анружы алажыны тапан өз гүни билен болар йөрер. Дүшүнсе велин ол сил ялыдыр. Арка тутунмага хөкүмет тапса, йилигини соруп йөренлериң бойнуны товлайжаклар кәндир.

Тәзе хөкүметде ер-сув, иш мал орталык болжак. Ишлән алар, ишлемедиге бир гысым дәне-де берилмез. Йөне бу затлар гүррүң берен ялы дәл. Кән ганжырашмалы, яка тутушмалы, адамлара болжак-гойжагы дүшүндирмели болар. Меселемки, ишаны алып гөрели. Хәзир өйүне мал-дүнйә ягып дур. Гүзеран аладасы ёк. Шоңа хәзир бизиң билен оглуң ише чыкмалы, сиз шонуң гетирени биленем экленмели дийсең чиң аркан гайтмазмы? Диш-дырнак гаршымыза чыкар. Деррев бизе зыян бермегиң, бизиң ёгумыза янмагың угруна чыкар. Шонуң үчинем өзүң ялы ынамдар адамлар көп герек тәзе хөкүмете.

Яңкы айданларың барада болса бу гүн-эрте угруна чыкарыс. Барарыс, геплешерис. Гелнин өз гепини диңләрис, яңкы йигидиң адына Мәммет дийдиңми? Онуң сорагына чыкарыс. Эгер ишан хакыкатданам оңа нәхак ере зыян берен болса, онда, элбетде, жогап бермели болар. Бизе башартмаса, хөкүметиң адамларының янына гидип ярдам сорарыс. Энтек дем-дынжыны алыбер. Бизем оба арасының ягдайыны бир анықламалы. Макулмы?

Дурды шеребе илери-илери омзады.

— Боляр, боляр! Шол етимлере көмек этсеңиз боляр.

Онуң йүзи ягтылыпды.

Гылыч кесе билен Чәржеве гиденлериң бири:

— Гылыч ага, ядавлыгам басмарлаяр, догрусы, йүрегим өе атыгсап дур — дийип, зораякдан йылгыран болды.

Онуң өзүне зор салып йылгырмагына Гылыч кесе ядавлыгын иши дийип дүшүнди.

— Ёлдаш болдук, дуз ийишдик, икилигини гөрмедим. Таңрыялкасын. Дем-дынжыны алыбер! Өзүм хабар эдерин. Йөне... — Гылыч кесе оңа уллакан гөзлерини гырпман, көп манылы серетди.

— Дүшүндим, Гылыч ага, билйән, билйән — дийип, ол дилленди. — Мен өңем бир янрап йөренлерден дәл!

— Гөвнүңе алма! Мен йөне ятладып гойян, дүшен ёлумыз оюн эдер ялы ёл дәлдир...

Оны угратдылар. Шондан соң Гылыч кесе инилериниң бирисине:

— Хоп ягшы, инди этмели ишиң шейле. Хәзир ябының мүн — дийди. — Төрәни, Өвелеги, Бекини, Нургылыжы, Сәхеттаганы, Оразы, Гөкбайы, Өвези, Гурбанмырат аганы хаял этмән чагырып гел.

...Гылыч кесе йыгнананлар билен гижәниң бир вагтына ченли этмели ишлери маслахатлашды, олардан оба арасының геп-гүррүңлерини, япы-ягдайыны сорашдырды. Дурды шеребәниң бу гүррүңлерден соң гөзи ачылан ялы болды. Ол тәзе болжак дүзгүни гөз өңүне гетирип, дандана ченли уклап билмеди.

* * *

Гылыч кесе он бир атлыны ызына тиркәп ёла дүшди. Мес атлары горгунына сүрүп отурышларына Келтеминар белентлигине чыкдылар. Төверек-даша эсеван этдилер. Гапдалда чопан гошы гөрүнди. Ёлагчылар жылавы гоша бака бурдулар. Етиберенлериңде тегеленип ятан гоюн сүрүси тебил тапды. Чопаның билегине даңылып ятан келек гечиси элинден ики-үч гезек батлы чекди. Сүйжи ука гиден чопан еринден ховсалалы галды. Гөрсе, ынха, бир топар атлы үстүне абанып дур. Чопан гөзүни ачалак-юмалак эдип салам берди-де:

— Яшулулар, сизиң хайсыңыз Сары чемче?! — дийди.

Ол огрының адыны-овазасыны Гылыч кесе өнлерем энчеме гезек эшидипди.

— Чопан, Сары чемчелик нәме юмшун барды? Айдыбер, герек болса Сары чемчәни тапаярыс!

Чопан даңын ягтысына Гылыч кесәниң муртлак кешбини гөрүп хаялчырады.

— Яшулы, мен аныгыны-ха билемок. Йөне эшиденими айдян. Ынха, гүн догса дүйн боляр, дүйн маңа хабар этдилер. Ишан какамызың башына агыр ягдай дүшүпмиш. «Есериң кесси, еди ере дегер» диенлери, обадан Дурды шеребе диен бир ган гусан дөрәпдир. Ол алланы унудып, ишан какама шылтак атанмыш. Өзем эшегини мүнүп, орс билен арагатнашык саклаян адамлары гетирмәге гиденмиш. Худай сакласын, ол залымлар гундагда ятана ченли өлдүрйәрмиш диййәрлер. Дүйн ишан какам ховул-халат ызымдан адам иберипдир. Ол адам:

— Сары чемче ики атлы болуп гелжекдир. Шол хайсы угра доварлары сүр дийсе, шол угра сүрерсиң — дийипди. Онсоң менем гоюнлары гошдан узаклатман, төверекде бакып йөрүн...

Гылыч кесе кинаялы йылгырып сорады.

— Хә, шей дийсене, йигит. Бу гоюнларың хеммеси ишан каканызыңкымы?

— Үч йүзе голайы шонуңкы, галаны доган-гарындашларыныңкы.

— Бир өзүң бакярмың?

— Ёк, ене бир ёлдашым бар. Гейимини чалшырмага өйүне гитди.

Гылыч кесе гахарлы:

— Гелдиназар! — дийип, эере дикленди.

Чагырылан йигит хәзир болды.

— Сүрини, чопаны, чопаның эшегини, гоюн ити билен тегеләп, догры оба сүр!

Буйрук бержай эдилди. Гылыч кесе йигитлерини ызына тиркәп, Үчожага тарап уграды.

* * *

Даң атды. Жахан ягтылды. Кадыр ишан чай ичип, кейпини көкләнден соң, «Ёлбөлен» атлы ёрга ябысының төверегинден айланып, вагтыны хошлады. Йөне ховсалалы пикирлер хыяллы келлә долдулар. Ишан гелип, чертегиң тейиндәки секә чыкды. Тирсегиниң тейине пер яссыгы ташлап, элини маңлайына дирәп, ойланып башлады. Небсинден башга зат хакда келле дөвмедик ишана агыр пикирлер эйгертмейәрди. Ол өзүни рахат сакламага чалышярды, барыбир деррев ынжалыгы гачярды.

Гечен агшам Тувак элти ишаны чете чекип биргиден гүррүңиң башыны агырдыпды.

— Кадыр жан, гөвнүме болмаса, илиң гепи-гүррүни көпелип барян ялы — дийип, ол көп маңылы дымыпды.

— «Ил агзыны йыгып болмаз» дийипдирлер, Тувак — дийсе-де, ишаның ынжалыгы гачыпды. — Нәме гүррүң эдйәрлер?

— Гөвнүме болмаса, адамлар бир зат аңян ялы. Эгер шол дийилйән капырлар бу төвереге-де гелмели болайсалар өнлеринден чыкып сизи яманлажаклар-а тапылжак, гараз. Менем өз гулагым билен эшитдим дийсем яланчы. Йөне ынамдар аялларым бар мениң. Шоларың айдышына гөрә, Мәммет етимчәниң ёкланыны сизден гүман эдйәрмишлер. Дурды шеребәниң аялы: «Хол гиже Нуржемалың аглаяныны эшитдим. Шондан бәрем Мәммет ёк» дийип гүррүң эдйәрмиш. Халлыныңам гүррүңини эдип башлапдырлар велин, шу Юсуп агзындан бир затлар сыпдырдымыка диййән. Гарагалпакда затда айдандыр-да багтыгара, хич ким танамаяр дийип. Сизи танамаян бармы? Онсонам гелнип-гидилип йөр ахыры!

— Хъәк, харамзада! — дийип, ишан хырчыны дишледи — шеребәниң хелейине нәме гереккә? Гөзи билен гөрүп, эли билен тутмаса...

— Шү шеребе-де өйүнде ёкмуш. Эшегине мүнүп, бир ерлере гиденини гөрен бар. Бу затларын өңүнден гамы ийилсе-хә говы боларды. Соңкы гүн дилимиз гысга болаймасын. Мен бу хелей-ә гиже-гүндиз окадып отырын дилиңи ярайма дийип. Мәммедем гоюн үстүне ибердилер дийдим. Басым азык-сувлуга геленде гөршерсиң дийдим. Йүреги бирнеме дүшүшсин-дә! «Ёк, оны өлдүрендирлер!» дийип аглая велин, менем үстүнден ягы ялы дөкүлйән, дири адама шейле диййән дийип.

— Адамлар геп дийсең, непден галармыка диййән. Өзлерине шапбат ялы гарны гайгы велин, ене гыбат эдйәрлер. Ёк, бир гөз гөркезмесем ишаны-пири сыламаны гойды булар.

— Шейт, шейт. Кадыр жан, гой, бир гөзлери ериңе гелсин.

«Гөз гөркезжек» дийсе-де, ишан бу сөзи нәмәни гөз өңүнде тутуп айданыны билмейәрди...

Ол гижеси билен кирпигини кирпигине гатман чыкыпды. Бу гүррүңлер иле яйраса адамларын өзүнден четлешжекдигини ол аңярды. Диймек, акып дуран ябын сувы тап ташлар. Ол ичини геплédип: «Шу беладан аман галсам, сен шеребәни дузагыма дүшүрмесем болмаз» диен вагты, кыбла тарапдан бир атлының гөни өйүне догруландыгыны гөрди.

Онун ысгыны гачды. Еринден туруп ичери гиржек болды, йөне инжиклери диенини этмеди. Атлы голая геленсоң велин, ишан ынжалды.

Она Хажы кеззап диййәрдилер. Ол ишан билен гадырлы гөршүп, хемме эшиден-гөрен затларыны башлы-барат гүррүн берди. Ишанын сүнни ене гагшап башлады. Онуң янында отуран сопусынын гөвнүне бу затлар ялан ялы дуюлды. Ол гарып-гасара эмел етжегини хич акылына сыгдырып билмейәрди.

— Олар Гылыч кесәни догалап зат эдип дәлиреден-ә дәлдирлер-дә — дийип, сопы акыллысырап сорады.

— Билмедим мен-ә! Йөне болан гүррүңлер-ә эртекә чалым эдйәр. Гарып-гасардан нөкер йыгнап гошун дөретмели. «Атрят» дийдими-нәмеми, хеммелер бирлешмели, хемме деӊ болмалы, гарып билен байы деӊлешдирмели диенини-хә өз гулагым билен эшитдим. Хер ким өз ийжегини өзи газанмалымыш.

Ишаныӊ ичини ит йыртып барярды. Ол:

— Ёгсамам хер кимиӊ өзи газаня-да — дийсе-де, ене гүррүн Гылыч кесәнин өйүнде болян геп-сөзе совулды.

— Онсоӊ би, Гылыч кесе шеребәниӊ сөзүне ынанды отурыбердими?

— Хава. Өңем гулагыма дегипди дийди. Шу гүнэрте угруна чыкарыс дийди. Өз гүйжүмиз етмесе, хөкүметден адам аларыс. Инди гарып-гасар хорланмалы дәл, бар зат орталык болмалы дийди.

Отуранлар дымдылар. Ишан бирден келлесини галдырып гөзъетер ере середип чыкды, сакгалыны сыпап, бир зат дийжек болды. Йөне сеси сандыраны үчин гаты-гаты ардынып чай овуртлады.

— Иням, сен Гылыч кесе билен ёлдаш болан адам. Ол сениӊ гепиңе ынанар. Оларын өңүнден чыкып, о геплер ялан экени дийип оны ызына экидип билмезмиң?

Гелениӊ йүзи дузланан какмажа дөнди.

— Ишан ага, мен бу затлара гошулмайын. Маңа табшырык шейле. Мен энтек онуң билен ишлешмели. Мен йөне сизи хабардар эдейин, гүнә галаймайын дийдим. Ене бир онайында буйран юмшуңызы эдейин, йөне бу иши маңа табшырмаң, ишан ага!..

Ене агыр дымыщлык аралашды. Бирсалымдан соң ишан башыны галдырды, Хажы кеззабын йүзүне йити-йити серетди.

— Яңы сен бир гепиңде хемме зат орталык болмалы дийдиңми?

— Мен-ә говы дүшүнип барамок, ишан кака! Йөне, ынха, обадакы хемме адамлар мал-гараларыны гошмалы, ол хеммә орталык болмалымыш. Ер-сувам шонуң ялы диййә! Хемме болуп үйшүп экмели, ормалымыш, онсоң деӊ пайламалымыш. Көмеклешмедиге зат ёкмуш.

— Шәрикли дий-де гой-да — дийип, сопы гепе гошулды.

— Мен ынха, меселемки, Дурды шеребе билен малымы гошмалымы? — дийип, ишан жанықды. — О нирéде эшидилен затмыш, мениң өз малым өзүминки болар-да!

— Өзүминки диен зат болмалы дәл диййәр. Аялыңа азар берсеңем, чагаңа сөгсеңем, хөкүмет хасап соражакмыш.

— Эй, тоба-тоба! Әжит-мәжит дийлени би — дийип, ишан деррев дога окамак билен болды. — Бар бела-бетерлерден өзүң гора, бела-бетери деп эт — дийип, элини йүзүне сылды. Онуң бармаклары сандырайарды. — Эй, алла! Өз машгалаңа өзүң эрк эдип билмесең ничик болар ол?! Тоба-тоба, бетериңден сакласын!

Хажы кеззабы уградып, олар маслахат этмәге башладылар. Иң соңунда: «Бир чукура түйкүрдим» эденсоңлар, ишанын иниси гарындаш-доганларыны чагырмага гитди.

Өвзайын бозукдыгыны аңан ишан көп чыдап билмеди. Деррев максадыны амала ашырмага гиришди.

Төрде чөк дүшүп отуран еринден болуш-гөюш ягдайлары отуранлара дүшүндирди. Оны ахырзамананың аламатлары билен утгашдырды.

— Мениң сүңкдеш хоссарларым, кын гөрүп, гам чекип отурман, өзүмизден улы болан аллатагала рехим этсин. Башыңыза иш дүшенде мени ятлаң. Мен гечен агшам эрбет дүйш гөрдүм. Даң сәхер вагты арвах-жының ятып, эренлериң йөрейән мензилинде: «Тургул, балам, орнуңдан! Меканыңы үйтгет» дийди. Юрт ызла, сениң төверегиңде шейтан кул-күлесине дүшен, бу дүнйәси берлен довзахылар дашыңда перваз уруп айланярлар» дийди — диенинде, отуранлар:

— Тоба-тоба! Юсуп пыгамберимизиң ёрдугы болсун! — дийишдилер. Ишан ене сөзе башлады.

— Ол маңа ене-де көп затлары айтды. Шол вагт гапыдан гарры бабам-да гелип гирди. Йүрегим ярылан ялы: «Вай!» дийип, бабамың бойнундан гужаклажак вагтым тисгинип ояндым. Гөзүми ачып гөрсем, дүйшүм экени. Хич зат ёк экени. Хопугып, еримден туруп дашары чыксам, даң яңы саз берипдир. Ине, шу ягдайдан соң мен вагтлайын нирә-де болса бир тарапа сүйшмели диен пикире гелдим. Барып бир ерде жайлашсам, сизи-де юваш-ювашдан гөчүрип экидерин я-да соңы эйгилик болса, кырк чилтениң «гайт» диен гүни гелерин. Инди сиз ите-гуша билдирмән, артыкмач сес чыкарман, әхли ат-арабалары, дүелери тайынлаң. Ичери-гошлары йүкләп, бизи Бадай токайына «Доңузятан» диен ерине әлтиң. Ярадан яр болса, бу инип гелйән беладан өзи голтугында аман саклар. О тайдан бизи хич ким тапып билмез. Мени ызламаң. Өзүм хабар тутарын. Гатнав болмасын. Аман өйүнде саг отуруң, аллахы экбер! — дийип, ишан элини галдыран вагты доган-гарындашлары:

— Кака-да, дәде! Сен гитсең, ызыңдан галмарыс. Өли болсак бир чукурда, дири болсак бир депеде! Ханы, илиң ханы-беги, кетхудалары саңа арка дурмалы-а — дийишип, эңрешмәге башладылар.

Ишан оларың пикирини макул тапмады. Ол:

— Биринжиден-ә, бу гелйән яга ханың-бегиң, кетхудаң-да түтетги берип билмейәр. Маңа хабар эденлериң гепиниң әхеңи шейле. Ким билйәр, алла ал гулум этсе, өзүнден бир верхем тапса ене өңки-өңкүлик болар. Ол-а бир, икинжиден, кырк чилтенлер

«ериңи үйтгет» дийди ахыры! Сиз билйәрсиңизми? Бир адам атдан йыкылса, жайындан гозгап, хоң ялы ере әлтип отуртсаң-да, дири галмагына себәп болуп билерсиң. Себәби гөз дегйәр, дил етйәр. Алладан биругсат чөп башы гымылдамаз. Ана, бу-да шо төвра бир зат. Йөне геп шу тайда галсын! Душман ич тирсекли болуп мени якып дур. Хачан инжегиниң беллиси ёк, дүшүниң ахырын маңа!

Отуранлардан седа чыкмады. Йүзүни гара багыр ялы эдип отуран ишан хамсыгып ере бакды. Ишаның доган-гарындашлары:

— Онда биз нәтмели? Я-да худая сыгнып отурмалы болармыкак? Эле дүшсек, душман бизи-де дири гоймаз — дийишдилер.

— Сизиң билен кимиң иши бар. Иманыны ювдан довзахыларың гөзи менде. Айтдым-а душман ич тирсекли болуп мени ховсала салып дур дийип.

Бирден Кадыр ишан ериңден турды. Тувага даш чык диен маңыда үмледи.

Ол Тувагың хас якынына дыкылып, яглыгы билен бурнуны сүпүрип:

— Тувак жан, өлдүм-өлдүмде Нуржемалы эле салдык. Шу хелей бизиң хәзирки ягдайларымызы сызяр. Шонуң үчин, хер этмели-хесип этмели, өз яңымыздан гышартман, оны алып гитмели. Хәзир муңа гахарланмалы дәл. Жылавыны бош тутуп, хөреләп-көшеләп, угруна ковмалы. Гепиң гысгасы, сениңки догры диймели. Тувак жан, билип дурсуң ахыры, бу говгаларың бир тарапының шу хелейиң үстүнде гопяндыгыны. Эмелсизлик эдип, муны элден гидерсек, Атажаның элинден тутуп, ят иллере барсак, бизде дарының сеңңили ялыжагам абрай галмаз! — дийди.

Тувак әлти гашларыны герип:

— Кадыр жан, асла сыр билдирме, йөр — дийди. — Менден яңа гаты аркайын бол.

— Вах, Тувак жан, гич болды. Ол-ха маңа ирәкденем дуйдурыпды велин, мен хамлык этдим. Шу болуп йөрен гүррүңлериң хеммесиниң ожагы Дурды шеребе. Ол бизи ил йүзүне чыкар ялы этмеди. Әхли абрайымызы дөкди! Индики пушманың пейдасы ёк. «Соңкы түйкүлик сакгал әзмез» диенлери! Нәтжек? Алач ёк. Оңайында арымызы аларыс, дүнъе мыдама

Зак. 2522 — 3

бейдип булашып дурмаз-а! Хәзир иле гылав берип йеренлер көпелипдир.
Тувак элти бирден гамлы гөрнүшде йөвзерип башлады.
— Кадыр жан, сен гидерсиң, биз налач эдерис?
Өз гайгысы өзүне етик ишан дилужундан:
— Соңлугы билен өзүм эе боларын. Хич зады гайгы этмән, галан малы-дүнйәме эе болуң, өзүмден хабар болянча башыны бозмаң — дийди.
Шол вагт Илли сопы дөрт инери идип, бир ябыны мүнүп, биринем гошлап етип гелди. Ол:
— Кадыр жан, тиженин, пелегиң иши, билип болмаз. «Худая ынансан ынан, йөне эшегиңи берк душа» дийипдирлер — дийди.
Ерли-ерден:
— Тижен-де-тижен! — болушдылар.
Ишан бурнуны чекип:
— Тувак жан, Нуржемалы гейиндирдиңми? — дийди.
— Ханы, Нуржемал жан, гейневери! Кадыр жан ховлугып дур! — дийип, Тувак оны гыссап уграды.
Нуржемал аглап-аглап репиде ялы болан йүзүни галдырып, гөзлерини алартды-да:
— Хи-вий, ярым агшам нирә гитмелимиш? Ханы, өзи бир гелсин, гөрейли! — дийип, әвмедик болан болуп жогап берди.
Тувак элти ховул-хара дашары чыкды.
— Кадыр жан, сени ичерик чагырярлар!
Ишан ичерик гирип, ит йылгырышыны эдип:
— Нуржемал, гейиндиңми? — дийди.
Бәри сансара дөнен Хеммет йитирим болалы хемем эти гаталан Нуржемал ызына гаңрылыбрак:
— Нирә гитмели? — дийди.
— Ханы, бол, гейин, онсоң билерсиң! Соң айдарын.
— Маңа айтжак задың болса, шу ерде айт! Я өлмек гезеги маңа гелдими?
Ишан башагайлыкданмы-нәмеми, элини-аягыны йитирҗек ялы этди. Ахыры өзүни эле алып, мылайым гепледи.
— Нуржемал, айтсам, ынха, сөгсен — йүзүм, урсаң — аркам. Саңа мундан бейләк йүзүн үстүнде бурнун бар дийсем: «Келамылладан ант болсун»!
Нуржемал гөзлерини сүзүп:

— Бизиң билен Тувак элти, Шасолтан дагам гидйәрми? — дийди.
— Ёк, икимиз гидйәс. Атажаны-да галдырып болмаз...
Нуржемалың олары сорамагының себәби барды. Тувак элти гыммат бахалы затлар, алтын-күмүш теңңелер салнан аржаның ачарыны өз янында саклаярды. Хич киме ынанмаярды.
Нуржемал ишаның өз янында йөвселлейәндигини аңып, шоны бахаҥалады. Зейренди. Өзүниң өе хожайын дәлдигинден налады.
— Өе башга бири серенжам бержек болса, онда мени ташлап гит — дийди.
Элеврәп нәме эдип, нәме гойяныны билмән дуран ишан. Тувак элтини янына чагырмалы болды. Ол пышырдап гепледи.
— Тувак жан, шол гүлли сандыгын ачарларыны Нуржемала берсене!
Нуржемал ачары алды. Ол ишаның буйругы боюнча ичи хазыналы аржаны ачып, бир гошавуч теңңәни Тувагын этегине оклады.
Тувак элтиниң ене-де тамасы барды. Нуржемал аржаны япып гулплады. Тувак элти көйнегиниң этегинден тутуп отурышына берлен пула гөвни етмән, еринден турды. Ичинден: «Хелей гулы» дийип, ишана сөгүнди. «Юмшы битйәнчә мен герекдим муна. Инди терс өврулди дуруберди. Алан аклыгымыз хем шу болды. Дүнйәде өзүнден башга хич киме ынанар ялы дәл!»

* * *

Өйлерине бир топар атлының етип гелйәнини гөрен Язсолтан эжеı
— Айтмадыммы, бир бела тапжакдыгыны! Тапып дындың! — дийип, элеврәп башлады. Ичерик гиржегинем билмеди, ишине гүйменжегинем. Онянча Гылыч кесе өе якын гелип, атың башыны чекди.
— Гургунмысыныз, гургун отуранмысыңыз?! Енне, шу Дурды шеребәниң өйи болса, бизе бир чәйнек сув берсеңиз... Биз өрән узакдан гелйәрис!
— Саңа көп чәйнек сув берерис, иним — дийип,

Дурды шеребе дашарык атылып чыкды. Геленлер билен гөрүшүп:

— Дүшүбериң, дүшүбериң — дийди-де, өйүң өңүндәки көлегә дүшек ташламак билен болды.

Атлылар дүшдүлер.

— Гечиң, отурың, деррев чаям гайнар — дийип, Язсолтан эже гара күндүклери сувдан долдурып ода гойды. Дурды шеребе ишаның бирден басга дүшүп гачаныны, дүнйәсинден зат гойман алып гиденини, ага-инилеринин, гарындашларының горкусындан сүлгүниң чагасы ялы даргап, токая сиңип гиденлерини айтды.

Гылыч кесе Дурды шеребәниң хакыкы, горкмазак, батыр адамдыгыны билди. Тутанъерлилигини, хачан-да болса, баша иш дүшенде өзүнден кем отурмажакдыгыны аныклады. Оны өзүниң тәзе дөретжек отрядына алмагы ниет эдинди.

Гылыч кесе чай ичилип башландан соң, йигитлере йүзленди.

— Адамлар, ягдайы эшитдиңиз герек? Кимем болса бири она бу затлары хабар берипдир. Ишан гачыпдыр. Эмма шу төверекден узакда дәлдир. Ол токая уран болса-ха аңсат тапдырмаз, тапдырмаса-да, токайы араламак герек. Гараз, асмана учан болса аягындан чекмели, ере гирен болса гулагындан чекип чыкармалы! «Атылан ок дашдан гайтмаз» дийипдирлер. Бу иши бир йүзли этмесек, ол бизиң бөврүмизе санжы болар дурар. Бизиң борҗумыз хорланланларың аркасыны тутмак, оларың арыны алып бермек. Соңуны соң гөрүберерис.

...Геленлер токайы элек эдип дөрселер-де, Кадыр ишандан дерек тапмадылар. Гылыч кесе ишаның тапыландан Үчпылманына гахар эдип, онуң хәлки гоюнларыны Үчоҗак обасына сүрдүрип гетирип, ыгтыярыны хем Дурды шеребә берди.

— Дурды ага, сиз Үчоҗагың халкы билен геплешиң. Доварларың ишаның дабан азабы дәлдигини дүшүндириң! Бу ерде хич хили гүнәниң ёклугыны айдың, өз задына эе болана гаргыш синмез. Тәзе гуруляң хөкүмете көмек эдйән, мал-халсыз гарып-гарларa пайла, өзүң хем союп ий. Галанларынам бакдырыбер шу чопана, герек ери болар. Барды-гелди, шу гоюнлар хакда ишан тарапындан сөз эшидйсең, хаял этмән маңа хабар эдерсиң. Мертдигиңи билдик. Мен мундан аман-саг өйүме барсам, саңа бир баш яшар арабачы ябы хем иберерин. Ол мениң байры йылкымдан болан тай. Ол сениң мүңгине-де, гара ишине-де ярар. Өзүңем ене он гүн төверегинден мениң яныма бар. Сениң билен геплешмели гизлин гүррүңимиз бар.

Ол азажык оюрганып отурандан соң, сөзүни довам этди.

— Адамлар бизиң болшумыза терс дүшүнәймесинлер! Биз талаңчы-да дәл, ярага дајнян адамлар-да! Йөне герек еринде ярага япышмасаң хем болмаз. Тәзе хөкүметиң адамлары әйлемиш-хә, бейлемиш-хә дийип геп-гүррүң яйрадян болса агзыны ачмаз ялы эдиң! Элбетде, геп билен.

Дура-бара бар затларың пукараның элине гечжекдигини айдың. Башлан ишимиз тутуш ил үчин. Оңа хемише гошулмалы. Онда нәме, ише башламак герек. Биз хәзир атланжак. Ишаны гөзлеҗек.

Дурды шеребе бөврүни диңләп, диңширгенин дурды-да:

— Иним, Гылыч! Эгер догры тапсаңыз, менде бир маслахат бар. «Хер юрдуң товшаныны өз тазысы билен авла!» дийип, ата-бабаларымыз йөне ерден айдан дәлдирлер. Макул билсеңиз, менем сизден галмайын — дийди.

Гылыч кесе оюрганып отурансоң:

— Өзүң бил, Дурды ага! «Зыянсыз гараның көпи ягшы» дийипдирлер — дийип, еринден турды.

Йигитлериң бириниң ызчылыкдан хабары барды. Оңа Төре диййәрдилер. Обадан сайлансоңлар, ол дүе идип гиден үч атлының ызыны ызарлап башлады.

Дурды шеребе:

— Бу ызлар ишаның огруларының ызы болмалы. Эгерәк болавериң! Олар яраглы-затлыдыр — дийип, янындакылары хабардар этди.

Дашөзеге баранда олар ызы йитирдилер. Шемал өвсүп чаңсыран гумак ерде ыз сайгардар ялы дәлди. Түреги ховлугып дуран адамлар гүймененден төверек-даша айланмагы хас аматлы гөрдүлер.

Гылыч кесе йигитлерини дурузды-да, Дурды шеребеден ёл-ызын салгыны алмак үчин онуң билен голайдакы депә дырмашып гитди.

Ашакда дуранлар нәмәниң-нәмедигинем сайгармаң галдылар. Гайракы женңелликден таркылды эшидилен бадына Гылыч кесе товланып Дурды шеребәни гужаклады. Таркылды ызлы-ызына гайталанды. Ёлдашыны гужаклап ашак тогаланмага хыялланан Дурды шеребе-де:

— Ах! — дийип, гыжынып аркан йыкылды.

Хак иш үчин ёла чыкан ики герчек хич задың башыны тутмага етишмән, душмана аңсатжа ав болды.

Гылыч кесәниң адамлары женңеллиги ока тутуп башладылар. Жоган оклары шувлап оларың гулагының душундан гечип дурды. Дөрт адам гылтызрак ярадар болды. Женңелиң ичинденем ики-үч гезек айылганч адам сеси хованы бөвсүп гитди.

Гөзлегчилерин депәниң төверегине яны орнашан вагтлары душман оклары сейреклән башлады. Бирденем кесилди. Женңеллигин ичинде бу төвереге етик душманы коваламак өлүмиңе догры бармакды. Дызмачларын бири атланып уграмакчы болды. Төре олары саклады.

— Ганыгызгынлык этмән! Оюн-оюнжак иш дәл бу ватлар — дийип, гөтерилип гетирилен Гылыч кесе билен Дурды шеребәниң гапдалында чөк душди.

* * *

Олар Бадай дийилйән токайын «Донузятан» диен песлигине гелип, ишанын йүкүни яздырдылар. Шол вагт дан яңы тилки гуйрук болупды. Гушларың ызыны үзмән сайраян овазлары токайлары янландырярды. Хоразлар-сүлгүнлер гок-гоклашып, ондан-оңа гүсүрдәп учярдылар.

Ишан йүк яздырылан бада гапдалындакылара ымам болуп, намаза дурды. Ики элини гулагына етирип:

— Эссалаты хайры миненнев! — диен вагты дерядакы гайыкчыларың:

— Тут-ха-тут! Гойбермән! — диен сеслери эшидилди.

Ишан намазы гоюп, гапдалындакылара-да отурмагы буюрды. Соң гушларың, мөр-мөжеклериң сеслериндеи башга седа чыкмады. Намаза гайтадан дурдулар.

Эртеси агшамара инилериниң икисини иберип, ишан обадан хабар тутдурды. Ол Гылыч кесәниң әхли атлылары билен обадан чыкып, «Солтан Вейис баба» тарап угранына, Юсуп огры дагыңың олары пүрреләнини эшидип:

— Худай ёлуна бир токлы — дийди.

Токлы онуң гөвнүне гиңлик салып билмеди. «Барыбир инди бизи бу тайда яшатмазлар. Гүррүң орса етен болса, еримизи үйтгетмесек болмаз. Капырларың тумшугына какылянча, нирә-де болса бир тарапа ашмалы. Ин говусы, Онгулач боюна гитсем мениң үчин эматлы болар. Түвелеме, Шалтай жанын дабарасы даг ашып башлапдыр. Мен онуң доган дайысының сапакдаш-а».

Ишан бу пикирлере гүмра болуп, гапдалында Юсуп огрының гелип дураныны-да дуймады. Ол бирден тисгинип гитди. Ишаның горканыны аңан огры ашак гарады, юваш салам берди-де, дызына чөкүп гөрүшди.

— Ери, Юсуп, гуртмын, тилки?

Юсуп огры ишаның эшиденлерини гайталады.

— Балшавиксирейәнлериң барыны пүрреледик — дийип, ха-ха-хайлады. Бирденем тукатланан болуп: — Казасы доландыр-да, бизиңкилеринем бирнәчеси... — дийди.

Ишан олара дога окамагы унудып, гыссанмач гепледи:

— Хажы пәлванаммы?..

— Ёк, ол аман галды. Шалтайын янына гитди ол.

— Худая йүзде мүң шүкүр!

Ишан атышыкда өлен гарындашлары үчин шондан соң дога окап башлады.

— Нәтжек-дә, баша геленини чекмели болар-да — дийип, ысгынсыз сесленди...

Ишан дандан ичери гошуны дерянын арка тарапындан илери кенара дашатды. Гайыкча хакындан дашары бир силкме ичмегем берди. Дерядан кыбла гечексоң:

— «Уградандан ёлдаш болмаз» — дийип, доганларындашларыны ызына уґратды. Соң гайыкча йүзленип:

— «Ак дуйәни гердуңми?» — дийди.

Бурнуң ганы ялы гызыл гузының дерисинден тикилен ичмеги хакының дашындан алан гайыкчы бегенжинден:

— Өмүр-өмүр гөрен дәлдирин, агам! — дийип, ишан билен хошлашды.

Ишан дерядан йүкүни алып гечен бадына оңа эе чыкдылар. Өңден хабарлы молла Мәдемин алты саны арабаны тайярлап, оңа гарашып дурды. Ичери гошлары шобада араба йүкледилер. Нуржемал билен Атажаны хем араба мүндүрдилер. Ишан болса молла Мәдемин азажык аяк чекип, маслахат этдилер. Ишан Дашховзуң үсти билен гөни Онгулач боюна, Шекер шаңңының агтыгы Шалтай баганың янына уграды.

* * *

Гиҗәниң ичинде тор барлап йөрен балыкчылар сувуң гаты пагшылданыны эшидип, әгәлик билен диңширгендилер, эгер улы балык болса гайыгы агдараймасын дийип әтиячландылар. Онянча бир гараның акып гелйәнини гөрдүлер. Гара акып гелшине гурулгы тора диренди. Торы барлап йөрен гайыкчылар оны чыкарып алдылар. Эл-аягыны чөзүп, агзының саргысыны айырдылар. Айың ягтысына түркмендир дийип чак этдилер.

— Гутарандыр — дийип, балыкчыларың бири гамгын сесленди.

Чөк дүшүп отуран бири Мәммедиң гурсагына гулагыны гоюп диңширгенди. Бирденем:

— Умыт бар ялы-ла — дийип, онуң эллерини херекетлендирип башлады.

Дандана голай өзүне гелен Мәммет ики гүнден соң чай башында олара башындан гечен ягдайлары бирин-бирин гүррүң эдип берди.

Гайыкчыларың көпи гөрен бириси:

— Бизиң халкымыздан бири башына иш дүшүп, жаныны сакламак үчин гачып түркменлериң арасына барса, олар өзи өлмесе ол адамы душмана бермейәр. Түркмен шо тарапына мертдир. Гелин бизем ислесе бу йигиди өз арамызда саклалың. Өзи-де даяв йигит экени — дийди.

Елдашлары гожаның сөзүни макул билдилер.

Мәммет деря зыңылан пурсады, үстүне сув чайылып дуран жигирдегиң көр көтүгине габат гелип, аягының дызчанагы ериңден үйтгәпди. Гайыкчыларың усуллысы Мәммедиң дызчанагыны жайына салды, отчөплери гайнадып, оңа япгы япды.

Мәммет гайыкчылар билен ысныншып гитди. Сада лыгы, хич зада икилик этмейәнлиги билен деррев өзүни алдырды. Ол илки гәмичилериң йүкли гайыкларыны чекйән атларыны бакды. Өз өмрүнде ат мүнүп, ат зерләп гөрмедик оглан, ат мүнмәге шейле бир хөвесекди велин, гижелерине-де атларың янындан гидеси гелмейәрди.

Мәммет дызының чиши гайдып башлансон, аты билен гәмилери чекип башлады. Соңра оңа ёлагчы гәмисиниң даргасының көмекчиси болмагы табшырдылар.

Вагтың гечмеги билен Мәммет гәмичилериң ынамына гирди. Шейлеликде ол Үргенже тарап гидйәнлери хем-де шол тарапдан гелйәнлери дерядан гечирйәрди.

Шол гүнлериң биринде Мәммет деряның арка тарапына гечди. Гөрсе Сары чемче, Юсуп огры, Хожа күчен үчүси дөрт саны гысыр сыгры гамышлыгың ичинде даңып гоюп, гайыга гарашып дуран экенлер. Мәммет булары шобада танады. Йүреги жигләп гитди. Ызына гачсаң сырың ачылаймагы, оларың гөвнүне гүман гитмеги мүмкинди. Ол херничигем болса гайыгының янына бармагы макул билди. Онянча Сары чемче атыны дебсиләп, деряның кенарына гелди. Мәммет оңа үнс бермедиксирәп, гайыгына бөкүп мүнди-де, өтегчилери дерядан гечирмек үчин гайыгыны кенара диреди.

Сары чемче Мәммеде йүзленип:

— Биз гайракы обадан үч-дөрт саны мал сатын алыпдык. Шолары дерядан гечирип берсең, нырхындан-а гачжак дәл. Артыграгам төлежек — дийип, ит йылгырышыны этди.

Мәммет билгешлейин бир гөзүни гымпардып, онуң йүзүне серетди. Өзбек гейиминдәки гайыкчыны Сары чемче сува ташлан огланымыздыр дийип гүманам этмеди.

Мәммет Сары чемчә өзбек дилинде:

— Боладыболады — дийип жогап берди-де: — Азгине карашиңгиз, бизиң йүкүмиз ба. Элтип кәлик. Кийинден сизи хәм тогговсыз апкитәмиз — дийди.

Сары чемчәниң хем ислеги шолды. Себәби шол вагт гүнүң батмагына аз галыпды. Огрулар йүзүнң гаранка тутуп гитмекчидилер.

Мәммет хаял этмән, гайыгыны деряның кыбла тарапына бурды. Ол деряның кенарына чыкан бадына-да ёлдашларыны идәп тапды. Олар үч болуп деряның демиргазык кенарына гечдилер.

Сары чемче дагы дөрт саны сыгры чатып, атларыны жылавлап отуран экенлер. Олар деррев херекете гелдилер.

Мәммет хаял этмән гайыгыны деряның кенарына янады. Сары чемче ёлдашлары билен сыгырлары гүйлүп гәмә басды. Гәми кенардан сайланандан Мәммет йигитлере үмледи. Гайыкчылар шобада ослагсыз отуран огруларың үччусини-де йүзинлигине басып эллерини таңырдылар. Чайканып дуран гәминиң үстүнде гаршылык гөркезип билмедик огрулар аңк-танк болдулар. Онянча олары йүп билен сарадылар. Мәммет сап түркмен дилинде:

— Мени танаярмысыңыз? — дийди.

Хожа күчен алжырап:

— Бир гөрениме меңзедйән. Йөне велин, хич ядыма дүшүрип билемок — дийип, Мәммеде йити серетди.

— Ядыныза дүшмесе, мен шол сизиң сува оклан Мәммедиңиз. Инди танадыңызмы?

Огрулар сом гара даша дөндүлер. Бири-бириниң йүзүне середишдилер.

Душманларының үччусини бирден эле салмагы Мәммедиң эгнини бир гез галдырды. Онуң йүреги сувланып, гөвни галкыныпды. Эмма ол дызчанагыныц агырысындан хенизем азар гөрйәрди. Ёлдашларының айтмагы билен юмуртганың сарысыны чөп бояга булап дызына япярды. Гожа балыкчы хем билдигинден эм эдйәрди. Бу затлар бирбада пейда этседигинден-де, агырыны башбитин айрып гойберибермейәрди. Шонуң үчин гара гүйже даянмалы ерде Мәммет аз-кем өзүни саклаярды.

«Эгер чакан ишандан шол арымы алып билмесем, яланчыдан арманлы гечерин» дийип, Мәммет ичини хүмледйәрди. Гижелерине вагты билен уклап билмейәрди. «Мен яшлык эдипдирин, хер бир иши өз онайы билен этмели экени. Элбетде, мениңки гөдеклик, ким билйәр, өлсен өлүп гидибермели. Инди мен ховлукмайын. Индики этжек ишими өз угры, оңайы билен эдерин. Достларым көпелиберсин. Бу затларың угруна ойланышыклы, аркалы чыкмалы» дийип пикирленйәрди.

Шенбе гүнүниң чәш вагтыды. Мәммет адамлары дерядан гечирип, ызына доланып барярды. Гайыгыны гыра чыкарып, гарбак-гурбан эдинмекчиди. Деряның гырасына етмегине кырк-элли метр галыпды. Бирден белент түссели, чабыраян ялын гөрүнди. Гайыкчыларың кепбелери янярды. Ызлы-ызына атылян түпенлериң сеси эшидилип башлады. Бирденем гамчыланып, ата какдырылып зир-зәвран болуп йөрен гәмичилере Мәммедиң гөзи дүшди. Деря тарап гачып гелйән гәмичилериң бири:

— Хай, Мәммет! Гыра чыкмавери, гайыгыны сакла. Ызына гайтма! Гайыгыны гүнбатара бур. Сувуң жошуп акян ери билен өз угруна гойбер. Гайыгын буларың элине дүшүрмәверсин. Ганхорлар деряның бейлесине гечәйселер ене-де бир топар адамың ганына галарлар. Тиз гач, гаты гач! Булар шол гола салан огруларымызың ёлдашлары — дийип, сесинде барыны эдип гыгырып гелйәр.

Мәммет бирбада диңширгенди.

Онянча атлылар деря тарап эндилер. Гачып гелйән гәмичилер бир гапдала совлуп, чөп-чаламлыга урдулар. Мәммет басмачыларың үнсүни бичәре бенделерден сованына бегенди. Ол сәхел сәгинди-де:

— «Эй, баша гелениңи гөз гөрер» дийипдирлер — дийип, гайыгыны гүнбатара бурды.

Атлылар деряның кенарыны сырып уградылар.

Мәммет батлы акян сувуң угры билен гүнбатара тарап ыңдарылып гитди. Бирсалымда Мәммедиң гарасы йитди. Сувуң толкунына пырланып-пырланып ёкарык бөкен гайык яш йигидиң ховсаласыны артдырды. Бирденем батлы сув оны орта үйшүрилен локур, ләбиге элтип сокды.

Мәммет гайыкдан дүшсе дүйпсүз жорка гитжек. Болмаса-да локур ләбик гайыгы өзүне чекип ювдуп баряр. Мәммет нәтжегини билмән, яйданып төверегини гөзледи. Арка тарапындан бири сувы толкув ат-

дырып йүзүп гелйәр. Алжырап дуран Мәммет аңман экени. Локур лайлыгың гапдалжыгының сувы сай экени. Сувуң тейи-де тоюн такырлык экени. Йүзүп гелйән әпет пыяда Мәммедиң гайыгының башына элиндәки узын йүпүниң халкалы тарапыны зыңды-да, өзүне тарап чекип алды. Соңра чаласынлык билен бөкүп гайыга мүнди. Ол Илли сопуды, элинде гама барды.

Дүнйәни унудан Мәммет душманың гамалы элине япышды. Айы ялы ләхең пыяда Мәммедиң үстүне лабырыны ташлажак болды. Гайыгың үстүнде дик дурмага эзбер Мәммет силтерләп, онуң максадыны амала ашырмагына май беренокды. Шол барышда гайык агдарылды. Буларың икиси-де хасанаклашып, гайыгың үстүне чыкдылар. Гайыгың гылыч ялы аркасындан Илли сопы тайып йыкылды. Пурсатдан пейдаланып, Мәммет онуң гамалы элини бокурдагына тарап гөнүкдирди-де, бар гүйжи билен гыгырып гөвресини ташлады. Сопы айылганч харлап башлады. Онайыны алан Мәммет гаманы долы чүмдүрди. Гөзлери петрәп чыкара гелен душманыны сувуң чапып акян чуңңур ерине элтип, гүнбатара тарап акдырып гойберди.

Улудан демини алып, өзүни дүрсән Мәммет эйдип-бейдип зордан гайыгыны гыра чыкарды. Соң гушагыны чөзүп алып, гайыгыны чөп-чалама илтеди-де, кенара чыкды. Ол геймлерини чыкарып, чөпе серип, бирсалым дынжыны алып отурды. Гейнениңден соң төверек-дашына гөз айлап башлады. Төверегинде гөзүне илен зат болмады. Онсон ол болан затлары аңында бир гезек айлады. Дири галанына шүкүр этди. Хорланан балыкчылара хайпы гелди.

— Ир-у-гич арыңыз алнар, гаравсыз балыкчылар — дийип, Мәммет хырчыны дишледи.

— Ар алянчам балыкчыларың янына бармайын — дийип, ол пикирленди. — Нә йүзүне баржак сен хорланан бенделериң арасына. Инди оларда не өй бар, не өвзар. Инди олара йүк болмайын. Нирә гитсемкәм? Дарганатадакы дайымыңкамы? Ёк! Ол мениң дайым дәлдир-де, гандарымдыр. Шол себәпли эжем хорланыпдыр. Эжеме хоссарлык этмәге гайраты чатмандыр. Бичәре агам шейле болды. Гелнежем яныпбишип йөр. Чакан гөз ишан мениң үчин оңа азар берйән болмаса-да ягшыдыр. Аягым ер тутуп, өзүми

дүрсәп билейсем, хачан-да болса, ишаның ажалы мениң элимдедир.

Шол вагт гаракчылардан гачып, чөплүге сиңен балыкчыларың бири гелди. Ол эжизләп Мәммеди гужаклады. Гаракчыларың эден ишлерини айдып нәчарлады.

— Нәдейин, гардаш, хәзир эдип билжек көмегим ёк. Соң доланарын. Хәзир гидейин. Мени идемән — дийип хошлашды.

— «Товшана дөгдук депе» дийипдирлер. Хер киминң өзүне Мүсүрдир или — дийип, Мәммет деряның якасында битен узын женевит агажындан бир хаданы кесип алып, гайыгыны ене-де угруна гойберди. Шейлеликде, эйдип-бейдип ене-де бәш-алты километр ёл гечди-де, дынч алмак үчин кенара чыкды. Гөрсе, деряның кенарында бир сүри гоюн отлашып йөр. Гоюнларың ёкаррак гапдалында ики адам ойнамы-башга задамы, гараз, гүйменип дурлар.

— Булар нирәниң чопанларыка? Гел, нәме-де болса шуларың янына барып гөрейин — дийип, ач-сувсузлыкдан хорланан Мәммет ювашлык билен шол тарапа үграды.

Салам берип, чекинибрәк янларына баран Мәммеде, нәме үчиндир, чопанлар йүз бермедилер. Олар Мәммедиң йүзүне чинерилип, йити-йити серетдилер-де, гашларыны чытып дымдылар.

Мәммет гепләп башлансоң буларың йүзи бираз ягтылып үграды. Олар нәтанышың әхениңден хилели сөз аңмадылар.

— Хә, гардаш, угур хаңжак? — дийип, оларың бири муртуны сыпады.

— Губадаг тарапа гитжек.

— Гара Йылгының обасына диисене!

— Хава, Гара Йылгының обасына.

— Онда-ха Гара Йылгын батырың арзувларына белетсиң?

— Оны билмейән адам бармы? Йөне болуп барян зат ёк.

— Болмагыны ислейәмиң өзүң?

— Ай, нәме, деңлиги, асудалыгы ким ислемейәр.

— Хүмм... — Муртлак пыяда гөзүниң тейи билен Мәммеде серетди-де, сорагыны довам этди. — Арада

бири: «Гара Йылгының өленине он бәш йыл дагы болды» дийип белетсиреди. Шол догрумыка?

— Мениң-ә о барада эшиден, билен задым ёк. Өлсе өлендир, өлмедик болса гезип йөрендир.

— О тарапда, нәме, гарындаш-доганларыңыз дагы бармы, я аслын шо тайданмы?

— Гарындашларым-а болмалы, гөчүп гиден болмасалар.

— Бу тайдан Гара Йылгына етәйжек болсаң, ганыматжа хысырды гөрерсиң. Аралыкда эслиже ёл бардыр, гумак, чәгеликдир. Аягулагың бармы? Өзүң хайсы обадан?

— Обам Шаапбасдан. Тәзеже гайыгым бар. Шутая ченли-хә мүнүп гелдим. Йөне гижелерине сувда йөремек кынрак-да, өң деря билен говы танышлыгым болмансоң.

— Онуң ялы болса гайыгыңы бизе сатай. Биз саңа йөргүр, яш эшек берели! Етерсиң шонуң билен.

— Сиз мениң гайыгымы барып бир гөрүң. Онсоң онуң эшек билен чалшылҗагыны-чалшылмаҗагыны билерсиңиз.

Чопанлар барып гайыгы гөрдүлер. Ат дакып билмедилер.

— Говы экен-де, говы экени — болшуп, догрусыны айтдылар. Янындан айрылып билмән сынлап дурдулар. Өзбашларына гайыклы болмак олара хас гызыклы гөрүнйәрди.

— Гайыгым энтек тәп-тәзежедир — дийип, Мәммет йылгырып, олара гөз астындан гарады. — Өзүмем йыгнап-йыгшырып, өлер гүнде етдим. Сатмага бейле бир дөвталабам дәл.

Чопанлар динширгендилер.

— Айт, онда, гайыгыңы нәмә берҗек?

— Алан бахамы бериң-де алайың. Обама гайдып барып, йылкы сатын алагада мүнүп гайдыберҗек.

Муртлак пыяда ёлдашыны чете чагырды. Олар нәмедир бир зат барада гүрлешип эсли дурдулар. Соңра Мәммедиң янына бардылар.

— Хей, дост, эшеги кичи гөрсең, гайыгыңы хол дуран гөк ябы билен чалшаялы!

— Боля, ине, бу гепиңиз макул. Чалшаныңа дегйәр. Боляр, хонха гайык! Несип этсин! Хош сағ болуң! — дийип, Мәммет ябыларың отлап йөрен ерине бака узын-узын әдимләп уграды.

Ики ябы бир еррәкде отлап йөрди. Чопанларың Мәммеде берен ябысы гаррыды. Онуң ичинде хаззар деми барды. Юваш гылыклы мал болансоң сакланып йөрди. Гапдалындакы отлап йөрен, ялаңач дор алаша болса, бәш яшарды. Оны гыссанан еринде үч адам болуп мүнүп гидибермелиди.

Өз тарапыңа гечен зат гөзүңе ыссы боляр. Чопанлар гаты-гаты йөрәп сөвдаларының оңандыгына ене бир гезек гөз етирмек үчин деряның кенарына бака гитдилер. Гайыгы эйләк-бейләк чайкап, үстүне мүнүп гөрдүлер.

Мәммет чопанлар чете чекилип, маслахат эдип дуркалар оларың херекетлериңден бир затлары аңан ялы болупды. Гөвнүне гүман гиден Мәммет гарры ябының үстүндәки эерини сыпырып алды-да, бәш яшар будана эерледи. Чекисини чалт чекди-де, үстүне галып болды. Мәммет ябы эелерине тарап гөзүни айлады-да, будана гамчылады. шобада-да араны ачды.

Екары чыкан муртлак:

— Хов, о нәдип баряр-айт! Онуң мүнүп бараны мениң ябыммы? — дийип, алас-гопас болуп алжырап башлады. — Шомы, мениңкими? Ә-ә-й-й, дур-эй! Ялңышып барян-эй-й!

Чопан гөзүни билниксиз гүлдүрип:

— Бә-ә, шол өйдйән! Ай, бн гезип йөрен галтаманмыка диййән. Хәли шу гайыгам огурлыкдыр, гөрерсиң. Ызымыздан гелип йөрмеселер боларды — дийди.

...Мәммет шол гидишине ёлда үч ятып, Гыпжагың дешине етди. Эртир Назар ханың базары дийлен гүни, ябысыны дегер-дегмез бахасына сатып, дерядан илерик гечди.

Назар ханың базары гызышярды. Мәммет ювашлык билен йөрәп, балык говрулян чайхана барды. Бәш-алты гүнден бәри гөвдүгип йөрен яш йигит бекре балыгың говурмасындан герк-гәбе болды. Соң чайчыдан улы бир чайнек чай алып ичип отурышына, төверек-дашындакы базарчыларың геп-гүррүңлерини диңледи. Оларың гепинден-гүррүңинденем такымы долмады. Ене бир чайнек чай ичйәнчә-де гүн гич өйлән

болды. Базарчылар даргашып башлады. Мәммет-де ювашлык билен еринден галып, төверегине көз-сөз этди. Ол пете-пет гелен бир адамдан Йылангыра гидийән ёлуң салгыны алды. Соң базар жайың кыбла тарапына чыкды. Шол угра гидийән ёлагчы габат гел-се илтешип гидибермек умыды биленем арабаларың уграп барян ерине гыялады.

Арабаларың кәбири ак сакгаллы адамлардан до-луп гечйәрди. Бирнәчесине гоюн-гечи йүклененди. Гү-нем гижигип барярды. Шол вагт Мәммедиң гоюнла-рыны ёла угрукдырып билмән йөрен бир адама гөзи дүшди. Ол адам гоюнларыны ёла салжак, хем ара-басына етишжек болуп гыкылыклап хайыр-хеләк бо-луп йөрди. Эжизже оглан болса, арабаны ёла гөнүк-дирип билмән, кә ёлуң аңрысына, кәте-де бәрсине чыкарып, гахарына гыжырдаярды.

Мәммет оларың бу болушларына чыдам эдип га-рап дуруп билмеди. Ол ылгап барып, илки арабачы атың жылавыны ёла гөнүкдирди. Соң гоюнларың өңү-ни айлап, янып-бишип, зейренип йөрен пыяда көмек-лешди.

Зейренжен базарчы, голайрак геленсоң, Мәммет билен саламлашып гөрүшди. Дерини сырып, хашлап дем алды-да:

— Угруң кыбламы? Илерик барян болсаң араба мүнәй! — дийди.

Мәммет бирхили яйданжак болды. «Өз-ә адамкәр-чиликли ынсана мензейәр» дийип, ичини геплетди-де:

— Догрысы айтсам, агам, мен-ә энтек нирә бар-жагымы-да билемок — дийип, төверегине серетди.

— Маңа-да, сениң ялы нирә баржагыны билмейән герек. Түйс бизе герек адам экениң — дийип, базар-чы ядав йылгырды. Базарчының бу сөзлерине Мәм-медиң йүреги бирнеме гиңән ялы болды.

— Боляр онда, сен арабаңа мүн. Мен сениң го-юнларыны сүрейин.

— Сен мүнәй, херничигем болса, мыхман орнуң бар. Бизиң обалардан-а дәл сен, өң гөрениме мең-зедемок.

Мәммет йылгырып онайды.

Базарчы йигит Мәммеди эркине-черкине гоймаң, арабасына мүндүрди. Гоюнларыны угрукдырансоң өзем мүнди-де, танышмага-да ёл гоймаң, зейренип башлады.

— Иним, мениң шу бай агамың көпбилмишлиги, әли гысыклыгы якя-да. Ине, шу гоюнларың херсини пыланча теңнеден сат диййә. Диленмесе, соралмаса диен ериңе нәдип сатжак? Нырх-нова диениң базар гелдик сайы үйтгәп дур. Галаларың хич хайсының-да белли нырхы, белли бахасы ёк. Диңе малам дәл, хемме харытларам шейле. Ынха, бир сүри гойны итиң гара гүнлүгинде итекләп-чомалап базара гетир-дик. Ине, индем сатып билмән, ызына алып баря-рыс. Халыс багрым кебап болайды-да. Адам болсаң базара гайтжак зада нырх кесип, онуң ёлуны багла-малы дәл.

Ач гоюнлар ене ёлдан чыкды. Олар бурунларыны мышыладып ота япышып ятырлар. Мәммет бөкүп ара-бадан дүшди-де, киш-кишләп, гоюнлары ене хееван ёла салды. Ялт-юлт эдип, ене ёлуң гырасына хыял-ланан келек гечиниң сагрысына ювашжа чыбыкла-ды. Келек гечи гелен угруна тарап доварларың өңү-ни чекип, шалкылдап уграды. Онсоң гоюнлар-да онуң ызындан галмадылар.

Тәзе танышларың гепи-сөзи алшып гитди. Йөне энтек оңшук-гүзерандан аңры гечеңокдылар. Ахыры базарчы йигит арабачы ябысының жылавыны сил-теләп:

— Мен бу юртдан зыян-а гөремок — дийди-де, ызыны айтман сакланды.

Мәммет хич зат аңман сорады.

— Сиз хайсы обадан, агам?

— Мен Гарайылгынлы — дийип, базарчы йигит гүрләп угранынам дуймады. — Гара Йылгын дийип эшидипмидиң? Эшиденсиң Гара Йылгын батыр дийип.

— Оны эшитмедик бармы! Бүтин Хорезмиң онуң арзувларыны айдым эдип айдяр.

— Ана, шо батыр мениң гайынымды.

— Гайынымды?!

— Хава, хава. Нәме, геңми?

Мәммет базарчы йигиде ичгин-ичгин серетди, зор-дан өзүне эрк эдип, танышлык бермекден саклан-ды-да:

— Хава, онсоң — дийип, гүррүңиң ызыны диңле-мек ислейәнини аңдырды.

— Батыр өленсоң, обаның байы онуң обасына кетхудалык эдип башлады — дийип, базарчы гүррүң берип уграды. Маңңыдың беги билен байың бир адамдыгыны, шонуң аркасындан кетхудалыга етенини чекинмән айтды. — Йөне Маңңыдың беги басым арадан чыкайды, онсоң байынам хор-хоры ятышды, бизиңем гүнүмиз бирнеме говулашды.

— Сениң билен байың нәме алгы-бергиси барды?

— Вах, иним, дүшүн! Мен батырың гайыны ахырын. Бай габаныл, бизе гүн бермеди ахыры. — Ол байың Огулджемала гөркезен гөргүлерини, онуң гачып гитмәге межбур боланыны гүррүң берди-де: — Иним, халың ничик диене душсам, ичими дөкенимди дуйман галян. Дилиңе бек болавергин — дийди.

Мәммет оны ант ичип, аркайын этди-де:

— Батырың аялына нәме болупдыр, нирә гидипдир, аныкламадыңмы? — дийди.

— Италмаз эңек диен дашгынрак гарындашымыз барды. Шол йыгнапдыр. Бу заманада начара нәме үчин хоссар чыкылянына соң дүшүнерсиң — дийип, базарчы өзүниң эден ишлерини гүррүң берди. Мәммет улудан демини алып, базарчы йигиде серетди-де сорады:

— Байдан нәме үчин гачдың дийдин?

— Ай, ол маңа башармажак, этмежек ишими буюрды. Обада Күти кечже диен бир күрт барды. Шоң гызы билен кәте душушардым. Гүррүң бердим велин: «Гачалы» дийди.

— Гачып гидип, ене байың хызматына геләйдиңми?

— Башга алач тапмадым-да, иним. Чала иш болса, бир гүнем дуржак дәл-ле.

— Бай агаңа ким диййәлер?

— Момалак бай диййәлер.

— Бай агаң инди сени яман гөрмейәр дәлми?

— Яман гөрсе ичинден гөрүп йөрендир-дә. Йүзүме-хә айдян зады ёк. Гара Йылгына гайдып гелелимбәр-ә гапысында хызматыны эдип йөрүн. Бу бай мени дайхан тутмаса тутмазды, йөне өңки дайханларының көпүси өйкеләп гиденсоң межбур болды. Дайханчылыгыны этдирмәге, малыны бакдырмага адам тапман хызматкәр идәп, азара галып йөрен экени. Онсоң «Гечени гечди билели» дийди. «Обаңа гел» дийди. Өзлер-ә бир тебил тапды булар.

— Жүнейидиң арка берип уграныны аңандырлар.

— Ахмал. Йөне шонда-да хабардар гезйән.

Мәммет гүррүңи совмак үчин:

— Бужагаз өз оглуңызмы? — дийип сорады.

— Ёк, мениңкилер гыз. Бу-да бир ер уруп, ердә галан етим чага-да. Өзем эжиз. Байың хызматыны эден болуп, артан-сүйшенинден яланып, гүнүни гечирип йөр.

— Ады ким?

— Ады Алтыбай.

— Говы ады бар экени — дийип, Мәммет огланжыга мәхирли серетди. — «Ики аяклы ики гүнде» диенлери. Ынхажык ябер ялы йигит болуп гидер — дийип, огланжыгың маңлайыны сыпалады.

— Хава-ла — дийип, базарчы ыкжамланды.

— Сизе ким диййәлер, агам? — дийип, Мәммет базарча йүзленди.

— Мениң адым Берди. Берди ахмалам диййәлер.

Мәммедиң гөзлери тегеленди. «Дайы, бу сенми?» дийип гыгырмакдан зордан сакланды. Берди хич зат аңмады.

Бердиниң гоюнлары тегеләп, сүрүп гелшини гөрүп Момалак байың йүзи ягмазак булуда дөнди. Ол хум ялы чишди. Гахарыны ичине сыгдырып билмән, өйүне күрсәп гирди. Гашыны чытып отурышына гайдып даш чыкмады. Онсоң Бердиниң өзи барды-да, яйданыбрак бир гапдалда отурды. Берди базарың япы-ягдайыны айдып, бая дүшүндирҗек болды. Эмма Момалак бай оңа гулак асмады-да:

— Яның билен гелен ким? — дийип сорады. — Болар-болмазы ызыңа тиркәп йөрен болма!

— Танамок, таныщлыгам беремок. Аслы-наслынам сорамадым. Адых-а Мәммет. Базар жайда саташды, биле гайтдык. Көмеклешди. Гарныны дойруп ёлуна гидер-дә!

— Нә жайлы йөркә? Хей, тарына какып гөрдүңмә?

— Бай ага, онуң маңа-ха богжарлап айдан зады ёк.

— Гепинден-сөзүнден аңмадыңмы? Дайхан дурмак, чопан-чолук болмак хыялында ёкмы?

— Гөвүләб-ә айдян заты ёк. Гепинден-сөзүнденем хич заты аңшырмадым.

— Бар онда, оны чагыр бәри. Сен онуң максадыны-дагыны бирейнәм билип гоймалы ахырын! Нәме, сен бу өйүң ырсгалына шәрик дәлмиң? Сениң бу бойнуёгынлыгың галман гечжек. (Хачан гөрсең пай етмедик ялы.)

Берди чаласынлык билен чыкып гитди-де, Мәммет билен тиркешип байың отуран өйүне гирди. Момалак бай Бердә:

— Бар, сен ишиң билен болубер — дийди-де, Мәммедиң йүзүне серетди. Берди даш чыкан бадына-да, Момалак бай ит йылгырышыны эдип, совала тутды. Эмма тилки хилесине салып хер ёла тутуп гөрсе-де, Мәмметден алып билен манылы заты болмады.

— Ай, боля-да, тираңи-уругыңы билмейән экениң. Атан-энең ир ёгалан болса, онуң-мунуң өйүнде теңтирәп етимчилик чексең мундан говы болмаяр — дийип, Момалак бай ардынды-да, бирденем Мәммедиң осламаян совалыны берди:

— Ханы, би, тәзе хөкүвмет дөрәпмиш, өзем етим-есир гөрсе йыгнап гарныны доюрярмыш диен геп-гүррүң бар-а! О ерлере маңлайыңы дирәп гөрмедиңми?

— Бай ага, биз-ә гарыбың гарныныӊ дойруляныны гөрмедик — дийип, ол мөнсүреди. Ичинден болса: «О гүнлере-де етерис. Онсоң бу йылгырышындан нам-нышан галмаз» дийип пикирленди.

Бай дикелди. Мәммеди ичгин-ичгин сынлады-да, бөврүне доңуз диңини салды.

Ол түтҗар байды. Гойны мүнден гечйәрди. Гара малы, аты, дүеси-де етерликди. Ериниң болса хасабы ёкды. Бу байлыклара эелик эдер ялы, ынанар ялы адам герекди, себәби онуң перзенди ёкды. Ол көпленч ата кейп эдйәрди. Байлыгына гарамаздан, гөзи кесеата кейп эдйәрди. Агасы Меңли бай-да, иниси Байкиниң задындады. Агасы Меңли бай-да, иниси Байрам чырпма-да, гарындашы Агыл бай-да ондан говы дәлди.

— Сен бир халал оглана меңзейән. Саңа ынанян. Маңа огул бол-да гезибер. Өзүң бак. Сат, сов! Экже-тини эк — дийип, энчеме пикирлери келлесинде айлан Момалак бай Мәммеде йүзленди. — Нәхили гөрйәң? Онлаяңмы?

— Ай, бай ага! Херничигем болса, бир затҗагаз беллешик этсек говы болар — дийип, Мәммет Момалак байың йүзүне серетди.

— Сен бейле дийме! Исләниңи ий, халаныңы гей, өйлендирейин.

— Саг бол, бай ага! Өйленмәге ховлугамок. Никамыз гыссан гүни өйленерис. Мени гапыңда сакладжагың чыныӊ болса, «Хасаплы дост узага гидер» дийпдирлер. Хасап-хесип дост арасында-да герекмиш.

— Боля, онам эдерис. Сениң гөвүн диениң болсун — дийип, Момалак бай Мәммет билен ылалашыга гелди.

Байың юмшуна Мәммет ыхласлы япышды. Ол бойюн болшунданам зыят, арман-ядаман хызмата ылгады. Байың бир диенини ики гайталатмажак болуп, гиже-гүндиз дынмаярды. Шу аралыкда, Момалак бай Берди билен ярым теңңәниң үстүнде яка тутушмага ченли барышды.

Берди гызмалык этди. Ёлдашларының төвелласыны алман, бай билен терслешип, хапбаны айырды. Байың гапдалындан гөчмекчи болды. Момалак бай Бердини гойбермежек болуп, вада барыны этди. Эмма Берди бай билен арасыны бир гүнде үзүм-ёлум этди. Орачасыны көне араба басды-да, элтибем ёкаркы обаның илери четинде дикди.

Мәммет бу ягдайы халамады. Халаманда-да элинден гелйән зат ёкды. Мәммедиң Бердә берен бар-ёк көмеги хакур-хукурыны эшегине йүклешди. Гөчүп гиден бириниң көне кепбесине элтибем дүшүришди.

Мәммет Бердиниңкиден Момалак байыңка уграҗак боланда: «Берди, сен мениң доган дайым болмалы» дийип тас айдыпды. Бирден сакланды. «Шуңа Берди ахмал» дийип, лакам гоюпдырлар. Ахмал сөзи говы сөз дәл. Ахмал болаймайын, танышлык бермекден энтек сакланайын» диен нетиҗә гелди-де, сесини чыкарман, ызына гайтды.

Гүнлер кервени ызлы-ызына гечйәрди. Мәммедиң бир дабаны дегйәрди, бир депеси. Ол шонда-да Момалак бая яраныл болмаяндыгыны аныклады. Йөне «Өвренишен ягы урушмага ягшы» диен накыла гуллук эдип, чыдамалы болды. «Бу тайдан гитсем ене-де бир шуңа меңзеш, бетпәл хусыдың өйүнде йүврүп

ёртмалы. Донзуң агы нә, гарасы нә» диййп, ичини геплейәрди.

Мәммет кәте-кәте Йылангырың үсти билен гидип, өзүниң догдук депесине айланып гөрйәрди. Онуң эне-атасыны ятлап, гөзүне яш айлап, байыңка бир сукум болуп гелйән вагтлары аз болмаярды.

Мәммет шонда ёлбойы:

— Жүнейидиң өңки хор-хоры ёкмуш. Инди бу дүнйә үйтгемезмикә? Ярадан алла енйёлуклара: «Ал гулум» этмезмикә? Бу ач-яланач бенделерде нәме гүнә барка? — диййп, ыкбалындан зейренерди.

Хер гезек тәзе Ай доганда, ондан әлемиң дынчлыгыны диләп тогап эдйәрлер. «Гүн догманка туруп байың хызматына ылгаярыс. Бизе дынчлыгам ёк, танрыялкасынам! Адамлар огуллары болса адына Аманбай, Гелдибай, Назарбай, Оразбай, Сапарбай гоюп, ырым эдйәрлер. Олар улалып кемала геленсоң пылан бай болмагың дерегине Аман көр, Гелди кел, Назар чолак, Ораз сәхне, Сапар сүйик, Ата гедай ялы ниреде ёк лакамлары алып, байларың гапысында хызматкәр болуп, яныл-бишип тентирешип йөрлер. Ханы, алланың дилеге берйән заты?

«Ине, уч-гыраксыз боз топраклы мейданлар. Мүнден бир бөлеги-де дүзүвли пейдаланылман, тебсирәп ятыр. Бу затлара үнс берйән белли эе-де ёк, белли баш-да ёк. Байлар экенини экип, экмедигини вер-тархам эдип ташлаярлар. Небир алтын өнжек ерлер хырсхана дөнүп ятыр. Сен онуң четинден барып, бир көлчесини дөрәйжек болсаң велин: «Бу ер мениң атлык ерим», «Күнде көвүм» диййп алкымыңа гирип, йүзлерини совадып дурлар. Ин бетери-де, бириниң элине артыкмач теңңе дүшсе, деррев яраг алып, чөле, галтаманчылыга чыкяр. Бәш-он гүнден соңам, онун өлди диен хабары эшидилйәр. Ана, онсоң оларың ызында етим-есир болуп галан чагалары-да нан тапман, ач-яланач онун-мунуң гапысында эменишип йөрлер. Мен-ә хайран галян, элбетде, эдйән ишлери өзлерине дүзүвдир-дә» диййп, Мәммет ичини геплейәрди.

Онуң бу пикирлеринден яна келлеси хум ялы чишйәрди. Кә гижелер бүтинлей укусы гачярды. Мәммет бу болян айылганчлыклары өз деңдүшларының янында-да чекинмән, жаныгып гүррүң эдйәрди. Олар бу гүррүңлери йүзлерини саллашып диңлейәрдилер. Йөне нәме эдип болжагына велин дүшүнмейәрдилер.

Шол гүнлериң биринде Мәммет Берди ахмалынка гүррүңлешмәге гитди. Олар гижәниң бир вагтына ченли йүрек ачышып, дердинишдилер.

— Мәммет, мен-ә шу заманың адамларының болшуна дүшүнйән дәлдирин. Ынха, гөрйәң-ә, бизиң бу енйёлукларымызда-да гүррүң бар. Байлар сәхел йүз берсе, оңкулык боярлар. Игден эгсик эдип ковулан гүнүм: «Ай, шу байларың хич хачанам говусы болмандыр. Индем болмаз» диййп, сүмүклерини чекип отырлар. Ичинде арканы тутжагы аз-да!.. — диййп, Берди сорады. — Ёгсам-да, Мәммет, сениң хожайының соңкы гүнлерде нәхили-ә?

— Нәме, сен Момалак байыңкыда менден аз болдуңмы?

— Нәбилейин, гепсиз-гүррүңсиз оңшуп йөрениңден соң, өңкүсинден оңатлашайдымыкан өйдүпдим-дә.

— Үйтгән заты ёк.

— Иним, гайрат эт-де оңшуберсене. Бу затларыңам соңы гелер-ле! Мен хожайынымы тәзеләп, гайта өңки гүнүмденем айрылдым. Гурбы бай Момалак байданам бетер экени. Йөне хич киме айтмасаң, саңа бир гүррүң айдайын. Өңрәкден бәри обада тәзе бир якымлы хабар бар. «Тамда гулак бар» диенлери, ахмал болмалы дәл. Демини ичинде сакламалы. Булар шол хабара бегенжегини биләйселер деррев тирсекләп уграрлар. Сабыр этмели.

— Догры. Залым Шалтай бага деря аркалы Төреш аганы «Большевик билен гатнашяң» диййп, ере дири гөмдүрипдир. Йөне мен-ә Төреш ага еке дәлдир диййп чак эдйән. Ичи яныл дуран адамлар сәхел ыш тапайса-ха...

— О-хо, сен оны нирeден эшитдиң?

— Мениңем сениңки ялы ики гулагым бар ахырын.

— Хай, гөрйән велин, сен дек адам дәл-ов.

— Нәме, «Ит ата чекер, әр дая» диййп эшитмединми?

— Бу сөзлере дүшүнмедим.

— Дүшүнсең-дүшүнмесеңем мен сениң доган егениңдирин!

— Доган егениңдирин?!.

— Хава, Дарганатадан гачып гелен Берди ахмал

дийилйән сен болсаң, сен мениң доган дайым болмалы.

— Хей-вай, сен Гара Йылгын батырың кичи оглы Мәмметмидиң? — дийип, Берди ахмал аңкарылып галды.

Мәммет дүшен ягдайларыны гысгаҗык гүррүң берди.

— Мен сизи идәп, Италмазың янына бардым. «Огланлар кемала геленсоң, мени писинтде тутмадылар. Улусыны өердим, онда-да саг бол алмадым. Мени ташлап гитдилер. Нирәдигини билемок» дийип, ол сизден өйкеләп йөрен экени. — Берди ахмал элини асмана тутды. — Эй, худай, саңа йүз мүң гатлак шүкүр. Багтым бар экени. Менем инди эели ите мензедим. — Ол Мәммеди гужаклап, узын сесине аглап башлады. Аңыркы жайда отуран аялы агы сесине аңк-таңк болуп, Берди ахмал дагының отуран жайына күрсәп гирди.

— Хи-ви, сизе нәме болды? Яңыжа гүлшүп отырдыңыз-а!

Берди ахмал гөзлерини овкалап гырылҗык сес билен:

— Ынха, шу Гара Йылгын батырың кичи оглы Мәммет экени. Огулҗемал уям сува гарк болуп өлүпдир. Халлы жаны-да харамзада ишан өлдүрип, аялыны-да элинден алыпдыр. Башымың эеси гелди. Мен инди эртире чыкман өлсем-де, вах дийман. Бала-чагама ээ болар ялы хоссарым бар.

Әр-аялың хамсыгышып отурышына дөзмән, Мәммет-де гөзүне яш айлады.

Ахыры Мәммет улудан дем алды-да, башыны галдырды.

— Дайы, сен бейле дийме, ялңышярсың. Биз дүнйәден нәумыт гечмек үчин доглан дәлдирис. Бу гезип йөрен пыланкеслериң хич бири-де бизден говы дәлдир. Буларың бизден зыят ери диңе байлыгыдыр. Бизе болса буларыңкы ялы көп байлыгам герек дәл. Деңлик болса боляр. Шол тәзе эшидилйән хош хабарда деңлигиң ысы бар. Сен догры айдярсың. Биленимиз ичимизде болмалы. Гелип-гелип инди аласармыкда өлүп гидибермели дәл. Гөрүберели ханы, Ай ненең догяр, Гүн ненең батяр. Йөне икимиз гатнашыгымызы йыгалдыберсек, байларың гөвнүне гүман гит-

меги мүмкин. Шонуң үчинем йыгы-йыгыдан гелмедиң дийип, менден өйке этме. Мениң кимдигими-де хич кимиң янында сыздырма.

— Еген, мениң дилимден сен барада зат чыкмажагы хак. Бу гүррүңлер мениң билиме кувват берйәр. Тәзе бир зат эшитсең дайыңы-да ятдан чыкармавери! Онсоңам сени иң болманда, гүнде бир гезек гөрмесем, чыдам эдип гезип билмежегимем хак. Соңкы вагтларда йүрегим ховлаберйән болупдыр.

— Ек, бейле дийме, байлар мөжекдир. Дайы-егенлигимизи деррев аңшырарлар. Билселерем, деррев тирсекләп башларлар. Ене бир ерлере гачып, тендиремели боларыс. Херничигем болса, догдук депәмизи ташламалы. Чыдам эдели. Хош.

Мәммет чыкып гайтды. Өз гүррүңлерине онуң өз гөвни хем галкыныпды.

Шол гүнүң эртеси Момалак бай:

— Мәммет! Тиҗен! Хованың ыссысы гүйжеди — дийип, йүзүни күршертди.

— Боляр, бай ага! Элимден геленини эдейин — дийип, Мәммет даң билен туруп ише башлады.

Ол шейле бир гайрат эдип ишледи велин, онуң хызматына арабачы ябы-да чыдамады. Себәби Мәммет ай ягты болансоң гиҗесине-де дынмады. Онсоң ол ябылары араба гезеклешдирип гошуп башлады.

Мәммет өзүни тәзеликде эшиден гүррүңлериниң, дайысына өзүни танатмагының гөтерйәндигини дуйярды. «Адамың гөвни ганатлы бир зад-ов!» дийип ойланярды. «Өзүң үчин өз ериңде дагы ишлесең, эгнимиз галып гидибермели-ов! Тәзеки дүзгүнде хемме бирлешип ишлемели диййәрлер велин, элбет, ёвар кысым бир затдыр-да! Шейдилсе-хә бирки гүнүң ичинде тутуш обаның экинини экип, бирки гүнде-де дөкүнләп болса герек. Бай, хожайын болмалы дәл диййәрлер велин, адамларың арасында пәли бозуклар-а тапылар. Ай, олар ялы адам көпчүлигиң ичинде демини алып билмез-ле! Белки, олар үчин йөрите казы зат беллеҗекдирлер. Өз-ә эртекә меңзеш зат бу. Элбетде, бу гөрүнйән барлылардан гүйчли адамлар бардыр-да! Херничигем болса, шу затлар тизрәк болгай, дызымыздан кувватымыз гитмәнкә! Нәхили ишлемелидигини гөркезердим мен адамлара!»

Шунуң ялы пикирлере гүмра боланда, Мәммедиң йүреги атыгсап башлаярды. Хут өз еринде, өзи үчин ишләп йөрен ялы дуйгыны башдан гечирйәрди.

Бир гүн ишләп йөркә Мәммедиң бурнундан гызыл ган зогдурылып гидиберди. Ол бурнуны совук сува ювуп, бирсалым чиле чыкып япланып ятды. Гүнорта чая гитмәге-де ярамады.

• • •

Момалак бай агалы, инили гурплы адамды. Ол өзбашына хатар гурап отырды, ери, малы кәнди, йөне перзентсизлиги велин, онуң әгниндеп басярды. Шонуң үчин ол әхли мал-мүлкүни иң кичи иниси Байрам чырпма мирас бермеги йүрегине дүвйәрди. Эмма обалара гарахассалык гелди-де, Момалак байын кичи аялыны, агасының көрпе гызыны алып гитди. Байрам чырпманам дүшеге баглады. Онун халы тенди.

— Эй, худай, балшавик беласындан хедер эдйәдик. Гарахассалык артыкмач болды. Инди нәдерис? Байрам жан элден гидип баря — дийип, Момалак бай хоссарларына йүзленди. — Айдың, маслахат бериң, нәме иш этмели?

Отуранларың бири:

— Аграмына пул чекмели болса биз тайяр. Йөне анык непи дегжек гүйчли адам тапмалы. Бидерек ере йүвренимизиң пейдасы ёк. Гүрлен шәхеринде молла Мәдемин диен эли енил адам болмалы. Онда Лукман Хекимиң китабы бармыш. Тебипликде онуң өңүне гечжек адам ёк дийййәрлер. Өзем өйүнден хич ерик чыкмаярмыш. Барана дога-тумары, дерманы иринмән берйәрмиш. Өрән гүйчли дийип гүррүң эдйәрлер. Эгер әкелип болса-ха шоны гетирмек герек. Агзына сыгаыны бермели. Эгер гелмежек-де болса, онда адам иберип, шондан дога-тумар, дерман гетиртмели.

Меңли бай сөзе гошулды.

— Догры айдярсыңыз. Башарып болса-ха, шол лукманы гетирмели. Ёгсам-да шондан Байрам жана шыпа эдер ялы бир зат алып гайтмалы. Шонуң берен дерманыны иенлер, хер ненеңси агыр ятанам болса бәри бакямыш.

Агыл бай горсаныпı

— Ал, ол садагасы гитдигим өрән гудратлы диййәрлер. Өзүниң пейдасы дегмежегини билсе, нәсагың шыпа тапжак ерини салгы берйәрмиш — дийип, сакгалыны сыпалады.

Хер ким бая теселли бержек болярды. Момалак бай шумжарып отурышына:

— Ханы, инди биз нәмә гарашярыс? Шыпакердәң ызындан гойбермәге адам тапмалы онда. Тижениң ахыры. Болжак иш болансоң, пушмандан пейда болмаз — дийип жаныкды.

Байлар бири-бириниң йүзүне середишип:

— Бу вагтлар ёлуң-ызынам-а угры ёкдур, келләни алайялар — дийип хүмүрдедилер.

— Жүнейдиң ысгыныны гачаныны аңып, өзүни онарян-да, онармаян-да ата чыкыпдыр.

— Вах, Гурбанмәммет сердар!..

— Аркадагымызды, галканымызды...

— Ханы, о гүррүңлери гоялың-ла. О гүррүңлерден пейда ёк-ла — дийип, Момалак бай Байрам чырпманың йүзүне середип, сакгал сайы гөзяш эдип: — Доганлар, мен-ә гачалганы алдырдым. Ханы, нәме этмели болса айдың. Белли бир маслахата гелиң — дийди-де, сесини сүйндүрди.

Меңли бай билен Агыл бай хәлиден бәри Мәммеде гөзлериниң тейи билен середип отырдылар. Муны аңан Момалак бай:

— Шо пире гитмәге Мәмметден оңайлы адам ёк. Маслахат билсеңиз, шу юмша Мәммеди иберәелиң. Ёлы-ызы гөрен, башыны чарап билжек йигит шү — дийип, төверегине гаранжаклады.

Отуранларың әхлиси Мәммедиң йүзүне серетдилер. Момалак бай чыгжарып дуран гөзлерини Мәммеде дикипı

— Мүң гүлүнден бир гүли ачылмадык инижигим, дүнйәден нәумыт гидип баряр. Бу желагайда дога-тумар алмадык ишан-молламыз, дүйнемедик өвлүйәмиз галмады. Бендәм бендәме себәп дийипдирлер. Сенден гайратлы йигидем ёк бу төверекде — дийди.

Мәммет көне күчениң үзүгине дөнүп отуран бая серетди-де, йүзүни сыпажаклатды. Олı «Шулар себәпли бир беланың үстүнден бараймасам ягшы» дийип ойланды. Эмма «Гитжек дәл» диймегиң усулыны

тапмады. Онсоң ол таягың ики ужуны хем элден берман гепледи.

— Яшулулар! Мен гитмэге ялтаныбам дурамок. Йөне яңкы айдышыңыз ялы, бу вагтлар ёла чыксаң, говулыга гарашмалы дэл. Әдимсайы диен ялы басмачы. Мейданда тентирешип йөрен адам көп. Онуң дашынданам ёкары йүзлере балшавик диен адамларам аралашанмыш диен гүррүң бар. Оларың элине дагы дүшэйсем нирeден чыкаржакларының беллиси ёк.

— Балшавиги не бела. Гоюң шо гүррүңи — дийип, Агыл бай ардынып, йүзүни гамашдырды.

Шейле-де болса гапдалындакы отуран адамлар ювашлык билен хышы-вуша башладылар. Хер зат этсе-де, иберилжегине гөзи етен Мәммет гейнип гелейин бахaнасы билен дашарык чыкып, Берди ахмалыңка тарап ылгады.

— Дайы, маңа нәме акыл берйәрсиң? Байлар мени ене-де өңки гайдан юрдума ибержек болярлар.

— Нирәк? Нәме үчин?

Мәммет дүшүндирди.

— Сен үмледиң, мен дүшүндим. Сениң ол диениң болмаз. Сен бахана билен Кадыр ишандан арыңы алмага гитжек болярсың. Сен инди оглан-огланжык дәл. «Гахар — газап» дийиндирлер. Сен Гара Йылгындан галан екеже зүрят. Еке башыңа хайпың гелсин. Гөдеклик этҗек болма. Хер бир иши этжек боланыңда өңүнден ойланмалы. Херки задың вагты бар, ёлы-ёдасы бар. Ынсан-а ынсан, хатда йыртыжылара-м авуна зыңҗак боланда ювашлык билен, усуллы херекет эдйәрлер.

— Ек, дайы, онуң ялы пикирим хәзир-ә ёк. Оңайына гарамалыдыгыны билйән. Оларың мени дога ибержек болянлары чын.

— Шундан шейләк менден бижогап болар-болмаз ише башыңы гошма.

— Шонуң үчинем шу затлары саңа генешмәге гелдим-дә!

— Маңа генеш саланың чының болса, молла Мәдеминиңкә нәхили ёл билен барылянына, нәхили ёл билен гайдылянына сен менден говы билйәң. Йөне буйрулан ишден башга зат билен ишиң болмасын. Билениң ичинде болсун. Баран еринде или диңле, отайларының халкы нә көчеден гопя, шоны аныкла. Большевик гелжек диен гүррүңиң чыныргап башланыны өзүңем билйән. Шол бизиң үчин пейдалы гүррүң болмалы. Гөрйәң-ә, большевигиң ады агзалан ерде, байларың багрына от япышыберйәр.

— О затлара акылым етйә.

— Шоны билйән болсаң, шо сөзлер говы чынырганнча телпегиңизи ашак басып гезмели. Саглык болса, соң ичлериңден урарыс.

— Боляр, дайы. Йөне, дайы, шол чакан гөз ишаның нә ягдайдадыгыны билип гайтмасам-а болмаз.

— Йөне ахмал болуп өзүңи танадайма! Дири гайтмарсың. Онарсаң кешбиңи үйтгетжек бол!

Мәммет Берди ахмалыңкыдан чыкып: «Нәме көп, бу вагтлар Гүрленде молла көп. Хайсына пул беренимде дога язып дуза дем салып бермейәр. Я бизиң обамыздакы моллалар Мәдеминиң хатыны танаярмыка? Ай, соңуны гөрүберерис-дә» дийип, ичини гепледип, батлы йөрәп гайтды. Шол гелшине Момалак байың чай ичип отуран өйүне гирди.

— Бай ага! Мунуң ялы кын-гыссаг гүне хемише дүшүп дуранзок. Непим дегер ялы болса, хызматымы гайгырман. Мен-ә бар-ёгумы гейип гелдим. Ел узак, ховплы. Йөне баша геленини гөрерис-дә — дийди.

Муны эшиден Момалак байың депеси гөге етен ялы болды.

— Берекелла, Мәммет жан! Сенден тама-да шейледир. Берекелла алсаң, берекет тапарсың. Бар, атыңы эерле. Тайярланып гойлан хоржуны-да бөкдерип, мениң яныма гел. Байрам жан үчин дүнйә-малымың гөвнүни гөрмен. Адам кимиң кимдигини башына иш дүшенде билйән экени — дийип, Момалак бай дилини сүйжетди.

Мәммет меле ябыны эерләп, гамчысыны эерин гашындан илдирди-де, ичерик гирди. Момалак бай богазыны арчап, киселерини көвләп башлады.

— Гайрат эт, иним. Менем сениң бу ягшылыгың тейинде галман — дийип, Мәммеде бир етим овлагың пулуны берди. «Молла аклык» дийибем, бир гысым теңңәни яглыга дүвди. Теңңәни дүвүп дурка онуң улудан демини аланы, элиниң чалажа сандырап, йүзүне күлүң реңкиниң ураны Мәммедиң назарындан сыпмады.

— Мәкәмләвери! Билдирмез ялы эт! Болар-болгусызын бири аңып ызыңа дүшәймесин! Диш-дырнак болуп йыгнанжа задымдыр ол...

Мәммет онуң берен пулларыны кисесине салып дурка, бай:

— Худай бизден тая болуп, Байрам жан башыны дикләп гитсе, молла Мәдеминиң янына өзүмем йөритге бармакчы. Молла Мәдемине адымдан салам айт. Бир бойнама өкүзчәни оңа незир берип, Байрам жаны пир билен ата-огул эдип гайтжак. Шу айданларымы ядыңдан чыкарман, пире айт, хошмы? — дийип, сесине назым берип гепледи.

Мәммет чуңнур пикире гиденде гөзлерини гырпылдадыберйәрди.

— Бай ага! Мен молла Мәдеминиң өйүниң салгыны кимден алмалы? Я-да сорай-сорай барыберейинми? Ол Гүрлениң галасында яшаярмыка я-да обаларының бириндемикә?

— Мәммет жан, иним! «Соран Кәбәни тапар» дийипдирлер.

Мәммет хаял этмән, атланып уграды. Бир мензили геченсоң, ийми зыят берлен меле ябының аягы гоялып башлады. Махласы, Мәммедиң бу гүн дүзүвли гечен ёлы болмады. Ябы иймден гарыган экени. Күммезли оба баранда, ябы гара сува батды. Кыркөшеклиниң гумуна етенде болса, гөзүни гөгердип дуруберди. Мәммет атдан бөкүп дүшди.

— Сен менденем бетер хызматдан ягыр болан-а. Сенден мундан гова гарашмалы дәл. Бу гөзүң өңүни дерледип дуршуң билен мунча узак ёлы хачан гечерис? Я ийм синшенсоң тиженермикәң? — дийди.

Мәммет хоржунындакы загарадан сакгал дарак ялысыны дөвүп алып йүрексе эдинди. Ябының дери гайдансоң, маңлайындан сыпалады-да, эңексисинден тутуп, гапдалдакы депә чыкды.

Мәммет илки билен асман гүммезини сынлады. Соң төверек-дашына, гөзъетиме эсеван этди. Өсүп отуран от-чөплери сынлады.

— Аслыетинде дерманлар от-чөпден ясалярмыш диййәрлер. Момалак байың гүйжи етмән дуранок. Тебиплер шол дерман болян отлардан тапып, Байрама ичирсе болмаярмыка? — дийип, Мәммет гапдалына середен вагты, өсүп отуран бир дүйп сыза гөзи дүшди.

Ол сызаның бир тили аягалдыгына өсүпдир. Галан бирнәче тиллери болса, булашып ериң йүзүне яйрап ятыр. Олар саралышып, солуп башлапдыр. Сызаның эркана өсен тили болса мылайым шемалың угруна бат алып, ашак-ёкарык галгаяр. Янбашыны ере берип ятан тиллери өсгүн тилден чекинйән ялы, гара ере елмешип ятыр. Муны гөрен Мәммет еке тил болуп бой алып өсүп отуран сызаны пычагы билен кесип алды-да, зыньп гойберди. Ере янбашыны берип ятанлары жемләп дикелтди. Узын от тиллери билен оларың билини богды.

— Ине, инди сизе-де гүнүң нуры сачылып башлар. Барыңыз бир ден өсерсиңиз — дийип, Мәммет өз эден ишинден гөвнүхош болуп йылгырды.

Мәммет шол гүн аяк йыгналан махалы Дашховза етди. Ол сарайманыңкыда дүшледи-де, даң билен ериңден галды, икинжи гүн Гүрлениң якынына етди. Хова думанлап башлады. Ховсала дүшен Мәммет ябысыны гыссап уграды. Айың йүзи булуда бүрелди. Өлүгсиже гөрүнйән йылдыз кәте бир гөзүни гүлдүрип гидйәрди. Гиже йөрәнине пушман эдип гелйән Мәммет шу аралыкда угруны йитирип чарана урды. Атындан дүшүп, төверек-дашына дин салып, бирсалым гаранжаклап дурды.

Шол вагт илери гапдалындан бир хүмүрди эшидилди. Олар гүндогар тарапа бурлуп барярдылар. Хүмүрдешип барян пыядалар бири-бирине бир затлар дийип, аяк чекдилер.

Муны анан Мәммет көп маңылы пикире гитди

— Булар кимкә? Хернә маңа мензеш ёлагчы болсун-да. Басмачы болайса нәдерин? Бу ябы билен-ә гачып гутулып болмаз. Бу тайлары нирелеркә? Башым айланды өйдйән — дийди.

Олар одунчылардьы. Байлары, ишан-моллалары, оларың доган-гарындашларыны одун билен үпжүн эдип, чагаларыны эклейән бенделерди. Токайда кепбе гурнуп, йылың бүтин довамында диен ялы одун тайярлап, оба уградярдылар. Одунчыларың бири Мәммеди гөрүп сакланды-да гыгырды.

— А-хов, өтегчимиң, я азашдыңмы?

— Азашдым!

Тәвекгеллик эден Мәммет олара тарап гөнүледи. Нәме үчиндир одунчыларың бу йигиде сыны отур-

ды. Мунуң мейдан ерде хүмүрдешиң күйселйәнлиги үчин болан болмагы ахмал!

Мәммет одунчыларың кепбесинде хакыкы мыхмана меңзеди. Узак ёлдан арып-ядап гелйән йигит, бу ерде мазалы дынҗыны алды. Одунчыларың сөзи гөвнүнден турансоң, Мәммет олардан кәнбир сырыны гизләбем дурмады. Одунчылар гүлүшдилер.

— Агалар, нәме, ишандан, тебипден дердиң үчин дога-тумар, дерман алмак гең затмы? — дийип, Мәммет геңиргенип одунчыларың йүзүне серетди.

— Ёк, иним Мәммет. Сен бизиң гүленимизи гең гөрме. Сениңки догры. Сен юмуш оглан. Биз сениң гелшиңе дәл-де, байың сени шондан шуңа хеләк эдип иберип йөршүне гең галып гүлйәрис. Себәби молла Мәдемин диен адам өз обасында шеригата сыгмаян ишлери эдени үчин илиң гөзүнден дүшди. Икинҗиденем, тәзе хөкүметиң гелҗек дабарасыны эшиден молла басым гүнүниң ырылҗагыны билди. Ол инди башыны гутарып билсе кайылдыр. Ол бир гиҗеде Яңыарыгамы-пирәми, зым-зыят болды.

— Бе-е... Онда мен инди нәтсемкәм? — дийип, Мәммет оларың гүррүңинден соң аладалы сесленди.

— Нәтмекден алла сакласын! Байың инисиниң ятышы нәхили?

— Ай, ол бендәниң ятышыны-а угры ёкды. Агзына сув дамдырып отырдылар. Бизиң ялы сынасы сагат йигитди. Бирден агып дүшди. Додаклары гара янык — дийип, йүреги юка Мәммет чырпманы йигренйәнини-де унутды.

— Хә, болды-болды. Хәзир илде гарахассалык бар. Ол йигит дерләп билмән, хеләк болуп ятандыр. Эндамы бир ёла чыгжарса галып гитмели ол — дийди-де, одунчыларың бири дүвүнчегини чөзләп башлады.

Ол ганда мензеш акжа дермандан үч тегелегиня кагыза орап, Мәммеде берди-де:

— Шуны хер гүнде үч сапар ичсе, сыркавың дерләрем, ачылып гидерем. Өзүме-де үчүси галды. Бирден герек боля дурубердйә. Бу дерманы арада мыхман болуп гиден гәмичи орус достум берип гитди. Арал деңзинден Чәржеве гечип барян экени ол — дийди.

— Бу дерманың хер тегелегини бир сапарда ичирмелими?

— Бирини ики бөлүп, яртыдан ичирсең-де бор.

Гапдалда отуран сары сакгал одунчы:

— Болса-да, ол орс йигид-ә говы оглан экеня. Маңа дөрт-бәш саны гармагам берип гитди-айт — дийип, гүррүңе гошулды. — Йүзи-гөзи-де нурәна...

Мәммет дерманы кисесине салды-да:

— Бу дерманың бахасы нәче теңңе? — дийип, голтугыны сермеләп уграды.

Дерманы берен одунчы:

— Иним, дерманы мугт алдык, мугтам берйәс. Йөне өзүң макул билсең, онуң бахасыны обаңыздакы гарып-гасара беришдирәй — дийди.

Сары сакгал одунчы горсанып:

— Мәммед-ә ене-де бир зады ойланяр — дийип, гөзүни гүлдүрди. — Я мугт алсам, дерман пейда этмез өйдйәңми?

— Ёк-ла! Йөне, ынха, мен бу дерманы кимден алдым дийсем, бай агамы ынандырып билерин? Бу бирҗе дүвүр дуз-да дәл, дога-тумар үчин язылан кагыз-да дәл. Сорайса, нәме жогап берерин? Орсуң дерманы дийсем-ә болмаз. Онда-ха бай агам ичерси билен гырылҗагам болса, бу дерманы шобада мейдана зыңдырар. Мениңем хак-хешдегими бермән өйүнден ызгыдар.

— Гайгы этме, эмелини тапарыс, иним! — дийип, сары сакгал одунчы ювашжа гүлди. — Энтек хам ериң көп экени сениң. Элиңдәки дерманлары овра-дып ун ялы эт. Бәрден мениклеиип бар. «Бай ага, молла Мәдемин, ине, шу Гонагың унуна дем салып берди» дий.

— Байың иниси агыр халда ятан болса, онуң агзы хәзир ажы закгундыр. Ол дерманың ажысыны-сүйҗүсини, ысыны-да билмез. Эмелләп сув билен ювутдыр. Бу дерманың она гүррүңсиз пейдасы деге.

Шол ваг гапыдан ене бир одунчы гирди. Тәзе гелен одунчы Мәммедиң зелелсиз адамдыгыны аныклансоң, гүррүңи гыздырып гойберди.

— Дүйн мен, Дашкентден гелен бир адама саташдым. Ол адам-а яланчыны яз эдип отыр-айт.

— Ким ол? Энабатлы адаммы өзи? — дийип, сары сакгал одунчы илери ымтылды.

— Хава-ла, иле белли адам. Большевик диен орс гелйәмиш. Етим-есирлере-де деңлик алып берҗекмиш.

Гарып-гасар, енилуикларын өз эли, өз якасы болжакмыш. Кесекиниң гуйжүнден пейдаланмак дийлен зат галжакмыш. Эй, гараз, ач-ялаңач бенданиң гүни гележекмиш-дэ.

Сары сакгал одунчы йылгырып:

— Бэ, онда бизиң аркамыздан гүн гөрүп йөрен байлар, беглер, ишан-моллалар нэдеркэ? Элине күнде берсен-э, олар деррев өкүзлери сөбүкден дындарар. Өзлериниң маланың өнүне душмеги-де мүмкин — дийди.

— Ай, агам! «Кырк йыл байлык ёк, кырк йыл ачлык» дийипдирлер. Оларам бизиң ялы ягырныларыны дерледип гөрсүнлер-дэ. Гүнлүкчи тутмалы дэл болса, арабаның гошулянына билмейэн эли мыссыкларың-а гарны бирнеме чекилсе герек.

— Вах, кэшгэ шейле болайсады.

Одунчыларың гөзи чашы бири тирсегине дикленип:

— Ол тэзе гелйэн орса пул, пара-пешгеш герек дэлмикэн-айт? — дийди-де йыршарды. Сөзүниң нэхили тэсир эденини билжек болуп, ялт-ювлт этди.

— Ёк, ким азабына яшаян болса олар шонуң билен ашнамыш. Пара-пешгеше гызян адам хеммэни деңлик этжек диерми? Сенем бир зады айдяң гойберибериэн.

— Онда-ха говулык болаймагы ахмал. Ичини яг аланларың пайыны онарып билмэн хаслашып дураныны бир гөрседик.

— Олар перишде писинт адам-ов онда!

Гапдалда отуран габа сакгаллы одунчы ардынып, бурнуны сыпалады.

— Гаратай батыр диен бири өтүпдир дүнъеден. Шо батырам бу затларың болжагыны айданмыш.

— Хава, хава.

Мэммет какасының адының тутуланына толгунып, тас өзүниң кимдигини аян эдипди. Йөне деррев пайхасланды-да: «Маңа шонуң хэзир пейдасы ёк» дийип ичини геплетди-де, какасы барада гүрлэн одунчының йүзүне мэхирли гарап сорады.

— О батыр нэме дийипдир? Аныграк айтсаныз-ла, агам!

— О батыр «Тизара бир эр дөрэр. Ол арасса зэхмет чекйэнлериң аркасыны алып, юртда деңлиги беркарар эдер. Онсоң дине ишлэн иер» дийипдир.

Одунчылар галкынышдылар. Гаратая йөнкэп, өз ислег-арзувларынам гошдулар.

Мэммет өз янындан монча болуп, нэмедир бир зат айтжак болды. Онянча яшы дуругшан одунчы:

— Гара Йылгын батырың айданларына габат гелйэ хэзирки эшидилйэн затлар — дийип, гүрлэп уграды. — Менем олар барада бир топар затлары эшитдим. Олар гелен ерлеринде далда-да ислейэрмиш. Гөзлеглери бизе меңзеш гарамаякларммыш.

— Нэме үчин? Көмек берер ялы бизде нэме бармышын?

— Нэме үчин болармы? Бу гамчысындан ган дамып дуранлар, ер-юрды багыртлап ятанлар өленде олары ёкдуржакмы? Ериң-юрдуң ягдайына етиклер голтгы бермесе, олара кын дүшер ахыры. Көмек берер ялы нэме бар диййэң? Бүргүдиң пенжеси ялы эллериң бар ахырын!

— Вах, бизе оларың гарасы гөрүнсе болжак-ла. Гереги көмек болсун. Деңлигимизи алып бержегини билсек, биз оларың ёлунда гурбан болардык. Барыбир, гара гүйжүмиз башга бириниң хайрына гидип дур.

Мэммет какасы хакындакы гүррүңлере, өзүне ховандар чыкжак тэзе хөкүметиң тиз гележегине бегенип, дан атянча иркилмэн диен ялы, ойланып чыкды. Ол эртирки чайдан соң, одунчылар билен хошлашып атланды-да, ызына гайтды. Мэммет шол гелшине ики саны эшекли гожаның ызындан етди. Бу гожалар-да тэзе хөкүметиң хачан гележеги барада гүррүң эдип гелйэн экенлер. Олар ызларындан етен Мэммеди гөрен батларына сеслерини тапба кесдилер. Соң Мэммедиң пукара йигитдигини аңып, ондан-мундан гүррүң эдип башладылар...

Гара булут хованың йүзүни дан билен бүрэпди. Чалажа чиснэп дурды. Гумак ерде билдирмесе-де, такырлыклары ызгар эдипди. Гожаларың хас гарташан бири, агзыны хатап ялы ачып, ызлы-ызына паллады.

— Келлэм агырып башлады велин, чай вагты болды өйдйэн.

— Келлэң хованың булутлыгы үчин агырян болаймасын — дийип, ёлдашы нас атды.

— Ёла голайрак өй болса, чай-сув ичип гидиберм-

сек кем болмазды — дийип, Мәммет хем гүррүңе гошулды.

Елагчылар гапдалдан салгым атып гөрүнйән, гаража өйлере тарап совулдылар. Олар хатара отуран ики өйүң, агзы килимлисиниң өңүне барып сакландылар. Бу өй арабачы човдурларың өкде гыжакчысы Сапартай гыжакчының өйүди.

Сапартайың гүни өзүне етер-етмезем болса, мыхманлары икелләп кабул этди.

Гыжакчының докуз чагасы барды. Ата-энеси-де аятда дириди. Гоншы өйден агтыгыны ызына тиркәп гелен кемпир гап бөвүрде отырды. Чагалар гара өйүң ортасында атарылан гара газаның төверегини халкалап отырдылар.

Мыхманлара гара өйүң төрүнден орун берилди. Эмма гара өйүң хайсы еринде отурсаң-да тапавуды ёкды. Бу өйүң үзүгине, дурлугына, серпигине ченли элеме дешикди. Өйүң ичине ягыш гечип дурды. Гара өйүң серпигиниң ярпысындан говрагы-да ачыкды. Шонуң үчин отуранларың хеммесиниң үсти ызгарды. Ортада атарылан гара газан хер ненең улы болса-да, ичине гуйлан мәш бир пенжеди. Сувсалса сувсаляндырам велин, мыхманларың-да, өй эелериниң-де гөзлери гара газандады. Олар «Мәшеве тизрәк бишәйседи» дийип, ичлерини гепледийәрдилер. Сапартай болса өл акбаш билен газаны гайнатжак болуп гарабашына гайды. Ызгар чекен акбашы газаның тейине ызлы-ызына сүсдүрип, тилкә түссе берен ялы эдип отырды. Херничигем болса, гыжакчының азабы ерине дүшди. Ол эйдип-бейдип мәшевәни гайнатды.

Бирнеме утанян өй эеси ондан-мундан геп гозгап, гүррүңи гыздыржак болярды. Нәме үчиндир гүррүңем гызышыберенокды. Сеәби хеммелериң үнсүни мәшевели газаның гайнайшы өзүне чекйәрди.

Бирден босаганы яссаныл ятан аррык көпек вагырдашып отуран ики пишигиң үстүне топулды. Пишиклер товсушып гара өйүң депесине чыкдылар-да, вагыр-вугур болуп, гапба гужаклашдылар. Жынссыз гыгырышып, бири-бирини чейнәп угран пишиклер бирден гужаклашып чагарыкдан дик башашак гайтдылар. Гелибем гайнап дуран, гапаксыз газана палчылдап дүшдүлер. Пишиклер жанховлуна бирбада газаның йүзүне галкыбам чыкдылар. Йөне оларың түйлери сыпырылып эййәм эндамлары гызыл эте дөнүпди. Ала пишиклериң түйлери газанда өврүм алып гайнаярды. Бу ягдая отуранларың лапыкеч болуп ерлеринден турдулар. Мәшеведен бинесип болан мыхманлар чаям ичмән ураамакчы болдулар. Сапартай гыжакчы элеврәп:

— Мыхманлар, айып этмәң, болжак ишдир. Бу ашдан несибәмиз ёкдур. Отурың! Гайтадан биширип берейин. Ичжегиниз мәшеве болсун. Кемпириң чекизе халтасында ене бир гошавуч мәш болмалы — дийип, боз-яз болуп, өтегчилере тәвелла эдип башлады. Эмма мыхманлар гарашмадылар. Өй эеси мыхманлардан утанды, мыхманлар өй эесинден.

Кейпи гачан мыхманлар бирентек ере гелйәнчә дымшып гитдилер. Ахыры оларың бири дуруп билмән, дурмушы нәлетләп башлады. Гүррүңи ене-де тәзе гелжек хөкүмете яздырдылар. Гожалар тәзе геп-гүррүң барада Мәмметден айлап-өврүп сорап, аңырсына етип билмән, хайыр-хеләк болдулар. Мәммет гожалара өз биленлерини зат гойман айдып берди. Булар Маңкыт галасына етенсоң даргашып, херси өз ёлуна гитдилер.

Мәммет ябысыны өз майдалына сүрүп гелшине:

— Байрам мениң дөрт-бәш гүнләп ёл сөкүп гетирен дерманымы ичәйсе говы боларды. Башыны диклэп, айңалып гидәйсе, элбетде, ол мениң гадырымы билер. Ынсан баласыдыр, ол агаларына-да диенини этдирип билйәр. Гулагымың ииирдиден дынмагына хемаят эдер — дийип, атыны ювашжа гамчылады. Ене-де бөврүни динләп, пикир өврүп башлады. «Ай, онсоңам булара ягшылык этдим дийип, ягшылыга гарашмалы-да дәл. Йөне нәме: «Ягшылык эт, деря ат, халк билер» диен накыл бар. Бар, айдалы, ягшылыгам эдипдирлер. Хамала өйли-ишикли болдук-да, боланда нәме, бу залым кетхудаларың гамчысындан ган дамып дуршуна доя гарнымыз доюп, долы табак гөресимиз ёк-ла. Йөне шу геп-гүррүңлер догры болуп чыкайса, онда бизиңем йыкылан дүнйәмизин диклеңәймеги мүмкин. Байларың-да, беглериң-де бизиң билен миллети бир, тиреси бир. Онда-да олар бизе азар яманыны берйәрлер. Ай, шу дүнъе дүзелмесе, миллетинденем, тирәнденем пейда ёк. Эгер шу большевиклериң гелжеги чыныргап, бизе меңзеш гарып-

-гасарларын аркасыны алжагына гөзүм етәйсе, шу залым байлар билен тә еке дигре барянча гидишжегим гара чыным!»

Ол өз-өзүнден гепленип гелшине Мәтер обасындан гечеиини дуйман галды. Мәммет йыгы-йыгыдан даш-төверегини сынлаярды. Бу ерлер эртириң өзүнде үйтгәйжек ялыды. Оны большевик гелжек, гарып-гасарлара деңлик бержек диен хош хабарлар бүтинлей гуршап алыпды.

Байың ховлусына голайланда, ябы кишнеди. Хемишелер, Мәммет билен идили саламлашмаян, йүзлерини ягмазак булуда дөндерип йөрен Момалак байың илен-чаланлары бу сапар онуң өңүнден ылгашып чыкдылар.

— Дерман тапдыңмы-да, дога гетирдиңми? — дийип, Мәммеде атдан дүшмәге май бермән, сораг барыны берйәрдилер.

Мәммет атдан бөкүп дүшүп:

— Ханы, дашымы габаман! Молланың айдышы ялы этмели. Дерманы өз элим билен ичиржек — дийди-де, элини-йүзүни ювуп ичерик гирди. Кәсә бирки оврут ыссы сувы гуйды-да, дерманы Байрама ювутдырды. Бирсалымдан Байрам гара сува батып дерледи-де, башыны галдырды.

Байрам ики гүн гечениен соң, нахар сорап башлады. Шейлеликде ол он гүнүң ичинде аяга галды, йүзи адам сыпатына гирип башлады.

* * *

Гарып-гасарларын багтына шол йылын дайханчылыгы башына гөрен ялы болды. Дайханчылык гечен йыллардакыдан эссе ярым артык чыкды. Дайханының хызматындан, экиниң битишинден гөвни хош болан Момалак бай ага-инилериниң янына барды-да:

— Хан еңсе берипдир. Шоны аңып, балшавиклер оба ичине аралашып башланмыш. Олар гелсе бизи мал-мүлкден айрар, нәтмели? — дийди.

— Деря гайралы байлар-а мүлклеринин бир бөлегини хызматкәрлерине берйәмиш — дийип, оларың бири эшиденлерини айтды. — Шейтсең балшавик оңа эчилен мал-мүлкүңе дегмейәмиш.

— Онуң тапавуды нәме онсоң?

— Мыдама балшавик башымызы алып дурасы ёк. Бела совлансоң, хызматкәрлеримизден берен затларымызы гаңрып аларыс.

Гүррүң көп болды, хер ким бирхили маслахат берди. Шондан соң Момалак бай Мәммеди янына чагырып:

— Мәммет, сен бейдип терсёңкалык эдип йөрме. Маңа огуллык болай. Гелжек йылкы дайханчылыгымдан өйлендирип, сени гөзли-башлы эдейин. Элмыдама яш йигитлик маңлайыңы алып дурмаз. Яшы ёкарласа саллахың өйленмеси кын боляр — дийип, сакгалыны сыпалап, ашаклык билен онуң йүзүне серетди.

— Таңрыялкасын, бай ага! Мен сизе ене-де бәш-алты йыл хызмат эдип берейин. Шондан соңам өйленсем болар — дийип, Мәммет йүзүни ашак салды.

— Нәмә гарашярсың? Сениң яшыңдакылар эййәм икиден-үчден чагалы болды.

— Ай, бай ага, хер кимиң бир ягдайы бар-да. Машгала боланың билен оны эклемәге бейләнде-де бир затлар болмалы.

— Оглум болсаң эхли мал-мүлкүм сеңки болар-да.

— Ай...

— Хә, нәме?! Маңа ынанаңокмы?

— Ынанян-ла.

— Онда нәме?

Мәммет жогап бермеди.

Момалак бай мундан артык сөзлемеги өзүне кичилик билип, йүзүны гысыр сыгрың елни ялы эдип торсарылды.

Мәммедиң өйленмек меселесинде Момалак бай билен ылалашаймак хыялы ёгам дәлди. Ядавлыкдан яңа эгнинден басылан ялы болуп кепбесине баранда, бир йүрекдеш хүмүрдешиң герекдигини сызярды. Эмма Берди ахмал: «Момалак байда оңа меңзеш хошамай сөзлер көпдүр. Шоңа майыл болуп өңкүже гүнүңденем айрылайма. Овалам саңа меңзеш биркүжини: «Огуллык эдинжек, өйлендирҗек» дийип, ишледип-ишледип, соң ерсиз ере бахана арап, ковуп гойберди» дийип, Мәммеде бу өйүң гапысындан гирмәнкә табшырыпды. Ёгса мәхир гөрмән етим өсен Мәммет өзи ялы сада, ачык гөвүнли гелниң ядап ге-

лен вагты хош сөз айдарыны, дынч аланда башыны сыпарыны нәлер ислейәрди.

Шейлеликде, хусыт байың нәче небси агырса-да, бу йылкы өнен хасылдан Мәммеде дегишли хакыны берди.

* * *

Гүнлериң биринде Момалак бай даң билен Мәммеди янына чагырды-да:

— Дор алашаны араба гош! Маңңыды базарлап гайдалы — дийди.

Мундан биркүч гүн өң Момалак бай Агыл байыңка чайлашмага барыпды. Шонда гөк чайы деген Агыл бай Момалак бая Батыр сопының өйүнде башы бош бир начарың бардыгыны айдыпды. Хенизе ченли чага дырнагына йүзи дүшмәнсоң, Момалак байың ене бир гезек багтыны сынап гөрәймек нинети барды. «Чагам болар. Чагалы адамлара балшавик зат диймейәрмиш».

Эмма ол өйленмеги, несил өндүрмеги соңа гойды-да:

«Балшавиге ял болмайын. Теңңелери йыгшырмак енил болар» дийип, кырк саны семиз өвежи сатмага әкитди.

Момалак бай билен Агыл бай, эгинлери салыр донлы, аяклары ак әдикли, биллери тирме гушаклы, башлары буйра-буйра болуп дуран гара телпеклиди. Байлар телпеклерини әйлесине-бейлесине өврүп силкишдирип гейдилер-де, араба мүндүлер. Мәммет хем чаласынлык билен алын тагтаның үстүнде орнашды-да, дор ябының жылавыны Маңңыт базарына тарап гөнүледи. Бакысы етен дор алаша сәпжәп баршына арабаның тигирлерини ере дегирмежек болярды. Булар кән-кән базарчыларың ызларындан етип өтдүлер.

Момалак байың багтына бу гүн Маңңыдың базарында майда мал хырыдарлы экени. Ол өвечлерини аз салымда, чаклан бахасындан сатып гутарды. Соңра пулларыны санап халтасына салды-да, Агыл байы идәп гитди.

Агыл бай болса ат базарында гунан тайың гелерине хенизем гарашып дурды. Ики бай ак өйләне ченли гунаның гелерине гарашдылар. Базарчылар

даргап уграпсоң, булар-да гайтмага межбур болдулар. Байлар соган-бурч, дуз-теммәки ялы хожалыгына герек-ярак затлары алдылар-да, ёла дүшдүлер.

Момалак байың обасында Өре шагал диен бири улы той тутярды. Шол тоя барып газанч этмек үчин Шаныяз порхан тәзе таншы — Сабыр селкини алып ёла чыкыпды.

Момалак бай дагы Маңңыт галасындан чыкыберенде, ёлуң гапдалында дуран ики пыяда олара салам берди.

— Яшулулар, кын гөрмән бизем арабаңыза мүндүрип әкидиң. Арасында дүшүп йөрәрис. Арам-арам аяга дынч бермесек, баржак еримиз алыс — дийип, ики пыяда өзеленди.

— Сизиң өзүңиз нирә барярсыңыз?

— Биз Йылгыныгырдакы Момалак байың обасына баржакдык.

Момалак бай Агыл байың янында адының тутулмагына хонданбәрси болуп томалды. Габа сакгалыны сыпалап, муртуна сынтгы берди.

— Сиз Момалак байы гөрсеңиз танармысыңыз?

Шаныяз порхан бир зат сызан ялы гөзүни гүлдүрди-де:

— Момалак байы бу желагайда танамаян бармы? Танамасак барансоң таншарыс. Адыны-овазасыны-ха эшидйәрис — дийди.

Момалак бай Шаныяз порханың сөзүне хасам көвелди.

— Өзүңиз-ә ягшы адамлара меңзейәрсиңиз. Мүнсеңиз мүнүң — дийип, ене-де элини муртуна етирди.

Шаныяз порхан билен Сабыр селки деррев араба мүндүлер.

Булар араба мүненсоң, Шаныяз порхан ассырынлык билен Сабыра гөз гыпды. Бир зат аңан Сабыр ясама муртуны сыпап хәзирленди. Соң Шаныяз порхан ювашлык билен Момалак байың алкымына дыкылды. Ол илки Момалак байың йүзүне жүйжерилип серетди. Соң гөзүни сүзүп, гашыны какды. Бирденем додагыны чөврүп, ынраныл, келлесини силкеледи, бармакларыны шаркылдадып, гөвресини ойнатды. Момалак бай ардынса ардынды, муртуны товласа, Шаныяз порхан-да муртуны товлады. Момалак бай сакгалыны сыпаласа, порхан-да сакгалыны сыпа-

лады. Бай телпегини чыкарса, ол шыпырмасыны чыкарды, гейсе гейди, сыпаласа-да сыпалады.

Махласы, Момалак бай нәче дем алса порхан хем шонча дем алды.

Паңкелле байлар порханың бу болшуна гызыл-гыран болуп гүлүшйәрдилер. Шаныяз порхан болса пөвхе байлары ойнап хумардан чыкды.

Момалак бай билен Шаныяз порханың дашкы кешби бир мензеш болмаса-да, херекетлериниң тапавуды ёкды. Бу ягдая хәлиден бәри гүлүп отуран Момалак байың бирден гирре гахары гелди. Йүзи аяза галан эесиз санажа дөнди.

— Хайт, сен хәлиден бәри мениң агзыма өйкүнип отырмың-айт! — Дызына дикленип, Шаныяз порханың үстүне херрелди.

— Өйкүненде нәтжег-айт? — дийип, Шаныяз порхан хем Момалак байың сөзүни гайталап, сеңригини гөге тутуп, дүе болуп эсрәп башлады.

Өз өмрүнде сөзүне дәл дийилмедик барлы байың гахары ичине сыгман, хум ялы чишди.

— Агзыма өйкүнсең, ине, шейтжек — дийип, ол Шаныяз порханың гулагының дүйбүне юмругы билен жайдар елмеди. Шаныяз порхан гөк даша дөнди-де, жувазың сокусы ялы болуп тогаланып ятыберди.

Бай илки гахарына доммарылып отурды. Йүрегине ховул дүшен Агыл бай порханы ыралады. Аңры итерсе аңры, бәри итерсе бәри.

— Хәйт, бинә бейле болайды-айт? — дийип, Момалак баям она көмеклешди. Эгер-эгер ичинде деми бара мензәнок. Эдил бузуң ичинден чыкан ялы гатап галыпдыр. Ёкары гөтерсеңем бар ери дең галяр. Гөзлерини-де чөвренсоң, онуң йүзи биргеңси совук хем әйменч гөрүнйәрди.

Момалак бай ягдайың энайы дәлдигини аңды. Ол алжырап башлады. Йүрегине ховсала аралашып, Агыл байың йүзүне серетди. Агыл бай пушман эдйән өхеңде додагыны дишләп, башыны яйкады. Ики бай ики ерден:

— Мәммет, арабаны сакла-да, арабаны сакла! — болушдылар.

Шу аралыкда Сабыр селки-де:

— Вай, доганлар, булар менем өлдүржек боляр-лар — дийип, арабадан бөкүп дүшди-де, аңыррак гачды.

Шу пурсатда Момалак бай Шаныяз порханың агзына гулагыны тутуп гөрди. Онуң деми-дүйди ёкды.

— Агыл бай, мунуң-а жаны жәхеннем базарына гидипдир. Бир алажыны этмесек, ишимиз чатак. Хич зат ёк ере бела галян болдук. Хернә мунуң гүйчли аркасы болмабилсе ягшыдыр. Барлырак ковмы-хышы болса-ха ишимизиң гайданы. Алла сакласын. Бела гөзе гөрнүп гелмейән экени. Барындан бетери обамызам билдилер — дийип, Момалак бай сазанаклап башлады.

Өвзайын бозуланыны аңан Агыл бай гачып баряның ызындан гыгырмага дурды. Сабыр селки бир сәгинди-де, ене гачып уграды. Алажыны гурадан байлар Сабыр селкиниң ызындан ылгадылар. Бу голайда ылгап гөрмедик, ёнулман ясалан сокы ялы байларың деми ичине дыкылып башлады. Олар гара сува батып, бар гүйчлерини жемләп, өзлерине зор салып ылгаярдылар. Гыгыра-гыгыра селкини зордан сакладылар. Эмма Сабыр селки хол аңырракда дурды. Байлар гымылдадыгы гачып башлаярды. Йүреклери агзындан чыкып гелйән ики бай ялбарып башладылар.

Сабыр селки:

— Агалар, мени угрума гойбериң, азар бермәң — дийип, өзбекчеләп геплейәрди. — Нирелерден мунуң билен ёлдаш болдум. Нәхак ерден гүнәли болмалы болдум.

Ики бай ики ерден:

— А-хов, жан иним! Ёлдашыңы-да алып гит. Сен бейле болма. «Намарт адам ёлдашына гарашмаз» дийипдирлер. Сен намартлык этме. «Гәмичиниң жаны бир» дийлени, ёлдашыңы бу ягдайда ташлап гитме — дийип, Сабыр селкә шейле бир ялбарярдылар велин, эгер йүрегиң дашам болса эрежекди.

Сабыр селки болса порханың берен көне сопбажыны ашак басып:

— Дирилигимде мен бу ишлере башымы гошуп билмен. Шаныязың аркасы апат гүйчлүдир. Онуң өлүсини алып галып мениң келләм ики дәл. Мен онуң өйүне, муртуны енсесине чатаймалы доган-гарындашларына нәме жогап окайын? Олар мениң да-

магымы геплетмән чаларлар. Энтек мениң бала-чагаларым яш. Өзүме-де яшамак герек. Муңа меңзеш белалардан алла даш этсин. Эли билен эден эгни билен чекер. Өлүсини өз элиңиз биленжик өйүне элтиң. Маңа о дүнйәде иманам герек — дийип, гөтинжеклэп угрaды.

Гачалгасыны алдыран байлар:

— Жан, иним! Нәме алсаң ал-да, шу өлиңе ээ бол! Бирден йүрегини тутды-да йыкылды. Шонданам турмады дийәйсене! Сениң гепиңе ынанарлар, сен онун ёлдашы ахыры — дийип, өзеленмек өзелендилер.

— Ек, болмаз, агалар! Бей диймәвериң! Маңа зат герек дәл, жан герек. Иман герек. О дүнйәде Шаныяз гелип якамдан тутса мен нәдерин. Хәли онуң доган-гарындашлары: «Янында болуп аркасыны тутмансың» дийибем маңа азар берерлер. Өлдүрмеселерем бири. Онсоңам мен ашнамың машгаласының өңүнде ялан сөзләп билжек дәл. Вах, бир топар чага етим галды — дийип, селки ики элини йүзүне тутуп мөңңүрип гойберди.

Момалак бай алжырап дуршуна:

— Жан, иним! Ине, саңа кырк өвежиң пулуны берейин. Шуны ал-да, ёлдашыңа ээ бол! Бизи дыңдар. Небир парахат гүнүмиз барды. Шейт! Ылахы өмрүң узак болсун.

— Яшулулар, сиз мени ойнажак болмаң. Кырк өвеже Шаныяз берилйән болса, мен сизе кырк бәш өвежем берейин. Ханы, сиз өлен адамы дирилдиң-дә гөрейин, нәдип дирилдйәңиз? Нәме, мени бейдип чыкмаз гүне гойжак боляңызмы? Бейтмәң ахырын! Мениң гарып халыма хайпыңыз гелсин!

Момалак бай нәтжегини билмеди. Онсоң ол элини сандыракладып, Агыл бая йүзленди:

— Агыл, сен шол ат алжак пулуңы-да маңа бер. Икимиз оба барансоң хасаплашарыс. Шу беладан бир аман-саг гутулалы — дийип, сакгалыны титредип башлады.

Агыл бай-да бу болян хадысадан этияч этмән дуранокды. Ол Момалак байы ики гайталатман, янындакы пулы деррев чыкарып берди.

Сабыр селки сәхел ойланышан ялы гөрнүше гиренден соң, Момалак бай барып, онун элинден тутуп, пулларыны чыкарып башлады. Онун эллери акар

ябын ичиндәки гамыш ялы титрейәрди, ол ызыны үзмән самраярды, онун нәме диййәнине Сабыр селки асла дүшүнип биленокды.

— Сиз-ә аман-саг башыңызы гутарып гидерсиниз. Ханы, онсон мен нәтмели? Мен мунун хоссар-ховандарларына нәме жогап берерин? Диенлериңизи этмән гидиберейин дийсем сизем бир йүзи перишдели адамлар экениниз. Хъәк, мениң ишими гайтараймасалар ягшы! Мен сизиң пулуңыза зар адам дәл. Адамкәрчилик үчин эдйән. Хайыр-согап үчин, нәме болсам боларын-да. Шу берен пулларыныз билен баШЫМЫ аман алып галып билсем галарын, болмаса-да багтымдакыны гөрерин-дә. Эшидерсиниз хәли, мени узак яшатмазлар. Йөне сизден этжек бирже товакгам бар. Мени ене бирки айдан соң ызарлаверин. Өйүм Янарык боюнда. Адым Генже — дийип, Сабыр селки дызларыны сандырадып, йүзүни эгшидип болмажысыны болды. Байлар ялбарып, оны ызына алып гелйәрдилер. Момалак бай ол ене ызына гачыбермесин диен этияч билен элини онуң аркасындан айраноклы.

Бу ишлере хайран болан Мәммет ябының теблесини арабаның пенжиресинден илдирип:

— Бир юмруга-да адам өлерми, онда-да байың юмшак юмругына. Ханы сени арабадан тогалап гөрейин — дийип, Шаныяз порханың голтугының тейинден пенжеледи.

Шаныяз порхан Мәммеде гөзүни алартды-да, гашыны дүйрүкдирди.

— Дек отур, акыллы бол, бала! Бужагаз гүнүндеңем айрарын. Менде муна меңзеш оюнлар көпдүр. «Байын малыны бахыл гысганар» этме! Жыпк этсең, сенинем дашыңа гечерин. Саглык болса, хәли сениң билен көп ерлерде душушарыс. Сен энтек баласың. Гөзъетимиң дар. Көп затлара дүшүнмейәсиң. Муңа меңзеш байларын этмелиси шудур. Менем өзүң ялы тарып. Дилиңе берк бол — дийип, ене-де гөк даша дөнди.

Мәммет гыссагара пикирини жемләп билмән:

— Булар-а бихал адамлар дәл огуша — дийип, арабаның тигрине элини диреди-де, сүрренеклешип гелйәнлере серелип галды.

Сабыр селкя геляп, арабаныя сыртка таггасына ягырнысыны диреди.

— Ханы багтыгараның мейдини тизрәк аркама гоюң. Хич ким гөрмәнкә өзүңизем бу ерден тизрәк гараңызы сайлаң — дийди-де, Шаныязы аркалап уграды.

Байлар бегенчлеринден яңа ики болуп билмедилер. Хасыр-хусур араба мүнүп, Мәммеди гыссап башладылар.

— Мәммет жан, иним, гатырак сүревери! Өе барянчак элиңден гелени эт! Херна дындыгымыз болсун!

Жайлашып дерини сылып отуран Момалак бай:

— Тоба худайым! Херна соңы хайыр болды! Мәммет жан, гатырак, гатырак сүр! — дийип хашлаярды.

Өзүне «жан» дийленине ичини гүлдүрип отуран Мәммет алашаның жылавыны деңләп, гамчы урды. Ол: «Бу байы ене азажык гыссасаң «ага-да» дийжек» дийип, хезил эдип пикирленйәрди. Мес алаша арабаның тигирлерини ере дегирмежек болуп сәпжейәрди. Аз салымда эсли ёлуң танапы күлтерленди.

Мәммет шу аралыкда дымышманы бозды.

— Мен өлен адамың тенинде ыссы болмаярмыш дийип эшидйәрдим. Янкы өлениң голтугының тей-ә өлини якып баря.

Йүреги хенизем жайына гелмән, гулаклары шаңлап дуран Момалак бай:

— Иним, демини дартмавери! Бу гүррүңлер шу ерде галсын. Огланлык эдип дилинден сыпдырайма! Шу беладан аман-саг гутулсам, маңа бу голайларда өлүм ёкдур. Дор алашаның гамчысыны етирибер, башга зат билен ишиң болмасын — дийди. Ол шу аралыкда: «Би, айдаймаз-да бир ерде, бу адама ынамам ёк» дийип пикирленди-де, ашаклык билен Агыл байың йүзүне серетди.

Мәммет дор алашаны гамчылап жылавыны силкди...

Сабыр селки Шаныяз порханы хопбалап, ёлдан гаплала совлуп энип барярды. Ол ювашлык билен ызына гарады. Гөрсе, арабалы байларың гарасы йитипдир. Онсоң деррев йылгынлыга совулды-да, он-он бәш әдим йөрәп, Шаныяз порханы ерде гоймакчы болды.

Чакган порхан эдил пишик ялы аягының үстүне бөкүп дүшди-де:

— Сабыр жан, ягдай ничик? — дийди.

— Жай еринде көмек этдим. Элбетде, бу еңил иш дәл. Мени ики пай эдерсиң-дә? — дийип, Сабыр селки гүлди.

— Пах, арвахың баласы-ей! Өленде биз өлмели, сиз дири галып, ики пай алмалы. Ине, саңа герек болса!

— Ягшы, сиз өлениңизи бойнуңыза аляныз дәлми? — дийип, Сабыр ене гүлди.

— Алян.

— Онда мен болмасам олардан пулы ким алып галар? Эзрайыла жан бермежек болуп йөрен байлар саңа меңзеш өлиниң голтугына пул салып гитмез.

Икиси бирден ала пакырды болуп гүлүшдилер.

— Ханы, Шаныяз эке, Өре шагалың тоюна гитмерисми?

— Гояверн, адыны айтма, Сабыр жан! Гөрдүң-ә, бу той маңа дүшмеди. Орта ёла етмән, өлүп дирилдим. Билип болярмы, тоя барып өлсем, гайдып дирилмән галаймагым мүмкин.

Олар гелен ызларына бака гитдилер. Эсли аралыгы гечип, бир сувлы салманың боюна бардылар.

— Эй, Сабыр жан, бизиңкем бир шум овкат-да! Эйтмели-бейтмели гүнүңи коваламалы. Херничигем болса, байларың миннетини чекип, игенчли иңирдисини эшиденден-ә шу гүнүмиз говракдыр. Херна худай гүнәмизи гечсин-дә!

— Шаныяз эже, бу гүнүң нәмеси говы? «Итден ач-да ёк, дынч-да ёк» дийлени ялы-да. Шу пулам халал дәл ахырын. Йөне ажам өләймели дәл-дә!

— А-хов, Сабыр жан, бейле дийме! «Доңуздан бир түй үтмек пейда» дийлен сөзи агзыбошлар айдан дәлдирлер. Шу байлардан эмелини тапып бир зады үтүп болса, мен-ә шона халал дийжек. Бу залым байларын өлүп барян болсаң-да, агзыңа сув дамдыржа гүманалары-ха ёк. Гөрдүң-ә, бизи аягына япыша палчыкча-да гөреноклар. Булара нәче пент бери билсең хенизем аздыр.

— Бу гүррүңлериң догры, Шаныяз эке! Йөне хе ничигем болса, бейдип пул газананымыздан адамла

рын арасында биркя сагат оммалак атып, ойнап газанан пулумыз халал боларды.

— Ай, зыяны ёк, иним. Бу-да бир болуп гиден иш-дә! Хемише болуп дурмы. Онсонам, бу пулы халалламак аңсат. Нәме көп, бу заманда гарып-гасар көп. Бир зат берсең алман дуржак гуманлары ёк. «Байларын обасында ойнап, көп пул газанып гелдик» дийип, олара-да берәерис. Ине, онсоң алан алкышымыз газанан гүнәмизи ювар гидер.

— Ине, бу сөзүңиз мамла, Шаныяз эке!

* * *

Мәммет дор алашаның жылавыны силкип отурышына, Чәгели дийилйән обаның дeңине гелди. Момалак бай ызына гарап, улудан демини алды.

— Шүкүр аллага. Бир апатдан-а башымызы гутардык. «Бела аягын тейинде» диенлери чын экени. Херна ызыберин хайыр болсун! Овал-ахырда бейле бела саташмандык, совулдыгы болсун.

Сыртына урлан гайың ялы болуп отуран Агыл бай-да дилленди.

— Бәй, адамың өлүминиң өзи серчәниңкиче-де ёг-айт! Мен бир зат билсем, яңкың өлүми «ажал маңңалак» диен өлүм болмалы.

Момалак бай еңсесини якасы билен гашап:

— Хәй, Агыл бай, «Өлчегли рысгал, саналгы дем» дийип, йөне ерден айтмандырлар. Ол ишигайданың ийжек чөпи гутаран экени. Яныңдакы багтыгара-да Карун ялы дүнйәгөй экени. Небисжен ишигайдан, пулы гөренсоң сонуны ойланмады. Ганлы башы алып галыберди. Мал-дүнйә башымдан говы дәл. Көен пул болсун. Ким билйәр, сәхел ерде вер-тархам болуп болсун. Маңңыдың бегиниң демине дүшәйгитмегим мүмкин. Маңңыдың бегиниң демине дүшәйсем, ол мени бу юртдан сув ичмез ялы эдер. Маңңыдың өңки беги боланда ол башгача адамды. Берении аларды, хызматынам битирерди. Билмедик мунуң билен-ә жыныпмыз алышмады. Ачгөзүнден ачгөзи тапыляр. беренини алыбермән атасынын малы бар ялы гетир дийип отыр-айт! Кәшгә бир үйшүп ятан зат болса экени...

Мәммет буларын хич хайсынын сөзүне хә-хава бермән, кесә гарап отырды. Ол ой-пикирлере гарк болуп барярды. Кенар гөрүнмейәрдя. «Я мен жула галарын» дийип, ол ойланярды. «Бу дүнъеде болярмыкам» дийип, ол ойланярды. «Бу дүнъеде болярмыкам» дийип, ол ойланярды.

— Ине, яңкылар шу вагт дуршуна эмеле гурлан өйдйән. Ине, яңкылар шу вагт дүшен пулы бөлүшйәндирлер. Инди шоларыңкы догрумы? Шо пула машгала бакандa-да гөвнежай болмаз-ла! Йөне херничигем болса, байы-ха оңардылар. Дине барлылары алдаян болсалар зелели ёк-ла! Әй, тоба, бир гүн билнер, чагаларынам етим гоярлар. Әй, тоба, худайым. Хер зат бар-ов дүнйәде. Бир тарапдан серетсең, шоларыңкы дүрсем ялы. Хилегәрчилиге югрулан дүнйәниң гаршысына хилегәрлик билен чыкаргелар-да! Йөне бейдиб-ә дүнйәни дүзедип болмаса велин, рек. Хер ким бир затдан гүн гөрмелидир-ле велин, йөне яңкыларың болшы-ха гөвнүме яранок. Ондан Сапартай гыжакчының оңшугы кынам болса, халал. Хиле билен дәл-де, мертлик билен, догручыллык билен машгала бакылян гүнлерем гелер-дә!»

* * *

Гарайылгынлыларың бир топары Онгулач ябың боюнда яшаярдылар. Нириде боланда-да, хайсы ерде яшанда-да гарып-гасарың гүнүнден вагтыхош гезип йөренини гөрмек аңсат дәлди. Гайгы-гам, игенч, етер-етмезчилик олары ызарлап йөрди. Оңайыны тапса эгни билен какып гечйәрди. Гүн зоруңкы, гөрги көрүңкиди.

Илчилик-дә, көпчүлигиң арасында хер хилиси болуберйәр. Элли бәше гадам басан, сүңклек, өзүне гөвни етйән, гөзлери шакәсе ялы гара аялың укламасы сеси ятмаярды. Ол ялңыз оглуның чат маңлайына гечип, юмрутыны дүвүп, ызгытсызлык билен гөзлерини аларданда вагтында бичәре оглан:

— Эт сүйжүлигини гоймаса, мен огурлыгымы гоймарын — дийип, бәш-алты мертебе гайталаярды. Бу аяла Шекер шаңңы диййәрдилер. Шекер шаңңы отуз яшларында әрден галыпды. Башга бир аял боланда доганогланлары оны биреййәм сатып, пулуны-да иердилер. Юртда саллах йөрен гыт дәлди. Эмма Шекер шаңңының велин, хоссарларындан янына гелип билйәни ёкды. Өзи сүйкенмесе, доган-гарындашы ондан мүнде бир разыды.

Шекер шаңңының гара газаны огурлык этден мы-

дама мылкылдап гайнап дурды. Эмма Шекер шаңңының меслиги узага чекмеди. «Сув күйзеси сувда сынар» диенлери. Шекер шаңңының оглы Налажың гырының этегиндәки обаларың биринден дүе идип угран пурсады эле дүшди. Йигит огурлап гелйән дүесини ташлап гачмады-да, сөвеше гирди. Малыны огурладып, авунып йөрен адамлар огрыны бу гезек сыпдырмадылар. Шейдибем Шекер шаңңы оглуның маслыгына зордан ээ болды. Шу аралыкда Шекер шаңңының гелни-де арадан чыкды. Хениз өзүни оңармаян ики агтыгы билен Шекер шаңңы гара юртда галды. Эмма «Гара кече ак болмаз» диенлери ялы, бу агыр йитгилерем шортумшук Шекери тоба гетирмеди. Шейле-де болса, нәтсиплер, «Догана тоба ёк» диенлери-дә, доганогланлары оны өз янларына гөчүрип гетирдилер. Ол инди гүнде болмаса-да, гүнашадан әхли оба өйме-өй гирип, айланып чыкяр. Оны оңа, муны муңа яманлап, доганогланларыны-да, оларың аялларыны-да гысга вагтың ичинде бири-бири билен гыр-ягы этди. Иши гыбат болды. Йөне соңабака мунуң хәсиети улудан-кичә белли болансоң, онуң узакдан гелйәнини гөренлериндер:

— Хонха, шаңңы шерраям етип гелйәр. Агзыныза пугта болавериң. Совул бела, совул бела, саг-аман гечип гидеверсин — дийип башладылар.

Обаның начар машгалалары: «Депегенден дашырак» дийип, шеррайың баран ерине оңайыны тапсалар бармаздылар. Ол янашаныны эдил ичян чакан ялы эдйәрди. Гаррылар өз өмүрлеринде бейле ёкнасыз начар гөрмәндиклерини айдярдылар. Шекер огул агтыгыны тиркәп, узак обаларда яшаян илен-чаланларыныңка-да барып гелйәрди. Оларам мундан бизардылар. Агтыгы обаның огланлары билен сене-мене эдишип аглап геләйсе дагы, Шекер шаңңа башга зат герек дәлди. Чагаларың арасына дүшүп, мыхман бараң еринде-де болмажысыны болярды. Ол тә сеси гырылянча зәхерини сачып, шерменделик барыны эдйәрди. Онда утанч-хая, адамкәрчилик диен дуйгулардан нам-нышан ёкды.

«Ил-гүн деря» диенлери. Оба адамлары, хоссарлары Шекер шаңңының шеррайлыгына чыдам эдип, оны-да, агтыкларыны-да хорламан, герек-ярагыны берип эклейәрдилер.

Шекер шаңңының огул агтыгы он еди яшына гадам басды. Гыз агтыгы-да он докуз яшының үстүндеди.

Өзүни билели бәри ганрышына гайдылмадык, ләлик өсен, узынак, гараягыз, гөзлери ойнаклап дуран, агажет оглан өзүниң деңдушлары билен сене-мене эдишенде: «Етимче, етимек, дүзде галан» диен сөзлери айдяндыклары ядына дүшүп, бир гүн гөзлерини ялдыратды-да:

— Мениң какам ниреде? — дийип, энесинден сорады. Агтыгының бу сөзүне гарашып йөрен Шекер шаңңы агыр гөвресини ере гойберип, улили билен багырыберди.

— Какам диен диллериңе дөнейин, Шалтай жан. Башымың эеси, гара гөзүмиң гарасы, еке ялңыз мыдарым сениң атаң адам элинден өлди. Онуң нәхак ганына галдылар. Гумдан ожар гетирйәркә, дүесини элинден ганрып алып, өзүни ләш эдипдирлер. Ёгса мениң бу ерлерде нә көрүм барды. Пишик чагасыны эклән ялы, элиме дүшенини уяң икиңизиң агзыныза тутуп, өзүм иймән сизе ийдирип, сизи шу яша етирдим. Сизи етим гояң ганхорлар хенизем атыны сәпжедип, кейпи-сапада гезип йөрендирлер, гузым. Сениң атаң екеди, эмма мүне тайды. Касас кыямата галмасын. Сен нәхак өлен какаң ганыны гөзүмиң ачыклыгында алмасаң, мен габрымда дик отурарын. Атаң үчин шол залымың келлесини кесип гетирип өңүме ташламасаң, мениң ичим совамаз — дийип, шаңңы шеррай ер юмруклады.

Шекер шаңңының гыз агтыгы Бике-де гарры энесиниң айылганч сөзлерини диңләп, бир гапдалда хайран болуп шумжарып дурды. Шекер шаңңы шол гүнден башлап, агтыгының гулагына гурт болуп дүшди. Отурса-турса:

— Шолардан ганыны алмасаң разы дәлдирин — дийип, дишини гыжады йөрди.

«Агтыгымың намысы оянарча боландыр» дийип чаклансоңам, гөвнүнде беслейән ниетлериниң юмагыны чөзләп уграды. Доганының берен гаража гөлесини улалдып, богаз болансоң сатып, ене-де гапдалына гошуп-чатып агтыгына берданка алып берди. Яш Шалтай энесиниң бир диенини ики гайталатмаярды. Ол даң атандан тә гүн батянча авуң ызында селпәп

башлады. Догумлы Шалтай он секиз яшларына гадам басанда учардан, ятардан, гачардан авун хайсы еринден ченесе шол еринден хем урмагы башлады. Ол түпени бир эли билен атмагы-да өвренди. Шалтай ав атмага укыплы болансоң, ёлдаш-да тапылды. Ол ёлдашларынын атыны мүнүп, атын үстүнде ав атмага-да түргенлешди. Мейдана гитмеги оны гылавландырярды. Ол яшлыгына гарамаздан, ёвуз сыпата гирди. Соңкы гүнлерде түпеңи узатса Шалтайың окы бош гечмейән болды. Шекер шаңы илкинжи тайярлыклардан соң, агтыгы билен гизлин маслахатлар гечирип башлады. Шалтай энесинин берйән весъетлерини дуршы билен гулага өврүлип динлейәрди. Ягшылыга эндик этмекден яманлыга өвренишмек аңсат боларлы. Шалтайын гөвнүнде буланчак пикирлер яранын ирини ялы гүн гечдиксайы чишйәрди. Шекер шаңы агтыгында адамлара болан рехимсизлиги тербиелейәрди. Шалтайың йүрегинде айылганч рехимсизликлер пейда болуп башлады. Онун йүреги атыгсап уграды, адамлары гуш атан ялы гыран-жыран этмек мейли дөреди, онун бейнисини залымлык гаплап алды. Ол адамдан вагшы хайвана хас якынды.

Бүтин Хорезмине энчеме йыл хөкүмини йөреден Гурбанмәммет сердарын ил ичине серенжам бермәге элиниң етмейәнини, өз гүнүниң өзүне хыллалла болуп угранынгы аңан адамларын бирнәчеси өзбашына топаржык тутуп ата чыкдылар. Дөртгүлде, Тагтада, Гыпжакда, Маңнытда, Көнеүргенчде, Көпүклиде, Акдепеде болшы ялы, Губадаг этрапларында хем басыбалыжылар, оба галтаманлары гарав гайтарып билмейән әжизлерин элиндәки затларыны дартып алып башладылар. Тәзе хөкүмет гелжек гүррүңи гүйжәп угрансоң болса, оларын ярасына дуз басылыпды. Тизрәк гарып-гасарын гөзүнин одуны алмага чалышярдылар. Адамлары ызан-да-чуван эдйәрдилер. Оба адамлары киме йүз тутжакларыны билмән, ондан-оңа гөчүшип элеврешип йөрдүлер. Таланчылар, басыбалыжылар барха газаба мүнйәрдилер. Нан зорункы, юмрук хорункыды.

Юртда үйтгешиклик барыны аңан халк хем барха мөвжейәрди. Шоңуң билен бирликде-де хөкмүрованлыга ымтылянлар хем көпелйәрди. Шоларың бири Шаммы кел хем Дашховуз этрабындакы бегликлерин,

кетхудаларын эхлисини өзүне боюн эгдирмек максады билен ат-яраг сатын алярды, нөкер жемлейәрди. Бу ягдайлары Шекер шаңы аңып, күл тилкисине меңзәп, сүмсүнип уграды. Ол бир гүн догумлы Шалтайы ызына тиркәп, Шаммы келиң хузурына барып, йүзүни жувазың гара деблеси ялы эдип, ондан-мундан гүррүң айлап башлады, болуп гелшини гүррүң берди.

Шаммы кел Шекерин йүзүне середип отурышына, эсли вагт бөврүни динледи. Соңра Шалтая сынчы гөзи билен өвран-өвран серетди-де:

— Боляр, енне, сен Галлак өкүзиң гызы болсаң, өзүмизе герек машгала экениң. Сениң арың барлыгы хем чындыр. Бизем ар-намыс үчин гезип йөрен адам. Агтыгың гандарыны өлдүрип, шонуң ат-ярагыны алып гөни бизиң янымыза гелмели экени — дийди.

— Шаммы жан! Бизиң гандарымыз көпүң бири, көлүң сувудыр. Олар якалы ил. Мунуң екеже гара башы бар. Шалтайың екеже өзи гүйчли ягының үстүне гитсе, мунданам дынарын. Мен бужагаз, екеже мыдарымдан айрылсам арманлы өлүп гидибермесем башга алажым ёк. Рехим эдиң, гапдалына нөкер гошуң. Алладан екеже дилегим шу огланың башының аман гезмеги. Шуңа хоссарлык эдиң. Эти сизиңки, сүңки мениңки. Етими сыласаңыз, алла сизи сылар.

Гарры энесиниң болшуна Шалтайың гахары гелйәрди. Йөне энесиниң: «Бир гүйчлә арканы диремесең сораг-идегиң болмаз. Пыланкес дийлениң янында болсаң адыгар гидерсиң» диен сөзлери үчин сесини чыкармаярды.

Шаммы кел дишиниң сувуны соруп:

— Дайза, сиз аңыркы өе барып, чай ичиң, нахарланың. Мениң бу отуран адамлар билен кичижик маслахатым бар. Эртир гелерсиңиз — дийди.

Шекер шаңы агтыгы билен гапыдан чыкан бадына Чүри диен бири Шаммы келиң алкымына дыкылды.

— Агам жан! Ынан, йүрегим билен айдян. Эшидер болсаң шу кемпирин өйүнде Бике диен бир гыз бар. Өмрүмде начар машгалада шуңа меңзеш гөрмегей гызы гөрен болсам эртире чыкмайын. Ай дийсен агзы бар, гүн дийсен гөзи бар. Ичинде жаның болса элден гидерер ялы машгала дәл. Қадды-каматы, бой-

-сыраты, отурып-туршы өлйәнчәм гөзүмиң өңүнден гитжек дәл. Башга бир затлары бахана эдип, үч гезек дагы йерите барып гөрдүм. Ынан, агам, гөрениң билен о машгаладан гөзүң дойжак гүманасы ёк — дийип, ол өзеленмек өзеленди.

Эртесиди. Хәлиден бәри гапдалындакы гара өе-де гирмән, ярма ожага япланып, нәтжегини билмән ййданып, салы сув үстүндәки Шекер шаңңы алас-гопас болуп, Шаммының отуран өйүне гирди.

Шаммы кел бу сапар дикленип, кемпире меникли серетди.

— Кемпир жан! Шондан шуна биз дийип, ягшылык тамасыны эдип гелипсиңиз. Айдян геп-гүррүңлериңиз гөвнүмизден турманам дуранок. Йөне «Керкиде болса гәмикде-де бардыр» диенлери, душманы үстүне чозанда оглуңам гарап дуран дәлдир. Гайтавул берендир, ганрышына гайдандыр. Ёгсам элиндәкини берип: «Мен бир еке йигит. Башым аман галса боляр» дийип, ялбарып-йөвзерип дуруберенде, оңа хич ким хич задам диймезди. Диймек, онуңам гүнәси бар, акжа жүйже дәлдир. «Гечене ахмыр этсең, акылыңа зыян етирер» дийипдирлер. Болмаз иш болупдыр. Гечени гечди билмели. Инди оңа агланың-энрәниң пейдасы ёк. Агтыгыңы нөкер эдип алалы. Йөне шейле бир шерт билен. Айтмакларына гөрә, сизиң бир гыз агтыгыңыз хем бар экени. Шоны бизиң инимизе гелинлик берин. Шонда сизиң билен бизиң гарындашлыгымыз тәзеден башланар. Ойланып гөрүң! Өзем эдил йүзүге гаш гоян ялы болар. Сениң энтек агзындан сарысы гитмедик агтыгың якалы ил билен уруш-женжел эдип билмежекдигине акылымыз чатяр. Хәзирки заманда, өз гөрүп дуршуң ялы, кимиң достдугыны, кимиң душмандыгынам билип боланок. Бу аласармык заманада сениң агтыгыңдан батырракларынам өлүп-йитип йөренлери аз дәлдир. Бизем хәзир хич зат ёк ере сениң агтыгың ызына тиркәп, барыш-гелиш эдилип дурлан обаның үстүне таланчылык этмәге нөкер иберип билмерис. Ынха, эшидйәнсиң, орс, тәзе хөкүмет, балчевик диен бела-да бир янымыздан етип гелйәр. Башга-да душманымыз аз дәл. Хәзир элиңе эмел етен бир-бирини гемиржек болуп дур. Шунуң ялы аласармык дөврүде улы ил билен чеп дүшсек, о затларың соңы бизи-де говулыга алып бар-

маз. Шонуң үчинем бу вагт хер бир әдими ойланып басмалы.

Дузага дүшендигини аңан Шекер шаңңының ганы тас депесине урупды. Ол өзүни зордан саклады. Шекер шаңңы башга нәме дийжегини билмеди-де, улудан демини алып:

— Шол ганхордан арымы алып берсең, агтыгымы ил хатары этсең боляр. Гызам, нәме, ир-у-гич киши машгаласы, энабатлы адам болса... — дийип, ашак бакды.

— Хава, еңне, сениң гандарларың гаты аржаң, урушбаз адамлар. Биз сениң арыны алып бермек үчин гөр нәче адамлар билен алагөз болмалы болярыс.

Кемпир йүзүни яг кәдичиң дашы ялы ялдырадып гашыны дүйрүкдирди.

— Вах, Шаммы жан! Мен ол затлары билмән дурамок. Шол залымың башыны алмага гурбум чатмансоң, хич ерден сыгнара-сөенере адам тапман, сениң яныңа гелдим. Мениң шол залымдан ганымы алып берсең, сениң тохум-тижимизиң арыны ерине салдыгың болар, Шаммы жан!

Шаммы кел муртуна сыптгы берип:

— Еңне, сен иң говусы, бизиң гапдалымыза гөчүп гелэй. Сен-ә дага аркаңы берен ялы аркайын боларсың, бизинем бир өйүмиз артар. Гөчүп гелерсиң-де агтыгыңы Чүри билен никаларсың. Чүри саңа пенакәр болар. Баш саныңам бири артар. Чүри сениң өйүңден гирип-чыкса, ол өйүң депесинден гуш учмаз.

Шекер шаңңы инди утдурандыгына хасам гөз етирди. Ол дүйпсүз дерә дүшендигини, энтек-энтеклер сай тапмажагына дүшүнди. Улудан демини алып:

— Боля — диенде, дили агзына сыгмады.

Гахарланмакдан яна хум ялы чишен шаңңы зейрене-зейрене өйүне тарап ёла дүшди. Ол өйүне гелйәркә: «Бу гүн шасың, эртир гедасың. Шаммы кел боланда худай боланок. Гыз алсаң, гызы бермелем борсуң. Шалтай жаның башы эсен гезсе, худай маңа өмүр берсе, әхли дүнйә малыңы-да, гызыңы-да бизе ынам этмели борсуң. Иккржинленен гүнүңем жаныңы жәхеннем базарына ибертжегим гара чыным. Шоны этмесем-де, Шекер адымы ите дакарын» дийип, йүзүни гарәрт ялы эдип, агзына геленини самырдады.

Бике гарры энесиниң өңүнден чыканда, онуң йү-

зүни гөрүп, бирхиля тисгинип гитди. Нәхили болса-да, бир болмаз ишиң боландыгыны аңлады. Онуң йүреги тарсылдап уграды, сорамага болса энесиниң гамашык йүзүнден эйменди.

Шекер шаңны өйүне гирип, хич зат диймән, маңлайыны яссыга гойды. Бике гарры энесиниң Шаммы кел билен сөзи әзәшәндыр өйдүп горкды. «Гүнүмиз буланаймаса ягшы» дийип ойланды, яйданды, ин соңунда «гойболсун» этди. Себәби Бикәниң оңа мең-зеш затлара гызыкланмага, гөз етирмәге, о барада энесинден сорамага-да хакы ёкды.

Шекер шаңны «Алының арыны Ахметден чыкаржак» болян ялыды. Ёк ерден бахана арап гоңшы-головамына сүйкенип, сесинде барыны гыгырярды, илен-чалан гарындашларына зәхерини пүркйәрди. Өйүнде отурса-да ваңк-ваңк эдип, гиже-гүндиз сеси ятмаярды.

Ол ахыры бир гүн йүрегини бире баглап, илки Бикә серетди, соңра Шалтай тарапа гөзүни айлап, улудан демини алды-да:

— Балаларым! Мен-ә иле-гүне гең гөрүнжек, сизе-де ярамажак бир ише боюн болуп гайтдым — дийди.

Бу сөзе агтыкларының икиси-де бирхили болды. Олар жүйжерилишип гаррының агзына серетдилер. Шекер шаңны геплежек боланда түйкүлигине дувүнди. Ызлы-ызына үсгүрип, сөзүни кесип-кесип болушгелшини айтды.

Бу сөзи эшиден Шалтайың бурны салланды. Салгыт гүйчли ягыдан болансоң, улудан демини алды-да, сесини чыкарман, ашак гарап отуры берди.

Бикәниң болса ичине довул аралашды. Гахарына туруп уграбержегем болды. Ол өзүне эйдип-бейдип зордан басалык берди. «Барара ери, батара көли ёк гызың гүйжи дине ики гөзүне етди.

Шекер шаңнының геп салгындан арзувлар дүнйәсиниң вейран болжакдыгыны аңан гыз шол гүнден башлап пелесаң уруп уграды. Ол чар тараплара гөвүн йүвүрдип ойланярды, йөне чыкалга тапмаярды. Мазарыстанлыга барян ёллардан башгасы япыкды. Гүнбе-гүнден онуң гул мензи солуп барярды. Ийипичип хошы ёкды. Ятып-туруп ынжалмаярды. Кырк бәш яшлы саллаха берилжегини аңан гызың соңа-

бака нандан-ашданам ишдәси тутулды. Йөне велин Бике өлүп-йитип гитсе-де гарры энесине «ёк» сөзүни айдып билжек дәлди. Бүтин оба ең бермейән Шекер шаңңының янында Бике чыбынча-да ёкды. Шонуң үчин бу ваканы Бике ичине салып, гүн-гүнден йүплүге дөнүп барярды.

Чүри болса атыны сәпжедип гүн сыплырман гелип, Шекер шаңңының босагасыны торч эдипди. Ол өзүниң ичинден гечип гидйән назарлары дуймадыксыран болярды.

* * *

...Кадыр ишан Үчожакдан гачып гайдып, Онгулач ябың сака тарапындан юрт тутупды. Ол өңки адыны үйтгедип Пир баба лакамы билен ил арасында дабараланярды. Өзүниң өңки адыны гизлин сакламак барада Шекер шаңңа хем-де бейлеки өңден гатнашыклы адамларына табшырыпды. Ол Пир баба лакамы билен оба ымамлык эдип, адамларың үйшен еринде:

— Аслым әрсарыдыр. Халачлы боляс. Мен Астанабабаның галагыдырын. Балшавик диен беланың горжамагы билен илимден айрылмага межбур болдум. Беланың өңүнден совулсаң аман галярсың. Өз илимде ат-абрайым белентди. Мен гөчениме хич киме дуйдурман гайтдым. Илим-гүнүм дуян болса ызымдан галмазды. Шол геленлер деп эдилен бадыма илиме гитмекчи. Метжидим-медресәм өңкүси ялы абат дуран болмалы. Сизем бир тапылгысыз гowы адамлар экениңиз. Сизиң гадыр-гымматыңыз-да бизиң илиң адамларыныңкыдан кем дәл. Гайтам сизиң адамчылыгыңыз оларыңкыданам белент гөрүнйәр. Инди гидейин дийсем-де, сизе дөзүп билжек дәл — дийип, чына беримсиз ялан сөзлейәрди.

Онгулач боюның диндарлары, көре-көрлери «Пирим, сизи иберип, ызыныздан гарап галып билмерис. Сиз бизиң үчин өз аягы билен гелен ак перишде. Бизиң динимиз-иманымызам дине сизиң билен. Бу юртда сизиң сөзүнизе дәл дийжек екеже бенде болмаз. Биз сизиң тапылгысыз гүйчли пирдигиңизе гөз етирдик» дийип, ишаның өңүнде баш эгйәрдилер.

Пир баба илки башда бу тая гөчүп геленде, Шал-

тайын эдерменлигине, батырлыгына гөвни етсе-де, оны энтек яш хем аркасызрак гөрүпди. Шонуң үчин ол адыган ганхорларын бирине сөенмеги йүрегине дүвүпди. Эмма дуйгур ишан соңкы гүнлерде бу пикиринден дәнип, Шалтая йыкгын эдип башлады. Ол Ханкөпленч Налажың гырының этегиндәки обалара, Ханяп боюндакы көне кепбелере гидип, незир-ныяз йыгнаярды.

• • •

...Бике шапак яшыберен вагты Пир бабанынка гетирилди. Шол гүн ишан өйүнде ёкды. Шол дөврүң кадасы боюнча пирин аягына йыкылмага гетирилен нәсаглар илки билен шыпагерданың хузурына элтилмелиди. Бике-де шейле эдилди. Эмма онун өйде ёкдугы себәпли Нуржемал бу гелен мыхманлары өз өйүне элтди. Чола ере чекип, Бике билен гүрлешди. Бике оңа ягдайыны айтды, аглап көмек сорады.

— Гач! Башга мен саңа нәме көмек эдейин? Белки, бир говы йигиде саташарсың.

Ядап гелен мыхманлар ядавлыгына гарамаздан, гижәнин бир вагтына ченли самахыллашып хумардан чыкдылар. Олар дүшеге гечен батларына сүйжи ука гидип, хор чекип башладылар. Мыхманларын көпүси даңын атанынам дуймадылар.

Бикәнин дайзасы азан намазыны окамак үчин хеммелерден ир турды. Ол гапдала серетсе, Бике ёк. Гөзүни гаты-гаты овкалап, гинден ачып, Бикәниң ятан жайына серетди. Эли билен серменекләп гөрди. Соң ериндеи туруп, төверек-дашына әнетди. Алан огры, гөрен танры. Хасанаклап гелип, Нуржемалың ятан өйүне гирди.

— Элти эже, багтым гарадыр. Ол янымда ятан гыз ёк. Ховлының дашында-да, ичинде-де бармадык, гөрмедик ерим галмады, зым-зыят. Инди нәдерис? — дийип, вагырдаберджек болды.

Нуржемал оңа гашыны чытып серетди.

— Дайза, юваш бол! О гызын янында ятан сен, өе гелибем менден сораян. Нәхили адам сенин өзүң? — Вах, онун өзи елдиргәп, хеләк болуп йөрдидә, гыз.

— Онун ялы болса, өйүне гайт-да, хоссарларыңа хабар эт. Бар-да, ишаның өйде ёкдугыны айт. Ол гыз ене-де чөле-гыра чыкып, сува-зада гидип йөрмесин. Зая болманка идәп тапсынлар.

Бикәниң дайзасы от алып, отлы көйнек гейип башлады. Ол ала-хасырды болуп ызына гайтды. Доланып өйүне гелип ягдайлары айданда, Шекер шаның бу начары тас ики үзүп бир ювдупды. Соң ылгап, Шалтайың янына барды. Агзындан ак көпүк сачып:

— Шалтай жан, шо гыз нереде болса тап. Ин говусы, мен сениң билен гидейин. Бу ненеңси масгарачылык болды. Ол гызың елдиргәп йөренини мен билйәрдим. Багты ятан чагажыгым — дийип, ики гөзде бир яш болуп, сесинде барыны эдип аглап башлады.

— Эне, сен хич зады гайгы этме. Ерин йүзүнде болса тапып гелерин. Сен бейдип аглап-энрәп, өзүңи хорлама. Бардыр, илден чыкып хич ере гиден дәлдир. Гиже келлесиниң угруна чыкып гидиберендир — дийип, Шалтай энесини көшешдирди.

Шалтай бәш-алты атлыны ызына тиркәп, доганының идегине чыкды. Олар илки ишаныңка бардылар. Нуржемал билен саламлашып, болуш-гелшии аныкладылар. Соң олар Гылычбай дийилйән арнаның өврүминде яшаян обалыга тарап гитдилер. Баряркалар өнлериндеи бир эшекли чыкды. Шалтай дагы саклансоң, ол хем эшегинин башыны чекди.

— Яшулы, сиз шу төвереклими?

— Шу төверекден дийсеңем болжак.

— Бир нәсагымыз барды. Ики гүн мундан өң ишаның аягына йыкмага гетирипдик. Келлеси айланыпмы-нәмеми, хеммелер уклансоң өйден чыкып гидиберипдир. Шоны идәп йөрүс — дийип, Шалтайын янындакы сакгалына дән сепен, гараягыз яшулы эшекләә йүзленди.

Эшекли гөзлерини гырпылдадып:

— Гыз машгаламыды? — дийип сорады.

— Хава.

— Яңы бир гыз машгаланы-ха «Гөкдонлы бабада» жайладык. Хениз сынасам бозулман экени. Узын бойлы, кетени көйнекли, дөрт өрүм сачлы гыз экени. Сув Гажарябың токуртгасының агзындан чыкардык. Сув билен акып гелен экени. «Аманат» дийип жайладык. Йөрүн, губурыны гөркезейин.

Олар тиркешип өвлүйә бардылар. Аят окап үстүн-

ден бир пенҗе топрак алып ташладылар. Соң отуранлар Шалтайың йүзүне серетдилер. Шалтай губуры ачып, гызың җеседини алып гитмеги ойланды-да, төверегиндәкилере маслахат берди.

Хәлки сакгалына дән сепен яшулы гөзяш эдип отуранлара середип:

— Адамлар! Юртда ынсаның җайланмадык ери ёкдур. Бу гызыңам топрагының буйран еридир. Әкитҗек дийип, нерессәни гынап, азара гоюп йөрмәлиң. Улы өвлүйәде җайланыпдыр — дийди.

Шалтай дагы бу яшулының маслахатыны догры тапдылар.

Бикәниң ашыны-сувуны бердилер. Бу ягдая нәдерини билмедик Шалтай бирнәче гүн ичини хүмледип, гүн ялы болуп гезди. Бу ыкбалың оңа илкинҗи уран шарпыгыды.

Шалтай дагының аят окап гайдан губурында ятан башга бир етим гызды. Ол Агыл байың өйүнде аялларының сувуны дашап хызматыны эдйәрди. Ол арнадан сув алмага геленде аягы тайыпды. Сув кәдисини элинден сыпдыран бичәре тутҗак болуп, оңа топулыпды. Сувда йүзүп билмейән гыз урнуп дөвшәпди, ысгыны гачыпды. Онуң кенара чыкмага меҗалы галманды. Гыкылыгыны хич ким эшитмедик бичәре дилсиз ягының пидасы болды.

Агыл байың адамлары бу гызы-да идән болуп кәв-сөв эдип йөрдүлер. Олар Гаҗарябың боюндакы сув тутуп йөрен адамлардан ягдайы аныклап гайдыпдылар.

* * *

...Бике дайзасы сүйҗи ука гиден махалы ювашҗадан башыны галдырды. Гөрсе, дайзасы хор чекип, хер вагт бир пышгырып ятыр. Бике пешеханадан ювашлык билен сүйнүп чыкды. Сәгинип дайзасына дин салды. Соң бир җүбүт күлчәни голтугына гысды-да, элине серенҗи алып шаёла дүшди.

Нирә, нәме үчин, өзи-де билмейәрди. Өңдәки нәмәлимликлере онуң йүреги батлы урярды. Эденли гыз гөвнүни бире баглап, дана голай Йылангырың илери тумшугына етди. Шо тайда аяк чекип, демини дүрседи. Даң агарып, төверек-даш сайгарылып башлады.

Шонда ол бир атлының бәрлигине гелйәнини гөрди, йүреги гүрсүлдәп уруп башлады. Оны ховсала гуршады. Ёлуң гапдалына совлуп гизленҗек болды. Онуң-да оңайыны тапмады. Бир гара гөзи дүшен атлы болса яйданыбрак гелди-де, ябысының җылавыны чекди. Ол Мәмметди.

Бике Мәммедиң йүзүне йити-йити серетди. «Вах, худай җан, шулар ялы йигит яныёлдашым болайсады. Онда багтымың гелени. Шунуң ялы йигит билен яшап өлсем арманым ёк. Ай, ёк, мен онуң ялы багтлы гызлардан дәлдирин. Бу кимкә?» дийип, салы сув үстүнде дур.

Мәммет: «Алла сакласын! Бу хернә арвах-җын дәлдир-дә? Бу кимкә? Бимахал чак гезип йөрен! Я-да акылындан азашып йөренмикә?» дийип ичини геплетди-де, ювашлык билен:

— Ай, гыз, даң билен бу тайда нәдип дурсуң? — дийип, ысгынсыз гепледи.

Гыз башга нәме дийҗегини билмән:

— Маңңытдан гелйән — дийип, Мәммедиң йүзүне гөзүниң тейи билен серетди. Мәммет гең галды.

— Маңңытдан гелйән? Базара гидип, гиҗә галып гайтдыңмы?

— Ай, ёк, энтек базар-а барып гөремок.

— Бу яна нирә барярсың?

— Билемок.

Мәммет йылгырып сорады:

— Нирeден гелйәниңи билйәрсиң. Нирә баряныңы нәме үчин билмейәрсиң? Ёлдашың ёкмы?

— Ёк, бир өзүм.

— Маңңытдан шу тая ченли, гиҗәниң ичинде, ёлдашсыз горкман, бир өзүң нәдип гелйәдиң?

— Ёл билен йөрәп гелибердим.

— Йүрег-ә бар экени сенде! Ери, онсоң инди нирә гитмекчи?

— Билемок.

Мәммет нәме дийҗегини билмән яйданды. Гыз онуң йүзүне середип, ювашҗа дилленди.

— Сен ким?

— Байың дайханы, ябысыны сува якмага барян.

— Хайсы байың дайханы?

— Момалак бай диениң дайханы. Танаярмың?

— Танамок — дийип, Бике элини дөрт өрүм са-чына етирди.

Мәммет ичини гепледип, бу гызың гижәниң бима-хал чагы бейдип йөршүни нәмә ёржагыны билмеди. Байларың өйүнде хызмат эдип йөрен гыздыр дийсе, ол барлы ериң машгаласына меңзейәр. Өзүни алып баршы акыллы-башлы, йөнекей. «Онда гижәниң ичин-де бейдип тентирәп йөрмеси нәме? Элбетде, бир эм-масы бардыр. Бу заманларда хич зады ген гөрер ялы дәл. Херничигем болса, мунуң япы-ягдайыны аныклайын» диен нетиже гелди-де:

— Менлик хызматың болса айт! Ёгсам-да мен ишиме гитжек — дийди.

Гызың гөзүнден ажы яш пайрап үграды. Сожап:

— Гитмәң, гитмәң! Сиз гитсеңиз мен нәме иш эдерин, нирә барарын? — дийип аглады.

Мәммет бу ерде бир сырың барыны аңып, өлче-рип-дөкүп башлады. Гызың хер бир херекетини сып-дырман сынлады.

— Сесиңи гой, аглама. Баржак ериң аян болса өлтейин, ёк болса-да, йөр, бизиң өе баралы. Чай-сув ичели. Дынжыңы ал.

Гыз хоркулдап дуршуна дилленди.

— Өйүңизде ким бар?

— Хәзирликче болян кепбәмде өзүмден башга хич ким ёк.

Бике ениниң ужуны дишләп, тәвекгеллик этди. Бу огланам элден гидерсе онуң барара гапысы ёк ахыры.

— Мениң-де герегим шол.

Мәммедиң депеси гөге етен ялы болды. Рухы тә-веленип гитди.

— Йөр! Гөвнүңе зат гетирме, яманлык чыкмаз менден. Йөне илки дайымың өйүне бараялы — дийип, Бикәни ызына тиркеди-де, Берди ахмалың өйүне өлтди.

Берди ахмал Мәммеде гара өйүни бошадып бер-ди. Гара өйде икичәк галансоң, Бике Мәммеде болуш-гелшини гүррүң берди.

— Бике, сени бу гепден бирки йыл яшырыбрак сакламасак болмаз. Агаң эшитсе-де, Шаммы кел диен ганхор билә́йсе-де, икимизем дүнйә инмедик ялы эдер. Мениң диенимн этсең, адыңы-да үйтгеделиң. Берди ах-малам мениң доган дайым. Өзем өрән ынамлы адам.

Аркайын яшабермели — дийип, Бикә йүрегинден сыз-дырып айтды.

— Мәммет жан, нәме этсең эт-де, адымы үйтгет-ме. Өз аягым билен өзүм гелдим. Сенде хич хили гү-нә ёк. Башыма иш дүшен гүни өз чапгыныны өзүм сувдан чыкаржак боларын.

— Бикәм! Хер нәме этсегем, гараз, ахмал болма-лы дәл. «Худая ынансаң ынан, эшегини бек душа» дийипдирлер. Сонуны гөрүп гелен-ә ёк велин — ди-йип, Бикәниң йүзүне серетди.

Бике өңки айданларыны гайталады.

— Айдян-а, Мәммет жан. Сениң айданларың әх-лисине разы. Эмма адыма зат дийме — диенде, Мәм-мет гүлди.

— Боляр, Бикәм! Дийсең-диймесеңем тә өлйәнчәм сен мениң өйүмиң Бикесисиң.

— Алла бизиң гележек гүнлеримизи бериң көп гөрмәверсин — дийип, Бике ала гөзлерини яша дол-дурып, Мәммедиң гужагына гысылды.

Эртеси ир билен туруп, Мәммет даш чыканда Момалак байың йылкы чопаны Алтыбай йүзүни боз-ляз эдип, етип гелди. Мәммет бу ягдая бирхили хай-ран галды.

— Хә, Алтыбай, дан билен нәдип йөрсүң?

— Бай агам хакымы бермән ковуп гойберди. Он-соң мен нәтжегими билмән, сениң яныңа гайтдым.

— Момалак байдан мундан говы зада гарашма-лы дәлдир. Чай-сув ич, онсоң байың янына биле барарыс.

— Ай, ёк, инди чишип өлсем-де Момалак байың алкымындан рысгал гөзлежек дәл. Ол мени галан өмрүмде йүзбе-йүз болар ялы этмеди.

— Боляр, онда гел-де энтек мениң дайымың өйүн-де болубер. Бай билен өзүм геплешерин...

— Бай ага! Алтыбайың дабан азабыны бермән, ковуп гойберениң-ә болмандыр.

— Алтыбай нәме сениң ики догуп бир галаның-мы? Сен инди әхли гүррүңи гутарып, Алтыбайың да-бан азабына гезек гетирдиңми? О затлар билен сениң ишиң болмасын. (Сен өз гара келләң билен гара гар-ның гайгысыны эт!)

— «Кыямат гүни гоңшудан» дийипдирлер, бай ага! Алтыбайың биз аладасыны этмесек ким этжек. Ол

бир ерден еке чыкан-а. Бу заманда етим-есирин башына хер хили иш дүшүберйәр. Мунуң ялы ерде биз оңа хемаят этмели ахырын.

— Алтыбая дөзмейән болсаң, өйүңе элт-де сакла-бер. Өз гарныңы зордан дойруп йөркәң, еве биримиң гайгысыны эдйән.

— Алтыбай кимиң өйүнде болса-да, онуң хак-хешдегини-хә бермели борсуң, бай ага.

Бай чишди. Гахарына Мәммеди енчдирәймек хем хыялына гелди. Йөне ягдайдан чекинди.

— Алтыбайың менде хакы ёк. Гайтам ол маңа бергили. Сениң бир задың аныгына етмән гызыбермән галман гечжег-ов!

— Ёк, бай ага, бейле дәл. Алтыбайың сенде он алты айлык хакы бар. Олам адам баласы. Хоссар-ховандары ёк дийип, оны бейдип ызгыдып ковубермек бирхили-дә! Ниреде экленсин нересе?!

Момалак бай телпегини гайра сүйшүрди.

— Ол бейдип гөрен ерде лаңңылдап йөрмесин-де, меле байталың тайыны төлесин. Ине, онсоң мен оңа хакыны берерин — дийип, сесини сандыратды. Онуң йүзи гыш асманы ялы өрән совукды.

— Меле байталың тайына нәме болупдыр? Яңыжа гөрдүм, энесиниң гапдалында ойнап йөрди. Бир дүшүнишмезлик боландыр.

— Ол жуванамерк йылкылары вагтында сува-да якмандыр. Небир гөз монжугы ялы тайым сув ичжек болуп, батга батып, аягыны агырдыпдыр. Мен ол байры малымдан болан тайымы он Алтыбай билеңем чалышжак дәл.

— Бу диййәнлериңден бахана болмаз, бай ага! Йылкы чопаның хакыны бермели боларсың.

— Хайт, сен самахыллап отурма-да, ишиңе гид-айт! — дийип, Момалак бай Мәммедиң үстүне азгырылды. — Оюн этмегин, гаты авундырарын.

— Алтыбайың хакыны бермесеңиз ишиң-ә бейледе дурсун, галан өмрүмде сениң йүзүңем гөрмен, бай ага — дийип, Мәммедем гызды.

Экиниң түммүл болан вагты, Мәммеди гитмез дийип чаклаян Момалак бай:

— Йүзүми гөржеклериң жаны сағ болсун. Хакыны хасаплаш-да, сенем гүмүңи чек. Менден говыны тапсаң гит.

— Гидемде-де гараңкылык болмаз, бай ага!

— Бу желагайда сениң хәсиетиңи билмейән адам ёк. Гылыгыңы билйән байлар сени өйүниң голайындан-ам элтмез. Малың ёк, ериң ёк. Менден аланыңы-да дөрт-бәш айда ялмарсың, онсоң, нәме, кесек гемиржекми?

— Ол затлар билен сениң ишиң болмасын, бай ага! Мениң отуз ики дишимя чыкаран сен дәлсиң. Йөне менден өңинчә Алтыбайың хакыны догрула. Онсоң икимиз хасаплашарыс — дийип, Мәммет догумланды.

Онуң гөзлери от болуп яныл дурды. Оны гөрүп байың эндамындан гарынжа йөрән ялы болуп гитди.

Момалак бай ичини хүмледип, Мәммеде иермен гөз билен серетди.

— Хә-ә! Диймек, онда сен нireденем болса бир тәзе хабар эшидипсиң-дә! Ахмал болма! «Ики ат депишер, арасында эшек өлер» болаймасын. Мунуң ялы дава-женжелиң арасына гошулып, яш башыңдан жуванамерк болуп өтәгитме. Пис хәсиетиң бар сениң. Хачан гөрсең дава-женжел болса челлек япып йөрсүң.

— Әдил айдышың ялы-да, бай ага! «Өлүшине гөрә гөмүшим» дийипдирлер.

Момалак бай Мәммедиң узак хезил бермежегини голайдан бәри аңярды. Эмма гидәер өйтмейәрди. Яңкы сөзлерден соң ол бирден газаба мүнди-де:

— Гитсең гүм бол! — дийип, хасанаклап даш чыкды.

Бай шол йүрегини чиширип баршына идәп барып, Байрам чырпманы тапды. Оңа болуп-гелши айдып:

— Хакыны бер-де ограт! Гайдыбам шу төверекде гара бермесин. Гөрмедигимиз Мәммеде меңзеш терс-ёңкә болсун — дийип, Байрам чырпманы-да Мәммедиң янына гыздырып иберди.

Байрам чырпма гөзлерини алардып, Мәммет билен хасаплашып башлады.

* * *

...Көнеде, Тагтада, Порсыда, Йыланлыда болшы ялы, Губадагың кыбла тарапында хем кичижик гурлушык ишлери башланыпды. Гурлушыгың материаллары тәзе хөкүмет тарапындан гетирилйәрди.

Дашховуз окружкомы бу ерден МТС, кеселхана, мекдеп, бейлеки эдаралар үчин жай гурмаклыгы планлашдырды. Эййәм магазин ачылыпды.

Гарайылгынлылар бу ере Тәзегала дийип ат гойдулар. Гурлушыгың ёлбашчысына Василий Назарович Баликов, технигине Пётр Иванович Папкин диййәрдилер. Баликовын аялы Мила Михайловна болса фельдшерди.

Олар гурлушыгын илерисиндәки үч отаглы кепбеде яшаярдылар. Тәзегаланың гурлушыгына гелен Василий Назарович Баликов түркүчлерин арасында мен дилинде оңат геплешип билйәрди. Ол өң демир ёл боюнда түркменлер билен биле ишләпди. Олар билен бир обада яшапды. Мила Михайловна-да түркмен дилине азда-кәнде дүшүнйәрди. Эмма жоган гайтаранда кынчылык чекйәрди. Пётр Иванович Папкин болса түркмен дилини инди өвренмелиди.

Гарайылгынлылар илки өзлерини олардан гача тутдулар. Эмма мылайымдан гелен, йүзлери мәхирден долы адамларын өзүне чекижилиги гарайылгынлыларын аңына синип уграды. Илки оларын янына огрын-догрын, уяла-горка барып гайтдылар. Соң хайсыдыр бир гүйч олары шол тарапа чекди дурды. Булар билен геплешеслери гелип дурды.

Мила Михайловна билен Папкин болса түркмен дилини өвренжек болуп, гиже-гүндиз жан эдйәрдилер. Эллери сыпынса дүш гелен адам билен оны-муны геплешйәрдилер. Өзлеринин түркменче геплейишлерине оба огланлары билен бирликде өзлери-де гүлүшйәрдилер.

Мәммет Тәзегаланын гурлушыгынын хабарыны эшидип, ики болуп билмеди. Ол гараңкы мазалы гатлышан махалы тәзе гурлушыгын башланан ерине бака ёла дүшди. Ол шол гелшине тәзе гурлушыгын кыбла тарапындакы агачдан дикленен кепбә тарап совулды.

Мәммет ичерик гиренде, гурлушыкчылар агшамлык нахарыны эдйәрдилер. Мәммет:

— Салавмалейким — дийип, ичерик гиренде, гурлушыкчылар она ялт-ютл болшуп середишдилер.

Хорошажа гейимли йигит оларын гөвнүне яран болса герек, она илгезик хабар гатып башладылар. Мәммет бу тая гелсе гелдем велин, билмедик-гөрмедик адамларындан бирбада чекинжек болды. Ол бу гурлушыгың тәзе хөкүмет тарапындан алнып барыляндыгыны билсе-де, өңки эдәхеди боюнча бөврүни диңләп, сөз ачмакдан сакланды.

Гурлушыкчылар Мәммеде хәдүр-керем этдилер. Мәммет яйданыбрак:

— Берекет берсин, ийиберин, мен нахарлы — дийди.

Баликов йылгырып:

— Гелин! Сачага якын отурын, нахар иймесеңиз, чай ичерсиңиз — дийип, Мәммедиң яйданып отураныны аңып, оны өвренишдирмәге башлады. Мәхир билен гаршыланылан Мәммет сакланыбрак Баликовың йүзүне мылайымлык билен серетди.

— Мен ишлирәк гелипдим. Улыңыз билен бирки агыз геплешәйжекдим.

— Өрән говы. Геплешели, таншалы. Хызматын ягдайыны билели. Элимизден гелсе юмшуңы битирели.

Дайхан йигидин гөврүми гинәп гитди. Ол гепи-сөзи алшып башлансоң, башындан гечиренлерини зат гойман булара гүррүң берди. Отуранларың гөзүнин өңүнде тетәнлик билен өлүмден галан йигит жанланып башлады. Ол өзүниң өлүмден сыпан ерлерини ятланда, Баликов башыны яйкаберди. Мила Михайловна билен Папкин чай-нахардан бизар болуп йөнекей йигидин чекен жебирлерине хайран галып отурдылар. Мәммет гүрлейәрди. Баликов болса эшитмәге ховлугярды. Айдан сөзлерининн үнс берип диңленилмегине Мәммедиң башы гөге етип бегенйәрди, шу пурсады өз өмрүнин ин багтлы гүни хасап эдйәрди. Ичини дөкмек она хем якымлыды, хем толгундырыжыды. Эдилен сүтемлери агзанда, онуң сеси сандырап гидйәрди. Йөне өзүни башардыгындан парахат сакламага чалышярды.

Баликов чаласынлык билен ериндең галды-да:

— Бу йигит түйс бизе герек адам экени. Сиз инди бизе пәсгел бермән. Мен Мәммет билен индики этмели ишлери геплешейин — дийип, Мила Михайловна билен Папкинден хайыш этди.

Олар гиденсоң Баликов большевиклер хакында, оларын ёлбашчысы Владимир Ильич Ленин барада Мәммеде гиңден гүррүң берди.

— Большевиклериң үстүн чыкып, юрда эелик эдип

угранына эп-эсли вагт болды. Йөне олар бу этраплара вагты билен аралашып билмедилер. Сизиң долы дүшүнмейән болмагыңыз ахмал, большевиклериң бу этраплара гижигип гелмеклериниң эсасы себәби Жүнейит хан болды. Жүнейит хан болса инди енсе берди. Шейле-де болса, энтек бизе аркайын херекет этмек кын. Эшидйәнсиңиз, ызына бәш, он атлыны тиркәп, чөле чыкан, өзүни хан хасаплаянлар көпелди.

Дүшүнжеси кемтер дайхан йигит эшидйән сөзлерине хайран галып, гулага-гөзе өврүлип отырды. Баликов болса оңа дүшүндирйәрди. Сөзүниң сонунда ол:

— Мәммет, сен шу гүнден башлап гурлушыгың ишчиси — дийди.

Мәммедиң бегенчден яңа сеси гарылжырады.

— Мениң ене ики ёлдашым бар.

— Өрән говы. Оларам хаял этмән деррев гелсинлер.

Баликов бирхили яйданян ялы гүрледи.

— Гөвнүңе гетирме, Мәммет! Ынамдармы олар?

— Мениң ялы хорлук чекенлер-дә. Йөне бизиң хич хайсымызың гурлушык ишлеринден башымыз чыкян-а дәлдир. Гөренимиз пилиң гулагы билен мал-гара!

Баликов йылгырып, Мәммедиң эгнине элини гойды.

— Сен о затларың гайгысыны этме. Хүнәри энесиниң ичинде өвренен ёкдур. Гурлушыкда ишлемек ислейән адам болса хаял этме-де гетирибер.

Шу душушыкда Мәммеде гурп гелипди. Онуң Момалак бай билен чекинмән гүрлешмеги хем шонуң үчинди.

• • •

Мәммедиң, Берди ахмалың, Алтыбайың бирден гурлушыгаише бармагы, үчүсиниң хем эдил гөзлериниң алнында тәзе хөкүметиң адамларына гол япмагы Момалак байың топарының гонжуна гор гуйды. Олар сәхел бахана тапсалар гурлушыгың дешинден ала-тозан болшуп гечип гидйәрдилер. Атың үстүнде гайшарылышып отурышларына душманчылыклы наварларыны гизлежегем боланокдылар.

Ядавлыгына гарамаздан, сүйжи хыяллардан меймирәп барян Мәммет бирден атың хокранмасына тис-

гинип гитди. Сәхел салымлык өзүнде говшаклык дуйды. Ене өзи-өзүне гыжалат берип тиженди. Гушагыны, донуны дүзедишдирди.

Йигрими-отуз әдимликде атың чекисини тәзеден чекйән киши болуп Момалак бай дурды. Янында-да бая тәзе талабан дуран йигит барды. Мәммет: «Бә-ә, бу сырныхлар талабана дагы нәдип ябы берип йөркәлер? Бизе гөз үчиндир. Бужагаз гушкелләни хем бош гагылды билен алдандырлар. Багтыгара ата мүнениңи тагта чыкандан кем гөрйән дәлдир. Гөрели бакалы, байлар нәче гүн арканы сыпаркалар» дийип ойланды. Толгуняндыгыны билдирмежек болуп ардынды.

Момалак бай эгнашыры өңки дайханыны гөзи билен ийәйжек болярды. «Чөреги гутаран гүни гелип аягыма йыкылар» дийип йөрен талабанының эркаалыгы онуң йүрегине көз болуп басылды.

— Ери, бир сукум болупсың-ла! Капырларың вагыз-несихатының гарныңа пейдасы ёкмы?

Мәммет адамкәрчилик эдип салам берди.

— Түвелеме, гөрк берип билмеселерем, эдеп-тербие-хә өвредйәрлер өйдйән!

— Бай, гарамаяк аслында-да эдепсиз халк дәлдир. Халал сүйт эмендир.

Момалак бай онуң сөзлерини эшитмезлиге салып атына атланды.

— Мәммет, сениң халалыңы-бейлекиңи билемок. Йөне адамың чиг сүйт эмендиги-хә чын. Ялңышмаз адам болмаз. Дүңе худай ялңышян дәлдир. Бейдип эл ялы чөрек дийип, өңкүже гүнүңденем айрылып йөрме. Биз гечиримлилик эдели. Шүкүр, бизе шоңа укыплы гөвүн берлипдир. Аслында бай гарып-гасарың ач-хор болмазлыгы үчин ярадылыпдыр. Ынха, бу инимиз бизиң пенамыза гелип акыл этди. Энтек саңа-да Момалак байың герек ери көп болар. Бу бәш гүнлүк гелмишеклериң гепине гидип, илиң гөзүнден дүшүп йөрме.

— Бу геленлер бәш гүнлүк дәлдир. Ол мениң ялы гарып-гасарларың хоссарыдыр.

— Сен маңа терс оканларың гепини айтма! Өз телпек сокарыңы ишлет!

— Терс оканларың кимдигина телпек сокарым айдя.

— Киммиш олар?
— Сиз! Сизе мензешлер!
— Ах, шейлеми?!
— Хава, шейле!
Бай чым-гызыл болды. Хажжык ялы габарылды.
— Момалак байың салы ере деген дәлдир. Гума булашып тапянжа бир дөвүм чөрегиңи аркайын ювдуп билсең, эркек дәлдигим. Сөз сөз болсун!
Ол атына гамчы чалды.
Узын гүнүң ядавлыгы бир яна, бу якымсыз душушык хем бир яна болды. Йөне Мәммет гөвнүнде нәхилидир бир галкынышың бардыгыны, онуң гайнаяндыгыны анык сызды.

* * *

Гарайылгының агзы бошларына гүйменже тапылды. Олар хер гүн ысырганярдылар, гулакларына сәхел үйтгешик геп илсе агызларыны шапбылдадып, оны яйрадып гойберйәрдилер. Оңайыны тапсалар гурлушыкда ишлейән пукара йигитлериң үстүнден гүлйәрдилер. Олар хакында ярамаздан-ярамаз геп-гүррүң тослаярдылар. Гүррүңиң башы Мәммет билен башланярды.
— Ол хол сары чокуллы капыр билен доган окашыпмыш диййәрлер. Ол-а Мәммеде, Мәммет хем оңа машгаласыны-да ынанярмыш. Тоба-тоба, гулак эшиденини гөз гөрмесин.
— Асыл газан-табагы хем гошупдырлар диййә! Өйүне гитмәге ялтанан гүнлери бири-бириниң өйүнде ятыберйәрмишлер.
— Инди шоңа түркмен диймәге мениң-ә дилим баранок. Мәммет орс дийибермели оңа.
— Ай, аслында-да онуң ниреден геленини билйән ёк. Хелейиниң хем, өзүниң хем кимлердендигини, аслыны-неслини, доган-гарындашыны билйән ёк ахыры!
Гүррүң шейдип гызышып угран вагты Момалак бай гөзүниң тейи билен отуранлара середйәрди. Өзүни гаты аркайын тутан киши болярды-да:
— «Халк айтса галп айтмаз» — дийипдирлер — дийип, гөз астына алянларының четини гыздырып уграярды. — Айдянларыңыз аңры яны билен догры. Мәммет мениң бакан малым ахыры. Йөне бизиң халкымызың бир ярамаз хәсиети бар. Барыпятан биңпервай.

Хер ким өз гүн-гүзераны билен башагай. Булары бир чукура түйкүрдийәнчәң сачың-сакгалың агаряр. Йөне «Хичден гич ягшы» дийлени. Энтегем вагт бар. Бизиң йигитлериң хеммеси бинамыса өврүлен дәлдир ахырын. Ынха, гөрйәңми, Поллыны дагы, еке өзи тутуш ягыны гайтарҗак.
Отуранлар гүлүшйәрдилер. Еңилкеллерәк йигитлере хасам мечев берйәрдилер. Вагырды ятышансоң, ене бай хилә тутуп башлларды.
— Бай агаңызы дагы гарры гөрйәнсиңиз. Йөне ол эййәм ише башландыр. Дүйн дагы Берди ахмалы пушмана гетирендирин. Бирки гүнләб-ә ярыгиже-де ланңа еринден галса герек. Шейле, йигитлер, аңружы дамарыңызда тирпилди болса, булары гүм этмегиң вагты гелди. Нили азанларың хөвүртгежигини йылан гирен ялы этмели.
Бу йыгнанышыклар сонабака пәли бозукларың үйшмелеңине өврүлип уграды. Өзи-де эли гиҗәп йөренлери гепден ише гечип башламага барха өҗүкдирйәрди.

* * *

Мила Михайловна гапыдан эли күйзелиже гирен огланҗыгы мәхир билен гаршылады.
— Саг бол. Сизиң сыгрыңыз гузлалы бәри йылҗажык сүйт ичип гөнендик биз. Йөне сиз азара гойярлар дийип бизе гатырганаңок герек. Бизден яман төренок герек. Таня бу күйзәни гөтермәге хениз эжизрәк боляр. Шейдип сүйт билен бакыберсең басым улаляр. Эгер гөвнүмизе ярасаң оны саңа гелинлиге берәймегимизем мүмкин. Сен оны урмарсың герек?
Мәммедиң оглы Мила Михайловнаның чалгырт геплейшине хезил эдип йылгырярды, хемем утанжырап ашак бакярды.
Хамрак зенан ашак отурып, огланҗыгың итдишя эдилип нагышланан чәкяка көйнегине, уҗы готазлыҗа багҗыгына хөвес билен сын этди.
— Гөр сениң эжең элиниң чепердигини! Өзем огулжыгыны өрән говы гөрйәр. Сен онсуз хем эйжежик велин, йөне, галпагың билен тахяң саңа хасам гелшик берйәр. Хәзир мен саңа костюм хем гейдирерин велин, сен улы йигит болар дурубересиң.

Ол шейле дийди-де, ециллик билен еринден турды. Төрдәки улы чемоданы ачып, ондан чага кителини чыкарды. Тәзе гейим геен огланжыгың эрни бир ере геленокды. Ол хем бегенйәрди, хем утанжындан гызарярды. Мила Михайловна ызына өврүлмәге хыялланан огланжыгы саклады-да:

— Дур, саңа мен кагызы нагышлыжа сүйҗи хем берейин — дийип, онун жүбүлерини конфетден долдурды.

Огланжык учуп диен ялы гитди. Ол ишләп йөренлерин денесине етенде:

— Дәде — дийип гыгырды. Ялта бәрисине бакан какасына тәзе эшигини гөркезди. Ылгап баршына совгат берлен затлары эжесиниң элине берди. Эжеси болса оглунын гетирен совгадындан бирже сүйжүни алып, маңлайына тогап этди-де, ене-де элине берди.

— Гел, шу тайдажык отур-да ий — дийип, оглунын галпакларыны сыпалады. — Дайзаң берен доны саңа гөр, нәхили гелшиндир. Эдил Весил ага меңзәпсиң!

Мила Михайловна бир гезек Дашховза гиденде Мәммедиң оглуна эгин-эшиклик мата гетирди. Гетирен маталарыны огланын боюна денәп бичди.

— Булары индики базар гүнүне ченли тикип етишдирерин. Индики базара гидемде, саңа бир ботинкажык хем гетирерин, онсоң менин гызым билен тоя гидерсиң — дийип, ол Бикәнин йүзүне йылгырып серетди.

Бике-де докан кетенисинден Таняжыга якасыны нагышлап, көйнек тикди.

Чагаларынын боюна гуванян, ики гелниң гүррүңлериниң соңы илиң-гүнүң, юрдуң гүн-гүзеранына, говы гүнлере сырыкды.

...Тәзегаланын гурлушыгы барха угрукярды. Ишчилерин саны көпелйәрди.

— Гара Йылгынын айданы болжак.

— Ол бихал адам дәл экени — дийип, олар ише ыхласлы япышярдылар. Эмма Губадагын төверегинде яшаян гарасөймез кетхудалар, динин есирлери болан ишан-моллалар бу гурлушыгын бу тайда бина эдилмегине гаршыдылар. Олар: «Оруслар шу тайдан гала диклемек билен, бизи йүрек кессир уржак болярлар. Хер этмели-хесип этмели, гурлушыгын бу тайда диклензлигини газанмалы» дийип, бири-бири билен хышы-вушылашып, оба хер гүнде бир дүрли гүррүң яйрадярдылар. Олар гарып-пукараны зулмуң зынжырындан бошатмазлык үчин элде барларыны эдип, дишлерини гыжаярдылар.

Эмма муңа гарамаздан, Гарайылгында тәзе хөкүмети голдаянларың саны гүн-гүнден артярды. Махласы, байлар-беглер, оларың ялхорлары Гарайылгындакы тәзелиге бегенйәнлери, бу тәзеликлери тапып йөренлери, Гара Йылгын батырың сөзүни гайталаянлары онайыны тапып билселер ер билен егсан этмекчидилер.

Оларын Мәммеди йигрениши хич бир задын чакыченин дәлди.

— Бу харамзада-ха хут орса гошулайды. Бу болуп баршында орслар билен гызам алшар би. Өзүң саклавери, алла жан, адам азса хайван-сайваның чакы болмаян экени. Ай, мунун аслы капырдыр — дийип, онуң Мәммет орс адыны хас ровачландырып башладылар.

Мунуң эсасы себәби-де Мәммеде орс адыны дакып, оны иле йигрендирҗек болярдылар. Обанын той-мәрекелеринде юрт эелериниң сувжук ялхорлары Мәммедин гахарыны гетиржек болуп, оңа эзъет бермек максады билен хер ёла тутуп гөрйәрдилер. Соң-соңлар Мәммет орс дийип, йүзүне-де айдып башладылар.

— А-хов, Мәммет орс, нәхили Васил агаңа мусулманчылыгын шертлерини өвредйәрмиң? Ики капыры мусулман эден адам бехишдиң төрүне гечйәрмиш!

— Ек, ол гайтам маңа адамкәрчилигин шертлерини өвредйәр. Өзи-де гижелерине-де ятман, барыны окаяр.

— Нәме окаяркан-айт ол?

— Гарып-гасара пейдалы затлары окаяр.

Байрам чырпма гүррүңи башга тарапа совды.

— Мәммет, сен шу орс лакамының дакыланыны пиниңе-де алмаярсың-айт, я орс боланыңа бегенйәрмиң?

— Элбетде, бегенйән. Тәзе хөкүметин гарып-гасарлара дең хукук бержегине бегенмейән бармы. Мусулман болуп байларың миннетини чекенимден, орс болуп дең хукуклы яшаным мүң пай говы дәл-

мы? Йөне саңа меңзеш гелди-гечерлериң янса алжаш болушларына гахарым гелмэнем дуранок — дийип, Мәммет гөзүни алартды.

Хэлиден бэри төверегине дегсинип, бәлчирэп отуран Байрам чырпманың кирпиги дөкүлен ялы болды.

Мәммедиң ише эзберленип гидип отурышы, гепсөзүне гулак асылянлыгы онуң душманларының гоңжуна гор гуйярды. Олар эгни галып дуран йигиди бежададан бетер гөрйэрдилер.

— Хачан-да болса, бу терсёнка кечжалдан бизе аклык ёкдур. Бизе бела гелсе, шундан гелер. Шонуң үчин, хайсы-да болса, бир гүйчлә сыгынмасак, я-да вагтында шундан дынмасак, ханамызың харап болмагы эхтималдыр — дийип, душманлар отурсалар-турсалар хүмүрдешйәрдилер.

* * *

Гүн гушлуга галыпды. Тәзе гурлушыкда ишлейәнлериң рухлары белентди. Хер ким өзүне табшырылан ише өкдележек болуп башагайды. Папкин жан эдип олара лай гармагы, керпич өрмеги, гуйлуп гойлан керпичлери сажынламагы өвредйәрди. Мәммет эййәм көмекчилиге етишип барыпды. Онуң эли оңайлыды, өзи-де бир гөрен задыны сыпдырмаярды.

— Ёлдаш Папкин — дийип, ол бойнуны эйләкбейләк гышардып дуршуна дилленди. — Шу тайыны гышык өрәйдим өйдйән. Гөвнүме чиг болуп дур. Сизем бир гөрүң!

— Гөвнүңе дәл, хакыкатдан шейле — дийип, Папкин середен бадына айтды. — Шу керпичден бәрсикин середен боз! Элиңи дүзүп уграпсың. Инди икиржиңлемеде, гөвнүң хем-де гөзүң айданыны эдибер. Олар сени алдамазмыка диййән.

Оларың икиси-де йылгырышдылар.

Шол вагт о четде бир вагырды эшидилен ялы болды. Бирбада үнс бермеселер хем иш чынлакай экени. Кимдир бири гурлушыкда ишләп дуран йигиди чекелейәрди. Ала-гыкылык эдип жаңыгярды. Гапдалда-да бир атлы дурды. Папкин билен Мәммет олара тарап гитдилер. Онянча яңкы адам йигиди итекләп арканлыгына йыкды. Мәммет дагы ылгашып бәрден бардылар.

— Сен мени иле чыкар ялы этмедиң! — дийип, сакгал-мурты бежерилмедик йүзи хор адам лагырдаярды.

— Мениң билен нәме ишиң бар? — дийип, итекленип йыкыланына гаты гызан йигит дөвүмли гепленйәрди. — Талабанчылыкдан ирдим мен. Шу ерде ишлежек. Байларың юмрук ялысына чеңлисиниң игенжини эшидип йөренимден шу ер маңа мүң эссе говы. Ким нәме гүррүң этсе шоны этсин.

— Игенжи инди гөрерсиң. Сен бизиң тохум-тижимизиң йүзүни ере салдың. «Иниң капырлара гошулыпдыр» дийип, мәрекә барсам, ит далан ялы эдйәрлер мени. Хәзириң өзүнде өңүме дүш!

— Мен гурлушыкда ишләним билен доган-гарындашымдан йүз өвремок ахыры. Ниреде ишләмде сизе нәме. Барып дурсам боля-да!

— Ишлежегиң шу ер болса аяжыгыңы секдирмериң өй тарапа. Мениң узак ере гиденими билип геленсиң сен. Ёгсам дагы шол гүн тойнагыңы гыркмаянмы сениң.

— Бармасам бармарын. Болар-болгусызың гепине гидип, менден гечйән болсаң, менем гүнүми гөрерин. Йөне кимиң гепине гидйәниңи ойланышып гөр. Чагаларың ач отырка ярым батман жөвен бермедик байларың гепине гидип йөрсүң. Эгниңдәки донуңы сүйрэп йөренине нәче йыл болды?

— Түкет! Дүш өңүме! — Хор йүзли адам элиндәки таягыны йигидиң йүзи кессири салгады. Йигит таягың өңүне элини тутуп:

— Гитжек дәл — дийип, гаты газапланды. Гапдалда дуран атлы адама гыгырды. — Эй, байың саг голы, саг гулагы. Ага-ини икимизи урушдыраныңа сыртарярмың? Сен йылгыранда-да мениң гөзүме аглан ялы гөрүнйәң. Себәби саңа хайпым гелйәр. Онуңам себәби сен бир теңңе үчин, бир гезек гарныңы доюрмак үчин доган-гарындашыңы, иманыңы сатян бая!

Ол шейле дийди-де, окдурылып элине керпич алды.

— Гөрерис кимиң иманыны сатяныны — дийди-де, атлы ала-тозан болуп гачды.

— Яшулы — дийип, Мәммет ара гошулды. — Иниңиз огурлык эденок, адам таланок. Онсоң сиз нәмеден утанмалы? Өзи ялы йигитлериң янында ишләп йөр.

— Сизин хеммәңиз акыллы болупсыңыз — дийип, ол яшулы эшегини мүнмәге дурды. — Азгынчылык гоәлдир. Бу эдип йөрен ишлериңиз шейтан оюнжасы дәлдир. Бу эдип йөрен ишлериңиз шейтан оюнжагы, сизиң өзүңизем шейтаның угруна гиденлер. — Ол иниcине бакып гүрледи. — Шу гүн пәлинден гайтсан-а гайданың, гайтмасаңам, сен мениң иним дәл. Бизиң ата-бабамыз гурлушыкда ишләп чөрек иймәндир. Боляр бизе шол халал бир дөвүм наныңмыз. Гөр, өзүң! Эртеки гүн итим ялы болуп бойнуны саллап барсаң, босагамдан әтлетмен.

Агыр дымышлык аралашды. Орта бойлы, эгинлек йигит эшегини таяклап, ала-хасырды болуп барян агасының ызындан середип, улудан демини алды. Папкин онуң янына барып, аркасының чаңыны какышдырды.

— Сен акыл этдиң. Агаң бейдип гиденине гыйылма. Сабырлы бол. Ынха, онуң өзи-де гелип бизе гошулар хәли. «Иним, сен менден акыллы экениң» диер.

Папкиниң сөзүни Мәммет алып гөтерди.

— Хәзир бизиң душманларымыз гиже-гүндиз ятман эрбетлик ойлап тапярлар, геп-гүррүң яйрадярлар. Яшулы оларың хажык-хужугына ыняныпдыр. Айыбы ёк, басым дүшүнер.

— Хеммелериң нәмәниң-нәмедигине дүшүнжек гүнлерини тизлешдирмек үчин гайрат эделиң, огланлар!

Папкиниң бу сөзлери хеммелери сустлукдан айды.

* * *

Шалтайың Шаммы келиң хызматыны эдип башланына эсли вагт болупды. Онуң гушуң гөзүнден урян мергенлигини билен Шаммы кел, оны өз тарапына гечирди. Шол гүнлериң биринде Шалтай отуз ики нөкер билен Көнеүргенжиң гүнбатар гапдалындакы улы тоя мыхманчылыга барды. Тоюң соңундакы ат чапышыкда оңа атасыны өлдүрен адамы кесесинден гөркездилер. Ол атлыларың арасындан жыклап, онуң ызына дүшүп башлады. Мәреке даргаянча Шалтай оңайыны алып билмеди. Ахыры онуң ызарлаян адамы он ики атлы болуп мәрекеден сайланып уграды.

Хәлиден бәри булары пейләп йөрен Шалтай нөкерлерини тижәп душманыны ока тутды. Эмма Шалтайың атан оклары башга бир бигүнә дегип, атдан агдарды. Бу ягдайы гең гөрен атлылар гүрмек атлыларың топарына гошулып, башбозарлары ока тутуп башладылар. Башагайчылык башланды.

Илде оклы-яраглы адам кән экени. Шалтай еңдирмежек болуп, хер нәче дыржашса-да, максады баша бармады. Зат галман гырылжагына гөзи етен Шалтайың нөкерлери хаял этмән, ызларына чекилмели болдулар. Шу сөвешде докуз атлысыны йитирен Шалтай йүзүни үшән эшегиңки ялы эдип, өйүне-де совулман, гөни Шаммы келиң янына барды. Ол яш ганхорың бу эден ишини халамаса-да, келам агыз сөз диймән сакланды. Диңе:

— Өленлериң мейдини йыгнадыңызмы? — дийип, гарылжык сес билен сорады-да онды.

Шаммы кел Шалтайың ягдайыны аныкламак иследи. Оны шол гүнүң эргеси янына чагырып:

— Дүйнки барып гайдан обаң адамлары балшавиклери голдаярмыш. Обада балшавиклерем бармыш — дийди.

— Дүшүндим — дийип, Шалтай хырсызланды. Ики йүз атлы сорады.

Адамлары горкузып, ханлыгыны беркарар этмек ислейән залым гөвүнжең разылашды.

Ине, онсоң, Шалтай бу сапар якасыны танатды. Баран обасына ган чайкады. Огул-олжа, гыз-есир этди. Шалтайың бу сапаркы ганхорлыгына Шаммы кел хошвагт болды. Шонуң билен бир вагтда-да онда ховсала пейда болды. «Эртир өз дашыма айланышыбермесин би! Муны кән гылавландырмайын. Эгер гаты гидиберсе, өзүне гөвни етйән бири билен алагөз эдерин-де, бадыны аларын» дийип ойланды. Онуң ызына дүшүрмек үчин оңайлы адамлары гөзүниң өңүнден гечирип башлады. «Душман өз ичимизден дөресе, гаты кын болар».

Бойнунын ёгынлыгындан ики тарапына зордан гараян, алкымы санажың бужагы ялы елленип дуран, бурны ер чилиме чалымдаш Шалтайың гахары геленде, гөзүниң ичи лаплама гуйлан ялы чым-гызыл болайярды. Бу калбы бозук Шекер шаңңыдан терс тербие алан, иш эденде соңуны саймаян, олжалан обасында эркек гөбеклә гөзи дүшсе мыррыхы тутян залым барха өвжүне галып башлады. Большевиклери баханалап, чапавулчылык эден обасында башына тел-

век геени дири галдырмазлыга чалышды. Йүрегя юкалыгы зерарлы төвелла эден нөкерлерини-де гүл-йеден гечирди. Ол өзүнин рехимсиз ганхорлыгы би-лен шейдип диле дүшүп башлады.

«Шаммы келин ягдайына етик болдум. Ондан хич хачан хан болмаяр. Онун дине ады улы. Өзем бизе мензеш өлүме йүврүп дуранларын аркасындан. Ме-нин ондан кем ерим ёк» дийип, ол олжасы оңанда самрап хем башлады. Нөкерлерин йүрегини чишрип, оларын энчемесини өз тарапына чекди. Бу гүррүңлер Шаммы келе-де етди. Ол сандырап:

— Шалтай, гөвнүме болмаса, сен соңкы вагтлар-да көп геплейәрмин?! — дийди.

— Мен санап геплейәнлерден дәлдирин — дийип, Шалтай ала гөзлерини алартды-да сорады. — Ким-миш ол менин гепими дыга салжак?

— Мен шол сенин гепини дыга салжак!

— Нәме?! — Шалтай ярагына элини етирди. Шам-мы келем шейтди. Олар сандырашып, ерлеринден ту-ранда, тарапдарлары хәзирлендилер. Икә бөлүндилер. Шалтай өз төверегине гечәнлерин йүз төвереги бар-дыгыны аныклап, Шаммы келе айылганч середип:

— Сенден гайдан энесинден догмасын — дийди.

Шаммы кел онун айданларыны өйкүнип гайтала-ды-да:

— Сенде иле мензеш ата-да ёк, эне-де — дийип, йигренжини йүзүне чыкарып гепледи. — Дүйн дәлми-ди энең ызына дүшүп, бойнуңы буруп гелениң! Дүйн дәлмиди энен гөзяш эдип Шалтай жаны адам эт диени! Дүйн дәлмиди шуны сана гошсаң гызымы ини-не берейин дийип, энен энрәни! Ичини яг алыпдыр сенин! Мессеп ёк сизде!

Шалтайын иманы гөчди. Эмма ярагыны хәзирләп дуранлары гөрүп аңына айланды. Сесине бат берди.

— Мессебиме етмегин!

Шаммы келин гахардан хем йигренчден яңа йүре-ги яныл барярды. Себәби Шекер шаңны: «Гызым ел-дирген, өзүни сува оклап гарк болупдыр» диенде, Шаммы кел ынанманды.

«Гызыны барлырак бирине сатандыр» дийип, Шам-мы кел мүнкүр болупды. Шондан бәри Шалтаям онуң ини сөймейәрди. Хәзир ол Шалтайы аграмлы, гыжыт-лы сөзлер билен чейнәси гелйәрди. Эмма ол хем яра-гыны хәзирләп дуранлардан этияч этмән дурмаярды. Шонуң үчин ол сесини бирнеме пессайладып:

— Етер ялы, етмез ялы сенде мессеп бармы?! — дийди-де, ене газапланып гүрледи. — Ики элиңи бур-нуңа сокуп гелипдиң. Ярагларымы ташла! Сен мен-ден бош!

Шалтай илки геленде бары-ёгы он адамы ызына тиркәп, Шаммы келе гошулан хем болса, обалары талап, энчеме мал, ат, яраг гетирипди. Ол шолары агзады-да, тарапдарларына гарап:

— Атланың! — дийди-де, гөрежини кеспдешине гө-нүледи. — Яраг герек болса чык мейдана!

Ол йүз атлыны ызына тиркәп, Пир бабаның мес-ген тутан ерине — Онгулажа чекилди. Өзбашдак хан болмак ниети билен шол ерде белент хем берк гала гурдурды. Большевиги, тәзе хөкүмети баханалап, оба-лары талап, байларың йүрегине вехим салып, байлы-гыны артдырды. Йүни мазалы етенсоң, сөз өтерлери-ни маслахата чагырып:

— Гочмәммет балшавиклере йыкгын эдйәмиш. Оны мыхманчылыга чагырып, берк геплешмек герек — дийди.

— Ол эййәм балшавиклерин эмелиндемиш диен гүррүңем бар — дийип, Губадзгдан маслахата чагы-рылан Момалак бай дилленди.

— Гочмәммет акмак дәлдир — дийип, Агыл бай велилик сатды. — Ол балшавигиң ичинден уржак болянды.

Бейлекилерем тассыкладылар. Гочмәммедиң ызын-дан чапар ёлламалы этдилер.

— Мен, биринжиден-ә, өзүмден пес адамын акы-лына гитмейәрин. Икинжиден, Шалтая мензешлериң терс пикирине хич вагт гошулмаярын. Онсоңам ол: «Гочмәммет хан балшавиге гошулжакмыш, пылан-мыш» дийип, агзыны оңа-муна урмасын — дийип, Гочмәммет хан чапара дүшүндирди. — Менин боль-шевиклере гошулжагым хак. Большевиклере гошул-мага ырза болса дүшсүн ызыма. Эгер оны «этжек дәл» дийсе, өз гүнүне гезиберсин. Большевиги, ене бир зады баханалап, обалары олжаламагынам бес этсин! Говы болмаз!

Бу хабар Шалтайы серпмеден гайдан ялы этди. Ярак ит ялы хыңраныл, энчеме гүн хүмүләп гезди.

Гочмәммет ханын үстүне дөкүлмәге-де хыялланды. Эмма онун айдан сөзлерини, Шаммы кел биленем ала гөз боланыны ятлап яйданды-да: «Энтек ховлукмайын, гүйжүми көпелдейин, нөкерлеримин саныны артдырайын» дийип, Пир бабаны ызына тиркәп, өзүне дегишли хасап эден тирелеринин агзыны ысгап башлады. Оларын хеммесинин өз түйдүгинин сесине гөрә ойнаяндыгыны аңансоң, өнкүденем бетер гудуз ачып башлады. Аягынын етен ерлеринде гөвнүне геленини эдип уграды. Өзүне гаршы дураны гүлледен гечирди. Шондан соң Шалтайдан чекинмейәнин саны азалды. Ондан басмачылар, байлар-беглер отдан гачан ялы чекинийәрдилер.

* * *

Гайып чаланын өз гүни өзүнден гечйәрди. Онуң Аксолтан атлы екеже гызыны хем доганогланы Гаммар чала гелин эдинмекчиди. Гайып чала шоңа тайынланярды. Тойы нәхили гечирмелидигини Момалак бай билен маслахатлашярды. Аксолтан какасынын ене бир ере шайланяндыгыны жыклап дуран еринден гөрйәрди. Қакасы угран бадына ол гоюн ятагың гайра гапдалына басылан яндага дуланды. Соң ики бойы игде билен дерек гатышып өсен, сувлы ябын райышы билен узын-узын әдип уграды. Ол беллешикли ере тарап энип барярды. Аксолтан бирденем совулды-да, бой жөвенлиге гирди. Өсгүн жөвенли атызын орта чилине етенде, бир гара гөзи дүшди. Дан сәхерден бәри Аксолтанын ёлуна гарап, сепил-сергездан болуп дуран Алтыбай йылгырып гойберди. Онун бегенжи-де, толгунмасы-да, утанжаңлыгы-да йүзүне чыкды.

Энче гүнлерден бәри оңайыны алып билмән йөрен ики жуван хәзир пынхан ерде йүзбе-йүз болды. «Өли болсак бир чукурда, дири болсак бир депеде» дийип, өлүмини боюн алып душушан ики яш жуван үчин хәзирки пурсадың хер секунды алтындан-да гымматды. Эгер олар шу ягдайда дуюлайса, сычаның дешигинин мүң тылла дөнжеги чынды.

Эмма шейле ховпа гарамаздан, етишен гыз билен догумлы оглан бири-бирине гыслышып, өлүп-өчүп барярдылар. Бирхаюкдан соң бираз демини дүрсән Алтыбай дилленди:

— Аксолтаным! Якындан-ятдан нәме хабар эшитдиң? Обаңызда икимизе пейдалы нәме гүррүң бар?

Аксолтан овадан ала гөзлерини Алтыбая назарлап:

— Гаммар агамыз тоюң сәхедини беллемәге Момалак байыңка гидипдир. Нәме хабар билен геленини билемок. Дәдем яңыжа хабар тутуп гелди. Соңам ене бир ере гитди. Дәдеми уградып, мениңем сени ызарлап гелшим — дийип йылгыранда, йүзи ал-элван өвсүп, янаклары оюлыпжык гитди. Бу херекетлере эндам-жаны жүмшүлдәп, рухы гөтерилен Алтыбай:

— Шейлеми, Аксолтаным! — дийип, гызы багрына басды.

Энтек хич ериңден чыбын чакмадык, сынасы хал атмадык гыз тисгинжирәп, ики яна сыпжаклаярды.

Бирхили сүңңи говшап гиден Алтыбай:

— Хава, Аксолтаным, маслахат бер! Мен-ә халыс гачалганы алдырдым — дийип хашлады.

Аксолтан Алтыбая середип гөзүни гүлдүрди:

— Вий, бу огланы гөрүң! Мениң гараматымы-да өзи алмагың дерегине, гайтам өз башыны горамагы-да мениң үстүме йүклейәр. Инди нәдерин?

Алтыбай аладалы ойланып:

— Аксолтаным! Өзүң билйәң, мениң атам-да ёк, энем-де. Сиз болса улы бир якалы ил. Сен элимден гидиберермикән өйдүп горкян. Икимизиң элимизден гелжек зат нәме? — диенде, Аксолтан тисгинип, гашларыны чытды.

— Вах, мен сениң үчин өлүмден горксам намарт. Йөне гайгы эдйән задымы дилиме алайдым — дийип, Алтыбай бойнуны бурды.

Аксолтан көвшүнин тумшугына середип:

— Алтыбай, гиженмесек геп салгылары говы дәл. Шу гүн-эрте бир алажыны этмесең, галан өмрүмизе бири-биримизи гөрмез ялы эдйәрлер. Мен саңа нәче гезеклер өзелениплер айтдым. Сен бир йитирим болян-да, гайдып гара беренок. Гөвнүң гуйы газаның гөвни ялы. Момалак бай ругсат эден болса мени бу гүнүми эртә гойман чыкарярлар. Мен инди шол Мыллык ышарат билен бир өйде яшамалымы? Багрым кебап болар мениң!

Алтыбай гыза белли бир жогап берип биленокды. Ёкары гараса гөк, ашак гараса ер. Ол халыс келеп ужуны йитирди-де:

— Маңа акыл берйән, көпи гөрен бир адам бар. Бэгт дийип, шона геңешип гөрейин. Ол маңа көпден бәри ховандарлык эдип гелйәр. Өзем көп затлары башындан гечирен адам. Биз шонуң айданы билен болмалы. Мен оны атамың орнунда гөрйән. Ол адам бизе хич хачан нәдогры ёл салгы бермез.

— Хий, вий, ол бирден бизиң гарындашларымыздан болаймасын!

— Ёк, ол сизден дәл. Бу төверекде онуң гарындашлары ёкмуш.

— Ким диййәрлер оңа?

— Ады Мәммет, йөне хеммелер Мәммет орс диййә.

— Хий, вий! Олговы адаммыш ахыры. Йөне дәдем дагы оны халанок.

— Нәме үчин?

— Гара Йылгын батырың айданы болар диййәмиш ол. Егса-да, Гара Йылгын батыр дийилйән нәме дийдикә? Сен эшитмедиңми, Алтыбай?

— Эшитдим. О батыр: «Гарып-гасарларың, етим-есирлериң агысыны атлажак бир әр дөрәр. Шондан соң бай, гарып диен зат болмаз. Деңлик болар» дийипдир.

— Хий, вий, о нәхили деңлик болармыш? Ким көп, говы ишлесе шоң зады көп болар-да.

— Хава, шейле болмалы, эмма хәзир терсине.

Узакдан адамларың хүмүрдиси эшидилди. Жуванлар гүррүңлерини бес эдип кеерҗекледилер. Алтыбай гызың яңакларындан ене бир жүбүт өпенсоң, сөзүнин әхенини үйтгедип, ювашжадан чалт-чалт сөзләп башлады:

— Аксонам, бу гүррүңлери бойдашларыңа айдайма. Хәзир хич киме ынанар ялы дәл. Мен Мәммет ага билен маслахатлашанымдан соң оңайыны тапып гелип гидерин. Эгер сени Мылла бермекчи болсалар, менем этмелисини билерин.

Аксолтан Алтыбая гысмылжырады:

— Айтсана, Алтыбай, сен нәме этҗек болян?

— Гөни Васил агамың янына барҗак-да, болуш-гелши айтҗак отурыберҗек. Инди гызлара зорлук диен зат болмалы дәлмиш ахыры!

— Васил агаң ким?

— Ол диңе мениң агам дәл, улы илиң агасы. Васил агам өрән рехимли адам. Ол бизе хөкман көмек эдер. Ол етимлери өзүниңки хасап эдйәр.

Аксолтан ховлугып дуршуна:

— Чалтрак бир алажыны эт! Бирден өмүрлик айра дүшәймәли — дийип, Алтыбая япланды.

Алтыбай гызың гөзяшларыны аясы билен сылды.

— Хош, гарагөзүм!

— Гөрүшйәнчәк, аркадагым! Тиз айланавери!..

Сүйҗи пурсат аҗы айралык билен сеплешип гитди...

* * *

Гелжекки район меркези үчин ниетленилен гурлушыкларың иши гүн-гүнден гүйчлендирилип башланды. Ишчилериң саны артярды. Олар бири-бири билен деррев өвренишйәрдилер. Оларың ише япышышы, тәзе гүррүңлери диңлейишлери эдил тешнәниң сува әңек басышы ялыды. Хениз илиң ичинде икирҗиңленйәнлер, геп-гүррүңлере ынанмаянлар хем аз дәлди. Йөне ишлериң ровачлыгы олары-да бөврүни диңлемәге межбур эдйәрди.

Ичи китүвлилер гурлушыкда ишлейәнлери хасаба алярдылар. Өз адамларыны гурлушыга гиризмәге җан эдйәрдилер. Оңайы гелсе гөвни гөтерилен адамлары горкузҗак болуп сынанышярдылар. «Дүнйә билен хошлашмалы боларсыныз, онсоң гурлушыгы җеннетиң ичинде довам этдирерсиңиз» дийип, хайбат атярдылар. Йөне хорлук этинден өтүп сүңкүне етен адамлара ялан җеннет дәл-де, хакыкы җеннет герекди. Олар шол җеннетиң гурулҗагына ынанярдылар. Муңа себәп болан хем Владимир Ильич Лениниң суратыды.

Баликов Лениниң суратыны Мәммеде берип:

«Ине, гарыпларың аркадагы» дийипди.

Мәммет оны өзи ялы еңиёлукларың аглабасына геркезипди. Шондан соң олар:

«Гара Йылгын батыр вели экени. Ол өлмезинден кән өң: «Гарыплара хоссар чыкҗак бир әр дөрәр» дийипдир.

«Ине, шу адам Гаратайың диййәни болмалы».

«Гара Йылгын батырың арзувлары высал болар эншалла» дийшип, үйшен ерлеринде Лениниң суратыны ятлап гүррүң эдйәрдилер.

Бу ягдайлара Мәммедин рухы тәзеленипди. Ол ил ерманкә еринден галярды. Гурлушыга айланярды, гөвүн йувурдйарды. Дуйнки эдилен ишлер билен гызыкланярды. Өзбашдак ойланып гөрйәрди. Өз эден ишлерини ёлдашларынынкы билен деңешдирйәрди.

Мәммет шол гүнлерин биринде ирден туруп, гурлушык материалларының басылып гойлан ерлеринде айланып йөрди. Гөвнүне болмаса, режеленип гойлан тагталар, агачлар кемелен ялыды. Гоян беллиги ёкды.

Ол инкисе гитди. Йөне бу сырыны бирбада хич киме мәлим этмеди. Ол шол гүн агшама ченли бөврүни диңләп гезди. Ярыгиҗеден соң еринден турды-да, басылгы дуран тагтаның ыгына гечип отурды. Ол гелени-гидени антаярды.

Гиҗе сагат икилер чемеси болупды. Бир гөрсе ики саны гара букдаклашып етип гелйәр. Мәммет сесини-үйнүни чыкарман, буларың херекетлерини сынлап башлады.

Огрулар эллериндәки йүпи ере язып, үстүне юка тагталардан басып башладылар. Гөтермәге оңайлы эдип, йүпи дандылар-да, аркаларына алып уградылар.

Мәммет мейданчадан чыкманка оларың өңүни габатлады. Элиндәки таягы булайлады-да:

— Бутнаман! — дийди.

Огрулар тагтаны ташлап гачып башладылар.

— Дуруң, атарын! Эгер жаныңыздан ирмедик болсаңыз дуруң! — дийип, Мәммет гыгырды-да, оларың сөбүгине мүнди.

Огрулар горкуп дурдулар. Шол вагт Баликов билен Папкин ылгашып етип гелдилер. Баликов огрулары өз жайына алып гайтды. Олар Байрам чырпманың оглы билен Агыл байың оглуды.

— Мәммет, Балык ага! Бу сапар гүнәми өтүң. Гелнеҗем аштагта этжек, биркүч тагта гетир дийип, өз гүнүме гоймады. Онсоң нәдейин, Агыл байың оглуның ызына дүшдүм-де гайдыбердим — дийип, Байрам чырпманың оглы дилленди. Агыл байың оглы шумжарып башлады.

— Балык ага, мунуң гепине ынанман. Ялан айдяр. «Огурлык эдели» дийип, биркүч гүнден бәри ызыма дүшүп гоймады.

— Ялан сөзлеме!

— Мен ялан сөзләмок.

Ики огры бири-бирине агзына гелենини айдып, якама-яка алшып гитдилер. Мәммет олары аралап, херсини бир эли билен гахарлы тутуп, ашак отуртды.

— Бу бизин хожалыгымызың тагтасы дәл ахырын. Мундан бир чыбыгам алып болмаяр. Инди гайдып шу голайлардан бир чөп алайсаңыз, дине кәйинч билен гитмерсиңиз. Огры хөкмүнде, илин задыны талаян хөкмүнде окдан учурарын — дийип, Мәммет юмругыны дүвүп, огруларың алкымына дыкылды.

Мәммедин пикири булары бирнеме силтерлемекди. Эмма Баликов ёл бермеди.

— Мунуң ялы огрулыкда тутулып масгара боланыңыздан өлениңиз говы дәлми! — дийип, олары жайдан чыкарып ковуп гойберди.

Шол гүнүң эртеси Баликов Мәммеди гурлушыга баш гаравул эдип белледи.

Эртеси агшам ярыгиҗелер чемеси Мәммет ылгап гелип Баликовың айнасыны какды. Баликов чаласынлык билен даш чыкан бадына пагта кабул эдилйән ердәки ялны гөрди.

Оларың херси бир яба атланып, пункта бакан энип гитдилер. Барсалар пагта базасының гаравулыны атыпдырлар. Түпең сесине обаның адамлары йыгнанып дырлар.

Деррев оды өчүрип башладылар. Пагта от беренлер гачып, эййәм гөзден гайып болупдылар.

Дуранларың бири:

— Пагта от беренлер басмачылар болмалы. Мен гападалдан чыкдым. Эмма танап билмедим. Олар пагтаны отлап, гүнбатара тарап гачдылар — дийип жаныгярды.

Баликов билен Мәммет жахан ягтыландсон ыз чалып башладылар. Басмачыларың атларының ызы Четили диен ябың көпрүсинден гечипдир. Булар ыз чалып барышларына, бир дайхана габат гелдилер. Ол дайхан:

— Сиз инди ол басмачылары идәп азара галып йөрмәң, олар эййәм бу обадан гараларыны сайландырлар. Олары мен илкагшам Момалак байыңкыда гөрдүм. Шалтай баганың атлылары экени. Башчысы Иркелек батырың егени. Өзлерем он алты дагы бар.

ызларындан етсенизем икинизе эл бермез. Олар көплүк, яраглары шай — дийди.

Онсон Баликов Мәммет билен ызларына доландылар.

Баликов өйүне геленсоңам ынжалып отуруп билмеди. Ол хаял этмән, гурлушыгың ишлерини Мәммеде табшырды-да, өзи Дашховза уграды.

Ол Дашховузда көне таныш, тежрибели чекист Георгий Иванович Тепцовы тапды. Икиси ярыгижә ченли отуруп маслахатлашдылар. Георгий Иванович Тепцов оңа гаты сересап болмагы, гурлушыкда яраглы отряд дөретмеги маслахат берди, гөрешиң йитилешип башландыгыны дуйдурды. Көпрәк тарапдар чекмелидигини айтды. Басмачыларын яраглы чозушларының хер пурсатда мүмкиндигини ятладып гойды.

Гижеси билен иркилмән чыкан Баликов даң билен ене-де ызына гайтды. Ол гайдып геленсоң, Мәммеди, гурлушыкдакы икилик этмежек адамлары чагырып, ягдайлары маслахатлашмага башлады. Мәммедиң, Папкиниң, Берди ахмалың, Мила Михайловнаның, Бикәниң, Алтыбайың этмели ишлерини екән-екән дүшүндирди-де:

— Жүнейит арка берди. Онуң бизе эли етер ялы дәл, йөне ички душманлар кән. Биз өз алып барян гурлушык ишлеримиз билен бир хатарда, халкың ички душманларына-да гаршы гөрешмелидирис, олара гүйжүни жемлетмежек болмалы. Адамларың арасында дүшүндириш ишлерини гечирмек герек — дийди.

Гурлушыга Момалак байы алдап, энчеме мүң теңңесини алан Сабыр селки-де гелипди. Мәммет оны деррев танапды, йылгырып нәмедир бир зат айтжак болупды.

— Мен ол ярамаз ишлерден араны ачдым. Маңа ынаның — дийип, Сабыр селки жаныгып, ише кабул эдилмегини хайыш эдипди. Мәммет оңа сораг берипди:

— Нәме үчин шейле ярамаз ише баш гошдуң?

— Агамы ганымлар гүмләнсоң, арымы ерине салжак болуп, хер хили ише баш гошдум-да.

— Агаңа ким дийәлер?

— Ай, сен оны танамарсың, Мәммет. Оңа Дурды шеребе диердилер.

— Дурды шеребе?

— Нәме, танаямыдыңыз?

Мәммет улудан демини алды-да, ашакы додагыны дишләп башыны йыкады.

— Хэк... Тайярлыксыз херекет эдипдирлер-дә. — Ол өзбашына хүмүрдеди. — Хак ише баш гошанларың Дурды шеребедир Гылыч кесе ялы болуп йитип гиденлери гөр нәчекә?!

Сабыр Мәммедиң ахмырлы гүррүңлерине оңлы дүшүнмесе-де:

— Хава-ла — дийипди. Мәммет оңа ене сораг берипди.

— О ёлдашың ниреде?

— Шаныязмы? Вах, ол гөргүли соңкы сапар сырыны саклап билмән эле дүшди. Гүмледилер. Мен зордан башымы гутардым. Онда-мунда тентирәп, агамың машгаласына йүк болуп, энчеме ай онуң өйүнде бусуп ятдым. Тәзе хөкүмедиң гурлушык эдйәнини эшидибем шу ере гелдим.

Мәммет шондан соң Сабыры Баликова танадып:

— Огланка саллам-сажамрак гейнип йөренсоң «селки» дийәйипдирлер. От ялы оглан — дийипди.

Шондан бәри Сабыр селки гурлушыкда ишләп йөрди. Ол Баликовың гүррүңлерини үнс билен диңләп:

— Эзилмекден яңа гөзи горкан еңиёлукларың аждарха ялы агзыны ачып дуран ягыларына бада-бат гайтавул бермәге богны ысармыка? — дийди. — Жүнейит хан арка берсе-де, он дикмелериниң, барлыларың деми даш яряр ахыры.

— Эйсем, сениң пикириңче нәме этмели?

— Дүшүндириш-бейлеки дийип йөрмән, оба кетхудаларының бирнәчесини адамларың гөзүниң өңүнде «итден чыкармалы». Шонда бизиң гепимизе-де, тутан ишимизе-де ынанып башларлар. «Гуры сөзден палав болмаз» дийипдирлер. «Өлүшине гөрә гөмүшим» этмели.

Баликов ериндеи гозганжырап ыкжамланды:

— Ёк, Сабыр жан, сизиң бу диййәниңиз революцияның кануныңа, тәзе хөкүметиң дүзгүнине догры гелмейәр. Биз кетхудалары диңе эден женаятының үстүнде тутсак, диңе шонда сениң айдышың ялы чәрәни гөрүп билерис. Ким билйәр, белки, оларың арасында халк үчин пейдалы адамларам бардыр. Отураның үстүне барып атышдырыберсек биз халкы үркү-

зерис. Онсоң «Анха, большевиклер мусулманлары атып башладылар» диййип, довул яйрадарлар.

Мәммет бу гүн өрән хыжувлы гөрүнйәрди. Ол Баликовың ене чилиме гүймененини гөрүп, сөхбетини довам этди.

— Адамлар! Гарайылгынлылар Ленини гөрмеселер-де, онуң адыны, тутан адалатлы ишини, йөредйән ёлуны эшидип, онда чәксиз гудратың бардыгына йүреклери билен ынанярлар. Сиз геплешениңизде үнс берип гөрәйиң. Оларың хайсы бириниң янында Лениниң адыны агзасаң, дүнйәси гинәп, йүзи ягтылып өтәгидер. Биз икиржиңленйән адамлар билен геплешенимизде Лениниң бизиң сердарымыздыгыны, халкың тарапыны тутяндыгыны айтмалы. Олар агыр сүтемлерден дынып, өз гүзеранларыны өзлериниң долажагына гөзлери етсе эзижилерден деңлик алмага, элбетде, дөвталап боларлар.

Баликов Мәммедиң көпчүлиги агзына гарадып билжек адам болуп етишип гелйәндигине гуванып:

— Өрән догры айдярсың, Мәммет! Мен шу барада ёлдаш Тепцов биленем маслахатлашдым. Ол маңа Владимир Ильич Лениниң суратларынданам энчемесини берди. Мениң йөрите сурат алян эсбапларым бар. Биз гижә гойман гарайылгынлылара тәзе хөкүметиң максадыны дүшүндирмек билен бирликде, Лениниң суратыны хем гөркезерис. Мунуң өзи хас-да тәсирли болар — дийди.

Мәммет өз душунжесини айдып гойберди.

— Василий Назарович, сизи шу тая иберенем Лениниң өзи дәлми?

Дуранлар аңк-таңк болуп, Мәммедиң йүзүне середдилер. Мәммет бирбада өз берен совалына аз-кем гызарды. Дерревем өз сөзүни өзи тассыклады.

— Нәме, мениң йүзүме середйәрсиңиз?! Мен догрымы айдян. Васил агам Лениниң бизиң илимизе иберен векили ахыры. Бихал адам бутайларык гелип билжекми?

Баликов «Хава» диен әхеңде башыны атып, гөзүни гүлдүрди-де:

— Ленин сизи гөрмесе-де, сизиң эдип йөрен ишлериңизи билйәр. Шонуң үчин сизем Лениниң векиллерисиңиз — дийди.

Баликов эли хүнәрли адамды. «Йигиде мүң дүрли хүнәр хем аздыр» дийлиши ялы, ол овнук-ушак хүнәрлериң галабасындан гөзлүди. Пил-палта саплаярды, орак дишейәрди, пычак-чакгы ясаярды, әдик-көвүш тикйәрди, ямаярды, наллаярды. Гараз, бир задагөзи гөрсе, шоны этжек болуп чыр-чытырды. Махлагесы, Баликов гарайылгынлыларың түйс герек адамсыды.

Онуң хошгылав, ак йүрекли адамдыгыны эшиден обаның гарып-гасарлары:

— Васил ага, етер-етмез гүнүмиз бар. Гөршүң ялы чалгымыз чалга етенок. Оглан-ушакларымызың-да аягы ялаңач, башы ачык. Сатынып совуналы дийсек, элимизде задымыз ёк. Кисәмизе бәш шайы дүшсе муздуны берерис. Шужагаз пилими саплап, оракларымы дишәп бер — диййип гелйәрдилер. Юваш айдылан хайышларың ызы көпелйәрди.

— Маңа-да бир аш пычак ясап беревери, Васил ага!

— Маңа бир аштагта билен оклав герекди.

— Мениңем шу демир ябам билен палтамы саплап бермәге иринмәвери, усса ага!

Василий Назарович йылгырярды-да, хеммесине разылашярды. Соң гөзлерини сүзүп:

— Түркменлер бир таңрыялкасыны нәмә деңейәрлер? — диййип сораярды.

Оңа:

— Көшекли дүйә — диййип жогап берйәрдилер.

— Онда мениң муздум бир көшекли дүедир — ятдан чыкарман — диййип, ол гүлйәрди.

Бир сапар шейле вака-да болды. Агыл байың хызматкәрлериниң бири аңырдан атыны батлы хайдадып гелип, пил саплап дуран Василий Назаровиче:

— Балык орс диени сенмиң? Сен болсаң ине, шу полат сувы берлен демри ал. Бай агамыз саңа: «Шу демирден бәш-алты саны гама ясасын» дийди. Индики узак базар гүнүне ченли тайяр этмели. Бейлекилериңкини ташламалы-да, өңи билен бай агамызыңкыны ясамалы. Говы эдибем серкабыны етир. Агыл бай, Момалак бай диййип эшидйәнсиң! — диййип, элиндәки демирлерини Баликовың өңүне шаңңырдадып оклады.

Василий Назарович гөзлериниң ялдырап гиденини

җуйман галды. Херничигем болса, дишини гысып чы-
җады. Ойланыбрак:
— Сен ядыңдан чыкаран я-да ялңышан болайма!
Бай агаң «Гама дәл-де, орак ясасын» диен болайма-
сын! — дийди.
— Орак герек дәл, гама герек, гама! Дөвүр түпең
билен гаманың дөври!
— Сен өзүң-ә орагы говы гөрйән машгаладан чы-
кана меңзейән.
Хызматкәриң йүзүнде душнуксиз үйтгешме пейда
болды. Онуң утанчдыгыны, өкүнчдигини билип болма-
ды. Гепләнде өңки хайбаты ёкды.
— «Йигидиң аслыны сорама» диен геп бар түрк-
менде! Сен айдыланы эдибер!
— Сизиң өрән акыллы накылыңыз бар. Йигидиң
аслыны сорама, ол өзүниң нәхилидигини гепи-сөзи,
пайхасы-пәхими билен йүзе чыкарар диййәр түркмен-
лер. Шейле дәлми?
Хызматкәр йигит сесини чыкарман, йүзүни чытды-
-да, ызына өврүлмек билен болды.
— Оңатжа ойланып гөр! Хемише түпеңдир гама
билен онуп болмаз. Олар диңе орак заманыны гетир-
мек үчин герекдир — дийип, Баликов онуң йүзүне
сынчы назарыны дикди.
Атлының гидишиндәки бады геленириндәки ялы
дәлди...
Шол гүнлериң биринде гурлушыга сув акян сал-
маның сакасының йигрими әдимлик ерини текизле-
дилер. Гурлушыгың голайындакы гуйыны-да зәхерле-
дилер.
Бу затлар Баликовы ойландырды. Ол ене пикир-
дешлерини йыгнап, ягдайы мәлим этди велин:
— Шалтайың адамларыдыр — дийип, Мәммет дил-
ленди.
— Өрән догры. Бизиң иң гүйчли ягымызың бири
Шалтай. Ол хәзир әхли бозгакчылыгың ожагы. Оны
голдаянлар хем Момалак бай билен Агыл бая, Меңли
бая меңзешлер. Бизиң әхли ягдайымызы байлар гиз-
линлик билен Шалтая етирйәрлер. Ол хем өң гөрүп
гоян ялы, бизиң ичимизе аралашяр. Биз нәме үчин
Шалтай баганың нөкерлериниң арасындан өзүмизе ге-
рек ак йүрекли адамлары тапып билемзок? — дийип,
Баликов төверегиндәкилериң йүзүне гарап гүрледи. —

Ондан ичи битмән йеренлер кәндир. Зорлук билен
нөкерлиге алнанларам аз дәл ахыры!
Отуранлар башларыны атдылар. Баликов муңа
бегенди.
— Ханы, иши нәмеден башламалы? Бу барада
ким нәме маслахат бержек?
Илкинжи болуп Мәммет дилленди:
— Мениң пикиримче, бу иши илки билен Шалтай
баганың пириниң өйүнден башламалы. Окдан гечир-
мели. Эшидишиме гөрә, соңкы гүнлерде ишаның өйи
Шалтай баганың маслахатханасына өврүлипдир. Ола-
ры дерби-дагын этмели.
— Мәммет, сениң булардан яңа ичиң янып дура-
ныны билйәрин. Сениң айдышың боюнча ишлесек
Шалтая улы зарба урарыс. Көп затларың үстүни хем
ачарыс. Йөне халк нәхили пикир эдер? Ене тәзе гүр-
рүң мөвжемезми? Хәзир гызмалык этмегиң вагты дәл.
Мәммет додагыны ялады-да, бираз ойланышды,
йөне ян бермеди.
— Ёлдаш Баликов, мен ишаның ягдайыны юваш-
лык билен барып, аныклап гайдайын. Сен аркайын
бол. Мен сенден бижогап хич хачан башбозарчылык
этмен. Ол ишаның мени сува зыңанына көп йыллар
гечди. Инди ол мени танамаз.
— Шол ишан сениң айдян ишаныңмыкабери?
— Адамларың бирнәчеси шейле диййәр. Йүзи ке-
силениң йүзүне гөзүм душмәнсоң нireden билейин.
Сабыр селки бир затлар айтжак болуп горжанды-
-да, ене сесини чыкармады. Баликов хеммелере жо-
гап берип, диңе Мәммеди өз янында алып галды.
Олар гайтадан икичәк маслахата башладылар.
— Мәммет! Гайтадан ене бир ойлан. Шол иша-
нынка сени иберенимиз пейдалы болармыка я башга
бирини ибермелими?
— Василий Назарович! Мен диңе сизиң буйругы-
ңыза гарашян. Сизиң диениңиз биленем болян.
— Алтыбайы иберсек нәхили боларка?
— Башарар. Ол инди оглан-огланҗык дәл. Дога-
битди гаты тойнагы ийип гелйән оглан. Эгер мени
ибермежек болсаңыз, онда Алтыбай гитсин. Алтыбай,
түвелеме, дүшби оглан. Галан затларам гулагына
гуярыс.
Алтыбайы макулладылар. Шондан соң Мәммет

угруны тапып, ишаның аялы билен гүрлешмелидигини, оңа айтмалы сөзлери Алтыбайың гулагына гуйды.

* * *

Мәхүм табшырык алан Алтыбай гөкже күрресини мүнүп, гушлук вагты ёла дүшди. Ол Чаткөпрә етенде, гүн орта болупды. Илери йүзден букрелип гелйән гожа эшегини дебсиләп көпрә чыкды. Көприни орталаберенде, гожаның гарры мадасы хынчгырып ыза тесди. Дебсиленен гарры эшек көприниң дешигинден бәкүп гечжек болуп чененди, ене ыза серпикди.

Гарры гахаржан экени. Эшеги таяклады, алжыран эшегиң аягы көприниң дешигине гитди-де, тапыр-тупур ятыберди. Етмиш яшы арка атан гожа гапдала агды. Сағ аягы үзеңңиде галды. Ол еринден туржак болуп дызанып ятан экени. Муны гөрен Алтыбай мүнүп гелйән күрресини йылгына илтеди-де, гожа бакан ылгады. Онуң гөзүне гожа аглаян ялы гөрүнди. Якын барып серетсе, гожа гүлйән экени. Алтыбай эшеги деррев гапдала сүйрәп, аягыны көприниң дешигинден чыкарды-да, гожаны ёкары галдырды. Гожа гөзүни сүпүрип, үсти-башыны какышдырды.

— Угруң ханжак? — дийип, Алтыбай сорады.

— Губадага барян.

— Кейпиңе гезеленчми?

— О затлара элим етенок, иним! — Яшулы шейдийди-де, Алтыбайы башдан-аяк сынлады.

— Нәме, бейле көп серетдиңиз? — дийип, Алтыбай сорады. — Танажак болдуңызмы?

— Догрусы бир зат соражак болян-да...

— Аркайын сорабериң, агам. Мен бир еңиелук.

— Шейлеми?! Онуң ялы болса... Ханы, бу балшавик диен орс гелйә. Гаратай батырың айданлары болжакмыш. Гоюн билен гурт бир новадан сув ичжек, болчулык болжак диен гүррүңлер гүйжәп уградыла. «Губадагың кыбласындан гала гурлуп башланыпдыр. Онам шолар салдырямыш» дийип, улы говур эдйәрлер-ле. Бу затлар угрунда бар гүррүңми?

— Яшулы, шол айдылянларын хеммеси-де догры гүррүң. «Халк айтса галп айтмаз» дийипдирлер ахыры!

— Шейле болса-ха говы боларды. Бизем бир гөзүмизиң ачыклыгында деңлиги, болчулыгы гөрсек, башга арманымыз ёк.

Алтыбай өз аладасыны эдип уграды. Гүррүң арасында оңайыны тапып, Пир бабаның ёлуна бәш теңңәни садака айданыны, шоны элтип бермек үчин ёла чыканыны гүррүң берди-де, сорады:

— Яшулы, Пир бабаның аслы шу юртлумы?

— Ай, ёк. Бу пириң аслы бу юртл-а болмалы дәлдир. Бу пир дарганаталы ялы-ла. Арада бизиң гоңшымызың чагасының гөзүне чөп дүшди. Онсоң гоңшы гелин бизиң кемпири тиркәп, шол ишаныңка гитдилер. Олар пири тапмандырлар. Аялы бар экени. Оңа Нуржемал диййәр экенлер.

Алтыбайың йүреги гопды. «Шейлеми? Нуржемалмы пириң аялының ады? Бу шолдур. Мәммедиң айдяныдыр» дийип, ол тас дилленипди. Зордан сакландыда, гүррүңе гулак асды.

— Бизиң кемпир-ә шол зенан говы экени дийип, өвүп гелди. Шонда кемпир гүррүң этди, оларың аслы Дарганатадан экени дийип.

— Бе, бу пир Дарганатадан бу тайлара нәме себәп билен гелип йөркә?

— Ай, иним, мен ончасыны-ха билемок. Кемпирим: «Пириң яшажык, гөрмегей начары бар экени. Өзем сүйжи дилли экени. Гелим-гидимли ериң машгаласы-да» дийип, магтаб-а гелди. Мен-ә шол ишаны байларың той-садакасына геленде, даш гарасындан гөрүп галян. Өзем хачан гарасаң Шалтай билен гуйрук тутды болуп йөр. Онсоң, нәме, онуң голайына барып болямы. Ол ишаның бу вагт (муртуны палта чапян дәлдир. Шалтай ызына тиркәп йөрсе, өзүнем шу вагтлар (дөве дайы дийменсиң.

Илатың айтмагына гөрә, ишан инди хеле-мелe адамлары писиндем этмейәрмиш. Сөвеше угранда, пата берер ялы, хер батырда бир гүйчли пир болмалы ахырын. Инди ишана элтениң песинден гоюн-гечи болмаса, элини энегине етирип, пата-да бермейәрмиш. Гарып-гасар билен геплешмеги өзүне услыбам билмейәрмиш.

— Ховлукма, яшулы, бу затларың соңы гелер. Илиң гаргышыны алан адам хич хачан байнамаз.

— Иним, сен иң говусы, шол ишаныңка барып йөрмесеңе. Овал-а өйүнден тапмарсың, тапсаң-да, нә-

билейин-дә, бәш-үч теңңе үчин сени кабул эдәйжеги-ни. Йөне элтен незириңи аялына берип гайдыберсең болар.

— Ай, яшулы, таңра тәвекгел-дә. Гөвнүмден чыкарамсоң, киме беремде нәме маңа.

Булар хошлашдылар-да, херси бир тарапа совлуп гитдилер.

Алтыбай шол гидишине Пир бабаңынка гаранкы гатлышыберенде барды. Өйүң төверги ими-салалыкды. Нуржемалың диңе бир өзи гечмишини ятлап, элини маңлайына гоюп, хапа болуп отырды. «Инди мениң гүл өмрүм шейдип күл болуп гечермикә? Маңа бу көр алакадан дынмак ёкдур. Хув дийип, үм-дүзүме гидиберсем, мунданам бетер белалара сезевар болармыкам? Нә вагт, нә замана. Вах, гара багтым!» дийип, гөзлериниң яшыны саклап билмән сожаярды.

Нуржемал ишаның депсең ыранмаз мүлкүне, мал-дүнйәсине, өйүң болчулыгына, бир гылдан бесленип гейнениңе жиңнек ялы-да гуванмаярды. Бир нокада гөзүни дикип, ойланып отурып галмак эндиги йыгы-йыгыдан гайталанярды, йүреги тиз-тиз санчярды. Мәммеди ятлаярды. Ишаның өйүндәки аялларың берен азарлары гөзүниң өңүне геленде, эндам-жаны тикенеклэп гидйәрди. «Өте ялңышан экеним, Мәммедиң элинден тутуп, ер түкенйәнчә гидиберсем болжак экени. Жаханың гиңдигини инди билдим. Бу капыр, көр алака сезевар болуп, гөрмедик гүнлерим-ә галмады. Хениз-хенизлерем нәхак ажал депәмиң үстүнде гаймалап йөр-ә. Вах, инди мен киме герек дийсене? Маңа «гел бәри» дийип дуран хоссар-ховандар бармы? Ене бәш-алты йыл гечсенсоң-а, мени (поссуга доласаңам ит ысгамаз») дийип, ол бирден башыны дикледи. «Ил арасында Гара Йылгын батырың айданлары болжакмыш. Шол айдыланлар чын болуп, большевиклер дийилйән геләйсе, багтымың ачылаймагы мүмкин. Вах, менде онуң ялы багт нириде! «Ишаның аялы» диен тегмилимем бар-а мениң. Ишаны ёкласалар, менем аман гоймазлар».

— Салавмалейким!

Гам-гуссаның лайына батып отуран Нуржемал ховсалалы ягдайда еринден галды-да, салам берен йигидиң йүзүне йити-йити серетди. Соң онуң билен гөршүп төре мүрәхет этди. Алтыбай төре гечмеди-де, эч ишикде дызыны эпди.

— Мениң өз өйүмде-де отуран орнум шу.

Нуржемал геңиргенип: «Хер хили адам бар-ов» дийип, ичини геплетди-де:

— Хан огул, сени танамадым-ла — дийип, гөзүни сүзди.

— Дайза, мен узагракдан гелйән. Мени танамарсыңыз. Мени сизиң яныңыза Мәммет иберди.

Нуржемалың йүреги бөкүп гитди.

— Мәммет иберди?!

Онуң эсси айылып башлады. Агзы гурап гитди, дили айданыны этмеди, дилиң орнуна бир бөлек даш дуран ялыды.

— Хава, мени сизиң яныңыза Мәммет йөрите иберди.

— Ол нирәниң Мәммеди? — дийип, Нуржемал боглуп сорады.

— Сизиң өз йүвүржиңиз Мәммет-дә.

— Мениң йүвүржим бармы, задым бармы? Мениң Мәммет диен йүвүржимиң сүеги биреййәмлер чүйрәндир.

Бирден Нуржемалың гашлары чытылды. «Мени сынамак үчин эдйәндирлер бу ойны» дийип, газаплаңып башлады.

— Ойнажак боляңмы? Утанмаяңмы?

— Дайза! Адың Нуржемал болса, адамыңызың ады Кадыр ишан болса, арадан чыкан адамыңызам Халлы болса, мени сизиң яныңыза иберенем өз йүвүржиңиз Мәммет болуп билер ахырын.

— Тоба эссапырылла! Бу нененси гүррүң болды! Дүйшүммикә я-да гүндизликми? Сен Мәммеди нириден тапдың? — дийип, Нуржемал Алтыбайың алкымына гелди. — Сен, оглан, йөне мениң билен оюн эдйән болсаң, өлйәнчәм гүнәңи гечмен.

— Нуржемал дайза! Мәммет бар. Ол өйли-ишикли, аяллы, оглан-ушаклам болды. Хәзир оны гөреңде гөзүң докуняр. Хер эгнинде бир адам отурыбермели йигит болуп етишди. Илиң өңүне дүшүп кетхудалык эдип йөр.

— Хи-ви, ол бир вагтлар деря окланыпды ахырын! Ёк, хан огул, сен гөңиңден гел, мен инди ойналян яшымдан гечдим!

— Деря оклананам чын. Йөне оны гәмичилер

өлүмден халас эдипдирлер — диенде, Нуржемал Алтыбайы гужаклап, мөңңүрмәге башлады.

— Вах, мениң хоссар-ховандарлы болжак вагтым бар экени. Нерессежигим дири дийсене! Диллериңе дөнейин, эркәм, яшың узак болсун! Вах, худай жан менем иделжек экеним.

Нуржемал бирнеме өзүни дүрседи. Гапа тарап ховатырлы серетди. Соң алжырап, толгунып дурән Алтыбая зарынлап ялбарып башлады.

— Эркәм, мени Мәммет жаның янына әкит. Сизем етер-етмезсиңиз, бу өйден пул-зат әкидерис. Барыбир бу затлар о яшыгыркылмышың дабан азабы дәл. Оңайыны тапып гидели, эркәм! Шу довзахда гезенимден өленимем говы.

— Дайза, үчимизиң гарнымыз дояны билен дүнъе дүзелмез. Тутуш ил ач гезип йөр. — Алтыбай хас пессай геплән башлады. — Тәзе хөкүмедиң адамлары гелди, Мәммедем, менем шоларың янында.

— Вах, булар Шалтай ганхор билен зовзулдашып йөр диййән-ле, шол геп-гүррүңлер чын экен-ов. Хер гүн бир хыяла мүнйәрлер. Пәли азып йөр буларың. Мен бир сизе говшуп, ынжалайын, эркәм, әкидиң мени.

— Ёк, дайза, ялңышмалы, бүче чыдадык, ене-де азажык тагапыл эдели. Мен сени Мәммет билен хачан дийсенем душурайын. Йөне шу гүн-эрте дийсем яланчы боларын.

— Мәммедиң дирилигини билдим. Мен инди бу өйде бир гүнем дуржак дәл. Бу болуп йөршүмден өлениим мүң пай говы. Мәммет мени өз эли билен өлдүрсин. «Вах» дийсем намарт болайын. Ызындан галмажагым чын. Дири экени нерессәм. Сизи берен худая дөнейин!

— Дайза, сен мени диңле! Эгер нәмакул гөрсең, сениң диениңи эдели. Яныжа айтдым-а. Хорезминиң хәзирки ягдайындан өзүңем хабарлы экениң-ә. Эшидйәнсиң, Жүнейит хан енсе берипдир. Онуң ызында галан ганхорларам халк тизара гүмләр. Олар тәзе хөкүмедиң өңүне бөвет болжаклар, эмма инди башармазлар. Бу затлары бизе ёлбашчыларымыз айдяр. Тәзе хөкүмеди диклемәге башга юртдан көп адам гелмейәр. Диңе оларың векиллери ёлбашчылык эдйәр. Саглык болса, юрдуң эеси өзүмиз болмалы, дайза.

— Шу затлардан дынмак үчин, нәме иш этмели болса мен тайяр, Алтыбай жан. Йөне яныңыза әкидиң мени.

— Дайза! Ден хукугы газанмак үчин, илки билен обаның эжизлерини эзйәнлериң ёгуна янмалы. Шу ишде сениңем герегиң болжак.

— Ол диййәнлериң шу Шалтай билен бизиң өйүмиздәки көр алака дәлми?

— Оларың энтек саны көпдүр. Сениң энтек бу илде гөрмедик, билмедик залымларың-да көпдүр.

— Вах, доганым, булар ёк болянча, бизиң сачымыз дәл, сүегимизем агарар. Олар шонуң ялы көп болса, бәри-бәрде ёк болмазлар.

— О нәме үчин?

— Өзүң айдяң-а, оларың саны көпдүр дийип.

Алтыбай Нуржемалың йүзүне середип йылгырды.

— Гам чекме, дайза! «Горкана гоша гөрнер» дийипдирлер. Сен булардан гаты горкупсың. Бир өе йыгнанан душман дагы нәмежик.

— Шалтай диййлйән ган гусан гелен гүни өйүң даш-төвереги зындана дөнйәр. Бар ерлеримиз гаравуллы боляр. Иче-даша гирип чыкмага иниң без.

— Галавут этме, дайза! Бизиң аркадагымыз өрән гүйчли хем гудратлыдыр. Онуң дашындан аркамызда улы илем бардыр. Мәммет икимизем тәзе хөкүмедиң адамлары болдук.

— Эдйән ишиңизе дөнейин. Сизиң бойңыза дөнейин. Ханы, онсоң инди мен нәтмели?

— Сениң этмели ишиң, шу гүнден башлап сен ичден, биз дашдан херекет этмели. Сен зат билмедиксирәп, бу өйде өңкиң ялы болуп гезибермели. Гелен-гидене-де, олары гөренде-де отурып-туршуңы, йүз терзиңи үйтгетмели дәл. Бизиң билен арагатнашык сакланыңы хергиз-хергиз хич киме сыздырмалы дәл. Сыздырайсаң әхли ишлеримиз пуҗа чыкар. Ишан билен Шалтай сызайса-ха, дердиңе дога ёк. Шу затлары Мәммет табшырып гойберди.

— Эркәм, мен бу диенлериң хеммесини эдейин. Йөне Мәммедиң дидарыны бир гөрмесем дуруп билжек дәл.

— Яңы айтдым-а, хәзирки гүнүң ягдайыны. Сен бу тайдан гитсең, буларың нәме хыялларының бары-

ны биз кимин үсти билен билерис. Саңа көп зат багълы, Нуржемал дайза!

— Боля-да, онда чыдамалы боларын-да. Ене нәче гүнден Мәммеде душуп билеркәм?

— Дайза, догрымы айдян. Мен инди сениң яныңа голайда гелмерин. Йөне аңырсы үч-дөрт гүнден Мәммедиң аялы Бике дайзам яныңа гөрме-гөрше гелер. Бике дайзам геленде, ишана габат геләйсе, ахмал болман. «Бу гелниң келлеси айланян экени. Шу гелне бир дога язып берип гойбер» диерсиң. Йөне ишаның янында онуң адыны айтмаверин. Онуң себәбини соң дүшүндирерин. Сен ишаның хачан, нирә, хайсы вагт гидип, хайсы вагт гелйәнини билйәрсиң ахырын. Бике сениң яныңа өйүң адамсыз гүни гелмеклиге чалышар.

Нуржемалың эли агзына етди.

— Вий, буларың хышы-вушылап гыбатыны эдип йөрен Мәммет орслары билен Бике балчайлары мениң өз хоссарларым экени-ле!

— Хава, дайза, шолар сениң хоссарларың. Байлар, оларың ялхорлары Мәммеди масгараламак үчин она «Мәммет орс, аялына-да Бике балчай» диййәрлер. Бу сөзлер үчин олар песелмән, бейгелйәрлер, себәби оларың битирйән, битирмели ишлери шол. Балшавик-балчай дийленине Бике гелнежем гуваняр. «Хакыкы балчай болайбилсемдир» диййәр.

— Вах, болаверсиң, болаверсиң. Мениң багтыма, илиң-гүнүң ыкбалына болаверсиң! Йөне, херничигем болса, Мәммет жан мениң билен тизара душушжак болаверсин. Ишан ене дөрт гүнден гелйәр. Мен шоны анык билйәрин. Шу гүн Мәмметлере гидели-де, биригүн агшамара гайдып геләели.

— Гояверин, дайза! Мәмметлере гитмәге ховлукма. Саңа мен ене бир зат табшырып гитмекчи. Шу гүнден башлап өрән сересаплы бол. Болар-болмаз адамлар билен сөхбетдеш болма.

— Боляр онда, эркәм. Шу гүнден шейләк диңе сизиң айданыңыз билен боларын. Йөне тиженеверин. Менинем аркама тизрәк шемал чалсын.

Алтыбай чай ичмән уграберҗек болды. Нуржемал чаласынлык билен еринден галып:

— Сизе алла кувват берсин! Сизиң баран ишиңизи битирип, гиден ериңизден гетирҗегиңизе ынанян. Сен ховлуган болсаң, аз-ажык аяк чек. Мен хәзиржик гелейин — дийип, даш чыкды.

Алтыбай еринден туруп, гушагыны даңып дурды. Нуржемал эли чай халталы ичерик гирди.

— Мен гечен йыл көр алака билен гыгырышып, «Хүв» дийип, гачып гидибермегиңем хыялына дүшдүм. Шонда онун гизләп гояи тылласындан алып, шу чай халтаны ярты эдип гоюпдым. Ине шол. Шуны сенден берип гойберейин. Мәммеде элтип бер. Бу ганожаклары, эжизе ганымлары чалтрак ёк этмек үчин, шу пула көпрәк ат-яраг алсын.

— Боляр, дайза, бу диениңи эдейин.

— Ине, бу-да Халлының мүченек-мыкразы, чаккысы болмалы. Шу ганымың өйүнде послап дурмасын. Мәммеде элтип бер.

— Боляр онда хош, дайза! Мен гитдим, бу гүнэрте Бике гелнеҗем гелер.

— Боляр, хош эркәм, алныңы хак ачсын. Йөне Бикәни тиз иберҗек болавери! Гөзлерим ёлда болар. Вах, гөргүлиҗиклерим, бойларына дөнейин оларың. Салам айт, эркәм.

— Хош, дайза, саг бол — дийип, Алтыбай эшигине мүнди-де, ёла дүшди.

...Ортадан ёкаррак бойлы, мавы гөзли, мылайым йүзли, чаласын херекетли Василий Назарович гапыдан гирен Алтыбайы гөрүп, ийип отуран нахарыны гойды-да, лаңңа еринден турды. Йигдекче билен икелләп гөрүшди.

— Ишлер нәхили, Алтыбай? Гуртмың, тилкимиң?

— Балык ага, шоларың хайсысына мензейән? — дийип, Алтыбай дегишмә салып, Василий Назаровичиң йүзүне йылгырып серетди.

— Элбетде, гурда — дийип, Василий Назарович Алтыбайың эгнине какды. «Хә, болҗак. Мәммедиң айданыча бар экени» дийип ичини геплетди-де, Алтыбайдан хабар сорап башлады. Алтыбайың гүррүңлерини диңләнсоң, хаял этмән, Мәммет билен Бикәни чагыртды. Буларың маслахаты ярыгиҗә ченли довам этди.

Бике-де өз эден ишлери хакында гүррүң берди.

— Васил ага, мен Момалак байың, Агыл байың хызматкәрлериниңкиде болдум. Өз билшиңиз ялы,

барлы байларын херсинде икиден, үчден аял бар. Эмма гүнүдешлериң агзыбир яшаян екежеси-де ёк. Хачан гарасаң бири-бири билен гыр-тутуш. Олар гепде бири-бирини енжек болуп, өйүң әхли сырыныҥ ачыланыны дуймаң галярлар. Хызматкәр гелинлер билен о барада геплешип, оларың хайсыларына ынанып болжакдыгыны аныкладым. Оңайыны тапып, олар билен пугта гүрлешдим. Олара Ленинин суратыны гөркездим, саргытларыны гүррүң бердим велин:

«Вай-эй, Гара Йылгын батырың айданлары болмалы шу» дийшип бегендилер. Оларын Гаратая ынанышлары бу гөрлен дәл. Олар дел геп-гүррүн гулакларына илсе бизе етирмәге сөз бердилер. Галланың, бейлеки затларын гизленип гойлан ерлерини гөркезмәге-де тайяр. Мен олар билен оңайыны тапсам, саташып дурарын. Байларын тоюндан садакасы көп боляр. Ана, шонун өзем бизин үчин ачык ёл. Чагырылмасак-да барыбермели боля. Садакада әлем эдилмейәр — дийип, Бике йылгырды...

Әдил шол пурсат гапы ювашжа ачылды. Хеммелер ишиге серетдилер. Мәммет чалтлык билен дикелди, Баликов хем хәзирленди. Ишикден Сабыр селкиниң йүзи гөрүнди.

— Гел, Сабыр! Парахатчылыкмы?

— Үйтгешик зад-а ёк! Йөне яңы айланып йөркәм, ики гара гөзүм дүшди. Сакладым велин, ики саны гачар экени. — Сабыр селки йылгырды. — Олар тебип гелни гөржекдик, зерур ишимиз барды диййәрлер. Гелиберсинлерми?

— Аял машгаладыгы анықмы өзи? — дийип, Мәммет әтиячланды. — Бозгакларын хилеси болаймасын ене.

— Өзлер-ә гаты чепикси гөрүнйә! Сеслерем зенанынкы — дийип, Сабыр селки чынлакай гөрнүше гечди.

Мәммет онун билен тиркешип дашарык чыкды. Сәхел салымдан соң ики аял чекинженлик билен ичери гирдилер. Оларың гөзлери ховатырлы хем ховсалалы балкылдаярды.

— Гелин-гелин, чекинмәң! — дийип, Мила Михайловна мылайым сесленди.

Зенанларын бири Бикәни таңап чала йылгырды, «Өзүң көмек эт» диййән шекилде оңа назарыны дик-

ди. Бике хем мәхирлилик билен олара тарап йөнелди. Баликов зенанлара пәсгел бермезлик үчин дашарык чыкды.

— Доган жан, дадымыза етевери! — дийип, Василий Назарович гапыны япандан соң, оларын бири Бикәниң элине япышды. — Өзүмден кичи уям гидип баряр. Ичинден бир бела товлап тутды, асыл ядыранок. Тебип кемпире дамарыны овкалатдык велин, пейдасы ёк. Тебип кемпир бирзатлары әзибем ичирди, онуң непи дегмеди. Бичәрежигим товланып солуп баряр. О дүнъе-бу дүнъе йүзүңиз ак болсун, бир алач тапаверин! Палтамыз даша дегенсоң, нәме болса шол болсуна уруп бәри гайтдык. Хәли дуйсалар ала-гыкылык эдерлер... Өмрүңиз узак болсун...

— Бөври санжаярмы я-да?.. — дийип, Мила Михайловна гызыкланып башлады.

— Ёк, эдил гөбегиң үсти, элиңи дегирсең бөкүп дүшйәр. Товланып, гарасув болуп ятыр. Халыс ысгынданам гачды бичәре!

— Хәзир, затларымы алайын — дийип, Мила Михайловна ылгашлап башлады. Затларыны йыгнап йөршүне: — Бике жан, мениң билен гидевери — дийип сесленди.

Оларың янына Сабыр селкини-де гошдулар.

— ...Хич ким дуймады — дийип, Мила Михайловна доланып геленсоң, Василий Назаровиче гүррүң берип башлады. — Пахыржык зәхерленипдир. Байың өйүнде иш эдишипдир, гайтжак вагты олар иш хакы хөкмүнде бир загара билен дүйнден галан палав берипдирлер. Әри-хә даяврак болансоң, чай ичип-зат эдип гечирипдир, аялыны велин тас ажал алан экени. Бирже чагалары-да бар экени. Хернә ол шол вагт уклап ятансоң, ниймәндир, ёгсам ол хем зәхерленжек экени.

Мила Михайловна гахар гатышыклы агыр дем алды. Ядавлык билен гышарды.

— Гам чекме, мәхрибаным, бу гүн пукараның гөзяшына бегенйәнлериң итиң арт аягындан сув ичжек гүнлери узакда дәл... Дынжыңы ал, гүйч йыгна...

* * *

Шалтай обалардан йыгналан, басылып хем-де сатын алнан ок-ярагларыны Пир бабаныңкыда сакла-

жаклыгы макул билди. Шондан бәрем яшаның жайының төверегини гаравуллыды. Инди гижелерине ким гелсе-де аныкланылман, өйүң голайына гойберилмейәрди. Ылайта-да эркек адамларың кимдигини, нireден гелйәндигини, себәбини такыкламалыды. Яраглы йигитлериң бири Бикеден:

— Дайза, угур ханжак? — дийип, азмлы сорады.

Бике оңа үнс бермедиксирәп:

— Доганым, шу өңүмиздәки белент жай Пир бабамызың ховлусы дәлми? — дийип сорады.

— Хава, пирлик нәме юмшуңыз барды?

— Вах, доганым, мениң дердими гозгап нәтжек? Чага дырнагының зарыдырын. Онсонам башым айланып, гүнәшадан агып дүшйән. Гурбаны болдугым пири агзап, ёлуна бир зат айтдыгым дүнйәм гиңәп, гөвнүм карар тапайяр. Шуна бир незир айдыпдым. Шол незирими әлтип берждекдим хем-де өзүме бир бент яздырып алжакдым. Бу пириң адына дөнейин. Шу жайың гарасы гөрненден дүнйәм гиңән ялы болайды. Херне, багтыма өйүнде бар болайса ягшыдыр.

— Пир өйүнде ёкдур. Барсаң барыбер.

— Пир болмаса, аялы бардыр. Дуз торбаларындан бир дүвүр дуз алып гайдарын-да.

Бике ичерик гирен вагты Нуржемал ожагың башында гышарып ятырды. Агыр ойлардан яңа онуң келлеси ярылып барярды. Бике Нуржемалы гарса гужаклап:

— Йүвүржинден көп салам — дийди.

— Хи-ви, йүвүржимиң Бикесимидиң! Гарашып йөрдүм — дийип, Нуржемал товсуп ериндем галды-да, онуң маңлайындан үч ёла өпди. Сонра гояныны-гөтеренини билмән, ики яна йүврүп, Бикә сылаг-хезет эдип башлады.

Нуржемалың бу голайларда шейле толгуны, шейле бегенени ядына дүшмейәрди. Ол отурярды, енә турярды. Өйүң ичиндәки затлары дүзедишдирен болярды. Шол йөршүне:

— Сизден айланайын. Аркамың сөеглери — дийип, ызыны үзмән пышырдаярды.

Нахар башының гүррүңи гызышып гитди. Бике башындан гечиренлерини учдантутма гүррүң эдип берди. Нуржемал бу гелниң шол бирвагткы көмек соран гыздыгыны деррев танады.

— Эдил болсаңы экилен ялы, йүвүржиме саташайшыны! — дийип, оны ене гужаклады. — Бике жаным, әзизим, сен багтлы экениң. Менем шу гүнден башлап өзүми багтлы хасап эдйән. Икимизиң ыкбалымыз даш ярыпдыр. Гөрйәңми, сен барып мениң Мәммедиме говшупсың. «Өңүм боландан соңум» дийипдирлер. Эншаллаcа, инди бизиң багтымыз ачылар. Ханы, инди маңа Мәммедиң ягдайларындан хабар бер.

— Ховлукма, гөвнүме болмаса, ичде-дашда бизе гызыкланян адамлар бар ялы.

— Догры айдярсың, Бике жан. Бу өе гуйруклы ит гирйә, гуйруксыз ит чыкя. Сен сорама, мен айтмайын. Биркүч гүнден бәри-хә өйүмизе ягы дөкүлен ялы. Бар еримиз гаравуллы. Өңкүже гүнүмденем айрылдым. Хакыт, капаса дүшәйдим. Мен бир даш-төверегә середип гелейин — дийип, гапы килими галдырды велин, гөрсе, бир нөкер ишикде гүймең-сүймең эдип йөрен экени. Муна Нуржемалың гаты гахары гелди.

— Бу эдйән ишиңиз нәме? Инди мениң гапыма-да диңләп йөрмүсиңиз? Ханы, барың, өз ишиңиз билен болуң. Инди маңа-да мүңкүрлик эдип башладыңызмы я-да башга бир хыялыңыз бармы? Пир ёк вагты мениң өйүмиң төверегинде сүмсүнип йөрсеңиз ил-гүн нәме диер. Тоба этдик. Өзи гелсең аныклашмасаг-а болмаз муны.

Нөкер башга нәме дийжегини билмән:

— Әлти эже, кәйинмәверин! Биз өйде нәме хызмат барка дийип сорамак үчин гелипдик — дийди-де, бир тарапа гышарылып гитди.

— Хызмата адам бар сизденем башга — дийип, Нуржемал хас гатырганды.

Нуржемал доланып ичерик гирди-де, Бикә: «Гүррүңиң ахенини үйтгетмели» диен ышарат этди. Доданыны дишләп, башыны яйкады-да, ашак отурды. Шейлеликде, булар тә яссын вагтына ченли өз дертлеринден, кеселчиликден, Пир бабаның шыпагерданлыгындан алавагырды болуп гүррүң этдилер. Оларың гүррүңлеринден үйтгешик бир зат аңмадык нөкерлер ятмага гитдилер.

Бике билен Нуржемал ёргана гиренлеринден соң, тәзеден хал-ахвал сорашып башладылар. Бике тирсегине дикленип, яңагына аясыны гойды-да, ювашжадан пышырдап башлады.

— Маңа табшырылышы, сизден эдилҗек хайыш шейле. Тәзе хөкүметиң адамлары сизиң өйүңизиң үстүнден геленлеринде сен олара көмек этмели. Гизленип гойлан затлары өз эллери билен гоян ялы болсунлар. Мәммет дагы саңа эртирден гиҗә галман, шонуң аладасында болсун дийдилер. Булар мекирдир, дәнесини, гызылыны эййәм билинмез ялы эдендирлер.

— Боляр, Бике җан. Ясы яныӊ ерде болсун. Билйәнлерими хәзирденем айдайын. Буларың галласының көпүси-хә гоюн ятагыӊ ичиндәки уруда болмалы. Ики мүң батман бугдай болса илерки белентлиге гөмүлди. Онуң үстүне гара маллары, атлары даңярлар. Ишан алтындан ясалан күндүги билен тылла пишигини инди көп вагтдан бәри өз янындан гоймаяр. Атының сыртындакы халы хоржунында сакляяр. Алтын пулларыны ниреде гояныны билҗек боларын.

Ол соңкы гүнлерде өзүнден өзгә ынанмаяр. Шалтайың гетирен ок-яраглары ёкары йүзден гөрүнйән харабалыкдакы хүҗреде болмалы. Харабалыгың төвереги көп гүнлерден бәри гаравуллы. Ол гаравуллар хич киме гөрүнмейәрлер. Харабаның голайына барсаң велин, алкымыңда хәзирдирлер. Алтмыш ики саны теке халымыз барды. Шонуң отуздан говрагы бар шу тайларда. Галаныны нирә гүмләнини билемок. Осмакладып сорап билҗек боларын. Халыларымызың галанлары-да шу төверекден узакда дәлдир. Үч йүз йигрими саны гара багана билен, етмиш ики батман йүни Эйрана гечирҗек болуп, хүҗреде гаплап гойды. Олары ок-ярага чалышҗакмышлар. «Гудратымызы шол ок-яраг геленсоң гөрерлер» дийиб-ә гүррүң эдйәрлер. Элбетде, бизиңкилер гапыл галаймазлар-да! Хабардар болмасалар буларың ызына дүшүп ләңкүлдешип йөренлер-ә аз дәл.

Бике догумланып:

— Элтим, сенден этҗек улы хайышым! Биринҗиден-ә, шу гүнден башлап ахмал болма. Өзүңи сакла. Геп-сөзүңден аңлайшыма гөрә, булар саңа ынанмаян экени. Бу ишаның хәсиетини дүзүв диймейәрлер. Зелер етирҗегини билсе, ёгуңа янаймагы ахмал.

— Боляр, этияжы элден бермен. Ишаның ягдайындан турувбашдан хабарлы мен. Йөне мен сизиңкилер геленде нәхили ёл билен яңкы айдан затларымы гөркезип билерин?

— Айданларыңы ятда сакларын. Барды-гелди ериңи үйтгедәйселер, я-да соң ене зат гизләп гойсалар, сен бир затлара гүйменен бол-да, шол төвереклере бир хатар айлан. Бизиңкилер этмелисини билерлер.

— Бу тая гелйән-гидйәнлериң маңа меңзешем көп. О нәхили болар?

— Сени гөренден танаҗак, херекетиңи сынлаҗак адамлар бизиңкилериң арасында болар. Ядымдан чыкманка ене бир зат айдайын. Эгер ишан яңкы айдан затларыны өз эли билен берсе, онда сен зат билмедиксирән бол-да гезибер.

— Вах, Бике җан, хей, өз өмрүнде «ишан-молланың элинден үч шайысыны алдым» диен бенде габат гелдиңми? Ишан өлҗегине гөзи етәймесе, кишә бир дүвүр зат берерми. Ёгсамам, Бике җан, бу айдыляң гүррүңлер хачан, хайсы гүн боларка?

— Сен буларың сырыны билибер. Бизиңкилер узаклашдырман гелерлер. Мен ховлукмалыдыгыны олара деррев етирерин.

— Шейдевери, Бике җан, шейдевери. Баран бадыңа айдавери. Мени бейдип көр алака хорладып йөрмесин. Нирә гитмели болса, ызына дүшмәге мен тайяр. Маңа инди әр герек дәл. Сизе барҗак-да, чагаларыңа гөз-гулак болуп отурыберҗек. Галан өмрүмде өз эркиме болуп, гитҗек ериме гидип, барҗак ериме барып, аркайын гирип-чыкып билсем, өзге арманым ёкдур. Гөвүн ачышып, йүрек дөкүп, дердими эгсер ялы адама-да зар болдум мен. Сениң билен сөзлешип гөвнүм ачылайды.

— Элтим, саңа ядымдан чыкманка ене бир гүррүң айдайын. Сен хич кимиң янында ишаның гыбатыны этме, оны яманлама. Гайтам, онуң гөз-гулагыдыр-ов өйден адамларың янында оны өвүп арша чыкар. Онсонам, тәзе хөкүмети яманла, ишана дегип болмаз, мунуң гудраты гүйчлүдир дийип гүррүң эт.

— Боляр. Айдышың ялы эдерин, Бике җан, сенден хәлиден бәри бир зат сораҗак болуп отырын велин, ара сөз дүшйә-де галайя. Лейлиң диенлери ким? Ол Гара Йылгың батырың диййәнимикә? Ол адамың гүррүңини көп эдйәрлер. Булар шондан худайдан горкан ялы горкярлар-ла.

Бикәнин гарашан пурсады гелип етди.

— Сенин шол адамы гөресиң гелйәрми?

— Дийәнин нәме, Бике җан. Шу гудуз ачып йөрен ганхорлары амана гетирҗек ховандар-хоссар адамы хей-де менин гөресим гелмезми?!

— Гөресиң гелйән болса, ине, шол ховандарын суратыха шу — дийип, Бике Ленинин суратыны пессай янып дуран чыраның ягтысына тутды. Суратдан гөзлери сүзүгрәк, мәхрибан, мылайым адам серединп дурды.

Нурҗемал Ленинин суратыны гарбап алып, илки билен маңлайына дегирди, тогап этди, соң багрына басды. Бирденем ишиге тарап серетди. Онуң илдирилгидигини гөрүп, сураты тәзеден сынламага башлады. Соңра йылгырып, Бикә сораг берди.

— Бизиң өе байлар, моллалар үйшенде «Бике балшай» дийип бирхили гүррүң эдйәрлер-ле. О нәме дийилдиги? Я саңа диййәлермикә?

— Хава, маңа диййәрлер.

— Нәме үчин бей диййәрлер?

— Ховлукма, онам узаклашдырман билип уграрсың.

Бикәниң бу сөзүне Нурҗемалың йүзи ал-элван өвсүп гитди. Арзув этмекден яңа онуң гөзлери яшарып гитди.

...Нурҗемал Бикәни эшигине мүндүрип ураган вагты Мәммеде, Алтыбая хем-де онун ёлдашларына җан салам айтды.

Бике көне куртесини башына бүреди-де, эшигиниң башыны гала тарап гөнүледи.

* * *

Шол дөвүрде обаларда гурагыры, гарахассалык, өйкен кесели, гөзагыры, мама, гызамык ялы кеселлер җөпди. Бу кеселлериң көвагт өз депелериңден бела болуп инмеги адамлары хасам эҗизледйәрди. Халтасыны илиң хасабына долдурмагы эндик эдиненлере, ики гөзи өзгелериң элине дикиленлере бу затлар тутарык болярды. Олар ызыны үзмән садака, хүшүр-зекат берип беланы башдан совмалыдыгыны вагыз эдйәрдилер. Кәбир етер-етмезлере болса көпчүлигиң ичинде: «Айдан садаканы берен дәлсиң, шонуң үчин

гудраты гүйчлүниң саңа гахары гелендир. Гөз гөркезмек үчин кесел ёллаңдыр» дийип дегсинйәрдилер.

Мила Михайловна оба гелен гүнүнден башлап, гарып-пукаралара көмек эдип уграды. Догрусы, обада бир йүрекли тапылянча онуң яшы угрукмады.

— Онуң дәри-дерманының нәмеден ясаляны белли дәл. Шонуң янына барып, тениңи гөркезениң йүзүне бакмагам пәл дәл — диен гүррүңлер обаның ичинде ат салярды.

Шол арада ичиянгынлылар:

— Яш чагаларыңыздан хабардар болуң, гөзүңизден салмаң. Тәзе гелен орс хелей чага огурлап, шондан дерман ясаярмыш — диен гүррүңи-де яйратдылар.

Илчиликде бу ялан геп-гүррүңлере гулак габардянлар-да аз дәлди. Аяллар шу төверекден гечәнлеринде Мила Михайловнаны гөрҗек болуп азара галярдылар.

Мила Михайловна хем олар билен өвренишҗек болуп чыр-чытырды. Йылгырып хабар гатярды. Билйән сөзлерини айдышдырярды. Онсоң оба тәзе гүррүңлер яйраярды.

— Токга тебип: «Доггор хелейиң йүзи ак ялы, гөзлери эдил буз ялы совук» диййә велин, ялан экении-ле, гыз!

— Хава-ла, йүзүни гөрениңде гөвнүң гинәп гидйәр.

— Шондан адама яманлык чыкса, онда мен-ә билмедим...

— Тебиплер бахыл боляр ахырын, ол бу гүррүңлери алян аклыгындан кесилерин дийип яйрадяндыр.

— Ким нәме дийсе-де, мен-ә өзүми шол гелне гөркезҗек. Токга тебибиң айдан затларының чигит ялыҗагам непи дегмеди.

— Гөркезениңде нәме гыз, гепиңе дүшүнмесең, нәме эм буюряныны билмесең...

— Гепини аз-овлак дүшүндирйәрмиш. Түркменлериң арасында өңем яшанмыш. Дүшүндирип билмедик ерини Бике балчай айдып берйәрмиш.

— О затлары нирeден билйәң, гыз?

— Хемме киши икимиз ялы дәл. Задың соңуна галып йөреңок. Огрын барып гайдянлар бар. Хо гүч гайракы обадан бир аял гелипдир. «Җанымдан доюп бардым. Хемме зада разы болдум. Юмшак ериме

инне дуртди-де, бар азары сордурып алды шол оро гелин» диййип, гүррүң эдипдир соң.

— Тоба худайым, хей, тенице инне гирер-де, оңа-да чыдап боларм ы, гыз?

— Чалажа жызлап гитди дийййәмиш, билмәнем галдым дийип гүррүң берипдир бир тойда. Гулагы билен эшиден бар.

— Жадыгөйдиги чындыр шонуң. Хәзир агырыны айран ялы болярдыр, йөне соң бир сынаңы алып дүшер ол.

— Гөзагырыны-да деп эдйәрмиш ахыры, өзүниң гүйчли дерманы бармыш. Жадыгөй нәмишлесин. Онуң ялы болса дәли-депиге, зыянла-зеперлә середерди ахыры.

— Жадыгөй дагы дәл, мениң гайын атамың башам бармагындан бир бела дөреди велин, тас алыпды бичәрәни. Нәче гезек окатды, пейда бермеди. Иң соңунда шоны чагыртды.

— Ине, ине... Геп-ә сенде экени.

— Илки хич ким билмесин дийип, дине гижесине чагырып гетиртдилер. Инди азары айрылып, ярасы битип башлансоң, янына барана айдып отыр. Геп этселер эдиберсинлер, гижеси билен ит ялы увлап чыканымда-ха бириниң шепагаты дегмеди диййә...

Ине, шейдип тәзе тебип гелниң элиниң еңилдиги, окувлылыгы, онда Лукман Хекимиң китабының бардыгы, дерманларың хем от-чөпден ясаляндыгы барадакы гүррүңлер өңки ялан геплери басмарлап башлады. Бу затлары Бике үйшмелеңе баранда, обаның аялларына айдып берйәрди. Соң ол гүррүңлер хер өйде диен ялы огрын-догрын гайталанярды.

Мила Михайловна Бикәниң өзүне-де хайсы дерманың нәмә эм болярдыгыны, хайсы кесели нәхиля эныкламалыдыгыны өвредип башлады. Ол Бикәниң эткешлигине хайран галярды. Соватсыз бойдашының укыбына гуванярды.

— Асудалык боландан соң, сен хөкман окамалы. Бике жан, сен түркмен зенанларының арасында илкинжи алымларың бири боларсың — дийип, бегенчли айдярды.

Бу гүнем агшамаралар Бике Мила Михайловнаның янына гелипди. Лукман гелин бойдашына адамың сыналарының бири-бири билен багланышыгы,

хайсының нәме эдйәндиги, хайсы кеселиң нәмеден дөрейәндигини дүшүндирйәрди.

Йөнекей түркмен гелни үчин бу затлар сырды. Йөне Мила Михайловна дүшүндирдигиче олар адаты зада өврүлип барярды. «Билимли болсаң гөр, нәхили гең-энайы затлары билип болян экени» дийип, Бике ойланярды.

Шол вагт дашкы гапы шыкырдан ялы болды. «Әхем-үхем» дийлен сес эшидилди.

Мила Михайловна илки үшерилди, соң кичижик далана чыкды. Бике хем отурып билмеди.

Ич ишикде дуран аял:

— Саламәлик — дийип сесленди-де, баш доңуны ёкарык галдырды. Мила Михайловна оны деррев танады.

— Хә, сизми, гелиң-гелин, чекинмәң! — дийип, мылайымлык билен гепледи. — Түвелеме, бужагаз гыз өз гызыңмы? Мәхирлиже экени.

Эжесине гысылып дуран эли дувүнчекли гыз сарыягыз, мавы гөзли аялың чалгыртлап түркменче геплейшине, эгин-эшигине хайран галярды. Бирден ол доктор аялың сөзлерине йылгырып гойберди. Онуң гаража гөзлери билесигелижилик билен балкылдаярды.

— Бизем Дойдук жан билен сизе...

Доңуң ичинде болан пасырды оңа сөзүни соңламага май бермеди. «Гыйк-гыйк!» эдип богук сес эшидилди. Шондан соң янкы аял товугы гизлемесини бес этди-де, оны Мила Михайловна узатды.

— Ал, доганжыгым, дердимден дындардың. Союпжык ий. Башга бир артыкмач задымыз болманы үчин...

Мила Михайлованың йүзи гызарып гитди.

— Мен кесел бежерениме хак аламок ахыры. Экит-де өзүң чагажыкларың билен ий. Товук чорбасы өзүне-де пейдалы...

Гелен зенан алжырап, Бикәниң йүзүне серетди.

— Ёк-ёк, аклык дәл. Мен таңрыялкасын айдайын дийип... Онсоңам сиз бизиң обамызың мыхманы ахыры.

Соңкы тапан сөзлерине янкы аялың өзүниң хем йүзэ ягтылып гитди.

— Алмасаңыз өйкеләрин.

Ара Бике гошулды.

— Мила жан, инди алмасаң болмаз! Йөне, дайза жан, азара галмалы дәл экенициз. Доктор гелин сизи мугт бежерди, ол хич кимденем хак алмаяр.

— Мен ак гөвнүмден... Өйде гөвнүме бирхили болды дурды. Қакасы-да гит диййп гоймады. Бике жан, өзүн билйән ахыры...

Бирден Мила Михайловна йылгырып гойберди. Онуң сынчы назары гызжагазың элиндәки яглыгың ичинде нәме барыны деррев аңыпды.

— Гелиң, шейделин — диййп, ол йылгырмасыны довам этдирди. — Мен кичижик доганжыгымың гетирен совгадыны алып галян. Товугы болса сизе — ызына совгат берйән.

Гызжагаз эжесиниң йүзүне серетди-де, уяла-чекине ичине он саны юмуртга салнан дүвүнчеги узатды.

— Ынха, бу боляр. — Соңра Мила Михайловна якы зенана йүзленди. — Өйкелемән, йөне инди ялбаржак хем болман.

Энели-гыз алкыш барыны ягдырып, ызларына доланмакчы болдулар. Мила Михайловна олары саклады.

— Түркменлер сачагы бош гайтараноклар ахыры — диййп йылгырды-да, ичерик гирди. Эли сүйжи-көкели чыкды. Олары гызжагазың элине тутдурды-да, онуң башыны сыпап гойберди.

Якы аял бир ай төвереги мундан өң огрынлык билен Мила Михайловнаның янына гелипди. Тебип кемпир дердинден ачжак болуп, онуң эндамына от басыпдыр. Соң онуң ызлары азып, иринләп гидипдир. «Тас өмурлик майып болан экениң» диййп, Мила Михайловна деррев эм этмәге гиришипди. Оны дертден дындарыпды.

Мила Михайловна ериндeн турды-да:

— Сизин адамкәрчиликли, акгөвүн халкыңыз бар, Бике жан — диййп, бойдашыны гужаклады.

• • •

Тәзе хөкүметиң юрды доландырып башландыгы барадакы гүррүң чөлдәки чарва обаларына-да барып етди. Гаплаңгырың гүнбатарсындакы обада яшаянлары

— Оңа башлыклык эдйәнем шол Гара Йылгың батырың дөрәр диййән герчегимиш.

— Ол-айт, онсоң хәзир ол Губадагдамыка?

— Губадагда нәме ишлесин. Екарда бир ерде отуряндыр ол — дийшип, анықламагы йүреклерине дүвдүлер.

Ики атлы ёла дүшди. Олар ара ятып, Василий Назаровичиң янына гелдилер-де, онуң билен мәхирли саламлашып, нәме үчин геленликлерини мәлим этдилер. Төвереги небсевүрлик билен сынлап башладылар. Ахыры оларың яшулысы бирхили яйданыбрак:

— Онсоң би тәзе хөкүвмедиң башчысы шол Гара Йылгың батырың дөрәр диййәнимикә? О ниреде? Гөрүп болмазмыка оны? Биз шоны гөрмегиң арзувындадык — дийди.

Василий Назарович бу гүррүңе бада-бат онлы дүшүнмеди. Мәммет онуң ягдайыны аңды-да:

— Гөрүп болар. Гөрүп болар. Ине, ол — диййп, Владимир Ильич Ленинин суратыны яшула узатды.

Геленлер сурата эсли вагт серетдилер. Онуң башының ачыклыгына геңиргендилер өйдйән.

— Элбетде...

— Шейле болмалыдыр-да — дийшип, өз араларында пышырдашдылар. Соңра ене яшулы адам дилленди.

— Бу сураты бизе башы билен берип билмеамисиңиз? Оба адамларына гөркезсек.

— Берип билерис, берип билерис. — Гүррүңе инди дүшүнен Василий Назарович:

— Сиз бу сураты оба адамларына хөкман гөркезиң. Айратынам гарып-гасарлара гөркезиң. Бу оларың ховандары — диййп, дабаралы гүрледи-де, мыхманлары чая чагырды.

Узакдан гелен мыхманлар гижеси билен укламан диен ялы, тәзе хөкүметиң адамларының гүррүңлерини диңледилер. Гүррүңиң аграмлы тарапы тәзе дүзгүнлери гүйже гиризмек, хөкүмети гуружылара якындан көмек бермек, гарып-пукаралары ганхорларың, эжизе ганымларың газабындан азат этмек барадады.

Эртесиди. Чарва обасындан геленлер ене гурлушыгы сынлап башладылар. Губадагдан арабалы даш чекилип, лайдан керпич гуйлушы, соң онуң өрүлиши олар үчин тәсинди.

— Керпичден өрүпсиңиз велин, билип болмаз пе-

лек ишиниң, бирден дивара дүе-сүе сүйкенәйсе керпичлер пытрашып сөкүлибермез-дә хернә!

— Ёк, олар бири-бирини саклар ялы өрүлйәр. Аралары лайдан долдурыляр. Дашыны сувап гойберерис велин, палчыкдан салнан дивардан-да мәкәм болар.

— Онсоң бу жайларда ким яшамалы? Я хөкүвмедиң адамлары үчинми?

— Бу жайлар хеммелериңки болар.

— Бий-ә бирхили. Ханы, молланың хеммелер билеле ятып-турмалы диени ялан диймедиңизми?

— Хер ким өз өйүнде ятып-турар. Хеммелериңки диййәним, меселемки, доггорхананы алып гөрели. Шу жайларың илери четкисинде докторлар отуряр. Сен гелсең-де дердине эм эдип гойберйәр, мен гелсем-де! Башы агырып, балдыры сызлан шол ере барыбермели. Онсоң хеммәнинки болмаярмы нәме?!

— Хә, шейле дийсене! Онсоң бу аклыгы йыгнап отуран адам болямы я доггор өзи алып хөкүвмеде берйәрми?

— Аклык диен зат ёк. Кеселиң мугт бежерилйәр. Дерман хем мугт.

— Хөкүвмеде зыян болмазмы онсоң?

— Тәзе хөкүметиң артыкмачлыгы хем шонда-да. Окатмагы-да, нәхошлара, гаррылара серетмеги-де өз үстүне аляр, шол затларың чыкдажысыны өз жүбүсинден чыкаряр.

— Бә-ә, шол эртекилердәки адыллык болжак-да онда! Шо гүнлери гөрсек, огул-гызымызың шонуң ялы затлара эе боланыны гөрсек арманымыз ёк.

— О гүнлери гөрмек үчин хеммәмиз дең депренмели.

— Биз, нәме, керпиж-ә өрүп билемзок, йөне өзүмизде баржа затлары аямарыс.

— Шолам шу вагт бизе улы көмек.

— Биз сизе көмек эдерис.

Чарва обасының векиллери тәзеден дүнйә инен ялы болуп ызларына доландылар.

Бу атлыларың гелерине сабырсызлык билен гарашян чарва обасының адамлары деррев бир ере йыгнандылар. Гидип геленлере сораг барыны ягдырдылар. Оларың гөркезен суратына хайран галып серетдилер.

— Гара Йылгын дийилйән бихэл адам дәл экен-ов!

— Велилигине шек ёк — дийшип, говы-говы болсадылар экдилер. «Алма биш, агзыма дүш» этмели дәл. «Ятан өкүзе йим ёк» дийипдирлер. Херекет этмели. Тәзе хөкүвмеде көмек этмели» диен карара гелдилер.

Олар хер өйден бир дүе я-да бир кәшек, чәкмен, долак, йүн йыгнап башладылар. Арасса халта тапып, оны-да гуртдан долдурдылар.

— Чай билен иерлер — дийдилер.

«Дама-дама көл болар» диенлери, ики гүнүң довамында йыгнанан затлар бир кервенлик болды. Дүелериң йүки чекилип ёла ураадылжак вагты Акдепәниң базарындан галла гетирен бири:

— «Палта гачанда» басмачылар билен тәзе хөкүвмедиң адамларының гүйчли чакнышмасы башланыпдыр. Бу вагт чөлүң хемме еринде адам бар. Ирев-де-биревлик. Кимиң кимдигини билйән ёк. «Ит эесини, пишик бикесини тананок». Алла сакласын, яман замана болды — дийип, якымсыз гүррүң тапды отурыберди.

Чарвалар бир-бирлериниң йүзлерине середип башладылар.

— Херничигем болса гитмек герек! Лебиз эдиленсоң, хөкман бармалы. Нәме болса манлайдакыны гөрүбермели болар-да. Тутсалар галла чалышмага барярыс диерсиңиз-дә!

— Макул геп. Йөне ёла белет адамдан биркиси гитмесе болмаз.

— Чарва чагасының чөле нәбеледи бармы-айт!

— Ай, ёл меселеси хич-ле. Йөне башга бир зат үчин оңайлы адам тапмалы болар.

— О нәме дийдигиң болды? Башга нәме зерурлык бар?

— Хамала диели бизиң өңүмизден түркмен дилине дүшүнмейән орсуң адамлары чыкды-да? Ханы, онсоң нәтмели? Бармагың билен кә ери, кә асманы гөркезип, элиңи келеменлетжек дуржакмы?

— Бә-ә, сениңкининем жаны бар-айт! Бу вагтлар юрт булашык, тентирешип йөренлер кән. Тәзе хөкүметиң гаршысына чыкып йөрен сакгаллак бабай орус-лар-да бар.

— Шоң үчинем бизе дилмач герек болар.

Чарваларың бири өзбашына хүңүрдеди.

— О гүн мен Марыдакы агама хат яздыржак болуп, «Акжагуйма» барып гайтдым. Идәп баран моллам-да узакдакы обаларың бирине жыназа гиден экени. Соватлы тапып болавок велин, сизе ики дил билйән окумыш герекмиш.

Чарваларың бири гүррүңе яңы дүшүнди өйдйән, ериңден туруп, ынамлы гүрледи.

— Орс дилини билйән-ә бар.

— Ким-айт ол?

— Аллаберди.

— Аллабердиң ким? Сениң ядыңа ики ятымлыкдакы бири дүшди өйдйән.

— Янкы мая дүйәни гетирип гиден начарың оглы-да. Ики ятымлык нередемиш, өз обамызың огланы ахыры.

— Голайда гөчүп гелен Аллабердини айдяңмы?

— Хава, Атаназарың егени-дә!

— Ол орс дилини билйәрмикән-айт? Сизи ойнан болаймасын ол шейтаның чагасы.

— Аллаберди диңе орс дили дәл, эрмени дилинем билйә. Аллаберди демир ёл боюнда олар билен ишләпдирем, бир жайда яшапдырам. Шеддат ялы-лай. Диңе дилини дәл, эдим-гылымларыны, дәп-дессурларыны-да өвренипдир оларың.

Чарваларың йүзи ачылды. «Гетириң оны, чагырың оны» дийшип вагырдашдылар.

Йигитлериң бири Аллабердиниң ызындан ылгап гитди. Бу хабары эшиден Аллаберди ийип отуран наныны-да ташлап, бөкүп ериңден турды.

Ол гөзлери учганаклап дуран жуван йигитди. Бәлчиремеги, артыкмач сөзлемеги-де халамаярды. Ол какасы арадан чыкансоң өңкүсинденем ыкжамланыпды. Оны гөренлер: «Мениңем оглум Аллаберди ялы йигит болуп етишайсе» дийип, арзув эдйәрдилер.

— Ынха, бар-ёк малларыңы-да берип гойбер. Герек дийселер өйүңи-де бер. Гынансам кыблам терс дөнсүн. «Ил онласа, атыңы сой» дийипдирлер. Халкың пейдасы үчин аяжак задымыз ёк. Эмма мен сени онуң ялы ёвуз ёла уградып, ызындан гарап галабилмен — дийип, энеси кес-келләм ылалашмады.

Аллаберди энесине айдып гөрди, дийип гөрди, ялбарып гөрди, болмады. Энеси ики гөзде бир яш болуп:

— Кәшгә көпүм-күжүм болса, ол башга гүррүң: Сенденем айрылсам, онсон мен нәтмели? — дийип, ер депди отурды.

— «Кыркың ичинде жаныны гайгыран капыр» дийипдирлер. Какамы, нәме, ёл басып йөренлер өлдүрипми? Гөрдүң-ә ажалын етсе кеселләп өз өйүңде-де өлйән. Муңа гитжек йигитлерден мениң нирәм артык. Я-да мениң жаным оларыңкыдан сүйжүми? — дийип, Аллаберди эжесини эркине-черкине гоймады. — Эже, мени адам эдип, саңа гошмак максадың бар болса-ха ибер. Менем иллер билен таншайын, билшейин, достяр газанайын. Илиң дердине ярасам арманым нәме — дийип, эжесине гара чыны билен ялбарды.

Эжесиниң йиданяныны гөрүбем:

— Эже! Мен-ә шу сапар ругсат этсең-де гитжек, этмесең-де гитжек — дийди.

— Хәзир әден ериң басмачы, басан ериң галтаман. Ынха, эшидип йөрсүң, хер гезек Көнәниң, Порсыңың, Дашховзуң базарына гиденлерем ёлларда басмачылара сезевар болуп, гөрги барыны гөрүп гелйәрлер.

— Эже, бейле ховсала дүшмесене. Ругсат эт. Деңдушларымың хатарындан галмайын. Гайдышыным саңа Ыланлының базарындан кешделенип тикилен яшыл чәкмен гетирейин — дийип, Аллаберди ене-де эжесине ялбарып башлады.

— Ил ичи аман-эсенлик болса, гайгы этжегем дәлле! — дийип, ёл харжылык тайярлап башлан энәниң гөзяшы йүзүни сув-сил эдип барярды.

Ёлагчылар йылдызын батан тарапындан сәхет алып, ёла дүшдүлер. Ёлдашларының бирнәчесиниң гөвнүнде: «Ымгыр чөле чыкансоң Аллабердиниң йүреги гысар, яшлык эдер, йиданар» диен гүман барды. Оларың пикири терсине болуп чыкды. Яш йигит гаты ыкжам гөрүнйәрди, онда ядавлыкдан нам-нышан ёкды, инериң үстүнде айдыма хиңленип, кервениң башыны чекип барярды. Адамларың гүррүңлериниң салдамлы тарапы болса тәзе хөкүметиң адалатлылыгы барадады. Гүррүң арасында ёлагчылар төверек-даша середйәрдилер. Бейтмезче-де дәлди. Чөл жеренлери овлакларыны тиркәп бөкжеклешип кә үйшүп, кә даргап гидйәрдилер. Олар гулакларыны кердип ёлагчылара тарап середйәрдилер-де, бирденем үм-дүзүне

тутдурярдылар. Ёлагчылар телим йыл яшан гары сазакларың омрулышып ятышыны, тилкилериң говшанжыклары идәп ысырганып йөрүшлерини йитилик билен сынлаярдылар.

Олар чай-сув ичип, бирсалым дынчларыны алмак максады билен, Эгригуюда йүклерини яздырдылар. Чай башынын гүррүңи гызышып гитди.

— Гара Йылгын батырың айданлары болжага меңзейәр-ов.

— Батыр шей диййипдир диййип ятыберҗекми?

— Ёк-ла. «Сенден херекет, менден берекет» диййипдир-ов.

— Халкың йилигини сорян юрт йыканлар тәзе хөкумети бу желагая индермежек болуп дишлерини гыжашыбам йөрлер.

— Халк тәзе хөкумеди голдаса, онуң өңүнде дөв дуруп билерми?

— Онам айтма! Ханы, сениң гөвнүң боланы билен атын-ярагың бармы? Я көмек эдер ялы уры-уры бутдайың ачылман дурмы?

Хәлиден бәри буларың гүррүңини диңләп отуран яшулы улудан демини алды.

— Бир гүн яшасагам Гара Йылгын батырың арзув эден гүнлерини гөрүп өлседик.

Онуң арзувының ецилжек гуссасы хеммелере-де етди.

— Тәзе дүзгүн гиризмек ховут тикен ялы дәл ахыры. Хәзир араба билен товшан авланян вагты. Өңя билен гарып-гасарың гөзүнин ягыны иййәнлери, онсоң гаракчы галтаманлары ёк этмели ахбетин. Гөрйәң-ә ынха, «зекат» диййип, ай сайы гапыңы торч эдип, элиндәки-ужундакыны аляр лар. Галанжа задыны-да хер гечев басмача бермели. Бермесең-де, уруп-еңжип аляр. Инди булар элиң билен берҗегиңе гарашыбам дураноклар-ов.

— Нәме гайгысыны эдип отырсыңыз, янкы суратдакы адамың янына барсак, ай түйнүкден гөрнер.

— Хай, йигитлер! Бу затларың хеммеси-де өзүмизе баглы. Биз нәче тиженсек, тәзе хөкумети шонча-да тиз дикләрис. Мен-ә шундан өйүме аман-саг доланып барайсам, өйүмиздәкилер билен геплешип, деррев эсгерлиге гайтжак. Онсонам шол Черкезлиң жарың анры гапдалында яшаян, үч аялли Чары бегиң

яззы маңлайындан атжак. О харамзада какам өлензе: «Сениң малларың терекә догры гелйәр» диййип, Гуон алты гойнум билен бир огшугымы нәхак ере дам молла сүрдүрип гойберди. Барансонам ярысыны өзи алыпдыр.

— Бизиң чарва халкымыз бегден оңмадык-лай. Чары бег эжизе ганым, занныяман залым-лай.

— Башга бири боланда-да ондан говы боласы ёк...

Хер ким агыран ерини тутды, дердинишип башладылар. Аллаберди гүррүңиң узага чекжегини аңыпдовам

— Адамлар, ёлумызы гумуң этеги билен довам этдиржек болсак ара энтек эсли бар. Сувы болрак алалың — диййип, чөкүп отуран инере тарап йөнелди. Бейлекилерем ерлеринден турдулар.

Даш-төверек үмүш-тамышлыкды. Кервен ёлуны довам этдирйәрди. Акбаш-яндаклыга аралашыланда гүсүрдәп учян хораз сүлгүнлер чөлүң этегине етилендигини хабар берйәрди. Гүнбатар тарапдан шемалың ковгусына сүйшүп гелйән гара булут хованың йүзүни бүрәпди. Бирден гөзъетим думана гапланды-да, ягыш шыбырдап башлады.

— Ягыш ягса, чарваң багтының чувдугидир. Бу алланың бизиң үстүмизе сепелейән нурудыр.

Ёлагчылар ягмырың ягмагыны говулыга ёрсаларда, төверек гаралып угрансоң азашарыс өйдүп, ене бирсалым аяк чекмеги макул билдилер.

«Палта гачаның» сазаклыгында кервениң йүкүни чөзжек болдулар. «Бейтсек гаты гижә галаймасак ягшы» диййип, ойланышдылар-да, икиржиңленип саклавдылар.

Шол вагт илери гапдалдан итиң сеси эшидилди. Аллаберди төверегиндәкилере геңеш салман, инериндем сыпырылып дүшди-де, ики саны ёлдашына:

— Йөрүң — диййип, илери тарапа ылгап гидиберди. Барып гөрселер, ятырлайын одун йыгян адамлары чатмасы бар экени. Чатманың голайында обаның чекене гоюнларыны бакян чопаның гошы-да гөрүнйәрди. Одунчылар мыхманлары икелләп кабул этдилер.

Аллаберди ягдайы айдансоң одунчылар-да, чопан-да:

— Ёлдашларыңы-да чагыр! Ягына эзилип дурма-

сынлап. Чай-сув ичип, ягын диненсоң ёлуңыза угра-берерсиңиз — дийдилер.

Ёлагчылар чай ичип отыркалар одунчыларың сак-галына дән сепен бириси:

— Йигитлер, ёлдан-ыздан эхтибарлы болавериң! Биз-ә хәзиркә мензеш, илиң энтер-пелегиниң чашы-рылан вагтыны хениз гөрмәндик. Орс солдатлары-ның-а өтен-гечен билен онча бир иши-де ёк велин, галтаманлара душаның аман сыпяны аз. Өлдүрмесе-де, гүлдүрмейәр. Элиндәкини алып, эгниндәкини сы-пырып, еңсәңденем итиберип гойберйәр — дийип, сар-гыт этмәге башлады.

Бу яшулының сөзүни диңләп отуран чопан сөзе гошулды:

— Догрусыны айтсам, мениң үчин-ә шу вагтлар ханындан-бегинден орс говы болуп дур. Орс солдат-лары чөле араләшалы бәри басмачыларың газабын-дан дынайдым. Инди мен-ә солдатдан башга атлы гөрсем шобада гизленйән. Гидйәнчә-де гарамы гөр-кезмән букулып ятян. Ёгсам олар гоюн союп бер, ге-чи союп бер, долак бер, ичмек, дери бер, оны бер, муны бер дийип, жанымдан бизар эдйәрлер.

Хәлки гүррүңе башлан одунчы яшулы дикелди-де, телпегини дүзедишдирди:

— Алла сакласын, билип болмаяр. «Пәлиңи яма-на тут, ягшы чыкса багтыңдан» диенлери, ёлда-ызда галтаманлара душуп, ёвуз гүне галжак болсаңыз, Хан ишаның адыны бериң. Ханың болсун, бегиң бол-сун, байың болсун, ол ишаның адыны эшитсе агзына сув алан ялыдыр. Шонуңка баряс дийсеңиз, хер не-нениң гүйчли ягы-да сизе батырыныл билмез. Айра-тынам Шалтай бага хәзир түйкүлиги билен хараз ай-лаяр. Шондан хабардар болуң — дийип, ёлагчылара маслахат берди.

Аллаберди мердемсиленди:

— Яшулы, биз бир өтегчи кервен. Хич киме аза-рымыз ёк. Дашховзуң узак базарыны базарлажак диерис-де, гечер гидерис. Кимиң бизиң билен иши болуп билер?

— Ай, иним, бу вагтлар дүнйә ягдайы шейле-дә. Билип болмаяр. «Худая ынансаңам ынан, йөне эше-гиңи берк душа» дийипдирлер. Шу заманың адамла-

рының бирнәчесине бил баглар ялам дәл. Хыдыр диенимиз хырс чыкып дур-а.

Чай ичиленсоң, одунчылар мыхманлары ёла салып угратдылар.

* * *

Шалтай галтаман бу гүн өзүниң гөвүн сөен адам-ларыны алып, Пир баба билен ава-шикара чыкыпды. Шалтайың кәте-кәте Гарагум чөлүнден ав авлап, ке-йигиң этинден кебап биширип, ийип-ичип, неше че-кип кейп этмеси барды. Оларың янында биркүч саны йүврүк тазылы, алгыр гушлы авчылары хем созан--гүйрүк болшуп йөрди.

Шалтай билен Пир баба атларыны дең сүрүп гел-йәрдилер. Олар шу гелишлерине замананың хәзирки ягдайы барада-да пикир алышярдылар. Ишан вагшы гөзли Шалтайың сөзүне гөвүнжеңлик билен хә-хава берйәрди.

Шалтайың мундан үч-дөрт гүн өң олжа гиден ба-сыбалыжылары баран обасында Мәммедиң адамлары-на саташып, горкуп, олжасыз гелипдилер. Гайтавул төрен басмачыларың мүззерилишип гелмеги Шалта-йың өңсе дамарыны гатадыпды. Гахары хенизем онуң бокурдагында тегеленип дурды.

Онуң үч гүнден бәри гөзүни гүлдүрениңи гөрен ёкды. Шонуң үчин Пир бабаның-да кейпи гачыкды. Хәлиден бәри донуз диңини салып гелйән Шалта-йың гөзүне салгыма мензеш гырмылды гөрүнди. Шал-тай атыны дебсиләп беленде чыканда, гелйәнлериң кервендигини аныклады. Ол бижеси чыкан ялы, ызын-дан гелйән атлыларына гамчысыны булайлап: «Тиже-ниң!» диен әхенде ышарат этди. Хайдап гелйән ял-хорлар:

— Батыр ага, шу гелйән олжа мени гойбер-де, мени гойбер — болшуп, атларыны дебсиләп башла-дылар.

Шалтай бага нөкерлериниң сынламакдан өтри:

— Яраглы болайса нәтжек? — дийип, гөзүни аг-дарды.

— Батыр ага! Олжаның угрунда өлениң нәме ар-маны бар — дийип, нөкерлер батырсырадылар. Йөне яраг сөзүни эшиденде гаравсызың үстүне хайбат ат-мага эндик эден ялхорларың инжиги сандырады. Шонда-да оларың кәбири:

— Батыр ага, бу вагтлар өлсең-де, алып өлмели. Яраглы боланда нәме, бу заманада ярагсыз адам бармы? — дийди.

Нәме үчиндир Шалтайың бу сөзлере рухы тәзеленмән, гайтам кирпикмен гөзлериниң агы көпелип башлады.

— Дүйнки гиден ериңизден элиңизи бурнуңыза сокуп, масгара болуп гелениңиз эййәм ядыңыздан чыкдымы?! Хай, бигайрат, намартлар! Болдуңыз мениң башыма гөзсүз батырлар. Утанман, нә йүзүңизе дызашан боляңыз. Пугта ядыңызда саклаң, шундан шейләк тилкиниң алан авуны шир иймез — дийип, хырсыз Шалтай сых-сых болуп дуран муртуна сынтгы берди.

Ол гаршысындан гелйән кервен билен аралыгыны элли әдим эдип, атының башыны чекди. Шалтай ат-арабаның күпжеги ялы бойнуны чала өврүп, Пир бабаның йүзүне сораглы серетди.

Пир баба сумүгини чекип:

— Ким билйәр, ярагы-сарагы бармыдыр. Саклансын, инди — дийди.

Шалтай гамчысыны галдырып:

— Ханы сакланың — дийип, батлы сес билен гығырды.

Аллаберди инериң үстүнден сыпырылып дүшди-де, гаршысындан гелйән атлыларың өңүнден ылгап чыкды. Ол Шалтайың яззы маңлайындан барды-да:

— Салавмалейкимлер, агалар — дийип, Шалтай билен гөрүшмек үчин сыпайычылык эдип урады.

Шалтай бага йүзүни гыджав дүшен пеш кәди ялы булашдырып сесини сандыратды.

— Ханы, саклан! Нәме элиңи сува гидениң эли ялы эдип, сүйрелдип гелйәң?

Өвзайың энайы дәлдигини аңан Аллаберди яйдаңып башлады. Ол: «Айдыланлар чын болды-хов! Ай, инди булардан гачып гутулжак еримизем ёк. Батгыдыр-да. Башда өзүми саклаймалы экеним велин, мысапырсырап сыпайжак болдум-да» дийип ичини гепледи-де, салыкатлы сөзледи.

— Гүнәми өтүң, яшулы! Биз базара барян ёлагчы. Сизиң бихал адамлар дәлдигиңизи билип саламлашайын дийдим.

— Маңа саңа мензешин саламы герек дәл.

— Салам бермек бизиң боржумыз! Таңры саламыдыр, алсаңызам өзүңиз билиң, алмасаңызам — дийип, Аллаберди Шалтая найынжар серетди.

Шалтай аягыны атының эериниң үстүнде кесе гоюп:

— Самахыллаа, агзына гелениңи оталап дурма. Дүнъе хәзир пелсепеден герк-гәбе долды. Инди оңа ачлыгындан гапдала агып гайдыбермез ялы төтек герек. Говусы, сен йүкүңизиң нәмедигини айт — дийди-де, эдил дәлирәниңки ялы айылганч гүлүп гойберди.

Гөвүнде жиннек ялы кирең ёк оглан дүелериң үстүндәки йүклериң әхлисини санап берди. Шалтай сорагыны довам этди.

— Мунча байлыгы ниреден топладыңыз?

— Обамызың адамларыныңкы.

— Нирә алып барярсыңыз?

Аллаберди алжырады. Өзүни йитирип, эсли дурды-да, сакынып гепледи:

— Бип-бип... базара.

— Нәме үчин?

Шалтай сораг берип, гепи чагаладып дураныңа газапланды-да:

— Балик әрсамы, Мәммет орсамы? — дийди.

Аллаберди сорага оңлы дүшүнмән, өңки сөзлерини гайталады.

Шалтай нөкерлерине гарап:

— Ханы, бу харамзадаларың екежесинем галдырман атың-да, дүелери йүки билен өе тарап чекиң! — дийди.

— Яшулы, биз Хан ишаныңка-да бармакчыдык. Бу йүклериң арасында Хан ишана незир айдыланлары-да барды — дийип, Аллаберди Шалтайың мөжеңиңкә меңзәп дуран йүзүне умытлы серетди. Шалтай бага пире гөзүниң гытагыны айлап гойберенинем дуймады.

— Шол Хан ишан дийилйәниң өзи нәхили-айт, пирим?

— Хан ишан дийилйән гезип йөрен бир довзахың кесевисидир. Мен-ә хайран, бу аңы гиден миллет ким билен кими деңейәр. Мен билсем, шу дуран жуванамерк ики дилли, мегерем, орсуң ичалысы болса герек. Бу кәпириң гөзи көп затлардан хабар берйән ялы-ла.

Шалтай Аллаберда гыңралып серетди. Ишан сүмүгини чекип, ене-де сөзе башлады.

— Эгер мен бир зат билсем шу жуванамерк Балыгың, Мәммет орсуң адамы болмалы. «Огры сыртлы говшак» дийлениңи эдип, гөрдүңми яңы лоңкулдап гайдыбершини. Бизиң гөзүмизе чөп атжак болды харамзада. Шейтгин дийлип өвредилен-дә!

Элине олжа дүшен Шалтайың гөврүми гинәпди. Ол гүррүңчилиги узага чекип, ондан леззет алмак ислейәрди.

Ишан хем ичинден өзүне нәме етжегини ойланып гарабашына гайды. Гыгырып-чыгырып, Хан ишаны яманлап, Шалтайың гөвнүне ярапжак болярды. Ичинден: «Я, алла, өзүң бу доңйүрек Каруның гөвнүне жомартлык чайып гойбер. Гой, онуң диллери кервениң үчден бири Пир бабаныңкы дийип гойберенини дуйман галсын» дийип дилег эдйәрди.

Чарвалар:

— Ишан кака, сердар ага, рехим эдиң! Алланың хакына дүелеримизи алып галың-да өзүмизиң гүнәмизи гечиң! — дийип, ялбарып башладылар.

— Эшидйәңми, пир, буларың хәли дүелеринденем тамалары бар экени — дийип, Шалтай ене-де айылганч гүлкүсине тутды.

Ишан олжа хакындакы пикирлери билен гүмра болуп дуршуна «хих-хих» эдип гүлен болды.

«Ничик замана би, өз задың үчин гүнәмизи өтүң» дийип ялбармалы» дийип, Аллаберди ичинден газаба мүнди. Йөне этжек алажың ёкды. Болуп дуран затлар дүйш дәлди. Хакыкатды. Етгинжек: «Шундан саг-аман сыпайсам, эжемиң айданына-диенине гараман, хөкүметиң атлыларына гошуларын. Хер эдип-хесип эдип, шу вагшыны авларын» дийип ойланярды.

Дуранларың яшулурагы ара дүшен дымышмадан пейдаланып, сесини сандырадып гепләп башлады.

— Сердар ага, кервениң незир-ныяз айдыланыдың. Йөне биз бир сәхрайы адамлар. Нәмәниң-нәмедигини нәбилели. Худай ишимизи ансат этди, сизе душурды. Алың, ишан какамыз бизе пата берсе боляр.

Шалтай ене гөзлерини гүлдүрди.

— Пир, шу затлар бир патаның бахасына етйәрми? Я буларың бирини, ярымыны худай ёлуна гурбан этмелими?

— Галанларыны өзүң бил, Шалтай жан. Йөне шу дурандан-а кәпириң ысы гелйәр — дийип, ишан Аллабердә гөзүниң гытагыны айлап, Шалтайың кейпиниң көклүгине мес болды. Ол инди өзүне бирнеме зат дүшжегине, сырныx Шалтайың эчилжегине гөз етирип башлапды.

— Ишан кака, рехим эдиң! Бириниң еке чагасы. Бир гарып энеси бар. Нәмәниң-нәмедигине дүшүнмейән чал бейни энтек ол. Рехимиңиз гелсин нересә — дийшип, дуранлар ялбарып башладылар.

— Бириниң еке чагасы дийдиңизми? — дийип, Шалтай хаясыз гөзлерини ялдырадып сорады. — Муна меңзеш арвахдан азандан несил өрнемели дәлдир. Шейле дәлми, ишан ага?

— Хакдыр, хакдыр, Шалтай жан! Күлли түркменде, Хорезмиң төверегинде сенден адыл, акыллы дуры адам ёкдур.

— Онда шейле — дийип, Шалтай дабаралы лагырдады. — Шу эшек оглундан башга әхлиңиз азат. Йөне билип гоюң, обаңыза барянчаңыз Шалтай батырың рехимлидиги барада өңүңизден чыкана гүррүң берип гитмесеңиз эдил өз ожагыңызың башында керчәриңи Бахеммәңиза. Бужагаз шейтан чагасыны болса биз Балыкдыр Мәммет орсы ядындан чыкарянча гамчының ашагында ойнатжак.

Пир баба обасына тарап уграп чарвалара середип гүрледи.

— Шалтай жан, олара иң болманда гамчының тагамыны дадырмалыдың. Шейдип жезасыз гойберибержекми олары?!

— Чарвалар обасына баран батларына бу гүжүгиң энеси оларың якасындан тутар, увлап гулаклары камата гетирер. О дүнйәде-де якаларыны сыпдырмаз. Гамчының авусы йитер гидер — дийип, Шалтай ене айылганч ха-ха-хайлады.

— Аперин, Шалтай жан, сениң акылыңа! Сен бир худайың назар салан адамсы. Аңырдан ойланяң, гадымкы акыллар патышалар ялы — дийип, ишан дылым-дылым этди. Онуң дүшен олжа бегенмекден яңа дызлары саңңылдап дурды.

Онянча нөкерлериң бири гамчы билен Аллабердиниң келлесине чавлап гойберди. Гапдалда дуран хем ондан кем галмады.

Яш огланың гөзлеринден от чыкды. Ол эптирекләп йыкылды. Зордан аягүстүне галып:

— Өлдүриң мени! — дийип, айылганч гыгырды, эзяка көйнегиниң якасыны йыртды-да, дөшүни герди. Онуң хушы гөчүпди. Гөзлери ханасындан чыкып барярды. Онуң сесини гамчыларың шуввулдысы басды.

Пир баба хич зат болмадык ялы бурнуны чекип, олжа алнан гошлара середип:

— Шалтай жан, чарва гелинлери арвана торумларың уч йүнүнден эгрип, инче чәкмен докаярлар. Торумың йүнүнден докалан инче чәкменлериң ики санысыны бөлек гояверй. Ак гойнуң йүнүнден докалан болса, он гат долагам герек. Дүелериңем арванасындан сагынлык эдинер ялы, ики-үч санысыны эчилерсиң-дә. Хи-хи-хи, түвелеме, хер йигидиң ишини алла оңарсын. Бу гүнки олжа яман болмады. Индики ишлеримизиң онуна болмагы үчин мен сизе ак пата берейин — дийип, бир затлары мадырдап, элини йүзүне сылды.

Шалтай гашлак гөзүни гүлдүрип:

— Пирим, мен сизе хайран галян. Небсиңиз эдил гушуң иймити ялы. Мунның болмаяр. Машгалаң аз боланы биленем сениң гелим-гидимиң көп. Өнсоңам сиз бизиң гүнә-сограбымыза, агыр-еңлимизе деӊ шәрик. Шу дүелериң иң болманында үч-дөрт санысыны йүкисүки билен алмасаң болмаяр — дийди.

Бу сөзлери хут өз гулагы билен эшиден ишаның бегенжинден гыгырыбереси гелди. Хәзир онуң йылгыряныны-да, задың ышгындан яңа кемшерилип аглажак болуяныны-да билмек кынды.

— Алладан гайтсын, Шалтай жан! Йүзүңе чаң дегмесин. Оглуң-гызың көп болсун. Йүз яша, оглум. Мени сыласаң, сени алла сылар. Багтың ачык болсун, ишиң шовлы болсун, муртуң товлы болсун. Алла саңа гүйч-кувват, узак яш берсин. Алла-хы экбер — дийип, хор эллерини ганы гачан йүзүне сылды. Ол бу сөзлери агзының эндигине гөрә гайталады, нәме айдяныны хәзир онуң өзи-де биленокды.

Шалтай эриң үстүнде кесерәк отурып нөкерлерине:

— Биз Пир бабам билен чете чыкып, азажык шагал меслигини этжек. Бизиң янымызда бәш-онуңыз галың. Галанларыңыз дүелери йүки билен гөни бизиң өе тарап чекиң — дийип, буйрук берди.

Сабыр селки сува якан ябыларыны сейисхана салып, херсини өз ахырының гапдалындакы газыга данды. Хәлиден бәри гирип-чыкып халыс болан Шемшат Сабыр селкиниң ховла гиренини гөрди-де, еңил-еңил әдип, өе гирип гитди. Ол күйзәни алып, даш чыкды-да, сыгыр сагжак баханасы билен ятага тарап салланжырап уграды. Шемшат ала-гаранкы жайың дервезесинден гирип, гөзи өвренишйәнчә дурды-да:

— Сабыр! Нередесиң? — дийип, этиячлы сесленди.

— Ниредедир өйдйәрсиң? Ынха, шу дор ябының ахырының гапдалында мен. Тылла тагта чыкып отурмажагым-а белли.

— Нәдип дурсуң? Бәрик гел-дә? Эгер-эгер эркек адама мензеш дәл сен. Сабыр дийип адыны билип дакыпдырлар. Әвмәни биленок.

— Сейисхананың ёкаркы күнжегине барыбер, хәвир барярын. Пәне барянчам сув-сил болуп эрәп гидиберме!

Эли күйзели Шемшат йүзүни мәхирден яңа чала гызардып, сабырсызлык билен Сабыр селкә гарашып дурды. Онуң эндамы мылайым саңңылдаярды. Гөзлери-гулагы төверегиндеди. Сабыр селки ювашлык билен гелди-де:

— Хә, Шемшат жан! Менлик нәме хызматың барды? — дийип, садалыга салан болды. Онуң сесиндәки юмшаклыгы сызан Шемшат: «Хә, ёла гелипдир» дийип ойланды.

— Сабыр жан, сенлик ишимиз көпдүр — дийип, Шемшат нәз билен Сабыр селкиниң чекгелерине юмшажык аяларыны ойкады. Онуң гашлары герлип, гөзлери йителип башлады. Ол эдил учуп гидибержек ялыды.

— Айдыбер, гулагым сенде — дийип, Сабыр селки йылгырды. Онуңам гөзлери барха йитилешйәрди. Хер нәчик өзүни саклажак болса-да, ол аял мәхриниң өнүнде барха эрейәрди.

— Отуз яшдан гечдиң, жахыллыгың хакыт хезилини гөржек вагтың. Хачан өйленжегинем беллисиз ёк. Өйленен гүнүңден башлап сениң билен мениң ишим ёк. Мен сени танамок, сен мени гөренок. Эгер шу гүнем мениң диенимди этмесең, мениң гижелер

чекйәә ахы налэм, гүндизлер гөрйән гөргим гөзүнэ тутар — дийип, Шемшат шелайын йылгырды-да, Сабырын бойнундан гужаклады.

«Муны мундан артык гынамайын, инди бойнуёгынлык этсем, муны өзүмден дашлашдырарын, белки, душманларымын бирине өврүлер» дийип, Сабыр селки ичини геплетди-де, оны багрына басды. Онуң ысындан башы айланып, эндамы жүмшүлдәп гитди. Соң бедәни гуры ере яйрадып, үстүне гечдилер-де, дүнйәни унутдылар.

Олар бири-бириниң ичине сиңип барярдылар. Отуз яшы арка атан Сабыр селки билен алты йыллап дул отуран Шемшат өзлерини бир-биреге саташдыран такдыра мүнде бир алкыш окаярдылар. Шемшат Сабырың эркини элден аланына ики болуп биленокды. Сабыр болса: «Инди-хә шу өйүң ичинде бир гымылды болса билерин» дийип ойланярды.

Шол вагт Шемшадың еңңеси дервезәниң агзына гелди-де:

— Шемшат, Шемшат, Шемшат! — дийип, үч-дөрт ёла гыгырды.

Эгер-эгер, сейисхананың ичинден сес-селим чыкмады. Шемшат еңңесиниң сесини эшитдигисайы Сабыр селкә гысылып, ичине гирип барярды, еңңесине гахар эдйәрди. «Бу әри билен ятанда, биз гапдалындан ювашлык билен пишик басышыны эдип гечйәрис. Мен ятамда нәме богазыны йыртярка бу елни акан» дийип, хич зады шыгырдатмазлыга чалшып, демини алман, дим саларды.

Еңңеси Шемшатдан дерек тапман, зейрене-зейрене ызына гайтды. Гелибем палавың түвүсини салып башлады.

Шондан соң «ашык-магшуклар» эгленмедилер. Деррев айрылышмак билен болдулар. Шемшат огланларын дашарда ит урушдырандыкларыны, хайран галып дуршуна эгленениниң еңңесине гүррүң берди.

Бирааз вагтдан соң Сабыр селки: «әхем-үхем» эдип, хич зат билмедик болуп, гара өйүң ишигинден гирди.

Шол гүнден соң оба адамларының кәбири мәрекеде, гүррүңчиликде:

— Агыл байың дайханына гарайшы эрбет дәл. Сабыр селкиниң яшайшына сын эдип гөрүң! Кирли ювулгы, дүшеги салынгы, пеләә задыны айибем билйәр, гейибем — дийип, гүррүңиниң эдип башладылар.

Илиң айдяны угрунда барды. Соңабака Сабыр селки бу гүррүңлерден чекинип башлады. Ол: «Байларың гөвнүне гүман гидәймесин» дийип горкарды. Шонуң үчин өзүне кәнбир үнс бермезлиге, өзүндәки үйтгешиклиги сыздырмазлыга чалышярды. Оңа энтек бу өйде болмак герекди. Ол герек маглуматларың яңы ушлыбыны чөзләп уграпды.

Сабыр селки Шемшадың ләлиги болса-да, Агыл байың гүнде-гүнашадан хич зат ёк ере бахана арап, берйән эзъетини хер затдан агыр гөрйәрди. Ол байың хер гезекки игенҗине өлүп дирилйәрди. Нәхили хем болса чыдамалыды. Ол тәзе хөкүметиң ынанылан адамыды. Шонуң үчин хемме зада чыдамалыды, герек болса Шемшада хажык-хужук этмелиди. Йөне табшырыгы ерине етирмелиди. Байларың топарында хөкүмете гаршы эдилжек боляң ишлериң аныгына етмелиди. Шемшада ол хас имринип уграды.

— Сабыр жан! Эзизим! Сен мени дииле. Бу заманда хер кимиң дамарына гөрә ган алыняр. Сен бай агаң гөзүң дүшенден, ондан яңа ичиң отлы-түтүне дөнүп дуран-да болса йылгыран болай. Бай агаң нәдогры геплерине-де догры дийәй. Мениң диеними эт, хич хачан онуң гаңрышына гитме. Онсоңам гижелерине тә мен барянчам укламан ят. Сен хачан барсам хор чекип, уклап ятырсың. Билйәрмиң, Сабыр жан! Сен бу дүнйәде маңа гереқсиң — дийип, Шемшат Сабыр селкиниң гулагына чавуш чакды. — Бир зат соражак, догрыны айтсаң.

— Ики зат сора, Шемшадым. Мен сени жанымдан эзиз гөрйән ахыры.

— Большевиклер диен ким ол?

— Говы адамларың топарына большевиклер дийилйәрмиш. Менем эшитмиш. Ач-хор адам болмалы дәл диййә, хемме деӊ болмалымыш, ишлән хакың догры берилмелимиш.

— Вий, агам дагының жаныгып-жаныгып гүррүңини эдйәнлеримикә шолар. Мен-ә оларың айдяны гоңшы обаларың бириниң адамларымыка дийййәдим. Олар хер гүн «Шолары ёк этмели. Өңкүлиге доланжак болмалы, гелмишеклери горкузмалы» дийип га-

харланышярлар. Егсамам, ол гелжеклер нәме иш эдйәрлер?

— Хакыт догрымы айдайынмы?

— Эйсем менем алдажакмыдын, мен-ә сени сырдашым дийип йөрүн — дийип, Шемшат гашыны герип гойберди. Онуң сесинде ясама болса-да, хакыкы болса-да, кине дуйлуп гитди.

— Ин бәркиси, большевиклер юрда ёлбашчылык эдип башланларындан соң икимиз горкунчсыз-үркүнчсиз гүндизиң гүни гүлшүп, дегшип билйәрис. Сенде байлык ёк, менде гедайлык. Никалашып аркайын яшабам билйәрис. Сениң келлекесер доганларың, гарындашларың бизе азар бержек болуп милт хем этмели дәл. Йөне, элбетде, сылашык, гадыр-хормат болмалы. О затлар хер кимиң өзүне баглы ахыры.

— Вах, олар хачан гелйәркә? Нәдеңде олары тиз гетирип боляр-а? Икимиз бейдишип букдаклашып йөрмездик. О гүнлере-де етирсин.

— Ховлукма, оңайы билен өзүм айдарын.

— Хачан айтжак? Сен соңкы дөвүрде сыр саклагыч болупсың, я маңа ынанмаямың? Эгер шейле болса гайдып йүзүңи гөрмен. Мен-ә бир зат эшитсем, тизрәк саңа айтмасам йүрегим ярылып баря. Нәмесиндендигини билемок, сенден айра дүшен гүнүм иглэп өлерин.

Сабыр селки:

— Энтежик салым бар — диенде, Шемшат:

— Тизрәк геләйседи. Менем бир өй болайсадым, сени аямда саклардым — дийип, Сабыр селкини баггырына басды. — Өз өйүңе аркайын гирип чыкмакдан, говы гөрйән адамың билен яшамакдан говы зат бармыка?

Соңабака Шемшат агаларыны-да, оларың агзы сувлы леллим огулларыны-да, гапдалдакы дили шеребели доган-гарындашларыны-да йигренип башлады. Соңкы гүнлерде онуң бу дүнйәдәки дини-иманы, байлыгы-беглиги, мыдары дине Сабыр селки болды. Онуң бу дуйгусының кейп-сапаның тәсириңден дөрән зат дәлдигини Сабыр селки-де сызды. Ол хем өзүнде Шемшада якынлык дуюп башлады. Кәвагт оны өзи хем күйсәп башлады. Онуң Шемшада йүреги аваярды, соңкы гүнлерде болса онуң батыргайлыгына гуванып уграды.

Агыл байың дөрт саны йүврүк аты барды. Гоңшусының улы тоюнда, йүврүк атларың бирем байрак алмады. Агыл бай гахарыны Сабыр селкиден чыкаржак болды. Хич зат ёк ере бахана арап, Сабыр селкини гамчылады. Онуң йүзи-гөзи перс-ала болды.

Сабыр селки үчин жаныны бермәге тайяр Шемшат агасының эден ишине ярылып билмеди. Дашары чыкды, ичери гирди.

Бай Сабыр селкини уруп дурка:

— Хәйт, оны нәдйәрсиң? — дийип, ол тас гыгырыпды. Йүреги эзилип баргансоң, дуруп билмән өйде гышарды. Хич киме дуйдурман гөзяш дөкди. Сабыра деген гамчылар өзүни-де сайгылаян ялы дуюлды.

Ил ятып, ит уклансоң, ол эййәм көне кепбеде Сабырың яраларыны йылы сув билен ювуп отырды.

— Ылахы, эллерине окума чыксын. Доган болуп догман гечен, эжизе ганым, ганожак. Ялан-ха бигүнә адама дегйәр. Большевик геләйсе-хә, бужагаз хайбатындан нышан галмаз — дийип, гахарлы пышырдаярды.

— Оны менем билйән, зыяны ёк. Йөне сен ол гүррүңлери гой-да, Шалтай бага гелен гүни, йыгнанан адамлар билен нәме гүррүң эдилди, шоны айт?! Тәзе хөкүмет тизрәк гелжек дәлмикә? О хакда хич зат айтмадылармы?

— Вий, ёгса-да, шоны саңа айтжакдым-ла. Сениң гайгың билен ядымдан чыкыпдыр.

— Хава, нәме гүррүңлер болды?

— Өзүң билйән, о гүн гелнежемиң өтлеси тутуп, галып билмән ятды. Адамлара хызмат эденем мен. Алла сакласын, өе гирип чыкамда, Шалтай бага билен Момалак бай мени гөзлери билен ийәйжек болдулар. Гөзлери дагы ханасындан чыкып баря, гөзлери башыны ийминшлец. Илиң кетхудасам агтыгы ялы адама шейле гөз салармы? Менем ичимден: «Ышарат, йигренжилер, сизи Сабыр жаның дырнагына алянмы?» дийип, хер гезек гирип чыканымда, сач багымын дүвмелерини шаңңырдадып-шаңңырдадып, ичлерини якдым-да.

— Оңарыпсың, Шемшадым. Йөне сересап бол, Шалтайың гөвни гидәйсе кын болар. Хава, онсоң олар нәме гүррүң этдилер?

— Хол Мәммет орс диениң адыны көп агзадылар.

Зак. 2522 — 7

Балык орсмы, балчавик дийибем бир затлары айтдылар. Гараз, шоларың атларыны көп гайталадылар.

— Олара говы дийдилерми?

— Ёк-ла, говы дийме нәме ишлесин. Шолары ёк этмели диен ялы болдулар.

— Аныклап эшитдиңми өзүң?

— Вах, хава-ла! Билмедиксирән болуп диңледим. Онсоң нәме дийдилер дийсене! Гайракы обада бир адам бармыш, ики оглы гурлушыкдамы-ниредеми ишлейәрмиш. «Базар гиҗеси шоларың өйүни отламалы» дийдилер. «Шолар ялыдан үч-дөрдүсини өй-ичерилери билен ёк эдип, гурлушыгың янына бармаз ялы горкузмалы» дийдилер. Онсоң Шалтай: «Басым кервени уградың» дийди. «Яраг герек» дийди. О затларына мен дүшүнмедим. «Мәммет орс диенини хөкман өлдүрмели» дийдилер. Ким дийди хәли, хава, Гараҗа байың талабаныны шо гурлушык диен ере ише ерлешдирмели, шол яңкы адамы өлдүрмәге разы болды дийдилер. Хава, онсоң «Шу ере гелен орсларың чагасыны огурлап гирев сакламалы. Гелен ызына гитмәге разы болянчалар бермели дәл, разы болмасалар өлдүрмели» дийди, ганоҗаклар! Худай сакласын, хей чаганы дагы өлдүрмәге дөзүп болармы? Эзрайыллар...

Олар даңың өң янында айрылышдылар...

* * *

«Сабыр селкә нәхили душуп боларка?» дийип, япчиллериң арасы билен гелйән Мәммет җөвен оруп йөренлериң гүнорта чая уграныны гөрди. Ол гүйзүң реңки сиңен җөвен атызлыгын чили билен аңырлыгына уграды. Мәммет Сабыр селкиниң ябың боюнда даңылгы дуран ябыны сува якмага экитҗегини билйәрди. Җөвенлигиң ичинден чыкан адама гөзи дүшен ябы келлесини чалт дикледи. Гулакларыны кеердип, үшерилип серетди. Өзүне тарап гелйән эесини гөренсоң, оңа дел адамың бардыгыны билдирҗек болян ялы, ховсалалы херекет билен айланды.

Атың херекетинден бириниң бардыгыны аңан Сабыр селки төверегине гаранҗаклады. Җөвенлигиң гыбыр селки төверегине гаранҗаклады. Җөвенлигиң гырасында элине җөвен башыны алып дуран Мәммеди гөренде ядавлыгы айрылып гиден ялы болды. Долагыны дүзедишдирен болуп, оракчыларың гиден тарапына серетди.

Олар чилиң үстүнде орнашдылар. Сабыр селки чокайының ичине долан палач япрагыдыр сувоты дәнелерини какып отурышына саглык-аманлык сорашды.

— Чагалар, Бике дагы сагмы? Догрусыны айтсам, сизи гөресим гелйәр. Балык ага билен, сениң билен дердинишесим гелйәр.

— Саглык болса, бизиң арамыза-да барарсың. Бәрдәки ягдайларың нәхили сениң? Бай аган билен оңшуп билйәңми?

Сабыр селки совук дем аланыны дуйман галды. Мәммедиң оңа йүреги авады. Йөне вагт артыкмач геп-гүррүңе, дердинишмәге пурсат берип дуранокды.

— Сизде Гараҗа байың талабаны ишлейәрми? — дийип, Сабыр дуйдансыз сорады.

Бир сырың бардыгыны аңан Мәммет бираз ойланды-да:

— Хава. Үч-дөрт гүнлүкде гелди. Уруп-хорлапдырлар. Йүзи-гөзи персала. Ишләп йөр, геп-сөз билен-ә иши ёк — дийип, гүррүңдешиниң йүзүне диканлады.

— Ишләп йөрен болса, ахмал болма. Шоны сениң кастыңа гойберипдирлер. Нәме этмелидигини өзүңиз говы билерсиңиз. Йөне эсгермезчилик эдәймәвери.

— Таңрыялкасын, Сабыр! Сен бизи улы ховпдан хабардар этдиң.

— Мушакгат ягдырып отыр дийме. «Душманың пешече болса, пилче гөр» дийипдирлер. Олар Балык аганың гызҗагазыны огурлап гиревине саклаҗак болярмышлар. Гурлушыкда ишләп йөренлериң машгаласларына-да азар берҗекмишлер. Базар гүни аракы обадан ики оглы сизде ишлейән бириниң өйүни отламакчымышлар. Гаравуллап билсеңиз авуңызың ганлы болаймагы ахмал.

Мәммет Сабыр селкә мәхирли серетди.

— Гөрйәңми, сен бизе нәче иш битирип бердиң! Хакыкы большевигиң ишини!

— Ишиң улусы өңде — дийип, долагыны какышдырың отурышына Сабыр селки даш-төверегине гаранҗаклады.

Мәммедиң сеси аладалы эшидилди.

— Хава, ене нәме бар?

— Мени кервен билен Шалтайың янына уграт-

жак болярлар. Онун уч-дөрт атлысы шу ерде атыр. Бай Ишанберди диен чопаныны хем чагырдыпды. Ягдайы анан Ишанберди байың гоюнларыны ташлап, гүрүм-жүрүм болупдыр. Оны нәче идеселер-де тапмадылар. Агыл бай Шалтайың газабындан горкуп, экин-дикининиң йыгналарыны-да алада этмән харс уряр. Ода-көзе дүшүп йөр. Маңа сен гитмесең болмаз дийди. Менем жөвени бахаланап белли бир зат айдамок.

Мәммет пикире батды. Ахыры башыны галдырып:

— Сен кервен билен гит, Сабыр! Сенини билдирме! Шу гезек боюн товласаң, сениңем эдимини ызарлап уграрлар — дийди. — Нышан хөкмүнде гонуп гиден ериңиздәки күлүң үстүне чалымы, черкезми, сазакмы, бир зат атып гит! Биз өңүңизден чыкарыс. Йөне башга бир меселе бар... Сен шол ерде бизе гошулма. Оңайыны тапып гач.

— Боляр. Сиз йөне Акдепеден кән гечмәнкәк барың.

— Маслахатлашарыс. Ал, оңатлык ярањың болсун! Саг-саламатлыкда гөршели.

— Бизиңкилере салам айт!

Икиси ерлеринден турман хошлашдылар. Мәммет жөвенлиге сиңип гитди. Сабыр селки хокранып, башыны силкелейән ябының маңлайыны сыпалап дуршуна, Мәммедиң гиден тарапына серетди. Ол өзүне тәзе гүйч-гайрат гелен ялы дуйды.

• • •

Сабыр селки экитмели затларыны түкелләнсоң, шүтүк чырасыны песелдип, гемрик-гемрик болан ожагың башында гышарды. Жайың ичи йылы-да, совук-да дәлди. Ол илкинжи гезек гөрйән ялы, кепбесиниң ичине гөз айлады. Улудан дем алды. «Худай эркек адамы шейлерәк ярадыпдыр-да» дийип ойланды.

Ол өйүң ичине нәче серенжам бердим дийсе-де, барыбир хемме зат өз еринде дәл ялы, тагашыксыз дуюляр. «Аял өйүң ичини диңе ербе-ер эдишдирмән, она мәхрем чайян болса герек. Хава, кепбе болсун, ак өй болсун, ичинде зенан мәхри болмаса совук гөрүнйәр».

Ол шейле пикирлер билен тас ымызганан экени. Белки, ымызганандырам. Йөне гапының «шыкырты

эдип, чалажа ачылмагы онун ядавлыгыны-да, пикирлерини-де үркүзип гойберди. Сабыр селки тарса дикелди. Гапа тарап үшерилип серетди. Бирденем нәмәниң-нәмедигине дүшүнип:

— Еке өзүм, еке өзүм! — дийди-де, чалт-чалт пышырдады.

Ишикден гирен гара гиришин ялы ашак отурды. Онсоң хаңцылдысы эшидилди. Сабыр селки еринден турды-да, делип йыкаймалы гапыны ичинден илдирди. Чыраны сөндүрди. Кепбәниң ичине Айың солгун шугласы дүшүп дурды.

Шемшат яглыгының ужуна долап гетирен ики жүбүт күлчесини Сабыр селкиниң элине тутдурды.

— Чөрек ёлдашдыр. Ол сени хемме бела-бетерден горар. Хемем ызында бир гөзи яшлы начарың галандыгыны сениң ядына салар дурар.

Сабыр селки күлчелери алды. Йүзүне сылды. Соңра усуллык билен олары алагаранкыда сермеләп тапан көне хоржуның гөзүне салды.

— Бу болса ак мытгалдан тәзеже көйнек-балак. Хич кимиң эгнине дегмедик. Адам оглуна дуйдурман, саңа ниетләп тикдим. Йөне эгәрәк болавери. Вах, мениң мысапырым. Шол узак ёла саңа дерек өзүм гиден болсамам бейле галпылдамаздым. Кервени башыны ниймишлер. Шонуң ичинде ярагам, ок-дәри-де бармыш. Сен бирден ок-дәрили дүйәниң үстүне дагы мүнәйме! Ярылжакмы, атылжакмы, артып галан. Галан затлары ок-ярага чалшыржакмышлар. Өз гүнүне гезиберенде болмаярмыка, ярылып өленлер?

— Иң бәркиси икимизи алып гөрели. Шу вагт икимиз өй болайсак, тутуш ил-гүн бегенжек. Биз хем өй-ожаклы болуп, мырадымыза етжек. Йөне булар нәдер? Бизи ит атан ялы эдерлер. Эгер деңлик болса, оны эдип билмезлер. Хөкүмет оларың өз бойнуна йүп салар. Ине, шол агалыгы элден бермежек боляр булар.

— Ил огрусы ахыры бу дулунда сүйнмедиклер. Оларың көкүне палта саларлар.

— Аңа, онсоң икимиз обаның четинден кепбежик салнарыс.

— Икимиз ичинде болсак, кепбе дәл, көшк болар. Мен гитдим онда. Бу гиже булар укламазлар. Саг-

-аман барып гел, ёлун ак болсун. Гиже-гүндиз дилегде боларын...

...Шалтая элтилип берилмели кервен даңың алагаранкысында ёла дүшди. Она дөрт атлы серенжам берйәрди. Байың өз топарындан хем атлы-яраглы үч-дөрт адам барды. Галанлары хакына тутулан талабанларды.

Агыл бай Сабыр селкини өзбашына окадыпды.

— Хәзир адамлара дүшүнер ялы болмады, Сабыр — дийип, ол юмшаклык билен гүррүңе башлады. — «Аларыны билсе, алласына гарамаз» дийлени болды. Кимиң кукрегинде нәме хыялың бардыгыны худайдан башга билжек ёк. Мен сени ынамдар адамым дийип, кервене гошян. Ёгсам хәзир сен бәрде-де деркар. Экин-дикин мейданда ятыр. Йөне хәзир бир гүйчлә арканы диремесең, чөрегини аркайын иер ялы дәл. Шонуң үчин орак-дөвеги бәш-алты гүн гич гутаранымызың зыяны ёк. Сен шу кервени өзүңки ялы гөр. Үйтгешик геп-гүррүң сызсаң я-да башга бир ягдай гөзүңе илсе, деррев бизинкилери хабардар эт. Ахмал галайма. Ким билен гүрлешсең, угруна ковуп геплет-де, хакына тутан талабанларымызың нәхили адамдыгыны анықла. Энтек ол адамлар бизе герек болар. Сениң машгала, бейлеки ягдайларыны мен шу аладалардан дынанымыздан соң аркайынчылыкда геплешерис...

Шу затлары аңында айлап гелйән Сабыр селки төверегине гөз айлады. Даң атып гелйән вагты даш-төверек хем гөвнүни гөтерйәрди, хемем калбыны нәбелли ховсаладан долдурярды. «Адамың дүнйәде алададан, гайгы-гамдан гутулжак гүманы ёк» дийип, ол ойланды. «Ынха, шу хысырдыдан дынансоң аркайын дынч аларын дийжек гүманаң ёк. Шу, мегерем, дурмуш дийилйәни болса герек. Ай, шонуң ялы болмаса адамың өмрүниң гызыгы-да болмаз. Йөне өз гара зәхметиңи, маңлай дериңи өзүңе, өз машгалаңа харчлап яшасаң үйтгешик боларды-ла! Хәзирки алада-хысырдың болса...»

Сабыр бирден гаңрылып идип гелйән инерине серетди. Келлеси әпет, додаклары салланып дуран инер: «Горкма, менден саңа зыян ёк. Нәме, еңсәңден агыз ураяр өйдйәңми? Мен хайванам болсам намарт дәлдирин» диййән ялы, Сабырың йүзүне серетди. Сабыр өз-өзүнден утанан ялы, деррев йүзүни совды. «Еңсәңден агыз уржаклар, ханха, атың үстүнде гелйәрлер. Олар шунуң ялы хайванча-да ёк ахыры. Дүе өзүне азар бермесең, я ковмуна дегмесең, сениң билен иши болмаз. Өзи-де гелсе гаршыңдан гелер. Бу келпеңлер болса, гуш келлесине ел дүшен вагтында я сәхелче пейда гөржегини билсе, атасыны сыламаз. Гайрат эт, Сабыр! Эжизлесең дерт депәңе чыкар. Мерт бол! Сениң өз ковмуң говы гүнде яшамагы үчин шейдип дабан уруп барярсың. Гой, саңа мүңләп-мүңләп гөзи яшлы бендәниң гурсагындакы арзувы кувват берсин!»

Кервен гидип отырды. Бу төверекде Шалтая барян кервене хич ким милт эдип билмез диен пикире уян нөкерлер бигамдылар. Бири-бирине хенек атышып барярдылар. Агыл байың иберен талабанларына дегсинйәрдилер. «Инди ызыңыза гайдып жөвен орасыңыз ёк. Батыр агамыз сизиң ялы эдермен, хер эгниңде бир адам отурыбермели адам тапса, деррев өзүне нөкербашы эдинер» дийип ха-ха-хайлашярдылар. Сабыр селкиниң барха еңсесинден тутулярды, оны барха толгунма гаплап алярды. «Ховлукмаң, сесиңизе сув гуйлан ялы болар басым» дийип ойланярды.

Кервен гидип отырды. Онуң баршы кимлери ымсындырярды, кимлериң йүрегине ховсала салярды. Ёлда-ызда душян ек-түк ёлагчылар төвереги атлылы кервени гөренлеринден башга тарапа совулмак билен болярдылар.

Мейданда гезип йөрен бөлек-бүчек кичижик сүрүлер, мал-гара гөзе илйәрди. Гапдалына басылан яндага сөенип отуран бирмензеш кепбелериң депесинде сурнукдырыжы дурмушың аламаты ялы болуп, чал түссе хаяллык билен гөге гөтерилйәрди.

Гайгылы болса-да, хор-хомсулык болса-да, дурмуш довам эдйәрди. Сабыр селки бар ерде билесигелижи назарлары дуйярды. Элбетде, ол өзлерине ач-ачан середип дуран адама душанокды, йөне галагоплы гарайышлар онуң гөзүниң өңүнде гаймалашып дурды. Тутуш ил-гүн умытда, гөрен-эшиденлериң гүррүңлериниң тәсири билен яшаярды.

Дүелериң әдим уршы хаяллаярды. Чал асманың йүзүнде кере-мара сүйшйән Гүнүң йылысы ери гыздырып биленокды. Шонда-да Сабыр селки дагының

йүзүнден бурчак-бурчак дер акып башлады. Оларың аякларындан даш асылан ялыды.

Шалтай баганың нөкербашысы Сейилбай көр:

— Шу өңдәки ойда дүшлән — диййип, хөкүмли гыгырды.

Дүелери чөкерип, йүклерини яздырдылар. Олары дүшаклап гойбердилер. Аргын Сабыр селки өзүни гарры сазагың дүйбүне гойберди.

— Нәме-ай, гаррап доган ялы болшун! Чай отуртсан болмаямы? — диййип, Байрам чырпма одун башында гышарып ятан еринден чакыр сеси билен азмлы гыгырды. Сабыр селки өзүне зор салып еринден турды.

Сабыр селки төверегиндәкилер билен бир четде орнашды. Дөвүм-дишлем ода гыздырылан загара ийип, бирки ювдум чай иченсоң, отуранлар дил ачып башладылар.

— Кервени аман-саг табшырып гелсек, бай агам маңа ярпасына экмәге биразажык ер бержек дийди велин, сөзүнде тапылайса-ха, эзенегимиз бирнеме галарды — диййип, сакаллак бири хопурдадып чай овуртлады.

— Бу кервен Момалак байыңкымы я-да Агыл байыңкы? — диййип, ене бири пышырдады.

— Кервениң кимиңки боланының бизе тапавуды ёк, гайдып барансоң вада берен үч батман җөвенини берсе боляр.

— Биз-ә Агыл байың дул доганындан тамакин. Шонуң үчин ябаны доңуз ялы болуп итгырланың чөлүнде гезип йөршүмиз. Барансоң оңайына салып, бирине айтдыржак. Бизиң аңрымызам булар билен гатнашыкда болмалы — диййип, ала гөзли бири байларың топарының отуран тарапына середип гойберди.

Сабыр селки агзындакы загара дүвнүпди. Ол үсгүрип, гөзүни яшардып отурышына хорҗуның гөзүндәки күлчелери ядына салды. Күлчелериң бир җүбүтүни ол голтугына салыпды, ёлда сүйҗи хыяла чүмүп, Шемшады гөз өңүне гетирипди, онуң: «Чөрек ёлдашдыр» диен сөзлерини ятлап, бирини ийипди. Сабыр селки бирнеме демини дүрсән вагты:

— Шол тамакинчилигиң башга-да дүвнүкдирйән адамы бар ялы-ла — диййип, сакгаллак адам мыс-мыс гүлди.

Оларың гүррүңлерини нөкериң пейда болмагы кесди. Нөкер гелди-де, четдәки хорҗуна япышды. Эдил өзүнинки ялы көҗүгини чөзүп башлады.

Отуранлар бирхили болдулар. Сабыр селкиниң йүреги гопуп гитди.

— Хорҗун мениңки, гардаш — диенде, онуң сеси гахарлы эшидилди.

Нөкер ичякгыч йылгырды.

— Загара ийип гөржек болян — диййип, ол лагырдап гүлди. Сачагы хорҗуның янында ачыклыгына галдырды-да, йүзүни үйтгетмән туруп уграды. Үч-дөрт әдим әдип, ызына гаңрылды.

— Барансоң сениң ач гөзлерини дойрарын! — Хырсыз нөкер шей дийди-де, Сабыр селкә аларылып середди. Хорҗундан күлчәниң чыкмадыгына шүкүр эдип отуран Сабыр селки гүррүңиң ула гитмегинден чекинип, сесини чыкармады. Башыны ашак салды.

— Булар билен эрҗешме — диййип, сакгаллак адам мыдырдады. — Башыңа беланы сатын аларсың.

Ол гүррүңини гутарып-гутарманка, аңыркы топардан чыкан гүлки Сабыр селкиниң йүрегини дилип гитди...

Дүелер ундан, түвүден, ягдан, ичмекден, ярагдан, долакдан, аякгапдан, телпекден, дондан мас йүкленипди. Оларың эңчемесиниң йүки сувлы мешиклер, ёрган-дүшек, кечелерди.

Кервен Чырышла етипди. Инрик мазалы гаралыпды. Байрам чырпма төверегиндәкилере дегсиниип гомалярды. Ол:

— Орсларың ховплы ерлеринден боюмызы сайладык. Инди бизе дөв чалып, бела дарамаз. Саглык болса Шалтай батырың сылаг-серпайыны алян болдук — диййип, агзында аш гатыклаярды. Агзына геленини айдып бәлчирейәрди.

— Адамлар, шу гүнден шейләк маңа чөллериң арсланы, шири дийсеңизем ялңышмарсыңыз. Пир бабам яр болса, маңа ёвуз ёкуп, бела дарамаз. Бизиң аңрымызам совук йүзе йүзи дүшен бидөвлет, ыкбалсыз адамлардан дәлдир. Сизиң көпиңиз энтек бизиң аңрымыза етик дәл.

Байрам чырпманың бу паңламаларыны ким гулагының дениңден гечирсе, ким ичинден сөгүнйәрди.

Шемалың өңүне дүшүп, гүнбатардан ыгып гелйән

булутлар бөлек-бөлек болуп гечип башладылар. Гара түтүн ялы болуп топланып гелйән булут аз-овлак шыбырдап гечди.

Байрам чырпманын адамлары муңа бегендилер.

— Ягыш ягса, ыргын чәгәниң чаңы басыляр. Бу гүн чөлде кервен чекмели гүн болжак — дийип, Байрам чырпма ики атлыны гапдалына гошлап, кервениң етип гелйәнини өңүнден хабар бермек үчин озуп гитди. Ол атының башыны Дузгыра тарап гөнүледи.

Олар бир чәйнек чай ичим салым йөрәнсоңлар, Байрам чырпма атының башыны чекди.

— Бәх, йигитлер, ав авлап, кебабың жызырдысына гуванып ятмалы гүн болды-айт. Арман, алада бар-да! Гайдышын мейлис гурарыс. Кимиң мергендигини, кимиң кебабы говы биширйәндигини гөрерис. Хәзир вагт ёк. Шу ерлери белләп гиделиң. Ав кән болмалы шу ерде.

Ол атыны сазага илтеди-де, чәгәниң үстүне гышарды. Янындакылар хем онуң херекетини гайталадылар. Байрам чырпманың гөзи асманда гайып йөрен ялңыз гуша душди. Ол еринден дикелди. Ховлукман түпеңини элине алды. Булутлы ховада түпеңиң гүңлеч сеси яңланып гитди. Ок сова гечди. Кейпи бозулан чырпма атланмак билен болды.

Оларын депеден ашак иненлери хем шолды, гапдалдакы өсгүн сазаклыгың арасындан:

— Ел болсун, Байрам хан! — диен сес эшидилди.

Әхеңи үйтгешик сес эдил ок ялы болуп гелди-де, чырпманың багрына санжылды. Йүреги агзына гелен Байрам аңк-таңк болуп, атының башыны чекди.

— Салавмалейким, Мәммет ага! Мен сизи кимкә дийдим-айт! Чөле шикара чыкдыңызмы? Ав ганлы. Хей өзүңиз-ә ядан ялы. Авуңыз онмадымы? Зыяны ёк, оңа меңзеш ягдай болаган боляр. Шу голайда бизиң гоюн чопанымызың гошы болмалы. Йөрүң, шоңа баралың, чай-сув ичип, бирсалым дынжымызы алып, соң гидиберелиң. «Гурт аркасындан гуш доймуш» дийипдирлер. Сизиң аркаңыздан менем тәзе этиң шарасындан иейин. Бизем шол сүримизиң үстүне барярдык. «Өвеч гоюнлардан йүз санысыны гетир» дийип, дәдем иберди. Балык ага солдатлара хурушлык жанлы сорапдыр. Иррәк гелели дийдигем велин, атларымыз тосунлык этди. Иң говусы-ха, сиз шу тайда азажык гарашың! Мен гошы идәп, чопанлары тапайын. «Жанлы союн, оды белентден галан» дийип айдып гайдайын. Чөлүң ховасы-да говы бу гүн — дийип, Байрам чырпма гүлек-ялак эдип башлады.

Мәммет тә Байрам чырпма гепләп болянча габагыны галдырмады.

«Ханы, сен дийжегиңи дий бакалы. Сен чырпмажык мениң экдиже чырпмамсың. Сен бу такаллары ынанжак адамларыңа окарсың. Мен сениң инишчыкышыңа, хәсиетиңе етиг-ә» дийип ичини гепледи-де:

— Байрам жан, иним, сен вели болмага голайлашыпсын. Бизиң ядавлыгымызы гөрениңден билйәдиң. Йөне велин сизиң йүз-гөзүңиз гойнуң үстүне баряныңка меңзәнок. Гелиң, иң говусы, шейделиң. Инди гүн яшар учуры-да болуберипдир. Уч-гыраксыз чөлде чопан-чолугың гошуны идәп, сыңсыраклашып йөрмәлиң-де, эдил шу дуран еримизде душләлиң — дийип, аркайын гүрледи.

Мәммедиң янындакы ярагыны хәзирләп дуранлара үнс бермедиксирән чырпма бөврегини бөкдүрип гүлен болды.

— Мәммет ага, бу тайда чай гайнатмага сувы ниреден алжак? Чопан гошы диениң бир тайяржак ерд-ә!

Мәммет кинаялы йылгырды.

— Байрам хан, иним, аркайын бол. Биз сениң Пир бабаңдан пата алмасак-да, ырсгалымызың өзи герек вагтында гелиберйәр. Бизи-де бихал адам гөрме сен!

— Бу чөлүң ичинде ырсгал ниреден гелсин? Ахмал болсаң, ач-сувсуз хорланаймагыңам ахмал. Говусы, гоша гиделиң.

— Аркайын бол, иним! Бирсалымжык тагапыл этсек, кервенимиз гелип етер — диенде, Байрам чырпма тисгиңип гитди, инжиклери сандырап башлады. Бирбада гепләп билмән дүвнүкди. Ардынжырап, бокурдагыны өлледи.

— О нирәниң кервени, Мәммет ага? Бу төверекде атлы зордан гезип боляр.

— Өзли-өзүмизиң кервенимиз-дә! Бизиң обаның кервени-дә!

— Сениң нәме, чөле гайдан кервениң бармы?

— Хава, шол кервене гарашып дуршумыз бизиң!

— Кервениң ниреден гелип, нирә баряр? Немеми, неме...

— Обадан гелип, Шалтайың ялхорларыны яллама барярды. Йөне инди ол ене-де ызына гитмели болармыка диййән — диенде, гарры гөхердиң сеси гелип башлады. Гарры гөхерт үстүндәки йүкүне дөз гелмән, бурундыгыны сәхел гатырак чекселер багырып гойберйәрди.

Нәмәниң-нәмедигине дүшүнип, хинине сув гиден ялы болан Байрам чырпма Мәммеде ал салмакчы болды.

— Мәммет ага, сен-ә соңуны дегишмә яздырайдын-ов. Мениң-ә гара чынымды. Эйле болса ыгтыярыңыз. Биз-ә гитдик. Өзүмизем гаты ховлугып барярдык. Гаранкы дүшмәнкә гоша бармалы — дийип, уграберҗек болды. Мәммет маузерини Байрам чырпма гөнүледи:

— Сениң чының болса, бизиңем чынымыз, чырпма! Ериңизден бутнаман, ярагларыңызы ташлаң-да, дүшүң атдан! Өзи-де тә элтилҗек ере баряңчаңыз сесиңизи-үйнүңизи чыкарайсаңыз, өлдүм хасап эдиң. Дилиңиз гымылдадыгы атылҗаксыңыз. Шу өмрүне чыпдырып гелениң бесдир инди. Эшидйәрмиң? Сылап дураныма-да ичиң билйәндир. Болмаса дуран ериңде каклаҗакдым. Онсоңам мен сениң билен дең болмакчы дәл. Ханы!.. — дийип, Мәммет маузерли элини ёкаррак галдырды. Онуң ёлдашлары-да ерли-ерден тайярланышып, гозгалан тапдылар.

— Э-э-эшидйән, М-м-м-Мәммет ага — дийип, Байрам чырпма галдыраклап, элиндәки түпеңини гапдала зыңып гойберди-де, атдан агды.

Сабыр селки чөле белет болансоң, кервениң бармалы ерине барха голайлашяндыгыны аңып, нәдерини билмән гелйәрди. Онуң кервен билен иши ёкды. Гөзи төверегиндеди. «Мәммет ага нәтди-айт, валла. Ишиңе ала гайым адам-а дәлдиң сен. Бу вагта ченли эййәм бир ерден чыкмалыдың-а. Я-да чөлде азашып-тозашып йөрмүкәң» дийип, онуң билен хыялында геплешйәрди-де, ене пикириниң үстүни етирйәрди. «Я-да Васил ага оны башга бир хас әхмиетли юмша иберип, бу тайык ёлы-ёданы билмейән бирини ёллайдымыка? Олам азашып, галтаманларың ортасына барайса, онсоң ишимизиң гайданы. Әдеп хыялларымың пуҗа чыканы. Вах, нәче зат еле совруляҗак-да» дийип, ичини гепледип гелйәрди. Ахыры Сабыр селки галдавчылыгыны этди.

Ол илки хиңленди, соңунданам:

— «Гелер болсаң, яр гел инди» — дийип, хас батлырак айдыма башлады.

Сейил көр атыны дебсиләп гелип, түпеңиниң гундагы билен Сабыр селкиниң бөврүне дүртди.

— Тоя барярмың, харамзада?!

— Хә, нәме болды? Бейдип хүтүледер ялы, гүнәм нәме мениң?

— Нәме, аҗалыңа ховлугярмың? Бу нәмәниң вагтыхошлыгы? Юрды капырың алып гелшинден бихабармың? Халиден бәри сыкылыклап гелйәнем сен экениң-ов. Дуран ериңде ере газык эдәейинми?!

— Нәбилейин мен. Янымызда сиз болансоң, аркайың болупдырын. Дәли келлә хыял гелди-де хиңлейәндим.

Сабыр селкиниң соңкы сөзлери гулагына хош якан Сейил көр төверегине аладалы гаранҗаклады.

Гапдалдан гелйән бири ашаклык билен Сейил көре серетди-де, ол эшидер ялы жаныгып гепледи:

— Мен-ә сениң нәмә мес боланыңа хайран!

— Мес болман нәме, өйүңден өли чыкарылып дурмы-айт? — дийип, Сабыр селки дүйнден бәри пент берен сакгаллагың йүзүни алды.

— Өли-пелә етиберме.

— Алының ала мейданында айдым айтман, эйсем аглап гезмелими? Сенем көлегесинден горкуп йөрениң бирими каң диййән.

— Балшавиклер эшидип гелә йсе, шу айдым айдып баршыңа гөни җеннете гидерсиң. Кервениңем дуршы билен элиңден гидер.

— «Девлет башдан гидер болса, даг оюлып ахмал болар» дийипдирлер. Аҗалың етсе, большевиксизем өлерсиң. Онсузам башыңа гөзүни дикип дурәнлар аз дәл.

— Акыл өвретҗек болма! Дилиң дамагыңда болсун! Онатжа болуп, өз йөнәңе гез. Гаңрышыма гайдыберсең, Шалтай җаның яныңа барансоң гөз гөркезерин. Гезип йөрен габа сакгал дәлдирин мен.

«Хәй, Мәммет ага, басым бир ерлерден чыкайма-

сан-а, менем «Киме берен бир алла» дийип, ызыма тарап өкжәни гөтерәйсем герек. Гиже мени ковалап тутуб-а билмезлер. Оңайыны тапсам атлы гачарын. Бәх, ничик болды! Бирден мен гидемсоң геләйсеңиз сизем. Мен сөзүнде дурмаян мессепсиз болян-да онсоң. Эгер сиз гелмесеңиз, мениң янкы Сейилбай көрден иен таягым гарныма галя-да. Бөврүм хәлем агырып дур-айт. Гаты дүртүпдир-ов рехимсиз, харамзада. Я-да биркисини атып гачайсаммыкам. Шейдейин-ле. Арымы берин гидермәйин» дийип, Сабыр селки пикирини жемледи-де, төверегине гөз айлап башлады.

Ол эшегини ташламаса гүр чалылыкдан гачып билжек дәлди. «Бар-ёк аягулагым» дийип, эшегини ташлап гитмәге-де гынанярды. Ишиң шейле болуп чыканына гаты гынанан Сабыр селки ики гөвүнли ягдайда нәдерини билмән барярды.

Кервениң өң янында Мәммедиң атлылары билен пейда боландыгыны гөрен Сабыр селки эшегинден гайдырылып дүшди. Ылгап баршына-да Сейилбай көрүң аягындан асылып:

— Ана, гелдилер — дийип, гаты гыгырды.

Хич затдан бихабар гидип барян Сейил көрүң бу сесе тас йүреги ярылыпды. Онуң аты үркди. Ол атдан агып гайтды. Хасур-хусур түпеңине япышды.

Сабыр селки:

— Ат олары, ат! — диен болуп, онуң элини силтерледи. Түпең гапдала тарап гөчди. Сейил көр Сабыр селкини ере йыкды-да, сазаклыга тарап гачды. Эмма гапдалдан гелен ок оны ере язды. Бейлекилер атмага-да, гачмага-да етишмедилер. Деррев яраглыларын ярагыны алып, эллерини дандылар. Галанлара кервени ызына өврүмеги буюрдылар.

Мәммет Сабыр селкә танышлык бермеди. Диңе бейлекилериң янында гөз үчин оңа аларылан болды-да:

— Әх-ә-ә, Агыл байын вепадар дайханы-да бу ерде экени. Чөлүң ичинде сыңсыраклап йөрүп нә көрүң бар сениң, жөвенини оруп йөрсең болмадымы? Болайжагына бар велин, йөне биз сениң ялы алданан пукаралара дегемзок — дийип, онуң үстүне херрелди.

Мәммедиң отряды Байрам чырпма дагыны хем кервен билен биле алып гайтдылар. Олара азар бержек дәлдиклерини, оба барансонлар бошадып гойбержекдиклерини айтдылар.

Болан ягдайы галтаманлар анып, ызларындан етмез ялы, гиже Айың ягтысына йөредилер. Дана голай оңайлы ер тапып дүшледилер. Эртир ир билен туранларында Сабыр селки гүрүм-жүрүм болупды.

— Зелели ёк, барып бай агасына бушлаянча биз хем бир ерлерден чыкарыс. Йөне янкы инди бир элиме дүшәйсе дири сыпмаз — дийип, Мәммет Байрам чырпма дага эшитдирип, хайбат атды.

* * *

Сабыр селки гапдалы көнеже кепбели гара чатманың өңүнде эшегинден дүшди. Йөвселрәк үйрйән ите тарап гөзүни айлады-да, сыйыны дүйрүп, шол өе бакан узын-узын әдимләп утрады, өң бу тайларда болуп гөрен ялы, гара өйүң гапы килимини ачды-да, ичерик гирип:

— Салавмалейким — дийип, ожагың башында отуранлара йылгырып серетди.

Өйүң адамлары жөвен күртүгини яңыжа өңлерине алыпдырлар. Олар ийип отуран нахарларындан эллерини чекип, Сабыр селкә өврүлишип серетдилер. Әсентаныш ялы аманлык-саглык сорашыберенсоң, олар Сабыр селкинем сачагың башына чагырдылар. Йөне олар кәбир херекети саг адамынка меңземейән мыхманы халамандыкларыны хем гизләп дурмадылар.

Сабыр селки өй эесиниң гөвнүне гүман гидермезлик үчин, нахар ийип гутарандан гүррүңе башлады. Ол өзүниң талабанчылык әдйәндигини айтды. Өйүң эеси Сабыр селкә гайта-гайта середип:

— Иним, сен-ә маңа герек адам экениң. Дамагыңа гезйән болсаң, хызматыңдан гөвнүм битсе, дашындан саңа көйнек-балагам эдерин. Одунсыз көсенип отырыс — дийди.

Сабыр селки икеллән ылалашды. Ол үч-дөрт гүн өйүң төверегинде одур-будур ишлере көмеклешип гезди. Өй эеси тәзеден янзыдандан соң, бирнеме чекинсе-де, гума одуна гидермен болды.

Муны гоңшы өйүң адамлары эшидип:

— Гүнлүкчиңе бизем бир зат берели. Бизиңем херимизе бир дүе одун гетирип берсин — дийип, өй эесинден товакга эдип башладылар. Онсоң Сабыр селки гөк эшеги мүнүп, гарры эркек билен ене-де ики

саны гөхерди ызына тиркәп, чөле тарап ёла дүшди.

Сабыр селки этияжы элден бермезлик үчин инди энчеме гүнлерден бәри сакгал-муртуна мүченек-мыкраз дегренокды. Сакгалы өсенсон гөзлери ичине чөкен ялыды, зорлан йылдырап гөрүнйәрди. Эгниндәки эшиклери-де гедайынкы ялы элеме-дешик, сал-салды. Башындакы телпегинин этеги билен малын дамагыны чалыбермелиди. Йыртык чокайынын сыртындан кирли долагы-да сүйренип ятырды. Көйнек-балагы-да жуваз-чынынкы ялы гара гәзди. Көп тиркешен бири болаймаса, оны хәзир танажак адам ёкды.

Сабыр селки узага гитмеди. Гумуң этегиндәки чалы-черкезден йүкүни тутды-да, ызына гайтды.

Ол инди Шалтайын Акдепеде йыгнанышык гечиржек ерине нәхили ёл билен бармалыдыгыны, йыгнанышанларын кимдигини нәдип аныкламалыдыгыны пикирленйәрди. «Өйүң голайына элтмезлер, хызмат этжек диенин биленем ынанып дурмазлар. Бир ынамдар адам тапмалы» дийип, Сабыр селки ичини геплейәрди. Шол вагт өзүне бака әңип гелйән ики атла гөзи дүшди. Онуң ини жүмшүлдәп гитди, йөне өзүни дүрсәп угруны үйтгетмән, сәгинмән, ёлуны довам этди.

Етип гелен атлыларың бири:

— Дур-айт! Нәме, гөзүң ёк ялы болуп гелшиң? Ким боларсын сен? — дийип, гөзлерини алартды.

Сабыр селки эшитмедиксирәп:

— Валейким эссалам, йигитлер, аманлыкмы, аман-саглыкмы? Аман-саг гезип йөрмүсиңиз? — дийип, бадыны говшадан эшегини дебсиледи. Атлынын гахары гелди, ол гамчысыны чоммалдып, газаба мүнди.

— Сен нәме айдылана гулак асмаярсын? Нәхили махав адам-айт, би — дийип, батлы сес билен гыгырды-да, Сабыр селкинин өңүнде кесе дурды. Сабыр селки деррев эшегинин башыны чекип:

— Йигитлер, мен одундан гелйән. Гижә галдым, агам яман хырсыз. Онун газабыны гоюбер — дийип, батныксыз гүлди. Сонра гөзлерини бирхили агдарып-дөндерип, Гүне серетди.

— Болшун шу болса, агаңкыданам бетер газаба душарсын.

— Менин адыма Өвлат диййәрлер. Талабанчылык этмедик ерим ёкдур. Одун дашаян.

— Сенден өвлат болмаз. Ханы, эшегиңи айла бу яна. Кимдигиңи деррев аныкларыс сенин.

— О яна нирә гитмели?

— Батыр агамын янына элтжек сени.

— Хайсы батыр агаң янына?

— Сен нәме, Шалтай батырам танаңокмы? Танамасаң танадарын саңа.

— А-хов, инилерим, менин Шалтай батырын янында нә көрүм бар? Айтдым-а, мен бир онуң-мунуң гапысында хызмат эдип, гарныны отарып йөрен гедай гүнлүкчи дийип. Өзүңизем ойланып гөрүң. Мени Шалтай батыр башына япсынмы?

— Бараңсоң билерсиң. Шалтай батыр гөрсе сени готура дерман эдер. Гечен базарың өңки гүни, батыр агамызын бәш дүеси билен ики аты бирден огурланды. Бу дүелер гүррүңсиз шонункы болмалы. Ынха, бирем шу, олжадан дүшен гөк гөхерт. Муны бирнәче гезек өз элим билен сува-да якдым — дийип, нөкер ыздакы дүйә бармагыны чоммалтды.

Сабыр селки сөзүнин ер тутмажагыны билди. Эшегинин башыны өврүп дүелери ийтди-де, гөни Шалтай баганын ховлусына бака уградды.

Ол улы ховлынын кыбласына етенде, эшегинден бөкүп дүшди-де, дүелери дервезәниң өңүндәки басылгы дуран яндагын гапдалында чөкерди, узын-узын әдип, дервезеден гирди. Сабыр селки хатара тутулан он өйүң хайсысына гиржегини билмән, аяк чекди. Оңа ченли Сабыр селкини тутуп гелен нөкерлер атларыны даңып етип гелдилер.

Ол күнжегинден бу күнжегине сес етмейән ховлының дервезесинден гирип-чыкянларың саны көпди. Гелим-гидимиң ызы үзүлжеге меңзеш дәлди. Ортадакы кашаң өйүн түссеси белент чыкярды. Энесинин арадан чыканына хениз көп вагт гечмесе-де, Шалтайың кейп эдип отурышы өйүнден өли чыкана меңзеш дәлди. Ол бу гүн соңкы алан аялы Ширинжемал билен дызлашып гөк чай сүзйәрди.

Узын бойлы, гысык билли, ала гөзли, бугдайреңк, тегелек йүзли гелин Шалтай бага середип, нәз билен гөзүни гүлдүрйәрди. Онуң бармаклары гоша-гошадан тылла йүзүкли, билеги-де дәрт гошма билезиклиди. Гулагы тылла чайылан гушлы гулакхалкалыды. Яшыл чәкменинин якасы, еңи-яны күмүш бентли-

ди. Гара гундуз ялы ёгын сачы гочун шахы ялы тов-ланып, гулакхалканың дашындан айланып дурды. Алындаңыны белентден даныл, елйыртаны сагрысындан ашаклыгына гойберен беземен гелин Шалтая хер гезек середенде, керешмели нәз билен гашыны ойнадып гойберйәрди.

Шалтай гүррүңиң әхенини үйтгетмеклиге хер нәче җан этсе-де, гелин гүнүдешиниң гыбатыны эдип, онуң кепенини бойнуна ораярды. Шалтайың болса, муна меңзеш гүррүңлерден гулагы ганыкды.

Шалтай бу вагт яш аялы билен йүзбе-йүз отуран хем болса, йүреги башга бир обадакы гара пере̧ң гелин билен ат ойнаярды. Ол: «Мен энтек ачык гөреше чыкмалы дәл» дийип пикир йөредйәрди. «Гой, бейлекилер уршуберсин тәзе хөкүмет билен. Мен аягымы ере мәкәм диремели. Ким боланда-да байлыксыз, мал-дүнйәсиз алҗак галаң болмаз. Хава, мен хәзирликче өзүми аман сакламалы. Бисабырлык эдип, буҗагаз адамлары гырдырып, йыгнанҗамы-да элден гидерсем, мен ким. Өңки заманларда уршанларында-да сайлама гошуны сонуна гоюпдырлар ахыры. Душман гачан вагты үстүне зыңмалы. Мунуң ялы ерлерде йөне гара гүйч дәл, хилегәрлик хем ишиңи онуна салъяр ахыры. Хан байтал енсе берели бәри дашына атлы йыгнап йөренлер көпелди. Гой, көпелсин. Олар басым даргап-тозуп гидерлер, оларын алҗак салгыды-да, хөкүм эден обалары-да маңа галар. Ынха, онсоң мениң гөчүм гезегим гелйәр. Шонуң үчинем, мен инди хаял этмән, ок-ярагын саныны артдырып, адам гүйҗүни йыгнабермели. Атымын аягының етен еринде баш галдыраны, гаршы дураны екеҗе гүнем яшатмаҗагым чыным. Гаршыма чыкайҗаклар бири-бири билен гырлышып бир яна чыкянча йүзүми гаранка тутуп чапавулчылык этмели. Юрда ээ боламсоң, бу төверекде гаршыма баш галдырҗак болмаз. Белки, Шалтай, тагта чыкмак сениң маңлайыңда бардыр. Ине, онсоң илерси Ортагуйы, ёкарсы Дарганата, гүнбатары Налачбаба, күлли гарагалпагы-да боюн эгдирип, бәш гүнлүк яланчыны бир пула сатанымы гөрүң» дийип, ичини гепледип, ожакдакы гызыл көзе середип отырды. Ол өз хам-хыялларындан леззет алып, барха чым-гызыл болярды. Гөркли, яш гелин болса, әри сөзүни диңлейәндир өйдүп, эрине тарап барха гысмылҗыраярды.

«Гәмили гелсе, гайыклы гачар» дийлиши ялы, Шалтайың улы аялы ишикден гирениңден кичи аялы еринден галыберди. Шалтайың улы аялы йүзүни асып, чыкып барян гелниң ызындан алдаҗы гөзлерини алартды. Соңра ховлукмаң, дүшеге гечип отурды.

— Янкы чыкып гиден эли сыпынса, сениң яныңа ылгаяр. Икиңизиң гутарып, аңырсына чыкып билмейән нәме гүррүңиңиз бар? Ол эринсиз ене-де нәмелери чыпдырды? Гөрйән велин, Шалтай батыр, сенем-ә соңкы гүнлерде хакыт хелейгулы болупсың — дийип, байры аялы гашларыны дүйрүкдирди. Онуң сесинде нәче гүнлерден бәри йыгнанан кине чогуп дурды.

— Пай, хелей, сенем-ә ниредәки ёк гүррүңлери тапяң-айт. Сени акыллы гөрйәрдим велин, сенем гүн-гүнден гошуңы даргадып барян-ов! «Гечә җан гайгы, гассаба яг» диенлери-дә. Сизе оюн, гүлки, вагырды-гыкылык, томаша герек. Хәзир шо затларың вагтымы? Хер гүнде бириң билен ала ёрганың арасында, далаш гурап ятманы мен нәме яман гөрйәндир өйдйәмиң? Мениң ики җахан оваррасы болуп йөреним сизиң пархыңыза дәл-дә. Бу говгалы гүнлерден башыңы сайлап чыкармакда иш бар — диенде, Шалтайың пащык бурнуның үсти дерчирәп, өсгүн гашларының арасы йыгрылып гитди. Ол бурнуны арчап, галын габаклы йити гөзлерини ялдырадып, ене-де ишигиндәки атына серетди.

Шол вагт ики саны нөкер гелип, гапының агзында даяндылар. Ышаратдан соң, гапыдан күрсәп гирип, олар гепини бири-бириндеи өң дүшүндирҗек болуп, хайыр-хеләк болдулар. Бири-бириниң сөзүни бөлүп, башлы-барат геплэп башладылар. Оларың болшуна Шалтайың аялы билдирер-билдирмез йылгырды.

— Бириң гепләң! — дийип, Шалтай гаты гыгырып гойберди. Газаба учран нөкерлер сем болдулар. Ахыры оларың бири йүрегине даш баглады.

— Момалак бай билен Агыл байың бизиң нөкерлеримиз үчин иберен кервенини хөкүметиң адамлары тутуп ызына экидипдирлер.

— Нәме?.. — Лаңңа еринден галан Шалтайың гөзлери чым-гызыл болды. Саг эли билен маузерини гысымлады. Нөкер сакавлады.

— Акдепәниң душунда гөрен адам бар. Шол душуна диййә... Үч-дөрт адамың эли даңылгы диййә...

Галтаманбашы ене яның гышарды. Кәсесине чай гуюнды. Бирнеме кешешди.

— Гепе ел берип йөрен бириниң гүррүңи болаймасын. Гечип-өтүп йөрен көп.

— Шейле болса-да болар, батыр ага.

— Онда нәме оны гидип мениң хелейим аныкласынмы?

Нөкерлер ики бүкүлишип, бүдрешип зым-зыят болдулар. Бираз отуранларындан соң, байры аялы ювашлык билен сөзе башлады.

— Тербие бермек герк, Шалтай! Гелинлер билен азрак нәзиргешип, көпрәк түргенлешик этмек герек... — Ол сөзүни гутарманка, аңырдан ене ики нөкер гелди.

— Батыр ага! Бәш дүйәң билен, ики атыны алып гачан огрының бирини тапдык. Дүелерине одун йүкләп, Гарагумдан инип гелйән экени. Дүелери танадык. Говы эшегем бар экени. Бу адамың огрудыгы сылатындан белли болуп дур.

Бу сөзи эшиден Шалтай баганың мурты сых-сых болды. Йөне хер ничигем болса, аялының какдырып айдан яңкы сөзлеринден соң, онуң бады говшапды.

— Нәме үчин ләшини дүзе серип гайтмадыңыз? Мениң малыма эл урар ялы ким болупдыр ол? Ханы, чагырың бәрик! Ол энтек бу төверекде кимиң деминиң йөрейәндигини билйән дәлдир. Ол инди гүнәсини ювмак үчин эдил шу огурланлары ялы дүе огурлап гетирип бермели болар. Ёгсам мен оны огурлык эдилмейән ере иберерин!

Ол шейле диййип, ашаклык билен аялының йүзүне гарады.

Сабыр селки эшигини сал-сал эдип, ичерик гирди.

— Эссалавмалейким — диййип, Шалтай бага билен гөрүшмек үчин эллерини узадып уграды.

Шалтай гөзүни алардып:

— Ханы, дур шо тайда! Нәдип гелйәң, донзуң үтмеси ялы болуп? — диййди-де, Сабыр селкиниң элине какып гойберип, маузерине япышды.

Сабыр селки әм-сәмлиге салып, бир әдим ызына этди-де, гап бөвре япланды. Ялт-юлт эдип, төверегине середен болды.

Шалтай нөкерлерине гахарлы середип:

— Огры диййип гетирип йөрениңиз шумы? Буй-ә өйден гирип чыкяна меңзеш дәл — диййди-де, Сабыр селкиниң болшуна лох-лох эдип гүлди.

Сабыр селки ашак бакып, элини овкалап отырды. Өзем өзбашына мадырдап кә йылгырярды, кәте-де йүзүни чытярды. Шалтай муртуна сынтгы берип:

— Хей, келесаң! Адың ким? — диййип, батлы гыгырды.

— Адым Өвлат — диййип, Сабыр селки башыны галдырды. Элини серди. — Илки гоян атлары шол маңа, нәме? — Ол гапдала кинели серетди.

— Адыңа лакамыңы гошуп айт!

— Өвлат дәли, инди болдумы? — диййип, селки йылгыран болды. Бирденем йүзүни совуп, хүмүр-сүмүр эдишдирди. Соң элини овкалап, эшиклерини дүзеден болды.

— Хә, инди болды — диййип, Шалтай бага чыны билен йылгырды-да, сөзүни довам этди. — Обаңыздакы яплардан сув акярмы?

— О нәме үчин сув акмажак. Яз айлары хакыт луммурдап, толкун атыбам акяр. — Сабыр селки эллерини сувуң акышыны аңладян шекилде галгадып гойберди.

— Сен хей өмрүңде сува гирип гөрдүңми?

— Йүзүп билмесем сувда нәме ишим бар. Онсоңам сува мениң хич задым гачмады, гирип алар ялы.

— Улы япда йүзүп билмесең, кичижик салмалара гирип ювнаймалы ахыры. Нәме көп, мейданда ятан сув кәди көп. Иң болманда айда бир гезек сыныңы тәзелемели ахырын — диййип, Шалтай шеригатың ёлуны тутян әхенде гепледи.

Сабыр селки Шалтай баганың сөзүне хезил эдинип гүлйәрди. Шалтай-да пыңкыраныны дуйман галярды.

— А-хов, бисырат, ил-ә саңа гүлйәр, сен нәмә гүлйәрсиң? — диййип, Шалтай агзының сүлекейини сүпүрди. Гүйменже тапынанына бегенип, аялының йүзүне йыршарып серетди.

— Сениң берйән сорагларыңа ненен гүлмән саклаңжак — диййип, Сабыр селки гайтадан жак-жаклап, гара чыны билен гүлди. Яшлыгындан төверегине дег-

синип, гөрени кемсидип, гайтавул беренин дишини ушадып йөрен Шалтая томаша герекди.

— Айт ханы! Берен сорагымын ниреси телек? — дийип, маузерине элини етирди.

Сабыр селки онун маузерине гөзуни элек-челек эдип серетди.

— Батыр ага, мен саңа башдан гүррүң бермесем болмады.

— Иле айдар ялы гүррүниң болса айт, эшидели — дийип, Шалтай ене-де пыңкырды.

— Батыр ага! Мен ол гүнлер огланжыкдым. Какам пахыр Гаража бай диенине гөлели сыгрымызы берип, үч яшар газакы байталча алды. Ол энтек баш өвредилмән экени. Шондан биркүч гүндев соң, какам хармап атып дуран еринде:

— Дайынлардан иригөз элек гетир — дийди.

Мен пыяда гидибермән, барагада месиргәп дуран, тез байталчаны мүнменми. Мүненимден алып гачып уградь. Чек отур-да, бек отур болуп барян. Догрусы, бөкүп дүшмәге-де горкдум. Шол энип баршыма Давалы арнаның көпрүсине етдим. Арна-да агзы-бурны билен жошуп акяр экени. Көпрүниң ортасына етиберемде, байталча дешикден үркүп, гыялап шейле бир батлы бөкди, сувуң хакыт луммурдап акян ерине палчылдап дүшдүм. Йүзүп билмәмсоң, толкунларың арасында кырк кыркы санап, кә чүмүп, кәте галкып гүнбатара бака акып гидибердим. Жанымдан умыдымы үзүпдим, хернә чөпүм түкенмән экени. Эссимден гиден махалым, обаның чекенесини бакян чопан оглан дадыма етишип, өлүмден халас эдәйди. Шондан бәри сува дүшүнмек, ювнуп-ардынмаг-а бейле-де дурсун, газана шаггылдадып сув гуюлса-да горкыма мейдана чыкып дурян.

— Хәзир сувлы ябың көпрүсинден горкман гечип билйәрмиң?

— Гапдалымда адам болса горкман гечйән.

Шалтай бөврегини бөкдүрип отурышына:

— Дүелериң Халлы келиңкидиги чынмы? — дийип, гашыны чытан болды.

— Чын. Ынанмасаң адам иберип, сорадып гөрәй. Мен бир гара гарныма гезип йөрен гүнлүкчи. Болмаса мен сениңкиде хызмат эдип гезиберейин — дийип, Сабыр селки йылжыраклап болды.

— Таңрыялкасын. Сенсизем бу өйүң дәли-тентеги өзүңе етерлик — дийип, Шалтай Сабыр селкини гетирен нөкерлериң бирине: — Бу дәли гедайың дүелерини бериң-деуградың. Одунына-да дегмәң — дийди.

Шалтайың өз өмрүнде адам баласына биринжи гезек рехим эдишиди. Ол бу иши Пир бабаның несихаты ядына дүшүп эдипди. Ил арасында: «Шалтай батыр гарып-гасары голдаяр» дийдирмекчиди.

Сабыр селки көне ябы ыгашлап, дүелери идип гелшине, агшамара хожайыны Халлы келиңкә етди. Ол дүелери эели-эесине говшурды-да, чай-сув-да ичмән:

— Ругсат бериң, мен инди бу тайдан гитжек — дийди.

— Саңа нәме болды? Өвлат ага, сен бизиң жаңымыза дең герек. Говы адам экениң. Иң болмаса, Халлы ага гелйәнчә гараш. Чай ич, нахар ий — дийип, өйдәкилер ерли-ерден мүрәхет эдип башладылар.

— Халлы ага нирә гитди? Ёгсам-да, мен шол адамдан жогап алман гитмен — дийип, Сабыр селки донуның еңиндәки салланышып дуран пагталары сыпалашдырып, төверегине гаранжаклап болды.

— Анна бала диен бири оба кетхудаларыны мыхманчылыга чагырыпдыр. Шалтай бага-да гелжекмиш. Шол отурышыга этрабың лаң эден ишан-моллаларыда чагырылыпдыр.

— Хә, онда мен Халлы ага гелйәнчә гарашайын. Жогап алман гитсем о яшулы менден өйкеләр. «Ярым гүне ярыш ёк» дийипдирлер. Эртир гитсемем бор.

— Ёк, Өвлат ага, биз сени асла гойбермекчи дәл. Саңа эгин-эшигем эдели дийип отырдык.

...Халлы кел өйүне доланып геленде, даң тилкигуйрук болупды. «Ай, салгыдам бизи халыс чөкержек. Бир гүн дәл, ики гүн дәл, бир ай дәл, бир йыл дәл... Бейле-де бир ызы үзүлмейән салгыт болар экени» дийип, ол зейрене-зейрене ятды. Гижеси билен ойланып, укламан диен ялы чыкан Сабыр селки гүни догурман еринден турды. Ол хасур-хусур гейинди-де, Халлы келин ятан өйүне гирди.

Сабыр селкиниң гитжегини аялындан эшиден Халлы кел онуң билен гадырлы гөрүшди. Гүррүңлешип отурышларына Сабыр селки Халлы келден маслаха-

та кимлериң баранының, нәме маслахатын боланыны хайсы гүнлерде, нирелерде, нәме иш гопарылжакдыгыны зат гойман, жикме-жик билди.

Халлы келден хемме зады эшиден Сабыр селки:

— Халлы ага, гынанма! Мен сениң эден ягшылыгыны хич хачан ядымдан чыкарман. Көп вагтлардан бәри, йүрегагыры кеселинден эжир чекип йөрен бир гарры доганымыз барды. Шонуң халыны сорап гайдайын — дийип, ругсат алды.

* * *

...Ядав, йүзи-гөзи, үсти-башы чаң-тозан, йүзүни түй басып гиден адам хащлап гапыдан гиренде, яплаңып чай ичип отуран Мәммет алланичигси болды.

— Танар ялы болан дәлдириң. Эдил о дүнъеден гелен ялыдырың — дийип, ядавлыгына гарамаздан, кейпи көк Сабыр селки гөрүшмек үчин чорлап гиден эллерини узатды.

— Саг-аман гелдиңми? Догрусы, илк-ә танабам билмедим. Сен-ә ишиңе өкделәп гидипсиң. Ханы, төре гeч! — дийип, Мәммет оны төре гечмәге үндеди. — Гуртмың, тилки?

— Гурт-ла! Илки билен ювнуп-ардынайын, онсоң...

Василий Назарович Баликов Мәммет орсуң гелмегине сабырсызлык билен гарашярды. Мәммет билен Сабыр селки ичерик гиренде, Баликовың йүзи ягтылып гитди:

— Хернә бизиң ишимиз хемише шейле шовуна болсун-да — дийип, ол булары мәхир билен гаршы алды.

Илки Сабыры диңледилер. Онуң битирен ишлерине улы миннетдарлык билдирдилер. Шу аралыкда Мила Михайловна сачак язып, чай, гант гетирди. Василий Назарович чайлы чәйнеклери мыхманларың өңүне сүйшүрип:

— Берекелла, Сабыр жан! Саг бол, битирен хызматларың үчин түйс йүрекден саг бол айдярын. Хушгәрлиги мундан бейләгем гүйчлендирмели! Шонуң үчин биз хер бир адама, онуң эдип йөрен ишине, эсасанам, гатнашян адамларымыза айратын үнс бермелидирис. Онсоң ене бир иш бар, яңы ёлдаш Тепцовдан хат алдым. Ол хатында «лейтенант Федот Ивановичи Карповы Дашкенде чагырярлар» дийип языпдыр. Ол Хорезмдәки ягдайлар боюнча мөхүм хабарлар билен баряр. Өзем бәш-он гүнден бәри сыркавлап йөр диййә. Шонуң үчин Федот Иванович билен Чәржеве ченли гитмәге ынамлы бир адам герек. Ол адам ёла-ыза белет болмалы. Хүшгәр хем-де эденли болмалы. Шонуң үчин Федот Иванович билен я мен гитмели, я-да сизиң бириңиз. Чәржев шәхерине баргынча угратмалы. Аңрык башга бир адам билен гидйәр. Мыхман хәзир дынч алып ятыр. Бу меселәни хәзир чөзмели.

Мәммет Баликовың сөзүни диңләнден соң:

— Васил ага, Карпов билен мен гидейин — дийди.

Сабыр селки:

— Мәммет әрән догры айдяр. Мен Мәммедиң пикирини голдаярын. Мәммет аганың шол юмшы битирип билжегине гөзүм етйәр — дийди.

Баликов Сабыр селкиниң йүзүне серетди-де:

— Онда сен инди Мәммедиң везипесини ерине етирмели боларсың. Мәммедиң гызыл таяклылара ёлбашчылык эдйәнини билйәрмиң? — дийип сорады.

— Билйәрин, ёлдаш Баликов. Мен оңа хемише тайяр — диен махалы ишик какылды. Федот Иванович ики саны йигили ызына тиркәп, йылгырып, ишикден гирди. Отуранлар гелен мыхманлар билен гөрүшдилер. Чай башының гүррүңи гызышып гитди. Шу аралыкда Баликов язып гоян бир топар кагызларыны эплеп букжа салды-да, Карпова берди. Федот Ивановиче Мәммет орус билен гитмелидиги хем мәлим эдилди. Ол янына говы ёлдаш берилйәндиги үчин миннетдарлык билдирди.

Ики ёлдаш түркмен дайханының эшигине гирип, херси бир бугурча мүнүп, Амыдеряның кыбла тарапындан, Чәржеве гидйән хееван ёла дүшдүлер. Олар кә ерде бирсалым дүелерини яндага гойберип, өзлери-де чай-сув ичип, ене ёлларыны довам этдирйәрдилер. Олар көпленч гижелерине йөремеги макул билдилер. Эслн ёл гечеңлериңден соң ызларындан бир атлы ковуп етди. Ол Мәммет дагы билен мылайым саламлашып, саглык-эсенлик сорашды. Соң телпегини илерик сүйшүрип, Мәммеде дегсинен болды.

— Мәммет, нәме, кесе бакан боляң? Нәме, мени танамажак болярмың?

— Гөвнүңе алма, йигит, йөне сени танамадыгым-а чыным.

— Нәме үчин танаңок? Менем тәзе хөкүмети гуружыларың бир-ә. Адыма Ханбай диййәрлер. Көпден бәри тәзе хөкүметиң хызматында йөрүн. Гижелерине гызылтаяклылар билен имтисиң, хат әкидйәниң, дукдархананың гурлушыкларыны гораярыс. Мени Дашховуздакы кемендирлер йөрите «Сизиң билен Чәржеве гитмели» дийип, Васил аганың янына иберипдилер. Мен барсам, сиз эййәм гайдан экениңиз. Ызыңыздан етжек болуп шол дебсәп гелшим. Ыза гайдаңызда Мәммеде ёлдаш боларсың дийдилер. Чәржевиң ёлуна белетлигим-ә өзүңем билйәнсиң. Бу вагт ёл-ызың угры ёк. Гаракчы, басмачы көп. Ёла еке чыкар ялы дәл. Карповы Чәржеве әлтип, ызымыза биле гайтсак аркайынрак боларыс.

Мәммет шар гара муртуны ызлы-ызына сыпады-да, гара атлының йүзүне йити серетди.

— Бә, онда сен Агыл байың өйүнден гачып, хөкүметиң отрядына гошулып гиден гүнлүкчиси Ханбай-да. Адамлар чалт үйтгейәр-ов, танар ялы дәл-ә-йт. Өзүң-ә гаты өзгерипсиң, өңки Ханбая меңзәңок.

— Ёк, мен Агыл байың гүнлүкчиси Ханбай дәл, Шарлавукдакы Сәхедиң иниси Ханбай. Мен гүнлүкчилик эдип гөремок — дийип, яш йигит бурнуны сыпады.

— Шарлавукда Сәхет диен адам бармы?

— Сәхет дәдем гөчүп-гонуп йөрен чарва адам болансоң, сен оны говы танаян дәлсиң.

— Илде Сәхет атлы кән. Хемме Сәхет танатдырмаз. Йөне Шарлавукдакы Сәхеди-хә танаян. Ол чарва адам дәл. Дайханчылык эдйән болмалы.

— Догруданам, Мәммет ага, сен бизи танамаян экениң — дийип, гара атлы илери омзады. Мәммет бу нәтаныш атлының гепине-сөзүне шүбхеленип башлады. «Бу кимкән-айт?! Кимем болса, бизиң ызымыздан говулыгың аладасыны этмәге гелен адама меңземейәр. Бейдийсеңем аты-ярагы, гейим-гежими пылан түйсли дәл. Эйсем, бизи бу өң гөрмән-билмән, ниреден танадыка? «Кемендирлер иберди» диййәр. Эйсем бизе Баликов нәме үчин бу барада келам агыз сөз айтмады? Я-да ёлуң-ызың говгасы көп болансоң үчин муны-да ызымыздан иберәйдимикә? Муны Федот Ивановичем тананог-а. Ай, ёк, бу шүбхели адама меңзейәр. Мунуң йүзи-де гаты йылма, сөзи-де сувук. Муны ене-де бир гепледип гөрейин, гөрели нә көчеден гопярка» дийип, Мәммет ичини геплетди.

Көпден бәри үсгүрип-асгырып нәсаглап йөрен Федот Иванович Карпов гижеси билен укламансоң, бугурчының үстүнде иркилип гелйәрди. Гапдалында ынамлы ёлдашы болансоң, онуң бу вагт затдан гайгысы ёкды.

Мәммет тиркешип гелйән гара атла гөзүниң гыягы билен середип:

— Ярагың-а тәзе экени. Окуң көпми? — дийди.

— Окумам көп, түпеңимем тәзе. Нәме, сизде ок азмы? Окуң гайгысыны этмәң.

— Бизде-де етерлик бар — дийип, Мәммет гапдалына серетди.

Гара атлы ынанмады. Себәби ол буларың ызындан етели бәри, кә ыза галып, кә гапдаллап, кә өңе гечип бойдан-баша сынлады. Мәммет билен Карповың элинде-де, билинде-де яраг ады дакыландан хич зат гөрүнмейәрди. Ичи яраглыдыр өйдер ялы бугурчыларың үстүнде хич хили гап-халтада ёкды.

Мәммет гара атлының йүзүне йылгырып серетди-де:

— Берденкәни тәзе алдыңмы? Гөрүп берейин — дийди.

— Ярагымы гөркезәйсемем борды велин, тәзе дүзгүн боюнча «Келләң эгниңдекә ярагыңы кесекә бермек болмаяр» дийип табшырдылар.

Хәлиден бәри гара атлының сөзлерини диңләп гелйән Карпов:

— Гызыклы адам. Сен бизе ярагыны ынанмасаң, биз саңа жанымызы нәхили ынаналы? Ярагыңы бер-дә. Гөрүп беренде нәме боляр?! — дийип, гара атлының йүзүне серетди.

— Ай, ёк, ярагым-а берип билжек дәл. Мени ураган кемендирлериң хер бир сөзи мениң үчин канун — диенде, Карпов Мәммедиң йүзүне көпманылы серетди.

Мәммет чаласынлык билен бугурчысының ховдунда-кы нили кесилен ярагы согруп алды-да, түпеңине ок сүрди. Карпов-да маузерини габындан чыкарды.

Гара атлы йигит төверегине гаранжаклап, гөзле-

рини тегеләп башлады. Мәммет бу атлының кимдигини аныкламак максады билен:

— Йигит, догрыдан гел! Болмаса хәзир бир ока табшырян. Сен Василий Назаровичи хачан гөрдүң? — дийип, гара атла чытылып серетди.

— Дүйн өйлән гөрдүм. Ол маңа «Хер этмели-хесип этмели, шоларың ызындан етип, биле игтмели» дийип буйрук берди. «Чәржеве барып, ёлдаш Карповы ёлдашларына душурмалы. Тә Дашкенде уграянча-да, гапдалындан айрылмалы дәл. Даш-төверегинизден эгә болмалы. Мәммет биленем биле гайтмалы» дийип, зынхарлап табшырды.

Шу пурсатда Мәммет Карпова, Федот Иванович Мәммет орса серетди.

Мәммет ыкжамланды.

— Йигит, онда бизе сениң ялы ёлдаш герек дәл, дуран ериңден гөни ызыңа гайт.

— Мәммет орс, сен бейдип гаты гитме. Сен Хорезминиң худайы дәлсиң. Хорезминиң индики эеси тәзе хөкүметдир. Мен сениң үчин гелемок. Дашховуздакы комендирлериң буйругы боюнча, Баликовың хайышы боюнча гелдим. Мен тәзе гурулян хөкүметиң адамсы. Мениң бу гелшимде икилик ёк. Бизиңкилериң өзи сәхел эмел етсе гайшарылыберйәр.

— Йигит, сен гепиңи чагалатма. Сениң Хорезминиң худайы биленем ишиң болмасын, гедайы биленем. Мен саңа гайталап айдян, бизе саңа меңзеш ёлдаш герек дәл. Дүшүнмедиңми? Эгер дүшүнмедик болсаң, хәзириң өзүнде дүшүндирйәрин — дийип, Мәммет ярагыны ёкарык галдырды. Карпов хем хәзирленди.

— «Мәммет орс, Мәммет орс» дийселер, сенем орс болайдыммыкам дийип, хут өтүшдирйән-ов. Пикир этме, биз энтек орс болуп башармарыс. Онсоңам тәзе хөкүметиң янында мениңем сенче абрайым бардыр.

— Гепиңи чагалатма диййән мен саңа. Биринжиден-ә мениң орслугым-бейлекилигим билен сениң ишиң болмасын. Икинжиденем, биз сениң билен ёлдаш болмакчы дәл. Эгер айданымы эдип, ызыңа гайтмасаң-да, барыбир мен саңа хезил бермен! Ондан говулык билен ызыңа доланай!

— Оны сен онараймарсың. Мен өлсем сенем дири галмарсың, Мәммет орс! Саңа буйрулан иш маңа-да буйрулды. Бу ерде хер ким өз ишине жогап берйәр.

Сен мени абрая шәрик этмежек боларсың. Сенде гопбамлык, мен-менлик бар. Мен сениң билен Чәржеве биле барарынам, Карповы Дашкенде уградышып, ызыма сениң билен биле гайдарынам. Онсоңам, бир зады беллә гой, аман-саг оба доланып баранымыздан соң, маңа айдан сөзлериң үчин жогап бермели боларсың.

Мәммет йылгырды.

— Әх-ә, инди болды, сениң өз адаммыздыгың анык болды, мен сынап гөрдүм. Айыплашма, ягдай шейле.

Пөне ярагыны ызына салмады. Олар дымышып гелишлерине Габакла етдилер. Бу вагт гүн сүйр депә чыкыпды. Габаклы Байхатын белентлигиниң деря билен сепләшйән эңегинде ерлешйәрди. Илерси көнеже кенбели, белент чертегиң тейи хемише көп адамлы болярды. Бу ерде ызы үзңүксиз балык говрулярды. Шонуң үчин бу ёлдан гечйәнлериң Габакла совулмаяны ёкды. Арып гелйән ёлагчылар бу тайдан исләп балыкларының говурмасындан доюп, чай ичип, дем-дынч алып гечйәрдилер.

«Адым Ханбай» дийип, гелйән гара атлы адамларың дүшләп гечйән ерине гөзи дүшенден өз-өзүнден төверегине гаранжаклап, гөзлерини тегеләп башлады. Ол төверек-дашда жандар гөрмесе-де:

— Ох, о, о, товшаның гачып баршыны гөрүң-айт! — дийип, атыны гамчылады-да, сәхел салымда гөзден гайып болуп гитди.

Федот Иванович башыны диклəп:

— Нәтди-айт ол? Әх, шейтаның шәгирди. Сениң бир — дийип, гашыны дүйрүкдирди.

— Хәлем ызымыздан гөрүнмән гелип, ока тутмаңына шүкүр этмели — дийип, Мәммет гара атлының ызындан гарап галды.

Федот Иванович:

— Хәй, шу гара атлыны атсак говы болжак экени. Я дири гидени ягшымы? Шунуң аман сыпмагына мен себәп болайдым өйдйән — дийип, ахмырлы гепледи. — Оңармадык.

— Менем нәдогры эденимизи гачып гиденсоң билдим. Бейдәерем өйтмедим-ле. Бу адам, мегерем, Шалтайың ичалысы болса герек.

Гачып гиден атла Хажы кеззап диййәрдилер. Ол инди бәш-алты йылдан бәри Шалтай бага хызмат

эдйәрди. Хажы кеззап Шалтай баганың ин угуртасыжы хасапланян ичалыларының бириди. Ол көп вагтлардан бәри Василий Назарович Баликовын төверегинде кебелеклап йөрди. Эмма етирип билйән зепери ёкды.

Хажы кеззап Мәммет билен Карповың Чәржеве угранлыны алты сагат гижә галып эшитди. Онун пикири Мәммет билен Федот Ивановичи ёлда душлән еринде укладып, атып гачмакчыды. Шайдакова иберилен хаты болса хаял этмән, Шалтай бага етирмелиди. Шалтай бу ваканы бейлеки топарларын арасында абрайыны галдырмак үчин пейдаланмакчы болярды.

Мәммет билен Федот Иванович Габаклыда говрулан лакга балыкдан гарбак-гурбак эдип, чай ичип отырдылар. Бирден Федот Иванович кәсесиндәки гайып йөрен чайын чөпүне середип:

— Мәммет, хәлки товшан ковуп гиден гара атлы Ханбайың-а ене-де гелйәр өйдйән. Элинде-де бир зат салланып гөрүнйәр. Ковуп гиден товшаныны атып алана огшыя — дийип, йылгырып гойберди.

— Шол адам инди гөзүме гөрнәйсе этжегими билйән — дийип, Мәммет яглы бармаклары билен муртуны сыпады.

Федот Иванович башыны диклэп:

— Мәммет, Чәржевден ызына гайдышының бу ёлдан гайтмавери. Шол гара атлында оюн көп. Менем Дашкентден гайтмалы болсам, деряның ичи билен гайыклы гелермикәм диййән. Ахмал болмалы дәл — дийди. — Бу вагт басан ызынча ёкларыңам ахмаллыга салып, ләшини серҗеги тапылар.

— Хава-ла.

Ики ёлдаш Габаклыда дем-дынчларыны аланларындан соң, бугурчыларының ховдуны чекдилер, хеван ёла душдүлер. Боюнларыны деңләп барян бугурчыларын үстүнде сүйҗи хыяла чүмен ёлагчылар яданларынам дуймадылар. Карпов кәвагт төверегине өнедйәрди.

Олар Чәржевиң алкымына баранларында, бирнәче адам өңлериңден чыкды. Олар Мәммет билен Федот Ивановичи гужаклап, эллерини гысдылар, саг-аман геленлерине дийсең бегендилер.

Эртеси ир билен демир ёл вокзалына бардылар.

Мәммет Карповы гужаклап, оңа ак ёл арзув этди.

Федот Иванович көп ойланып дурмады-да, тәзе сапанчасыны Мәммет орса совгат берди.

— Ине, менден саңа шу сапанча ядыгәрлик болсун. Әтияжы элден берме. Гапыллыкда үстүңи басдырайма. Деря билен гидиберенде онат болжаклы. Ол гачып гиден гара атлы харамзада шол төверек-лерде гаравуллап йөрен болмаса ягшыдыр.

— Ёлдаш Карпов, бу вагт деряның ичинем говы диеноклар. О тайынам саяк-сандырагы аз дәлдир. Гара атлы галтаманам өз халыны танандыр. Ол эййәм гүмүни чекип гидендир. Бизин әтиячлы адамдыгымызы билип гачды ол.

— Ай, онда-да билип болмаяр, Мәммет! Ахмал болмалы дәл. Бу вагтлар көлегәмизмикә диениң ёл басян гаракчы болуп чыкайяр — дийип, Федот Иванович Карпов Мәммет орсуң элини пугта гысып: — Сениң элине тохум сепмек, бугдай ормак хас онат гелшер — дийди.

Мәммет ызына доланып, бугурчыларыны гайгырман сүрүп Габакла етди, «ховплы» хасапланылян ерлерден дынжыны алман хайдап гечди. Ялазы мейданлыкда душуп, дүелерини душады-да, отлуга ковды, гуры одун чөпләп таңкасыны гайнадып башлады. Бир дөвүм нан билен чай ичди-де, ёлдан соварак чыкып, чөпе япланды-да иркилди.

Алты-еди гүнүң ядавлыгы, дөрт-бәш гиҗәниң укусы вагты билен Мәммет орсы еринден галдырмады. «Бир сагат иркилип, гөзүмиң авусыны алсам бес» дийип ятан Мәммет үч сагатда-да оянмады.

Төверек-даш үмсүмликди, дымышлык хөкүм сүрйәрди. Диңе кәте жакаррыгын узакдан гелйән сеси эшидилйәрди.

Енсесине батлы деген түпеңиң гундагы Мәммет орсуң гөзлерини чыра дөндерди. Ол от алан ялы чаласынлык билен еринден галып, түпеңини серменекледи. Гөрсе түпеңи Хажы кеззабың элинде. Мәммет хырчыны дишледи. Йөне гичди. Ол голтугында билдирмез ялы эдип гизлән сапанчасыны-да нәдип алжагыны билмеди. Инди Мәммет орса гымылдамага-да май ёкды. Бир говы тарапы, бу ерде оны уруп-енжип хорламадылар. Элини шатырдадып аркасына данды-

лар-да, Амыдеряның кыбла кенарындакы өсгүн жеңевитлиге әкитдилер.

Хажы кеззап ужы гулагына етип дуран муртларына сыптгы берип, мекирдигини, мекирлиги билен көп иш битирйәндигини аңлатмак үчин жайдар геп агтарярды. Ол улумсылык билен Мәммет орса середип, назым билен гепледи.

— Хә, Мәммет орс! Гепле ханы, ол гүнки хайбатлы-хайбатлы геплейән бир гулач диллериң ниреде? Ким билен оюн эдйәндигиңи инди билдиңми? Мен саңа хәзир мусулман билен бейлекиң тапавудыны аныкладарын. Капыр боласың гелйәрми? «Пәл азман, баша бела гелмез» дийлениңе инди дүшүндиңми? Хей, мусулман адамам капыра динини сатармы? Сизе женнет гуруп бержек диййәнлериң алдавына гидип, бизиң нәче адамларымызың ганына галаңыны, нәче ок-ярагларымызы, малымызы харап эдениңи гөз өңүне гетир. Говусы, сени тайяржак, гурулгы дуран женнете ибереэли. Айт ханы, тәзе хөкүметиң адамларына яранжак болуп гарайылгынлылардан нәче адамыны динден чыкардың? Бу эдйән харамзадачылыгыңдан гөрйән задыңы айт. Илиңи-гүнүңи сатып, ат йитирен диерлер саңа. Сен алдавчыларың элиндәки ойнавач кәдидигиңи билйәнем дәлсиң. Инди дүшүненде-де гич болды, хер кимден сыпсаң-да, мениң элимден гутулмарсың. Биз сениң үчин женнетиң бурчунда ер тайярлап гойдук — дийип, Хажы кеззап ажы йылгырды. — Эйләк-бейләк ат салып ядадыңам сен. Инди аягыңы узадып, дынч ал ахыры!

Мәммет өз-өзүне хайран галды, онда горкудан нам-нышан ёкды. Хажы кеззабың мунча абай-сыясатындан биржик-де хедер этмеди. Гайтам онуң йүзүне гайта-гайта аларылып середйәрди. Эмма инди Мәммет орсуң дадының етжек ери ёкды. Ол бу ганожакларың элинден аман гутулмажагыны-да билйәрди. Инди мерт болуп өлмегиң пикирини эдйәрди. «Гөрели ханы, соңы нәме билен гутаряр?» дийип, таңра тәвекгеллик эдип, гидип барярды. «Буларың долы ёк боланыны, какамың арзувының хасыл боланыны гөрен гүнүм өләенимде биржек-де гынанмаздым» дийип ичини гепледйәрди.

Шалтайың галтаманлары деряның якасындакы өсгүн токайлыга етдилер. Олар гүр токайлыгың ара-

сындакы ёдажык билен гидип барярдылар. Токайың орта ченинде оларың өйсүнлери барды. Басмачыларың бу ерде гош тутанына үч-дөрт гүн болупды. Өйсүне етип-етмәнкә, Мәммедиң таныш йүзе гөзи дүшди.

Ол Байрам чырпмады. Байрам чырпманы гөренде, Мәммедиң тени өңкүден бетер дүйрүгип гитди. Байрам чырпманың йүзи бузуң тейинде галан кәдиниң пачагына мензейәрди. Өйсүниң гапдалында чокга сакгаллы, хыштын гызыл бири хоржуныны япланып, жак-жак гүлүп отырды. Ол Мәммеди гөрениңден:

— Хә, Мәммет орс, бу не болуш? «Илден чыксаң чык, динден чыкма» дийипдирлер. Сен нә бейдип, диниңи-иманыңы сатып, пәлиңи аздырып, мусулманларың гаршысына гидип, гаргыш габы болуп йөрсүң? Ханы, ол алып гиден Карпык орсуңы нирә элтип гайтдың? Шайдаков какаңыза нәме совгат ибердиңиз? Тәзе хөкүмет адалатлы диййәрлер велин, пара-пешгеш сизде-де бар өйдйән — дийип, сесине бат берди. — Алланың гөзүнден дүшен, бихая харамзада! Утанчсыз, нәлеткерде! Саңа мензешлериң элинден Губадагы дүндермек гелмез. Оңаржак ишине япышмак герек. Хорезминиң эеси алахекек дәлдир. — Ол көзүң үстүнде дуран гырәсы яның кебабы үфлешдирип агзына оклады. Шара гызгын болансоң, агзындан чыкарып, элине алды-да, додагының сувуны сорды. Онуң сүлекейли кебабы элине алып отурышына Мәммедиң аңырсы бәрик гелди.

Хажы кеззап дагы дөрт атлы болуп, төверек-дашлары серменип башладылар. «Нәме үчин Мәммет орс гүндизиң гүни, еди ёлуң үстүнде, ялазы мейданда аркайын мырлап, уклап ятдыка? Мунуң бир эммасы болмалы. Мәммет орс диениң әтиячсыз адам дәлдир. Мунуң бейдип ятышына гараныңда, янында ене-де азындан биркүч адам болмалы. Мәммет орсуң ёлдашлары нирә гитдикә? Хей, болманда мунуң янында бир адам-а болмалы. Ёлдашы дерядан сув гетирмәге гидәйдимикә? Хә, токая ав авламага гидендир. Шу төверекден дашда дәлдир» дийшип, иңкисе гидип, өсгүн агачлыклары дүйпсайы сермендилер. Эмма төверек-дашда гара-чыра гөзлери дүшмеди. Онсоң Хажы кеззап йүрегине совук сув уруп, газаба мүнүп башлады.

— Биз нәме үчин бейтдирипдәниң азара галып, эгин-эшигимизи чеға йыртдырып йөрүс? Ёлдашлары-

ны Мәммет орсун өзүне тапдырмак герек. «Токмагы зор болса, йүң газык ере гирер» диййәндирлер. Өлжегине гөзи етсе, Мәммет орс ёлдашларыны тапар — диййп лагырдады.

Олар ат салып гелишлерине өйсүнин өңүне гелип дүшдүлер. Гайтадан оды белентден галап, төверегине эгрилишдилер.

Мәммет гапдалда эл-аягы саралгы, дөшүни ере берип ятырды. Ол өзүни ёкары диклемек үчин, маңлайыны ере дирәп, гөвресини галдырярды. Агачларын ере гачан дөвүк шахалары онуң маңлайыны гызыл ган эдипди.

Хажы кеззап хаясызлык билен агзыны шапбылдадып отурышына:

— Ханы, инди Мәмметден ёл болсун соран-да. Нирә барыпдыр, ниреден гайдыпдыр? Кими әкидип, кими алып гайдыпдыр? — диййп гайшарылды.

Мәммеде сораг берен болмады. Ахыры гапдалда отуран сарыягыз галтаман агзыны товлап, нәмедир бир зат дийжек болды велин, Хажы кеззап еринден турды-да:

— Ханы, бошадың Мәммедиң элини! Мениң дегишмәмди. Сиз, нәме, дегишмәнем чын билжек боляңызмы? Байрам, сен нәме агзыңа сув алан ялы болуп отырсың? Мәммет саңа аз ягшылык этдими? — диййп, ашаклык билен ёлдашларына гөзүни гыпып гойберди. — Улы кервен билен тутуланыңда-да сени өлдүрмән гойберипдир ахырын. Ягшылыгы билмек герек.

Ишине жүр, чокга сакгал, гарынлак галтаман:

— Бә, ёгсам-да, шу йигидиң элини хенизем чөземзог-ов — диййп, чына беримсиз өкүнен болды-да, еринден хасур-хусур галды. Апыш-апыш әдимләп барып, Мәммедиң элини, аягыны чөзди. Эллерини овкалап отуран Мәммедиң депесинден йигренч билен серетди-де, ерине гайтды.

Буларың этжек боляң эшек хилесини анан Мәммет хич зада үнс бермейән ялы, ювашлык билен еринден турды. Ол гахарына, йигренжине перде чекип, галтаманларың хеммеси билен гөршүп чыкды-да, өз ерине гелип отурды.

Шалтай баганың нөкерлери Мәммет орса чай-нахар берип, хошамайлык билен геплетжек болдулар.

Мәммет басмачыларың йүзүне-де гаранокды. Сөзлерине үнсем беренокды. Хатда маңа айдярмысыңызам диенокды. Ол ийип-ичип гарныны дойруп отырды. Онуң элиниң азарлары өчүшип башлады, бирнеме ысгына гелди. Мәммет омын эдип, элини агзына етирди-де, әхли гүйжүни жемләп, өзүни голайында отуран гарынлак семизиң үстүне оклады. Семизиң элиндәки берданканы какып алып, Хажы кеззаба гөнүләп мәшесини гысды. Түпең гөчмән, Мәммет орсы арманлы этди. Түпеңиң дәриси чыг чекен экени, от алмады. Мәммет голтугындакы сапанчаны алмак үчин элини голтугына сокды. Оңа ченли галтаманларың үчүси үч ерден Мәммедиң ягырнысына хопба болдулар. Мәммеди илки Хажы кеззап, соң Байрам чырпма, ызы биленем эл етен енжип айы далан ялы этдилер, силтерләп башладылар.

— Ёлдашларыңы тап. Болмаса ит атан ялы атарыс.

— Ёлдашларыңы тапмасаң өлйәнчәң енжерис.

— Ап-ансатжа өлүп гидибереринн өйдүп келләңе гетирме.

— Шайдаковдан алып гайдан хатыңы ниреде гойдуң?

— Нәме үчин сен орса гуллук этмели? Орс сениң доганың әримиди?

— Балык орсы гиеви эдинжекми?

— Сен харамзаданы илиң ичинде гөз эдип асып гоймалы.

— Тиз гепле. Яңкы айдылан затлары тапжакмы я-да ёк? Эгер шол диййлйән затлары тапмасаң, ләшиңе синек гондуржагым чын — диййп, басмачылар Мәммет орсы уруп-уруп, эндам-жаныны персала этдилер. Эмма Мәмметден сес-седа чыкмады.

Хәлки сары сакгал галтаман:

— Мен айтдым-а сизе, өлдүрсеңизем шу адамдан сөз алып билмейәрсиңиз диййп. Муны бир ока табшырып дынандан говусы ёк — диййп, улудан демини алды.

Байрам чырпманың-да Мәммеди уруп гамчысының өрмеси үзүлди. Ол еринден туруп, гушагындан элини өтүрди-де:

— Мен бу харамзада башдан етиг-ә. Өлсе өлүп гидер велин, мундан орсуң сырыны алып билмерсиң.

Адам бейле-де бир доглар экени — дийип, бурнуны сүпүрди.

Хажы кеззап дишини гыжырдадып:

— Бу харамзаданы бир ока табшырып деррев азапдан дындармалың! Гелиң, иң говусы, шуны гывап өлдүрелиң! — дийип, батлы гепледи-де, Мәммет орсуң эңегинден айы пенжеләп ялы эдип ёкарык галдырды. Хәлиден бәри йүзүниң ганыны гачырып, пешаба дөнүп дуран Байрам чырпма:

— Гелиң, илки билен мунуң дырнагының дүйбүне ине сокуп гөрелиң! — дийип, хаш-хаш этди. Тапан зулмуна хонданбәрсирәп икибака гезмеледи. Ол телпегиниң ишлигиндәки темени согруп алып, Хажы кеззаба узаданда, Мәммедиң сүңңи титрәп гитди. Байрам чырпма онуң алкымына гирип:

— Ялңышаныңы инди билдиңми, Мәммет орс?! — дийди-де, онуң якасындан тутуп силтерледи.

— Ялңышаным ядыма дүшйәр.

— Хә,ә,ә. Гөрйәңми, эййәм сайрап уграды. Жаһының сүйжүдир. Гыналып өлжегиңи билсең, шейдабилбиле дөнүберерсиң. Айт ханы, ниреде ялңышдың? Ялңышыңы бойнуңа алып, бизиң хасабымыза гечип, хызматымызы этмәге касам ичсең, хәзирден азат сең. Ханы, ялңышан ериңи бойнуңа ал. Ниреде ялңышдың?

— Нәме ондан горкян ялы ялбарып дурсун-айт. Мәммет орс ниреде, ялңышаныны билмән дурмы. Ол капырлара гошулан гүни ялңышды.

— Менем билйән мунуң шол гүн ялңышаныны. Гой, оны өз дили билен айтсын.

Мәммет Байрам чырпма аларылып йити серетди-де:

— Мен өз өмрүмде еке гезек ялңышдым. Ол-да он гүнлүк ёла гидип, саңа дерман гетирип, ичирип, өлүмден халас эден гүнүм. Башга хич хачан ялңышан ерим ёкдур — дийди.

— Вах, харамзада, сениң бир дийсәни! Бу итден доганың айдянына бакың. Дерманыны башыңа яп. Сен маңа ол дерманы мугтуна гетирип бердиңми? Пул берсем миллетиң энеси өпмедик гызынам гетирдип билйән, ол-а, хәли, дерман экени. Мүнүп гиден аягулагыңа ченли мениңкиди. Дерманы сен мениң жанымы халас этмек үчин гетиреңок. Өз гара гарныңы ялламак үчин гетирдиң. «Дерман гетирдим» дийип, маңа миннет этме. Ата мүндүрип, элине пул бе-

рип гойберсем хер кимем маңа дерман гетиререрди. Болшуң шу болса мениңем эдишими гөр — дийип, Хажы кеззабың элиндәки темени какып алды-да, Мәммедиң бармагының сызасына ызгытсызлык билен сокуп башлады.

Мәммет биринжи гезеге чыдаса-да, икинжи гезекде бүкленип товланыберди. Бирденем:

— Ил-гүн еринде бар болсаң ет! — дийип, узын сесине гыгырды. Онуң сесине уч-гыраксыз токайларың әхли ери яңланып гитди.

Байрам чырпма:

— Бизе хызмат этмәге нан депип, касам эдйәнчәң этжегим шу — дийип, темениңи Мәммедиң сызысына ызлы-ызына гөмйәрди. Мәммедиң йүреги чашып барярды, берилйән азап чекип чыдар ялы дәлди. Шонуң үчин Мәммет агырысына чыдап билмән, ене айылганч гыгырды. Хажы кеззап алжырады. Ол хасур-хусур еринден туруп, товсуп Мәммеди нышана алып атды-да:

— Атланың, тиз болуң! — дийип, атына атландыда, нөкерлери билен сумат болды.

* * *

— Ок эгниң юмшак этини серпипдир — дийип, Мила Михайловна Мәммедиң ярасына эм эдип отурышына гүрлейәрди. — Горкулы зат ёк, хепдә етмән гутуларсың.

— Василий Назарович нирә гитди дийдиңиз?

— Сизиң гелен гүнүңиз ол Дашховза Георгий Иванович Тепцовың янына гитди. Гөрйәң-ә, Мәммет, галтаманлардан, басмачылардан дынылмаса, бизе ишлемек кын болжак.

— Өрән догры. Илкч билен Шалтайың соңуна соган экмели — дийип, Мәммет гөзүни бир нокада дикип, өзбашына диен ялы гүрледи. — Мениң ыкбалым эртекә меңзеш.

— Хава, хава. Ынанар ялы дәл.

Бу хакыкатды. Сызасына темен чүмдүрилйәркә, Мәммет чыдаман айылганч гыгыранда, токайда ав гөзләп йөренлер сеси эшидип үшерилишип сакланып, диң салып башлапдылар. Шол вагт оларың аягының астындан товшан турупды. Авчылар тазыларының, гайыңларының хем-де бир-бирлериниң адыны тутуп

— Алабай, ет!
— Мележе, бас!
— Сарыбай, өңүне айлан!
— Кыбла гойберме, Гурбан! — дийшип, башлы-бадрат гыгырышдылар. Большевиклер дашыны габандырөйден Хажы кеззабың тас зәхреси ярылыпды. Бу ягдайлар хем Мәммедиң өлмән галмагына себәп болупды. Авчылар түпеп сесиниң чыкан ерине гелип, Мәммедиң элини, аягыны чөзүпдилер. Сорашып, идешип, таншып, ярасына мелхем эдип, оны бугурчысына мүндүрип гойберипдилер...

...Василий Назарович Мәммедиң башына душен күлпетлери Тепцова гүррүң берди-де, көмек сорады. Георгий Иванович оңа ёл салгы берди. Мәммедиң аягүстүне галан гүни хем Василий Назарович Дашховуздан өврүлип гелди.

— Бизиң сан тайымыз көпем болса, иш битирйән, ынамлы адамларымыз энтек аз — дийип, Мәммет өз пикирини айдып башлады. — Василий Назарович, илки билен Шалтайы авламалы. Шоны гүмлесек, Момалакдыр Агыл байыңам сесине сув гуйлар.

— Гүмлемек үчин илки онуң ягдайыны өвренмели. Василий Назарович шей дийди-де, Мәммедиң йүзүне серетди. Мәммет шол гарайша өзүче дүшүнип:

— Мен тайяр, нәхили херекет этмелидигини айдың — дийди.

Василий Назарович бөврүни диңләп, эсли отурансоң дилленди.

— Мәммет, бу юмша сени ибермесек болмазмыка диййән. Эгин-эшигиңи, сакгал-муртуңы үйтгедип гитсең, Шалтайың билмезлиги мүмкин, йөне нөкерлериниң бири танамаса, бири танар.

— Ол-а догры, Василий Назарович! Шагалың: «Мен хич кими танамаярын, эмма мени хеммелер танаяр» дийши ялы, каклышмада гарпышан нөкерлеримизиң бири болмаса, бири бардыр отайда. Онсоңам шу обадан гиденлерем болмалы о ерде. Танарлар мени.

— Танасалар әхли ишимиз пужа чыкар, сени-де элден алдыраймагымыз ахмал. Онсоң арының өйжүгине чөп дүртен ялы олары өжүкдирәймегимизем ахмал.

— Хава-ла, таналсам ганымы шобада гөтурлары-

на дерман эдерлер. Иң яманы, иш битмән галар.

— Ханы, ойлан! Бу иш ахмал эдер ялы меселе-хә дәл. Хемме тарапыны селҗермек герек.

— Васил ага, Сабыр сыркавлап ятыр. Шол ок деген ериңден бирнеме азарам чекйәр өйдйән. Сабыр боланда бу иши хек эдерди. Шонуң үчин мениң диенними этсең, шу юмша Алтыбайы ибермек герек.

— Алтыбай энтек гөгелерәк дәлми? Яшлык этмезмикә?

— Гөз-гулак болуп дурарыс. Ара вагт салман арагатнашык сакларыс. Яшлыгы догры. Эмма шондан башга шу юмшы битирәйжеге-де гөзүм етенок. Эзбер, угуртапыжы. Онсоңам яш огландан эйле-бейле зады гүман эдип дураслары ёк ахыры.

Василий Назарович элини маңлайына дирәп, эсли вагт ойланып отурды-да сорады:

— Ол огланың ата-энеси ниреден? Өзи хайсы обадан?

— Ёлдаш Баликов, ата-энесини Алтыбайың өзем дүзүвли биленок. Аслы-ха эймирлерден болса герек. Йөне өзи човдурларың Тәзегоңрат обасында кемала гелипдир. Шол обада бир гарры кемпир оны он-он ики яшаянча огуллык алып саклапдыр. Кемпир арадан чыкансоң, Алтыбай ол обадан гайдып, Момалак байың йылкысыны бакыпдыр. Атларыны шөвүрләпдир. Менем Алтыбай билен Момалак байыңкыда танышдым.

Василий Назарович Мәммеди үнс берип диңләп отурышына:

— Әх-ә, онуң ялы болса, Алтыбайы иберәйсегем боляр. Етим өнүп-өсен болса шаты гөрендир. Герек еринде чыкалга тапар — дийди.

Алтыбайы даңа голай Баликовлара чагырдылар. Ат араба билен гурлушыга сув дашап йөрен йигит, гыссагара иделишине бирбада гысынжак болды. «Гөвне якмаҗак нәме иш этдимкәм?» дийип, гөзүни элек-челек этди. Эмма Мәммедиң йүзүне середенсоң, өзүни дүрседи.

— Мәммет ага, хызматыңыз үчин элмыдама тайяр. Гидейин. Сиз аркайын болуң, мен Шалтая хызмат эдип яранарынам, ягдайыны аныкларынам. Беллешикли гүнүмиз хабарыны етирип дурарын — дийип, мердемси гепледи.

— Йөне мени бир зат ынжалыкдан гачыряр, Мәммет ага.

— Айт, эшидели.

— Өзүңиз билйәниз, Момалак бай Шалтай билен бир адам. Тоюна, ясына, маслахатына барып дуряндыр.

— Дүшүндим, Алтыбай. Оны алада этме. Байлар хызматкәрлериң күлбесине барян дәлдирлер, онсоңам, Момалак байың гачгыны Шалтайдыр. Чекинмесе онуңка кән барян дәлдир. Момалак бай дийилйән адам задыны ийибем билйән дәлдир, башарса иле-де бермез, йөне ягдайлар оны Шалтая багландыр.

Мәммет Алтыбая этмели ишлерини, чыкгынсыз ягдая дүшенде ойнамалы ролуны ене бир гезек чинтгәп дүшүндиренсоң, олар ерлеринден турдулар. Бирден Мәммедиң йүреги эрсип гитди. Ол Алтыбайың эгнинден гужаклады-да:

— Гайрат эт, көшек, язылып-яйнажак, той этжек гүнлеримизем гелер. Сана чакындан улы юмшы буюрянымызы кын гөрме. Дөвүр талап эдйәр — дийди. Шонда онуң сеси эндирәп гиден ялы болды.

* * *

Шалтай он бәш атлысыны ызына тиркәп, Юсуп ганёкмаз дийилйән байың тоюна етишмек үчин хайдап барярды. Олар Кыркгызойың деңинден өтүберенлеринде, ёлуң гапдалындан бир адамың жынссыз селерсинде чыкып башлады. Атлылар алашаларыны аягалсы чыкып башлады. Атлылар алашаларыны аягалдыгына чапып, жынссыз чыкян сесиң ерине бардылар. Эли-аягы саралгы етгинжек серлип ятыр.

— Көмек эдиң, жан доганлар! — дийип, ол сесинде барыны гыгырярды. Йигит ысгындан дүшүпдир. Үстүнден бир ярым гүнүң гечмеги билен йүзүне-де өлиниң реңки урупдыр. Үсти-башына гум сырап гидипдир. Ол гайта-гайта:

— Сув! — дийип делминйәрди.

Шалтай муртуна сынтгы берип, йигитлериң бирине үмледи. Ол нөкер шобада йигидиң элини, аягыны чөзди. Онуң агзына сув тутдулар. Совук сув ичейсоң, йигит бирнеме өзүни дүрседи. Шалтай бага ондан ёл болсун сорап башлады. Йигит чекгелерине дүргүлишип дуран чөплери сыпалашдырып айрып отурышына:

— Адым Алтыбай, атама Тәжи диййәрлер. Атамың-энемиң өленини өзүмем зордан билйән. Мен догабитди етим дңен ялы. Бизиң ата-бабаларымыз пыланкес болуп гечен адам дәл. Аңрымы айданым биленем сиз мени танамарсыңыз. Догрусы, бизиң ики атадан аңрымызың нә миллетдигининң-де беллиси ёк — дийди.

Шалтай йылгырганыны дуйман галды, йигдекчә йигити гөзлерини гырпман серетди. Онуң акгөвүнлилигине писинди отурды. «Сенден гылыжындан ган дамып дуран нөкер-ә чыкмаз. Эмма икилигем этмесең герек. Йөне бу чола мейданда саралгы ятмагың-а бирхили» дийип ойланды-да:

— Кесбиң-кәриң нәме? Бу тая нәме себәп билен дүшдүң? Сени данып ташлан ким? — дийип, онуң ховуны басмак үчин абайлы гепледи.

Алтыбай Шалтайың гечжек угрунда гойлуп гидилмезиниң өң янында табшырылышы ялы жогап берип башлады.

— Яшкам улы сейислериң элинде чапыксувардым. Ат чапмага өрән эзбердим. Ол сейислерем дүнйәден өтүп гитдилер. Мениңем гадырым гачды. Инди мениң үч ярым батман аграмым бар. Ким инди маңа атыны чапдырсын? — диенде, Шалтайың йүзи агтылып гитди.

Ягдайлар гүн гелдигиче үйтгәп барса-да, байлар, молла-ишанлар ондан өлер ялы горксалар-да, көне эндиклеринден эл чекмежек болярдылар. Йындам атлары саклап, тойларда озмагы энтеклер арзув эдйәрдилер. Шалтай бага-да шоларың бириди. Чүнки ол тутумына ынанярды. Йындам атларың эеси болуп, тойларда адының арша гөтерилмегини арзув эдйәрди. Говы сейис гөзлейәрди. Алтыбай, ынха, тайярҗа сейис! Ничигем болса, Шалтай оны бирнеме гепледип гөрмеги йүрегине дүвди-де, сыр билдирмән, сорагыны довам этди.

— Аты өзүң сейисләп, чапыберсең болмаярмы?

— Иймәге нан тапман шу ягдайлара дүшүп йөрүн. Ханы, маңа чапар ялы аты ким берер?

— Ат болса, сейисләп чапып билермин?

— Вах, элиме ат дүшсе, этжегими билйән-ле!

Шалтай эериң үстүнде гышарып отурды-да, сөзүни довам этди.

— Бу болуп ятышың нәме? Ал-арвах ялы болуп,

ят-гушсуз мейданда нәме ишләп йөрсүң? Йөне догрыны айт! Сәхел ялан сөзледигиң, отуран ериңден турмарсың!

— Батыр ага, гүнәми өтсең, догрымы айтжак — дийип, Алтыбай шумжарып, башыны ашак салды.

Шалтай гөзүни сүзди-де:

— Сейислигиң анык болса гүнәңи өтйән — дийип, муртуны сыпады.

— Мен гүнүми гөрүп билмән, Чоманой диен оба талабанчылык этмәге гидипдим. Шо тая барамсоң, ики саны огрының алдавына дүшдүм. Гечен тысга базар гүни ики саны сыгры Булдымсаздан огурлап гетирип, Акдепәниң базарында сатдык. Өтен агшам шу ере етмәнкәк сыгырларың пулуны бөлешмели болдук. Шонда арамызда агзалачылык дөреди. Мен билмәндирин, оларың икиси диллешикли экени. Бихабар гелйәркәм бирден мени атдан агдарып, гапыл басдылар. Уруп-енжип, яңкы ятан ериме элтип эл-аягымы даңып ташладылар. Ябымам гошлап алдылар-да, зут гитдилер. Ел көне болансоң, ол ерден өтегчи-де гечмейән экени. Хернә, худая шүкүр, чөпүм түкенмән экени. Сиз мениң жанымың аман галмагына себәп болдуңыз. Инди мен тә өлйәнчәм сизиң одуңыз билен гирип, күлүңиз билен чыкмага тайын. Элимден гелйән иши буюрсаң, баш үстүне — дийип, Алтыбай эллерини овкалап мысапырсырады.

Шалтай муртуна сынтгы берип, буйра-буйра болуп дуран гара телпегини маңлайына сүйшүрип:

— Сени даңып гиден огрулары тапып берсем нәдерсиң? — дийип, сесини ягжартды.

— Аркамда дурсаң, гарладып дамагыны чалаярын.

— Хә, онда боляр — дийип, Шалтай бага Алтыбайы нөкерлериниң бирине артлашдырды.

Алтыбай гүрзелек сакгаллы нөкериң сыртында отуран ериңден Шалтайың херекетини сынлаярды. «Бу басмачыны өрән рехимсиз дийипдилер. Бейле-хә дәл ялы. Гепләнде йылгырыяр-ла» дийип, ичини гепледйәрди.

Шалтай атының бадыны говшадып, Алтыбая совал берйәрди.

— А-хов, сениң атаң-энең нирелерде яшап гечен?

— Мениң атам-энем Порсының Тәзегонрат диен ериңден.

— Хә, гашың галыңрак гөрүнйәр-ле. Сен шол човдурларың гулжумагы-да. Ай, зыяны ёк.

Алтыбай билмезлиге салып:

— Нәбилейин, батыр ага! Өзүм-ә огланлыкдан ёмудың арасында. Эрмен сейис, Мәмметгулы сейис, Дурды ялама дагы мениң халыпаларымды. Мен шол сейислериң чапыксуварыдым. Салпы, Секилже, Акяс, Гышыкгуйрук, Доңгөтерен, Дордепел диен атлары чапдым, батыр ага — дийди.

«Түйс юрды баглан йүврүк атлары чапан экени. Ай, бу бош оглан дәлдир. Эржел оглана меңзейәр. Атлар айлавлары баглап гидиберсе, бу йигиди бизе алланың берени. Өзи-де хошгылава меңзейәр. Йөне муңа меңзешлер бир гачайса тапдырмаярам. Апгырдына басып, сачыны селкилдедип йөрен етим гызларың бирине өйлендирсек, елкилдәп гезер йөрер-дә, аялының тамдыр одуныны дашап. Гепи-сөзи-хә ериңде капырың» дийип, Шалтай бага ичинден ойланды.

...Шалтай тойда узак эгленмән, Алтыбайы алып, ызына доланды. Онуң йүреги бүкгүлдәп дурды. Ол атындан дүшениңден, чай-сува гараман, Алтыбая атларыны гөркезмәге уграды.

Алтыбай ол атларың йүврүкдигини гөрениңден танады. Себәби ол Момалак байың өйүнде бәш-алты йыллап ат чопаны болупды. Онуң атларыны гижелерине гездирип, айлавлара тайярлапды.

Алтыбай Шалтай баганың атларыны өвүп башлады. Энтек говы сейислемелидигини үстүне гошды-да, шол гүнден башлап, атлары сейисләп уграды.

Алтыбайың янына атлара от-ийм тайярлар, башга ишлерине көмеклешер ялы ики гожа хем-де бир чапыксувар оглан бердилер. Алтыбайың сейисләң атларының арасында ийм билен чапян алаша-да, йындам ахал-теке атлары-да, узакчыл ёмут атлары-да барды. Алтыбай өңки билйән затлары, сейислерден эшиденлери боюнча бу атларың тохумыны ызлап, от-ийммини етирип башлады, габат гелен сейислерденем оны-муны сорашдырыберди. Олар Шалтайың атларының сырыны ачярдылар.

«Атлар тәзе хөкүметиңки болар» дийип, Алтыбай пикирленйәрди. Шалтайың атлары Көнеүргенчде, Гарайылгында, Тагтада, Порсыда, Гарагалпак себитлериндәки тойларда да он алты айлавда хем байрак

алды. Алтыбайын эзберлиги-де барха артярды. Ол йөврүп барян атын үстүне бөкүп мүнүп, бөкүп дүшүбем билйәрди. Алтыбайын бу тәрлерини гөрен галтаманын дийсен кейпи чаг болуп, она гөвни етип башлады, она гуш түпенлетди, нышана ок атдырды. Алтыбай шонда-да ёлдашларындан кем дурмады. Шалтай бага: «Аркалы көпек гурт алар» диенлери, шунун аркасыны тутсан битирмежек иши ёк» дийип, ичини гепледийәрди. Сонкы гүнлерде Шалтай бага Алтыбайы йигрими-отуз атла баш эдәймегиң хыялында-да мунди. Эмма йүзбашылары оны пәлинден гайтардылар. Себәби нөкерлерин көпүсинин Алтыбая гөвни етмейәрди. Онун гайратлыдыгына гөриплик эдип, «Гул» дийип, Алтыбайы кемсидйәрдилер. Алтыбай оларың гыжалатлы сөзлерине дүшүнмедиксирәп, иши билен гүмра болуп йөрди. Йөне кимиң көп азар берйәндигини велин гөвүн дүвүнчегине дүвйәрди.

Шол гүнлериң биринде Шалтай Алтыбайы ызына тиркәп, бәлчирешип отуран бир топар нөкерлеринин үстүнден гелди. Нөкерлерин әхлисинин гөзи Шалтай билен Алтыбайдады. Шонда Шалтай бага йигдекчә серетди-де:

— Алтыбай, сана эмелдар хөкмүнде бир иш ынам этжек болярын. Элбетде, сен мени йүнсакгал этмерсин-дә! — дийди.

— Батыр ага, ол эмел диенин нәме?

— Оны өзүм сана айратынлыкда дүшүндирерин.

Алтыбай Шалтай баганын хырсыз йүзүне середип, ашак бакды-да:

— Ага, менинки шол башдакы бир сөз. Нәме дийсен, шонуң билен болубермели — дийип, Шалтай баганын ызына дүшди. Олар икибир-үчбир геплешип отуран нөкерлерин янына гелип етдилер.

Гапдалда телпегинин сакагыны чатып отуран нөкер Шалтай баганын дайы топарынданды. Ол нөкерлерин арасында Шалтай баганың ин якыны хасапланярды. Шонун үчин ол аркайын гүрлейәрди. Ол Шалтая середип:

— А-хов, еген, бу гүн ене гул билен тиркешип уграпсыныз-ла. «Гул билен ашна болсаң, гара башың гай эдер» диймелерем-ә бардыр. Ахмал болмавери, еген — диенде, Алтыбай гөзлериниң аларылып гиденини дуйман галды.

Шалтай бага дайысынын сөзүне өнчаклы үнсем берип дурмады. Ол дайысынын дениндеи өтенден соң, Алтыбая гарап:

— Алтыбай, сен буларын «гул» диенлерини гөвнүне алма, ишин билен болубер — дийди.

— Ага, өзүн билйәң! Мен дине сениң диенини эдйән — дийип, Алтыбай ашак бакды.

Отуран нөкерлер Шалтай бага билен саламлашанларындан соң атларының эшиклерини дүзедип, сыпап-сермәп башладылар. Шалтай бага Алтыбайы тиркәп, бир йигидин денине гелди-де:

— Алтыбай, ине, бу йигиде Нургылыч батыр дийәрлер. Гадымы Өвез гырчувың агтыгы, өзем гушуң гөзүнден урян мергендир — дийип, гүне гөзләп билмән дуран, гөзи шуллы бир адамы гөркезди. Мәки ялы келтежик күйкүни гөркезип: — Муңа болса Мәти бег диййәрлер. Гөзсүз батырларың бири — дийди.

Шалтай йөне ере нөкерлеринин арасына айламанды. Чарваларын ене большевиге көмек берйәндиклерини, кервен гурап, олара азык-овкат иберйәндиклерини шугулчылар Шалтая бушлапды. Шалтай чарваларың гөзүниң одуны алмага гиденде, Алтыбайы-да әкитмеги йүрегине дүвүпди. Оңа чарвалардан алжак малларыны сүрдүрмекчиди.

Алтыбай бу хабары аңды. Ол Дузгырдан дуз алып барянларың бири билен оңатжа ысныщды. Онуң өзи ялы гарыпдыгыны аныкласон, она шейле дийди:

— Мәммеде көп салам айт. Мен гум ичине, чарваларың янына гидйәр. Мәммет мени шол ерден гөзлесин.

* * *

Шалтай чарваларын үстүне гитжек гижеси Пир бабанын янына барды. Гарры ишан көпден бәри нәсаглап ятырды. Өңки парахат гүнүнден айрылан ишаның гөвни халыс эжизләпди. Шалтай гапыдан гиренде, ишан элини серип, гөзүнден боюр-боюр яш гойберди.

— Вах, башына дөнейин, Шалтай жан. Сени гөрмедигиме бәш гүн болды. Бәш гүнүм бәш йыла дөнди. Мениң шу сапаркы ятышымын угры ёк, Шалтай

жан. Билип болмаз, чөпүм гутарса, өз элин билен абрайлап ерләвери.

Шалтай гөвнүнин совуклыгыны билдирмезлиге чалшып, хамраксырап гөвүнлик берди. Чарваларың азандыгыны, пата алмага гелендигини айтды. Муны эшиден ишаның башы гөге етди. Тамакинчилик билен лебини ялады-да, сандыраклап гарысына галды.

— Берекелла! Шалтай жан, гайрат эт. Балшавиге көмек эдйәни, асла, гайгырма. Гөзүниң одуны ал. Аягын таян гүни таңры саламыны бержегем ёкдур. Гамчындан ган дамдыр. Халк горкмаса хезил бермез. Сәхел эжизледигин еңсәнден депжеклер кәндир. Адыңы эшиденде сандырап дурсунлар.

Шалтай бага:

— Айдышың ялы болар — дийип, ишаны динлейәрди. Ичинден болса: «Болшы шу велин акыл өвредийәр» дийип пикирленйәрди.

— Хава, балам, алгайсы, алдырмагайсы. Ёлуң ак болсун, ёлдашың хак болсун. Ягын баглы болсун, душманың игли болсун. Олжаны болдан гетиржек бол. Эншалла, ишиң оңуна болар. Аллахы экбер. Бар, аман гидип, аман гел!

Шалтай Пир бабаның яссыгының гапдалына бир пенже теңңе оклап, пата алды-да, атланып ызына гайтды.

...Даңың алагаранкысында сессиз-үйнсүз барян атлылар горкунч гөрүнйәрди. Оларын хер бири өзгелерин үстүнден инжек хасратын аламатыды.

— Хоржунын бош гөрүнйәр-ле — дийип, дурумсызың бири гапдалындан баряна пышырдады. Онуң сөзлери гулагына илен Алтыбай тисгинип гитди. Онсуз хем ол сүңңүни саклап билмән, титрәп гелйәрди. Даңданың аязы бир янындан, басым болжак ган дөкүшлигин гыңанжы хем бир янындан онун энкини агдарыпды.

Шол аралыкда онун гулагына чаганын чырлаян сеси гелен ялы болды. Сачларыны яйып, пенжелерини герен аял онун үстүне топулып гелйәрди. Ол тасданам гыгырып гойберипди. Ягдайыны аңан йигдекче деррев дишлерини гысды. Агыр хыкгылдады

— Хоржуны долдурып экидип, нә гайынымың өйүне бәрянмы мен?

Алтыбайың дишлери шакырдады. Ол бири эшидәймесин дийип, эңегини пенжеледи.

— Биз-ә гайынымызыңка баряс. Томалажык гыз атың ардына гонар велин, гайынлы болар отурыберерсиң-дә!

Ювашжа, ёкнасыз кикирдеме эшидилди. Алтыбай хәзир өңден түпен атылып башланмагыны, бөвреги бөкүп гелйәнлериң илкинжи болуп атдан агмагыны иследи. «Бирден өзүң хем өләйсең нәме?» дийип, ичден бир гахарлы, гыжалатлы сес чыкды. «Шуларың ызына гачаныны гөрүп өлсем зелели ёк» дийип, ол пикирленди.

Алтыбай улудан демини алды. Аксолтан гөз өңүне гелди. Ол гыз шу болуп баршыны гөрүп дуран ялы йүзүни бир гапдала совды. «Мен табшырык билен гезип йөрүн ахырын. Әхли зада боюн болуп гайтдым мен. Тоя гитмейәниме акылым чатып гайтдым ахыры! Аксолтан, сен маңа гыжалат берме! Мен бу чапавулчылык хакында хабар бердим. Йөне, арман, хайсы обадыгыны аныклап билмедим. Барыбир, олар гапыл дәлдирлер!»

Алтыбайың хабар иберен адамы Дузгырдан дуз алып баряннлара даклышып гидипди. Бу оңа ёлдашызда шүбхе гетиржек дәлди. «Саг-аман барандыр. Хөкман барандыр. Көп эгленен-ә дәлдир-ле! Ынха, хәзир буларын алкымындан өрерлер. Бирден олар башга обада гарашып ятан болсалар нәме? Адамларын таланышына, зорлук билен өлдүрилишине мен нәдип середип дуруп билерин? Я ёлда гизленип галайсаммыкам? Ынамдан гачайсам нәме?! Онсон бу адамхор мени голайына элтмез. Хер ничигем болса, чыдамалы болар». Инди Алтыбайын сүңңи гагшанокды. Эндамы хем гызан ялы болды. Диңе йүреги агзындан чыкара гелип гүрсүлдейәрди.

Өңдәки атлылар дурдулар. Соңкы геленлер гыслышып тегеленишип башладылар.

— Йигитлер! — Шалтайың сеси богук чыкды. — Ынха, биз хәзир авуң өңүнде дурус. Буларын шу вагт гөзлеринин одуны алмасак, эртеки гүн булар депәмизде шәник чакарлар. Замана шейле. Догдук меканымызы хич киме бермән сакламак үчин биз башыны галдырайжакларын депесинден басмалы. Рехим диен зат болмалы дәл. Шейдениңиз гөзүме иләйсе,

шол адам хем шу обада галмалы болар. Гайтавул берени гырын. Гара мал, йылкы болса сүрүң. Гоюнгечи герек дәл, ол гыссагың иши дәл. Махласы, гевүнңизе яран зат сизиңки. Шу гезек алымызы эшиденлен дызларының ысгыны гачар ялы этмелидирис. Алла ярыңыз болсун!

...Олары илки бир аял гөрди. Онуң:

— Эй, вай! — диен сеси дандаңың үмсүмлигинде деррев йитип гитди. Өйүниң илерсинде доңуны елбегей алып йөрен гожа деррев өйүне тарап уграды. Евуз сыпата гирен Шалтайың түпеңи бетбагтлыгың алламаты болуп гөчди.

Сәхел салымда оба ат тозундан, дәри ысындан, зарың агылардан долды. Өнден хем гарып обаның кешби гарөрт болды. Думлы-душда «ач мөжеклер» хыңранышып харс урярдылар.

Обадакы гаравсыз бенделериң рехимсизлик билен атылышыны, начарларың вагшыларча зорланышыны, гөзе илер ялы ичери гошларың таланышыны гөзи билен гөрүп дуран Алтыбайың хайяты гөтерилип, анкален гөрүп дуран Алтыбайың хайяты гөтерилип, анкасы ашды. Ол алжырап йөршүне чала җан ятан аялың иңңилдисине чыдап билмән, мөңңүренини-де дуйман галды. Онуң хениз бейле бела-бетери гөрмедик, етимликде өнүп-өсени үчин яралары яңы битип башлан йүрегине довул аралашды. Шол вагт бир нөкер Алтыбайың янына гапдаллап гелип:

— Хә, Алтыбай! Нәме болды? Ок дегдими? Бири уруп, кәедими? — диййип, онуң алкымына гирди. Галтаманың элинде халыча барды. Ол Алтыбая середип дуршуна, халычаны эериң үстүне гачмаз ялы басды.

— Ёк.

— Эйсем, нәме аглаярсың? Я бош галып барыныңа кемсиниләнми?

— Ёк.

— Тур онда, тут бир гызың якасындан.

Алтыбай бу нөкере нәме диййжегини билмән шүмжарды-да:

— Хәлинден бәри идәп йөрүн, батыр агамы тапамок — дийди.

— Шалтай агаң бар. Элиң бош халына агаң янында нәме ишиң бар? Ур, атына гамчыны! Мүззерилме! Олжа пайыны ал. Аламанчылыга болжак дәл-ов сен — диййип, нөкер атыны гамчылап гитди.

Алтыбай буларың үстүне хич кимиң чозмаяныны гөрүп нәтжегини биленокды. «Леллим сен» диййип, өзүни нәлетлейәрди. Шол вагт ол гапдалындакы гыкылыга алланичигси болды. Гөрсе, Бег диййилйән йигренжи нөкер өзүнден он эссе говы йигиди нәхак ерегылычлап дур. Муны гөрен Алтыбай тас Беги атыпгылычлап дур. Муны гөрен Алтыбай тас Беги атыпды. Йөне гөрерлер өйдүп горкды. Ол дишини гысып, зордан чыдады. Алтыбайың гөзлериниң өңи гаранкырап башлады. Ол нәдерини билмән, сәхне ялы йөне айланып йөрди. Гөзлери гана долуп, келлелери гөчен галтаманлар обаның мал-гараларыны гүнорта тарапа топлап, сүрүп башладылар. Малларың ёлдан совлуп, ызына гачанларыны атып өлдүрйәрдилер. Гайтавул берени атярдылар. Алтыбай вагшычылыклардан яна дәлирәре гелипди. Ол төверек-дашда җынссыз чыкян агы сеслерине йүрегини мынчгаладып, йүзүни ак там эдип барярды.

Төверекдәки болуп дуран элхенч вакалар «Аягымың тейинде гарынжа-да өлмесин» диййип, гүнүни комың тейинде гарынжа-да өлмесин» диййип, гүнүни ковалап йөрен Алтыбай етимиң хушуны башындан гөчүрди. Ол эдил шу пурсатда атына гамчы басып, үм-дүзүне гидибермәге-де хыялланды. Ене-де бөврүни диңләп, Мәммеди, Балиновы ятлады. «Эҗизлеме» диййип, өз-өзүне гөвүнлик берди. Онуң бу ерде ериңе етирмели ишлери энтек өңдеди. Ол Шалтайың долы ынамына гирмелиди. Нөкерлер билен ичгин танышмалыды, онсоң онайыны алып, бир ерден бөвсүп чыкмалыды.

Алтыбай ахыры мал ковуп барянларың арасына гошулды. «Өңүни гайтар-ха, ызына сүр, хайт-да, хов, ала өкүзи бәри дола-да, сары сыгры ызына гайтар» диййип, нөкерлер алабасгы болшуп барярдылар.

Оларың болшы сүңк үстүнде уршуп, лүти чыкан итлере мензейәрди. Гөзлериниң орнунда күле буланан ялы бир зат агып-дөнйәрди.

Алтыбайың дамарлары гахардан яңа тирпилдәп дурды.

— Бу йыртыҗылыгы ким эли билен этсе, шол хем эгни билен чекер — диййип, Алтыбай аладалы ойланярды. — Нәме үчин Мәммет ага дагы геленокка, я мениң иберен хабарым олара говушмадымыка?

Мал сүрүп барянларың төверегинде яраглы нөкерлериң энчемеси барды. Олар ха-ха-хайлашярдылар.

Шалтай бага хем шатды.

— Йигрими төвереги нөкер мениң янымда галып, бу оба бир адамам голайлашдырмасын. Мен бирсалым дынч алжак — дийип, ол алан олжасындан гөвни хош болуп, оларың өз галасына баржагына биржик-де шүбхеленмән, эдермен нөкерлериниң бирнәчеси билен талан обасында кейп чекйәрди. Шалтай бага Гүлпарча атлы гызың элинден гара чай сүзйәрди. Гүлпарча хениз он еди яшыны-да долдурманды. Шалтай гара өйүң төрүнде яссыга тирсегини ташлап, төверегиндәкилериң йүзүне тиз-тизден середйәрди. Онуң гапдалында өзүне якын дийип хасаплаян нөкерлериниң едиси барды. Оларың херсиниң гапдалында-да яшы яңы йигримиден гечен гелин-гызларың бириси барды. Ол гелин-гызларың йүзлери совук уран гүле чалым эдйәрди. Гөзлери немлиди. Кәсиниң додагы нересседе чагаңкы ялы кемиш-кемиш эдйәрди. Йөне ичинден гечип барян ала гөзлер, хырсыз йүзлер оларың хасратыны йүрегинден чыкармага май бермейәрди. Олар хәзир өзлериниң өлүдигини-де, дидигини-де зордан сайгарярдылар. Элли яшларына сер уран орал аял жанховлуна дүшен ялы, ики яна ылгашлап хызмат эдйәрди. Гара газанларда семиз гоюнларың эти бөкүп гайнаярды. Дашарда атарылан газан хем бугарып гөрүнйәрди.

Этден долдурылан табаклар өңлерине геленде, ачсувсуз йөрен, ишдәмен нөкерлериң агзы сувланып гитди. Олар өңүне гойлан гара табагың ичиндәки этлери агызларының ненине-де канагат этмән, гөзлери билен ийәйжек болуп, өлүп-өчүп барярдылар. Бу затлар есир дүшен гелин-гызлар үчин салгым ялыды. Адамың адама шейле жебир эдип билши оларың акылына сыганокды. Йөне адам сыпат йыртыжылардан олар рехим-шепагата хем гарашанокдылар. Оларың гөвнүне бир топар гелегурт өзлерини чекелейән ялы болуп дурды. Ганхорлар билен бир табакдан нахар иймәге оларың эли ысанокды. Гөзүниң тейи билен оларың болшуны сынлап отуран Шалтай ит хырлайшыны этди. Ызгытсыз хемле урды.

— Нәме, герегиңизи артдырярсыңыз. Хөдүр-кереми писинтде тутмасаңыз, итиң орнунда даңдырарын. Хайсыңыз дуздан улы? Бу адамлар сизиң бойнуна мүнйән адамларыңыздан дәлдир. Эгер хайсы бириңиз бурулжырасаңыз, бетерини гөрерсиңиз. Айдыланы эдениңиз хоссарыңыза говшарсыңыз. Йөне бир шерт билен, баран бадыңыза рехимдар батырың мыхмансөерлигини тарыплап башламалы боларсыңыз. Гечен йөришиң болса обаның адамларының азгынчылыга урандыклары үчин эдилендигини айдарсыңыз.

Шалтай сөзүниң соңуны хилә тутды-да, ене олары ассырынлык билен сынлады. Оларың кәбириниң улудан дем аландыгы онуң назарындан сыпмады. Рехимсиз йүреги дүшүшен, гөвни бирнеме канагат тапан Шалтай:

— Бар айт, гүндизки дынч алан нөкерлер гижеки дуранларың ерини чалышсынлар. Бияи саклаян нөкерлериң саныны артдырың. Адам гоюң. Топарлар бири-бирлери билен хабарлашып дурсунлар. Бу гиже шу ерде дүшләп, оба эртир ир билен уграрыс — дийип, серенжам берйән нөкерине табшырды.

Чыкып барян гелин-гызларың арасы билен Гүлпарча-да гидибержек болды. Йөне онуң нәзик чигнинден бүргүдиңки ялы пенже япышды. Гызың тас зәхреси ярылыпды. Ол бурлуп йыкылды. Хащлап, ганхорың йүзүне найынҗар серетди. Хич хили рехим-шепагата гарашмалы дәлдигини дуяндан соң ысгындан гачып, өзүни лампа ашак гойберди.

Шалтай ене-де өз хилегәрлигинден леззет алмакчы болды. Мылайымсырап:

— Дүшек салд-а, бойдашларың янына гидибер — дийди.

Гүлпарча муңа гуванмакдан яңа ики болуп билмән, хениз ере язылмадык, адам эли тутана меңземейән шахы маталардан тикилен көрпечелери дүшәп, үстүне ёрган ташлап, гапа тарап уграберҗек болды. Шалтай ичякгычлык билен:

— Әх-ә-ә — дийди-де, лоңкулдап еринден галды. Бичәре гызың бойнундан голуны орап алды-да, дүшегиң үстүне басды. Гүлпарча инди капаса дүшен бедене ялы дүшегиң үстүнде товланып ятырды.

Шалтайың ятан өйүне өзи чыкянча, хич ким гирмели дәлди. Эмма бу гезек ол дүзгүни бозмалы болды. Хүмүрди, галагоплы херекетлер онуң өзүниң хем букгүлдисини артдырды. Ол диңширгенип, еринден галды.

Өйүң гапысының агзына гелип, ардынҗыраян йүз-

башының ховсалалы сеси онуң депесинден совук сув болуп гуюлды.

— Гепле ахыры, нәме ардынжырап дурсуң, айдым айтжак ялы!

— Шалтай ага! Өвзай бозулды, батыр ага. Йигрими ики адам окдан учды. Он секиз адама агыр яра дүшди. Алнан олжаларың, малларың хеммеси гитди. Бизиңкилер гапыл галдылар. Оларың атышы гаты ынамлы. Ызларындан көмеге гарашян болсалар-да белли дәл. Мен бәрдәкилери хем көмек үчин уґратдым. Тизрәк уграмасак болмаяр.

Шалтай бөкүп еринден турды. Онуң гөзи дуз ювдан гушуңкы ялы агдар-дүңдер болуп барярды. Ол дашарык бойнуны узатды-да, йүзбаша гөзүни аларды̆п есер серетди. Бирбада сесини чыкарман дурды. Соң ярылды.

— Сен басырганып туруп гайдаңокмы? Бу айдянларың дүйше-де гиржек зат дәл ахырын. Сен гайтаданам бир ойланып гөр. Дүйн-де-өңнүнда нас атып, чилимини чекмедиңми? Непесиң берин еріндеми? Бу болуп билжек зат дәл. Булар бейле гүйжи нирeден тапды? Бизиң чапмадык, таламадык обамыз дәл-ә би.

Шалтая анықламага пурсат болмады. Түпен сеси голайдан эшидилип башланды. Шалтай Гүлпарчаны улага мүндүрип, янына адам гошуп, нирәдир бир яна уґратды-да, салымыны бермәң, нөкерлерине буйрук берди.

— Атланың! Ыза гайдяс!

«Гачан гутулар, дуран тутулар» диенлери болды...

• • •

Өзүниң чагырыляндыгыны эшиденде, Алтыбайың йүреги жиглэп гитди. Осмаклап сораг-идег эдилсе айтмалы затларыны келлесинде айлап ичерик гирди. Салам берди. Галагоплудыгыны билдирмежек болуп, ашак отурды. Шалтай Алтыбайы өз иййп отуран табагының башына чагырды. Алтыбай боюн гачырды. Йөне ганхорың ала гөзлерине гөзи дүшенде, чакылыгың йөнекей дәлдигини, арканжакламагың пейдасызлыгыны дуйды. Шалтай өкүз суратлы чүйшедәки ажы сувдан кәсәни долдурып, Алтыбая узатды. Алтыбай кәсәни элине алды-да, оны ерде гойжагыны-да, тутуп отуржагыны-да билмән:

— Ага, бу нәме? — дийип сорады.

— Иним, муңа шерап дийййәрлер. Өзи-де инлисиңки. Гөвнүңи ала-яз эдйәр.

— Ага! Мен муны ичмәйин. Мениң ичегелерим эжиздир. Өмрүмде бейле зады ичип гөремок. Бу мениң дережәмдәки зат дәл.

— Алтыбай, сен элиңе берлен кәсәни ичмесең, бизиң билен ага-нөкер болуп билмерсиң. Шуны ичсең, ана, онсоң сени өзли-өзүмиз хасапларыс. Нәме дилег этсенем хайышыңы ерине етирерис. Онсоңам хатарда гезжек болсаң, эт дийлен иши этмели, ат дийлени атмалы, тут дийлени тутмалы, бас дийлени басмалы. Ур дийлени енчмели, ич дийлениңем ичмелисиң — дийип, Шалтай гөзүниң агыны көпелтди.

Алтыбайың йүреги жиглэп гитди. «Сыр билдирме, Алтыбай, өзүңден гитсеңем, артыкмач еке сөз айтмалы дәлсиң» дийип, өз-өзүне буйрук берди.

«Алтыбай дийилйән адамың гәкилиги дүзүв дәл. Гезишиниң угры ёк» диен сөзлери кимдир бири Шалтая етирипди. Шалтай бага ол сөзлере ынанмаса-да, Алтыбайдан о затлара гарашмаса-да, йүрегини билмек исләпди. Шалтай баганың шүбхесини артдырмажак болуп, алажыны гутаран Алтыбай кәсе долы арагы башына чекди. Алтыбайың бу херекетине Шалтай бага ха-ха-хайлап, мес болуп гүлди. Оңа ене-де бир кәсәни аракдан долдурып узатды.

— Ёк, ёк, ичимиз якды бу зат — дийип, Алтыбай гаршылык гөркезди.

— Ич дийилйә саңа!

Алтыбай ол кәседәки арагам ичеңсоң, дил ачып башлады. Йөне бирбада дили агзының ичинде айланмажак болды. Алтыбайың дилиниң басыланыны аңан Шалтай бага оны бирбада газаба тутмады-да, сөзүни өврүмли башлады.

— Олжанам элден гидердиң, Алтыбай.

— Уммасыз байлык көйди. Шоңа ичим жувлап дур, батыр ага. Йөне... — Ол гөзүне яш айлап, башыны яйкады. Шалтай бага деррев сораг берди.

— Йөнеси нәме, Алтыбай?

— Нөкериң херси бир дүйәни алып гачанда...

Мал сүрүп гелйәнлериң дашы габаланда, Шалта-

йын нөкерлери дыр-пытрак болупды. Маллар даргапды. Мәммет үсти гүлебентли бир дүйәниң овсарыны Алтыбайың элине берип:

— Элтип бер — дийип, айтмалы сөзлерини өвредипди. Алтыбай өвредилиши ялы эдипди. Шалтай ынаныпхошал болупды.

— Догры айдяң, Алтыбай, бейлекилерем сеңки ялы иш битирен болса азабымыз ерине дүшжек экени — дийипди. Хәзир велин ол ене айлавлы сораг берди.

— Гарма-гүрмеликде сен олары өзүңизиңкилердирем өйдәйдиңми?

— Үмх, билгешлин шейтдим, батыр ага. Хиле гурдум. Ики адамы түңңердип, бир дүйәнем... Ха-ха-ха...

Өзүни галасына атан, галасының төверегиниң саклавыны беркиден, аракдан серхош болан Шалтай шундан соң Алтыбая бүс-бүтин ынанды. Дегсиниp кейпден чыкансоң:

— Алтыбай, гөркезен эдерменлигиң үчин мен сени өөржек — дийди.

Алтыбай гаңгуйма болан гөзлерини Шалтая дикип йылгырды-да, герекмежек гүррүңлери этди отурыберди.

— Батыр ага, сизиң аркаңыздан говы гөрйәниме өйленәйжекдим велин, о диййәнимиз болжак дәл-ов!

Серхош болан йигидиң геплейшине Шалтай ха-ха-хайлап гүлйәрди.

— Алтыбай, мениң саңа алып бержек гызымы сөймежек екеже-де йигит ёкдур. Гөрсең хушуң гөчер. Сөен гызыңы ятдан чыкар. Ёгсамам, нирәниң гызы ол сөениң?

«Мәммет ага билен Васил аганың айданлары догры чыкды-ов. «Атылан ок дашдан гаймаз» диенлери, дилимден бир сөзи чыкардым, инди муңа галаныныам айдайын. Барыбир айтдырманам гоймаз» дийип, Алтыбай ичини геплетди-де:

— Ай, чапыксувар болан обамда гөзүмиң астына алыпдым бир гызы — дийип, гүмүртик гепләп ашак бакды. Онуң гечиси дага яйрапды. Шалтай гөзүне ховандар ялы гөрнүп уграды.

— Хә,ә,ә, шей дийсене. Ол кимиң гызы? Хайсы обадан? Ниреде яшаяр? Аяк етер ялы ердеми? Түвелеме, сен от ялы-ов. Я ол сениң чапыксуварлыгыңа-да дагы ашык болдумы?

— Хава, батыр ага — дийип, Алтыбай Аксолтанлы ягдайы башданаяк Шалтай бага гүррүң берип башлады. Аксолтаның овадан лыгыны, мылайымлыгыны тарыплады. Ол шол гүррүңлериниң арасында: — Аксолтаны алып гачмак үчин пул герек болды. Пул газанмак үчин Чоманоя гитдим. О тайда-да огруларын элине дүшдүм — дийип, өңки айданларыны гайталады.

«Бә, бу салпаяк етимче отуръери билен дәл-ов. Йөне, муңа йөңкелжек болян бейлеки гүррүңлер-ә нәдогры болса герек. Нөкерлериң бирнәчеси муңа гөрүплик этжек болярлар. Мен о барада хәзирликче гүррүңем гозгамайын. Мунуң ызына ынамлы адамы салып аныклайын, оңайы билен гайтадан ичирип, ене-де бир гепледип гөрейин. Бу мениң шужагаз хошамайлап, ийдирип-ичирениме, йүз берениме майыл болуп, гөвнүндәкини айтды. Ай, онсоңам, бу маңа хәзирликче герек. Атларымы сейислейәр. Сейисленен атлар маңа өрән зерур герек. Өзем илгезик. Буйран юмшумы битирйәр. Баран ерине барянча гөрүберели. Гаңрышыма гиден гүни гарнындан басылан гарга ялы «гак» этдирип, о дүнйә уградаярыс» дийип, Шалтай бага ичини геплетди-де, башыны дикледи.

— Алтыбай, бизи сылаяның чының болса, бизиң диенимизи-де этмели боларсың. — Шалтай шу пурсатда ене-де хилә салып сөзледи. — Сен инди бизиң өз бири-биримиз хасапланярсың. Сен бизиң өз адамымыз. Ынанышмак үчин хөкман доган-гарындаш болмалы дәл ахыры! Дине мен дәл, бейлеки онбашылар, йүзбашыларам бир зат дийселер «гуллук» дийип, гол говшурып хызматына ылгамалы.

Гара дере батансоң, өңкә гөрә келлеси бирнеме дурланып башлан Алтыбай сөзлериниң галтаманбаша ярамандыгыны сызды. Өңкүсинден бирнеме айңалды. «Ичмәнимде-де өлдүреси ёкды-ла! Хай, акмак, бирден авы болайса нәтжекдиң? Вах, огланлык этдим-ов!» дийип өкүнип башлады.

— Батыр ага, мен атлара серетмәге гидейин. Олара вагтында от-сув бермесең, агдырып гезим этмесең, ниетлән ёлуңа етип билмерсиң — дийип, еринден турмакчы болды, энтирекледи.

— Отур-отур. Нәме, өйкележек болярмың? Аксолтан болар, Гүлпарча болар. Язгыдында ким болса, шоны аларсың. Бу яшда гөвнүңи өйкелетмесе болар-ла!

— Батыр ага, хер ничигем болса, «Илки багтым, соңкы гөргим» дийипдирлер. Башга хич киме өйленмезлиге онуң янында касам эдипдим. Адам пахырыңкы гөвүн-дә, нирә ыңса, шо тарапа гидип отыр. Инди, нәме, сизиң ялы агалы болдук. Онсоң ислегиме етәйин дийип...

Шалтайың депе сачы сых-сых болды. Ол гөзлериниң агыны көпелдип, Алтыбайың сөзүни бөлди.

— Алтыбай, окан намазың үркүзен гурбагана дегмән дуруберме сиң ене-де. Геп диениң бир болар.

Алтыбай онуң элини маузерине узаданыны гөрди. Онуң бу эндигине белет йигдекче деррев сөзүни ювмарламак, өзүни акламак билен болды.

— Батыр ага, мен сизе өз гөвнүмдәкини айтдым. Өзүңиз говы билйәңиз, мен сизиң өз ыгтыярыныздә. — Башы хумарлы Алтыбай ене-де дуруп билмеди. — Йөне мен Аксолтаны тә өлйәнчәм ядымдан чыкарып билмежек ялы болуп дурун. Адам пахыр лебиз эденсоң... гараз, бирхили-дә!

Шалтай ашакы додагыны дишләп, бирсалым бөврүни диңләп отурды. «Хәй, сениң сейислигиң болайяр. Болмаса нәме дийсем ики эпленер ялы эдердим сени» дийип пикирленди-де:

— Боляр, саңа шейле бир шерт бар. Гызың атасыны, оны алжак йигидиң атасыны, өзүни авла-да, гызы алып гачай. Ругсат саңа! — дийип, гөзүниң ашагы билен йигдекчә хырсыз серетди.

Алтыбай бу сөзе-де өр-гөкден гелди.

— Батыр ага, атасыны атып, ненең гызына өйленейин? О затлары дириликде башарман. Онарман, батыр ага, гүнәми геч. Мени ынсабым богуп өлдүрер.

— Ынсап, ынсап... — дийип, Шалтай арлады. — Хем саңа гыз герек, хем ынсап. Сен нә ханың оглумың?!.

Соң ол ене хилә тутуп сесини песелтди.

— Бәш-алты гүн гараш! Мен бу затларың аңыгына етип, сениң айдан гызың аңырсына-бәрсине етик болайын. Гыссанма. Атларыңы сейисләп, улы тойлара тайярланыбер.

Алтыбай еринден чаласынлык билен турды-да, ишикден чыкып гитди. Ол аңыррак барып, маңлайына юмруклады.

— Мәммет ага билен Балык ага бу ягдайы эшидәйсе... — дийип, янып бишди.

...Алтыбай эден ялңышлыгыны нәме билен ювжагыны биленокды. Үстесине-де ол ызына адам салнаныны дуйды. Шонуң үчин атятакдан башга ере бармагы-да гойды.

Шалтай она тәзе көмекчи дийип бир нөкер берди. Ол көмеклешип башлан гүни:

— Шалтайың шу эдип йөрен ишлериниң бары бидерек. Ярым йылдан соң бу ялңгылара чөрегем тапып берип билмейәр. Онсонам тәзе хөкүметиң гошуны өрән көпмүш — дийип зейренди.

Алтыбай сесини чыкармады. Нөкер ене шона меңзеш гүррүң эденсоң:

— Шунча адамың өңүне дүшүп йөр, улы иле айданыны этдирйәр. Нәме, батыр агамызың икимизиңкиче акылы ёкдур өйдйәңми? Булар ялы батырлара кырк адамың акылы берилйәрмиш. Нәме иш эдйәнини ол бизден говы билйәндир. Гайдып шуңуң ялы гүррүң тапма — дийип, Алтыбай аларылды-да, нөкере азгырылды.

— Ай, биз бир сада адам. Гөвнүмиздәкини айдайдык.

Үч-дөрт гүн геченден соң атбакарлара берлен кепбеде отыркалар янкы нөкер ене горжанды.

— Шалтайың-а ок-ярагы хем ягдайлап йөрмүкә өйдйән. Гүндогар йуздәки харабалыкда биразрак ок-яраг барды. Олары-да агшам алып пайлапдырлар. Эйрана гидип ок-яраг гетирмелери хем баша бармады өйдйән.

Ол шейле дийип ашак серетди-де, чокайының багына гүйменен болды.

Яш йигитлериң бири:

— Ёк болса гарагалпаклардан, тәзе хөкүметиң гошунларындан басып алар-да! Гылыч билен-ә уршуп боласы ёк — дийип, төверегине серетди.

Ичера үмсүмлик аралашды. Алтыбай ене ким нәме диерка дийип диңширгенип отырды. Хич кимден сес чыкмады. Көпи гөрен гожалар бу гезек ягшыдан-ямандан хич зат диймедилер.

— Бизиң ишимиз ат сейислемек — дийип, Алты-
бай ардынжырады. — Атлар несип эденден байрак
алмалы. Батыр агамызың абрайыны артдырмалы.
Элиңе яраг алып уршуң диййәнчә өз ишимиз билен
болмалы. Ок-ярагың аладасыны этҗек адамлар бар-
дыр. Ол бизе галмандыр. Йөне бир зады берк бел-
ләң, ок-яраг тапмаҗак адам бейле агыр ише баш
гошмаз.

Ызы адамлыдыгына Алтыбайда шүбхе галмады. Йөне ол эййәм билмели затларының көпүсини аныклапды. Аты-ярагыны өйүнде гизләп, чагырылан вагты гелмәге тайяр болуп гезип йөрен адамларың хем такмынан нәчерәкдигини билипди. Ок-ярагың ниредедигини билмек энтек башарданокды. Эл йүзүндәкилер беллиди, эмма улы йөриш үчин гойланының хайсы ердедиги хениз белли дәлди.

Алтыбай янына гелен гоҗа сейсе бу гүн-эрте арагатнашыкчы билен душушып билмеҗекдигини айтды. Онуң бирки гүн гарашмагыны товакга этди.

Шондан ики гүн гечендең соң шугулчы нөкер өйлерине барып гелмек үчин ругсат аландыгыны айтды.

Алтыбай агшамара халыпа сейсиң өйүне уграды. Янындакылара:

— Дор атың сусты пес гөрүнйәр, гарры сейисден маслахат сорап гайтҗак» дийди. «Халыс гаррадым дийип ол ер депип отыр. Гиже туруп атлары гөзден гечирмәге ровгатым ёк» диййәр. Болманда мен бу дердесерлерден дынаймалы. Янында маслахатчы болса, аркалы ялы болайяң» дийип зейренди.

Ол ызына атлара шөвүр чекдирилйән вагты доланды. Бу болса оны өзүне үнси чекмекден горады. Данданлар атбакарларың, яш сейсиң бир аты мүнүп, бир аты гошлап мейдана гидип баряныны я-да доланып гелйәнини гөрмек гаравуллар үчин адаты затды.

Йигдекче арагатнашыкча бир зады, Шалтайың сычандан горкяндыгыны аныкланыны айтмады. Үстүмден гүлерлер өйтди. Аслыетинде, бу хакыкатды. Сычаның гуйругындан тутуп өңүнден чыксаң боланыды, Шалтайың хушы башындан гөчйәрди.

Шалтай бага шонда шол тарапа середибем билмейәрди. Ол сычаның адыны тутанлары-да беладан бетер йигренйәрди. Кимиң аҗалы етмәнкә өлеси гелсе, сычаның гуйругындан тутуп, Шалтайың өңүнден чыкаймалыды. Дегишмек үчин Шалтая сычаны гөркезенлериң энчемеси ягты дүнйә билен хошлашыпды. Ол сычан гөркезени өврүлдиги атярды. Отуран өйүнде сычана гөзи дүшәйсе, өйүң эесини сүңк душманы хасаплаярды. Өйде я-да хүҗреде нахара яңы эл узадылан вагты пишигиң агзына сычан дишләп бярыны гөрәйсе дагы ол шобада ылгап дашары чыкярды. Мунуң себәбини адамлар: «Шалтайың доглан йылы сычан, шонуң үчинем сычандан горкяр» дийип дүшүндирйәрдилер.

Гараз, хер ким хер зат диййәрди.

Ол өйүнден чыкансоң, жаныны хич киме ынанмаярды. Мыхман болан ерлеринде, илки билен өзүне салнан дүшекде ятярды. Хеммелер укландан соң, өз ерине башга бирини ятырып, деррев шонуң дүшегине гечйәрди. Шалтай бага гара өйлерде сандыгың үстүне чыкып ятярды. Ол яз айлары көпленч гүнортанларына ятып дынжыны аларды. Гиҗелерине тиз-тиз оянмага өзүни межбур эдйәрди. Онуң дерегине ёлдашларының өлүп гиден гезеклери-де болупды. Алтыбай галтаманбашының бу сырларына юваш-ювашдан етик болуп барярды.

...Шалтай бага бир мәрекеде Момалак бай билен саташды. Ол Момалак бая:

— Гайып чала той этмекден энтек саклансын. Шу гүн-эрте гелмишеклер билен гүйчли чакнышык болҗак. Бир йүзли болушянчак гыссанмасын — дийип табшырды.

Алтыбайың бу затлардан хабары ёкды. «Аҗы зәхери ичип, бу залымың өңүнде Аксолтаның адынам агзымдан сыпдырдым. Соңы ничик боларка? Хай, ялңышдым-ов. Инди диңе залымың угрундан туруп, айданыны ики гайталатман гезибермесем башга алач галмады. Бу ваканы Мәммет ага билен Васил ага эшитсе нәме диер? Чатак болды» дийип, ол ичини гепледип, пушман барыны эдип йөрди.

Ине, бу гүн болса Шалтай Алтыбайың өвүп аршa чыкаран Аксолтаныны гөрмегиң хыялына мүнди. Ол он атлысыны ызына тиркәп, ёла дүшди. Шол гелшине гүр игделигиң орта гүрпүндәки көнелишен ховла гирди. Ол атының башыны чекип, эере кесе отурды-да, төверегине гаранжаклады.

Гайып чала йүврүп даш чыкды. Гөрсе, атлы-яраг-

лы он адам муртуны товлап, йүзүне гарап дур. Беземен атлылар мес ябыларының жылавыны чекип, ховлының ичини-дашыны йитилик билен сынлаярдылар. Булары гөрүп аңы учан Гайып чала хинине сув гиден алака ялы болды. Озалы бүкүр адам, өңкүден-де бетер хөкгерди. Салам-хелиге-де дили барман, эсли салым сандыраклап дурды. Соң ол өзүни дүрсәп:

— Дүшүң, атдан дүшүң! — дийди.

Чакылыксыз гелен мыхманлар атларындан бөкүп дүшдүлер. Шалтай бага еке-еке басып, гара өе тарап уграды. Ол еке өйлиниң хоразы ялы барха хекгерилйәрди. Шалтайың ызына дүшүп гелйән атлылары-да хонданбәрсирешип, тиркешип, юваш-ювашдан өе гирдилер.

Гайып чала чагырылмадык мыхманлары өе ерлешдиренсоң, жанлы союп, сылаг-хеззет эдип башлады. Өйүң еке гызы эрке сакланан Аксолтан гирип-чыкып, энесине көмек берип йөрди. Ол энесиниң эл-аягы болуп, ики яна ылгашлаярды.

Шалтай бага улумсылык билен ики яна ылгашлап хызмат эдип йөрен гөрмегей гызы сынчы гөзүнден гечирди. Яшы йигримә сер уран назаркерде гызың эгни чапраз-чаңңалы, гөк чәкменли, аягы бөкежем көвүшлиди. Сәхел эгилсе, сачбагының ужундакы дүвмежиклер ере дегжекди. Аксолтаны бир гөрениң ики гезек күйсежегине сөз ёкды.

Шу пурсатда Гайып чаланың калбына горкы аралашды. «Булар нәме дийип гелдилеркә? Говы нийет билен гелен адамлара-ха меңземейәр. Шалтай баганың баран еринде абатлык ёкдур. Башымыза бела индермән гидәйселер ягшы. Бетеринден алла сакласын! Булардан горкмадыгың иманы ёкдур! Худай жан! Бу ганхоры өзүң деп эдевери!» дийип, ичини гепледип, гирип-чыкып зовзулдаярды.

Шалтай бага Гайып чала ит йылгырышыны эдип серетди.

— Гайып бег, сизи той этжекмиш дийип эшидйәс, чынмы?

Гайып чала гүлүм-ялым эден болуп:

— Ай, ёк, батыр ага. Мен ак гойнумы берәймесем-ә, башга тутумым ёк. Оңа-да ене үч-дөрт йыл бар — дийди.

— Гайып жан! «Айбыны яшыран айңалмаз» ди-

йипдирлер. Догрыдан гелип гепле. Тоюңа чагыраянында-да гелжегимиз гүмана — дийип, Шалтай кинаялы гепледи.

— Батыр ага, сиз инимиң той этжегини эшиденсиңиз. Биз шужагаз гырнагымызы шонуң оглуна дакмакчы. Чагалар яшка адагланыпды. Мениң өзүмем Гаммар чалы билен доганоглан. Хеммәмиз өзли-өзүмиз.

Шалтай зат билмедиксирән болды.

— Хә, шей дийсене, онда гөвнүңизе гетирмәң, биз өте эшидипдирис — дийип, маузериниң сапыны пенжеледи.

Гайып чала хопугып гүрледи.

— Ёк-ла, ёк-ла, гөвнүме нәме гетирейин!

Шалтай өңүндәки чәйнеги аңры сүйшүрип, кәсесиндәки чайың лөдересини ожага серпди-де:

— Гайып бег, икимиз муңа меңзеш гызың дырнагыны-да ясап билмерис. Оглам перзентдир, гыз-да. Оглуң өйленсе-де той, гызың чыкса-да. Адам үчин огул өйлендирип, гыз чыкармакдан белент мертебе-де ёкдур — дийди.

Гайып чала нәме үчиндир ене-де гозгалаңа дүшүп башлады.

— Хава, хава, батыр ага! Сизиң гүррүңлериңизиң әхлиси мамла.

Шалтай улумсылык билен Гайып чала серетди-де:

— Гызыңызы хачан чыкармакчы болярсыңыз? — дийип сорады.

— Батыр ага, оны өзүңиз, яшулулар билйәр. Маслахаты жемләп гүнүмиз той тутарыс.

— Муның боляр.

Галтаманбашы Гайып чаланың сылаг-хеззетини гөрүп угражак вагты мүң гепиң башыны агыртды. Өзүниң большевиклере гаршы улы йөрише тайярланяндыгыны, барлы адамлардан көмек соражакдыгыны янзытды. Соңунданам:

— Гайып ага, тойы этмекден энтек сакланың! — дийди.

— Боляр, боляр — дийип, Гайып чала башыны атды.

Гүймең-сайман эдип, атына атланан Шалтайың ики гөзи пессежик жайың гапысындады. Ол гайта-гайта муртуна сынтгы берйәрди.

Аксолтан ол вагт хүжрәниң ичинде аягынын астына хонаны гоюп, алгыр гуш мысалы, гөзлерини гинден ачып, атлыларын арасындан сөйгүлисини гөзлейәрди. Эмма оңа гөзи каклышман, халы перишан болуп дурды.

Гайып чаланың гирип-чыкып, сандырап, горкмакдан яңа аңы гидипди. Онун энесинден догуп шу гүнки ялы горканы ядына дүшенокды. Ол атлыларың эсли узаклашаныны гөренсоң, өйүне гирип орнашды.

— Шалтай баганың өзүне, атлыларына бирлай серпай этдик. Башарып билдигимизден сылаг-хеззетинием кемини гоймадык. Шүкүр аллага, хәзирликче-хә, саг-аман атланып гитдилер. Эртир бир гоюн союп садака-да берели. Бир бойнама өкүзчәнем ызындан пешгеш иберсек, әлбетде, бу-да галтаман болса-да адамдыр, сылаг-хеззетем билер-ә. Бизе зеперини етирмез — дийип, аялына гүррүң берип, улудан демини алды.

...Алашасыны шаллакладып гелшине гөни өйүниң агзында атдан дүшен ганхорың йүзи гамчыланан ялыды. Гашы чытык, гөзлери алады. Алтыбай гелип, онуң атыны тутды. Шалтай онун саламыны алман, йүзүне совук серетди. Онуң гахарлыдыгыны аңан Алтыбай-да дил ярмакдан сакланды. Галтаманбашы абшанаклап гелшине кичи аялынын болян өйүне тарап уграды. Онуң эли сапанчасынын сапындады.

Алтыбай Шалтайың атыны даңып, ызына өврүлен махалы:

— Алтыбай, сени батыр агам чагыряр — диен сеси эшиденде, «хәх» эдип, ылгажак болды. Терезинин онсырылык дашына бүдрәбем аягыны агыртды, йыкыланда маңлайыны сыпжыртды. Ол әлем-тас болуп баршына Шалтайың отуран өйүнин агзында даянды. Өзүни дүрсемәге чалышды.

Бу вагт Шалтайың ичине гор гуйлан ялыды, йүреги ховлап дурды. Гөзүнин өңүне Аксолтаның кешби гелйәрди. Ол бир гысым болуп ичери гирен Алтыбая середип, бираз ичини хүмледип отурды. Соң яландан йылгыран болуп чай овуртлады.

— Хава, Алтыбай, бизем сенин хатыраны сылап, Аксолтан атлы перизадың гөрүп гелдик. Сен-ә йүрегини үзүп йөрсиң велин, биз-ә онун илден артык ерини гөрмедик. Еңилкеллә меңзейәр, өзи-де кимә

гөрсе, дайысыны гөрен ялы сыртарылып, йылжыраклап дур. Мен сенин ерине болсам оңа меңзешлер үчин аягымам узатжак дәл. Онсоңам ата-баба гелйән дессур бар, када бар. Мусулманчылыгам, шеригатам унутмалы дәл. Адамчылык дийленем бир затлар бардыр. Ника бозмаклыгын күлли гүнәдигини сенем илче билйәнсиң. Аксолтан биринин адаглысы экени. Сенин ол диййән севдаларың баша баржак дәл. Мен эййәм өлчерип-дөкүп гөрдүм. Саңа башга бир оңайлы гөзе долы гыз бар. Хәзир ол бу ерде дәл. О гыз бир худайлыклы, абрайлы начарын өйүнде. Ол гыза Гүлпарча диййәрлер. Гүлпарчаны ника гыйып ал-да, менин саглыгымы өзүмизден улы болан аллатагаладан диләп, атларың шөврүни етирибер — дийди.

— Боляр, батыр ага! Сиз нәме дийсениз, мен шонуң билен. Говусыны өзүңиз билйәрсиниз — дийип, Алтыбай чыкып гитди.

* * *

Басым Шалтай бир ерлере атланды. Ол шапак гызаран учурларында гумуң этегине етди. Күмелигиң четдәкисинин гапысында дүшди. Бу ерде үч-дөрт өйли гарры-гурты, ярар-ярамазлар яшаярды. Оларың хеммеси еркүмелерде оңңут эдйәрдилер. Оңшуклары эгбарлыды, гүнлери агырды. Себәби ише ярамлы эркек адам ёкды. Биринин әри көр, ене биринин адамсы лал, инчекеселли, бири чолак, бири голак. Ене бири бил агырылыды. Олар бәш-үч саны овлак-гечиси билен экленйәрдилер. Бейлеки бир күмеде ики саны кемпир яшаярды. Четдәки күмеде дине бир орал аял яшаярды. Бу аял Шалтайың хакынатутмасыды. Галанлары-да шу сачы чаларан аялың илен-чаланларыды. Шу күмелерин әхлисинин сердары четдәки күмеде яшаян еке башлы кейваныды. Буларың хеммеси диен ялы, Шалтайың олжасындан аз-овлак яланып гүзеранларыны гөрйәрдилер. Гүлпарча-да шу күмелерин биринде гөзи баглы гуш ялы хер гүнүни йыла дөндерип, өйлерини ятлап, аглап-энрәп отырды.

Шалтай дайзасынын ер күмесинин агзына барып атындан дүшенден, онун гелерине гарашып отуран

вял ылгап даш чыкды. Гарашян адамсына гөзи дүшенден:

— Эркәм, баяр, егенжигим, аман-саг гелдиңми? — дийип, онуң төверегинде перваз уруп, хөкүдикләп башлады.

Шалтайың аркасындан дүрли-дүмен ийип, халаныгейип йөрен аялың хәзирки болуп дуршы, эдил ач ны гейип йөрен аялың хәзирки болуп дуршы, эдил ачы гейип йөрен аялың хәзирки болуп дуршы

Шалтай атың ардына бөкдерилги хоржуны чөзүп алды-да, дайзасына узатды. Чал сач аял небсевүрлик билен хоржуны алды. Эгрелип, хашлап деррев жүмә гирди. Саңдыраклап хоржуны ачды-да, совгатлары долап-топлап шобада гөрүнмез ялы ере гүмледи.

Оңа ченли Шалтай ичерик гирди.

Гүлпарча иглемекден яңа яш чага ялы кичелип галыпдыр. Хорланып, бир сукум болупдыр. Өз-өзүнден эзъет чекип, өңки гөрк-гөрмегинден нам-нышан галмандыр. Долмач гызың эти гачып, гуры сүеге дөнүпдир. Ол бүкүлип отырды. Онуң Шалтайдан горкушы зада меңзеш дәлди.

Эгер Гүлпарча Шалтая хызмат этмеклиге икиржиңленәйсе, онуң шол пурсатда өлдүржегини яңкы аял гирсе-чыкса Гүлпарчаның гулагына гуйярды. Гүлпарча галтаманбашыны гөренден йүзүни ак саман ялы эдип товсуп, ериңден турды, хожайын аялың буйран юмушларыны ерине етирип башлады.

Шалтай чайдан, нахардан кейпини көкләнсоң дайзасына: «Бар инди дашда көвлен» дийип үмледи. Дайзасы гиденсоң, Шалтай Гүлпарчаны өзүне чекип алды-да, багрына басды. Гыз аглап дүвдек болды. Муна жаны янан Шалтай дөзүмли дарады. Гүлпарча жынссыз гыгырды. Дашарда гезип, чөплеме чөпләп болуп йөрен кемпир хүңүрдеди.

— Гел, инди муңа нәме диерсиң? Бойы етен уркачы, овалам Шалтай жан билен энчеме гүн шадыхоррам болуп, хезил этди. Инди нәмә чилбирлик эдйәркә? Чилбир маймын дийсәни! Он дөрт яшда дөв ялы әре бардык. Ол биреййәм өлүп гитди. Мен хәлем гезип йөрүн-ә. Худаям диләне бермейәр. Элиме шу вагтлар бир эркек гөбекли дүшәйсе, көрүң элине бүре дүшен ялы эдердим... Бу елни акан уркачы бейдип ызлап, шумжарып отурышына маңа-да геп

гетирер. «Муна элеп-экрам өвретмәнсиң» дийип, Шалтай жан бу ады гураны алып гитсе, бужагаз оңшугымданам айрыларын. Бу оррамсының гулагына нәче гуйсам-да, эшегиң гулагына ясын окан ялы-да. Агласаң, агла бакалы сен чилбирже. Бу ерден дири гидәймерсиң. «Бири билен гачып барян экени, зордан ковуп етип, тутуп алып галдым» дийип, масгара эдәйсем, ягты жахан билен шол демде хошлашайсаң герек.

Шол вагт Гүлпарча гөзүни овкалап, шумжарылып дашарык чыкды. Чал сач аяла бакып ювашжа пышырдады:

— Эне! Сизи ол киши чагыряр — дийди.

Чал сач аял геммик дишлерини гыжырдадып, гызың алкымына дыкылды. Буланык гөзлерини алартды.

— Сен нәме үчин, Шалтай жан геленде гүлүп-ойнап шадыян болуп отураңок? Өлүмине ховлугярмың? Сениң илден нирәң артык? Артык ериң болса гөркез ханы! Небир гүл ялы йигит, улы юрдуң ханы. Илиң гызы оңа етип биленок. Юрдуң ханына аял болсаң, не арманың бар. Нәме, Шалтай жаны писинт этмежек болярмың? Пикирҗигиңе гелмесин оррамсыжа! Сени дагыны Шалтай жан серче өлдүренче-де гөрмез!..

Гүлпарча титрәп дуран бармаклары билен гөзлерини сылып:

— Мениң оңа диен гүл аграм сөзүм ёк — дийди.

Орал аял ичерик гирип гитди.

Гүлпарча дөләниң енсесиндәки басылгы ятан чүйрүк яндагың ыгасына гечип:

— Вай, эже жаным-эй, нәлач эдейин-эй? Шу гүнлери гөренимден өленим говы — дийип хоркулданда, төверегиндәки чөп-чөрлерденем зарың иңңилди чыкян ялы болды.

Гыз демиргазык тарапа середип, ики гөзде бир яш болуп саңдырады.

— Үм-дүзүме гидиберсем, ёл-ызы тапман хеләк болаярмыкам? Ёлда-ызда сынсырап йөренем көп бу вагт!..

Шалтай кемпире середип аграс гепледи.

— Эртир шу ере бир йигит гелжекдир. Гапдалында молласы-да болмалы. Гүлпарчаны шол йигиде ника гыйып бериң. Молла ника гыйлан гүнүниң эртеси

Зак. 2522 — 9

ызына гайдып гидер. Ол йигит Гүлпарча билен бирки гүн шу ерде болсун. Йөне, бир зады ятдан чыкарма. Гүлпарча хәзирден зынхарлап табшыр. Өйленйән йигиде «Мениң намысыма бир йигит дегди» дийсин. Мен хакда хич ерде, хич кимиң янында дилинден жиннек ялы сөз гачырмасын. Эгер «Шалтай батыр билен эйле-бейле болды» дийип, мениң адым бир ерде гечәйсе, еке Гүлпарча дәл, сениңем хазаң доллугыдыр. Эшидйәмиң?

Ол чайының сонуны зарп билен серпип гойберди.

— Вах, жан гузым, Шалтай жан! Мениң диеними ол жырбык диңлесе, мен онун гиже-гүндиз гулагына гуйян-ла.

— Жан сүйжүдир. Анык өлжегине гөзи етсе диңләр. Энтек тезлик эден боляндыр. Бай, ёла гелер-ә! Гөзи нәме герүпдир хәли. Говшак тутма! — дийип, Шалтай маузерине япышды.

Бирбада дили тутулан аял геплежек болуп дүвнүкди. Агзыны этегине сокуп үсгүринди.

— Боляр, керпәм, боляр, баяр, сениң үчин элимден геленини эдейин, балам — дийип, ол яяплап, ики букүлди. Ики гөзи болса галтаманың маузерли элиндеди, йүреги ярылып барярды.

Шалтай бага атланды. Орал аял Гүлпарчаны өе чагырып, айдыланы мәлим эдип башлады.

Гыз сачыны ёлуп, багырмага башлады. Ол өзүни ода-көзе уруп, өлүп-өчүп барярды. Эмма окумыш, еди желләни гыран кемпир Гүлпарчаның башына йүз мүң беланы индерди. Она хер пурсатда өлүмин гарашяндыгыны янжап-янжап айтды. Өзүниң яшлыгындан әре барандыгына, соң обаның жалай йигитлери билен гизлин эден ишлерине, арасында ойнашы билен тутулып, өлүм пиллесинде таяк иенлерине ченли айтды. Арасында хәзирем әр тапса депесине тәч этжекдигини сыздырып гойберди. Гөзи гитмеден яна Гүлпарчаны тутуп енжибереси гелди.

Зулума дүшен бичәре гыз нәтсин, жан бир сүйжи зат. Төверек-дашына гараса уч-гыраксыз дүз мейдан. Ёкары гараса гөк, ашак серетсе ер. Гирип-чыкса-да, ызы гаравуллы. Ол хәзир капасада отуран гуш ялыды. Гайта-гайта улудан демини алярды. Агламакдан яна гөзлериниң ичине лаплама гуйлан ялыды. Йүреги довла дүшйәрди. «Белки, идили бири сата-шар. Өзбашымыза өй-зат болсак, оңайыны тапып, өйүмизе барып гайдарыс» дийип, хер хили хыяллар билен өзүни көшешдирйәрди. Ол шол гиже дүйшүнде эжесини гөрди...

...Шалтай өйүне гайдып барандан соң салымыны бермән, Алтыбайы янына чагырды. Илки атларың ягдайыны сорады. Соң гепи башга тарапа совды.

— Алтыбай! Мен сениң башыңы өлүмден гутардым. Элбетде, сен адам чагасы. Ол эдилен ягшылыклары билйәнсиң. Менем сенден нәгиле боламок. Атларымы сейислейәрсиң. Онун үчин тәңрыялкасын. Йөне менем ягшылыгы билмейәнлерден дәлдирин. Сен барада говы ниетим бар. Сениң билен инди ага-нөкер ялы болдук. Шонуң хатырасы үчин мен сени өйли-ишикли этжек. Хәзир гейиндирип, сени Пирмәт магсым билен уградярын. Гумуң этегинде мениң якынрак гарындашларымың бири яшаяр. Сениң өйленжек гызың шол кемпириң өйүне гетирилйәр. Бу ерде шу вагт той эдип, улы тутум тутмак бирхили. Гөрүп дурсуң, якындан-ятдан гелен-гиден, ондан-да бетери, балшавиклер бар. Сениң ника тоюң дүнйәниң аласармык вагтына габат гелди. Говусы, сен ника тоюңы шол кемпиринкиде гечирәй. Соң гатнап, барар-гелер дурарсың. Бу барада мениң башга-да бир пикирим бар. Энең ёк, атаң ёк. Шол кемпире огуллык болай. Ол кемпир агзы-дили арасса, энабатлы начар. Сана-да, гелниңе-де энелик мәхри билен гарар. Ол өвейлик этжек аял дәл. Мениң оңа табшырышымам шейле — дийип, агыр габакларыны галдырды.

Алтыбай бар зада кайылды.

— Боляр, ага! Йөне, Тәзегонратда экемиң дашгынрак эжекеси барды. Мениң шондан якын ховандарым ёк. Өйленжегими шол бир эшидәйсе говы боларды — дийип, Алтыбай гүндизин гүни атлы гидип, бу ягдайлары Мәммет орс билен Баликова хабар берип, олардан бу барада дегерли маслахат алып гайтмак исләпди.

Шалтай бага Алтыбайың хич ере гитмегини ислемеди. Аграслык билен гүрледи.

— Ника тоюндан соң гидәерсиң. Өйлененини айдып барсан эжекән хас бегенер. Хайыр ишиң арасына вагт салсаң, соны шере язар — дийип, галтаманбашы сөзүни жемледим этди.

— Боляр, ага! — дийип, Шалтай баганын ёвуз назарыны сызан Алтыбай даш чыкды.

Сылаг-хорматы етен Пирмәт магсымын хер дишинде бир гүлки барды. Ол атыны сөпжедип, кемпириңкә тарап хөвес билен барярды.

Алтыбайы болса гам басярды, чыкгынсыз ягдайда улудан демини алярды, өзүни хорлаярды.

Булар ики тиркеш болуп дөлелигин четинден гелдилер. Атларындан дүшдүлер-де, бири-биринин йүзүне гөзлешдилер. Элем-тас болуп гелйән кемпир мыхманлары алланичигси болуп гаршы алды.

Гоюн сойлуп, хызмата башланды. Дөлелерде яшаян ач, гыныр-гышык бенделер-де йыгнанышып, той тутулян күмәнин төверегине үйшдүлер,餐 ограмадан доюп, гарынларыны яздылар. Геленлере нахар берленден соң, Пирмәт магсым дессур боюнча Алтыбай билен Гүлпарчаның никасыны гыйды. Кемпир-де бейлеки эдилйән шеригат кадасыны этди. Онсоң хеммелер даш чыкдылар.

Үч кемпир, магсым билен дөрт болуп, гапдалдакы бир дөлә гирдилер. Магсым ёкары четде ятды. Бәри гапдалында Шалтайың ики-яна ылгашлап халыс болан дайзасы сүйнди. Онуң бәрисинде болса, хәлки ики кемпир ерлешди.

Шалтай баганын дайзасының кырк еди яшы барды. Хер гөвси унлы санач ялыды. Эти битин, долмач хышдын гызылды, семизлигинден хащылдап, зордан отурып-турярды. Сачының агыны гөркезмежек болуп, әлмыдама алындаңысыны ашак басып, бүренип, агзыны яшынан болуп гезйәрди.

Ятылып сүйжи ука гидер салым гечենсон, ол тирсегине дикленди. Җөвене гиржек мекежин ялы кеерջеклəп, төверегине диң салды. Гүни билен гырмылдап сүтүнлери сүйнен ики кемпир «пуф-пуф-пуф» эдип, овуртларыны долдурып, демлерини гойберип-чекип ятырдылар, гулакларынын янында топ атсалалрам билжек дәлдилер.

Шалтайың дайзасы Пирмәт магсым тарапа диң салды. Меле ёргадан мыжжыгы етен магсым илки гарт-гарт газынды. Соң велин, яссыга елмешен ялыды. Шол аралыкда Пирмәт магсымын аягына гурбага ялы, совук бир зат бирки ёла сүйкелип гитди. Пирмәт магсым «Хәх» эдип, лаңңа ериндей галды.

Ол аягучларыны сермелешдирди. Эмма хич зат элине илмеди. Мекир аял аягыны эййәм ызына чекип алыпды. Пирмәт магсым басырганып тисгинендирин өйтди. Ол ичини гепледип: «Бу тайларда харабалык көп экени. Гөр бу ятан дөләмизде өң адам өленмидир, мал чалнанмыдыр, арвах-жының меканыдыр-ла бу тайлары» дийип, горкуп чугудып ятды.

Чал сач аял ене-де Пирмәт магсыма тарап агдарылды, ызлы-ызына ыңранды-да, ене-де ювашжадан аягыны узатды. Тисгинип туруп, укусы гачан Пирмәт магсым-да гапдалында ятан аялың бу херекетлери билен гызыкланып башлады. Аял аягыны узадып, чекип ятышына ахыры ики аягыны-да Пирмәт магсымың ичмегине дыкды. Пирмәт магсымың башы яш болса-да, муңа меңзеш чаршенбелери башындан көп гечирипди. Эмма өз деңрәклери биленди. Пирмәт магсым энтек кырк яшының үстүндеди. Магсым орал аялдан бейле зада гарашмаса-да, нешәниң кейпи билен хыялы үйтгәп башлады.

Мес магсым гапдалындан эдилйән мүрәхеде ымсының уграды. Ол ичмегини серпип, гапдалындакы аяла ымтыланда, эдил ысытма тутан ялы галдыраклаберди. Элини онуң билине оранда долы ганары гужаклаҗ ялы, эли өврүлмеди. Орал аялың хас кейпи гелен огушя, гара сува батып дерләп өтәгитди, селкерен дамарлары дикленди. Ол дурмуш гуран илки гүнлериниң кейпи-сапасының хәзирки гайталанян пурсадында, бирхили алңасан ялы болды. Ол ювашжадан пышырдап:

— Сениң адыңы дагынам сорамандырын — дийди.

Басга дүшен ялы, хайыр-харасат болуп улудан демини алян Пирмәт магсым:

— Пөргүнли адым Магсым жан. Мен Пир баба дийилйән улы ишаның ковмундан — дийип, онуң гулагына пышырдады.

— Шей дий, баяр! Вах, сениң Магсым жан адыңа дөнейин. Худайым дүййәлер дурянча сен дураверин. Боюна дөнейин. Сени маңа берен худайдан айланайын — дийип, кейваны аял демини согдурып алярды.

Дөледе ики баш галан Алтыбай билен Гүлпарчаның болса өз дертлери өзүне етикди. Алтыбайы өз-өзүнден хорлук басып башлады. Яшлыгындан ата-

-энеден галаны, кемпириң элинде бир гарны ач, бир гарны док, аягы чепекли яндакдан-яндага бөкүп, илин чекенесини баканы, яны агзы аша етенде энелигиниң өлүп гидени, Момалак байың берен азаплары, хоссар-ховандар тапып, бу дережә етенсоң Аксолтандан-да умыдыны үзүп баряндыгы ядына дүшен Алтыбай мөҗүрмән зордан сакланды. Бу затларың хасраты оны богуп өлдүрип барярды. Алтыбай тасанжырап ериңден галды-да, чыраны якды.

Агламакдан яңа яссыгыны өл-мыжжык эдип, нәдерини билмән ятан Гүлпарча йигидиң бу болшуна гениргенди. Алтыбай даш чыкып, Аксолтаның меканына тарап йүзүни өвренде, бүтин гөвреси гагшап, йүрек-багры эзилип гитди. Ичерик гиренсоңам энчеме гезек улудан демини алып, ах чекди. Ол бирден эгин-эшигини геймәге башлаберди.

Муны гөрүп, Гүлпарчаның йүреги ярылан ялы болды. Гыз башыны галдырып, гөзлериниң яшыны сылып:

— Ага, сен нирә гитҗек? Бу гаранкы гиҗәниң ичинде нирә гитҗек болярсың? Мени бейдип, бу өйде ташлап гитме. Еке ятмага горкярын — дийип, зарынлап башлады.

Алтыбай сәхел салымда мүң хыяла мүнди. Ол хаял этмән, атланып, Гүлпарчаны сыртлашдырып, Тәзегала тарап эңибермегиң хыялына-да дүшди. Ене-де ойланды.

Васил аганың иберен адамы: «Тә өзүмизден хабар болянча сакланмалы» дийипди. Элбетде, мен дине шоларың табшырыгыны берҗай этмели ахырын» дийип, бөврүни диңләп, пәлинден гайтды. Онуң бу гызың тең халына-да рехими гелйәрди. Ол эййәм нәгызың есирдигини аңманың-нәмедигине дүшүнипди. Гызың есирдигини аңлапды. Алтыбай ыкбалларының кечлигине яныпкөйүп белли бир нетиҗә гелип биленокды.

Ол ашак отурды, Гүлпарчаны-да голайында отуртды. Тәзе хөкүметли гүррүңден башга хеммесини гыза айдып берди. Ол бу гыз «ичалы» болаймасын дийибем чекинйәрди. Гыз болса Алтыбайдан чекинди. Сөзлери тосламадыр өйтди. Кем-кемден Алтыбайың кимдигине гөз етирип, онуң дердиниң өзүнинкиден аз дәлдигини аңансоң, гыз сесинде барыны эдип мөңңүрип Алтыбайы гуҗаклады.

— Худай-эй, бу адамларың арасында-да рехимлиси бар экени — дийип зарынлады. — Җан ага, мениң болҗагым болды. Шалтай бага диен галтаман намысыма дегди. Мениң инди яшанымдан өленим мүң пай говы. Хер ничигем болса, энем-атамы гөрүп, өз илимде өлседим. Гайрат эт, мени өз илиме ашыр. Доган болалы. Сен хич зады гайгы этме. Атам сизи халан гызыңыза өйлендирер. Атам өрән ягшы адам. Башына дөнейин, җан доган! Мен бу рехимсиз ягының элинде арманлы өлмәйин. Көмек эт, мениң ягдайыма рехимиң гелсин. Ягшы гылыклы, пәк йүрекли адам экениң — дийип, Алтыбайың эгнине башыны гоюп пышырдап аглады.

Оны хоссар сайып, гара чыны билен ялбарып башлады.

— Җан ага, гайрат эт. Мени атам-энеме говшурҗак бол. Гөвнүң зат ислейән болса онунам бир алаҗы болар — дийип, Алтыбайың бойнундан гуҗаклап дәлирәре голайлады. Онуң йүреги агзындан чыкайҗак болярды.

Йылың сапар айының он дөрдүнҗи гиҗесиди. Ай гүнорта ериңе барыпды. Йылдызлар-да марал товшаның гөзи ялы балкылдашып дурды. Хованың кесгир аязы барды. Асман гүммези дийсең дуруды. Гөзүң йити болса, ере гачан иңңәнем сайгармак болҗакды.

Алтыбай бу ере Шалтай баганың Самар диен атыны мүнүп гелипди. Самар ювашдан гелен чапсаң йүврүк, сүрсең ёрга йөришлиди. Узакчыл даявды.

Алтыбай ювашлык билен дашары чыкды-да, Самары гайтадан эерледи. Ики гошавуч йүм берди. Дашарда непесини дурлап ойланансоң, ичерик гирип:

— Доганым, мен сениң хәзир бичәредигиңи билйәрин. Нәтҗегиңи билмән сергездан болуп дураныңы-да аңян. Сен хәзир тора дүшен гуш. Мен саңа худай үчин, адамкәрчилик үчин бир ягшылык эдейин. Элимден гелен көмегими гайгырмайын. Мениң сөйгүлим Аксолтаның ики гөзи мениң ёлумдадыр. Бар гайгы-хасраты ичине салып йөрендир. Шонуң хатырасы үчин сени атаң-энеңе говшурҗак болайын. Өңүмизден ёл басып йөрен басмачылар чыкып, мени өлдүрип, атымы-да, сени-де элимден алып гитселер, оны багтыңдан гөрерсиң. Элбетде, бу затлары Шалтай дуяйса мени шобада бир гүллә табшырар, сени-де аяп

гоймаз. Онуң дашындан-ам мениң адама айдылмаян мукаддес боржум бар. Аксолтанлы меселәм баша бармаса-да, шол мукаддес боржумы гүррүңсиз ерине етирмели мен.

— Ага, ол нәхили борч?

— Доганым, оны хич киме айтмак болмаяр.

— Боляр, агам! Херне мениң ялы әжизлере пейдалы болаверсин — дийип, Гүлпарча гөзүни Алтыбайың йүзүнден айырман, тамакинлик билен галдырап дурды.

Алтыбай дөледәки ичери гошлары дөкүп башлады. Ол дүвүнчеклери чөзүшдирип йөршүне, олжадан дүшен багана ичмеги тапды. Оны деррев Гүлпарча гейдирди. Шалтайың дайзасының шу өе гелин болуп душенде, гейип гелен гызыл телетинден тикилен әдиги газыга илдирилги дурды. Ол бу әдиги кәте тоя-томаша гейип бараймаса, аяп йөрди. Алтыбай муны-да Гүлпарчаның аягына сокды. Гүлпарчаның келлесине-де онуң букжасында гизләп йөрен, йүпек тирмесини орады. Алтыбай илки гызың гушагыны, соң өзүнинкини мәкәм дартып баглады.

— Гайрак гидйән ёл билен гидибер. Хәзир ызыңдан етйән. Горкма! Ылгап гит — дийип, ол Гүлпарчаны угратды-да, бираз вагтдан соң магсым билен аялларың ятан дөлесиниң ишигини какды.

Дөледәкилериң тас зәхреси ярылыпды. Шалтайың дайзасы чыраны якмага ховлугып, ишиги ачды. Алтыбай ылгап ичерик гирди-де:

— Гүлпарча ёк — дийди.

Бу сөзе кемпир өр-гөкден гелди.

— Хей-вай, багтымыз гарадыр. Ол нирә гитдикә?

— Мен нәбилейин. Маңа эл урдурмады. Зорламага-да выжданым чатмады.

— Бела этмедиң, зәхер этмеди. Сен эркегем дәлсиң. Голтугына салнан новча ялы гызы элинден гачырып, нә йүзүңе геплейәрсиң?

— Дайза, нәме дийсең шоны дий. Ат сейислежек дийип, дөрт агшамдан бәри кирпикли гөзүми юмамок. Илкагшам бир иркилип турдум. Ол шемаллажак дийип дашарык чыкды, соң гелмеди. Агтармадык ерим ёк.

— Бела эдипдириң. Инди мен Шалтай жана нәме жогап берейин?

— Дайза, сен онуң гайгысыны этме. Мен оны ниреде болса-да, идәп тапарын. Менден гачып гутуласы ёк!

Чал сач аял:

— Мен бир отлучөп гоюпдым, нирә дүшдүкә? — дийип, серменип башлады.

Алтыбай-да ол ере, бу ере элини урды. Шонда онуң эли магсымың наганына илди. Алтыбай наганы гарбап алды-да, голтугына салды. Күкүрт тапдырмады.

— Дайза, мен Гүлпарчаны идемәге гитдим!

Нәмәнин-нәмедигине яңы дүшүнен магсым зөвве еринден турды. Йүреги гүрсүлдәп уграды. Алтыбай гитсе, еке галмага горкуп:

— О гызы сениң бир өзүңе тапмак кын болар. Биле гезләли — дийип, Пирмәт магсым Алтыбай билен дең атланды.

Магсым гыссанярды. Алтыбай төверегине сер салан болуп әгленйәрди.

Энче гүнден бәри дүзүвли ийип-ичмән, хорланан Гүлпарча кәте бир ызына гарап, бар гүйжүни йыгнап әңип барярды. Даң яңы тилкигуйрук болупды.

— Алтыбай, ханха гачыран гызың — дийип, магсым ёргасыны патырдаклады, гызың ызындан етди. Алтыбай ковуп етйәнчә, магсым гызы бирки ёла гамчылады. Соң ябысындан бөкүп дүшүп, эериниң ганжагасыны чөзүп алды-да, Гүлпарчаның элини аркасына ганрып даңып башлады.

Гүлпарча чал мөжегиң агзына дүшен чебшежик ялы Алтыбайың йүзүне найынжар серетди. Алтыбай бу ягдая чыдам эдип дуруп билмеди. Магсымы өз сапанчасы билен ызлы-ызына үч ёла атды.

Магсым Алтыбайың йүзүне мөлерилип серетди-де, совук чәгәни гужаклады. Алтыбай магсымы ёлдан сүйрәп, чете чыкарды-да, чәгә сүсдирди. Магсымың ябысына Гүлпарчаны мүндүрди-де, ёлуны довам этди.

Ерга йөришли дор ябы билен Самар ериң танапыны күлтерләп баршына, Өвшүк гарабелемиң кәпрүсинден гечдилер. Шол ерде ёлуң үч чатрыгына баранларында чопана саташдылар. Чопандан Гүлпарчалаң обасының салгыны алдылар. Хайдап барышларына өйлән вагты Гүлпарчаларың өйүниң агзына барып дүшдүлер. Эне-атасына гөзи дүшен Гүлпарча

өзүни атдан башашак гойберип, ерн багыртлап йыкылды. Ол сесинде барына мөңңүрип, гара ее гирйәнчә хеммелери ызанда-чуван этди. Гоңшы-голамларын, аял-оглан-ушакларының агы сесинден өйүң ғапысына гөлегчи гелен ялыды. Хеммелер ызанда-чуван, улы эңшешик болдулар.

Обалары басмачылардан гораян йигитлер Алтыбайы геплетмән, болан затлары анықламак үчин оны ее алып гирдилер.

Гүлпарчаның әжеси эзиз баласыны гөрен бадына гужаклап, эссинден агып дүшди. Онуң какыны тутуп, эсли вагт хыкылап демини бермеди. Сакгалы гушаклыгына дүшүп дуран нурана йүзли атасы-да хырчыны дишләп, гөзяшыны сылып отырды. Бәш агасы бәш тарапдан диренишип йүзлерини ашак салып дурдылар.

Гүлпарчаның аны учан ялы, ол бу затлары дүйшүмикә дийййәрди. Өйүне геленине хенизем ынананокды. Махласы шу отурышының дүйшүдигинем биленокды, хушудыгынам. Соралян затларың бирине-де жогап берип билмейәрди. Агламакдан яңа богазы-да гуранды. Гаржашык сеси билен гепини зордан дүшүндирйәрди.

Гүлпарча энесини гужаклап, гөзяшыны сув-сил эдип отурышына Алтыбайы гөркезип:

— Шу йигиди сылаң! Мениң жаныман аман галмагына себәп болды — дийип, ол доганларының йүзүне серетди.

Гызың атасы Бегим ага Алтыбайы мыхман отагына элтип, чай-нахар берди. Ондан болан-гоян ишлери сорашдырып башлады. Гүлпарчаның атасы Бегим ага Алтыбайың гүррүңлерини башыны ашак салып диңләнсоң:

— Оглум, сен мениң диенимн эт. Ызыңа гайтма... Догрусыны айтсак, дүнъелер дүзелди, йөне четрәкде яшаянымыз үчин балшавиклер бу төвереге энтек долы аралашып биленоклар. Оларың тизара гелжегине шүбхәм ёк. Бизиң үчинем ягты гүнүң догжагыны эййәм анықлап башладык. Бирки ай ховлукма. Башыңы яш, өйленерсиңем, огуллы-гызлы боларсыңам. Хәзирликче мениң огулларымың арасында болубер. Гөзүмиз-гашымыз йүк, сен йүк дәл. Сен бизе өлйәнчәк ядымыздан чыкмажак ягшылык этдиң. Чагаларымың арасында еке гыз болансон, бәш оглум бир яна, Гүлпарча бир янады. Биз бу гызы биреййәм өлүп-йитип ёгаландыр өйдүпдик. Энеси аглап, тас дәлирәп гидипди. Сен гөвнүңдәкини чекинме-де айдыбер. Саңа элимден гелен көмегими этжекдирин.

Шу сөзлери Бегим аганың аялы-да зынхарлап айтды.

— Саг болуң, эден сылагыңыза таңрыялкасын. Мени сылаяныңыз чыныңыз болса, эртир ир билен ругсат бериң. Белки, мениң Гүлпарча меңзеш ене-де бирнәче гелин-гызлары халас этмәге көмегим етер — дийип, Алтыбай Бегим аганың йүзүне серетди.

Бегим ага Алтыбайың сөзүне дүшүнен әхенинде, узын сакгалыны сыпалады.

— Онда, оглум, саңа шейле бир маслахат бар. Мениң ики оглум солдатлыга гирди. Сенем шол отряда бар. Отрядың начальниги өрән акыллы-башлы адам экени. Мен онуң билен гүррүңдешем болуп гөрдүм. Бармага чекинсең, өзүм сени элтейин. Хеммәмиз шонуң акылына гуллук эделиң. Эгер шонуң айданы чын болса, Шалтай диен залым бир айдан узак ер депелемез. «Юрда өзүмиз ээ боларыс. Гара Йылгың батырың арзувлары хасыл болар. (Гоюн билен гурт бир новадан сув ичер») дийййәр ол.

— Бегим ага, мениң о затлардан хабарым бар — дийип, Алтыбай дем-дынжыны алансоң, Бегим ага билен тиркешип, отрядың начальнигиниң янына барды.

Обаларда «Гызылтаяклылар отряды» дөредилйәрди. Оңа гарып-гасарлар, деңлигини алып билмән йөренлер хөвес билен гошулярдылар. Олар тәзе хөкүметиң йөрелгелерине пәсгел берйән Шалтай бага ялылара гаршы гөрешмелиди. Бегим аганың гүррүң берйән отряды хем яны-якында дөредилипди. Оңа Тепцов, Баликов, Мәммет дагы хем гелипди. Олар нәхили херекет этмелидигини өвредип гидипдилер. Алтыбай бу ягдайлары анықлансоң, өзүниң кимдигини отрядың начальнигине дүйдурды. Шондан соң отрядың начальниги Алтыбайдан дегерли маглуматларың энчемесини алды. Шалтайың тилки хилелерини анықлады. Онуң ат өврүмлерини, якын гүнлерде хайсы оба чозмакчы болянлыгыны долы билип, Дашховуздакы ёлбашчылара маглумат тайярлады.

* * *

Шалтай Палтагачандан гушлук вагты гелди. Ол өйүне етип-етмәнкә аттутарындан:

— Алтыбай гелдими? — дийип, азмлы сорады.

Аттутары:

— Ёк — дийип, тутуксы жогап берди.

Шалтай чала эшиден шекилли:

— Ёк дийдинми? — дийип, ене сорады.

— Ёк, геленок хәли, батыр ага!

— Хәй, заннарын оглы-эй. «Өйленәйсем дийип йөрен экен-ов. Мен оны балшавиклерин түркменлерден дүзен отрядына ичалы эдип ибержекдим. Бу гүнем гелмесе, эртир ызындан адам ибермели боларыс-да — дийип, Шалтай бага маузерине элини етирди-де, өйүне гирди. Чөзүнип, төре гечип отураны шолды велин, гапынын агзында яйданыбрак дуран нөкер гирмәге ругсат сорады.

Нөкер Шалтай баганын йүзүне сораглы середенсон, ашак бакып гепледи.

— Батыр ага, Мәммет орсун отрядынын солдатлары секиз дүе дәнәмизи, бәш атлымыз билен тутупдыр. Олары солдатларына нйтдирип гөни Тепцов дienинин янына, Дашховза оградыпдыр. Мәммет орсуң отрядында солдат көп диййәрлер. Өзи-де Гаммар чаланын тоюна бармакчымыш. Тоя баранларын арасында гүррүң этжекмиш ол.

Шалтай бу хабара өр-гөкден гелди. Онун йүзи хырсызланды. Япланып ятан еринден дикелди-де, аякларыны узадыбрак отурды. Эллерини ики дызынын үстүне гойды.

— Бизе тоя чакылыкчы хачан гелип гитди?

— Энтег-ә гелен-гиден ёк. Олары-да ёлда тутан болаймасалар...

Тоя чагырылманына, атлыларынын тутулмагына гахарланып, йүзи гөк-далага дөнен Шалтай:

— Гайып чала гызыны хачан чыкарямыш? — дийип арлады.

— Шу гүн дийдилер. Адам иберип, аныклатмага етишмедим.

— Улы ил той пайымызы үстүмизе гетирип йөркә, олар нәме нилини аздыряркалар?

— Мен нәбилейин, батыр ага — дийип, шум хабар

гетирен нөкер яплап башлады. Ол оңайы билен чыкып гитмекчи болуп горсанжырады. Төверегине горкулы гөз айлады.

Шалтай гөзүни алардып:

— Бизиң атлыларымызы тутан Мәммет орсуңкылар болман, бармага ер тапман, ыгып йөрен таланчылар болаймасын? Бизин зүвветдинлеримиз шолардан горкуп, эле дүшәен-ә дәлдирлер-дә?!

— Ёк, батыр ага! Мәммет орсун солдатларыдыгыны аныкладык.

Муны эшиден галтаманбашынын депесинден гайнан сув гуйлан ялы болды.

— Хоп ягшы, алдык хабарыны. Гөр-дә, хер етен сөмпүден пент ийип йөрен Шалтай батыр-а дәлдирин. Булара шу сапар хелейине «эже» дийдирерин. Болмаса, бу сүпүклерин дишинин арасында эт галар. Хер етен апгырды дөвүк, менин алкымымда гөвүн сөенини этсе, онуңам ызы иделмән галыберсе, мен обамда хәкимлик сүрүп билмен. Иле хөкүмимем йөремез — дийип, Шалтай бага маузерини габындан чыкарды.

Оны гөрен нөкериң зәхреси ярылды...

Хер нәче гомпарса-да, Шалтайың йүрегине довул арапашыпды. Ол гечен гиҗәниң хем аглаба бөлегини иркилмән гечирипди. Бирден йүреги ховлуган Шалтай бөкүп туруп мейдана чыкды-да, өз-өзүнден гепленип башлады. Ол маузерине элини етирип дуршуна, нөкерлеринин бирнәчесини янына чагырып, өзүниң хас ынамдар хасаплаян адамларынын адыны санады. Оларың ёл шайыны тутуп гелмелидигини айтды.

Салымыны бермән етип гелен ярраглы ховандарларына гөзи дүшен Шалтайың бирнеме гөврүми гинеди. Өзүнин хөкүмдарлыгына монча болуп, гечисн дага яйрады. Гөвнүхошлык билен муртуна сынтгы берип ичерик гирди. Герекли адамлар йыгнанышансоң, ол болан ягдайлары гүмүр-сүмүр эдип гүррүң берди. Бирден хем отуранларын өнүнде кичеленине гахар эден ялы, газаба мүнүп башлады. Йүзүне күлүн реңки чайылып, гөзлери гангуйма болды.

— Бу сансызлара бирнеме акыл өвретмек герек — дийип, ол төверегиндәкилерин үстүне бөкәйжек ялы болуп гызарылып ограды. — Элиндәкилерини берип

гойберйән ялягыларa нәме дийжек ахырын. Шу вагт бәш дүе йүки дәне диймек, бәш дүе гызыл диймек дәлми нәме! Инди шейдип аңкарылышып, өңүмизден чыкана ырсгалымызы алдырып йөрмели болясмы, я гарымыза галясмы? Хә?!

Хич кимден сес-седа чыкмады. Бираз доммарылып отурансоң, Шалтай гедемлик билен каддыны дикледи.

— Шу гүн Гайып чала билен доганогланы Гаммар чаланың тоюны яса дөндермели. Гой, бизден бирүгсат гомпулдашанларың хеммесине сапак болсун. Энтек юрдуң эесиниң бардыгына ил гөз етирсин. Бу болуп ятышымыза өлүп-чүйрәп гидйәс хеммәмиз.

Гүррүңиң башга тарапа совулмагы билен отуранлар жанландылар. Гурсагын үстүне эглен башлар бирнеме дикленди. Өзүниң үстүнден дүшүләймегинден өлер ялы горкуп, сандырап отуранларың жаны арам тапды. «Херне беланың үстүмизден совулдыгы болсун! Мунуң газабындан өзүң гораверин!» дийип, билдирер-билдирмез ягдайда олар улудан демлерини алдылар.

Гепи, өзүни Шалтая хас якын сайян, өзлерини онуң ажысыны-сүйжүсини дең пайлашян хөкмүнде гөркезмәге чалышянлар башладылар.

— Шоларың гатырак гидйәндиги өңрәкденем эшидилйәрди. Бир задың үстүнден баржаклары беллиди.

— Хай, иң болманда бәш адам геплерине гулак асып, оба кетхуда болуп отуран болса дийсене!

— Инди юрт кәпирлериңки болды дийип эдип йөрен ишлеридир би!

— Юрт эесинден бигеңешем мәреке үйшүрилер огуша.

— «Өлжек тилки хинине бакып увлар» дийипдирлер.

Бу гүррүңлер галтаманбаша хем гыжалат болуп эшидилйәрди, хем оны хум ялы чиширйәрди. «Энтек мен сизе-де, мени писинтде тутмажак болянлара-да кимдигими гөркезерин. Эден ишлерими гөрениңизде дилиңиз тутулар ялы эдерин» дийип, ичини хүмледйәрди.

— Өвез — диенде, Шалтай баганың сеси газаплы гарылжак чыкды.

Өйүң ичиндәки геп-гүррүңиң, херекетлериң үстүне сув сепилен ялы болды.

— Сен атлыларың билен гызлы жайың дашыны габарсың. Өл, йит, йөне гызы эле сал. Рехим дийлен зат болмалы дәл. Гызы эле саланыңыздан соң, оны мениң гум этегиндәки дайзамынка алып гидерсиңиз. Башардыгыңыздан гызы гынамажак болуң. Гой, нәмәниң-нәмедигини билмән галсын. Мениң адымы эшитсе гыгыржак, ене бир зат этжек болубам дурмаз.

Зарлык! Сен нөкерлериң билен багшы айдышып отуран ери габамалы. Адамлары алжыраңңылыга салың. Олар гызың огурланжакдыгыны билмән галсынлар.

Сәхет! Сен болса төверекдәки өйлериң агылыны, яндагыны-чөпүни отларсың. Гепиң гысгасы, адамлары тоя баранына пушман этдирмели. Өңден гөз астына алып йөренлериңиз, танаянларыңыз болса каклаң! Гаршыңыза чыкжак яраглы-бейлеки адамлардан өңүртиләң! Мәммет орсуң солдатларына гаршылык гөркезмәге май бермәң. Дири сыпдырмажак болуң. Шу гүнки иш бизиң үчин сынагдыр. Халкы горкузмасаң, айдан угруна-да йөремез, ал ялы чөрегем бермез.

Онсоңам сиз бир зады бек белләң: яман гырмасаңыз балшавик солдатлары эйгертмез. Бары анык болды. Гаммар чаланың тоюна баржакларың агласы бизиң кастымызда йөренлер. Той тутянларам балшавиклерден арка тапмадык болса, олар бизи тоюна чагырарды. Гой, билмән, дуйман галсын дийип пикир эдендирлер. Гайып чала билен Гаммар чала хованларлык этжек болянлар, мегерем, Мәммет орсуң гүжүклери болса герек. Шу сапар олара гөз гөркезмесек, онда мундан бейләк бизиң гүнүмиз агыр болар. Ахмал болмаң, балшавик солдатлары хилегәрдир. Араларында Мәммет орс-да бар болса, иш кын, ол обаларың инче чыкалгаларыны билйәр. «Алла» дийип, Пир бабаны чагырып топулсаңыз, эншалла, ишиңиз шовуна болар. Мен Пир бабадан пата алдым. Онуң адыны дилиңизден дүшүрмәң. Ол хемише башына иш дүшенде етишйәр. Онуң гудратына дөнейин. Горкмаң. «Кырк йыл гыргын геленде, ажаллы өлер, биажал галар» дийипдирлер. Сизиң биринжи гезек сөвеше гидишиңиз дәл бу. Муна меңзеш ит

оюнларыны гөре-гөре гелйәндирис. Алланы чагырып дабырап, бизиң ишимиз хак ишдир. Бу этраплара капырларың аягы секмели дәлдир. Эншалла, ениш бизиңки болар. Пир бабаның адындан, омын — дийип, Шалтай элини йүзүне сылды.

Атлананларындан соң галтаманбашы бир зат ядына дүшен ялы сәгинди. Үзеңңә галды-да, ызына гаңрылды.

— Йигитлер! Юрда тәзе хөкүмет ээ болайса, ер депележегиңизи, депелемежегиңизи оңат билйәнсиңиз. Сизе ене бир зады пугта табшырян. Бу сөвешде екеҗәңизиң аяк огурланыңызы дуйсам, маңа башга бахана герек дәл. Башың өлүмли, малың таланлы, аялыңызам талак этҗекдирин. Хала саг гулагыңыз билен эшидиң, хала-да чеп гулагыңыз билен. Ене-де бир заты бек белләң. Тә өзүмден ругсат болянча, дуран еринде жыңкыны чыкарман сакланмалы.

Галтаманлар белленилен ере етенсоңлар аяк чекдилер. Шалтай өзүниң ады белли ичалысы Хажы кеззабы чете чыкарып, эсли вагт сакланды. Оңа бир затлары гайта-гайта янжады. Галтаманбашы нөкерлериниң арасына гайдан бадына Хажы кеззап той жая тарап уграды.

Иле белли мессепсиз, ики йүзли, яманлыга югрулан Хажы кеззап телпегини ашак басып, мәрекәниң топар тутуп дуран ерине аралашды. Ол габат гелениң агзына бир середип, айлаң-чайлаң эдип гезиберди. Шол гезип йөршүне дулдегшир салнан үч ховлының өң тарапына гечди. Ховлуларың төверегине белент эдип яндак басылыпды. Үч жайың арасына басылан яндак болса, бири-бири билен утгашыклыды. Бу ховлулар үч-дөрт доганың хем-де доганогланларың ховлуларыды. Ортакы ховлуда Гаммар чала яшаярды. Онуң ховлусының үчегине-де, сыртына-да, гапдалына-да чөп басылыпды. Хатда дервезесиниң агзына-да яндакдан өвүртмеч эдилипди.

Йүзи-гөзи таналмаз ялы өзгерен кеззап төверегине гөз айлап, адамларың геп-сөзүне гулак габардып йөршүне, бир адамың мәрекәни ики бөлүп, кәбир адамлара «Ызыңа гайт» дийип, гечирмән дураныны гөрди. Хажы кеззап мөнсүрәп бир пукара адамдан:

— Бу нәме болдугы? — дийип сорады.

Ол адам:

— Аңыркы өйде хөкүметиң адамлары бар. Мәммет орс диени вагыз айдып дур. Момалак бай: «Капырың сөзүни диңлемәң» дийип, бизи о тая ибермек — дийип, шо тарапа созуп-созуп серетди.

Галтаманларың ичалысы шол сынсыраклап йөршүне, багшының айдым айтҗак жайына гирип гөрди. Даш чыкып, ховлының өңлерини, гара өйүң гапдалларыны, басылгы дуран яндаклары сынлады. Ол иң соңунда сүйренип йөрен ансыз адам шекилинде гызың отуран өйүниң агзына барып, тоюң бөвүрчисинден алкыш пай сорады. Дивана сыпатлы, синелүк гарып адама ики элин челпек, ярты гатлама бердилер. Хажы кеззап дуран еринде ашак отуруп гатлама билен челпеги сыгнап башлады.

Тоя гелен оглан-ушага хызмат эдип йөрен орал аял:

— Яшулы, алкыш пай алан болсаң, бейдип, аяк тейинде отурма! Хол, эркеклериң арасына барың. Бу ерден аял-оглан-ушак гирип-чыкып дур — дийди.

Хажы кеззап агзыны гатламадан долдурып, чала чейнәп ювдуп, гарабашына гайды. Ол орал аяла налайынжар середип мөминсиреди.

— Шутайда ийип, той омыныны эдәйҗекдим.

Аялың бу пукара адама рехими инди. Оңа ене-де бир жүбүт күлче гетирип берди. Ир эртирден бәри ач гезип йөрен кеззап элиндәки күлчәни гәдип уграды. Онуң гулагы төверегиндеди. Аялларың көп гирип-чыкян өйүне-де голай отырды. Шол вагт Хажы кеззабың гулагына өйүң өңүне чыкан аялларың хышы-вушысы илип уграды.

— Хи-ви, йүзүгара, шейле дийәйипми? Овал нәме билмейәрмикә?

— Икиси доганоглан-ла, гыз! Нәме, яда гиденде говы болжакмы дийсене! Икисем өз өйи, барып-гелип дурмалы.

— Аксолтан эрке өсен-дә. Әре берилйәниңи агыррак гөрйәндир-дә!

— Илде эрке өсен азмы? Йөне өзи шерменде дийсене. Бу замананың гызында хая-шерим ёк. Биз-ә демимизем чыкарып билмәндик.

Гапдалракда буларың сөзүни диңләп дуран узын аял:

— Сиз билмейәрсиңиз, тәзе хөкүмет юрда ээ бол-

ся, гызлар өз халаньна бармалымыш. Шол геп-гүр-
рүнден белен алып дэнжирейэндир ол гыз — дийди.
— «Әкиленинңиз билен ника гыйып билмерсиңиз,
Молла, пыяда каза Мыллыга бармага разы дәл дий-
жек. Ханы, онсон гөрейин ненен ника гыяркалар. Өл-
сем-де Мыллык билен әр-хелей болман» дийип, о гыз
өйүнден ууграманка гүлбенлык барыны эденмиш. Хә-
зир оны зор билен саклап отырлар — дийип, башга
бири якасыны тутды.
Хажы кеззап той омыныны этди-де, сыйыны сил-
кип, туруп уграберди. Ол тоя геленлере чай-нан гой-
луп, хызмат эдилйән ере-де барман, гөни гуя тарап
гитди. Ол гуюдан бир челек сув чекди-де, челеге эне-
гини басды. Челегин сувуны нова гуян болуп, төвере-
гине өнетди. Өкүзче бөгүрен ялы ызлы-ызына үч-
-дөрт ёла гәгирди. Дили билен дишиниң дүйбүндәки
чөрек овунтыкларыны ялап, бурнуны чекди-де, төве-
реге айлан-чайлан эден болды. Өзүне үнс берилме-
йәнини аңансоң, четки өйүң гапдалындакы игдә да-
нып гоян ябысыны чөзүп бираз идип йөреди. Той
еринден сәхел араны ачып, гелен ызына бака аяк
алдыгына патырдыклап гитди.

Хәлиден бәри гарашып, хайыр-хеләк болуп дуран
Шалтай бага лаңңа еринден турды. Ол Хажы кезза-
бы көпчүлиге етирмән гаршы алды.
— Хә, кеззап! Гурт болдуңмы? Я-ла өңкүлигиң-
ми? Иен-ичениң өзүңки, эшиден-гөрениңи хабар бер!
Йөне мениң янымда ялан сөзлемели дәлдигиң-ә бил-
йәнсиң — дийип, онуң алкымына дыкылды.
Хажы кеззап самандан доян өкүз ялы гарныны
гәбердип:

— Батыр ага! Кимде-ким маңа лакам дакан бол-
са, пишигиң агзы гөше етмәнсоң «порсы» дийши ялы-
дыр. Адамлар мыдама өзүнден илерә ат дакяндыр —
дийип, ясама гүлди. Йөне дегишмәниң вагты дәлди-
гини дуюп, деррев гөрен-эшиденлериниң / улусыны
чөпе дүзүп, кичисини эсгә дувүп / бирнеме артдыры-
бам гүррүң берди. Шалтай бага Хажы кеззаба хер
сапар иш буйранда, бир йүпек дон эчилйәрди. Бу
сапар донуң дашындан көйнек-балаклык мата берди-
-де, нөкерлерини жемләп, этмели ишлерини дүшүн-
дирип башлады.
Ганхорлар бир чукура түйкүрдилер.

* * *

Улы сейисхананың ичине үргүн чәге дөкүп, чәгә-
ниң үстүне шалы саманы дүшелипди. Илиң пылан-кеслериниң отурайжак ерлерине халы-паласлар, кечелер язылыпды. Сейисхананың ортарасындан уллакан эдилип ожак газылыпды. Ожагың догрусындан сейисхананың петигини-де түссе чыкар ялы, гиң эдип ачыпдылар. Ортадан газылан ожак гуры сөвүтлерден, чыгар игделерден мүңдер эдилипди. От барха алавлап янярды. Одун гапдалында гойлан, гара таңкалар пакырдашып гайнаярды. Чай гайнадянлар элиндәки агачларын хачжасына илдирип, гайнан таңкалары чекип алярдылар. Якындан-дашдан геленлере чай-нап берилйәрди.

Улы тоюң багшысы Араз богук еке дыза мүнүп мухаммесден башлапды. Отуранлар багшының «хәсини» етирип, хем оңа миннетдарлык билдирйәрдилер, хем оны гылавландырярдылар. Пул тутулмазының өңүсырасында Араз богук «Ал гач» диен айдыма башлады. Ол ашакы перделери санап басып, жук-жука тутан махалы Мыллыгы Аксолтаның отуран өйүне элтдилер. Олара ника гыйжак болдулар. Аксолтан өзүни гөтерип уруп, элде-аякда дурмады.

Ин соңунда бу ягдайы обаның сөзи өтер яшулуларының бири аңып, ичерик гирди-де:
— Энтек сакланайың! Багшы гоянсоң, өзли-өзүмиз жемленип, төвелла-тагсыр билен бир зат этжек боларыс. Барындан бетери айдым айдылян ерде тәзе гурулян хөкүметиң атлыларам бар. Ювашрак болуң — дийип, маслахат берди.

Ника гыймаклыгы тоюң соңуна гойдулар.

Багшы «Мукамлар башыны» айдансоң, дерини сыран киши болуп, гөзүниң ашагы билен көпчүлиге серетди. Адамларың илери-илери омзайшына гөвни гөтерилип: «Сен сөймесең, мен хем сөймен яр сени» диен айдыма башлады. Багшы бу айдымы айдып, пәякиниң элиндәки чилимиң найына агзыны басып покурдадып чекди. Ол овурдына долдуран түссесини буругсадып үфләп гойберип, агзыны гайтадан ная басаны шолды велин, даш-төверек ала-вагырды болуп, тарка-тарка башланды. Дәри түссесиниң якымсыз ысы бурунлара хаплап урды. Сейисхананың ичи-

-дашы ал-ашыл түссә бүрелдя. Сонабака адам адамын йүзүни гөрүп билмеди. Алабасгы болан адамлар чабырап башлан одун әйменч ялыныны гөрүп, хасам урнуп башладылар. Ызлы-ызына, гоша-гошадан атыляи түпеңлериң сеси гулагыны гапып, йүрегиңи сарсдырып барярды.

Түпеңлериң сеси хас гүйжәнсоң, тоя гарашылмадык мыхманларың гелендиги белли болды.

Сейисхананың хайсы еринден чыкалга идесең-де гызгын гүллелер билен ялын гаршы аляргы. Ичердәки-дашардакы адамларың жынссыз чыкян зарын сесинден, ахы-наладан, гаргышдан яна бу голайда дурар ялы дәлди. Той мәрекесиниң бихабар отуран адамларының көпүси нәмәниң-нәмедигини сайгарман, башларыны нирә уржагыны билмән, өзлерини хеләк эдйәрдилер. Янынжа-да дүнйәде айдым-саздан башга хич зады яда дүшүрмән, адамлары жадылап отуран багшы билен гыжакчы ортада хайран болуп дурды.

Шемалың ык тарапына гечсең, янян адамдыр гәййим ысының дердинден гаңшыравутын гапышып барярды, йүрегиң буланярды. Ярым-яртысы янып, инләп итанлар хайсы, чыкмага гыссанып, өзүни ода уруп өлүп йөренлер хайсы, өзүни басылгы дуран көтүгә уруп, маңлайыны ярдырып, гөзүни яралап йөренлер хайсы, гараз, дүйшми, хушмы билер ялы дәлди. Ичинден гызгын гүлле гечип «сув» дийип делмурянларың-да хетди-хасабы ёкды. Лабырдап янып баршына, өзүни гуя окланлар-да көп болды. Аяллар ызандачуванды, эркеклер дат-бидат, гачха-ков, тутда-бас болдулар. Чагаларың зарын сесинден бүтин оба лерзана гелйәрди. Ит эесинден, пишик бикесинден бизар болды. Галагоплук хайванлара-да етипди, итлер зарын-зарын увлашярдылар. Янынжа-да той дабарасына гапланып отуран обада гөрлүп-эшидилмедик хасрат гопупды. Адамың өз ковумдашына шейле сүтем эдишинден бейик асман, Ай хем әлхедер алан ялы хованы сарымтыл думан өртүпди.

Мәммет орс аматыны тапып, сейисханадан чыкды. Эмма төверекде дуран ёлдашларыны вагты билен жемләп билмәнсоң, душманың бадыны гайтармак оңа кын дүшди.

Галтаманларың таланчылыгы, залымлыгы себәпли гөзүниң оды алнан адамларың отдан гачып чыканы

чапе-чалама сүмүп, башыны горамагың тайгысыны этди. Шейлеликде, Мәммет орсуң гүррүңини диңлән адамларың көпүси сөзүнде тапылмады.

Шалтай бага сәхел салымың ичинде той эдйән обада отлажак өйлерини отлап, яш-у-гаррылары гыран-жырана салып, гөвүнсолпусындан чыкды.

Шу аралыкда Шалтайың келлекесерлери Аксолтаны-да эле салдылар. Оны өз гетирилен кежебесине мүндүрдилер. Гапдалына-да тоя гелен начарлардан икисини гошдулар-да, Гүлпарчаның болуп гиден дәлесине бакан угратдылар.

Аксолтан дүйә мүндүрилжек вагты:

— Дат-бидат, Алтыбай! Дири болсаң ет! Мени бу таныммларың элинден азат эт. Нередесиң? Гапыд галдым! — дийип, зар аглады.

Эмма оңа бәш атлыдан өзге «ховандар» чыкян адам ёкды.

Аксолтан инди нирә баряныны, кимиң алып гидйәнини-де билмейәрди. Аксолтаның агзына яглык-да дыкылды. Инди онуң сесем чыканокды. Аксолтан өйүң ичинде аглап-энрәп отырка:

— Ягы дәкүлди, гачың! — диен сөзлери эшидип галыпды.

Мәммет орс гыссагарада гүйчли яга гайтавул берип башлады. битертибрәк башланан гаршылык, соң агзыбир хүжүме өврүлди. Душманың он еди атлысы дүнйә билен хошлашды. Мәммедиң Шалтая чеңәп атан ики окы оны гылтыз ярады этди. Мәммет душманы уруп билмәнине ахмыр эдип дишлерини доланындан гечирди. Шол вагт душмана гошмача гүйч гошулды. Сөвеш тәзеден туташды. Мәммеде агыр яра дүшди, үч эсгер хеләк болды. Еди йигидине еңил яра дүшди. Мәммет орс ысгындан гачып угрансоң, отряд ызына чекилмели болды. Себәби оларың тайярлыгы говшакды.

* * *

Алтыбай Гарабайлы обасындакы отрядың начальнигиниң гөркезмеси хем-де маслахат бермеги билен яны адамлы гитди. «Олар бир зат аңандырлар. Сен инди ызыңа барма. Йөне галтаманбашыны дири тутмагы велин гизлешдирмели. Сен бу барада Мәммеде

айт. Егсам Шалтай гылав алар гилер» дийип, начальник Алтыбая берк табшырды. «Ынха, бу йигитлер сени саг-аман өз илиңе говшурарлар. Ёлдашларыңа салам айт» дийип, ол Алтыбайын догумлылыгына гөвни етип йылгырды.

Даңын үмүш-тамышлыгында гелйән бир топар атлыны гөрүп, гожа сейсиң ини дүйрүгип гитди. Хер ничигем болса, өзүни парахат сакламага чалшып, атынын башыны илерлигине өврүди. Бу ерде кимиң ат шөвүрләп билҗейҗегини аңындан гечирен Алтыбай чак билен сейсиң адыны тутуп гыгырды. Адының тутулып гыгырылмагы гожаны гең галдырды. Ол бадыны говшадып, ызына гаңрылды-да, сесиң кимиңкидигини хакыдасына гетирмәге сынанды. Сес икинжи гезек гайталананда, ол Алтыбайы танады. Йөне нәмүчиндир мешхур чапыксувары ол совук гаршылады.

— Аган ызындан барянмы? — дийип, саглык-аманлыкдан соң сейис сорады.

— Ким ол агам? — Алтыбай гең галмак билен онуң өзүне сораг берди.

— Дүйн агшамара Губадаг тарапа гечип гидипдирлер. Барыбер саташарсың — дийип, атларыны бир ерде дурузман, кичиҗик өврүм эден сейис ёлуна уграды.

Алтыбай онуң киме какдыряныны аңды. «Инди адамларын гөзүне-де йигренҗи гөрнүп башлапдырын-ов!» дийип, ол пикирленди. «Йөне нәмәниң-нәмедигини өлмесек гөрерис, сейис ага! Шонда ох-о диерсиң маңа! Би Шалтай нәме үчин гитдикә о яна? Вах, ахмал галдым-да! Инди мен Мәммет агам дагынын янына нә йүзүме барарын. Барып болшы ялы гүррүң берсем ынанмазлармыка? Гөрйән велин, мениң гови адам, говы солдат чыкжак дәл өйдйән!..»

Шейле ойлар Алтыбайын депесинден даш болуп декүлди.

Онун ховсалалыдыгыны ёлдашлары деррев аңдылар. Йөне сеслерини чыкармадылар. Херхал этиячлык үчин ыкжамландылар. Төвереге хас йити середип башладылар.

Дан агарыберенде, өңде кежебе гөрүнди. Төверегинде атлы болмагы булары хас хем ынҗалыксызландырды. Гелйәнлер хем өңлеринден бимахал чыкан атлылара үшерилишдилер, яззыны берибермәге ой-

ланышып дурдулар. Йөне оларын бири Алтыбайы ганады. Төверегиндәкилере бир зат дийди. Алтыбая гөзлери дүшенден соң йүреклери бирнеме жайына гелен нөкерлер ярага япышыбермекден я-да кежебәни ташлап гачмакдан сакландылар. Алтыбай атдан бөкүп дүшүп:

— Ел болсун, агалар! — дийип, нөкерлер билен бирин-бирин гөршүп чыкды.

Алтыбай атдан дүшен вагты янындакылара ышарат эдипди. Солдатлар бир сырың бардыгыны аңып, әййәм кежебәниң дашына эгрилишипдилер.

Шалтай баганын нөкерлери өмрүнде шейле горкмадык болсалар герек. Деррев Алтыбай билен гадырлысырап, оңа хажык-хужук эдип башладылар.

Оларың арасында бири өзүни бирнеме дүрсәп:

— Алтыбай, биз Аксолтаны алып барярыс. Сениң кын ишини ансат эдели дийдик — дийип, бу болян затлара етиксирәп гүрледи. Йөне гапдалындакыларын йүзүне середип дилини дишледи. Шалтайын ёвуз кешби гөз өңүне гелди. Алтыбай:

— Ох-ов, хәли шейлемиди? — дийип, ёлдашларына тарап гаңрылды велин, саллары сув үстүнде дуран нөкерлер башларыны ашак эгип, сар ялы гөтерилдилер.

Солдатлар зордан оларың икисини атдан агдармага етишдилер.

— Герек дәл, атмаң — дийип, Алтыбай гаты гыгырды.

Аксолтанын бу затлара акыл етирҗек болуп аңкасы ашды. Аглап-аглап, келлеси хум ялы чишен, урнуп усурган гызың чала деми гелип гидйәрди.

Бирден йүреклери ярылара гелен кемпирлер:

— Барылман гечен тоя ниреден бардык — дийип, гаргынышып, дүеден дүшүп башладылар.

Атыны кежебә янан Алтыбай Аксолтаны гужаклап алды.

Өзүни хорламакдан яңа акылындан азашмага голайлан Аксолтан болан вакалары айдып мөңңүрмәге башлады. Алтыбай ёлдашларына сала салды.

— Инди о төвереге барма — дийип, Аксолтан оңа ялбарды. — Я галтаманлар өлдүрерлер, я-да бизиңкилер сени дири гойбермез.

Алтыбай оңа гулак асмады, ёлдашлары билен

хаял этмән оба гитмели диен маслахата гелди. Аксолтаны яны билен әкитжек болды. Эмма Аксолтан этмеди.

— Мен өзүми деря оклап өлерин велин, ызыма өврүлип обамыза барып билмен. Бар бела мен себәп болдум — дийип, ол гөзлерини яшлап, ене аглап башлады.

Алтыбай оны ташлап гидип билжек дәлди. Олар белли карара гелип билмән, улы ябын арка йүзүндәки оба етдилер. Шол ерде Алтыбай Аксолтана ялбарып, хөреләп-көшеләп, өз пикирине имриндирди. Онсоң Аксолтаны бир гарыбың өйүнде галдырып, өзлери вакалары анықламак үчин Мәммет орсуң янына уградылар.

* * *

...Шалтай бага обаны отлап, адамлары гыргына беренине тызыгып, йүзүниң гана ювланыны дуянокды. Онуң Оразмәт диен жаныны ынанян нөкери ылгап гелип, билиндәки тирме гушагыны чөзүп алдыда, Шалтайың йүзүниң ганыны сырып башлады. Соң онуң яңагының ганап дуран ерлерине чай оврадып басды. Ярасыны яглыгы билен сарап, пугта данды.

Шалтай бага еринден туруп, каддыны дикләнсоң, гөни гум этегинде яшаян дайзасыныңка, Аксолтаның янына уграмакчы болды. Шонда Оразмәт хер ничик горкса-да, гөвнүндәкини орта оклады.

— Батыр ага, ширин жаны дүнйә малы билен-де, өлемин пери-пейкери билен-де чалшып болмаз. Сен хәзир өрән аргын. Гижеси билен кирпикли гөзүңи чалман диен ялы чыкдың. Саңа хәзир хөкман дынч алмак герек. Ин болманда, агшама ченли ятып дынжыңы ал. Онсоңам окуң деген ерлери хенизем ганжарып дур. Овсунып дуран гыза бу гөрнүшде гөрүнмегем бирхили дәлми нәме?! Шалтай батыр ким, яралы болмак нире! Бу затлары хич ким эшитмесинем, гөрмесинем. Мениң гарып төвелламы алай. «Ярым гүне ярыш ёк» дийипдирлер.

Шалтай гашыны чытып, яңагыны сыпалап гөрдиде, Оразмәдиң сөзүни диңлемели болды. Ол нөкерлерине жогап берди-де, он атлысы билен Оразмәдиң обасына тарап совулды.

Оразмәт Шалтай баганы барлырак өйлериң бирине дүшүрип, деррев жанлы сойдурып, вахар биширдип, улы тутум эдип башлады.

Галтаманлар чага пишик ялы меймирәп отырка отланан обаның ичи иревде-биревликди. Хер ким ажы гөзяш, агыр хоркулды билен өзлериниң тойда хеләк болан адамларыны идейәрди. Ганхорлар бир гапдала совлансоң, адамлар отланан ховла бака айылганч сес билен, ала-гыкылык болуп чозуп барыпдылар. Оларың бири энесини, бири атасыны идейәрди. Кимси оглуны, кимси агасыны, кимси инисини, кимси уясыны тапман, зар аглап энтиреклэп йөрди. Гара яньк болуп галан мейитлериң арасында киминң-кимлигини сайгарар ялы дәлди. Жесет-жеседе каклышярды. Сейисхананың ичинде яныл галан адамлар-да барды...

* * *

Алтыбай:

— Нәме болсам, еке өзүм болайын. Еке өзүм болсам гөзе-де илип дурман, гачып гутулмага-да оңайлы болар. Бу бигүнә йигитлери бир задың үстүнден элтәймәйин — диен ниет билен ёлдашларыны ызына гайтаржак болды. Эмма олар Алтыбайы өз адамларына говшурман ызларына гайтмажакдыкларыны чүрт-кесик айтдылар.

Олар ир эртириң аладасы билен гыдырданып, гозганып угран обаның гапдалындан гечип барярдылар. Ким гуя сува барярды, ким малыны өрә ковярды. Бир гожа киши болса Алтыбай дага середип, анк болуп дурды. Ахыры ол йүрегини бире баглады өйдйән, Алтыбай дагы голайына геленде:

— Инилер, сиз балшавигиң атлысымы? — дийди.

— Ери, шолар боланда нәтжекдиң? — дийип, Алтыбай ынанман сорады.

— Вах, шолар болсаңыз айтжак задым кән — дийип, гожа киши мөңңүрип гойберди.

Алтыбай бир сырың бардыгыны аңып, атындан дүшди. Гожа кишә салам берип, гөршүп, ягдайыны сорады. Гожа киши өзүни дүрсәп билмән, Шалтабың эден ишини башлы-барадрак гүррүң берди-де:

— Хәзир ол атлылары билен кейп чекип отыр.

Хей, бу зулмун өңүнден чыкан тапылмазмы? — дийип, бичак эрбет бозулып эжизледи.

Алтыбай сәлгы алып, гожа билен хошлашды. Шол тарапа уграды, яныңдакылара ягдайы дүшүндирди.

— Ахмал болмалың, гаты мергендир, өзлериниң хем көплүк болаймагы ахмал — дийип, ховсала гатышыклы гепледи.

— Яшырынлык билен адам саныны, ерлешен ерлерини аныкламалы. Догры барып, өлүп отурыбермәлиң. Урушмагам сунгат ахыры — дийип, эгинлек йигит оба тарап гөз айлады. — Ханы, гөрене гөз болуп дурмалың.

Онуң галагоплугыны аңлан Алтыбай голайдакы депә габат болмагы, шол ерден эсеван этмеклиги макул билди. Олар оңайыны тапдыкларындан гизлендилер. Атлары гөрүнмез ялы этдилер.

— Анха, онуң ерлешен өйи. Йөне нөкерлерем өзүнден узакда дәлдир. Шоны каксак, нөкерлериниң ала мейдана чыкып дикленәйжеги аздыр. Онуң өлениңи билселер өкжәни гөтерерлер. Ол бу вагт нешеден доюп иркилип отурандыр өзбашына бир жайда. Янында нәче нөкериниң бардыгы велин белли дәлдә. Хованың аязы бар. Гапыны ачыб-а отурабилмез. Йөне гиренден-чыкандан атыны, төверекде нәме үйтгешиклигиң бардыгыны сораяндыр.

Алтыбай бираз ойланып дурансоң, эсгерлере тарап гаңрылды.

— Хәлки тутан сычанларымызың үчүсем бармы?

— Бар.

— Ханы, шолары маңа бериң! Атына мүнжек вагты, хей, азда-кәнде бөкдәп болмазмыка? Сәхел эгленмеги хем ока туталың. Табшырылышы-ха муны дири әле салмакды — дийип, Алтыбай сычанлары элине алды-да, Шалтайың атының даңылгы дуран ерине бакан букдаклап уграды.

Нөкер гейиминдәки эсгерлер Алтыбайың атыны идекләп, көне ябың ичи билен херекет эдип башладылар. Алтыбай өзүниң бакып-бежерен атыны сыпалап гойберди-де, сычанларың бирини эриң гашына, икисини үзеңңисине илдирип, ызына гайтды.

Алтыбайы гөрен адам болмады. Диңе ат жанавар онуң ызындан середип, ювашжа хокранды. Алтыбай өврүлип гелен бадына, солдатлар көне ябың райышына габат болуп, Шалтайың отуран өйүни ока тутдулар.

Гара өйүң думлы-душундан вазлап гелйән оклар ымызганып ярян галтаманбашының заһресини ярды. Нөкерлериң отуран өйүнде-де тутда-басдылык башланды. Олар япырылышып өйден чыкып, гачып башладылар. Шобада Шалтайың үч нөкери окдан учды. Галанлары өйүң илерсиндәки лай хендеге өзүни атды. Алтыбайың ёлдашларының едиси оларың ызына дүшди. Лай алнан хендекде он саны ат дурды. Галтаманлар ылгап барып, атларына япышдылар. Кәбири оңайлырак ерде орнашды. Гаршылыклайын атышык башланды. Шалтай еңил ичмегини енлениш, элин маузерли атына тарап ылгады. Ол атының танапыны чаласынлык билен чөзүп алып, эриң гашына ховул-хара япышанда, сычаны гөрүп, шобада ызына серпилди. Сычаны атып гачырмак үчин маузериниң узадып төверегине середенинде, ики йигидиң Алтыбайы сүйреклэп алып, көне райышдан аңрык чекиленине гөзи дүшди. Шалтай бага берданкасыны гөнүләп дуран солдатың тении дүйрүгип, бармаклары говшап гитди. Гарашылмадык вака. Шалтайың мурты сых-сых болды.

— Хай, бигайрат, ыхласым урсун сени! Харамзада! «Ягшылыга яманлык» диенлери шу-да. «Етим овлак сакласаң, агзы-бурнуң май эдер, етим оглан сакласаң, гара багрың ган эдер» диенлери-дә шу — дийип, ол пикирленди-де, сычанлары маузери билен атып гачырды. Бөкүп Оракбая мүнди. Япырылып баршына Алтыбая догрулап ики гезек атды-да, атына гамчыны басды. Эгинлек эсгер чалт ере япырылды-да, жогап окуны атды. Ок Шалтайың овурдыны бөвсүп гечди.

Алтыбай ысгындан гачып уграды. Онуң ёлдашлары Шалтай гачансоң, хендекдәки галтаманларың үстүне тарап эндилер. Оларың диңе икисине гачмак башартды. Йөне эсгерлериң-де үчүси вепат болды, дөрдүсине яра дүшди.

Шалтайың дири сыпанына өкүнип, аңырсына чыкып билмейән эсгерлер ёлдашларыны йыгнап, яралыларың ярасыны даңдылар. Алтыбайы ериңден галдырдылар. Соң оны Аксолтаның янына әкитдилер.

Онуң ярасына эм эдип, агзына сув тутуп, азажык өзүне гетирдилер. Ол ысгынсыз ягдайда улудан демини алып, ах урды.

— Ялңышаныны инди билйәрин. Меннңки пашмады. Сиз мени багышлаң. Мени ядавлык басяр. Азажык демими дүрсәйин. Мәммет ага билен Баликовы гөрүп билмезмикәм? Олардан гүнәми дилежек. Сув бериң. Мен өрән ядав — дийип, Алтыбай хыклады.

Гарагалпак йигидн Алтыбайың ягдайыны аңып:

— Боляр, Алтыбай! Биз хәзир Мәммет аганы-да, Баликовы-да чагырып гелерис. Сен аркайын бол-да, дынжыңы алыбер. Хемме зат ербе-ер болар — дийип, Алтыбая гөвүнлик берди.

Халы тең болуп баран Алтыбай гысга вагтда ысмышмага етишен Аннагелди диен йигиде солуп баран назарыны дикип:

— Аннагелди, сениң атаң-энең, ага-иниң, аялың, бала-чагаң бармы? — дийди.

— Достум, менем сениң ялы ерден еке чыкан етимдирин. Сениң билен доган болмагы йүрегиме дүвдүм. Биз онсузам еке дәл. Йөне инди биз доган боларыс — дийип, Алтыбая билдирмән, гөзүне яш айлады.

— Онда, Аннагелди жан, икимиз бир дең экеник. Билип болмаз, ажалым етип өләйсем, Аксолтаны саңа табшырян. Сен оңа гөз-гулак болавери! Гөвнүне дегме. Ол хич хачан агламасын. Бойдашларының арасында хемише гүлүп гезсин. Хош — диен махалы Алтыбайың гөзүниң агы билен гарасы гатышды.

Алтыбайың бу ягдайыны гөрен Аксолтан сачыны яйып, йүзүни йыртып, өзүни Алтыбайың үстүне оклады. Ол өзүни уруп, гөзүни чыкарып барярды.

— Алтыбай, Алтыбай, Алтыбай диййән! Саңа нәме болды? Хей, вай, мен инди нирә гидейин? Алтыбай, менем алып гит! — Аксолтаның сесиниң зарынлыгындан яна жансыз затлара-да жан гирәйжек ялыды.

Гөзъетим лерзана гелди.

* * *

Хениз хова совукды. Көлүң бузы өңкүлигине ятырды. Йөне бейле бир аркайын гезер ялы хем дәлди. Бузуң юмшап, жайрылып башлажак вагтына инди агзыны долдурып айдар ялы мөхлет хем екды. Шонуң үчин Василий Назарович гамыш ормак, орлуп күделенип гойланларыны дашамак ишини хас чалтландырмагы макул билди.

Ол түркменлериң еңенден галың дүшек докайышларыны халапды. «Жыпда» диен сөзе онуң дили кән айланмаяны үчин, бу сөзи айданда онуң өзи хем йылгырайярды. Гамышдан, тиржинден өй үчин, башга зерур затлар үчин ерли халкың докаян затларыны ол гызыкланмак билен сынлаярды.

Бу дүшек ызгар геччрмейәрди. Жыпданың үсти йылы болярды. Талабанчылык эдйән бир адамың еңжип докаян дүшегине Василий Назарович хайран галды. Дүшек йылманакды, онуң өзболушлы нагышлары барды. «Гөр, зерурьетчилик зерарлы адамлар нәмелери ойлап тапыпдырлар. Материал мугт, өзи-де чылшырымлы дәл. Дине гара зәхмет болса боланы. Адамлара өз зәхметине гуванмага мүмкинчилик герек, азатлык, эркинлик герек. Ынха, шол арзылы зат, мукаддес зат хем бар. Оны диңе горамалы» дийип, Баликов пикирленйәрди.

Мила Михайловна гамышдан докалан йылманак, нагышлы дүшеги хөвес билен гапының агзына дүшәп гоюпды. Ол онуң докалышының сырларыны өвренипди. «Яз чыкса, докап гөржек» дийип, бегенип айдярды.

Тәтәнлейин вака бу гезекки гамыш орлушының сырлы болмагына себәп болды. Василий Назарович агшамара Мәммедиң янына барды.

— Мәммет, яз голайлап гелйәр — дийип, ол өзүне узадылан чайы ховлукман овуртлады. — Гуран жайымызам басырмалы. Шонуң үчин гамышлы меселәни оңардыгымыздан чалтрак бир йүзли этмели. Сен эртир көмек эдип билжек дүелилер бармы, арабалы бармы, хабарлашып чык. Хем дашамалы, хем орубермели. Эртир геплешип чыксаң, биригүн ирден угралы. Нәчерәк боланының хасабыны билели. Соң гамыш етмән галып, ондан-мундан сатын алып йөрмели болмасын. Артык-сүйшүк задымыз хем ёк.

— Догры айдяң, Васил ага! Ишлериң бирини битирмән, бейлекисине баш гошуп йөрсек болмаз. О ер, бу ер дийип, көпрәк гездик. Йөне хеммесем герек зат. Хер ничигем болса, гурлушыгы тизрәк гутармалы.

Шейтмесек, муны гөз үчин эдйән ялы болуп хем дур.

Шол вагт Бике:

— Алың, нахара ченли гүйменип отуруң — дийип, орта ики гошавуч дөнен ялы игде гойды. Василий Назарович йылгырды.

— Совгат берлен игдеден энтек бар экен-ов!

— Хава, Васил ага.

«Совгат» дийилмегиниң өзболушлы себәби барды. Гүйзүң ахырларында гурлушыгың янына ики араба гелип сакланды. Оларың үстүндәки өрме гаплар долуды. Геленлер Василий Назаровичи сорадылар. Салам-хеликден соң гурлушыкда ишлейәнлере игде гетирендиклерини айтдылар.

— Башга бир артык-сүйшүк задымыз ёк. Игде шу йыл бол болды. Онсоң, ийсинлер дийип алып гайдыбердик. Дәне-сәне көмек эден вагтымыз хем болар — геленлериң улусы бирхили өтүнч сораян ялы болуп айтды.

Василий Назарович монча болды. Совгатлы гелен мыхманларың ягдайларыны сорады.

— Эртекилерде адамларың говы яшаяндыгы хакында, адамлара көмек эдйән гүйчлер хакында гүррүң берилйәр. Хас догрусы, арзув эдилйәр. Эдил шол арзув эдилиши ялы болар. Йөне бир зады унутмалы дәл. Йылбойы элиңи йылы сувдан совук сува урман гезсең, гышың гүни бир окара дәне гетирип берҗек адам болмаз. Ене бир зат, ынха, сен гышын-язын депәнден гүм совруп йөрсүң. Эмма ене карз-ковал этмели, ярым гарның док, ярым гарның аҷ гезмели боларсың. Гапдалдакы байың болса уруларының саны ёк. Нәме үчин?! Зәхмет чекишиңе гөрә сениң хем урың болар ялы илки деңлигиңи алмалы. Онуң үчин болса дикленишмели боляр. Тәзе хөкүметиң максады хеммелериң деӊ болмагы, хер кимиң азабына гөрә хакыны алмагы. Бу иш бир гүнүң, ики гүнүң иши дәл. Хорлананларың хеммеси билелешип гөрешмели. Сизиң шу гүнки эден ишиңизиң өзи кичи ялы болса-да максады улы...

Игдәни хеммелере деӊ пайладылар. Мәммет диңе Василий Назаровичиң өзүне ниетленип гетирилен ярым батман ялы эриги пайлатмады, оны Мила Михайловна берди.

Олар хәзир шол ваканы ятладылар. Соңра этмели ишлери маслахатлашып, узак отурдылар.

* * *

...Бу гүн келе гитмели гүнди. Шол ерден гамыш ормалыды. Галагоплы, аладалы боланы үчин Василий Назарович даң билен ояндьы. Этмели ишлери бирлай келлесинден гечирип ятырка, бирден пенҗире какылды. Ол бөкүп ериндеи галды.

— Ким бу? — дийип сорады-да, сөзүниң үстүне гошды. — Мәммет, мендеием өңурдипсиң-ле!

— Мен Мәммет дәл.

Пессай чыкан сес гапа йөнелен Василий Назаровичи саклады. Яңы оянан Мила Михайловна-да бирхили болды.

— Онда ким бн?!

— Маңа гурлушыгың улусы и-да Сабыр герек — дийип, зенан сеси жогап берди.

Мила Михайловна деррев туруп гейинди. Этиячлык билен элине маузерини алан өй эеси усуллык билен гапыны ачды. Җайың гапдалында үшәп бир гысым болан аял дурды.

— Гелиң, өе гириң! — дийип, өй эеси айтды.

Дуран аял яйданҗырады. Дишиниң ювашжа шакырдаяндыгыны билдирмежек болуп:

— Маңа Сабыры тапып бериң! Мени диңе шол танаяр — дийип, басык сес билен айтды.

— Гел, йылын. Хәзир Сабыры хем тапып гелерис.

Сабыры Мәммет чагырып гелди.

Ир билен чагырыланыны гысгаглы нше ёран Сабыр селки гапыдан гирип, доңуп галды.

— Шемшат!..

— Сабыр!..

От якылып, чай ичилип башланансоң, хәлиден бәри яйданҗырап отуран Шемшат өй эесине гарап диллеиди:

— Сиз шу гүн гамыш ормага гидйәңизми?

Василий Назарович гашларыны герди-де, ховлукман кәсесини ерде гойды.

— Оны сиз нирeден билдиңиз?

Шемшат Сабыр селкиниң йүзүне серетди. Мәммет-

-де, Сабыр-да бир сырын бардыгыны аңып ялтылдашдылар.

— Неме, мен агшам төтәнден эшитдим. Онсоң хич ыныжалып билмән гайтдым. — Ол Сабыра бир зат болаймасын дийип горкдум дийжек болды-да, ене сакланды. — Ичерик нахар элтен вагтым ожагың төверегини тертиплешдирен болуп эгленедим. Шонда сизиң адамларыңызмыка дийдим, чекгеси чапык бири:

— Эгер олары бузуң тейине дыкжак болсаңыз, шундан оңайлы гүн ёк. Гамышларыны хем отлаң — дийди. Онсоң сизе айдайын дийип даңдан туруп гайдыбердим. Мениң инди Сабырдан башга хич кимим ёк.

Шемшат шейле дийди-де, бирден хоркулдап аглап гойберди. Мила Михайловна деррев Шемшады көшешдирмек билен болды.

— Чекгеси чапык, чекгеси чапык — дийип, гайталап Мәммедиң гөзлери яңып башлады. — Василий Назарович!..

Онуң пикирини аңан өй эеси Мәммедиң дызындан басды.

— Ёк, хәзир дәл. Энтек ызарлап гөрмели. Хич зат болмадык ялы гамыш ормага гидйәс. Сен янына бәш-алты йигиди ал-да, хич киме гөрүнмән барып, оңайлы ерлерде орнаш. Бизиң гөзүмиз даш-төверегимизде болар. Ахмал болмаң. Хемме зады, оларың хайсы тарапдан гелаймегиниң мүмкиндигини ойлаңышың.

...Гаты этиячлы Василий Назарович оларың гелйәнини эсли аралыкдан гөрди. Дүелере, арабалара гамыш йүкләп йөренлере голай барманка ызына сердиркдирмеги зерур хасап этмеди. Себәби түпең сеси пикдирмеги... ыkandaн оларың өзи ягдая гөрәрәк боларлар, этиячыкандан оларың өзи ягдая гөрәрәк боларлар, этияжы элден бермезлер дийип пикир этди.

Ол Сабыр селки билен ене бирине ышарат этди-де, көлүң гырасына тарап гыялап гитди. Адамлар гөрмез ялы гамышлыга дуланансоң, ылгап уградылар.

Пейвагтына гөгерен тораңңылыгы габатлап гелен атлылар бираз сәгиндилер. Оларың икиси атыны дебсиләп, өңе сайланды. Галанлары көли габамак үчин яйрап уградылар. Хол аңырда ишлешип йөренлере газаплы назар билен середен атлы ызындакылара элини салгап гойберди. Эдил шол пурсатда чыкан

түпең сеси оның гелпегини гайдырып гойберди. Икинжи атлы ызына энди. Икинжи ок онуң эгнини дилип гойберди, йыртылан донуң эл ялы бөлеги шемала галгады.

Түпең сеси гүрелди. Алланичигси болан адамлар ишини ташлап, ярага япышянчалар атлылар эййәм гелен угруна тарап гачан гутулар эдипдилер. Йөне бу гезекки чозуш олар үчин арзан дүшмәнди...

• • •

Ишана гечи кеселиниң дегенине эсли вагт болупды. Бу сапар онуң галып гитмеси кын болды. Мунуң өзболушлы бир себәби-де барды. Ил оны йигренип уграпды. Җаны янаилар онуң гудратына дил етирйәрдилер, сөгүнйәрдилер. Илиң арасында гөзден дүшенини йүзүне айтмасалар-да, кесесинден гүррүң эдип уграпдылар.

Илиң баш галдырандыгына гөз етирен ишаның ичине көз гирен ялыды. От алып барярды. Ичини ит йыртып, дан атянча кирпикли гөзлерини юмман чыкян гижелери барха көпелйәрди. Соңкы гүнлерде Шалтай-да онуң янына көп гелмейәрди. Илиң агзыны йыгмак барада-да алада этмейәрди.

«Бәй, бәй, бу нененңси замана болды, нәдеркәм? Инди кими пеналамалы? Шалтай дийилйән ер чекене-де дүшүнер ялы болмады. Бир гөрсең «Мусулман өвлаты үчин җан алып, җан бермәге тайяр» диййәр. Дили догалылара-да хормат гойяр. Бир гөрсенем, овадан бирине габат гелсе, бизи аркасына оклап, ханы-маныны дөкүп, малы-дүнйәсини ядындан чыкаряр-да отурыберйәр. Гөвнүме болмаса, бу-да ала гечә меңзейәр. Өтен гүнүне кейп эдип, соңуны сайман йөрен жалатаймыка диййән! Хәй, өз-ә белли дәлдир. Этжегини эдип, гөвүн солпусындан чыкандан соң, эле илен задыны алып, Эйрана тарап өкҗәни гөтерәйҗеге меңзейәр. Менем-ә сөбүгинден галаймасам герек. Муздуны гайгырман берсем, нөкерлер мени-де эм ялы эдип, Эйрана элтерлер. Баран еримде-де хор боласым ёк. Пул болса, гөкден ёл ясап болянды. Гыммат бахалы харытлардан он, он бәш дүйәни йүкләп, Көпетдагдан илерик ашырып билсем, онсоң өңүмде дөв дурсун. Өз гүнүми өзүм гөрҗек боларын.

Шалтайың кимдигини танадым инди. Бу ган гусан өзүне жинниник ялы зыян гелжегини билсе, энесини-де гайгырмажак адам би. Башына иш дүшен гүни «Сениң пириңи өлдүрип, өзүңи бошадяс» дийселер, «Өлен шу пир болсун» дийип, элими-аягымы данып, душманың өңүне окламага-да тайяр би. Эй, сениң батыр боланың билен, кетхуда боланың билен, гурбаның гидейин! Сени пеналап геленде акыл ёк. Иң говусы, мен шу гүнден башлап, эгер ол дүнйәниң тутарыгы болса-да, ювашлык билен арамы ачайын.

Нуржемалың хем кейпи өңкүлерден-де гачыкды. Ол хәлиден бәри гирип-чыкып зовзанаклаярды. Дашы-төверегине көп гаранжаклаярды. «Юмша иберен йигдекчәм Мәммет дага душмадымыка, я оңа-муңа гүйменип, ядындан чыкарайдымыка? Гелмеди-ле. Улагам оңатды-ла» дийип зейренйәрди. «Вах, Мәммет нерессәниң өз өмрүнде иле меңзеш гөрен екеже гүни-де болмады. Бейдип, бизде нәме кастың барды, худайым?! Такдырда бизиң маңлайымыза языланы шейлемикә? Мен бу көр алаканың өлүмини дилей-дилей гарраян болдум. Мениң дилегим кабул болмады-ла. Инди өзүмем гурап өлжек. Бу ышарат көр алаканың дүнйәниң дөрт бурчундан хабары бар. Әхли байлыгынам молла Мәдеминиңкә дашап башлады. Вах, юмша гиден оглан сен иш битирдиңмикәң я...» дийип, ховлугып дашарык чыкды.

Ишан гөзлерини овкалашдырып, тирсегине дикленди-де:

— Нуржемал! — дийип, гырылжак сеси билен гыгырды. Нуржемал эшитмедиксирән болуп, мейданларда көв-сөв эдип гезиберди. Сөзи ики гайталанмадык ишан:

— Нуржемал! — дийип, гайтадан элини ере дирәп, аягыны сыгыр басан ялы чиркин сеси билен гыгырды. Нуржемал ишикден бойнуны узадып:

— Хә, ягы дөкүлдими? Нәме, йүрегиң ярылып баряр? Не бела болды? Башыңда ахыр замана гопайдымы? — дийип, гашыны дүйрүкдирди.

— Атажан нәме геленокка?

— Молла Мәдеминиң өйи бәри-бәрдеми. Гелер-дә.

Ишан зинк эдип, тисгинип гиденини дуйман галды.

— Онуң молла Мәдеминиңкә гиденини сен нирeден билйәң?

— Мен нәме үчин билмели дәлмишим? — Ол айыбы ачылар өйдүп, гүррүңи асуда әхеңе сырыкдырды. — Хә, молла Мәдеминиңкә гиденде нәме болямыш? Молла Мәдеминиң өйи, нәме, Атажаның гитмән-гелмән йөрен ерими? — Ол осмакладып сорады. — Молла Мәдеминиңкә бир затлар иберипмидиң?

Ишан шүмжарып гүрледи.

— «Вах, бу будуны бүре чакмаяның диййәнине бакың» Хей, шу гүне ченли сенден бигенеш бир ере бир зат иберилипмиди? — дийип, ишан мөңсүрәп, гарныны гашады-да, аңырсына өврүлди. Яссыга келлесини гоюп сүйнди.

Ишан соңкы гүнлерде башарып билдигинден эден ишлериниң әхлисини диен ялы, Нуржемалдан гизлин эдйәрди. Ол оглундан молла Мәдеминиңкә он дүе йүки галла, он дөрт саны түркмен халысыны иберипди. «Молла айт, галладан герегини харчлаберсин. Халылары гизлин ерде сакласын. Башга-да герек-ярак затлары болса, айдып гойберсин» дийип оглундан саргапды.

Сакгаллак, муртсуз йигит ичерик гирди-де, ишаның гулагына пышырдап:

— Магсым жаны молла Мәдеминиңкә барып дүшен бадына орс солдатлары тутупдырлар. Барындан бетерем, молла Мәдеминиңкиде өңки гоян харытларыны-да өйүни дөкүп тапыпдырлар. Молла Мәдемини магсым жан билен өңлерине салып, шол ердәки отрядың начальнигиниң янына әкидипдирлер. Орс солдатларының арасында Мәммет орсам бармыш. Бу затлары молла Мәдеминиң сопусы хәзиржик бириниден айдып гойберипдир. Ол сопы сизиң яныңыза гелмәге, орслардан чекинип, ызына өврүлип гидипдир. Ишан-моллаларың өйлери барланып башланансоң, сопы сениң өйүңем барланяндыр өйдүп горкупдыр — диенде, Пир баба эссинден агып, эсли вагт башыны дикләп билмән ятды.

— Вах, багтың ятды дийсене. Ишиң гайтды дийсене. Дессиң тайды дийсене. Инди нәдеркәм? Доганлар! Ханы, инди кәшгә менде өңки гүйч-гайрат болса — дийди-де, ери багыртлады. Ол шол ятышына эртире ченли дуз датмады.

Нуржемал аял хатырасыны саклап, чай демләп, адамсының өңүнде гойды.

Ишан гөзүнин агыны көпелдип:

— Сувда йүзүп гурбага нәме хайыр тапыпдыр. Ачлыгымдан йүрегим үзүл-дә мениң. Нахар эденокмы? — дийди.

Нуржемал яшмагыны чекип хүңүрдеди.

— Чайыңы ичибер, нахарам тайяр болар.

Ол ишаның дишине гайым, юмшажык эдип этлиже шүле биширипди. Бир тәзелик сызан Нуржемал ишандан геп огурлажак болярды. Пир баба табагы өңүне чекип, юмшажык шүләни чейнемән ювдуп башлады. Ол эт чейнәнде ашакы эңеги шаллаклап, галак-гачак, дөвүк-енжик дишлери эти кертмән ишаны хорлаярды. Ишан Нуржемала:

— Чык, серет. Шалтай гелен болса, маңа айт — дийип, тирсегине дикленди.

Нуржемал гапының килимини галдырянча Берди ахмал дагы он бәш атлы болуп, гапа гелип дүшдүлер. Берди ахмал ёлдашларына «тагапыл эдиң» дийип үмледи-де, Ораз диен батрагы алып, ичерик гирди.

Гапыдан гиренлериң берен саламы ишаның гөзүни петредиберди. Ол агзындакы чала чейнән этини ювдуп билмән лагырдап:

— Валейким эссалам — дийди-де, аңкасы ашана дөнүп: — Аманмы, аман-саглыкмы? Гургун гезип йөренмисиңиз? Гелиң, гечиң, отурың — диен болды.

Берди ахмал муртуна тов берип сөзе башлады:

— Пирим, сизи гатырак ятыр дийип эшидипдик. Бейле-хә дәл экени. Илиң шу артдырып айтмасы галмаяр-да! — дийип, ишаның йүзүне серетди.

— Мениң ятаныма көп вагт болды. Шондан бәри шу гүн агзыма нахар алшым. Энчеме гүнләп дуз датманам ятдым. Гелип гөренлер көп болды. Тама эдйән адамларымызың аглабасы бирлай гелип гитдилер. Момалак бай, Агыл бай, Пена бай, Гаража бай дагы хәли-шиндем хабар алып дурлар. Шалтай бадагы хәли-шиндем хабар алып дурлар. Шалтай бадатыр-да гүнашадан гелип, ягдайымы сорап, етмезими етирип дур. Шүкүр аллага, шу гүн эртирден бәри яман дәл. Чырайым ачылып, саглыгымы өңким ялы дуюп урадым. Несип болса, Маңңыдың индики узак базарына базарламага барармыкам диен умыдым бар. Саглыгың болмаса, шондан эрбеди болмаз экени. «Дерт яманы гаррылыкдыр» дийлени догры экени. Гаррансоң дердиң артыберйән экени. Егсам бирейиәм галып гитмелидим. Бу дерт мени көп затлардан гойды. Бирентек адамларың-да жыназасына барып билмедим. Башымы галдырып, аяк үстүнде дикленип, илки билен-ә шолара гөрүнмели. Ерине барып, аят-куран чыкып гайтмалы. Малыны-мүлкүни тереке этмелилери-де көп — дийип, бөврүни диңледи.

Берди ахмал богазыны арчап гүрледи.

— Бизем бирейиәм гелжекдик велин, гараз, өйүң хысырдысы-да. Вагты билен элимиз дегмеди.

Ишаның бирнеме йүреги жайлашып, буларың элине гөзләп башлады. Йөне велин, бу мыхманларың элинде, голтугында ишаның доймаз-долмаз гөзүне илен зат болмады. Ол йүзүни гамашдырыбрак:

— Ай, хава-да, өйүң көраманчылыгы-да көп боляр. Барайын диен ериңе вагтында барып, гелейин диен ериңден вагтында гелибем боланок — дийип, совук-салалык билен: — Тогалак, мыхманлара чай гетир — дийип, хызматкәрини чагырды.

— Пирим, бизиң чай-нахар кемимиз ёк, ишимиз гыссаглы. Васил агам бизи сизиң яныңыза иберди.

Бу сөзе ишаның гөзлери жүйжерилип гитди. Гашлары дүйрүкди. Сеси сандырап гитди.

— Васил ага диениң ким ол?

— Васил ага диеним гарайылгыңлыларың гарып-гасарларының ёлбашчысы.

— Ол адамың мениң билен нәме иши бар?

— Васил агам сизден вагтлайын бәш йүз батман галла билен, гарып-гасарлара хурушлык үчин ики йүз өвеч сораяр.

— Мен-ә сизиң бу сөзүңизе дүшүнмедим! Пирден дога-тумар, пата, акыл сораярдылар хемише. Онсоңам, менде онча зат нәмишлесин.

— Биз саңа түркүчиләп айтдыг-а. Онсонам, дога-тумар, пата билен гарың доянок. Ил сизи шунча вагт экледи. Герек еринде сизем или голдамалы дәлми нәме?

Пир баба өвзайың энайы дәлдигини анды.

— Бахар айы, инчәниң үзүлип, ёгының созуляп махалы менде йүзләп батман галла ниреден болсун? Жанлы бар, боланда нәме, хеммеси арык. Ичинде чала деми бар. Дамагыны чалсаң ганы чыкжак дәл. Менде бу вагт кишиниң йүзүне тутар ялы зат ёк;

Онсоңам, мениң орса бергим ёкдур. Сизиң бу гүррүңлериңизи Шалтай эшитмесин. Ол эшитсе, мени-де сыламаз, сизи-де аман гоймаз. Иң говусы, гелен ызыңызы ел чалманка, бу тайдан тизрәк гөтерилсеңиз говы болар. Сизиң гелениңизи менем айтмайын, сизем хич киме сыздырмаң — дийип, ишан соваң чайлы кәсесини бир элине алды, бир ерде гойды.

— Онда, Пир баба, сен гүнәмизи геч! Биз шол айдан затларымызы тапсак аларыс. Тапмасак, гайдып гидерис.

— Хава, хава, догры айдярсыңыз. Маллы-халлы барлы өйлер көп. Шолардан алыбермели. Олар билен мениң дахылым ёк.

— Ёк, биз сениң өйүңдәкини диййәс.

Ишаның йүзи үйтгәп, тирсегине дикленди. Ол инди месе-мәлим титрейәрди.

— Нәме, нәме? Сиз маңа экин экишдиңизми, мал саклашдыңызмы? Ханы, гөтерилиң шу тайдан! Хәй, шеригатыны ёюп, динден чыкан нәлеткерделер!

Ишаның бу сөзүне Берди ахмал билен Ораз батрагың гүлеси гелди.

— Пирим, гызыбермәң! Гаргыш билен ере чүйлемәң бизи! Ишанлыгың чәгинден гечип, пир боланыңыз бәри кераматыңыз гүйчленипдир диййәрлер.

— Хәй, аңы гиден, бейнисини алдыран илбозарлар! — дийип, ишан самырдап башлады.

Берди ахмал дызына дикленип:

— Ханы, пирим, янкы айданларыңы ене-де бир гайтала — дийип, түпеңине япышды.

— Акыллы бол, пирим — дийип, Ораз батрак бердаңкасыны шакырдатды.

Өз өмрүнде муна меңзеш хадыса габат гелмедик ишаның тас зәхреси ярылыпды. Эмма галла билен өвечлер гөз өңүне геленде мердемсиленди.

— Сиз нәме үчин Мухаммет ымматы болуп, Васил капырың калбына гирйәрсиңиз? Алланың гөзүнден дүшйәрсиңиз! Ахмал болмаң! Элими галдырып, терс пата берсем, дүнйә инмедик ялы боларсыңыз. Мен үчмахың ак гушы ялы адамдырын. Тоба эдиң, пәлиңизден гайдың. Ханы, адалатлы болсаңыз айдың! Сизиң бу этжек болуп йөрен ишлериңиз өз дүзгүниңизе догры гелйәрми? Я-да менде сизиң көнеден галан алгыңыз бармы? Мен сизе дегемок-долашамок. Өз өмрүмде сизден бир теңңе-де аламок. Мениң малым-дүнйәм билен сизиң нәме ишиңиз бар? Я-да сизиң тәзе хөкүметиңизде, илатың элиндәки задыны дартып алмалы диен дүзгүн бармы?

Берди ахмал гайтадан жайлашып отурды.

— Онда саңа, пирим, мениң бирки саны совалым бар! Шоны чөзүп берсең биз сесимизи-үйнүмизи чыкарман ызымыза гитжек.

— О нәхили совал?

— Сениң машгала члениң нәче?

— Сениң онуң билен нәме ишиң бар? Хә, нәтжек? Биз ики баш.

— Ики башың яшамагы үчин саңа мунча дүнйә нәмә герек?

— Гелен-гидени нәтжек? Хәй, бетбагт! Шоңа-да аклың етенокмы?

— Гелен-гиден сизиң өйүңизден ужыплы зат иймейәр. Олар гайтам сениң машгала членлериңе алты айлык, бир йыллык ырсгал гетирйәр. Онсоңам сениң экин экип, дөкүн дөкүп, харман йыгнап йөрениңи гөрен ёкдур. Сениң эмләгиң барсы кесекиниңкидир. Саңа берен миллет герек гүни алмалы-да болар.

— О нәхили кесекиниңки? Ханы мениң берен патам? Миллетиң гиже-гүндиз саглыгыны, оңат яшамагыны, ахырете иманлы гитмегини алладан диләп окан аят-кураным.

Берди ахмалың енсесинден тутулды.

— Пирим, гүррүңи чагаладып отурмалы. Эгер-де сен бизиң янкы айдан затларымызы өз разычылыгың билен бермек ислемесең, онда сен хәзир бизиң билен Васил аганың янына гитмели боларсың. Икиржиңленсеңем, сыланмажагың чын. Бизе сениң берен патаң, аядың-кураның, хайыр-согабыңам герек дәл. Илата яланмага галла герек.

Ишан элиниң аясы билен маңлайыны тутуп:

— Ухә, ухә, ухә! — эдип ардынды-да: — Гөрмейәңизми нәме? Өлүм пиллесинде ятып, башымы галдыраныма гүн геченок. Бу халымда мен о тайлара нәнең эдип барайын? Келләми азара гоймаң мениң — дийди. Бираз бөврүни диңләп отурансоң: — Хәйт, Тогалак, бар, шол телекдәки галладан булара бәш-он батман берип гойбер — дийип тыгырды.

Берди ахмал билен Ораз батрак улы ховлының телегине гирдилер. Олар он алты халта күнжи, бәш халта мәш, үч гап түви, отуз-кырк саны эйленмедик дери тапдылар. Ишаның өйүнден тапылан зат ужыпсызды. Бу тапылан галла Мәммет орс билен Василий Назаровичиң айданларының учганагыча-да ёкды.

Берди ахмал билен Ораз батрагың тиркешип, айланмадык ерлери галмады. Эмма тапан затлары болмады.

Шу аралыкда Пир бабаның жайының төвереги адамдан яңа гара гапак болайды. Оларың хеммеси диен ялы еңиёлук, гарып-гасар ачларды.

Олар бу гүн Пир бабадан дертлерине шыпа исләп гелмәндилер. Гызылөдеги гөрнүп дуран ач-яланачлар яланара бир зат идейәрдилер. Олар хәзир галла тапса, гудрат-судратыңа, шеригатыңа, гүнә-согабыңа гаражак дәлди.

Берди ахмал билен Ораз батрак бу йыгнанан ач бенделере нәме жогап берҗеклерини билмән, лапыкеч болуп дурдылар. Пир баба өйүниң төрүнде ичини тутуп, көне күчениң үзүгине дөнүп, ики бүкленип ятырды. Ол алла налыш эдип, дога барыны окаярды.

Нуржемал дашарларда көв-сөв эдип, бу гелен адамларың арасындан Алтыбайы, Бике балчайы гөзлейәрди. Эмма оларың хич хайсы Нуржемалын гөзүне каклышмаярды. Бу ягдая анк-танк болуп дуран Нуржемал: «Өзлер-ә тәзе хөкүметиң адамларына меңзейәр. Вах, шу вагт Бике я-да Алтыбай боланда, эдиберҗек ишлерими билйән-ле. Мен олары танамадык, билмедик, гөрмедик адамларымдан ненен эдип сорайын? Белкем, булар Шалтайың ичалыларыдыр. Белки, башга бир басмачылардыр. Бу заманда булара меңзеш ыгып йөрен көп-ә» дийип, Нуржемал бөврүни динләп яйданярды.

Көпи гөрен Берди ахмал ишаның агылларына айланан болуп йөршүне Нуржемалың голайына барды-да, «багт» дийип, гөвнүни бире баглап:

— Дайза, сиз Мәммедиң еңңесими? — дийип сорады-да, геплешйәнини аңдырмажак болуп, башга бир тарапа серетди.

Нуржемал яшмагыны чекен болуп, элини агзына габатлады-да ювашҗадан:

— Мен нирә чыбыгымы дегирсем, сиз хем шо таңы агтарыбериң — дийди.

Берди ахмалың дүнйәси гинәп, жаханы ягтылан ялы болды. Нуржемал элиндәки кесеви билен белент басылан яндагың дүйбүндеси гуры туташдырлык алып гайтды. Соң белент басылан сазакдан бир гужак алды-да, ене еринде гойды. Тәрет гылмак баханасы билен ашак гапдалдакы кече харабалыга уграды. Берди ахмалың гөзегчилик үчин гоян адамсының денине етип:

— Гоюн ятак билен өвлүйәниң гапдалындакы гүммезиң ичини барлаң — дийди.

Нуржемал өйүң өңүнде гезип йөрен, бәш-алты саны гарры гойны ондан-она коваң болды. Сыгырлары аңыррак элтен болды. Гелен-гиденлерден тананлары билен гөршен болды. Бирини аңыррак уградды, бирининиң янында агламжырады, гаргынды. Гараз, херекетини төверегине дуйдурмазлыга чалышды. Онуң бу болуп йөршүнден зат сызар ялы дәлди.

Ач-яланачлар, гарыплар галла гөмүлги урулар ачылансоң иймеселер-де, доян ялы болдулар. Олар тапан гап-гачларына берленини салып, өйлерине бака ылгаярдылар. Чагаларына өлмез-өди биширмәге ховлугярдылар.

Өз гүни өзүнден гечйәнлериң бири гелип абшарылып дурды-да:

— Нәме, адамлар, пириң нәразылык билен берен гәлласыны чекинмән ийәйжекмисиңиз? Ярылайжагыңыздан хабарыныз ёкмы? — дийип, вагза башлады. — Худай дийип...

Йүзүне өлиниң реңки ураның бири гөзүни агардып, онуң сөзүни кесди.

— Сыртыңы бүре чаканок-да, акыллысыран боляң-ай! Чишип өлсегем, бир доялы, галаны гөрүбердик. Болманда-да ачлыгымыздан өлжек болуп дурус.

Гарыпларың ене бири дилленди.

— Биз-ә шу вагт пириңки дәл, эгер худайыңкам болса алжак, чагалар ач өлүп баряр...

— Тәзе хөкүметиң гелдиги болгай, айдышларыча бар экени. Шейдип, гарнымызы доюрса, биз-ә чагаларың хатырасына шу хөкүмет үчин башымызы гурбан этжек.

Нуржемал Берди ахмал билен Ораз батрагы угрукдырды-да, ишанын багрыны совук ере берип ятан җүжресине гирди. Гөрсе, гөвүслек дайзаларын бири Пир бабанын келлесини овкалап отыр. Муны гөрен Нуржемал гөтинжекледи-де, гапыдан чыкды.

Ишан ичмегине бүренип ятышына: «Келләмден тутуп, алып барир» дийип, хабабайлап, ики яна тогаланярды.

Бирден ишанын йүрегине өңкүденем бетер ховсала аралашды. «Алла даш эдеверсин, бу жәхитлери! Булар менин өзүми берин аман гояйсалар борды. Я-да юввашлык билен чыкып, өкжәни гөтериберсеммикәм? Хәй, ол-а болмаз. Буларын өзлери дашарда болсалар-да, гөзлери мендедир. Мени гойбермән, габырдадып басарлар. Нәдеркәм? Вах, шунун үстүне Шалтай жан гелмейәр-дә. Хәй, менем ит өйүнден сачак ислейән-ов. Ол инди, хей бу төвереге гарасыны гөркезерми? Ол күл тилкисинденем бетер-ә. Инди мен нәмә герек оңа» дийип, ишан санжылан эшек ялы ики яна тогаланярды.

Бу загт ишанын галласындан пайыны алян енийөлукларын вагырдысы дик гөге галярды. Йылкылар хокраныл, сыгырлар молашып, эшеклер аңнырярдылар. Бу гүн аглап-энрәп йөренлерден, йылгырып, гүлүп йөренлерин саны көпди, ишандан өзге шумжарян ёк дией ялыды.

Ишан бирден тирсегине галды-да:

— Хә, билдим, булар: «Пир бабадан галла алып бержек» дийип, еңиёлуклары чагырандырлар. Вах, мени өлдүренин кесевиси гөгәр. Шу бугдайлары-да бөлек-бөлек эдип гөмдүрмәндирин — дийип, быкыныны тутды.

Берди ахмал билен Ораз батрак геленлерин хасабыны алярдылар.

— Сен үч батман алмалы.

— Сенин машгалаң көп болса, бәш батман ал-ай!

— Саңа еди батман бермели — дийип, уруларда-кы галланы гарып-гасарлара пайлашдырып берйәрдилер.

Хич ким сорашман екеже чөпем аланокды.

Яшулуларын сопы бичимрәк бириси:

— Пир бабанын өзүне-де бир зат галдырың-ов! — дийип, еңсесини гашады.

— Бай-бов. Сен-ә бир ишини гутаран адам экенин. Ишанын тылладан пишиги бармыш. Тылла пишигин бир аягыны дөвүп сатса да, еди пыштына етер. Сенинки өй эесине хөдүр эден ялы болды.

— Сен өз гайгыңы этсене. Пир бабаң ажындан өлеси ёк. Эртир башын агырып, балдырын сызласа, әкидип бар яныны берип, ене-де дога аларсын!

«Бу алдажы гелегуртларын сесини эшитмәйин» дийип, ишан гулакларыны бармагы билен дыкып, дүкге дүшүп ятырды. Бирденем чыдап билмән ериңден галып, ишикден жыклажак болды. Ене-де:

— Алла сакласын-ей, гөрерлерми-нәдерлерми, жыкламайын, башым аман галса боля. Башга ерлердәки дүнйәлерим-де аз дәл. Янкы харамзада хелеем гара беренок. Онун дашарда нә кери барка? Булара гаршылык гөркезжек болуп, таяк иййип йөрмесе ягшы — дийип, тылла пишигини багрына басып, ене-де ичмегине доланды.

Берди ахмал үч саны ат арабаны ок-ярагдан мас йүкледи. Ораз батрак дагы Нуржемалын салгы берен ерлериндәки галладыр бейлеки затлары зат галдырман агтарып алдылар.

Хүмер болан мәреке дарғашып башлан бадына ишан хызматкәр дайзаны ылгадып, Нуржемалы янына чагыртды. Гижеси билен галагоплы ягдайда иркилмән, эртирден бәрем толгунып ядан Нуржемал гара өе гирип, чәкменини башына бүрәп яңыжа сүйнүпди. Ол хыкгылдап-чокгулдап, гөвүнли-гөвүнсиз ериңден галды. Бөврүни тутуп гелшине ишанын ятан кепбесине гирди.

Ишан башыны дикләп санңылдады.

— Бу нә апат? Бу нә зулум? Эртирден бәри гараны гөркезеңок. Нирелерде үнтирәп йөрсүң?

— Эй, худай, йүрегим ашак сүйшен ялы болайды. Хенизем өзүми тутуп билемок. Эдил гыззырма тутан ялы галдыраклап дурун. Алла саклаверсин. Эдил өз затлары ялы, аланлары богазларына тегек болмушлар. Йыгнап-йыгшыранжамыздан зат гойман алып гидибердилер — дийип, Нуржемал яглыгыны йүзүне тутуп хоркулдады.

— Мен-ә галан өмрүмде бу ягты жаханда зада мәтәч болмайын дийип, гижелерине-де ятман ылгап

өрүн. Сен өйде болуп, бу затларың кимден етенини билмән нирелерде ыгып йөрсүң?

— Мен нирeден билейин? Бу өе гелип-гитмейән бармы? Онсонам, бу желагайда сени танамаян ёг-а. Белки, бири яманландыр.

— Мен акмак дәлдирин. Бу ваканың магадына етерин. Гүнә кимде болса, атып дәл-де, асып өлдүрерин — дийип, пир хызматкәрини чагырды.

— Лепбей, тагсыр!

— Сен хәзир хаял этмән атлан-да, Шалтай жаны тапып гел. Онун бу затлардан хабары бармы я-да ёкмы, илки билен шоны билмек герек. Эгер хабары ёк болса, онда бу өйде бу гүнки болан вежерачылыгың барысыны айт-да, өзи билен биле гайт.

* * *

Гөрәймәге четде ерлешен ялы болса-да, чарва обасының адамларының гулагы геп-гүррүңлерде, гөзи болуп гечйән вакаларда. Гум ичиндәки бу оба хем тәзе дурмушың тарапдарлары билен әзижилериң чакнышыгының сарсгыны етйәрди. Догрусы, диңе сарсгын билен иш гутаранокды. Чарвалар галтаманларың шарпыгыны ызлы-ызына дадярдылар. Илки адамларың гөз гуванжы болан инер дүелер әкидилди. Соң гелип гызларың, гелинлериң гөзүниң ягы, гөвнүниң арзувы синен халылардан ики дүе йүкләп әкитдилер. Чопан-чолуклары горкузып, талаян гоюн-гечилериниң хетди-хасабы ёкды. Өзлери-де гарып-гасарларың чекенесинден әкидйәрдилер. Байларың сүрүлерине я-ха батырынмага галтаманбашыдан чекинйәрдилер, я-да гарып-пукараны өзлеринден өчли хасаплап, барлылары өзлерининки сайярдылар. Гепиң гысгасы, таягың ики ужы хем гарып чарвалара дегйәрди.

Хениз гума-да йылы йөрәп гидиберенокды. Ир билен өйлериң үстүне галян түссе өңкүси ялы гоюды, йүрек гысдырыжыды. Инчәниң үзүлип, ёгының созулян гүнлериди. Чарва өйлеринден иш-аладасы билен чыкып гиден адамларың йүзлери түссе уран ялы гамашыкды, гамлыды. Шоржа гурт гемирйән чагаларың гөзи тамакинлик билен агып-дөнйәрди. Энелериниң херекетини сындырман сынлаян бу чагаларың йүзүне гөзүң дүшенден агың тутжакды. Олар дүйшлеринде гызгынжак гөмме чөрек гөрйәрдилер.

Төверек агымтыл-сары өвсүп ятырды. Гечен йылдан гурап галан от-чөплер хем юкалыпды. Ишлилер-ә мал ызында, гаррылар хем ортада якылан одуң башында бу галагоплы гүнлер хакында гүррүңе башлаярдылар. Кәбири:

— Ханы, би обачылыкларда эййәм топар-топар болшуп говача экйәрмишлер. Хер кимем етдик пайыны алярмыш дийййәрлер. Чагалара мекдеп ачылыпмыш, догтор гойберипмишлер. Биз инди шейдип галтаманың дүшеги болуп галыбермелимикә? — дийип зейренишйәрдилер.

Көпи гөрен гожалар болса:

— Деррев ёк эдәер ялы, ковуп юртдан чыкараяр ялы галтаман диениң сүри гоюн дәл ахыры. Етишип билйән дәлдирлер, белки, галтаман гүйч берйән дәлдир. Булар дишине ченли яраглаңыпдыр ахыры. Сабыр эдиң — дийип, адамлары көшешдирйәрди.

— Биз-ә билмедик. Өңем кервенимиз билен, бир йигидимиз гитди. Ядыныздамы? — дийип, хүңүрдешйәнлер хем тапылярды.

Хер ничик болса-да, дурмуш довам эдйәрди. «Бушлук» сеси янланярды, гам-гусса билен мерхумы соңкы ёлуна уградярдылар. Кәтелер үйшүп, саз чалярдылар, обадакы еке-тәк гаргы түйдүкчиниң өйүне йыгнанышып, гижәниң бир вагтына ченли отурярдылар.

Бу гүн гушлук вагты обаның яшулулары Черкез диен чопаның өйүне гелдилер.

— Сакгалдаш, би тәзе хөкүмете мал-халам-а герек дийййәрлер велин, бизден хабар тутян ёк-ла! Я диңе экин-тикин билен болуберҗекмикә? — дийип, гелен бири өй эесине йүзленди. — Черкез, сен гулагыңа бир зат илмейәрми?

Черкез ага бу гүррүңлере гарашып отырды. Ичинден айтҗак сөзлерини-де тайынлап гоюпды. Шейле-де болса, ол ойланярды. Бу адамларың өңүнде акылың кесмейән, аңырсына гөз етирмейән задыңы айдыбермели дәлди. Бейтсең, өң хем гөвни яралы адамың йүрегине ене бир яра салдыгың дийип, ол хасап эдйәрди. Шонун үчин хем Черкез чопан: «Мен нәбилейин, мен нә дүнйәниң аңырсына чыкан окумышмы? Сизем шу обадан өрүп йөрсүңиз, менем» дийип, кесе

бакып отурыбермеги-де оңармаярды. Көп йылларың шатысы, адамларың гөрен хорлуклары онун йүрегини юкалдыпды. Ахыры ол:

— Хөкүмет үчин хемме задам герекдир — дийип, сөзүне аграм берди. — Адамлары ала тутжак болса, онуң өңки патышалыкдан нәме артык ери болсун? Экин-тикинем, чарвачылыгам ата-баба гелйән кесп-кәрдир. Бирини гоюп, бейлекисини оңлар ялы дәлдир. Дайхана йүн долак билен йүн чәкмен герек дәлмишми нәме? Тәзеден хөкүмет гураймак аңсат зат дәл. Шоны бойнуна алан адамлар хемме зада акыл етирмеги-де башарарлар. Олар нириде чомры бар, нириде чарва бар, эдил элиниң аясында ялы гөрүп отурандырлар.

— Нәме-де болса, шу хажымелик галтаманлардан дынсак боляр-ла! Чагаларың йүрегинде сар галмандыр. Ил-гүн абат...

Хор, көселеч яшулы сөзүни соңламанка өйүң эңсиси чалт серпилди. Ичердәкилер үшерилишдилер. Гирен огланжык утанжындан дым-гызыл болды.

— Бир топар атлы... дүели... — Ол атлы диенде отуранларың йүзүниң бирхили боланыны гөрди, оба атлыларын йөне ере гелмейәни ядына дүшди. Шонун үчин айдан сөзлерине өкүнди-де дымды.

Гожалар гозгалаңа дүшдүлер. Гүррүңи кесилен гожа ятламасыз заты ятланына өкүнен ялы ашак бакды-да, нас кәдисине япышды. «Гурт агзасаң, гурт гелер» дийлипдир велин, шу сапар-а адамсыпат мөжеклер геләйди өйдйән» дийип, ол гамлы ойланды. Соңра ол сакгалдашларына «Сиз отурыберин» диен маңыда серетди-де, даш чыкды.

Хакыкатданам кичирәк кервен етип гелйәрди. Янында-да он атлы барды.

«Эгер яман ниет билен гелен болсалар, худай жан, өзүң деп эдевери» дийип, гожа ичинден пышырдады. «Өзлериниң дүелери-хә йүкли. Азашып йөрмүкәлер?»

Кервен сакланды. Гыр алашалы бәрлигине тарап гайтды. Ол голая гелип, хормат билен салам берди.

— Валейким эссалам — дийип, салам алан гожа чопан ойланды. «Өзүн-ә энабатлы адама мензейән. Ярагын-а бар велин, хәзир яраг гөтермейән бармы?» — Аманлыкмы, саглыкмы йигит?

Өзүне шүбхе билен середилйәниңи аңан Сабыр селки атынын ялыны сыпалады. Гаршысындакы атлының хер бир херекетини сындырман сынлаян гожаның йүреги бирнеме жайлашды.

— Яшулы, Аллабердиниң обасымы шу?

— Хава, иним, Аллаберди нерессәниң обасы шу.

«Нересе» сөзи Сабыр селкиниң йүрегини дилип гитди. Ол нәме дийжегини билмән, ашак бакды. Ене атын ялына гүйменди.

— Яшулы, биз бир азарсыз адамлар... Аллаберди нерессәни ятладык-да, онуң обасындан, энесинден хабар туталы дийип гайтдык.

— Гаты говы, оңарыпсыныз! — дийсе-де, «Аллаберди үчин энесине азар бермәге гелен болаймасынлар» диен шүбхе гожаның гөвнүне көлге салып гитди. «Бетгүман болма, Черкез» дийип, ене ол өзүни гүнәледи. «Дүнйәде говы адамлар азмы нәме?»

— Яшулы, бизе шонуң энесиниң я дайысының өйүни гөркезәйсеңиз. Дүелеримизем йүкли дур.

— Аллабердиниң дайысы-ха мен болмалы, энеси-де бизде боляр — дийип, гожа чопан сакгалыны сыпалады.

Сабыр селки атдан бөкүп дүшди-де, гелип гожа билен гөрүшди. Соңра догумлылык билен ёлдашларына телпегини салгап гойберди.

— Сизе биразрак галла гетирдик. Гүндиз ятып, гиже йөредик. Ыгып-тозуп йөрен саяк-сандырак билен ковалашып йөрмәли дийдик. Херне душан-гоян болмады.

«Галла» сөзүни эшиденде, гожаның йүреги эрсип гитди. Чагаларың болшы гөз өңүне гелди. Гөзлерине яш айланды. Бармаклары сандырады. Ол чыгжаран гөзлерини етип гелйән кервене дикип дурды. Онуң гөзүниң өңүнде галла йүкли секиз дүе өйүне етип гелйәрди. Черкез чопан кынлык билен өзүни дүрседи. Сабыр селкини өе үндеди. Нәтаныш мыхманың түпениңе хайран галып середип дуран огланжыкларың бирине:

— Мыхманың атыны дан — дийди.

Бу гүн чарва обасында той болды. Чай-сув ичиленинден соң галла пайланылды. Сабыр селки обаның йигитлеринден, яны билен гелен адамлардан гөзегчилиге гойды. Пәли бозук галтаманларың шатлыгы гам-гусса өврүп отурыбермеси даш дәлди.

Галла алып гидйәнлер алкыш барыны айдардылар. Галла пайыны алып, гапдалындан аслышян чагаларынын бегенчли сесине дуруп билмән, аглап барян аялы гөрүп, Сабыр селкиниң өзүниң хем бокурдагы долды. Бир ерде дуруп билмән гезмеледи, сув ичди. Йүреги дүшүшенсоң, ене галла пайлаян гожа көмеклешип башлады...

Агшам Сабыр селки дагыны Черкез чопан мыхман алды.

Гүррүңдешлик бөвшеңлешенден соң гожа гөвнүне лайык болмаса-да, хәлиден бәри өзүне ынжалык бермейән совалы орта атды.

— Иним, сиз Аллаберди билен нәхили таныш-дыңыз?

Сабыр селки Аллабердиниң энесинден хем бу сорага гарашыпды. Агламакдан яңа ики гөрежинден жыда дүшен энәниң янына элтенлеринде, Сабыр селки бир гысым болупды. Онун совалларына нәме жогап берерин дийип дерде галыпды. Йөне эне башга хөрпден гопды. Ол Сабыры сыпап-сермәп йүреги дүшүшенсоң:

— Танрыялкасын, оглум — дийип, гамгын сесленди. — Хернә азабыңыз ерине дүшүп, юрт парахатчылык болсун. Ил-гүнүң багтының ачылдыгы болсун... Аллаберди жанымы гөрен ялы болдум... — дийди.

Сабыр селки гожаның совалыны диңләп улудан демини алды.

— Биз болан ваканы эшидипдик. Йөне вагтында көмек эдип билмедик. Душман гүйчли болды.

Ол шейле дийип, бираз дымды-да, ене гүрләп башлады.

— Аллаберди нерессәни бизиң адамларымыз жайладылар.

Отуранлар үшерилишдилер. Гожа чопан ясгынжак алан ичмегини эгнине чекип гойберди. Бу онун: «О нәхили, бу ничик гүррүң?» дийдигиди.

— Ганхор Шалтай мекирлик эдипдир. Эгер герекли адамларымызын бири дагы эле дүшайсе, башмы-баш чалшарыс диен пикир билен Аллабердини саклапдыр. Соңабака «Юмрук ялы огланын элинден нәме гелйәр» дийип, гөз туссагы эдип, нөкерлерин арасында ятып-турмага ругсат эдипдир. Аллаберди онайыны тапып гачыпдыр. Оны даң билен ызарлап

уграпдырлар. Ахыры онуң гарасы гөрнүпдир. Өйлерин биринде гизленмәге йүрек этмәндир, нерессе. Чалтрак бизиң арамыза етжек болупдыр. Галтаманлар оны дири тутуп экитмекчи болупдырлар. Ара голайланда бирден бизиң атлыларымыз гөрнүпдир. Заңдыяман харамзадалар болмажагыны билип нерессәни түпенләп, ызларына гачыпдырлар. Аллаберди жан бермәнкә хеммесини айдыпдыр. «Энемден хабар тутуң, гейимлерими элтип бериң» дийип, саргыт эдипдир. Обанын салгыны берипдир. Шу вагта ченли гелип билмедик, гүнәмизи өтүң, яшулы!

Гүррүң шу ере геленде, Черкез чопан:

— Вах! — дийип, ашак бакды. Бираз вагтдан соң: — Мазары болса-да ягшы. Хормат эдип жайлапсыңыз, алладан гайтсын — дийип, басык сес билен дилленди.

Сабыр селки гапдалында дуран хоржундан усуллык билен ак дүвүнчеги чыкарды-да, чопанын өңүнде гойды. Бу херекете хеммелер сессиз дүшүнишдилер. Черкез чопан дүвүнчеги үч ёла сыпады-да, чәкүне дүшди. Дога окады. «От ялыды нерессе, яш гитжеги үчин экен-дә!» дийип, гамгын сесленди.

Олар гиҗәниң бир вагтына ченли отурдылар. Сабыр селкиниң гүррүңлери чарваларың гөвнүни ганатландырды, шүбхелерини түссе ялы дargадып гойберди.

— Обаларда колхоз гуралып йөр. Көп обаларда ол беркешип гитди. Эшидип йөренсиңиз, Дашховузда үч-дөрт ерде тәзе гала гуруп йөрлер. Догторхана, мекдеп, хөкүмет эдаралары болжак шо жайлар! Халкың душманларыны ёк этсек, онсон хеммәмиз аркайын экин экип, мал бакып билйәс. Тәзе хөкүмет гарып-пукаранынкы, шоларың тарапыны тутяр. Шонуң үчин гөчүп-гонуп башга ерлере гидип йөрмән.

Чарва обасынын улудан-кичи хеммесиниң гөзи нурланып гитди.

* * *

Пир бабаның сопусы хупдан болуберенде, Шалтайынка етип, дуйдансыз болан бетбагтлыгы мәлим этди.

Шалтай бу хабары эшидип, чайлы кәсесини элинден гачырды.

— Гүнүң хайсы вагты болан вака бу?
— Шу гүн гушлук вагты.
— Бэ, бизиң обада ёк вагтымызы пейлэп гелишлерини дийсене. Бир гөзи-гулагы-ха бар буларың, бар зады етирип дуран. Онсоң Мэммет орсуң өзи-де бар экенми?
— Ёк, йөне шоларың иберен адамларымышын. Пир бабаның өйүниң төвереклерини, өйүниң ичини элек-сөкы эдипдирлер.
— Хүм-м-м... Бизиң агзымызы танайдылар өйдйэн. Эдил алкымындан агзың ырсгалыны алып гитселер, говулыгың аламаты-ха дэл. Оларың дишинде эт галды.
Шалтай Гаммар чаланың тоюны ахмыр билен ятлады. Гөз гыздырып йөрен гызы хут шу гүн элинден гиден ялы хырчыны дишледи. Алтыбай ялы агзы сары огландан гачаны хакыдасына геленде, дашындан «өвф» эденини дуйман галды. Газаба мүнди. «Зелели ёк, мен буларың эхлисиниң ахмырыны чыкарарын!»
Шалтай ишаныңка етенден, илки билен яраг гоян жайына бака атыны дебсиледи. Барып гөрсе, яраг гойлан ер гөчен юрт ялы гаралып дур. Муны гөрен галтаманбашының йүзи үйтгэп, мурты салланды. Өңкүден бетер кейпи гачып, бады гайтды. Хер ничигем болса, ягдайыны даш-төверегиндэкилере билдирмежек болуп, өзүни мердемси тутмага чалышды. Атыны батлы сүрүп, гөни ишаның гапысында дүшди.
— Башыңа дөнейин, башымың эеси, аркадагым, Шалтай жан! Мениң ил йүзүне чыкарлыгым галмады. Өз элиң билен өлдүр-де, жайлап гит. Намардың миннетини чекенимден, мерт адам жанымы алсын. Мениң шу арымы алып бермесең, сенден асла ырза дэлдирин. Сениң ёлуңа гарап, ата-бабамы ятлап, аглап ятышым. Маңа каст эденлериң байнан ери ёкдур. Гөрерсиң хэли, булар-да байнамаз.
Онуң болшы өңденем жыны атланып дуран Шалтайың енсесини гаталтды. Бираздан соң лагырдап башлады.
— Эгер шу затларың хеммеси элтилип орс солдатларына берлен болса, онда, пирим, бизиң хэзирликче эдип билжек алажымыз ёк. Бейле болман, Гарайылгының еңиёлукларына пайланан болса, онда Мэммет орсуң-да, Балык орсуң-да, бейлекилер-де иманларыны чөврүберсин.
Пир баба бурнуны чекип:
— Диййэниң нэме, Шалтай жан? Бизиң задымызың хеммесини гедайлара, еңиёлуклара пайладылар. Ярагларынам шолара берендирлер. Мэммет орс билен Балык орс маңа эдибиленини этди. Шол харамзадалардан арымы, мал-мүлкүмиң бирини ики эдип алып бермесең, өлемде-де гөзүми ачып гидерин.
— Пирим, сен бэш-он батман ысланан галла гитди дийип, бейдип дарыкма. Мени якып дуран ярагларымың шоларың элине дүшени. Мен нэ гүнлерде, нэ азаплар билен йыгнапдым олары. Ярагың шай болса, галла тапмак кын дэл.
— Шалтай жан, иним, мени бейдип якма. Галладан бир батманам галдырман алыпдырлар. Бир сүри гойнумданам бары-ёгы үч саны готур гечини гоюп гидипдирлер. Өвлүйэлиге гөмен бугдайларымы-да агтарып алып, шу обаның еңиёлукларына пайладылар. Ок-ярагларың-а екеже гүллесинем гойман чөплэп алдылар.
Шалтай баганың йүзи туршан хамыра дөнди.
— Шу обаныңкылара-да пайладылар дийдиңми?
— Вах, хава, Шалтай жан, гөзүмиң өңүнде йүрегими согран ялы эдип экитдилер.
Галтаманбашы газаба мүнди. Гапының агзында буйруга гарашып дуран нөкерлерине азмлы гыгырды.
— Обаның еди яшдан етмиш яшлысыны, пириң өйүнден ял иййэнлериң хеммесини йыгнаң шу ере! Мен булара тэзе хөкүмете сыртыны дирэп, улы илиң пириниң галласыны нэхили иймелидигини гөркезейин. Тиз болуң! Эрниңизиң сувуны акдырып йөрмэң. Барының иен галласыны бурнундан гетириң. Хич кими аяман!
Ол тахарына бэс гелип билмэн, нөкерлер гиденсоң хем гыгырды отурды.
— Гезекли дүнйэ би. Ир билен пир аглан болса, өйлэн оны агладанлар агламалы боларлар.
Обаның ичине гурт гирене дөнди. Яңыжа чагаларына гыздырма биширип берип, оларың йылгырышына гуванып отуран аяллар ызанда-чуван болдулар. Кимлер онайыны тапып чөпе-чөре, көне яплыга уруп гутулдылар. Намысжаң йигитлер нөкерлер билен гың-

ралышып ата какдырылды, түпениң гундагыны ийдилер. Көпүси өзүни оңарянжа чагаларыны гавун дөлелерде, гузулар үчин газылан көрпечлерде гизлежек болуп от-элекдилер. Гараз, обаның ичи иревде-биревликди. Кәерде келпеңрәк нөкерлер адамлары горкузжак болуп, түпең атып гойберйәрдилер.

Үч-дөрт нөкер ишаның хызматкәрлерини, өйүнде гезип йөрен адамлары гөзләп тапып йыгнамак үчин хайыр-хеләк болуп йөрдүлер.

Шалтай билен ишан үчин дашардан дүшек ташладылар. Яссык гетирдилер. Сачак яздылар. Ол газабындан яна ярылара гелип отырды. Чай-нан билен сери ёкды. Диңе атың өңүне салнып гетирилйән адамлары газаплы сынлап отырды. Ишан оларың болшуна кейп эдйәрди. Ол:

— Хе-е-е, алласызлар! Кераматымы гөрерсиңиз мениң. Алан бугдайыңыз бокурдагыңыза тегек болар дийип айтмадыммы мен! — дийди.

Обаның ярымсаклары, галла пайланышыкда вагыз эденлер ики эпленип гелип, Шалтай билен гөрүшйәрдилер. Галтаманбашы элиниң ужуны чала узадярды. Онуң гөзүниң өңүнде таланан горханасы гаралып дурды.

— Ханы, илки пириң өйүнде хызмат эдип йөренлери еке-екеден гетириң.

Болдан-бол ийип-ичип йөрен семиз, орал аялы сүденекледип орта гетирдилер.

— Башыңа дөнейин, гиже-гүндиз пиримизиң хызматында. Бизден оңа чигидиң габыгы ялы зыян ёк. Бу затлары эдип йөрен башга...

— Ялан сөзлесең хамыңы башыңа бүрәрин!

— Гүнәми гечиң. Себәпкәр элтимиз — Нуржемал...

— Элтимиз?! Сен нәме диййәниңи билйәңми?

— Билйән, эркәм, билйән. Шол... шол...

Шалтай гаңрылып, ишаның йүзүне серетди. Пир баба элиндәки тесбисини сандырадып бир галтаманбаша, бир хем семиз аяла ялтаклаярды. Онуң дили тутулыпды. Гыссагарада пикирини жемләп етишип биленокды. «Хава» дийжегини-де, аялың тарапыны тутуп гаршы чыкжагыны-да биленокды. Ахыры онуң назары зарынлап пышырдаян орал аялың назары билен саташды. «Шонуң гүмүни чекенимизде-де шу хелейлер мени хор этмез» дийип пикирленди-де, бурнуны чекди.

— Шалтай жан, кәпден бәри шол хелейден ичим йыланок.

— Голтугымда йылан саклап йөрүң дийсене!

Газаплы айдылан бу сөзлере Пир баба тисгинип гитди. Сандырады. Йөне Шалтай илиң гөзүниң өңүнде өз пирини масгара этмек ислемеди.

— Хәй, хайяр дийсәним! Инди дуз иен ериңе, пиримизиң өйүне дил етирйәңми? Ханы, муны әкидиң-де, хол илерки гавун дөлә салың. Жезасыны өзүм берерин.

Ол шейле дийип, деррев адамларың үнсүни сowмак билен болды. «Ниреден тапдылар бу аялы» дийип ичинден кәйинди.

— Хава, адамлар! — Ол гүңленч гыгырды.— Би нә азгынчылык. Дүйнки гүн шыпа тапып, дәли-депигиңизи ачып, өлүңизе-дириңизе дога окап отуран адамы бу гүн депелемекчи болдуңызмы? Жөвениңизи гаты ир орупсыңыз, адамлар, гөклүгине орупсыңыз. Еке бир пири, худайың ердәки векилини горамага дерек, гайта оны таладыңызмы? Хәзир пиримизиң галласындан бокурдагыңыздан гечирениңизи ган эдип гусмалы боларсыңыз...

Шалтай сөзүни соңламанка түпең сеси хованы дилип гитди.

— Дашымызы габадылар...

Галтаманбашы шейле дийип гыгыран нөкерини тас атыпды. Маузерли элини догруламанка нөкер гачды. Онуң кимдигини Шалтай танап билмән галды. Ол бөкүп ериңден турды. Пир баба хем сандыраклап ериңден галды-да, онуң сыйына япышды.

— Шалтай жан, мени галдырмавери! Дипсизлер мени дири гоймазлар.

— Чек элиңи! Сен себәпли мен ок-ярагсыз галдым. Бир хелейи оңарып билмән, өзүңи таладып, нә йүзүңе сыйыма япышян!

Пир баба донуп галды. «Ирде-гичде шейтжегиңи билйәрдим, харамзада! Инди мениң дөвраным өтди» дийип, ол нөкерлериң арасына гизленип, атына тарап окдурылып барян галтаманбаша середип янгынлы хүмүрдеди.

Онуң гөзүниң өңи гараңкырады. Башы айланды.

Бири-бирине елмешен додакларыны зордан ачды. Чапып барян атлар, гайда-гамашык болуп йөрен адамлар хованың йүзүнде, онуң депесинде гезип йөрен ялы дуюлды. Ол хем шоларың ызы билен ылгажак болды. Йөне илкинжи әдиминде йүзинлигине йыкылып гитди...

Шалтай хилегәрлик эдип, обаның йыгнанан адамларының енсесине гечип гачды. Ол отрядың солдатларының адамлара зепер етирмежек болуп әгленжекдиклерини билйәрди. Сесъетим ере баронсоң болса нөкерлери билен көне жара уруп гитди. Онуң йүзи багыр ялыды...

Өйүне доланып баран галтаманбаша Момалак бай гарашярды. Газабындан яңа ярылып барян болса-да, Шалтай налажедейин байың өңүнде әжизлемеги намыс билди. Каддыны дикләп, гангуйма гөзлерини оңа дикип отурды.

«Деми дүшүшендир инди» дийип ойланан Момалак бай Шалтайың өңүне халтажыга салнан бир гошавуч ялы теңңе сүйшүрди.

— Биздем гошант болсун, батыр. Кервенли гелжекдим, таладылар. Байрам жаны-да тутдулар — дийип, Момалак бай ёлбойы тослап тапан гүррүнлерини айдып башлады.

— Адам азса, хайваның-да чакы болмаян экени. Хей, ёгсам Мәммет орс дагы шейдер йөрерми? Мениң наным билен адам болан етимче шол. Хәй, дуз урмуш! Шунча билдирмән алып гайтжак болсамам болмады. Обадан чыкарман таладылар — дийип, бай чына беримсиз ялан сөзледи.

Кервенли гүррүң Шалтайы имриндирди. Шонда-да сыр билдирмән, гыялап, байың йүзүне серетди.

— Нәме бейдип зейренишип йөрсүңиз? Бир гижеде пачак гөмди эдәйсеңиз болмадымы?

— Вах, Шалтай жан, сен бу тайда гиң ериң гүррүңини эдйәрсиң. Биз ондан өз башымызы зордан горап саклаярыс. Ол бизиң үчин гурулгы дуран гапан ахыры! Дашында муң гөзи бар. Ол ниреде отурып, нирeден туржагыны бизден говы билйән мекирдир. Болса-да, соңкы гүнлерде аягыны өрән барлап басяр. Гөрйәнми, онайыны алып, эдиберйән вежерачылыгыны. Оны о дүнйә ибержек болуп, нәче гезеклер сынанышдык. Оңая гетирип билмедик. Онсоң сессиз-үйнсүз отурыбердик. Ахмал болсаң, өзүңи авлажак ол, Шалтай жан!

— Ә-хә! Шейле дийсене, Момалак бай! — диенде, Шалтайың йүзи гыравлан хайван кәдә меңзәп гитди. Ол тирсегине дикелип:

— Балык орсун оңа арка дурмага инжиги чыдам эдип билермикә? Нирәниң гелмишеги, бизиң неберелеримизи аздырып, Хорезмине хөкмүрованлык эдеси гелйәрмикә? Хәй, он-а башараймаса герек. Келлесини яп-ясы этжегимизи билсе, шо голайда гарасынам гөркезип билмез ол. Буларың отрядыны бир даргадып билсем, онсоң билйән нәме этжегими.

— Олар Лейлим диенем бир адамың адыны диллеринден дүшүреноклар. «Лейлим болуп билжек адам бармы? Оңа дил етирмек болмаз» дийип, геп гезегини бермейәрлер. Я мен чашыпдырын, я-да ил гошуны даргадып йөр-дә. «Түркмени гөчүржек болсаң, гапдалындан гөч гечир» диенлери-дә. Бу хакыт дога деген миллет-дә. Буларың тумшугына какып серпикдирәймесең, ыңан угрундан ызына доламак кын. Ёгсам Лейлими гөрен ёк, билен ёк...

— Момалак бай, гарайылгынлыларың орс болжак болуп йөрш-ә говулыгың аламатына меңземейәр.

— Вах, хава-ла. Олар: «Гаратай батыр айдыпдыр бу затлары» дийип, хут ынаныш, хешелле какярлар. Онсоңам, Шалтай жан, дине гарайылгынлыларам дәл, күлли түркмениң аңында, дилинде шол Лейлим диен адамың ады бар ялы. Мәммет орс дагы-ха яңкы айдышым ялы, Лейлимиң суратыны гөрене гүженләп: «Ине, шу адам бизи азатлыга чыкаряр. Гаратай батырың дөрәр дийәни шу. Бу адам гарып-гасарлара байларың малындан, еринден ер алып берйәр. Хемме деңди болмалы, хеммелер ер депип, орак ормалы. Аял-эркек деңлешмели» дийип, болабиленлерини болуп йөрлер — дийип, Момалак бай Шалтайың йүзүне серетди. Шалтай баганың гашының арасы биригип гитди.

— Пәхей, Момалак бай, сенем отурып-отурып, нирәкини тапярсың-ов! Бейле зат хич хачан болмандыр, индем болуп билмез. Болжак гуманасам ёкдур. О тарапдан еди яның ерде болсун. О геплере Шалтай батыр ынанмаз. Товшан йүреклериң ынанмагы велин мүмкин.

— Шалтай жан! Икимиз ынанмасак-да, илиң арасындакы нана гедай ыкмандалар шол гүррүңлери алтына гаплаярлар. Обамыза Балык орс гелели бәри, гүнүни гөрүп билмән йөрен нан гедайлары диндень-имэгдан, оңшукдан гечдилер. «Тәзе хөкүмети тиз гурмылы» дийип, дызашып, күченлиге зыңып ятырлар. Хамала диерсиң, тәзе гелен хөкүмет булара яг ийдирип, йүпек гейдирэйжек ялы.

— Айтдым-а, Момалак бай, мениң жаным саг болса, шол затларың гайгысыны этме дийип. Мениң башым эсен болса, бу тәзе хөкүмет гелмәнлер гечер. Мәммет орсуң билен Балык орсуңы бир гүнде энесинден догмадык ялы эдерин!

Момалак бай хоссар тапынанына бегенип, чыны билен шумжарды...

* * *

Маслахат дийсен дартгынлы гечди. Гөзъетими гиңән адамлар хер бир иши кичижик бөлежигине ченли биширйәрдилер.

Баликов ёлдашларына везипе пайлап боландан соң, Байрам чырпманы янына гетиртди. Ол чилим отлады-да, чырпманы бирсалым сынлап отурды.

— Байрам, сен нәмә майыл болуп бейле ярамаз ишлере баш гошярсың? Аган-да дек гезенок. Биз тарапдан-а сизе азар берйән ёк. Эгер бар болса-да айт. Я-да байлыгыңызы ичиңизе сыгдырып билеңзокмы? Онуң ялы болса артык малыңызы гарып-гасарлара пайлап бериң-де, оларың алкышыны алың. Бейдип азара галып, элиңиздәки бар-ёгуңызы миллетиң душманына, ганхорына элтип берип, ондан нәме пейда гөржексиңиз? Биз сениң нәче гезек өлүме барабар гүнәңи гечдик. Инди велин гайгырмарыс. Саңа дүшүнмәге вагт етди. Екебара дайханларың хатарына гечмек герек. Ынха, бу гүн-эрте колхоз гурлуп башланжак. Экин көпчүлик болуп экилжек. Етдик пайың берилжек. Хемме гурпланжак. Бейдип болар-болмазың алдавына гидип, өлүмли ишлере баш гошуп йөрмели дәл. Сен энтек яш. Бет ишлере баш гошсаң, арманлы өлүп гидибермегинем мүмкин.

Байрам чырпма бөврүни динләп, гөк даша дөнүп дуршуна:

— Васил ага! Шу сапар гүнәми гечиң! Икинжи гезек шуңа меңзешише баш урсам, кыблам терс дөнсүн. Касам ичйәрин. Гайталасам, тутан ериңизде атың. Мәммет ага-да бизиң наныңыз билен диши бекән адам. Сен бир зат дийсең, бу-да ганрышына гидип дурмаз. Ынха, ёлдашларымың дөрдүсем гызылтаяклыларың хатарына гошулмага сөз берди. Менем кабул эдиң! Шундан шейләк сизиң хөкүметиңиз үчин, жан бермелем болса, мен тайяр. Ялан сөзлесем, дуз урсун. Мен ялнышыпдырын — дийип, гөзүни яшлап, ялбарып башлады.

Гапыдан гирип, онуң сөзлерини динләп дуран Мәммет гөзүниң агыны көпелтди-де:

— Сениң адың Байрам чырпмадыр. Сөзүни нәче чыпдырсаңам мен саңа ынанман. Сенде белли лебиз, белли геп, белли мессеп болмаз. Яңы бир сөзүңде «Бизиң дузумыз билен диши бекеди» дийдиң. Маңа сен дузуңы сылап бердиңми? Агзымдан ганымы гетирдиңиз. Келләмден гум совранымда сен ёкмудың? Эл ялы наныңы сизиң игли сөзүңизи эшиде-эшиде гершим ягыр болуп ийдим. Догрымы айтсам, топрагыңыз билен габа салып, агзыны сим билен богуп, деря акдырмалы адамлар сиз. Саңа геп дүшүндирип болмаз. Сен дириликде ягшының тарапдары болмалы адам дәл. «Хөкгүни габыр дүзедер» диенлери. Мен шоны айнада гөрен ялы билйән. Адамың жаныңа каст этмек исләмок. Адамларың дүнйә бир гезек гелйәндигини, адамың алтындан гымматдыгынам билйән. Ёгсам мен сени бу вагта ченли эййәм атып өлдүрмелидим. Сениң маңа этмедигиң бармы, оналмажагыңы-да билйән. Шонуң үчинем сен барадакы меселәни, гой, улулар чөзсүн! Васил ага, муны Дашховза ибермек герек. Гой, эден ишине гөрә жеза чексин!

Чырпма өзүни ере ташлап эңремәге башлады. Василий Назарович тәзеден чилим отланды-да, отагың ичинде гезмеләп:

— Барың, муны өңки кепбә салыңда, агзыны мәкәмләң! Гаравуллара мәкәм табшырың, хабардар болсунлар — дийди.

Байрам чырпма энтиреклэп гапыдан чыкды.

Василий Назарович билен Мәммет шондан соң отурып, этмели ишлери тәзеден андан гечирип баш-

ладылар. Гүррүңиң соңы дан тилкигуйрук болянча довам этди. Дан атмага голайлашды. Олар яңыжа даргашыпдылар. Шол вагт бири:

— Васил ага, гурлушыгың материалларыны отладылар. Ана, ол гуруп гутаран жайымыз-да янып башлапдыр — дийип сожады.

Баликов ериндеп чаласынлык билен галып:

— Ханы гаравуллар?! — диййәнчә, Баликовың кепбесиниң төвереги-де басмачылардан гуршалды. Василий Назарович Айың ягтысына нөкерлериң бәшисини атдан агдарды. Эмма шол аралыкда гөвсүнден деген ок оны соң ериндеп галдырмады. Василий Назарович жанховлуна ериндеп галып, дивара сөенди.

— Мила, чаганы ал-да гач — дийип, ах чекди.

Мила Михайловна ылгап гелип, Василий Назаровичи гужаклады.

— Саңа нәме болды, Василий?

— Мила, саңа айдян. Гызың элинден тут-да гач. Илерки япдан геч-де, көне райшы ыгалап бар-да, йылгынлыкда гизлен. Хер эт-хесип эт, эле дүшмежек бол. Мени гайгы этме. Мен булара мензеш шагалларың кәпүси билен оюн салшандырын. Энтек утулан ерим ёкдур — дийип, дивара сөенип, сакланжак болды.

Мила Михайловна гызыны гужаклады. Соң әриниң ярасыны даңмак үчин, жайың аңыркы отагына гиржек болды. Йүзүне ялың чабрансоң ызына өврүлди. Ол нәтжегини билмән яйданып:

— Василий! Мен сени ташлап гидибилжек дәл. Сениң билен биле өлжек — дийип, Василий Назаровичи сөйгетләп жайдан чыкарасы гелди. Гөрсе, жайың дашкы гапысына-да от дүшүп барар. Ол гужурлылык билен гапыны депип гойберди-де, адамсыны дашарык чыкарды. Ховпсузрак ерде ятырды. Соң йүрөги ярылара гелен гызыны алып чыкды.

Мила Михайловна төверекдәки гопгун-говга чыдаман, узын сесине мөңңүрип башлады. Василий Назарович өзүни дүрсәп билмән, ахмыр чекип гапдала гышарды. Аялы деррев оны гужаклады. Яглыгыны алып, адамсының ярасыны даңды.

— Мила! Дүшүнмезлик этме. Бу ягының гелши эрбет. Биримиз дири галсак бир пейда. Мәммет дири болса, маңа эелик эдер. Сен зады гайгы этме. Ол төверекде бардыр. Хәзиржек гелип етер. Сен гач.

Ганымың өңүнден совул. Басмачыларың элине дүшсең, олар сени готурыңа дерман эдерлер. Иң эрбеди-де, сени масгаралап өлдүрерлер. Дүшүнйәмиң, Мила?! Сен гач! — дийип, Баликов яныны ере берди.

Мила Михайловнаның Василий Назаровичи ташлап гидеси геленокды.

Баликов:

— Гач диййән саңа! Мени мундан артык гынама! — дийип, жанховлуна юмругы билен ери юмрукланы. — Гызымызы халас эт! Яныма соң геләй!

Мила Михайловна Баликовы диңлемәге межбур болды. Ол гызыны мәкәм доланы-да, жайлары габатлап, көне яплыга бака аягалдыгына ылгап уграды.

Мәммет окы түкенйәнчә, галтаманлары янына голайлатмады. Оларың оңа голайыны окдан учурды. Соң Баликовың өйүне окдурылды. Йигрими әдим ялы галанда, үйшмек дашың гапдалында онуң сүйнүп ятаныны гөрди. Мәхрибан ёлдашының маңлайыны сыпалап, келлесини дызының үстүне мүндүрсе, онуң әййәм гөзүниң агы билен гарасы гатышан экени. Ол Василий Назаровичи гужаклап гөтерип, гапдала со вулмага хыяллан вагты, Мәммеде үч нөкер бирден япышды. Мәммет чалт товланды-да, оларың бириниң маңлайына маузери билен урды. Нөкер диң аркан йыкылды. Йөне гичди. Гапыллыкда үстүни басдыран Мәммет дишини гыжап дызаярды. Эмма инди гүйч-гайратдан, эржелликден пейда ёкды. Нөкерлериң яраны көпелипди. Герек адамыны тутуп, галтаманлар обадан гөтерилдилер.

Жахан ягтылды. Гурлушыгың мейданчасы, гөчен юрдуң ызына мензейәрди. Даш-төверекде сес-үйн ёкды. Обаның адамлары гамгынлык билен вепат боланлары, яраланланлары йыгнаярдылар.

...Басмачылар Баликовың өйүни габан махалы Байрам чырпма отланан кепбеден өзүни ода уруп чыкды-да, үм-дүзүне гачды. Ол Мәммет орсуң атыны мүнүп барярды. Өйлерине голайланда, онуң өңүнден бири чыкып:

— Шалтай сизиң өйүңизде отыр. Мәммет орсы-да дири эле салып, шо тая данып элтдилер. Баликовы болса, атып өлдүрипдирлер — дийди.

Бу сөзи эшиденден, Байрам чырпма гөни ызына өврүлди-де, Мәммет орсуң өйүне бака гитди. Ол Би-

кәни атып өлдүрмекчиди. Байрам чырпма арман эдип, шол төверекде тентирәп йөрди. Бирден онуң гөзи сыгыр идип йөрен оглана дүшди. Байрам чырпма бу огланы гөрүп, еди йылкы йитгисини тапан ялы беген-ди. Йүреги бир затлар сызып аглап гелйән огланжык бу атлының өзүне бака ыңдарылып гелшини халама-ды. Чаганың йүрегине бирхили горкы аралашды. Она ченли Байрам чырпманың ызындан ене-де ики атлы ковуп етди. Булар Байрам чырпманың доганогланла-рыды. Олар инди энчеме гүнден бәри Байрам чырп-маны бошадып алып гитжек болуп онайыны тапман йөрдүлер.

Байрам чырпма доганогланларына хал-ягдай со-рашмага-да, салама-да ер гойман:

— Хонха, шол гачып барян Мәммет орсуң оглы болмалы. Бу харамзаданы атып, я-да чапып өлдүр-мели. Мәммет орса меңзеш капырың мусулманларың арасында несли галмасын — диййп, гудуз ачып, дәли-порхан болуп гыгырды.

Бу сөзлер гулагына деген огланжык ягдайың эна-йы дәлдигини аңды-да, хас гаты гачмак билен болды. Ол тиз-тизден ызына гарап, гачып баршына, аягы печеге чолашып йыкылды. Ене-де еринден галып, га-чып уграды. Байрам чырпма ёлдашларына йүзленип:

— Атың ахырын. Ана, шол гачып барян Мәммет орсуң бизиң юрдумызы соражак оглы — диййп, сесин-де барыны вагырдаярды.

Атлылар огланың сөбүгине мүндүлер. Чага бар гүйжүни жемләп, гара сува батып аглап гачярды. Огланжыгың геймлери өл-мыжжык болупды. Янак-лары нар ялы, гып-гызылды. Йүзи ал-элван өвүсйәр-ди. Мележе гулпаклары шемалың угруна тасаярды. Огланжык хемише ылгап йөрен хем болса, ганымлар-дан горкдумы-нәмеми, йүрегине ел долуп, хыгылдап башлады. Огланжыгың «Булар мени урар» диен гор-кусы барды. Ол нәмәниң-нәмедигине дүшүнмейәрди. Байрам чырпманың доганогланларының бири:

— Мен-ә нересее огланы атып билжек дәл — ди-йип сакланды. Бейлекиси-де атының башыны чекди.

— Менем яш чаганы ока тутуп билжек дәл.

Байрам чырпма огланың ызындан ковуп етди.

— Сенми орс болуп бизи динден чыкаржак?! Эли-мизден малымызы-мүлкүмизи сырып алжак?! Юрду-мызы гоздурып, даргадып гойбержек?! — диййп, илки билен оглана түпеңиниң ныллыны догрулады.

Энтек дурмушың ажысыны-сүйжүсини дадып гөр-медик, нересее чагажык гачалгасыны алдырып, нәде-рини билмән, ызына өврүлип, Байрам чырпманың йү-зүне найынжар серетди-де, ағлалды дуруберди. Чага-жык галдыраклап сожап дурды. Гөзяшы янакларыны ювуп барярды. Ики гөзи Байрам чырпманың йүзүн-деди. Байрам чырпма чагажыгы ата какдырып өл-дүрмекчи болуп, үстүнден сүрди. Эмма ат огланжы-гың үстүнден бөкүп гечди. Байрам чырпма гахар би-лен алашаны хер нәче гамчыласа-да, бу максады пашмады. Дор ябы аягыны огланжыга янашдырман бөкүп гечйәрди. Иң соңунда-да алаша ябы гулакла-рыны япырып, агзыны ачып, башыны чайкады-да, ог-ланжыгың үстүнден бөкмән, ызына тарап батлы сер-пилди. Байрам чырпма алашаны хер нәче дебсиле-се-де, соң өне этмеди. Онсоң Байрам чырпма атын-дан чаласынлык билен бөкүп дүшди.

— Мен сениң жаныңы Мәммет орсуң кервенимиз тутаны үчин алян! Мен сениң ганыңы капырың динине гошуланың үчин дөкйән! — диййп, гылыжына япы-шанда, огланжыгың гаража гөзлери бүтинлей үйтгәп гитди. Ол энтиреклəп гөтин отурды. Гөзүне ган долан Байрам чырпма: — Гүнәң капырларың бойнуна — ди-йип, гылыжыны айлады...

Байрам чырпма атының үзеңңисине аягыны басан вагты йүзин салып гелйән бәш атлы гөрүнди. Муны гөрүп, ганожаклар гачдылар. Эмма өңлериндеи гел-йән үч атлыны гөрүп алачсыз сакландылар. Чырпма өзүни атдан оклап:

— Доганлар, маңа дегмәң! Йүз гойнум билен «Кейик» диен атымы берейин — диййп, элини йүзүне гутуп аглады.

Чаганың гызыл гана боялып ятышыны гөрен Берди ахмал оны динлемеди. Элиндәки гылыжыны салган-да, кесгир гылыжын зарбындан Байрам чырпманың келлеси тогаланып хонда дүшди. Дәлирәре голайлан Берди ахмал онуң доганогланларыны-да шобада атды.

Берди ахмал гөзүве яш айлап, улудан демини алды:

— Хәй, болжак ишлер-дә. Қазасы долса, чәре ёк экени. Сәхелче өң гелеңимизде Мәммедем дири гал-

жак экени, бу нерессе-де — дийип, ол огланжыгың үстүне эгилди.

Берди ахмалын ёлдашларының бири җаныгып гепледи:

— Берди ага, бу болҗак ишлерем дәл. Буларың маңлайына такдырда языланам хич зат ёк. Бу затларың себәпкәри Шалтай билен Момалак бай, оларың яранлары.

Оба адамлары йыгнанып, огланы ятан ериндеи гозгаман җайламагы маслахат билдилер. Яшулуларың бири:

— Нерессе оглан шехит болды. Душманларымыз тарапындан нәхак өлдүрилди. Хер нениң өвлүйә-де мундан гүйчли болуп билмез. Гой, бу нәхак өлен нерессе чага, гонамбашы болсун — дийди.

Сонра бу ер «Гулпаклы өвлүйә» ады билен улы гонамчылыга өврүлди.

* * *

Сабыр селки, Папкин дагы душманлар билен атышып, көне ябың ичине гирипдилер. Оларың янында ене ики йигит барды.

— Харамзадалар, гапыл басдылар — дийип, Папкин хырчыны дишледи-де, Сабыры янына чагырды. — Сабыр, сен хер эт-хесип эт, Дашховза ет. Шол ерден отрядың начальниги Тепцовы тап. Даяв адамдыр. Ягдайлары айт-да, көмек берин дий. Көмек гелйәнчә барымыз гырлаймасак гайтавул берерис. Арман гүйҗүмизи бирикдирип боланок. Белки, бираз сакласак, Берди дагы гелип етишер. Сен гайрат эт! Вагт йитирмән, ёла дүш!

Сабыр йылгынлыга гирди-де, ёла дүшди. Пыядалап Дашховза гитмеги йүрегине дүвди. «Пыядалап гитсем вагты билен етип билмен» дийип ойланды. «Нәтсемкәм?» дийип бөврүни динләп, бириндеи ат алып гитмели диен нетиҗә гелди. Бирденем өсгүн йылгынлыгың арасындан ябының кишңән сеси эшидилди. «Бу нирәниң ябысыка? Я галтаманлар йылгынлыгынам арасыны барлап йөрмүкәлер?» дийип, Сабыр селки ашак эгилди.

Ол авуна зыңҗак барс ялы, ювашлык билен эмедекләп башлады. Голайрак барып серетсе, атың гап-

далында бири ыңранып ятыр. Бейлекиси оңа гөвүнлик берип, ярасыны даңҗак болярды.

Сабыр селки азаҗык ойланып дурды. Сонра оңайыны алып, олары ики окда ериндеи галмаз ялы этди-де, кишңәп дуран мес алашаны мүнүп, гөни Дашховза бака энди. Мес алаша ёлуң танапыны күлтерләп, хаял этмән гөзден йитди. Сабыр селкиниң деми ичине сыганокды. Ол шәхере барып, деррев отрядың начальнигини тапды, болан ягдайлары дүшүндирди.

— Гүйҗүмиз азлык этди. Көмек эдиң, олар узага гиден дәлдирлер — дийип, Сабыр селки даяв командириң йүзүне ядав гөзлерини дикди.

Яраглы отряд Тәзегала тарап гыссаглы ёла дүшди. Олар ел хараза етенлеринде, Василий Назарович Баликовың вепат боланыны, Мәммедиң эле дири дүшенини эшитдилер. Сабыр селкиниң гөзлерине яш айланып гитди.

Булар Тәзегала етенлеринде, Василий Назаровичиң өйүниң күле дөненини гөрдүлер.

...Мила Михайловна гызҗагазының элинден тутуп йылгынлыгың ичине сүмүлип гидипди. Нәмәниң-нәме боландыгын билмән янып-бишйәрди. Түпең атылса гызыны гуҗаклап, йылгынлыга габат болярды. Агламакдан яңа габаклары эрик ялы чишипди. Тар-тар болуп ыгып дуран меле сачлары ызгытсыз мәҗерленилен ялыды. Йылгының — җеңңелиң пүр-пудаклары, тикенлери эндам-җаныны персала эдипди. Эгин-эшиклери дүйт-мүйтди. Гызҗагазы-да сандыраклап соҗаярды. Хер гезек түпең сесини эшиденинде эҗесине гысмылҗырап, йүреги агзындан чыкҗак болярды.

Басмачыларың обадан гиденини-гитмәнини билмедик Мила Михайловна «багт» дийип, йылгынлыгың четине чыкды. Бирденем онуң гөзи чиш телпеклилере дүшди. Эденли начар гызҗагазының элинден тутуп, әхли гүйҗүни җемледи-де, солдатлара бака ылгады.

Сабыр селки ылгап гелйән зенаны гөрен бадына танады. Ол гызының элинден тутуп гелйән начара бака ат салып барды-да, бөкүп дүшүп, гызҗагазы гуҗаклап, ёкары гөтерди. Бу болуп гечен багтсызлыклары эшиден Мила Михайловна өзүни хорлап, гөзүни чыкарара гетирди. Оны зордан көшешдирдилер.

Обаның адамлары Папкиниң Берди ахмал дагыны алып, йылгынлыгың ичи билен галтаманлары ызар-

лап гидендигини, Шалтайың Момалак байынка дүшлән болмагының мүмкиндигини айтдылар. Сабыр селки отрядың өңүне дүшүп, гыссаглы оларың ызындан уграды.

* * *

Шалтай:

— Эле салнан большевиклери Момалак байынка өлтмели — дийип буйрук берди. Басмачылара есир дүшен гарайылгынлыларың хоссар-ховандарлары, илен-чаланлары аглап-энрәп, есирлериниң ызында сүрленишип йөрдүлер. Шалтай баганың ганхор нөкерлери олары Момалак байың өйүне голайлашдырмажак болуп, аяман гамчылаярдылар. Шонда-да жаны янгынлылар гамча-таяга үнс бермән, өңе омзаярдылар. Ярағлы нөкер билен гызыл юмруклы пыядаларың ойны дең гелмейәрди. Гарып-гасарлар гапдала чекилмәге межбур болярдылар.

Шалтай Момалак байынкыда гөк чайдан, тагамлы нахарлардан ийип-ичип герк-гәбе болупды. Инди нешеден кейп эдип башлапды.

Ики букулип, тагзым эдип, гапыдан гирен кесе йүз нөкер:

— Батыр ага, Мәммет орсы хузурыңыза гетирмелими? — дийди.

Шалтай бага гөзүниң агыны көпелдип:

— Энтек аңырда саклаң — дийди-де, Момалак байың йүзүне серетди. Момалак бай бурнуны чекип жогап берди.

— «Уршуң генеши болмаз» дийипдирлер, Шалтай жан. Нәмә гарашяң, этжегиңи эт-де дын.

— Бай, мениң келлесини кесен адамымың саны кән. Мунуң маслахатыны сен бер. Мениң максадым Мәммет орса Баликовың сырыны айтдырмакчы. Буларың максады нәме? Гезип йөрен топаланчымы, я ызы бармы буларың, шулары айтдырып, онсоң бир ока табшыржак.

— Өрән догры айдярсың, Шалтай жан! Мәммет орса Весил орсуң хемме сырыны айтдыр. Аныклаңсоңам салымыны бермән дынчла. Узалтсаң хезил бермез. Ганожакдыр бу. Сениң эдйән ишлериң хак. Му-

на мензеш нәхак яшы эденлери гөрен еринде атыбермели.

— Нәме, оны нәдогры тапжак боляңларам бармы?

— Хава, бар. Арада агзына эрки етмейән кетхударың бири: «Этмишлиниң гүнәсини бойнуна гоюп өлдүрмели, нәхак гана галмалы дәл» дийип, таквасыран болды. Онуң сөзүне «догры» диенлерем аз болмады.

— Бидерек гүррүң, галат сөз. Ялан айдыпдыр. Гаршына гитдими, келлесини кесибер. Болмаса, юрды саклап болмаз. Нәме, адамың тохумы түкенжек болуп дурмы? Ханы, онда ол өйдәки аксакгалларам чагырың бәрик — дийип, Шалтай арлады.

Гапыдан гирен ялхорлар Шалтай билен гөрүшжек болуп, бири-бирини итенеклэп, өлүп-өчүп барярдылар. Бири-биринден өң Шалтай баганың аман-эсенлигини сорап, гарабашларына гайдылар. Саглык-эсенлик сорашылансоң, галтаманбашы хападан доян гайың ялы хекгерилип:

— Хава, адамлар! Гөрүп дуршуңыз ялы, соңкы гүнлерде Гарайылгын обасы капырларың месгенине өврүлипдир. Элъетени «капыр болжак» дийип, динден чыкыпдыр. Булар капырың динине гирени биленем онман, бизе-де азысыны уруп башладылар. Бизиң билмән йөрен задымыз ёк. Гурлушык эден болуп йөрлер. Оба шура дийип өзлерине кетхуда сайлан болуп йөрлер. О ерден, бу ерден колхоз дийибем орталык бир зат ачжакмышлар. Иң соңунда-да, келләмизе гөзлерини дикип башладылар. Хеммеси азгынлыгың аламаты. Бу ягдая биз чыдап билжек дәл. Шу гүнден шейләк, диңе орсларам дәл, шуларың адыны агзанларыңам ичинден гызгын гүлләни гечиржекдирин. Саглык болса, аңырсы бир ай чемесинде Хорезминиң оюнда орс гөрмерсиңиз. Шу айданымы бек белләп тояйың. Мәммет орса болса, Балык орсуң әхли сырларыны айтдырып, ызындан бир ока табшырярыс. Нәчик гөрйәрсиңиз?

Ялхорлар башларыны атып:

— Макул гүррүң.

— Адалатлы сөз.

— Шеригатың буйругам шейле-дә.

— Мамла геп.

— Пәлинден тапаны, ёк этмели. Орс адыны гөтереч-

Зак. 2522 — 11

ны онун йүзүни гөрмегем пәл дәлдир — дийишдилер.

Момалак бай билен Агыл байың икиси бирден:

— Берекелла, иним!

— Диллериңе гуван, сағ дәне бол, иним! — дийишип, еңе-еңе омзашдылар.

Момалак бай дөшүни гайшардярды. Шалтайы өзүм чагырдым дийип гомалярды.

Бу ере жемленен кетхудалар, сөзъетерлер нахарланып, чай ичип, чилим чекип, пәс атып кейпден чыкдылар. Соң даш чыкып, Момалак байың «Бурнак», «Кейик», «Токар», «Дордепел» диен атларыны сынладылар.

Шалтай бага атлары сынчы гөзүнден гечирип, Момалак бая:

— Маңа «Токары» берәй — дийди.

Момалак байың хызматкәри «Токар» дийилйән аты тәзе эсбаплар билен эерледи. Сыртына-да халы хоржуны бөкдерди. Шалтай кемсиз эшикленен «Токары» гайтадан сынлап гөзүни ойнатды.

Мәммет бу вагт көне кепбеде «ах» уруп ятырды. Онун эли-аягы кендир йүп билен пугта даңылгыды.

Ол дүрли тарапларa гөвүн йүвүрдйәрди. Ёлдашларыны ятлап, бирме-бир гөзүниң өңүне гетирйәрди. «Вах, арман, Василий Назарович өлди-дә! Ол дири боланда шу вагта ченли эййәм бир тарапдан омруп чыкарды. Берди билен Сабыр ниредекә? Я олар-да хеләк болайдымыка? Ораз батрак билен Папкиниң ягдаям белли болмады. Мила Михайловна эле дүшмедик болса ягшыдыр. Бике гизленип етишдимикә? Ахмал-а болмалы дәлдир. Чагаларым нирeде ызлашып йөркә? Берди дайым, Папкин, Сабыр дири галан болса-ха бир зат эдер. Болмаса, бу ганхорлар енe-де бир топар адамын ганына галарлар. Гурлушыгын одуны өчүрдилермикә? Небир азап билен гуран жайларымыз янып зая болан болмаса ягшыдыр» дийип, мүн ойлара чүмүп, улудан демини алып ятан вагты кепбәниң ишигинден середен алагөз муртлак нөкер:

— Чык-айт дашары — дийди.

— Сыртын диениңи этсе, ишикден гир — дийип, Мәммет газапланды.

— Самахыллама, өңки иен таякларыңы аз гөрйәнми?

— Таякдан сиз горкярсыныз.

— Сен горкмаярсың-а, шейлеми? Хазир таякдан бетерини гөрерсиң.

— Сениң билен геплешенимден... Аягымы чөз! — дийип, Мәммет гөзүни алартды.

Муртлак нөкер Мәммедиң аягының йүпүни чөзди-де, арасыны гиң эдип душаклады.

Эли аркасына саралып даңылан, аягы душаклы Мәммет кетхудаларың хузурына гетирилди. Мәммедиң гөзлериниң ичи гызыл көз ялыды. Гахар-газапдан яңа хушы башындан гөчүпди. Ол габава дүшен арслан ялы ичини хүмледип дурды. Онуң бу болушына отуранларың кәбири Шалтай баганың гөвнүни авламак үчин хаясыз гүлүшдилер. Галтаманбашының йүзя невип, хенизем доңан тезек ялыды. Ол гөзүни мөлердип, обаның молласының йүзүне серетди.

Молла горсанып, бурнуны чекди-де, өвредилен затлары сарнап уграды.

— Хәйт, Мәммет! Бу нә болуш?! Мунча товкы-лагнаты бойнуңа илдирип йөрмән нәме? Бу болуш йөршүң хебеслик. Пәлиңден гайт. Ёлуңдан азашма. Көмәни үч мертебе өвүр-де, Шалтай батырың аягына йыкыл. Онуң өңүне дүш-де, Васил орсуң яранларының, малы-дүнйәсиниң сакланян жайларыны гөркез. Эмләклерини тапып бер. Ол адамлара эм эден болуп йөрен хелейлериңем гизленип отуран ерини айт. Онсон Шалтай жан билен гит-де, орсларың улусындан едисини атып ынамына гир. Еди капыры өлдүрене довзахың оды харамдыр. Шол ишлери битирсең, өңкин ялы, Момалак байың гапысына гел-де, хызматыны эдибер. Мен сениң өлүмли башыңы серкердәм болан белент мертебели Шалтай жандан, шу отуран кетхудалардан-да дилейин — дийип, молла төверегиндәкилере серетди.

Мәммет хырчыны дишләп, отуранлара аларылып середенде, гөзүнден от чыкып гитди.

Шалтай илери омзуныp, Мәммеде хырсызлык билен серетди.

— Геплесең болмаярмы? Нәме, дилиң енсәңден чекилдими? — диенде, Мәммедиң ган өен гөзлери Шалтайың ичинден гечәйжек болды.

Шалтай бу арслан сыпат адамың йүреклидигине хайран галды. Онуң ини дүйрүгип гитди. «Айдаплады»

рыча бар экени» дийип, ичини геплетди. Онун эллайсе-де «Сениңки догры» диймежегини-де аңды.

Шалтай бага гөзүни гырпылдадып:

— Гепле диййәр саңа! — дийип, маузерине япышды.

Мәммет кепән додагыны ялап:

— Мен нәме дийип геплемели? Мениң сизиң өнүңизде хич хили гүнәм ёк — дийди. Онуң сеси гүнленч хемем инини дүйрүкдирижи яңланды.

— О нәхили гүнәң ёкмуш?! Унудан болсаң, ядыңа салалы.

— Мен иле ягшылыкдан башга хич зат этмедим. Мен ялиң өйүни отлап, малыны таламок.

— Сапалак атжак болма. Сениң бу эден этмишиң үчин, жезаң диңе өлүмдир. Айт ханы, нәме үчин орслара диниңи сатдың?

— Дин сатмак бигүнәлере, эжизлере азар бермекден эрбетми?

— Ойнаклама! Орса ялхорлык эдениңден дилегчилик этсең болмаярмы?

— Мен хич киме ялхорлык эдемок. Ишледим, хакымы алдым. Өзүм ялы хорлананларың аркасында дурдум.

— Ялхорлык этмейән болсаң, нәме үчин бәш гезек кервенимизи йүки билен ёлундан совуп, орслара элтип бердиң. Орслар нәме сениң гиевиңми? Бир топар нөкерлеримизиң нәхак ганына галдың. Бу ватлар орслара эден ялхорлыгың дәл-де, эйсем нәме?

— Мен кервен таламок. Гарып-гасарың ырсгалыны ызына гайтардым.

Момалак бай сөзе гошулды.

— Шунуң жезасы диңе өлүмдир. Губадат себитинде Шалтай батыра «сениңки дәл» дийлениңи диңе Мәммет орсуң дилинден эшитдим. Мунуң орса дөнени чын.

Мәммет пикире гитди. «Буларың совалына жогап берсем-де, бермесем-де, барыбир өлмели. Онуң үчин өлсем-де, гөвнүмдәкини айдып өлейин» дийип, ичини геплетди-де:

— Яшулулар, сиз көпи гөрен адамлар, дини-де дүнйәниң ягдайыны-да менден говы билйәрсиңиз. Араңызда шеригатың ёлуны тутуп отуран улы моллаңыз-да бар...

— Гепиңи чагалатма-да, айтжак задың болса айт! Бу адамлары бейдип, гереңэдип огурма.

— Эйсем айдың, Адам ата нәче доган болан?

— Муны гөрүң — дийип, молла Шалтайың йүзүне середип дымды.

Шалтай бага доңан ялы болуп отырды.

Молла юмшаксырады.

— Адам ата алланың илкинжи ярадан екеже адамсы. Сен хәли шу затларам эшиденокмы? Самсык! «Адам ата Хов эненин хем атасы, хем әридир» дийип, йөне ере айдылан дәлдир.

— Онда нәме үчин, капыр, мусулман дийип, миллет сайлаярсыңыз? Орс нәме, Адам атаң зүряды дәлми?

Молла есер жабжыңды.

— Зүряды боланда нәме, олар капыр, сен Мухаммедиң ымматы. Динден чыкан имансыз капыр!

— Мен саңа сөзүң оклав ялы ериңи айдайын. Эгер сен мусулман дәл, худаям болсаң, бир орсы саңа меңзеш молланың мүңүси биленем алышжак дәл — диенде, Мәммедиң ягырнысына жүбүт гамчы елменди.

Хайран галаймалы, ягырнысына урлан жүбүт гамча Мәммет тисгинмедем.

Шалтай бага дикленди.

— Өлжегиңе ынанярмың я-да ынанмаярмың?

— Бу гүн мен өлсем, эртир сениң гезегиңдир. Хер нәме этсеңизем гарып-гасарың еңсәңизе депжек гүни узакда дәл.

— Лал бол, харамзада! Гөзүңи чүй билен көвләрин. Балык орсуң топарында нәче адам бар? Окуны-ярагыны, дүнйәсини ниреде саклаяр? Аялы ханы? Тиз айт! Ёгсам жаныңы жәхеннеме иберерин!

— Билемок.

— Саңа айдян, ок-ярагларыңы нирeде гизледиңиз?

— Мен Баликовың горханасының гаравулы дәл. Гаравулындан сора!

— Сен Лейлиң диениң ниреденигини билйәң. Гаратай сәхнәң болгусыз сөзүни вагыз этмеги оңаряң. Нәме үчин Баликовың горханасының ниредедигини билмейән?

— Ленин мениң йүрегимде. Гара Йылгын батырың сөзи дилимде.

— Ханы, шол сөзүңи ене бир гайтала.

Мәммет гайталады.

— Бир ока табшырян, харамзада! Гаты гитме!

— Атмасаң атаңданам дәл сен!

Шалтай дәли-порхана дөнди.

— Экиниң нежиси, гайдып мәшгаласындан ян дәлемез ялы эдиң — дийип чыглып гыгырды.

Нөкерлер Мәммедиң еңсесинден тутуп, ёкарык галдырдылар. Гахарына саңдырап отуран Шалтай:

— Ханы, айрылың бу яка — дийип, маузерини какып алды-да, Мәммеди йүрек кессир үч ёла атды.

Мәммет:

— Ат, намарт! Ат ене-де, ойнаш чагасы!.. — дийди-де, соңкы сөзлерини дүшүндирмән, бир тарапа агып гитди.

— Инди буларың ок-ярагларының ниреде сакланяныны билмели. Онсоң бизиң кервенлеримизиң йүклерини илемели. Буларың аялларынам гөзүңизе гөрнен еринде атып ташлаң — дийип, Шалтай бага агзына йыгнанан сүлекейи сүпүрди.

...Өйүң илери йүзүндәки белент райышың үстүнде дуран сакчы нөкер, гапдалындака йүзленип:

— Бә,ә,ә, бу илери йүзден энип гелйән чиштелпеклер не бела — дийип хаялчырады.

— Худай сакласын, чөпде-чөрде саң бар, булар-да саң ёг-айт — дийип, ёлдашы төверегине гараңжаклап, Момалак байың өйүне тарап ылгады.

Басга дүшүп башладылар. Шалтайдан горкуп, Момалак байың өйүниң голайына гелип билмән дуран адамлар-да, улы гыкылык болуп, өе тарап ылгадылар. Берди ахмалың окы Шалтайың сынасының үч еринден гөмүлди. Шалтай бага гапдала агып, көп ере ден гөмүлди. Шалтай бага гапдала агып, көп ере барянча атының гапдалындан сүйренип гитди. Ёлдашлары онайыны тапып, оны атың өңүне кесе басдылар. Соң көне ябың ичи билен алып гачдылар. Шу аралыкда Шалтай гөзүни ачып, төверегине серетди-де:

— Гөни Эйрана сүрүң! — дийди. — Биркиңиз өе совлуң-да, бар-ёк задымы дүелере йүкләп, ызымдан етириң. Ортагуя барянчаңыз сакланмаң, хайдаң!..

Шалтай бага даңа голай Чырышлы диен ерде жан берди...

* * *

Отряда ёлбашчылык эдип башлалы бәри, Мәммедиң хачан өйүне гелип, хачан гидйәниниң беллиси ёкды. Шонуң үчин Бике өз гамыны өзи иййәрди. Мила Михайловна билен маслахатлашып, этмели ишлериң угруна чыкярды. Чагаларыны янына алып, обалара айланярды.

Бике обаның аялларына колхоз барада гүррүң берйәрди.

— Хемме зат орталык болжак. Аяллар эркеклер билен бир ёргана ятжак диен гүррүңлериң барысы чыпдырма, ынанмаң, ялан. Йөне бирлешип ишлемели. Хер кимем ишлейшине гөрә хак алжак. Гүнлүкчи, хакына тутма диен зат болмаяр. Хеммәниң өзи ишлемели, дегишли хакыны өзи алмалы — дийип, Бике гүррүң берйәрди.

...Бике илерки обалыкдан ир билен чыкып ураплы. Ол чагаларының бирини бойнуна хопба эдип, бейлекисини гужаклап узын-узын әдимләп гелйәрди.

Шол гелшине хол өңден ылгап гелйән чопаны гөрүп аяк чекипди. Аңырдан ылгап гелен чопан:

— Василий аганы өлдүрипдирлер. Мәммет аганы тутуп, Момалак байыңка әкидипдирлер. Тәзегаланы отлап, дүв-дагын эдипдирлер — дийип, деми-демине етмән хашлады.

Бикәниң йүрегине ел долуп, башы айланып гитди. Ол улы ёлдан совлуп, яп аралык билен Момалак байыңка тарап ылгады. Бике эсли ёлы геченсоң, Момалак байыңка гөнүләп бармак үчин, тораңңылыгың ичи билен гитди. Ол акгын-чукгунлыклар билен бүдрәп, аглап-эңрәп гидип барярды. Ол ене-де гарагөрнүм аралыгы гечсе Момалак байыңка етжекди. Эмма онуң өңүнден атлылар чыкды. Олар Шалтай үчин ава чыкыпдылар. Оларың бири Бикәни танады. Ол шу обаданды. Гапдалындакы:

— Дур! Дири әкидели! — дийип гыгырянча дөнүк Бикәни атды.

Гайратлы начар үч әдим ере барянча энтирәкләп, онсоң йыкылды. Ол тораңңы көвленен чукура агып дүшди. Атлылар гөтерилдилер. Чагажыклар доңана дөнүп, эжелериниң жеседине серетдилер.

...Мила Михайловна өзбашына бир ата мүнүп, солдатларын өңүне дүшүп, Бикәни гөзлейәрди. Олар

сейрек торанңылыгын гапдалындан гечиберенлеринде, Мила Михайловна атының башыны чекди.

— Бу ховалап, гагырышып учуп йөрен гаргалар нәмекә? — дийип диңширгенип, ёлдашларының йүзүне серетди.

— Ит-гуш гөрйәндир-дә. Затдан гайгысы ёк мес гаргаларда.

— Торанңының ичинде Бике нәмишлесин! Гаргалар пишик-шагал гөрсе шейдиберйәр. Эгленмәлин.

Мила Михайловна атының башыны торанңылыга тарап өвүрди. Бейлеки атлыларам онуң ызына дүшдүлер.

Бике ок деген бадына жан бермәнди. Ол демя согрулянча чагажыкларыны угруна гойбермән саклапды. Бике ягшы дүнйә билен хошлашансоң, чагажыклар энесинден акан гандан горкдулармы-нәмеми, онон бәш әдим ере ченли эмедекледилер. Соң йөржен-йөржен болуп йыкылып-сүршүп гитдилер. Сеслериниң барыны аглашып, ене-де ызларына гайтдылар. Гелип эжелерини гужакладылар. Чагажыкларың эндамжаны Бикәниң гырмызы ганына боялды. Олар даңа ченли эжелериниң гужагына гысылып хоркулдап ятдылар. Эжелерини оярҗак болуп аглашдылар. Даңа голай укладылар.

Душманлар тарапындан хеләк болан энәниң гужагында гана булашып ятан чагажыклары гөренде, Мила Михайловнанын-да, бейлекилерин-де башларындан хушы учды...

Укусызлыкдан, ачлыкдан халы гидип ятан чагажыклар элжагазларыны силкип гойберип, бири-бирине гыслышярдылар. Мила Михайловна ылгап барып, чагалары чукурдан гужаклап алып чыкарды. Сүйжи ука гиден чагажыкларың горкмакдан яна зәхреси ярылды. Олар гаржык сеслери билен шейле бир гыгырышдылар велин, дуранларың йүреклери эндирәп, өзлерини саклап билмедилер.

Шу пурсатда Папкин билен Берди ахмал ат салып гелди. Ол ягдайлары аныкландан соң, бу тайдакы дуранлары хем-де өзи билен гелен ёлдашларыны нызама дурзуп, Бикәниң хатырасына бир минут дымышдык ыглан этди. Соң дуранларың әхлисини сурата дүшүрди. Бикәни арасса чөпүң үстүнде узын ятырып, чагаларыны гапдалында отурдып ене бир гезек сурата дүшүрди. Соңра ол Мила Михайловна серединп:

— Дүйнден бәри жайланан адамларың хайсысының кисесине серетсең Лениниң сураты чыкяр диййәрлер. Халк бизиң тарапымызда — дийди.

Мила Михайловна башыны атып:

— Хава, Ленин гарайылгынлыларың калбына орнашыпдыр. Себәби Гара Ылгын обасының батыры Лениниң дөрежегини обадашларына айдып өтүпдир — дийди.

— Халк бу гурбан боланлары хич хачан унутмаз — дийип, Папкин наганлы элини асмана узатды.

Түпең сеси янланып гитди.

Гөреш довам эдйәрди.

ИКИНҖИ БӨЛҮМ

Губадагың төверегини хазан уран ялыды. Хованың йүзи чаңжарып дурды. Арлы ялы ковсарлаян шемалың ердәки тозаны ёкары гөтерйәнини-де, асманың тозаныны ашак индерйәнини-де билер ялы дәлди. Депәңден гуюлян тот-тозаның дердинден гөзүңи ачып болмаярды. Дишиң арасында чәге гыжырдаярды.

Гүйчли ел өйләне голай кипарлады.

Гам-гуссадан йүки етен гарайылгынлыларың йүзлеринден даш асылан ялыды. «Жаны янан таңрысына гаргар» эдип бирибары биадыллыкда айыплаярдылар. Бигүнә бенделериң нәхак ганына галанлара нәлет окаярдылар. Баликов ялы адалатлы, Мәммет орс ялы эдермен, Бике балчай ялы мәхрем адамлары йитирен губадаглыларың агызларындан от чабраярды...

Георгий Иванович Тепцов Юсубы Берди ахмалың элинден алды-да, багрына басды. Гөзүниң яшыны сүпүрип, төверегини галлап дуран мәхелләне йүзленди:

— Эзиз достлар, мәхрибан адамлар! Билшиңиз ялы, Мәммет орс-да, Баликов-да, Бике пахыр-да илиңгүнүң адамларыды. Олар халкың азатлыгы угрунда ширин жанларыны гурбан этдилер. Тәзе дурмуш, ягты гелжек угрунда соңкы дамжа ганларына ченли гөрешдилер. Биз ил-гүнүң багты угрунда башыны гоян гайдувсыз герчеклериң битирен хызматларыны унутмарыс. Ил ягшылыгы ятдан чыкарян дәлдир. Гахрыманлара хич хачан өлүм ёкдур. Олар бакы дирилдир. Баликовың, Мәммет орсуң, Бикәниң халкың

душманларына гаршы гахрыманчылыклы гөреши билин калбымызда мүдимилик сакланар. Биз хич хачан рухдан дүшмели дәлдирис. Ганхорлары, илин, гарып-гасарын душманларыны көки-дамары билен ёк этмелидирис. Элбетде, гөреш пидасыз болмаяр. Бизин тутан ёлумыз кын, йөне адалатлы ёлдур. Долы азатлык газанылянча, хер ким элинде барыны этмелидир. Ганхор ганымларын ай-гүнүниң батмагына аз вагт галды. Еңиш гүррүнсиз бизиңкидир. Йөне онуң үчин хеммәмиз бирлешип гөрешмели. Гөрйәрсиңиз, эййәм биз көп-көп ишлери дурмуша гечирдик. Бу гүн-эртеден хукуга эе болжагымыза шек ёкдур.— Тепцов Юсубын йүзүне серетди: — Юсуп жан! Сен хем атаң-энең ялы Ватана вепалы, илиң-гүнүң оды билен гиришп, күли билен чыкян огулларың бири болуп етиш. Берди ага, сен Юсубы өз оглуң ялы сакла, ата-энесиниң рухы рахат болар ялы, ил-гүн сенден разы болар ялы сакла! Ил халар йигит болуп етишмегине көмек эт. Улалансоң ата-энесиниң башлан ёлуны довам этдирер ялы тербиеле — дийип, Берди ахмала гайталап-гайталап табшырды. Соң Юсубы Берди ахмалын гужагына берди.

Берди ахмал гөзяшыны саклап билмән, гам-гуссаның астында егшерип дурды. Онуң хәзирки болуп дуршуны гөрениң йүреги дашам болса эрежекди. Обадашлары думлы-душдан дуйгудашлык билдирип, оңа гөвүнлик бердилер. Эмма Берди ахмалың йүреги бу вагт хич бир затдан теселли тапмаярды, хич бир гудрат онуң хәзирки дердини эгсип билжек дәлди.

Баликовың, Мәммет орсуң, Бике балчайың табытлары гөтериленсоң, мәреке еринден гозганды. Аркадаг ялы адамларыны иң соңкы ёлуна уградан гарайылгынлылар яс тутуп, ызына гайтдылар. Олар сап-сап болуп, гөзяшларыны саклап билмән матам тутуп гелйәрдилер. Гарайылгынлылар үчин бу гүн иң гынанчлы гүнлериң бириди.

Берди ахмал:

— «Атасыз оглан етим, энесиз оглан есир» дийипдирлер. Вах, индя бу нересседе оларың икиси-де ёг-а. Хей, нәлет синең, вепасыз дүнйә! Эй, таңры! Гарайылгынын бересинде арын көйүпмиди? Оларда нәме кастың барды? Сен нәме үчин хемише эжизе ганым болаң? Илиң аглан еринде аглап, гүлен еринде гүлен небир адамларын ганына галан харамзадалары сениң гөзүң гөрмейәрми? Алланыңам гөзи еңиҗёлук эжиз бичәреде — дийип хамсыгарды.

Әр-аялың икисем ере бакып отырды. Өй тукатды. Олар Юсубың йүзүне середип: «Эй, таңрым, бу нәхенеч зулум, бу невенси апат? Илиң өңүнде нәме гүнәмиз барды? «Ир гүлмедик гич гүлмез, гич гүлмедик хич гүлмез» диенлери шудур-да» дийип, налыш эдйәрдилер. Шонда оларың икиси-де пагыш-пара эрейәрди, йүрекдәки арман гөзяша, ага өврүлип гидйәрди.

Ахыры Берди ахмал мердемсиленди. «Булар ата-баба идили гүн гөрмәндирлер. Элбетде, такдырдыр-да. Маңлайларына языланы шейледир-дә. Херне бу ватларын соңы хайыр болсун-да» дийип, Юсубы аялының элине берди. Аялы-да Бикәни ятлап, чун пикире батып отырды. Ол ювашлык билен Берди ахмала серетди:

— Какасы! Нәтсемкәм? Гөвсүмде-де ужыплы зат ёк. Ики чаганы эклап билермикәх? Болмаса, гызыма сыгрың сүйдүни биширип берибириң-дә.

— Кейваны, гайрат эт. Бизин башымыза хемише бейле ишлер дүшүп дурмаз. Хер эт-хесип эт, шу оглаНы хорукдырман саклажак бол. Гызына сыгрың сүйдүни бер. Наның овунтыгыны сүйде эзип ичир. Сүйтли аш биширип нахарла. Гараз, бир алажыны этмели-дә. Говусыны өзүң билйәрсиң. Овал-а би өз егенимиз. Башга бири болса-да шейтмели. Етиме эден ягшылыгың хайыр-согабы задың чени болмаз. «Икн аяклы ики гүнде». Хә дийман, адам болар гидер. Өз чагамыз экени-дә! Пахырлар бизден разы болсунлар. Онсоңам «Солтан сүңңүни хорламаз» дийипдирлер. Инди мунуң бизден якын хоссары-да ёк, хованДары-да.

Берди ахмалың аялы агыр гусса чыдап билмән, келлесини тутуп гапдала гышарды. Бираз вагтдан соң, өзүни растлап дикелди. Юсубы багрына басып, эмдирмәге башлады. Чагажык бирнеме йүрексе эдиненсоң меймирәп ука гитди. Ол йүзүне даман гөзяша тисгинип оянжак ялы этди-де, ене рахатланды.

Берди ахмалың өйүнде агыр дымышма хөкүм сүрйәрди. Өй эелерини гайгы-гам гаплап, депелерине дегирмен дашы гойлан ялыды. Шейлеликде арадан ики сагат говрак вагт гечди. Ики гөз-де бир яш болуп,

Нуржемал гапыдан гирди. Онуң зарын сесине, өйүң ичиндәки ызлашыга Юсуп-да ялпа гөзүни ачды. Илки әм-сәм болуп ятды. Соң Нуржемалы эжесине меңзетдими-нәтдими, оңа элини серип, йылжыраклады. Нуржемал Юсубы гарбап алды-да, багрына басып, янакларындан тайлы гезек өпди. Хайран галаймалы, чаганың йүзи ачылып башлады. Берди ахмалың аялы «Нәдеркә?» дийип, Юсубы Нуржемалың элинден алжак болды. Чага Нуржемалың гужагына гысылып, онуң дөшүне маңлайыны ойкады. Соң гаңрылып, Берди ахмалың аялына середди. Отуранлар муңа хайран галдылар.

Нуржемалың отурышы ынжалыксызды. Онуң герлен гашлары, бир нокада дикилен гөречлери пикир келебини ызарлаяндыгындан хабар берйәрди. Ол ягдайыны гизлежек болуп, чагажыга гүйменйәрди. Шонда-да агыр ойларың ондан эл чекмейәндиги билдирип дурды. Ахыры ол улудан дем алды. Сәхел салым гымылдысыз отурды. Соңра чай овуртлады. Ахыры белли карара гелип, гөвнүндәкини орта атды.

— «Айрана гелен күйзесини яшырмаз» дийипдирлер. Мен-ә сизиң яныңыза юмушлыжа гелдим.

Әр-аялың икиси ики ерден:

— Айдыбер, Нуржемал, биз сениң хызматыңа хемише тайяр. Сен бизиң өз адамымыз ахыры — дийишдилер.

Нуржемал бирден гөзүне яш айлады:

— Доганларым, мениң инди барада гапым, батара көлүм ёк. Деряның өңүнде-де, аркасында-да йүз тутуп барар ялы хич кимим галмады. Гардаш-доганың, илен-чаланың зары болдум мен. Бу яшдан соң әрин миннетини чекмегем агыр дегжек. Әрли-өйли, бала-чагалы болжак болсам, мунча гөргүлере сезевар болмаздым. Гараз, маңлайыма языландыр-да! Шонуң үчин, кын гөрмесеңиз, гапдалыңызда пеналайсам. Гош-голамымы гетирсем, еке башыма ээ болайсаңыз, менем бир ээли ите меңзесем!

Нуржемал шунча мертлик этсе-де, дамагы долды, гемре баглан гуссасы дүвме-дүвме яш болуп пайрады. Ол инди гөзяшыны гизлежегем болмады.

Начарың болшуна өй эелериниң йүреклери авады. Әр-аял икиси ерли-ерден:

— Боляр, Нуржемал, гөзүмиз-гашымыз йүк бол-

са-да, сени йүк гөрмерис — дийип, ачык гөвүнлери билен айтдылар.

— Кын гөрмесеңиз, маңа шу гапдалыңыздакы кепбәни бошадып берәйиң.

Берди ахмал ардынды:

— Вей, бейдип нәме? «Баш ики болман, мал ики болмаз» дийипдирлер. Яңы айтдыг-а! Сен бизиң өз адамымыз ахыры. Көпчүлик болуп яшасаң, оңа етеси нәме бар? Аркайын бол, гара башың үчин газан атартмарыс. Бизиң ийип-иченимиз билен оңсаң, өйүмизиң төри сениңки.

Берди ахмалың аялы яшмагыны чекип:

— Хава-ла, гыз. Билеже болубирис — дийди.

Нуржемал бөврүни динләбрәк:

— «Ил-иле сыгса-да, өй-өе сыгмаз» дийипдирлер. Иң говусы, мен сизиң гапдалыңызда болуберейин. «Екелик худая ягшы» дийселерем, бир өзүм болсам дердим еңлежек ялы.

Берди ахмал хас мердемсиленди:

— Ёк, Нуржемал, бейтмерис. Гүррүңсиз биле боларыс. Икини чекен үчини-де чекер. Биз гелип, өз башыңа түссе чыкарсаң, ил нәме диер? Болар-болмазың гыжалатыны эшитмәли. Йөне яңкы шакыр-шукурлы, паты-путулы меселәң бирхилрәк болаймаса.

— Эй-й-й-й, Берди жан, мени якмасаң-а. Шакыр-шукур болуп идили зат галдымы?! Харам задың берекети болмаз экени. Ожагы гөмлен көр алаканың малы-дүнйәсиниң әхлиси ите-гуша шам болды. Мениң эден хайрым, оңайыны тапанымдан хөкүмете, иле-гүне бир бөлегини етирдим. Инди, «Ынха, шу бар!» дийип, эл билен тутуп, иле гөркезер ялы зад-а ёк.

— Нуржемал, хер нәме дийсеңем, «Ил агзыны йыгып болмаз, челек агзыны богуп» диенлери. Ким билйәр, «Берди ахмал ишаның мүлкүне ээ болды огурыберди» дийип, тапсалар шов-шовы. Маңа өрән гаты дегер. Мен геп-гүррүңе дөзүмсиздирин.

— Ондан аркайын болуң! Мен шу гапыдан гирип-чыкып йөрсем, ил саңа шылтак йөңкәп билмез. Онсоңам адамларам инди хер гепе ынанып йөреноклар. О таралдан ясы яның ерде болсун. Ене бир айтжак задым... Эгер... Яман гөрмесеңиз, Юсуп жаны-да өз элимде саклап кемала гетирсем диййән!

Нуржемалың соңкы сөзлери Берди ахмалың-да, аялының-да йүзүне тал чыбык болуп дегди. Оларың йүзи үйтгәп гитди. Берди ахмал аялының йүзүне гарап, ювашжа ардынды. Себәби оларың йүреклерине шейле-де бир хыял галып болупды. Бу өе энтек огул бәбегиң дырнагы душманды. Хер ничигем болса, Нуржемалың йүзүне хич зат айдып билмедилер. Ара агыр дымышлык дүшди. Герек сөз тапылмады.

Берди ахмал ардынып:

— Хеммәмиз бир өйде болсак, Юсубы ким сакланда нәме? Ытгысатман улалтсак боля-да — дийип, ашак бакды.

— Вах, хава-да. Ягшылардан галан теперрик, ынжытман кемала гетирмели. Онуң гараматы хеммәмизе ден дүшйәр — дийип, Берди ахмалың аялы-да горжанды. Ол шунча сыпайычылык этсе-де, калбына аралашан ховсаланы гизләп билмеди.

— Вах, мен бу огланы сизден алып, нирә экидейин?! Огул-да сизинки, өзүм-де! Шу гүнден башлап, менем шу өйүң бири. Бу гүне ченли гөрен гүнүм болмады. Инди берин багтымыз ачылып, бужагаз огланың эйгилигини гөрәедик-дә — дийип, Нуржемал Юсубың йүзүне серетди.

Гүррүң ене гүмүртиклешди. Бу болуш әр-аялың аладасыны артдырды. Олар бири-бириниң йүзүне середишдилер. Ахырында Берди ахмал өз пикирини орта атды.

— Нуржемал, билшиң ялы, бизем нәме огул бәбегиң дырнагының зары. Бар мыдарымыз екеже гыз. Әлбетде, аллаваң халаныдыр-да. Илки чагамыз дурмады дийсек, соң хелеем бир кесел тапынып, әсли вагт өнелгесиз гезди. Ахыры шужагаз гырнагымыз болды. Мундан бейлесини-де алла оңарсын.

— Болар, эншалла, болман нәме?! Нәумыт болмалы дәл. Гыз болан ерде огул-да болар. Башыңыз дик болмагыны диләң.

Чага мәхрине зар Нуржемал Юсубы сыпап-сермәп, өлүп-өчүп өпйәрди. «Көшежикдир өзи, уллаканжыр өзи! Ханы гулүш-гүлүш эт» дийип, хамраклык эдйәрди. Оны элинден дүшүреси геленокды. Юсуп Нуржемала тапылгысыз шатлык, чөкгүн гөвнүне теселли, гамлы гөзлерине нур болды.

Ара салым дүшди. Йүреклериң гам-гуссасы кемелип башлады. Берди ахмал билен аялы-да өйүң хиңсырдысы билен гүмрады. Агзыбирлик бир говы зат. Берди ахмал дийилйән адам сулхы алшып өйленени үчин аялы билен өз өмрүнде сене-мене эдишен киши дәлдя. Шейлеликде, Нуржемал-да бу өйүң өз адамына өврүлип гитди. «Кыямат гүни гоңшудан» дийлиши ялы, гоңшулары-да олара хемаят берйәрдилер, говы сөзлер билен гөвүнлерини гөтерйәрдилер, элден гелен кәмеклерини гайгырмаярдылар. Юсубы болса обаның яш-юш гелинлери элден-эле алып гөтерйәрдилер, кәбири ажыган вагтында хамраклык эдип эмдирйәрдем. Махласы, ил-гүн Юсубың етимлигини билдиренокды.

...Бетбагтчылык онуң үстүни бирден басды, яш дикелен герден ашак салланды. Чыбык атыны чапып йөрен Юсуба гуванып ялдыраян гөзлере хасрат инди. Берди аганың аялы чага үстүнден ёгалды. Бу болан ягдая Берди ахмал-да, Нуржемал-да бир өлүп билмеди. Өзлерини отдан алып сува урдулар. Йөне бу йүрек дилижи вакаңы бойон алмалыды. Барындан бетерем Берди ахмал билен аялы икисиниң нәче вагтлап гарашян огул бәбежиги ызында чырлап галды. Берди ахмалың аялына «ал» дийилйән кесел ёлугыпдыр дийдилер. Ол ганың көп гитмегинден хеләк болды.

Эне сүйдүни датмадык чага даң атынча чырлап чыкярды. Өйдәкилериң-де кирпикли гөзлерини юмдурмаярды. Бу ягдай инди бирнәче гүнден бәри довам эдйәрди. Аладаның улусы Нуржемалың башындады. Ол чагажыгы диндиржек болуп, азар яманыны гөрйәрди. Гижелерине гоңшулары бибижалык эден вагтлары-да аз болманды. Хер ничигем болса, чылшырымлы дурмушың газаплы гүнлерини башындан гечирен Нуржемал әжизлемеди, гаргынмады. Билини бек гушады. Өйүң әхли кешигини өз бойнуна алды. Ичериниң ишине етишжек болуп, эне мәхрини гөрмедик, эне сүйдүни эммедик чаганы аглатмажак болуп дынман ылгады. Онуң гөвнүне чаганың аглаяныны эшидйән гоңшулары «Нуржемалда чага мәхир ёг-ов! Егса-да өз энеси ялы боласы ёк-ла» дийип, гүррүң эдәйжек ялыды. Берди аганың гоңшы-голамлары бу башына иш дүшен машгала хемаят эдйәрдилер. Ир диймән, гич диймән хабар алып дурярдылар. Өй ишини эдишдилер, бәбеги гөтеришдилер. Хасрата чү-

меллере гөвүнлик бердилер, олары екесиретмедилер, хорукдырмадылар. Дили сүйжи, инелгәни-чыкалганы говы билйән, көпи гөрен Нуржемал дайза-да илиң гадыр-гымматыны билйән адамды. Илиң эден ягшылыгыны ызына гайтармага чалышярды. Шу арада Нуржемал дайзанын-да көнеден галан йүрек кесели гозгады. Дерт оны дүшеге баглады.

Берди ага-да өйи ташлап узага гидип билмейәрди. Өйүң овнук-ушак иши-де Берди аганың башына дүшүпди. Елбашчылар онуң билен аркалашярдылар, гарашык эдйәрдилер. Бу ягдай узага чекди. Нуржемал дайза вагты билен аяк үстүне галмады. Яшулының овурды чекилди, гөзлери ичине чөкди. Йөне ол дишини гысып чыдаярды.

...Берди аганың аялының өленине эсли вагт гечди. «Орта ёлда атың өлмесин, орта яшда аялың» дийлиши ялы, өмрүниң алтынжы онуны эрңеклэп барян яшулыны аялының өлмеги, өйүндәки кеселчилик алжыратды. Хемише мейдан ишлери билен мешгулланып йөрен Берди ага өйүң овнук-ушак ишлери артыкмачды. Йөне ол хеммесине өвренишди. «Адам башы дашдан гаты» дийлени-дә. Нуржемал дайзанын-да хәзирки ятышы оңлы дәлди. Башыны яссыкдан галдыранокды. Етим чагажык хем ызыны үзмән чырлаярды. Ыкбал яшулыны эҗизлетжек болян ялыды. Йөне велин, хер ничигем болса, Берди ага хыллаллы дурмуш билен бадак салышярды.

Берди ага аялы барка, диңе бир баг-бакжасы, пил-кәтмени билен гүмра болуп йөрен дөврүнде өйүнде эдер-этмез ялы бейле бир түкениксиз иш бардырам өйденокды. Хачан-да өйүң хысырдысы өз башына дүшенсоң, өйи-өй эдйәниң кимдигини билип галды. Берди ага даңдан туруп хер нәче гайратам эдйәрди велин, өйүң овнук-ушак ишини түкедип аңырсына чыкып биленокды. Бирисини битирсе, бейлекиси галярды. Онсоңам эркек адамың эли аялларынкы ялы овнук-ушак ишлере ончаклы гелшибем дуранокды. Өйде аял элиниң деген ери ап-айры болуп дур ахыры. Керсени алжак болса, яг голчаны агдаряр, голчаны дикелтжек болуп күйзәни дөкйәр. Сыркава я-да чырлап ятан чага серетсе, нахара дуз атмагы ятдан чыкаряр. Сыгыр сагылман, гөлеси билен эмшип йөр. Ынха, дуран бир булам-буҗарлык, түкениксиз хысырдыы. Гоншы-голама-да ызыны үзмән юмуш буйруп боланок. Олар хем хемише буларын үстүни алып дуруп биленок. Хер кимиң иш-аладасы етик. Нуржемал дайзанын болса хенизем яссыкдан башы галанокды. Чагалары гүймәбем узак отурып билмейәрди, деррев яныны ере берйәрди.

Берди ага багына серетмәге гитсе, өйүң ичи бүтинлей чалам-чаш болуп галярды. Өң хер хили кынчылык гөрсе-де овнук хысырда үстүни басдырмадык гожа гүн гелдикче өзүни йитирип барярды. Соңабака кепбесиниң агзындан гаранда ини тикенеклейәрди. Нуржемал-да өз-өзүнден утанярды, кәмахал туруп оңа-муңа урунярды велин, эртеси галыбам билмейәрди.

Берди ага: «Өңем бир гөргүли «Аялымы өлдүрен шу овнук-ушак өй иши экени» диенмиш. Писинт этмездим велин, асла ол гаты билип айдан экени шоны... Белки, мениң аялымың-да ажалына себәп болан чаламыдар кепбәниң овнук-ушак ишидир. Гөврели халына, бай, ылгабилипди, пахыр! Шунча яшасам-да, бир өйүң кешигини чекип йөрсем-де, хениз шуңа акыл етирип билмән экеним. Ягшының гадыры өзи бар вагтында билинмейәр экени. Хелей-хелейдир-дә дийип, кәте о бичәрәниң кежине-де гайдардым. Ол затлар бидереклик экени. Пахырың кәте-кәте «Етишип билемок» дийип, зейренмеси барды-ла! Үнсем бермездим. Бенде бүтин өмрүни от-элек болуп, иң соңунда-да арманлы гитди. Хай, инди гич-дә... Болжак иш болансоң, мүң пушмандан не пейда. «Соңкы түйкүлик сакгал эзмез» дийипдирлер. Гараз, бөврүме-хә санжы болды, разы болар-да бенде! Бизиң ата-баба догуп-дөрейшимиз шейле-дә! Вах, пахыр...» дийип, ичини гепледйәрди-де бөврүни динлейәрди. Кәте-кәте болса, гечмишини ятлап «Ол гүнлер гечди, бу гүнлерем гечер...» дийип, өз-өзүне гөвүнлик берйәрди. Шонда онуң гөврүми гинән ялы болярды. «Худая шүкүр, шол айдылян затларың бир чети-хә гелип уграды».

Берди ага соңкы йылларда тутуш күрен обаның баштутаны болды. Илатың тоюнда-да, ясында-да дик дуруп хызмат этди. Етмезини етирди, мәрекесини абрайлап совмагың аладасыны этди. Берди ага ил адамсы, мәрекечил киши болуп етишди. Оңа Момаҗак байың горкунжына гоян «ахмал» диен лакамы-

-ла гүн-гүнден йитип барярды. Оны янди Берди багбан дийип хорматлаярдылар. Айтмакларына гөрә, Берди аганың какасы-да багбанчылыкда якасыны тамадан дайхан болупдыр. Онуң багларының тарыпы узаклара яйрапдыр. Ол гелепе-гечене өз етишдирен багларының мивесинден хөдүрләр экени. Берди ага-да ата кесбини халалламагың ёлуна ыкжам дүшен адам. Онуң гөзүни ачып гөрени экин экмек, чил чекмек, дайханчылык этмек ахыры. Ол бага гиренде дүнйәни унударды, баг онуң йүрегине теселли берйәрди. Берди аганың багбанчылыгы ил ичинде адыгып башлады. Онуң «ахмал» лакамыны унудып, адыны «Берди багбан» дийип тутуп башладылар. Ол бир ерде багбан бардыгыны эшитсе, янына гидйәрди, сорашдырярды, тәзе нахал гетирйәрди, оны-муны өвренип гайдярды. Онуң гапдалына обадан хем хөвесеклер тапылып башлады. Хошниетли гоҗа «Баг өсдүрҗек» диенлери улы хөвес билен голдаярды. Берди аганың багчылыгың ичинде гыдырданмаян вагты ёкды. Я от-чөпүни айрышдырып йөрендир, я гуран шахалары кесип, баглары тимарлап йөрендир. Узын сакгалы дөшүни япып дуран гоҗаның нурана йүзи мыдама дерҗигип, гызыл чапада чалым эдер дурарды. Гысга вагтда Берди аганың аладасы билен колхозда дүрли нахаллар өсдүрилип етишдирилйән нахалхана дөредилди. Ол ерде йылын-йылына мүнлерче дүйп нахал кемала гетирилйәрди. Олардан герек адамлар сатын алярдылар. Бу болса колхозың гирдеҗисини артдырярды. Районың чәклеринден башга ерден гелибем Берди ағадан мивели агачларың нахалларыны экидйәнлер аз дәлди. Бу затлар Берди ахмалың чөкгүн гөвнүни гөтерйәрди. Ол яданыны-ялтананыны билмейәрди. Эли сыпындыгы багың ичине барярды. Баг онуң еке-тәк шатлык чешмесине өврүлипди.

Берди ага өз халал зәхмети билен кемала гетирен мивелериниң хөзирини гөрйән адамларың хилинденди. Онуң пәк зәхмети, гылыгы-хәсиети, тутян максады обадашларына гөрелдеди. Багбан машгалам арадан чыкды, өйүмиң ичи-де кеселчилик дийип, бойнуны саллап теркидүнйә болуп ятыбермеди. Ол адамың дердини еңледйән задың дине ишдигине, ятып я-да зейренип дердиңи эгсип болмаяндыгына дүшүнйәр.

Дегмез элини дегрип, колхоза гидйәрди. Бирсалым ишләп өйүнден хабар тутмага гайдярды.

Колхозың дөрт участогының херсиниң айратын багы барды. Олара алысдан середенинде, гөйә диерсиң, бир бүтеви гара баглык ялы болуп гөрүнйәрди. Баг ере гара булут чөкен дейин гүберчекләп, бурум-бурум болуп дурды. Гөз сайгарар ялы аралыга етениңден соң, оларың аралары бөлүнип айыл-сайыл болярды. Колхозың дөрт участогындакы багың дөрдүси-де Берди аганың гайраты, ёлбашчылыгы, аладасы билен кемала гетирилипди. Берди ага соңкы йылларда эли сыпынса яшаҗык нахаллары идетмек билен мешгулланды.

Гоҗа багбан бу гүнем пилини эгнине атып, узын-узын әдимләп колхозың яш багына тарап барярды. Гоҗа уч-гыраксыз багың гүндогар этегинден гирди. Ол шол гелшине яңы мивеләп башлан багларың кыбла тарапына гечди. Гечен йылың гүйз айларында экилен алма, армыт, шетдалы, эрик нахалларыны бирлай гөзден гечирди. Сув алмак үчин бир бөведи бекледи, бейлекисини ачды. Соң сувоты чыкан яп-салмалары арчашдырып башлады. Бирсалым ишләнсоң, пилини ере санчды-да ашак отурып, демини дүрседи. Гөзүни бир нокада дикип, чуңңур пикире гиденини дуйман галды. Бирден Берди ага аяк сесини эшидип тисгинип гитди. Төверегине гаранҗакласа, Юсуп чыбшылдап етип гелйәр. Юсуп геле-гелмәне «Дайы, менем ишләейин» дийип, пиле япышды. Юсуп чиле санҗылгы дуран пили алды. Пил оңа жуда улуды. Багбан оңа өзүне лайык пил ясамагы йүрегине дүвди. Юсуп эдил улы адам ялы ишлемәге чалышярды. Онуң кешбинде чынлакайлык барды. Берди ага егениниң дер сачып ишлейшине монча болды. Гуванмак гуванды. Шол гуванч хем онуң йүрегини гозгап гойберди, онуң гөзлерине яш айланды.

Эдил шу пурсатда багларың япракларыны ыгшылдадып башлан тәмиз шемал багбаның йүзүни беян эдип болмаҗак мылайымлык билен бир энайы сыпады. Хоштап шемал яшулының рухуны гөтерди. Ягты җаханың якымлыдыгыны дийсен-е! Егениниң гыдырданып йөрши, калбындакы гуванч, сергин хова Берди аганың беденине гурбат берен ялы болды. Гөвни галкынды. Эден ишлери гөзүне аз гөрүнди. Ол: «Экмәге

ер-ә нәче дийсең бар. Өзем кесеви санчсаң-да гөгерҗек. Дызымын гүйч-кувваты гачманка, ене бир мивели баг экип етишдирсем» дийип гөвүн йүвүртди.

Ойланып отурышына, бирден Берди аганың гөзи мытгал көйнегиниң еңине дүшди. Гожа багбаның еңлери кирлемекден яңа эдил чалгы сачагы ялы болупды. Гожаның муңа гыйылмакдан яңа гөзлериниң өңи губарлап гитди. Вепадар аялы билен үммүлдешип гечирен өмри кино лентасы дек гөзүниң өңүнден гечди. Ол пахыр дири гезип йөрен болса, Берди аганы кир-кимир басармыды?

Э-э-х, дурмуш!

Юсубың «Дайы, инди хайсы ерден чилләп башлайын?» диен сорагы гожаны агыр ойларының гирдабындан чыкарды. Гожа аграслык билен башыны галдырып «Шо ерден» дийип, бармагыны чоммалдып гөркезди-де, бейлесине гарады. Ол улудан демини алып, алысլара назарыны дикди. Өй-ичериниң кешигинден эзъет чекйәндигини хәзир онуң йүзүнден-де окап дурмалыды. Гожа бөврүни динләп: «Огулсыза дөвлет ёкдур, аялсыза эшрет» диенлери чын экени» дийип ойланды. Аякларының ысгыны гачан ялы болды. Чоммалып отуран еринден өзүни лампа ашак гойберди. Ол эсли вагт дүрли ойлар билен ичини гепледип отурды.

...Берди ага обаның озалдан гелйән дәп-дессурына гөрә, бир жанлы союп, обаның пыланкес дийилйән адамларыны чагырды. Олара гөвнүне дүвен пикрини барада сала салды. Оба яшулулары-да, Нуржемал-да онуң пикирини оңладылар.

Адамлар даргашып гиденсоңлар Берди ага билен Нуржемал икичәк галды. Берди ага богазыны арчады-да:

— Нуржемал, бу өйүң сынасы битин начарлы болмагына менем гаршы дәл. Йөне велин, өңкүже гүнүмизденем айрылып отурыберермикәк өйдүп ховатырланян. Ызы тиркекчесиз-ә бизе тапдырмаз. Чагалы аял алсак-да бужагазлар оңушмаса, онсоң ничик бор? Икимиз-ә хер эдерис-хесип эдерис, гүнүмизи гөрерис — дийип ашак бакды.

— Берди дайы, сен ол затларың гайгысыны этме. Яман боланда түнегими башгаларың. Чагаларың үчүсиниң-де азарыны етирмен.

— Түнек башгаламалы болансоң болдугы дәл-дә:

— Нәтҗек эйсем?! Мениң болуп отурышым-а гөрүп дурсуң. Яшым бир чене барды. Өзүмем бир ярты диен ялы. Яным ерден галанок. Гөзүм яссыкда. Доктордан дүйнки гетирип берен дерманыны ийип башлалым бәри яман дәл. Ёгсам, бу гүне ченли чагалары-да эйгерип билмедим. Ким билйәр? Бирден атыз-чилде демим гысып йыкылып галсам, чагалар мунданам бетер болар. Мен-ә көр болайын, ийжек унумы ийдим диен ялы. Онсоң саңа-ха бетерем кын дүшер. Гүйжүң-кувватың барка, абрайлы начар габат гелсе «ёк» дийме. Акыллы-башлы машгала саташсаң өйүң-өе меңзәр, илиң-иле. Бужагазлары кемала гетирип, ил хатарына гошянчаң, гөр, хәли нәче азап-гөрги бардыр.

Берди ага дымды-да гайдып геплемеди. Голайдакы обаларың биринде дул отуран аялың бардыгы онуң гулагына илип йөрди. Ол узаклашдырман шол аяла өйленди. Ол аяла өңден етиклер: «Берди багбан бир полады юмшак, илхалар, абрайлы адамды велин, ямана саташаймадык болса-да биридир. Бу иши дүйдурман эдәйди. Ёгсам-а болуш-гелшини айтсак диңләрдем. Бу аялың башдашы-да яныып-бишип, ииирдиниң ичине салып дүнйәден гечди. Ол пахырың хер душана: «Әшәниң дашы или яндырар, ичи мени яндырар» дийип, ган аглап зейренмеси барды. Ай, инди нәме, болҗак болуп, боясы сиңенсоң, артык гүррүңиң нәмә гереги бар. «Дул гөзи билен хатын алма» дийлени-дә» диййәрдилер. Кәбирлери болса: «Әшәниң ызында үч-дөрт саны чагасы-да бар. Берди аганың огланлары билен оңшайсалар ягшыдыр. Әше-хә чагаларына бир зат дийилсе, мыррыхы тутянлардан болмалы. Чагалары-да өзүнден бетер нерме-нәзик, эрәп-акып отуран ынжык болмалы» дийип, улудан демини алярдылар.

— Ай, бу вагтлар саллах адама бу геплери айдып болмаз-ов! Пахырың гөвнүне хемме зат гүлала-гүллүк болҗак ялыдыр.

— Хак айдяң, гөриплик эден ялы болар.

...Әше бирбада якына-яда хошгылав гөрүнди. Гөренлере «Берди аганың багты гелипдир. Адамлар Әшәниң гыбатыны эдип оңа төхмет атяр экенлер» дийдирди. Ол өйүң ичи билен-де, гоңшы-голамлар би-

дең-де алачалы яг ялы гатышып гитди. Чагажыклар-да бири-бири билен әбе-де-жүйже болшуп, гүлшүп-ойнашып гошулышып гитдилер. Өйүң агзыбир дурмушы бирсыдыргын гидйәрди. Бу ягдая Нуржемал дайза-да бегенип ики болуп билмән йөрди. Берди аганың йүзи дурланыпды.

Айлар айланып, йыллар гечйәрди. «Ики яклы ики гүнде» диенлери. Юсуп әййәм Ленин адындакы гөрелде мекдебиң алтынжы класында окаярды. Өзи-де хемише говы окаярды. Тертипли. Пикирли, уллакан гөзлери улы адамыныңкы ялыды.

Берди багбаның өзүнден хас яш аялы билен оңшуп гитмегине, эгинлериниң дикеленине обадашлары, гоңшы-голамлары йүреги билен бегенйәрдилер. Өйүң овнук-ушак нәсазлыкларыны багбан йүзе чыкарып йөрмейәрди, хич ерде зейренмейәрди.

Берди ага соңкы йылларда миве гетирйән агачлары сапмагы өвренип, шона өкделәп башлады. Ол бу ише хем хайран галярды, хем йүреги билен япышярды. Онуң иш-тежрибеси бәш-алты йылың довамында областың бир топар колхозларына яйрапды. Онуң ат-абрайы хас беленде гөтерилди. Өтен-гечен, ядан-сувсан онуң багына совулярды. Шонуң үчинем оны танаянларың, эйледе-бейледе ятлаянларың хетди-хасабы ёкды. Онуң өлүми хакындакы хабарам узаклара яйрады... Бу ажы хабара гынананларың арасында оны бир гезегем гөрмедиклер барды. Барыбир олар багбаның говы адамдыгыны билйәрдилер.

Ол хениз-хенизлер ишден галжага меңземейәрди. Догрусы, онуң яраман яссыкда ятаныны гөренем ёкды. Ол хич киме азарыны етирмәйин диййән ялы бирден гөзден учды гидиберди.

Болжак иш боланындан соң, гынанчдан пейда ёк. Ёгсам, онуң агысыны аглан көп болды. Ылайта-да Нуржемал: «Бу бетбагтчылыкларың хеммеси мениң багтымың гаралыгындан» дийип, сесинде барыны эдип багырярды. Бичәре гөзяш дөкүп йүрегини говзадярды, дердини эгисйәрди.

Багбаның үчүни, едисини, кыркыны совдулар. Онуң ызының хожалык ягдайы гоңшуларыныңкыдан пес дәлди. Машгаланың агзыбирлиги-де алланәмеди. Гелен-гидене сачак язылыш кадасы-да бирсыдыргын довам эдйәрди. Нуржемал гөргүли билини бек гушап, өе баш болуп агзыбирлиги сакламага чалышярды.

Шол гүнлериң биринде гөзлери чашы адам ялт-юлт эдип багбаның ишигинден этледи. Онуң йүзүнде дирилигиң, шатлык-гайгының нышаны ёга меңзейәрди. Онуң ил арасындакы йөргүнли адына Өде эгри диййәрдилер.

...Ол ата-энесиниң ялңыз перзендиди. Обада Өде ялы ләлик сакланан чага сейрекди. Атасы арадан чыкансоңам энеси хамраксырап Өдәниң элини совук сува урдурмазлыга, бир айданыны ики гайталатмазлыга чалышды. Оңа йүзүң үстүнде бурнуң бар диймеди.

Ораза айыды. Өде дең-душлары билен яремезан гезйәрди. Огланлар гапы-гапы айланып:

«...Яремез-а-а-а-н, яремез-а-а-а-н, яремез-а-а-а-н» дийип, хор болуп ызыны үзмән гыгырярдылар. Өде эгри болса, шол вагт баран өйлериниң товукларыны огурлаярды. Ол ала-хасырды болуп, кетекдәки товуклары эли билен серменекләп тапярды. Элине илениниң бойнуны согруп, габына дыкярды-да, сәхел вагт огланларың ызына дүшүп, өйлерине тарап жыпылярды.

Огурлан товукларыны эжесине гетирип берйәрди. Эжеси гоңшы-голамларына дуйдурман, огурлык товуклары үтүп, арассалап, оглы билен биширип иййәрди. Товукларың перлерини болса ожакда якярды. Гоңшы-голам биләймесин дийип, нахары хемише ил ятып, ит уклансоң биширйәрди. Энели-огул огурлык товуклардан гарынларыны дойруп ятярдылар. Шонда-да оларың нени йүзүне чыкмаярды. Пене соңабака Өдәниң бу хәсиети билинди. Дүшбүже огланлар онуң бет хәсиетини аңдылар. «Өде, сен эли эгрилик эдйәрсиң, бейле оглан бизиң арамыза сыгышмаз. Айдып-дийип саңа деп дүшүндирип болжак дәл. Гүмүңи чек, гайдыбам гараңы гөркезме» дийип, оны ит далан ялы эдип ковдулар. Өде эгри ичини хүмледип: «Сиз энтек нәмәни гөрйәрсиңиз, ховлукман бакалы. Маңа дегип говулык тапмарсыңыз. Сизиң бужагаз елиңизи басым ятырарын. Энчәңизи мал-халдан айрып, тувмаяк гоймасам Өде адымы ите дакарын. Гөвнүне дегжек адамыңызы тапан экениңиз» дийип, газаба мүнүп өйүне гайтды. Онуң гөзүне хем-

мелер йигренжи герүнйәрди. Илин залына гөрипляк эдйәрди. Бет нети онуң ичини йыртып барярды.

Өде эгри иле бетнам, дурнуксыз эжеси билен маслахат этди-де, бу обадан гарасыны сайлады. Горганчәдакы обаларың бириниң четинде орачасыны дикди. Өдәниң янына ене-де бирки саны обасына, илине сыгмадык гарасөймез гөчүп барды. Оларың гепи-сөзи алшып гитди.

Өде эгри бир ёла гоңшулары билен Мәтер обасында бир колхозчының тоюна барды. Олары обалыгың четиндәки бир өй мыхман алды. Өй эеси той мыхманларыны гиризмек, эллерини ювдурмак билен гүмра вагты Өде эгри оларың гөзүне чөп атып, айлан-чайлаң эден болды. Зерурыетлик билен чыкан болуп мал ятагың агзына барып, ичине гөз айлады. Ине, бир әпет ала өкүз күме шекилли мал ятагы сорап дур. Җуваз күнжарасындан доян ала өкүз дашардакы дел адама гыңралып гахар билен бурнуны мыщылатды. Гөзлерини мөлердип, чала бөгүрип, хайбат билен ер пешеледи. Муны гөрен Өде эгриниң аты чыкан ялы болды. Онуң эндамында юмшажык галпылды пейда болды. Ол сыр билдирмән, айлаң-чайлаң этди, шемаллады. Сонра зат билмедиксирәп, ёлдашларының арасына гелди. Чай ичип, гарынларыны доюрдылар, өй эесине таңрыялкасын айдып, гичден соң той жая багшы динлемәге гайтдылар.

Арадан ики гүн гечензен соң, Өде эгри йүзүни гаранка тутуп бет пыглының ызына дүшди. Гына салып, билинден асан гаратабыны дүзедишдирди. Гезүниң тейи билен төверегине середип, чаркандаклы ёла дүшди. Шол башынагай болуп гелшине аракы тоя гелен обасының бир четинден гирди. Өде эгри таныш өе гарагөрнүм галанда аяк чекип, төверек-дашына диңширгенди. Гиже ярымдан агыпды. Өйүң янына чала етип, укусыз ятан көпек илки ховайырак, соң жабжынып үйрүп башлады. Огурлыкда-жүмрүликде гачырым алан Өде эгри жайың арка тарапындан бармаклыгы макул билди. Өде эгри ятага голайлаберенде, ала көпек гуйругыны чала боглан сүбсе ялы эдип етип гелди. Өде эгри онуң пөвхелигини деррев анды. Илки ите «Акгуш, Акгуш» дийип, лак атып гөрди. Ит үйрмесини гоймады. Соң «Бөвсер, Бөвсер» дийди. Болмады. Өде эгри эглип дуршуна гырылжак

сеси билен «Акбай, Акбай» диенде ит бирден көшешди. Өде эгри «Акбай, Акбай» дийип, гайталап дуршуна гушагыны чөзди-де, гарыгсыз загарыны гарбап алып, ите бирки дөвүмини оклады. Ит гуйругыны булайлап, Өде эгрә дыкылып, яллаклап башлады. Иңди ит чалажа чынсап гуйругыны булап, дилини ялмандырярды. Лукмадан агзы тагам тапан ит соң Өде эгриниң ызына дүшди-де, мал ятага тарап лоңкулдап уграды.

Игиң ыгтыярыны элинден алан Өде эгри улы аладаның бириңден дынды. Өде эгри өкүзиң дуран жайының ишигине етиберенде, бир гара гөзи дүшди. Яңырылып йити-йити середип гөрсе, бири гышарып ятыр. Онуң йүреги жиглэп гитди. «Огры сырты говшак» дийлени. Өде эгри бирбада нәтжегини билмеди. Соң аз салым диңширгенип дурансоң, ятан гарадан сес-үйн чыкмаяндыгыны аныклады. Пишик басышыны эдип, ене бирки әдим әтди. Эглип-эглип середи. Демини алман диңширгенди. Догруданам, ятаның дем алшы эшидилмейәрди. Шонда-да гапа голай барыбермәге богны ысмады. Элинже авдан эл ювуп гайдыбермегем онуң башаржак зады дәлди. Нәдерини билмән, ики жахан оваррасы болуп дурка, Акбай барып ятан гараны ысгамага дурды. Өй эесиниң «Вәх!» дийип турарындан элхедер эден Өде эгри гетин-гөтин сүйшүп тамың бурчуна дуланды. Бу ерден өкже гөтермегиң алажыны гөзледи. Ала тозан турзуп, Акбай ызындан геленде онуң гулагы гапылып, дили тутулыпды. Ысгыны гачып ашак отурыпды. Итиң агзындакы доны гөрүбем, нәмәниң-нәмедигине дүшүнмән, эп-эсли салым сазанаклап дурды. Янкы ятаның адам дәл-де, сүйндүрилип гойлан доңдугыны билйәнчә, бир өлүп, бир дирелди. Шол вагт йүзүне середен адам онуң өлүдигини-диридигини сайгаржак дәлди. Биленсонам сүңңүни саклап, өзүни растлаянча эсли вагт герек болды. Дызына кувват гелйәнчә гарашды. Бирхаюкдан соң элиндәки демир таягы билен ишигиң зүлпесини товлап гопарды. Гапыны жыгылдатман ачды-да, ювашлык билен гирди. Ала өкүз ят адамың гиренини сызып, келлесини булайлап пышгырды. Голайына элтмежек болуп, бойнуны түңңердип гахарланды. Өде эгри хас голайлаберенсоң ики яна урнуп башлады. Өде эгри элиндәки

демир таягының чиш тарапыны өкүзиң гөзлерине дүртди. Шондан соң өкүз җанавар гөзүниң авусына чыдаман сырта басып, йүпүне зор салып уграды. Өде эгри өкүзиң йүпүни чөзди-де, өңүне салып сүрүп ишиге гетирди. Ишигиң агзына геленде, өкүзиң аягы ере дикилен ялы болайды. Хайван бу ерде бир шумлугың бардыгыны билйән ялы, гүйҗүни җемләп гөтинҗеклейәрди. Өде эгри ала өкүзи элиндәки ала таягы билен дүртүп гөрди, уруп гөрди, болмады. Өкүз өз эркине өңе әтлеҗек дәлди. Өде эгриниң муңа гахары гелди. Ол гушагындакы гара тап пычагы гынындан сограгада, ала өкүзиң сыркы будуның җылка еринден гөмди. Өкүз җан авусына чыдаман чала бөгүрди-де, гапыдан бөкүп чыкды.

Өде эгри ала өкүзиң ковгусыны етирип, дүңдерилип акып ятан ябың райышына элтди. Өкүзи сува салды-да, өзи-де сува гирип, өкүзиң йүпүнден хем гуйругындан тутуп, гүнбатарлыгына тарап йүзүп уграды. Акар ябың улы гүзерине барып, кыбла тарапа чыкды. Ала өкүзи мәш хем дары экилен ерлериң ичи билен идип уграды. Соң колхозың җөвенлигине гирди. Гүр җөвенлигиң ичи билен бирселлем йөрәнден соң, өкүз җанаварың ики аягыны даңды-да гарнына пычак уруп, ичегесини силкди. Өкүз узын-узын бөгүрип агып дүшди. Огры ала өкүзи хаял этмән пударлап, келле-дерисини, аягыны, гарныны, ич ашыны көне ябың райышына гөмди. Этини болса, өзүниң хымыр-сымыр эдишйән гассабына арзан бахадан сатды.

Дер сачылып газанылмадык пулуң берекеди болмаяр. Ер тутман дагап гидйәр. Өде эгри ала өкүзиң пулуны совуп гутарансоң, биркүч гүнләп бөврүни дыңләп гезди. Гүйз айлары болансоң, маллар эңңерә ковлупды. Ыссы ёк, совук ёк. Маллар гиҗелерине-де мейдандан йыгналмаярды. Өде эгри агшамара сыйыны гушагына гысдырып ёла чыкды. Онуң гөзлери эндигине гөрә ялт-юлт эдип дурды, додагыны ялаярды. Ол гүндизки беллән ерлери билен барды-да, отлук мейданда гәвүш гайтарып ятан семиз сыгры еринден галдырман, шахына йүп салды. Ызы билинмез ялы ёден ерлери билен өйүне гелди-де, сыгры ховлусына дыкды. Даң чала ышрап угранданам сыгры шакгалап башлады. Союп гутаран бадына гоңшуларына: «Эт алҗагыңыз бар болса, гелиң!» дийип хабар этди.

Аяклашмадан хер ким өз герек этини аларды. Этиң пулуны нагт төлейәнлерем, «Гысга базар гүни берерин», «Узак базар гүни хасаплашарыс» дийәнлерем барды. Өде эгри гара дере батып, эт өлчәп берип дурды. Элине илен пулы гарбап, хасыр-хусур җубүсине дыкярды. Шол аралыкда-да дуранлара ала гөзлерини айлап гойберйәрди. Адамлар Өде эгриниң огурлык эдйәндигини билйәрдилер. Эмма Өде эгри өзүне соңкы дөврүрде гассап дийдирмәге етишипди. Ол көпленч мал сатын алып, союп, обаны этли эдйәрди. Иле мөхүми битсе бесди. «Бу сыгры нәмә алдың, бу этиң бахасы нәден?» дийип сорамасалар, «Нирeден алдың?», «Кимден алдың?» дийилен совалы берйән ёкды. Онсонам ол огурлык малы өйүне гетирип сояр өйдүп пикир этмейәрдилер. Өде эгриден эт алмага гелен соңкы гоңшусы:

— Эт майлы? — дийип, алңасаклык билен ызына серетди.

Өде эгри:

— Душман баглы. Ханы айт, саңа нәче өлчемели? — дийип алңасады. Эт алмага гелен:

— Гүндогар тарапдан бир атлы билен ики саны эшекли гелйәр. Мен-ә шоларың гелшини халамадым. Ыз чалярлармы- нәмеми?! Болуп гелишлер-ә бирхили — дийип эте серетди. Эт алмага геленлер бирден өвелишдилер. Өде эгриниң элиндәки пычагы гачды. Эмма ол элиниң ягыны сүпүришдирип, тәзеден пычагы алды. Гассапчылыгыны довам этдирип, сыр билдирмезлиге чалышды. Эмма йүреге аралашан ховул она такат бермеди. Эт алмага геленлере йүзленип: «Азаҗык гарашың. Эҗемиң агшамдан бәри угры ёк. Шоны бир гөрүп гелейин» дийип, хасырдап даш чыкды. Ол деррев гүндогар тарапына серетди-де: «О-хов-в-в-в! Гелйәнлер-ә эдил әр хоҗаның өзүне меңзейәр» дийип ичини геплетди-де, күрсәп эҗесиниң болян отагына гирди. Гырылҗак сеси билен: «Эҗе! Деррев ёрганыңа гир-де сүйн. Келләнден ыраcаларам демиңи чыкарман ятавери. Элини-аягыңы-да гымылдатма. Гөзүңем ачма» дийип, ишикден атылып чыкды. Огрының сөзүне энеси дүшүнди. «Боляр» диен маныда баш атды.

Өде эгри эт сатып отуран ерине гелип: «Адамлар! Багтым ятды. Еке башым гара юртда гаралып гал-

ны. Эжем пахыр әййәм жан таглым эдипдир. Разылашыбам билмедим. Гөзүни ачып гидипдир, гөргүли — дийип, элини йүзүне тутды. Соң: «Кәбәм эжем жан-ей» дийип багырып, жайын өңүне чыкды. Эт алмага геленлерем сес эдип, онуң ызына дүшүп уградылар. Гоңшы-голамлар-да дуран-дуран ерлеринден Өде эгриникә тарап ылгашып гайтдылар. Сыгыр ээси бу ягдая аңк-танк болуп, гапдалындакы ызча йүзленди:

— Бир бенденин-ә саналгысы долды. Бу сес эйгилигиң сеси дәл. Хассамыдыка, гөргүли?! Алла сакласын. Ызымыза гайдалың. Гиден бир гарры сыгыр болсун. Пата ере сыгыр ызлап бармак уят болар.

Олар улы ызлашык болуп дуран өйүн голайында узак эгленмән ызларына гайтдылар.

Бирденем обанын орал аялларынын бири кемпирин ятан жайындан ылгап чыкды-да:

— Хи-ви, Өде, саңа не дөв чалды?! Тур ериңден, гөтер башыны. Гоюң сесинизи. О пахырың деми гелип-гидип дурка, орлашманыз нәме?! Чыкмадык жанда умыт бар. «Ятан өлмез, етен өлер» дийипдирлер. Ине, гөрерсиңиз, бу кемпир энтек узак яшар — дийип йылгырды.

Өде эгри гөзлерине чалан түйкүликлерини сүпүришдирип, ылгап ичери гирди-де, эжесини гужаклады:

— Менин багтыма энтежик бир өлмәвери, эже жан! Хей болмаса, өйленип, гөзли-башлы боланымы гөрмек несип эдәеди-дә.

Эжеси сесини сандырадып, сөзүни сүйкдүрди. Халымсырады:

— Дүйнден бәри ятып-ятып, башымы диклэп, ерден галанымам шолды. Башым айланып, агып дүшдүм. Илки башым «гүв-в-в-в» этди. Сон гулагыма инчежик сес гелди. Соң ол-да йитди. Шондан соңам вады билемок, эссим айылып, чашып галыпдырын — дийип, ики эгниинден демини алан болуп хыкгылдады.

Өде эгри сыгрын этинден, келлебашаягындан биширип, төверегине садака берен болды. Адамлара сатан этлеринин пулларыны жемләп, он-йигрими гүн шагал меслигини этди.

— Эже, хол гүн-ә тас иле метги болупдык. «Гачанам худай диер, кованам» дийлени. Херна худай диен еримиз бар экени.

— Хей, жан балам, хәли сен эжен оюнларыны гөрен дәлсиң — дийип, кемпир бурнуна салып, байтал хокранан ялы эдип гүлди. Онуң хәзирки болуп отурышы Гөроглынын Гыратыны огурлан кемпири ятладярды. Шол кемпирден сапак алан Өде эгри огурлыкда хер нәче эзберсиресе-де, соңкы гүнлерде нәмүчиндир илден-гүнден чекинип уграды.

Шол гүн бирнеме бады гайдансоң, Өде эгри эсли салым яйданып гезди. Ишләп иймәге эндик этмедик адам өзүне белли. Бир хепде чыдады. Он гүн онды. Ара ай салып, ене өңки кәрине башлады. Ол бу гезек огурлыга эшекли гитди. Эшек хем башга бириникиди. Эесинден сорамаи-идемән өркленги дуран эшеги мүнүп етәгидипди. Ол эшеги чөзүп әкиден ериниң габадына геленде гирисине илен семиз ишеги аркасына алды. Олжасы оңан огры галан аралыгы пыяда гечди.

Гоюн ээси үшүкли адам экени. Ол гапдалына оба шурадан бир адам алды. Ызчы тапды.

— Гойнуңы ким огурландыр өйдйәрсиң? Хей, бир гүман эдйәниң бармы? — дийип сорадылар.

— Мениң малыма өз обамызда-ха эл уржак адам ёк. «Аңыркы обада бир күмсүк бар» дийип гулагыма дегйәр. Мен-ә шондан гөрйән.

Оба шураның ишгәри чилимини отлады.

— Сенин еке токлыны антап, шондан шуна огры геләермикә?!

— Гөрерсиниз, хер нәме дийсеңизем шол күмсүгиң эли бардыр.

Ызчы ардынды.

— Өңүнден хич зат айдып болмаз. «Йитигли энесине-де мүккүр болармыш» диййәрлер. Аныгына етмән, бир зат дийсең, өте дүшмегиң мүмкин.

Олар эшегиң ызыны алып, үч тиркеш болуп гайтдылар. Бирден эшегин ызы үсти яндаклы жлга тарап совулды. Әдигиң ызы Өде эгриникә тарап гайтды. Өңи билен эшегиң ызыны иледилер. Гөрселер, бир бәш эшек жайың илерсинде, самана тумшугыны сокуп дур. Соң олар әдигин ызыны алып уградылар. Өде эгри ишегиң дамагыны өз яшаян жайының ожагының башында легене чалды. Ишегиң гызылөдегини дүвүп, богазының ганыны ювуп, союп башлан бадына дашарда көв-сөв эдип йөрен кемпир:

— Геллилер — дийди.

Өде эгри алабасга дүшүп, дулдакы күлтерленге танапы жайын ики бурчуна гермәп, салланчак гурды. Ищеги-де ичине салып, эжесини чагырды.

— Эже! Тиз гел, ылга!

Кемпир күрсәп ичерик гирди. Өде эгри салланчагын багыны эжесине берди-де, йүврүп дашары чыкды. Элине пил алып, жайын төверек-дашыны текизләп болупберди.

Әдик ызы Өде эгриниң кепбесинде. Йөне бу вагт Өде эгриниң аягы эййәм чокайлыды. Ол әдигини тапылмаз ялы ерде гизләпди.

Гоюн ызлап геленлер Өде эгри билен саламлашдылар. Өде эгри чашы гөзүниң тейи билен ызчының йүзүне есер серетди. Ызчы бирхили ййданжырады. Кемпир салланчага барха бат берйәрди. Өзем билен хувдусини ятлап, сесинде барыны гыгырярды. Онуң «чагасы» хувдулейән сеси дашарда месаңа эшидилип дурды. Оба шураның ишгәри, болуш-гелшин айдып, Өде эгрә ягдайы дүшүндирди. Өде эгри:

— Барлаң-барлаң. Йөне ниреде бир ит өлсе-де, пәп йитсе-де мениң өйүм дөкүлип дуржак болса, мен бу затлара узак чыдап билмен. Эййәм шуна меңзеш вакаңын мениң өйүмде үчүнжи гезек гайталанышы. Мен-ә инди бу тайдан гөчәймесем башга алач галмады — диййип, хүңүр-хүңүр этди.

— Мениң-ә сениң өйүңе биринжи гезек гелшим. Өзи-де делилсизем дәл. Бизи ине шу ыз гетирди. Өңки ягдайларыны билемок. Гоюн тапылмаса, сениңки догры. Диңе сениң өйүңем дәл, башга-да гүман эдилен ерлери барлажак. Себәби соңкы дөвүрлерде мал огурлыгы көпелди. Шу ягдай гүнде-гүнаша гайталаныш дур. Халыс дегнамыза дегенсоң, диренишиң дурус. Шу гезек бир яңалык болушжак — диййип, оба шураның ишгәри Өде эгриниң йүзүне айгытлы серетди.

Олар Өде эгриден аңык жогаба-да гарашман, жайлары, төверек-дашлары, чөп басылан ерлери бирлебирин барлап башладылар. Шүбхеленере зат тапман, терс өврүлдилер. Соң ызчының бир өзи чага хувдулейән жая гирди.

Кемпир сесиниң етдигинден хиңлейәрди. Шол вагтын өзүнде-де дашарык дин салярды. Кемпир

— Вах, гөзлериме чиш какылмыш, иркилмәнлер гечәйди. Бейле-де бир чага болар экени. Үврей-үврей элимде-аягымда ысгын-мыдар галмады. Ал-лей, ал-лей — диен вагты ызчы:

— Саламмалейким, дайза — диййип, ичери гирди-де, кемпириң йүзүне серетди. Өйүң ичинден тәзеже гаиның ысы гелйәрди. «Агтыгындан» зейренип, хүвдусини етирип отуран кемпир ызча пархсыз середен болды. Кесә бакып:

— Аманмы, аман-саглыкмы? — диен болды-да, салланчагың йүпүни батлырак-батлырак чекиберди. — Ал-лей, ал-лей. Бу догман гечене бу гүн нәме болайды, гыз?! — диййип, өз-өзүнден зейренен болды. Йөне онуң ынжалыксызлык билен горжанышы ызчының сынчы назарындан сыпмады.

Ызчы кемпириң гөзүниң гарачыгына серетди.

— Дайза, агтыгын гулмы, гыркак? Бет өйдйән. Көбир чага ынжык боляр. Чага сакламак аңсат дәлдир-ле.

— Вах, огул-ла. Дөременлер гечсе болмаямы, дөременлер гечен. Чага барыны гөрүпдик. Муңа меңзеш беланы гөрмәндик. Шу чага дүнйә инели бәри, гөрен гүнүм болмады. Хакыт, жаныма азар болайды бу — диййип, кемпир ичи ищекли салланчагы өңкүденем батландырды.

Өде эгри гыссагарада ищеги салланчага келле-селлеси билен дыкып, үстүни өртүпди.

Ызчы ищегиң салланчакдан чыкып дуран тумшугыны гөрди-де:

— Дайза, бәбегиң уклаян ялы-ла. Келлежигини япавери. Үшәймесин. Чага келледен аязласа, ачылмасы кын боля — диййди...

Ыкбал Өдәни адамларың өз душманына-да арзув этмейән ерине әкитди. Еке дикрарындан жыда дүшен кемпир бу айралыга узак чыдамады.

— Өзүнде мүйн дуйман, акмак оглуны акыл жайына иберен ил-гүне гаргап йөршүне ахыры бир гүн аманадыны табшырды.

Хер ничигем болса, Өде эгриниңки угруна болды. Акыл жайында узак ятмады. Амнистия дүшди-де, гысга вагтдан доланып гелди. Түрмеден доланып геленсоң хем онуң гүни түрмедәкиден эңайы болмады. Кимиң гапысындан баржагыны билмән, сер-сепил

болды. Ятлар-а йүзүни совды, ялен-чаланлары-да чекерәк дуранларыны кем гөрмеди. Ол бу дүнйәде ят адам ялыды. Она хич ким мәхир билен серетмеди, онун өзүнде-де мәхир ёкды. Ол шол сынсыраклап йөршүне, Берди багбаның өленини, Әшәнин дул галаныны, улы ишаның аялынын-да көп байлык билен шол өйде яшаяндыгыны эшитди. Ол бу хабара бегенди. Гөзлерини якымсыз йылдырадып: «Болды, болды. Әше ялы яш машгала әрсиз оңмаз. Оны эйгерип, эелик этмегем мениң өзүме баглы. Онсоңам Нуржемалың агыр мүлки билен шол өе гошуландыгыны айтсана-а. «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна». Хер этмели-хесип этмели, шол мүлке ээ болмалы. Башгасы хич-ле...» дийди.

Әше бу чашы йигиди ишикден гирен бадына танады. Аят-төвирден соң, саглык-аманлык сорашды. Өңүне чай-нан гойды. Оңардыгындан хеззетледи.

Өде эгри чай башының гүррүңини гыздырмак максады билен, ондан-мундан сөз айлап башлады.

— Әше, оба-гараларыңызам гургунчылыкмы? Бендечиликдир-дә, Берди ага пахырам арадан чыкыпдыр. Говы адамды, ятан ери ягты болсун. Барындан бетерем саңа кын болупдыр. Ай, нәме, алланың саланыны чекмели боля-да.

— Хава-да. Мениңем өңде-соңда багтым ачылман гечжек. Өңкимиз үч чагасыны ташлап дүнъеден өтди. Берди-де бейдип гитди. Әй, гараз, кемала гелип, дүвүвли гөрен гүнүм-ә болмады-да.

— Гапдалыңызда башга-да бир асгынжагыңыз бар дийдилер, идили затмы өзи?

Әшәнин ярасына дуз сепилди. Ол яшмагыны чекди-де, хүңүрдәп башлады.

— Идили нәме ишлесин?! Гаргыша галан. Баша дүшен товкы-ла, тула. Адама гөвни етмейәр. Түйс сырты күл үстүнде, гөвни Қап дагында дийилйәнлерден. Онарса, дили билен чакжак болуп дур. Берди пахыр муны башыма чыкарып гитди. Хенизем бойнумдан дүшенок.

— Нәме, оны сем эдәйсен болмаярмы? Даган барян өйи дикелден, өйи өй эдип азабыны чекен сен ахыры.

— Вей, диййәниң нәме, Өде жан! Ил мени-сени писинт эденок. Мунуң сөзүни алтына гаплаяр. Нәме-

миш, хөкүвмедин өңүнде бир уллакан ишаның сырыны ачып, паш эденмиш. Индем Мәммет орсуң догмасы Юсубы кемала гетирип, ил агасы гахрыман этжекмиш оны.

— Бә-ә-ә, ишан ага пахыра яшының соңунда азар берен шү гырнак дийсен-е! Әй, ишаның гаргышына галан болса, берекет тапмаз.

— Берекет тапма ниреде! Итден бетер хор болуп, өрининң ызындан гидер гөрсең. Икимиз ялы пукараны алга алмадыксыран болуберсин, бизче болмаз хәла гөрсең. Өз ажалына-да өлмез. О дүнйәде-де жайы довзахдыр. Бу пәли билен бир белалара саташар гөрсең. Хөкүмет гурмак саңа галыпмы дийсене, отур-да худай дийип. Ийсе өңүнде, иймесе дулунда. Худай тутан диерлер муңа. Илиң өлүсине-дирисине, тоюнаясына ярап йөрен дили догалы ишана икилик эдер ялканмаз. Ынха, индем оңарса-оңармаса калхоз дийип өлуп ятыр. Гошулмалысына-да гошуляр, гошулмасызына-да!

— Гайгы этме, ол затларың башына бармаз ялы эдерин оны. Ховуны алып, дыкысыны гачырмак мениң билен. Адамына саташман месиргәп йөрендир ол.

— Вах, хернә бир шейдәйсең. Ичиме сала-сала хасса болдум мен. Берди барка-да мунуң сөзи сөзди-де, бизинки елди. Инди-хә хут депәме чыкайды бу ләкаша.

— Әше гелин, о затларың азарыны этме. Ясыяның ерде болсун. Саглык болса, тотамымызы бу өйден чыңсап гачып гидер ялы эдерин. Увултыраныны өзем дуйман галар.

— Хернә шейле болсун-да. Ягшы дилегде болавери. Аркалы-дөшли болмагы бизе-де худай етирсин.

— Етирер, эншалла.

— Ханы онсоң, сен бу вагт ниределерде йөрсүң?

— Акланып чыканым-а эшиденсиң?

— Ёк. Оң ялы болса, гөзүң айдың! Мен сениң диңе гапыдан гирениңи гөрүп галдым. Гелерсиң дийип ядымда-оюмда ёк. Ерден чыкан ялы болдуң. Илки башга биридирем өйтдүм. Акланып чыкан болсаң боля!

— Акланып-акланман мениң гүнәм болмаса нә?! Нәхак төхмедиң пидасы болдум мен. Сәхел делил

Зак. 2522 — 12

тапсалар саклажакдылар. Тапмадылар. Герип, бахыл душманларым мени нәхак басдырып гойбердилер. Ёкарык язып башладым. Бошадянчалар ызыны үзмән яздым. Нәхаклыгыны анықладылар-да, деррев бошатдылар.

— Хәй, ер ювутмышлар-ей, адамың әрбедине саташсаң, ахыр бир беланың үстүнден элтжеги чын. Оңа мен шу өйүмдәки еди деряның сувуны ичениң мысалында гөз етирдим — дийип, Әше агзыны көпүржикледип башлады. Шол геп-гүррүңлерин арасында-да чаласын туруп, Өде эгрә япланмага яссык ташлады. Чәйнеги әкидип, тәзеден чайкады. Елйыртан билен гайта-гайта супурди, жүрүндигини арассалады, чайы тәзеден демледи. Узак-якындан гадыр-гымматлы мыхман-медуван гелсе дийип ниетләп гоян шаха набадынданам бир дүвүр чыкарды. Өде эгриниң дерини сылып отуран эляглыгының гара гәздигини гөрүп, оңа тәзесини тапып берди. Башга бир вагт болса я-да башга бири болса, онуң бу газан ювулян эсги ялы эляглыгына сеңригини йыгыржагы, йүрегинин буланжагы икучсызды. Ол шол ишлери эдип йөркә-де, Нуржемалдан янып-бишип, болубилениңи болярды. Ялан-яшрыкдан ызлы-ызына суңшурярды.

Әшәниң ягдайына долы гөз етирен Өде эгри ойнуң икинжи тапгырыны ойнамага башлады.

— Әше, мен барайын дийсем, бармага өем тапман дурамок. Өзүм өз гүнүми гөрүбем билжек. Шарпылдап дуран тамкепбәмем дур. Өйленейин дийсем, ислән машгалама өйленәймели. Йөне сениң ягдайыны эшитдим-де, башга яна совулман, гөни гайдыбердим. Шейтмесем, болжагам дәл экени. Сениң гүнүң чыдардан агыр экени. Адам адама шунуң ялы гүнде герек. Гүлүп-ойнап отыркаң хич ким герек дәл. Онсонам мен сениң элиңдәки чагаларың найынжар гүнүне дөзүп билмен. Себәби бу чагалар бизиң өзли-өзүмизиңки ахырын. «Солтан сүннүни хорламаз» дийипдирлер. Бу чагаларың бейдип, бу өйде гөзгыны ягдая душмегине мен ёл бермен. Илиң чагасының янында ымсынып дураныны дагы гөрәйсем, ненең гезерин мен? О хелейиң саңа геп-гүррүңиниң етип дуранына нәдип чыдарын?! Хоссарсыз дәл ахыры сен. Ер уруп ерде галан еке-де дәл. Догрусыны айтсам, мен бу иле сен дийип гелдим. Егсам, баран юрдумда-да гүл ялы гыз-

лар барды — дийип, Өде эгри тилкилерини өрә айраланда Әшәниң сүңңи говшап, йүреги гүрсүлдәп башлады. Ол бөврүни диңләп, эсли вагт отурандан соң:

— Өде, «Айбыны яшыран айналмаз» дийипдирлер. Башгошма этсек, ызындан яшашмагам герек. Итем болса, шу хелее бир агыз геңешилмесе болмазмыка диййән. Бу хелейде оюн көпдүр. Итиң өзүне өжүкдиренинден аркасыны сыпаланың говы дәлми нәме?! — дийип оюрганды.

— Айтдым-а, Әше, саңа, зады гайгы этме дийип. Икимизиң гөвнүмиз бир болса, онуң алжак галасы болмаз. Гаты гитсе, өзүни хорладар. Оны алчы отурдып, товха гондурмак мениң билен.

Әше:

— Говусыны өзүң билйәң. Йөне шейдилмесе, гөвнүме жай дәл ялы — диенде, Өде эгриниң йүзи ягтылып гитди. Ол Әшәниң йүзүне бакжак боланда бир гөзи гүндогара, бир гөзи гүнбатара серетди.

Нуржемал Юсуп билен колхозың багында одур-будур ишлере гыдырданып, яны өйүне гелипди. Онуң гөвни гынанчлы толгунмадан долуды. Багбаның дүнъеден өтүп гидибермеси онуң йүрегини эжизледипди. Онуң чагаларыны гөренде йүреги гыйлып гидйәрди. Оларың сәхел бойнуны бураныны гөрәйсе, деррев гүррүң тапып, гөвүнлерини гөтермәге, болар-болгусыз ойлардан үнсүни совмага чалышярды.

Юсуп онуң гөвнүниң теселлисиди. Дүшби, нәме юмуш буйрулса ылгап йөрен оглана онуң сыны отурярды. Ол багбанчылыга имринип башлапды. Өзбашдак эден ишине-де ат дакар ялы дәлди. Нуржемал хәзирем Юсуба гуванып, гелжек говы гүнлер барада гөвүн йүврүдип өйүне гелипди. Оңа Әшәниң өйүнден дел сес эшидилен ялы болды.

Дашардан асса-юваш басып гелен Нуржемал өе диңширгенибрәк гирди. Өде эгри билен Әшәниң бирибирине голай отурып, үммүлдешишлерини гөренинден онуң йүреги жигләп гитди. Гышарып ятан йүзи чала эйленен дери ялы пыяданы итден бетер йигренди. Йөне көпи гөрен Нуржемал сыр билдирмезлиге салды. Онуң гахар-газабы депесине чыкып, дили гижәп дурса-да, сыпайычылык этди.

— Аманмы? Аман-саглыкмы? Хә-ә, Өде, асыл бу сенми? Гелипдир дийип эшитдик. Гөзүң айдың! Геч-

диги болсун. Саг-аманжа гелен болсаң боля. Адам пахыр дири гезип йөрсе, хер затлара сезевар болуберйә. Хер ким кысматындакыны гөрмели-дә. Бәш гүн орсуң чөрегини чейнемек несибәнде бардыр-да—дийип, яшмагыны чекди. Онуң соңкы сөзлериниң аңырсында: «Дек гезмесең, иле азар берсең, болжагың шудур» диен маны барды. Өде оны дуйды, йөне дуймадык болды.

— Нуржемал дайза, «От беласындан, сув беласындан, нәхак төхметден алла сакласын» диенлери чын экени. Бизем хич зат ёк ерден гөриплериң кесапатындан гөрги барыны гөрүп гелдик. Ай, нәме, «Адам башы дашдан гаты» диенлери-дә. Дишимизи гысып, чыдап йөрүс. Душманларымың-да оңая гелен гүни болар. Менем инди өлшүңе гөрә, гөмшүм бар эдерин. Бир харамзада: «Мениң гойнумы огурлан Өде» дийип, дуздан ант ичип, шеррайлык барыны эдип мени якайды-да. Ханы, онуң билен маңа нәме болды?! Ил арасында өзүни масгара эдени галды. Бейдип дәним, иманыны ювутмалы дәл ахбетин. Ол ёкнасызың маңа салан тагмасы өлйәнчәм ичимден чыкмаз. Ак сүйт берен эжем билен-де хошлашман галдым. Кишә каст эдип, ялканан ёкдур—дийип, өз янындан ак жүйже болан болды.

— Ай, нәме, «Есериң еди ере кесси дегер» диенлери-дә.

— Вах, жан дайза, бу затларың хайсы бирине янжак. Иң говусы, гечени гечди билип, гулагыңы дыкып гезиберенден говусы ёк. Хава, сизем шол ягшылардан галан перзентлери ытыгсатман саклап, эдйән ягшылыгыңыз ики эссе болуп өзүңизе доланып гелер, эншалла, ялканарсыңыз.

— Хава, менем шол Мәмметден галанжа чага билен, Бердиниң кичижиклерини адам этжек, иле гошжак болуп, чыр-чытырдырын. Бир огул билен бир гызы бар, бенданиң. Ягшы адамың ызы йитмесе говы-да.

— Өрән догры эдйәрсиң, Нуржемал дайза. Согабы кәндир. Етим-есириң маңлайындан сыпап, көмек эдип билсең, оңа етеси нәме бар?! Гайрат эт, алла кувват берсин. Адам пахырың дүнйәде эден ягшылыгы билен ягшы ады галяр—дийип, ашак гарады.

Өдәниң мысапыр геп тапып отурышына Нуржемал хайран галды. «Дүзелйәйдимикә?» дийип пикир этди.

Соңундан: «Әй, мунуңкы хиледир-ле. Гаравсыз гөрүп бир затлар огурлажак болйандыр. Йөне ожагаз пикирлериң баша бармаз. Башым дик дурса, сениң яла хакымы ийдирмен» дийип, ахмалрак затларыны йыгшырмак хакында ойланды. Шейле-де болса, онуң бу ере гелши, ыкжам отурышы онуң үчин сыр болуп галды. Ол пикир эдип отурды-отурды-да: «Ханы, сакавын соңуна серет» дийипдирлер. Гөрүбердик-дә» дийип ичини геплетди-де, сыпайычылык этди.

— Боляр онда, мен-ә шожагаз гөлели сыгры өркләп гайтжак—дийип, еринден галмак үчин элини ере диреди. Нуржемал еринден галыбержек боланда Өде эгри:

— Нуржемал дайза, бир азажык тагапыл эдиң. Мениң сизлигем азажык юмшум барды. Яныжа агзап отырдык—дийди. Нуржемал сәгинди.

— Айдыбер, айдыбер—дийип, Өде эгриниң йүзүне серетди. Онуң йүреги гүрсүлдәп башлады. Көп ургулара дөзен йүрек бир зат сызан ялы болды.

— Нуржемал дайза, сиз билйәңизми, билеңзокмы?! Шу Әшәниң элиндәки чагалар маңа якын болмалы. Аңырсыны ызарлашанымызда-да доланандан даш дәлдир булар. Мениң доганогланымың чагалары дийәйсемем болар. Онсоң шу ягдайлары эшитдим-де, хабар тутуп гайдыберейин дийдим.

Нуржемалың йүзи чытылып гитди. Ол гөнүмеллик этди.

— Ай, ёк. Бу гүррүңиңе-хә шаят болуп билмерин. Кимден сорасаң-да, хайсы дамарыңы ызарлашсаң-да, Әшәниң өңки адамсы сениң доганогланың-а болмалы дәл. Бизем ил бирилеримизиң хайсы билен хайсысының угурдашдыкларыны чаларак билйәс.

— Бар, хамала, диели долананым дәл экени-дә. Шу чагаларың мениң гандүшер гарындашымдыгынаха шек ёк. Шулара шу вагт менден башга хоссар-ховандар чыкжагам тапылмаз. Дызап дуран бар болса-да айт. Ёкдур. Гарындашлык боржам хеммәмизиң бойнумызда бар зат. Бизе-де согап герек. Илиң гыжытлы гепине-де галмалы дәл. Онсоң, ынха... гелип менем... нәме...

— Өде, шет-шетини гой-да, шетдалы дайсене. Гевүн максадыны айт. Дүйә мүнүп, хатаба букма. Эгри отурып, догры гүрлешели.

Өде эгри гөзлери чашы боланы үчин, башарып билсе, адамын йүзүне диканлап серетмейәрди. Бу сапар вели, эгри сөзүни эшиденинден тисгинип гитди. Перт-перт гепләп дуран Нуржемал сыланышыгы гыра сырып, лакамыны тутандыр өйдүп, бүтин сүңңи билен сандырады. Гөзлеринин чашыдыгыны-да унудып, онуң гөни гөзүне гарады. Йөне Нуржемалың гайдувсыз назарына дөз гелип билмән, кесе бакды. Гөни гарпышса, эжиз гелжекдигини билип йөвселледи.

— Өз билшиңиз ялы, эжем өлүпдир. Хәзирликче менем еке баш. Ай, инди ол затлар хакда айдып отурасы ишем ёк. Йөне велин, ынха, шу Әшели меселәни нәтжегими билемок-да. «Етимчелере эе бол» дийип, зейренип отыр. Шоны сизе геңешәели дийип отурышымыз бизиң...

— Ынха Әше. Хонха — чагалары. Онун нәмесини маңа генешйәрсиниз. Менин Әшә-де, чагаларына-да шәрикчилигим ёк. Бу заман — говы заман, хер ким исләнини эдйәр. Гөвни халаны биленем яшаяр.

Нуржемалың гөзлери яныp башлады. Яглыгыны дүзетмәге гүймененде, бармакларынын сандыраяны дуюлды.

— Нуржемал дайза, бу икарада гең гөрер ялы хич зат ёк. Өйке-кине-де герек дәл. Әшәнин чагаларынын ягдайыны гөзүм билен гөремсоң, аңыркы өе барып, иеним иниме сиңмез. Сизем бир көпи гөрен адам. Бу өе-де кесеки дәл. Сала салаялы дийдик. Хемме-де чагам хор болмасын дийип ылгап йөр.

— Әше хор-хомсы яшаярмы? Чагаларына нәме болупмыш?! Хеммәмиз бир жайын ичинде. Ала ийип, ала геййән бармы? Я-да Әшеден өзбашдак газан атарылыпмы? Онсонам, Өде, мен саңа бир гүррүң айдайын. Чага-чуганы орта сокман-да нәме ниетиңиз болса гөнүлән, йүрегиңиздәки матлабыңызы айдың.

— Дайза, сен диңе шу гүнүң аладасыны этме. Өнүңи ятла. «Ат айлыгыны гөзләр, дүе йыллыгыны, эшегем аягынын тейини» дийипдирлер. Эртириң, бирингүнүң аладасыны этмек герек. Онсонам сувуң сакасы бекленсе, өңи узага гитмез. Паяв сув билен ерини гандырмарсың. Берди багбанын йыгнап-йыгшырайыны иениңизден соң, гум ялажакмы? Сен кеселбент, Әшәнин элинде үч чагасы бар. Экленч бейледе дурсун, өйүң овнук-ушак ишлерине-де етишенок ол.

«Баш болмаса, гөвре ләш» дийипдирлер. Эркексиз өй, гаравулсыз гавун ялы болар. Дарган гидениңи дуйман галарсыңыз. Мен шонуң гүррүңини эдип отырын. Гүнүми гөрүп билмән я сизден зат хантама болуп гелемок бу ере.

— Кеселбент болуп мениң хәзир агырян ерим ёк. Шүкүр, докторлар саг болсун. Өңки терзиме етирдилер мени. Элбетде, бизиңем ичимизде жанымыз бар, гымылдарыс. Әше колхоза гидер. Чагаларыны сакларын. Ишлемесе, өзүм гидерин. Хәзирем шүкүр, гурбумың етдигинден ише гатнап йөрүн. Ол ичериниң ишини эдер. Нәтжек эйсем?! «Алма биш, агзыма дүш» дийиб-ә ятып билмерис. Шейдип гүнүмизи итекләрис. Саглык болса, хә диймән чагалар етишер, маңлайымыздан дирәр.

— Нуржемал дайза, яман гөрмесең, бир зат айтжак. Сен я гаррапсың, я-да алжырап йөрсүң.

— О нәме дийдигиң болды сениң? Сен нәме дийсене...

Өде онлы геп эшитмежегини билип, Нуржемалың сөзүни бөлди.

— Сен мениң дийжек болян задыма дүшүнмедиң. Гөвнүңе алма-да өзүң пикир эт. Хей, үч чагалы аял-да колхоз ишине ярармы? Ярамаз. Ол гөзгынылыкдан башга хич зат дәл ахыры. Онсонам оларын зада зар болмагыны мен исләмок. Гарындаш-догансыз, ерден еке чыкан дәл-ә булар. Мен мунуң элиндәки үч саны чаганың хор-зар болуп яшамагына разы дәл. Ондан өзүмин хорлананым мүңден бир эссе говы. Мениң йүрегимиң кагызданам юкадыгыны сен биленок. Билйән мен, мен барада эййәм саңа көп затлары етирендирлер. Гепден-гыбатдан дойрандырлар. Зыяны ёк. Вагты геленде ак билен гара, ялан билен чын, бай, сайланяндыр-а. «Сув акар, даш галар» диенем бир геп бардыр. Барындан бетерем, ынха, чагажыкларын үчүсем «Дәде-де, дәде» болшуп, эзенегимден асылышып дурлар. Мендәки эсасы максат, илки билен шулары иле боюн бурдурман адам эдип етишдирмек. Әшәни зада зар этмән саклап, шу чагалары ил хатарына гошуп билсем, өзүмин өйли-ишикли, балалы-чагалы болдугым хасап эдйәрин. Мен билйән, Нуржемал дайза, бу агыр хожалыгын кешигини чекмек, элбетде, саңа-да еңил дүшйән дәлдир. Өзүңем

менче билйәнсиң. Гайратлы эркек кишиси болмадык өйүң гүнүне ит аглаяндыр. Геп-гүррүңем үстесине, Хер ничигем болса, сен иле белли кейваны. Гүнүңи итеклэрсиң. Ил-гүн эклэр. Элиңдәки чагалары-да кемала гетирмегиң мүмкин. Йөне велин, Әшә гаты кын болар. Әше энтек яш. Начар. Онуң гелжек ягшы гүнлери өңүнде. Шонуң үчинем яман гөрмесең, Әшәни чагалары билен әкидейин. Хоссар чыкайын.

— Әше өз өйүни ташлап нирә гитмели?

— Хол аңыркы ганёкмазларың обасындан үч гат кепбе тапдым — дийип, Өде эгри ялан сөзледи.

Шу пурсатда бирденем Нуржемалың йүрегине ховсала аралашды. «Бә-ә, бу-да гитсе, соңкы гүнлерим ничик болар?! Ач өлерин дийиб-ә гайгы эдемок вели, хөвүрден айрылмак кын болжак. Чагаларда тайындан тазыкжак. Бу ненеңси геп болды?! Ниреден гелди, бу гелмезе ёлуган, ышарат?» дийип ичини гепледи.

— Мениң эдил шу пурсатда Әше икиңизиң арапыза дүшүп, акыл бермәге чакым ёк. Ол затлары Әшәниң өзи говы билйәр. Менем бу өйде үч чага билен башыны зордан чарап йөрен адам. Галан өмрүмдәки екеже максадым Юсуп жан билен Дәдебайы ил хатарына гошмак. Шу гызы-да абрай билен дурмуша чыкарып, өйли-ишикли боланыны гөрсем, дүнъеде башга арманым ёк — дийип, Нуржемал Әшә середип, сөзүни довам этдирди. — Элимдәки үч чага/ ытыгсаман хатара гошулса, /башга задың гайгысыны эдибем отуржак дәл. Бу чака ченли башымы яссыкдан галдырып билмән, гара гүне галдым. Шүкүр, инди-хә бир начарың дуран еринде дурарын. Гитмек, отурмак болса Әшәниң өз иши. «Әр өлди, хатын талак» дийип йөне ере айдылян дәлдир. Берди багбан өлен гүнүнден бәри, Әшәниң башы бошдур. «Көпе генеш, өз билениңи эт» дийипдирлер. Исләниңизи эдиң. Өзүм-ә башым дик дурса, шу гышаран чатманы ташлап, хон ялы ере-де гитжек дәл. Түвелеме, Юсуп жан етишип гелйәр.

— Ай-й-й, дайза жан! /Тайы ат болянча, эесиниң ит боляндыгыны унутмагын./ Юсуп жаның адам болуп, нан тапянча, дүйәниң гуйругы ере етер.

— Өде, күпүр геплеме. Ол затлары бизем сенче билйәндирис. Гелин болмасак-да, гөзенекден гөзләпдик. Гүррүңи чагаладып отурма. Саңа башга ерден Әше ялы дул гырнак тапылмаян болса я-да Әшәниң сенсиз йүреги үзүлип барян болса, ал, әкит. Өйүне өйденичери боласын гелсе, өйденичери бол. Мениң берин келләми агыртмаң. Дек башымы депиржеге салмаң. Шуна меңзеш болар-болмаз игли гүррүңлерден яңа сынам ушак гөз элеге дөнди мениң. Йөне яңкы айданым. Башымыз дик болса, аркалашсак хор болмарыс, чагалар етишйәнчә, сенсизем мыдар эдерис. Галамасынам Әшеден сора. Ол өз ягдайына сенден-менден белетдир. Гарындашым дийип идэп гелен болсаң, говы болупдыр. Ики гарындаш болуң-да өз ягдайыңызы өзүңиз гөрүбериң — дийип, Нуржемал меникленди-де гашыны дүйрүкдирди.

Әше ассырынлык билен Өде эгриниң йүзүне йити серетди. Өде эгри сөзүниң манысыны үйтгедип, башга-башга тилкилерини гойберди.

— Нуржемал дайза! Мениң саңа геңеш салмаа этжек ишим ёк. Сен бу өе диңе бир, бир пай шәригем дәл, өйүң эеси сен. Әшәниң гидйәнине гынансаң, мен гөчер гелэерин. Бу түнекде гугарып галмак сиве-де еңил дәлдир. Мен-де, Әше-де галан өмрүнде саңа «Йүзүң үстүнде бурнуң бар» диймерис. Оглуң-гелниң орнунда хызматында дурарыс. Мен сениң кимдигини инди билмели дәл ахырын, дайза! Менем инди оглан-огланжык дәл. Дурмушың ажысыны-сүйжүсини дадып гөрен адам. «Гечени гечди бил» дийипдирлер. Бирине гара дийселер хемме ынанайяр. Шонуң үчинем танаман, билмән, дуз-эмек болмаа, менден аз-кем дүйрүкжек боляныңа гөвүн-кинэм ёк. Несип болса, абрай-хорматы шу голларым билен газанарын. «Өде пылан хили» диййәрдилер вели, асыл бу газанжың гөзли чешмеси экени, халаллыгындан гайры айбы ёк экени» дийдирмесем адам болмадыгым.

Өде эгриниң ант ичип, лебзини ялап отурмагы Нуржемалы-да бир тов райындан гайтарды.

— Айтдым-а мениң хич зат билен ишим ёк дийип. Гулагым дынч болса боля.

Әшәниң хенизем шол гөзүни мөлердип отурышыды. Нуржемалың калбындакы бузы юмшадан йылы сөзлерин Әшә мукам болуп эшидилйәндиги бес-беллиди. Өде эгриниң йүреги арам тапып башлады.

Бу вагт Юсуп-да, Берди ахмалын оглы билен гызы-да гепләниң агзына аңкарышып отырдылар. Олар шинди өз ыкбалларынын терезә салынядыгына душүнерден балаҗадылар.

Шу гүррүңлерден соң, өйүң ичине сув сепилен ялы болды. Бирсалымдан соң Нуржемал чагалары ызына тиркәп даш чыкды. Мана дүшмән мөлтерип отуран чагалар бу сөвда душүнмеселерем, Нуржемалын оларын бигүнә гөзлерине гарап отурмага ягдайы чатмады. Ёк, ол эҗизлемеди. Кынчылык оңа гайрат берйәрди. Дурмуш оны мазалы таплапды.

Ол өйден башыны дик тутуп чыкды. Нуржемал геп-гүррүңе чыдамсызды. Бу онун гөнүмеллиги, актәвүнлилиги үчин шейледи. Ол «Әше билен аркалашып, чагалары етишдирерис, өйде эркегиң ёклугыны билдирмерис» дийип пикир эдип йөрди. Бирден чыкув яра ялы болуп Өде эгриниң пейда болмагы, Әше билен хымы-сымы этмеги онуң үчин дуйдансыз болды. Әшеден арка тапмаса, Өде тетеллиниң өйүң төрүнде бейле-бейле гүррүң этмежеги гөрнүп дуран затды. Әше гөвүнжен болса, эл гермәп саклап билмежегине-де акылы чатярды. Шонуң үчинем «Ганжык гуйругыны буламаса, көпек ызына душмез» дийди-де оңайды.

Нуржемал эгинлерини дикледи. «Гүнүни гөрүп билмән, ялбарар өйдүп пикир эдйән болаймасынлар» дийип ойланды. «Ёк, ёк. Өләйсемем бу чагалара миннетли чөрек ийдирмен. Ил бар, гүн бар. Көмек эдерлер. Агзы ачык ач өлмез. Йөне буҗагазлара мунун ялы илин йигренйән адамсының элинден ял ийдирмен. Саглык болса, ене бирки йылдан Юсуп жан ише ярар. Элин аясында өнүп-өсен чага дәлдир. Душүнер, колхоз ишини агыр гөрүп дурасы ёк. Гитселер, гүмлерини чексинлер. Ери, әре баржак болсаң, иделирәк адам тапмадыңмы дийсен-е! Эй, тоба, адамын иши гайданда гөзи гапыляң болмага чемели».

Нуржемал дагы дашары чыканда Әшәнин чагалары-да оларын ызына душмекчи болды. Әше олары угруна гойбермеди. Уруп-сөгүп эзенегинден тутуп, ерлеринде отуртды. Чагаларынын иң кичисини болса силтерләп, гужагына алды.

Чагаларың чырлап аглашайшына хезили гачан Өде эгри:

— Әше, гойберсене булары! Гиденде нирә гидйә? Баржак ери жайын аңыркы отагы дәлми? Ойнап-ойнап ядансоң-а гелерлер. Булары бейдип өе габап саклап болмаз. Улалансонлар хемме зада душүнерлер — дийди. Әше:

— Ах-хей, булар мана душйәнчә, мениң аңкам ашжак — дийип хүнүрдеди.

Шол икарада май тапан чагалар Юсубың янына бака дуваденеклешип ылгап гитдилер. Себәби Юсуп олары дийсең эй гөрйәрди. «Жигим» дийип, хеммесинин гөвнүни тапярды. Олардан айрылса, Юсубын-да бойны буруллжакды.

Өде эгри билен Әшәниң хышы-вушысы гайтадан башланды. Буларың бу сапаркы гүррүңи узага чекди. Олар көп гүррүңлерин башыны агыртдылар, көп адамларын гулакларыны шаңлатдылар. Маслахатын товы етирилип, мазалы бүкдүриленсоң, Өде эгри гадырлы хошлашып туруп гитди. Ол бирбада туруп гитсе-де, гүнашадан Әшәниң янына гатнаманы чыкарды. Ахырында-да йүреге даш багланды, маслахат жемленди. Өде эгри Әшә өйденичери болуп өйленди. Нуржемалын олары бу өйден дашлашдыржак болуп эден азабы бидерек болды. Олар гадырлысырап ал салдылар. Нуржемалын гөзүни-башыны айладылар.

Шейлелик билен Өде эгри Берди багбанын азап билен йыгнан-йыгшыран дабан азабына аңсатлык билен ве болды отурыберди.

Берди багбаның мүлкүне ээ болан илкинжи гүнлери чагалара мәхрем, өй эелерине мылайым середйән Өде эгри ара салым салман сөзүни айнадып уграды. Чай-нахар башында гашыны чытып отурманы чыкарды. Өе хекемсиреди.

Берди багбанын гөлели сыгрыны сатып, эгин-эшигини тәзеледи. Он гойнуң алтысыны сатып, пулуны кисесине урды. Мәрекеде, гүррүңчиликде геп-гүррүңи овалданлап башлады. Якасына питикләп, деңдушларыны кемсидип, оларын геп-гүррүңлерини янса алып ойнаҗагам болуберди.

Гөрмедигини гөрен Өде эгри ийип-ичип ак өйләнченли ите келеге бермән ятярды. Соң ювнуп-ардынып, Әше билен гыбата тутуп, дызлашып чай сүзйәрди. Колхоза язылан болса-да, ишләп хезил беренокды. Хер гүн бир бахана тапярды. Колхозың бригадири

болса, гүнде диен ялы гелип: «Ханы, ишлежек болсаңыз, ил хатары ишләң. Ёгсам-да бардым-гелдим эдип, илиң гөзүне чөп атҗак болмаң. Җигирдек ялы җаныңыз саг. Сиз барканыз, Нурҗемал ялы орал аяла иш буюрмак услып дәл. Нурҗемал дайза гүйҗүниң етдигинден көмек берип йөр-ә. Сизиң бу болуп йөршүңиз диңе мениң дәл, әхли колхозчыларың-да дегнасына дегйәр» дийсе, Әше:

— Ынха, бу гүн-эрте Юсуп билен гызымыз окувыны гутаряр. Юсуп җан Өдәниң ерине, гыз мениң ериме ишләр... Бизем инди огул-гызымызың аркасындан бәш гүнлүк яланчының шемалыны аркамыза чалдыралы — дийип, еңң беренокды. — Гүнде үстүмизе гелип дурсуң, я бизи гарыбрак гөрйәңми? — дийип, шумҗарыбам гойберйәрди.

Бригадир:

— Сизиң өзүңиз нәхили адам? Җаныңыз саг, гүйҗүңиз гурат. «Биз гарып» дийип гыгырып йөрмек айып болар. Ишләң. Ил деңинде газаның. Юмрук ялы чагаларың экленҗине гөз дикип отурмак болармы?! Олары окатмак герек — диййәрди.

Өде эгри гөзүни гышардып:

— Бизиңкилер-ә шу мекдеби гутарып билсе, гайдып парта гарасыны гөрәймез. Адам болҗак болса, шу оканлары биленем болар. Хөкүмет молланы говы гөренок, соватсызы говы гөрйәр. Колхозың башлыгы өз адыны язып биленок вели, пыланча йылдан бәри адамларың өңүне дүшүп кетхудалык эдип йөр-ә. Ынха, өзүмизем элипден шерменде халымыза улы хоҗалыгы айлап отырыс. Худая шүкүр, гүнүмизден налар ялы дәл. Иш диениң хем эдеп, хем экленч болар. Яшкак, бай, ишләпдиг-ә. Окув дийип шейтан алына гитмели дәл. Колхозда ишлемек герек. «Томус депеси гайнамадыгың, гыш газаны гайнамаз» дийипдирлер. Азап чекмесең, рехнет гөрмерсиң. Окувдан пейда ёк. Пил депсең, гарның дояр — дийип, пәхимдарлык сатды.

— Оны сен киме өвретҗек боляң? Яшкан нәме гала гопараныңдан-а хабарым ёк вели, шу оба гелиб-ә ятан чөпи галдыранок. Чагалары ише вердиш эдесиң гелйән болса, өңлерине дүшүп, гөрелде гөркез.

— Ол мениң өз ишим. Сен мениң гүнемама гошулма. Хөкүметде зорлук ёк. Гүнүми гөрсем боланы.

— Ишим-ә бетерем болар. Шу бригаданың айравында яшаҗак болсаң, илиң дуран еринде дурмалы боларсың. Экин экип отырсын, мал бакып отырсын. Иен-ичениңи халалламал-а сенем.

— Гөрерис оны. «Дүеден улы пил бар» дийипдирлер.

— Ёгсам-да гөрерсиң шоны — дийип, бригадир гызып-совап ызына гайтды.

...Долы дәл орта мекдеби тапавутланан бахалар билен гутарып гелйән Юсуп Мәммедовың ене-де окасы гелйәрди. Ол соңкы гүнлерде ятса-турса диңе шу барада пикир эдйәрди. Көплере геңеш салып гөрйәрди. Хеммелер онуң максадыны голдаярдылар. Йүреги атыгсап, бөкүп дуран окувчының арзув-хыяллары үчтыраксыз асманда пел-пеллейәрди. Онуң гөзүне хемме зат гүлала-гүллүк болуп гөрүнйәрди. Бирденем эне-атасы, Берди аганың гечмиши барада эшидйән гүррүңлери гөз өңүне гелйәрди. Шонда ол улудан демини алярды, ювашаярды. Хемме задың пикир эдишиң ялы дәлдиги хакында ойланып башлаярды. Берди аганың весъетлерини ятлаярды. Онуң аграс кешби, елленен габаклары гөз өңүне гелйәрди. «Егенҗигим, бар тамам сендедир. Ил-гүнүңе икилик этмегин. Өлсеңем, догручыл болгун... Ил-гүн сени гөренде каканы ятламалыдыр. Пейдаланып билсең, сенде зехинем, укыбам бармыка диййәрин. Менден саңа ене бир несихат, егеним. Мени ырза этҗек болсаң, хич хачан шол зәхримар «аҗы сува» йүрек бермәвергин. Онсон-да башарып билсең, көп ока. Япышан кәриңе ыхлас эт. Адам дегди-гачды болса болмаз. Хүнәриң эрбедем ёкдур. Йөне велин, хайсы хүнәре хөвесиң көп болса, укыбың бар болса, шоңа бек япышгын! Хүнәрли адам хор болмаз...»

Юсубың гөзүниң өңи кебелекләп гитди. Ол соңкы гүнлерде атасыны-энесини, Берди багбаны ятланда шейле болярды. Ол нәмедир бир зада бүдрәп, элиниң ере диренинини-де билмән галды. Юсуп чаласынлык билен еринден галып, төверек-дашына гаранҗаклады. «Херне бу болшумы хич ким гөрмедик болса ягшыдыр» дийип, өз-өзүнден утанды, өйлерине етмәнкә, үст-башыны какышдырып дүзедишдирди. Юсуп өзүни онарман йөрен «эҗем оглы» леллимлерден дәлди. Айратынам какасының адына ыснат гетирмели дәл-

дигини берк билйәрди. Ол энтек яшажык огланка-да дең-душлары билен сөзи азашанда аңсат арыны гидермезди, асгын геләйсе-де эҗизлемезди. Дине гахарына хум ялы чишип, юмрукларыны дүвер оңаярды. Дишини гыжап, хырчыны дишләнде гөзлерине яш айланар гидерди. Йөне агламазды.

Юсуп аягы ер тутуп, юмша ярап угран вагтларындан башлап, дайысынын ызындан галманды. Хачан гөрсен гөзҗагазларыны чүйҗердип, дайысынын ызына тиркелен ялыды. Өзи-де догумлыҗады. Дайысынын бир айданыны ики гайталатмазды. Нәме дийсе тигирленер йөрерди. Юмушчыллыгы үчин Берди багбан егенини говы гөрйәрди. Оңа йөрите пилҗагаз ясадыпды. Юсуп вагты-бивагты ёк, пилҗагазыны алып ишләп болар йөрерди. «Болҗак оглан болшундан белли» дийлиши ялы, дайысының хер сөзи Юсубын гулагында галярды. Шоңа гөрә-де, дайысынын оңа писинди отурярды. Огланың гелҗеги барада пикир өврүйәрди. Оңа адамлара ягшылык этмеклиги, лебзи пәклиги, ише ялтанмазлыгы, ыграрлы болмагы весьет эдйәрди. Говы адамлардан гөрелде алмагы, илиң йигренйән адамларындан даш дурмагы маслахат берйәрди.

Юсуп етимлиги бар затдан бетер гөрйәрди. Бу онуң үчин агыр лабырды. Дең-душлары: «Какам эй дийди, какам бей дийди» дийип гүррүң эденлеринде, онуң эгни ашак салланярды. Йыллар Юсубы эне-атасы, дайысы барадакы гайгы-гынанчлардан дурабара, кем-кемден узаклашдырярды. Гаррыларың өвүт-несихатлары, китаплардакы пайхаслы пикирлер оңа голтгы берйәрди. Голтугындан гөтерйәрди. Йөне барыбир китап оканда какасы, эҗеси ядына дүшер дурарды. Ол китаплардакы адамларың хайсыдыр бир ерде яшап йөренлигине ынанярды. Олары гөреси гелйәрди. Китапдакы ярамаз адамлары өзүнинем йигренйәндигине, гахрыманлара гуванярдыгына ген галярды. Кәте-кәте: «Мениң какам-эҗем оларың хайсысына меңзешдикә?» дийип ойланярды.

Ол какасыны, эҗесини обаның адамларының говы гөрйәндигини билйәрди. Ил-гүн олары хемише ягшылыкда ятлаярды. Юсуп бир асыллы иш эдәйсе: «Түвелеме, Мәммет орсуң агын өзи. Эҗеси пахырам говы адамды» диййәрдилер. Шейле болансоң, өзи бир

ярамаз иш эдәйсе, ялан сөзләйсе, адамлардан эҗесидир какасы барада-да яман сөз эшидәйҗек ялыды.

Дайысы оңа гахрыман болмак үчин дине ата чыкып, яраг дакынмагың, атышмак-чапышмагың хөкман дәлдиги, ишләбем гахрыман болуп боляндыгы, хөкүметиң говы ишлейәне-де «Гахрыман» адыны берйәндиги барада көп айдыпды. Шонуң үчин Юсуп дайысы ялы багбанчылык этмеги, көп баг етишдирип «Гахрыман» болмагы арзув эдйәрди.

Юсуп ата-энеси барада эшиденлерини, дайысының весъетлерини ятлап гелшине өйлерине голайлашыпды. Өйүң ишигине етмәге он-он бәш әдим галыпды. Бирден ол Нурҗемал билен Әшәниң бири-бирине гаты уршуны эшитди. Ол бу болша ер-гөкден гелди, йүреги гүрсүлдәп гитди. Онуң йигренени уруш-сөгүш, гачгыны гыкылык-галмагалды. Ол бирбада нәмәниң-нәмедигини онлы сайгарып-да билмеди. Гөзлерини тегеләп, аяк чекди, гулагыны кеерҗеклетди. «Гүндизиң гүнортаны, ишден аракесме вагтында, адамларың колхоз ишинден гелип, дынч алян, чай-нахар эдйәң чагында бу нәмәниң аламатыка? Мегерем, ырсарян дайзам болса герек. Эҗем-ә дегмедиге дегйән дәлдир. Ол бенделе гүнә ёк-ла. Мениң үстүмде-де ганат герип, кәкенек болуп йөр. Хәй, шу дайзам... Хәй, шол дайым пахырың айданлары догры болҗаг-ов. Вах, ол пахырың ёклугы-да...» дийип, өйлериниң гапысына барды. Диңширгенди. Дайзасының шаңңы сесиниң өңкүлеринден-де бетер җал-җаллап чыкышына ини тикенеклэп гитди.

Дайзасының деми-демине етенокды. Агзы-агзына дегмән күпүрсейәрди: «Догмадыкдан, доган болмаз» диенлери, Юсуп мениң доган егеним болан болса, асла бейле болмазды. Мениң шу агыр халыма ягынынам рехими инерди. Ынха, дөрт чаганың энеси болдук. Иң кичим эмип отыр. Ине, шулар биленем колхоз ишине гитмели. Гүнашадан чакызам тутуп, өлдүм-өлдүмде гезүми ачян. Мен гүнүме ит агласын-ей... Мениң шу найынҗар халыма вебсиң агырман, Юсубы окува ибержек болянмы? Окув нәмесине герекмиш?! Ол-а йитирим болуп окува гитсин, менем чагаларымы чырладып гүнүң-гүнүнде колхозда ишләйин. Агынҗак болайҗак зат-да! Окувда бир зат берилйәрмишми? Ханы, еди йыл гатнап нәме битирди?

Барагада улы бир контура нэченлик болайдымы?! Халтаңызың агзыны гиңрәк ачың!.. Өде, сен мениңкә «Хә» диймесең дийме. Йөне херан-хачан Юсуп диилен терсёңкадан аклык гелмез. Гөрйән-ә хачан гөрсең, бидерек затлара баш гошуп йөрендир. Окув диймән, менин ериме колхозда ишләберсе-хә гүлала-гүллук болҗак. Ынха, Эҗекгүлүнем ятып-туруп болуп йөрши. Ниреде йыкылып галҗагынын беллиси ёк. Гүнүни докторда диен ялы гечирйәр. Хеммеси окув диййп ындарылып йөрсе, нәхили болҗак бу ичери? Я даш чламалымы? Окув окаяр диййп элине бир теңңе берип гойбермеҗеклерин-ә билйән. Худай гүн берсе, ювутмага зат герек ахыры. Буларын болса первайына дәл. Иллерин чагаларынын окув билен иши ёк. Гүе ялы, ер гемришип йөрлер. Гаты кесек тапсаларам гысымына гысып өйлерине йүвүрйәрлер. Буларың вели өй билен иши ёк, гүзеран биленем. Хер ким бир келле болуберсе, хер ким исләнини эдиберсе, онданам бир өй, онданам бир оңшук боларм ы? Даргар бу ичери. Юсуп «дайзам» диййп мениң билен йүз гөрүшҗек болса-ха окува диййп әдимем этмез. Айдын ханы, дилиңиз бар болса, шу гапыдан гелип, икилик эден ерим бармы? Ягшысыны яйдым, яманыны йыгдым. Шу машгаланың абрайына җиннек ялы шикес етирен ерим ёкдур. Инди дөрт чаганың энеси боламсоң, бу өйде сөзүм ер тутмаҗак болса, бу ягдайы бир яңалык эдерин. Онсоңам ене он йыллап окадаңызда-да Юсупдан ахун болан ёкдур. Бир топар чыкдаҗы эдип, гол харҗымызы харама чыкаранымыз галар.

— Боля-ла... — диййп, Өде эгри нәмедир бир затлар айтмакчы болды. Эмма Әше оңа тарап эллерини салгады-да, гөзлерини алартды:

— Гөрмәге гөзүм саг болсун. Алла өмүр берсе, гөрерис. Ав алҗак гушуң чүңки эгри болямыш. Гапыңа ләкгели гелип, каминкесинден йылгырып дүшәйсе, менин шу дүнйәде зат билмедигим болайсын. А-хей, муны улалдып, адам эден ким? Юсубын ким болуп етишҗегини билерче болдуг-а...

Геплемекден яна өзүнинем башы чашансоң, Әше сесини гойдум этди-де, «Мундан артык геплесем, чакызам тутуп башлар» диййп, маңлайыны тутды.

Инди бирнәче гүнден бәри әр-аялын бу гыжалатлы гүррүңлеринден яңа дишини гыса-гыса ганы депесине уран Нурҗемал дайза ярылып билмән йөрди. Эртирден бәри Әше гелниң шаңңы сесинден, болар-болмаз гепинден гулаклары камата гелен Нурҗемалын сабыр кәсеси пүрепүр болупды. Ол бу геплери эшидип отураныңа, сөзүнин динленмейәнине, өзүне миннет эдилйәнине намыс эдйәрди. Ахыры чыбаны ярмалы болды:

— Гелин җан, дөрт чагам билен колхоз ишлейән диййб-ә дилиңе чоламагын. Сыгрың сагылгы, нахарың биширилги, ич гейимине ченли ювян. Чагаларын бири аркамда болса, бири гуҗагымда. Кирсиз-кимирсиз гурҗак ялы эдип саклаян. Чай-нахарыңа ченли тайярланылып өңүнде гоюляр. Колхоза гиден гүнүн онам улы миннет билен ийип-ичйәрсин. Секиз-докуз чагалы энелерем бейле нәзиргәп миннет эденоклар. Чагаларыны бакҗа экидип, өйлерининң ишинем эдйәрлер. Колхозда-да ишләп йөрлер. Мен нәме колхозда ишлемән йөрүнми? Екеҗе гүнем колхоз ишинден галан дәлдирин. Иш диенин адам өлдүреси ёк. Чагалар етишйәнчә диййп гыдырданып йөрүс. Шоларың саглыгыны диле.

— Гүнде ики гезек барып, чай гайнадып берениңи орта атма. Онуң билен чага экләсиң ёк.

— Менин гүйҗүмин етени шол. Онсоңам бирғат хайсы иши буюрса, биз шоны этмели.

— Мен нәме ишлемән йөрүнми?

— Ишләңде нәме, үч гүн гитсен бәш гүн галяң. Норманы ерине етирип билмән сүйренип йөренсиң. Ише баран гүнүн берин иле меңзеш ишләйсең болмаярмы? Пул алмана гол чекеңде гөрйәнсиң-ле. Көп чагалы орал аялларын-да газанҗы сениңкиден көп болмаса, аз дәл. Сенин шу шеребели дилинден башга элиңден гелйән зат ёг-а!

Әшәнин гөзлери мөлерилип гитди. Ол бейле гөнүмеллиге гарашмадык боларлы. Бирбада нәме диййҗегини билмән хашлады.

— Ялан айдярсың!

— Ялан дагы дәлдир! Айт ханы, ялан болса, хер айың гылла ярыны келләм агыряр, йүрегим буланяр билен яның яссыклы гечирйән. Илиң чагалары томус окувдан җогап берленде дайысынынңка-дайзасынынңка гезмәге гитсе, өйүнде ятып демини алса, Юсуп җан билен Эҗекгүл сизиң ериңизе колхозда ишлейәр.

Окув окан вагтларында-да булар гүнүң ярысыны колхоз ишинде гечирйәрлер. Окувы гиҗе окаярлар. Сениң нәхошлыгыңа шейле бир ынаныбам дурамок. Кесел мен дийсеңем, түвелеме, ишдәң-ә ачык. Гара чанагы долусы билен сымышлаяң.

— Ине, иң соңунда эшитҗегиң шудур булардан. Ягшы-да бир аклык алдың. Йүзүңе середип, дийҗегини дийип дур, гыз. Ишдәм ачык болуп нәмәни иенмишим мен?

— Нәме, мениң ымматымы ийҗекмидиң?! Өңүнде гойланданн-а артдыряң задың ёк. «Өзүни билен вели» дийипдирлер. Агзыңа гелениңи айдып отурмалы дәл. Шу өйүң ишигинден гирелиң бәри, сениң башым агыря, гөзүм агыря диен иңирдиңден яңа гулагымыз-а камата гелди.

— Келләңден чакыза тутуп алып барса, ятмазмың эйсем?! — дийип, Әше есер җабҗыңды.

Нурҗемал дайза мундан артык Әше билен деңсанашып отурмагы өзүне услып билмедими-нәмеми, йүрегине басалык берди. Ол бирнеме сесини песелдип:

— Кесел адам доктора гидер, ярамаса өзүне серетдирер. Сениң болса гачгының доктор — диен вагты Юсуп гапыдан гирди.

Бирбада өйүң ичине сув сепилен ялы, дым-дырслык аралашды. Бу узага чекен дымышма Юсубы хас-да алҗыраңңылыга салды. Ол бирбада нәмәниң-нәмедигини аныклап билмеди. Эҗесиниң йүзи салык, ашак бакып, габагыны галдырман ик эгрип отырды. Әше гөзүниң гытагы билен төверегине аларылып середйәрди. Ол бирден тасанҗырап турды-да, гап бөвре гечди. Онуң гүр гара гашлары дүйрүгип, бурнуның үсти дерҗигип дурды. Меле гөзлериниң агы көпелип, галың додаклары тибирдейәрди. Салпарып дуран алкымы елленен ялыды. «Вах, худая-да говусы герек-дә. Бике дайзаның ерине шу салаты өлмели экени. Сен идили хелей боланда Халлыны өлдүрдиң, атаң ялы гарры ишана әре барармыдың?! Ишан пахыры-да ардурҗа атдырды. Мунуң йүзүни гөрмегем пәл дәл. Шу имансыз гиден Бердиниң эден ишине хайран-да мен. Бу шермендәни өйүне гетирип, башына япҗак болдумыка? Инди бизе мундан дынмак ёкдур» дийип ичини геплеӟдип, галың додакларыны мүңкүлдетди. Бәбеги ызыны үзмән чырлап ятан-да болса, оңа үнс бермедиксирән болды. Тей ахыры өз йүрегине-де душдуми-нәмеми, чаганы силтерләп элине алды.

— Не бела чырлаяң, дөремән гечен — дийип хүңүрдеди.

Юсуп дайзасындан үнсүни совуп, Өде эгра серетди. Гөрсе, онуңам йүзи аҗаң хамыра дөнүпдир. Бурнуны чекип, гөзүни гышардып торсаран болуп отыр.

Киме нәме дийҗегини билмән угруны йитирип отуран Өде эгри:

— Сен гиденде хайсы окува гитмели-айт? — дийип, гөзлерини алартды.

Хәлиден бәри нәдерини билмән алҗырап дуран Юсуп бирден догумланды.

— Багбанчылык техникумына — дийди-де, тарапыны тутар гамасы билен Өде эгриниң йүзүне тамакин серетди.

— Багбанчылык диен окув бармышмы эйсе?

— Хава, бар. Газетдәки билдириши окадым. Мугаллымларым-да: «Сен шол мекдеби гутарсаң, Мичурин ялы өкде багбан борсуң, үстесине-де, билимли агроном борсуң» дийдилер.

Өде эгри: «Мугаллымларың будундан бүре чакалнок-да!» дийип хүңүрдеди. Соң аз салым ичини хүмледип отурды-да:

— Бә, онда өкде багбан болян дийсен-е. Онда сен шо мекдеби гутарып билсең, «Гаплангыра» шетдалы какмага гидйәс-дә. Өлмесең, гоюн ити болҗаг-ов — дийип, сөзи терсе чекип, ичякгыч йыршарды. Ол салпы габакларының ашагындан Юсубың йүзүне хаясызлык билен серетди. Онуң кемсидиҗи сөзлерине чыдамадык Нурҗемал тов берлен ялы гүрледи.

— Өде, халаң тарапыңа чекибер. Казам долуп өләйсемем Юсуп жаны окатҗакдырын. Бир шу гүнүни билмән, эртириң-де гамыны иймели. Шунча чыдадык. Үч-дөрт йылам саглык болса, гечер гидер. Аҗымыздан өлесимиз ёк. Гөрүп йөрсүңиз-ә, оканлар адам болялар. Окув дийсе, гачып-тезенлер инди ахмыр эдйәрлер. Әше гелнимиз шу гүн җаныңың рахат тапаныны билйәр. Бейле дәл, балам, эртириңем аладасыны этмели. Мен Юсуп җаны колхозда ишлетмәге дөзмән, окува ибермекчи боламок. Гелҗекде деӊ-душларындан гайра галмасын диййән. Дегре-дашыңыза-да әдедиң. Мерет окап гелип, колхоза бугалтир бол-

ды. Гурбаның оглы Дәдебай окап агрануым болды. Аннадурдының иниси Назар мекдебе директир болды. Алтының гызы района улы доктор болуп гелҗекмиш диййәрлер. Өде, сен даргурсаклык этме. Өсүп барян огланың хөвесиниң өңүне бөвет болма. Ери геленде, ене бир зады ятладайын. Мен бу гапыдан гелемде, муна меңзеш затлара гарашып гелемок. Мен бу өе бирҗик-де ятдыгымы билдирҗек дәлдирин. Ики чаганы етимсиретмән отырын. Сизи-де, сизиң чагаларыңызы-да өз багрымдан өненден кем гөрйән дәлдирин. Муны диңе сиз дәл, ил-гүнем, гоңшы-голамлар-да билйәндир. Онсоңам ятан ери ягты болсун, худайым, Мәммет орс дийилйән адам иле беллиди. Аялы Бикәниң абрайы-да шонункыдан кем дәлди. Олар барада сизе айдып дүшүндирмегиң хаҗаты ёк. Ол икиси хакда ил-гүнүң гүррүңлерини эшидйәнсиңиз. Сиз шейле атлы-абрайлы адамларың сарпасыны сакламаң, оларың ызында галан перзентлерини ынҗытсаңыз, ил-гүн нәме диер? Оларың хоссары диңе биз дәлдирис. Бу оглан ынҗыдылса хөкүмедем, ил-гүнем башыны ашак салып отурмаз. Диеним болман, мунча болар-болмаз геп эшитҗек болсам, башымы алар гидиберерин. Мен сизден зат хантама дәл, я гепими гөгердип, өе кетхуда болҗак болуп отурамок. Шунча биле отурып гидибермәге-де уялян, ёгсам, ерем тапман дурамок. Сабыр селки пахыр өлмәнкә: «Нуржемал дайза, сен мениңкиде болубер. Гөзүм-гашым йүк, сен йүк дәл» дийип, шунчалар гайталап-гайталап айданда-да этмедим. Ол арадан чыкды. Эмма оглы ызыны саклап отыр. Гөр, нәхили акыллы-башлы оглан. Менем шонуң өйүниң бир бөврүне сыгардым. Мениң бу тайлара несибәмиң чекмегиниң башга себәби бар. Мен бу өе Юсуп җан дийип гелипдим — диенде, Нуржемалың гөзүниң яшы пайрап гитди. Ол гөзлериниң яшыны гыңаҗының човы билен сүпүрди. — «Адам дилинден, хайван шахындан» дийипдирлер. Дил диен зат хайсы ере чексең, барыберер. Диллер узаберсе, өйде агзыбирлик болмаз. Әше гелин, сенем шу затлара дүшүнәймел-ә! Дил диен зат бидерек узаберсе, оңлулыгың үстүнден элтмез. Тоба эт!..

Гап бөвүрде Нуржемалың сөзлерине хум ялы чишип отуран Әше гөзлерини ханасындан чыкарайҗак болярды. Ол чагасыны силтерләп алып, чалтлык билен еринден галды-да, даш чыкды. Тасанҗырап баршына хүңүрдеди.

— Саңа меңзешиң өвүди-де герек дәл, акыл берени-де. Шу гарры үфлиси шу өе гелен гүнүмден бәри мыррыхым аланок. Мениң маңлайыма энтеклер өләйҗегем дәл би, гарры гурбага — дийип, эшидилер-эшидилмез хеңкирди.

Нуржемалың яралы йүреги ене авады. Йүреги җызлап-җызлап гитди. Онуң гайгы-гама шөхлеси кемелен гөзлеринден эрксиз акян гөзяшы йүзүни ювуп барярды. Ол монҗук-монҗук болуп сырыгян гөзяшларыны сылып:

— Өде, говусыны өзүң бил, балам! Эмма кесирлик эдип, Юсуп җаның окува гитмегине бөвет болайсаңыз-да, Юсуп җан сизиң орнуңыза колхозда ишлемез. Юсуп җан өз деň-душларындан гайра галмалы оглан дәлдир. Колхозда ишлемели болса, Юсуп җан өз адына ишләр. Башым дик болса, сөзүмем сөздүр — дийди.

Нуржемал дайза бирден мердемсиленди. Деррев гөзлерини сүпүришдирди. Ардынды. Онуң йүзи гызарып, гашы чытылан ялы болуп гитди. Хакыкатданам, ол Өде эгри кимиң пес гылыклы адамың өңүнде әҗизләнине намыс этди. Өз-өзүнден утанды. Ичинден: «Нуржемал, нәме, гачалганы алдырайдыңмы? Шу болшуңы Мәммет гөрен болса, нәме диерди? Өнем мерт дәлдигини билйәрдим» диймезмиди?! Ханы, башыңы дикле! Гөзяш гөрен ере сечилип йөрүлйән дәлдир. Начар боланында нәме! Мерт болмак үчин хөкман эркек болмалымы?!» дийип пикирленди. Улудан демини алып, затларыны йыгнашдырмага башлады.

Шу пурсатда Әше ене-де ичерик күрсәп гирди. Ол Өдә гөзлерини алардып, оны гөзүм билен ийәйсем диййәрди. Өде оңа дөз гелип билмән гозганҗырады. Нуржемал дайза тарап серетди. Соң Юсубың йүзүне тиңкесини дикип, гахарлы азгырылды:

— Сенден яңа хут бизар болдум-айт! Җәхеннем болуп бир гитсәдиң сен! — Соңам шеребесини пүркүп «ак пата» берди: — Мен сениң йылыңа етик. Сен башга кеселден ачылсаң ачыларсың вели, окув диен кеселинден өләймесең ачылмарсың. Сен хакда көп затлары эшитдим. Энтек гөзи ачылмадык гүҗүк ялы-

кән-дә, чагалары Берди ахмала «Кемпут гетир» дийип саргаса, сен «Маңа галам-кагыз гетир» дийип саргар экениң. Гелелим бәрем саңа белет болдум мен. Сенден гележек хайры алладан дилемек герек. Ол-а окув экени, барса гелмезе гитсенем, гөвнүм бир ялы. Йөне ызымда дайым бар, дайзам бар дийип, бизден бәш шайы хантама болмагын. Ызыңдан көр көпүгиң иберилмежегини айнада гөрен ялы билэй. Ине, шу сөзүми хич хачан унутма. Гитсең, хонха ёлуң, өңүңе гызган басамок. Бу гүнүңи эртә гойма-да, еңсәңи эл ялы эдибер. Дайзаң нәсаглыгына хайпың гелмән, жигилериңе рехим этмән, саңсар келләң угруна гитжек болсаң, бизем сениң ялы даш багыр егениң хайыр-согабындан гечерис. Маңа бу өйүң ондан бейлеки хыллалласам етерлик.

Меселәни чөздүм эден Өде эгри еринден галды.

Гелшиксиз ягдая дүшен Юсуп нәме эдип, нәме гойжагыны билмеди. Инди онуң ики гөзи энесиндеди. Әше билен Өде эгриниң гыжалатлы сөзлери Юсубың этинден өтүп, сүңңүне етипди. Чыкалга тапман алжырап отуран Юсуп энесинден харай ислейәрди. Юсубың перишан халыны гөрен, өйден әзъет чекйән энәниң бирхили сүңңи лагшады гитди. Онуң йүреги эндирәп, эсси айылан ялы пагыш-пара болды. Бирхаюкдан соң гәрры өзүни дүрсәп:

— Юсуп жан! Газанжыма алан еди гойнум билен гөлели сыгрым бар. Шо маллары саг-аман саклап билсем, сени хор этмен, балам. Ил-гүн бар, герек ериңде голдар. Ил-гүн кераматдыр, еке гоясы ёк. Шонуң биленем сен оңарсың. Гүзеранымы гөрүп билмесем, башлыкдан хайыш эдип, бу гызы-да гүйжүниң етен бир юмшуна гошарын. «Ат ыргалы алныңдан» дийипдирлер. Бизе-де, саңа-да хич зат боласы ёк. Жаны барың — гамы бар. Бизем такдыра тен берип, голумызы говшурып отурыбермерис. Гит-де аркайын окабер, балам! — диенде, Юсубың ягырнысындан басып дуран агыр йүк айрылан, голтугындан сөйгетленен ялы болды.

Өде эгри йүзүни саллап, гөзлерини алардып аз салым дурды. Максадының амала ашмажагыны билди өйдйән, нәме диййжегини билмән, гапыдан гахарлы чыкды. Дашарда Әшә нәмедир бир затлары дүшүн-

диржек бола-бола, дүшүндирип билмән, узак вагтлап, эллерини херекетлендирип жаныкды.

Өде эгри ики тарапы-да элден бермезлиге чалыш-ярды. Ылайта-да аялының гөвнүне дегмежек боляр-ды. Әшәниң: «Сен мени, гүл ялы чагалары шу сахне кемпирдир сүмүкли жуванамеркче гөренок» дийип, шумжарып аглаяны эшидилйәрди.

Нуржемал дайза Юсуп билен отагына гелди. Өйүң ичинде одур-будура гүйменен болды. Гыкылык-галмагала өзи себәп боланы үчин Юсуп мүйнүргәп отырды. Ол бирден энесине серетди. Гөвнүне ол хем әзүнден нәгиле ялы дуюлды.

— Эже! — диенде онуң сеси сандырап гитди. Аланычигси болуп бәри өврүлен Нуржемалың йүзүне оюрганып серетди: — Болмаса, бирки йыл колхозда ишләейин. Саңа биразажык көмег-ә боларды. Окува онсоң гитсемем болар ахыры. Окапларым ядымдан чыкасы ёк. Китапларым янымда, гайталаберерин.

— Онуң пикиринем этме, балам! Буларың гүррүңи дийип гөвнүңи окувдан соватма. Бейтсең говы окап билмерсиң. Окамак үчин гөвнүңи бире багламалы, билиңи бек гушамалы.

— Гидиберсем саңа азар берилжек ялы болуп дур-да.

— Мени азар эдинме. Маңа дөв чаласы ёк. Мен довзахдан чыкып женнете гелен адам. Мунуң ялы дурмуш болса, гымылдасаң хак берлип дурса, кишиң миннетини чекмен, оглум. Онсонам бу геп-гүррүңлери гөвнүңе гетирме. «Гахар — капыр» дийипдирлер. Йүреклери дүшүшер. Окап башлаянчаң гахарлары гачышар. Гачышманда-да башым дик дурса, саңа миннетли чөрек иййдирмен! Гөвнүңи бөлмегин. Окувлы адам боланыңы гөрмесем гөрүмде аркайын ятман. Энең энтек дызларында кувват барка ока, балам! Сәхел зада мүззерибермек эркек оглана ярашмаз...

...Курсуң ёлбашчысы Юсубы бирнәче гүнләп сынлап гезенден соң:

— Хей, бейле-де бир адам болар экен. Адамларың дашкы кешби меңзеш болса-да, гылык-хәсиети башга-башга боляр. Ынха, Юсубың оглан кеми ёк. Хич хачанам бизиң хич биримизден кем болмаз. Эмма мунуң бир үнжүси бар ялы гөрүнйәр. Хачан

гөрсең, йүзүни ашак салып пикир эдип йөр. Я-да мунуң догабитди болшы шейлемикә? Нәмеден кемсинйәркә? Дашкент арзув эдилип етилйән ер. Я-да шәхер билен өвренишип биленокмыка? Улы шәхерден ховы басылян болмаса-да бири. Адамларың-а әхлиси диен ялы говы, дегмесең дегйән ёк. Бир зат сорасаң, гөвүнжең айдып берйәрлер. Мыхмансөер халкы бар. Ине, хайсы тарапыңа серетсең баг-бакжа, белент-белент ымаратлар, кино-театрлар, оңат-оңат китапханалар, улулы-кичили окалга заллары. Окувчылар үчин-ә шоларың өзем бир говы зат. Ока-да отур. Гөвүн ачайын, гезеленже чыкайын дийсеңем ер гыт дәл. Базарлары-да ир-иймишден долы. Гушуң сүйди дийсеңем тапдыржак.

...Техникумда сапакларың өхлиси диен ялы рус дилинде гечилйәрди. Овал түркмен мекдебинде оканлыгы үчин рус дилинде окамак, язмак, гечилен сапаклары өзлешдирмек, экзамен табшырмак бирбада Юсуба кын дүшйәрди. Иң әрбет тарапы-да дайысы билен дайзасы Юсубы рухы тайдан мынчгылап, мазалы енжипдилер. Адамың дурмушда еңиш газанмагы көп дережеде онуң рухы ягдайына-да баглы ахыры.

Хер ничитем болса, Юсубың бу ягдайы узага чекмеди. Ол окува гызыгып гитди. Сустуреслиги кем-кемден айрылды. Кәмахал сапакларына тайярланмак үчин башынагай болярды. Шонда оба-да, өйке-кинелер-де, Нуржемал дайза-да онуң ядындан чыкып гидйәрди. Ол дура-бара арзувына етмегин, адам болуп етишмегиң пикир эдишиң ялы аңсат дәлдигине, сәхел зат үчин әжизләп дурмагың өзүне зыянлыдыгына дүшүнип башлады. Ол окадыгыча окува имринди. Көп зат өврендигиче, билйәнлери гөвнүне аз гөрнүп башлады. Русча чепер китаплары көп окадыгыча, дили енжилип, рус дилине түргенлешйәндигини дуйды.

Онуң кирпикли гөзүни чалман окап, язып, тә даң атянча сапакларына тайярланян вагтлары аз болмаярды. Юсуп инди хер сагат вагты нәмә сарп этмелидигиниң хасабыны йөредйәрди. Ёлдашларының-да аглабасы онуң гөрелдесине эерип башладылар. «Ыхласа — мырат» диенлери. Укыплы оглан окув йылының икинжи ярымында сапакларындан говы бахалар алып уграды. Йөне барыбир бу үстүнлик онуң өз гөвнүне

жай дәлди. Ол өз-өзүне гыжалат берйәрди. Гиже-гүндиз окаярды.

Инди Юсуп говы окамагың хут өзүне баглыдыгына гөз етирди. Ёгсам, ол илкибадаларда говы окамак диен зат диңе багты чүвен огланларың пайына дүшйән затдыр өйдйәрди. Догры, зехинем герекди. Йөне велин, Юсуп озалы билен ыхлас герекдигине-де гөз етирди. Зехине зәхмет билен голтгы бермелидигини мугаллымлар-да зол-зол ятладярдылар. Юсуп зәхметден гачмаярды. Онда бир адамыңкыча зехинем барды, эмма ыхласы велин хас аңырданды. Жепакешлиги-хә баякы. Ол бара-бара техникумда өвредилйән затлары дүйпли өзлешдирмеги эндик эдинди. Онуң башга-да нийети барды. Башарып билсе, ызындакылардан екеже көпүгем сорамакчы дәлди. Диңе бу-да дәл, ол галан өмрүнде дайысы билен дайзасының миннетли дузуны-да датмакчы дәлди. Энеси билен жигилерини-де оларың игенчли сөзлериндеп дындарып, айры сакламакчыды. Эмма Юсуп о дережелере етмек үчин, энтек кән-кән чорба соватмалы болжакды.

Дурмуш гирдабының гырасындан аяк басан йигит бир гүн партадашларына өз йүрегине дүвенини аян этди. Оларың аглабасы Юсубың пикирини голдады. Шол гүнден башлап, Юсуп Мәммедов өз ёлдашлары билен бош вагтларыны аз-овлак газанч этмәге сарп этмеги макул билди. Олар бирнәче оглан болуп демир ёл станциясына барып, вагонлардан йүк дүшүрдилер. Завод-фабриклериң гижеки сменаларында гара ишчи болуп ишледилер. Шейлелик биленем олар иймәге-геймәге етер ялы, башга-да овнук-ушак харажатлары үчин пул газанып уградылар. Догрусы, бу олара айратын леззет берйәрди. Өз газанан пулуңа зат алмак ызыңдан баран пулы сованыңдан хас буйсанчлыды, гөвнүне жайды. Юсубың газанжы соңабака өз харажадынданам артып башлады. Чүнки ол бидерек затлара пул совуп йөрмейәрди.

Юсубың бош вагтларында ишләп, харжы газанмагы онуң оңат окамагына зыян этмейәрди. Гайтам, эржеллигини, зәхметсөерлигини артдырярды. «Аңы дурмуш кесгитлейәр» дийилмеги йөне ерден дәл экени.

Дынч алыш гүнлериниң биринде Юсуп узакда ерлешйән универсал магазинлериниң бирисине барып

гөрмеги йүрегине дүвди. Онуң максады нәме-де болса әжесине, жигилерине бир совгатжык ёлламакчы. Ол магазинлере айланып гөрмәнди. Шонуң үчинем ол ёлдашларының бирисини ёлбеледи хөкмүнде янына алды. Юсубың багтынамы я-да совгат алжакларың несибелеринеми, гараз, бу гүн универсал магазинде гең-энайы харытлар көп экени. Юсуп әжесине, уясына, жигисине совгатжыклар алды. Гөзе якымлыжа совгатлары алып дурка, нәмедир бир затлар хакыдасына гелмейән ялы диңширгенди. Бирден башыны ёкары галдырып: «Эрбет болса дайым билен дайзам эрбет, чагаларында нәме гүнә бар?! Оларам мениң жигим ахырын» дийип ичини геплетди-де, дайзасының чагаларының дөрдүсине-де совгат алды. Умуман, Юсубың олар барадакы өйке-кинеси-де инди өңкүси ялы дыңзап дуранокды.

Юсуп дагы ызына доланып гелйәркә гапдала серетселер, голайдакы магазинде нобата дуранлар көпелипдир. Якын-янына барып гөрселер, сечекли йүң яглыклар сатыляр экени. Юсуп сечекли йүң яглыкдан-да бирисини алды. Эмма муңа меңзеш сечекли йүң яглыгы энесиниң даңынмажагыны Юсуп билйәрди. Хава-да, «Иманлының гахары кетени көйнек кепинчә, имансызың гахары башы гөре етинчә» дийипдирлер.

Юсуп ене-де диңширгенди-де, «Багшылар дессаны гутарансоң, «Ягшы етсин мырада, яман галсын уяда, яман галып нәм болжак, олам етсин мырада» дийип, сөзүни жемлейәрлер. «Хер ким нәме этсе, эдени өзүне боляр» диййәрлер. Мен булар билен деӊ болуп йөрмәйин» дийип, дайзасына-да, Өде эгрә-де совгат алмагы макул билди. Шол гүнүң эртеси-де совгат аланжа харытларыны посылка гаплап, өйлерине ёллады.

* * *

Өз адына гелен посылканы почтадан аланда, Өде эгриниң йүзи ягтылып гитди. Аты чыкан ялы бегенди. Юсупдан гелен совгады голтуклап өйүне бака узын-узын әдимләп уграды. Өмрүне ады тутулмадык адам адына зат гелениңе монча болуп, йырш-йырш эдип гелшине гапыны батлы ачды.

— Ине, чын еген дийип шуна айдарлар. Бәриңизе бакың, муны гөрүң — дийип, элиндәки посылканы гүженледи. Чагалар посылканың дашына эгрилдилер. Әше велин аңырракда олара середип дурды. Өде эгриниң хер дишинде бир гүлки. Ол хонданбәрси болуп:

— Кимде-ким шу посылканың ичинде нәме барыны айдып билсе, шона совгадың иң говусыны бержек — дийди.

Чагаларың улужасы «Чүйжүк бар» дийсе, ортанжысы «Пишик бар» дийди. Кичижиги «Бәжик бар» дийип, гөзжагазларыны тегеледи. Иң кичижигем кakасының бурнуна элини узадып, дырчанаклап үтүм-ёлүм эдип барярды.

Өде эгри:

— Хаңы, чекилиң гайрак. Хижиңизем билмедиңиз. Инди хериңиз етдик пайыңызы алмалы борсуңыз — дийип, гөвресине гелишмейән херекетлер билен агач гутыны ачмага башлады.

Посылка ачыланда, илки чага аякгаплары, көйнежиклери чыкды. Гымматлы совгатжыкларыны гужагына гысан чагалар бегенмекден яна ики болуп биленокдылар. Совгады бири-бирине гүжеңлейәрдилер. Ине, индем шол дөврүде иң гадыр гоюлян, гыммат бахалы хасапланян йүң сечекли чыкды. Тавус гушуң елеги ялы дурли гүллер билен өвшүн атян сечеклини гөрен Әшәниң эрни тас гулагына етипди. Гара лопбан гелниң йүзи-де шол сечеклиниң өвшүн атышы ялы өвшүн атып, айратын бир реңке гечип, бир энайы ягтылды гитди. Ол еңил херекет билен гелди-де, ашак отурды. Совгады эллеринде ойнатды. Соң еринден туруп язып гойберди.

— Айтмадыммы мен, песилке иберилен болса, ичинде мениң пайым ап-айратындыр дийип?! Түвелеме, Юсуп жаның эдиберҗек ишлери илиңкиден зыяда-ла. Алла онуң өмрүни узак этсин. Окувыны тизрәк гутарып геләйсе, өйүмизиң гөзлүже чешмеси болжак ол оглан. Худай халаса, йыла етип-етмәнкә өйүмиз өе меңзәр. Ичеримизем гүл пүркүлен ялы эдип сакларын. Онсоң ишалла!.. — дийип, мәле гөзлерини ялдыратды. Дерревем яглыгы атыныл гөрди. Эйләк-бейләк йөреди. Гыныр аял сәхел салымда юмшады отурыберди.

Нуржемал дайза бирбада посылканың өз адына иберилмэндигини гөвнүне алды. «Юсуп жан нэме бейдйэркэ?» дийип ойланды. Ол дамагы долан ялы, ежизлежек болды. Сэхел салым пайхас эдибем Юсубың бу эден ишини макуллады. «Вах, балам, шо ерде-де гайгы эдип йөрен-дэ бизи. Уршуп-гыгырышып йөрен болмасынлар. Эжемиң адына иберсем, олар бетер өйкелэр. Шуларың адына иберсем юмшарлар, эжеме енил болар дийип этдигидир би баламың. Вах, акылыңа дөнейин, гузым. Сенден бир зат чыкжагыны өнем аңядым-ла! Вах, мен гурайын, деррев гөвнүме алыпдырын» дийип пикирленди.

Ол өйүне гирип, совгатлык мата середип дурды. Нэче вагт дураныны өзем билмейэрди. Бирден өзүнин көйнеклиги йүзүне тутуп, аглаяныны дуйды. Хасыр-хусур гөзяшыны сылды.

«Худая шүкүр, азабымың ерине говушдыгы болсун. Хернэ окувыны гутарып геленини гөрүп, элим биленжик өйли-ишикли эдэйсем, менде арман галмаз. Эхли гөрен гөргүлерими ядымдан чыкарарын. Шужагаз багтымы бир худай көп гөрмэверсин. Гөзден-дилден өзүң саклавери, бирибар!»

Ол оңа-муңа гүйменип йөркэ, шейле пикир эдйэрди.

Өде эгри өзүне совгат иберилен арзан баха эдиги гейип гөрди.

— Ай, бу оглана мениң сөзүм ёк-хов. Яък, валла, Юсуп мениң аягымын өлчегининиреден билйэркэнайт?! — дийип йылжыраклап, төверегине гөз гездирди. — Эй, муны ярадан, хэсиетини-де эчилип билипдир-ов. Гөрйэңми, машгаланың екежесини-де ятдан чыкарман, эхлисинин бирлай адыны тутупдыр... — дийип, чашы гөзлерини йылдыратды. Өйүн ичинде тэзе эдикли эйлэк-бейлэк йөрэп гөрди.

Өде эгри бирселлем ойланып отурды-да:

— Ёгсам-да бу песилкэни аланлыгымыз хакында деррев хат ёлламасак болмаз. Юсуп ынжалман йөрмесин. Онсузам гайгысы аз дэлдир — дийип, чыкып гитди. Эше ичерини йыгнашдыран болуп йөрен ериңден:

— Аю, какасы! Маңа бир йүпек көйнеклик иберсин. Хатында илки билен шоны яз — дийип, Өде эгриниң ызындан гыгырды.

Ине, шунлук билен-де, бу машгаланың арасындакы өйке өчүп, гахары гачды. Шол гүнден башлап, Өде эгри билен Эше икиси ики ерден Юсуба ызлы-ызына хат ёллап дурдулар. Арасында оны-муны саргыт этмеги-де унутмадылар.

Юсубың аман-эсенлиги, окувларына етишиги, хачан каникула гелжеги ызындан барян хатларда өвран-өвран соралярды. Догрусыны айданда, Нуржемал Юсубы олардан габанярды. Оглы элинден гидип барян ялыды. Шонуң үчин ол өз иберйэн хатларыны хас айратын мэхир билен яздырмага чалышярды. Болса-да, ол Юсупдан миннетдарды. Өде эгри билен Эшэнин юмшанына бегенйэрди. Себэби Нуржемал өзүниң тебигаты боюнча бала-чаганың арасында терслешигиң, өйке-кинэнин болмагыны асла халамаярды. Ол затлар барадакы вакалар йүрегинде ленч болуп ятырды. Ол дава-женжелден, говга-гопгундан ягыр болан начарды. Ики адам сөгүшсе-де дуруп билмезди. Шона гөрэ-де, Нуржемал Эше билен Өде эгриден нэгиле дэлдигини хер хатында диен ялы яныдярды. Юсуп болса эжесинден гелен хатлары хер сапар хөвес билен гайталап окаярды. Ол ызындан гелйэн хатлардан өй-машгала дурмушының өз кадасы билен гидип баряндыгыны аңып, бегенжинден ики болуп билеңокды. Юсубың эдил голтугындан гөтерилен ялы болупды. Ызындакы агзыбирчилик оңа окувда хемаят болярды.

Юсуп инди окувының дашындан ишлэп газанан пулундан бир затжык суйшүрип билсе, өйлерине одук-будук иберип, көмек эдип дурды. Өде эгри билен Эше болса, муна монча болуп, соңкы хатларында Юсубы өз перзентлеринден-де эй гөрйэндиклерини айдярды.

...Бир чокга сакгал профессор студентлере өвүт берип, дине бир окув китапларыны окамак билен чэкленмэн, умуман, эхли китаплары окамак герекдигини айтды. Юсуп соңкы гүнлерде шол профессорың айданларына эерип башлады. Ол ылайта-да чепер эсерлери көп окаярды. Көп окадыгыча, адамлар хакда, дурмуш хакда көп пикирленйэрди. Ол «Полат нэхили тапландыны» гижелер ятман окады. Ол Павелиң батырлыгына, мертлигине хайран галды. Илки гелен вагтлары мүззерип йөршүни ятлап, өз-өзүнден утанды.

«Ине, шейле йигит болмалы» дийип пикирленди. Акыллы-пайхаслы дана адамларың гөрелдесине эермэге чалышды.

Юсуп Өзбегистан ССР-нин Наманган, Андижан, Самаркант областларының колхозларында энчеме гезек практикада болды. Ол бу областларың колхоз обаларындакы мивели багларың хасыл гетиришини гөрүп, башыны яйкап, гең галды. «Түйс мичуринчилер» дийип ине шу баглары етишдиренлере айдайсаң. Эртекилерде тарыпланылян женнет дийилйэн зат эгер бар болса, мегер, шу ерлер женнетдир. Берекелла сизе, элинизе гүллер битсин, багбан аталар» дийип, гүне гызарышып дуран алма-нарлара, шетдалы-эриклере, алчадыр армытлара хөвес билен сын эдип, аңк болуп галярды.

«Хер ким бир задың ышгына дүшйэр. Сенин үнсүң, пикириң мивесини гөтерип билмэн егшерип отуран багларда» дийип, Юсуба мугаллымлары айдярдылар. Хер хүнэриң өз ышгы бар. Диңе шонуң ышгына дүшүп, өзүниң бүтин ыхласыны шоңа батыш эден адам шол хүнэри долы эле алып билйэр. Юсуп бир гезек мугаллымы шу гүррүңлери гозганда, оны Магтымгулының хем айдып гечендигини ятлады.

Ыхлас билен бир кэмилге гол берген,
Етер максадына, етмеен галмаз.

Магтымгулының сетирлериниң манысына дүшүненсоң, мугаллым бармагыны чоммалдып жаныгыберди. «Ана-ана, түйс дана адамың айтжагы шол. Магтымгулының, Новайының сөзүниң ырясы ёкдур. Ызында дуруп билмежек сөзлерини айтжак адамлар дэл олар». Шол мугаллым соң-соңлар гелип, Юсуба Магтымгулының гошгуларыны окатдырярды.

...«Чын уссат өз хүнэриниң диванасыдыр» дийип, бир уссадың айданы-да Юсубың ядына дүшди. Ол ёлдашларындан чете чекилип, хер дүйп агажы айратын сынлаярды. Бу баглары кемала гетирен гожаларың бири бир гапдалда дуран ериңден гелжекки багбанлара гуванч билен середйэрди. Ол яш багбанларың херекетини сынчы гөзлеринден гечирйэрди.

Гожа багбан Юсубың шахалары эллешдирип, гөзлерини гиң ачып йөршүне хайран галды. Онуң херекетлерини ене бираз сынлады, йөне онда хөвесжеңликден башга нышан гөрмеди. Гожа элини аркасына тутуп, ювашлык билен гелди-де, Юсуба йүзленди:

— Балам, сен мивели агачлар билен иш салшыпмыдың?

Юсуп йылгырды.

— Мениң дайым-да сизиң ялы улы багбанды...— диенде, гарры багбаның йүзи нур чайылан ялы ягтылып гитди.

— Болды-болды! Гел онда, балам, гайтадан гөршели.— Сиз хем дайыныздан кем багбан болмарсыныз — диенде, онуң сөзлери хас ынамлы эшидилди. Гожа билен Юсубың сөзи алшып гиденсоң, студентлерин-де хеммеси буларың дашына үйшдүлер.

Гожа багбан яшлара агачлары гүйзде хемем бахар айларында сапмагың ёлларыны өвредйэрди. Бир дүйп агачда дөрт-бэш дүрли мивэниң кемала гетирилиши хем-де саялы агачларың тиз өсдүрилиши барада гүррүң берйэрди.

Гожа яшларың берйэн совалларыны үнсли диңләп, соңундан оларың билмек ислейэн затларыны жикме-жик дүшүндирйэрди. Онуң гүррүңлери диңе теорияны өвренип йөрен окувчылар үчин жуда гызыклыды. Дашкентли багбаның хер бир айдан сөзи, берен маслахаты Юсуп үчин гечен сапакларының энчемесини тэзеден гайталан ялы болды. Бу гарры багбан Юсубың гөзүне айратын ыссы, мэхрем гөрүнди. Чүнки багбаның дүшүндирен затларының бирентегини дайысындан хем энчеме гезек эшидипди. Онуң гөвнүне хэзир окувчыларың өңүнде дайысы геплэп дуран ялыды.

Юсуп Мэммедов шондан соң окувда алан билимлерини иш йүзүне гечирмеги, өз обасында-да хут шуның ялы баг етишдирмеги йүрегине дүвди. «Бир ише баш гошсаң, оны соңуна ченли алып чыкмак герек. Адамларың эсасы сыпатларының бири шу болса герек» дийип, ол пикир эдйэрди. Юсуп каникула гайтмагының өңүсырасында дашкентли багбаның янына барды. Мивелерин тэзе етишдирилен гөрнүшлери билен ичгин гызыкланды. Гарры хем яш багбаның гепи-сөзи алышды. Яш түркмен йигиди Абдылла экәниң гөвнүнден турды. Юсуп багбаның айдян затларыны үнс берип диңледи. Өзбек багбаны хениз ылма орнашмадык, йөне өзүниң сынагдан гечирен хем-де чак эдйэн затлары барада-да гүррүң берди. Онуң өз сыр-

ларыны ачмагы Юсубы Абдылла экә хасам якынлашдырды. Ол яшула билйән затларының хеммесини алымлара теклип этмеги хем-де олары ылма гиризмеги теклип этди. Яшулы бу затлары ене бир гезек сынап гөрмекчидигини яңзытды. Ылым билен иш салышмак оюн зат дәл ахырын. Онда хемме зат эсасландырылан, анык болмалы. Ёгса, или алдамагын мүмкин.

Юсуп каникула геленде, агач сапмак билен мешгул болярды. Обадашлары «Түвелеме, Мәммет орсуң оглы дайысынданам гечирипдир. Юсубын эли деген баглар хемаят тапан дек гөтерилиберйәр. Мекдеп гөрениң иши бир башга-да! Болса-да ыхласлы экени. Алып чыкды. Мекдебини гутарайса дагы, гөр, нәхили болуп етишер. Шу обадакы өйлериң гапысындакы миве агачларын арасында Юсубың эли дегмедиги аздыр» диййәрдилер. Обаның яшулулары-да башлары бириген еринде Юсубын тарыпыны эдип аңырсына чыкып биленокдылар. Олар багларын ичинден гечен-леринде-де аяк чекип, мивелери сынлап: «Ине, булар Берди багбаның элиниң деген агачлары. Булар болса, Юсубың гетирен алмаларындан. Аслыетинде, бу алманың аңырсы Газагыстандан чыканмыш!» «Бизиң багымыздакы пейвенди эригиң аслы Тәжигистандан болмалы» дийип, бу ишлериң хеммесинде-де Юсубын элиниң бардыгына гуванярдылар.

Юсуп Мәммедов дайысының весъетлерине вепалы еген болуп чыкды. Дайысы оңа: «Юсуп жан! Адам болжак болсаң, херан-хачан ягшыны сылагын. Ямანлардан өзүңи дашда саклагын. «Ягша ягшылык этсең, я айдар, я-да гайдар, ямана ягшылык этсең, айтмазам, гайтмазам» диенлери чындыр. Онсоңам бириниң ишине көмеклешениңде ондан зат хантама болмагын. Хакыкы адамың өз газанжы өзүне етмелидир. Небсиңе «хай» диймеги башармалысың. Гара небсиң угруна чапсаң, абрайдан дүшерсиң. Бабаларымызын «Алтын алма, алкыш ал» диен накылыны ятдан чыкарма» дийип өвүт берйәрди. Шонда ол бирсалым ойланып отурярды, соң Юсуба середип еңиллик билен дем алярды-да, онуң аркасына какярды. Юсуп бу пәхимлерин хеммесини калбына синдирипди.

Юсуп соңкы гүнлерде шейлерәк пикир өврйәрди: «Иберселер, өз областыма гидерин, «Хер кимиң өз или өзүне Мүсүр» дийипдирлер. Онсоңам бизде багчылык бу ерлердәки ялы өсен дәл. Нәне алтын топрагымыз бар, кесеви сүнчсеңем гөгержек. Хайсы ере пейдаң көп дегжек болса, шол ере гидениң говы ахыры. Мугаллымларам гаршы болуп дурмаз-ла. Ине, онсоң мениң элимиң хүнәрини гөрсүнлер. Гөвнүмдәки ялы этмесем, гиже укламан. Дайымың весъетлерини тутарын. Какамам разы болар. Хер өйүң агзында ир-иймишлер салланышып, ал-гызыл өвсүп дурса, обаның ичинден гечйән ёлларың икиян бойы гүн дүшмейән гара бага өврүлсе, нәхили оңат боларды. Огланлар илиң багындан огурлык эдип йөрмезлер. Баг — берекет, миве — саглык. Хер миваниң өз дады, өз тагамы бар. Адамың гөвни хер дүрли миве күйсейәр. Миведен доян чаганың дулугы гызарып, йүзи тегеленйберйәр.

Бизиң бу дүнйәде билмейән затларымыз энтек жуда көп экени. Мен эрик, шетдалы, алма, игде, сөвүт, дерек, армыт, тутдан башга агач ёкдур өйдер йөрдүм. Олары ериң ягдайына гарап экмелидигини-де билмесем нәме. Мивели агачларың көпүси чапма тоюны халаян болса, кәбириси шормаңыз ери сөййәр экени. Чәгесөв ерлерде тиз өсйәнлери-де бар экени. Ылмың тәзе ачышлары энтек колхоз обаларында долы дурмуша гечириленок. Бу жогапкәрли ишлери өзлешдирмек бизиң пайымыза дүшйәр. Диймек, нәхили-де болса өзгеришлик гиризмели болжак. Душ гелен ере баг экибермән, илки топрагы барламалы. Шоңа гөрә-де агач сортларыны сайламалы болжак. Саглык болуп дурса, бу затларын хөтдесинден гелжек боларын».

Юсуп ичини гепледип, гөвүн йүвүрдйәрди. Ол «Дызмачлык эдйән-ә дәлдирин-дә?!» дийип пикирленйәрди. Барыбир ички хыжувына бәс гелип билмейәрди. Онуң ичи быжыклаярды. Гөвнүнде беслән ишлерине шу гүн башлабереси гелйәрди.

..Юсуп Мәммедов шу аралыкда обасына яз каникулына гелди. Дең-душлары, өйүнде баг етишдирмәге хөвесеклер оны бир гүнем өйүнде отуртмадылар. Бригадирлериң бири: «Ишсиз гезсең, ялта боларсың. Бизиң бригадамызың членлериниң табелини яз. Овалда бири «Хем дайымлара барян, хем-де тайыма баш өвредйән» дийипдир. Йылың-йылында эдип берйән ишиң. Бизиң сагболсунымызы ал. Окувыңа-да гол

Зак. 2522 — 13

харжылы гидерсиң» дийди. Онун гапдалындан ене бири хайыш этди. Онсон Юсуп хемишекиси ялы, ене-де ики бригаданың табелини язып башлады.

...Гөвнүхошлыкдан, обасы билен душушыкдан Юсубың башы айланярды. Онуң гөвни галкыжаклап дурды. Элбетде, бу дуйгы онда окува гиренлиги, окап йөренлиги үчин обадашларының янында өзүни улы тутмакдан гелип чыкян дуйгы дәлди. Ол сувумсыз, сәхел зады өзүне мертебе билйән, кимдир бирине гөвнүетмезчилик эдйән йигит дәлди. Она хошниетли арзувлары, ачык гөвүнли обадашлары рух берйәрди. Юсуп ашаклык билен гележекде баг эдип болайжак ерлери пейлейәрди. Аматлы ерлери гөзден гечирйәрди. Кәмахал хич ким гөрмәнкә ол-бу ериң топрагыны барлап гөрйәрди. Берди дайысының багына айланып, кәбир гуран я-да кемхасыл агачларың ягдайыны өврениәрди. Ол затларың себәбини селжермәге сынанярды.

Юсуп оңайлы ерде отурды-да, гележекде баг экжек ерлериниң, онуң ара ёлларының чызгысыны чызып башлады. Бирден «хийх» дийлен сес чыкды. Гыз сеси... Юсубың гашлары тирпилдәп, йүреги атыгсап гитди. Еринден нәхили галаныны-да билмән галды. Гөрсе, бирмахалкы партадашы Мамажан оны хәлиден бәри сынлап дуран экени. Ол бирбада нәме дийжегини билмеди. Эдил эринлери доңан ялыды. Озалкы гулпагыны тасадып йөрен Мамажан бердашланыпдыр. Улыгыз чыкыпдыр. Оваданланыпдыр. Додаклары юкалып, йүзи сувланыпдыр. Өрүм сач, галбаң дөш жахыл огланы пагыш-пара эдәйди. Юсуп өзүни алып билмән нәче вагт дураныны билмеди. Ери, бу душушык шейле дуйдансыз болаймалымы дийсене. Оглан дили бокурдагына елмешен ялы, нәдерини билмән дурансоң, Мамажаның өзи дилленди.

— Юсуп, салам!

— Вий, хә, салам.

Соң оларың сөзлери алшып гитди. Ики класдашың арасында гүррүң гытмы?! Иң сонунда гыз эдил дүйшдәки ялы «Саг бол» дийип пышырдады. Белки, бу сөзлери онуң гаты айдан болмагы-да мүмкин. Йөне Юсубың гулагына ол пышырды болуп эшидилди. Юсуп «Бу душушыгын тәсири хәзир гечер гидер. Толгундыраны хем дуйдансыз боланлыгы үчиндир»

дийип пикир эдипди. Йөне тәсир онуң пикир эдишинден узага чекди.

Я ачылып болмаян дерде учрайдыңмыкаң, Юсуп! Огланлык дуйгуларына алданмаян болсаң ягшы-ла! Говы сөзлер, йылгырышлар гөзүңе чөп атаймасын. Сениң какаңдан ичи түтәп дуранлар хениз тапылар. Ар дийилйән зат несил ызарлаяр ахыры!..

...Мамажан Момалак байың соңкы алан аялының ызына дүшүрип гетирен гызыды. Ол Момалак байың өйүниң эрке көшегиди. Онуң ол өйде айданы айдан, диени-де диенди. Себәби Момалак бай Мамажаның эжесини алжак болуп, дүнйә малыны харч эдипди. Гатнай-гатнай босагасыны торч эдип, әдигини тоздурыпды. Әхли зада кайыл болупды. Шоларың үстүнде башдаш аялындан галан гелинли оглундан-да, йүз гөрүшмез ялы ягдая баршып айрылышыпды. Оглы өйкеләп Акдепә гөчүп гидипди. Хенизе ченли-де аталы-оглуң арасында барыш-гелиш ёк"ы.

Соңкы гүнлерде Момалак байың өйүнден дөрт адам гирип-чыкярды. Мал-гарасына Хожа пелтек диен егени середйәрди. Байың өзи-де хорашажа гейнип, өйүнде ишләрди. Кимдир бири бай дийәйсе дагы тулум ялы чишерди. «Нирәм баймыш?» дийип, ажысыны пүркерди. Мамажан болса эжеси билен гезеклешип, эжесиниң адына колхозда ишлейәрди. Мамажан гарачыгына какылман, эрке сакланса-да, өзүни парасатлы хем-де аграс алып барярды. Ол бир дөвүм чөрегиң гадырыны билйән гыз болуп етишипди. Хемме зада чынлакай середйәрди.

Юсуп билен Мамажан турувбашдан мекдебе биле гатнапдылар. Барышлары ялы бир партада отурыбам едийыллыгы тапавутланан бахалар билен тамамлапдылар. Олар бири-бирине жуда хормат гойярдылар. Йити сынлан адам ол икисиниң хениз огланлыкдан сайланмадыкларың арасында йүз кешби биленде, гепи-сөзи билен-де тапавутланяндыгыны деррев билип билйәрди. Юсуба шонуң билен геплешйәндиги үчин гыя гөз билен гараянлар-да барды. «Олар сениң какаң душманлары ахыры» дийип, Юсуба дуйдурыш берйәрдилер. Догрусы, Юсуп кәмахал ойланманам дурмазды. «Эдйән ишим телек болаймасын, белки, мен Мамажан билен саламлашмалам дәлдирин» дийип пикирленйәрди. «Онда нәме гүнә бар? Ол бир

эжесиниң ызына дүшүп гелен ахыры. Белки, ол какалыгыны йигренйәндир» дийип оюрганярды. Хер ничигем болса, ол Мамажанлы меселеде белли бир карара гелип биленокды. Махал-махал ондан өзүни четде тутярды. Өзүниң шейле херекетлеринден бир хепде төвереги геченден соң хем өзүне боюрганып середйән гыза йүреги аваярды. Деррев нәхилидир бир бахана тапып онуң янына барярды. Өзүниң гүнәсини ювмага чалышярды. Мамажана нәмедир бир затда көмек эдйәрди я-да хайсыдыр бир гызыклы китап гетирип берйәрди. Онуң гамгын вагтыны гөрәйсе дагы Юсубың йүрегине көз басылыберйәрди. «Бу гөргүлиде нәме гүнә бар?! Гүни үчин эжеси бирине барыпдыр. Нәме, Мамажан инди бая барды дийип эжесинден гечсинми, гечәенде-де барара кими бар онуң?! Я сениң пеналамага гайратың чатҗакмы, Юсуп хан?! Бәх, сенинем гөвнүңе хер зат гелйәр-ов!

Какам пахыр гарып-гасар үчин ган дөкүп өлүп гидипдир. Адам адамы кемситмесин дийип шейдипдир. Сенем инди йүреги яралы гызы ынҗытҗак болярмын?! Оны атасындан айрып ыкбалың ынжыданы болмаямы? Хәй, Юсуп, энтек гаты чиглик эдйән-ов! Пыланкесиң оглы диен ат билен акыллы-пайхаслы болмарсың. Хер бир зат хакында өзүңче ойланып гөр, хер айдылан гепе уюберсең, дилиңи дишлән ериң көп болар. Ана, гөргүлиҗик гама батып отыр. Нәме үчин? Дүйн окувдан гайдышын сениң еңсәни түңңердип, геплешмән гидениң үчин. Башга нәме үчин болсун? Нәме ол сенден чөрек тамакинми? Хәй, Юсуп...»

Юсуп шейле ойлар билен кәмахаллар гиҗәниң бирвагтына ченли уклап билмейәрди.

Юсуп Дашкентден каникула геленде, өй-ичерлери билен бирликде Мамажаны хем ятлапды. Онда хут шу гүнүң өзүнде Мамажаны идәп тапмак ислеги дөрәпди. Ене-де: «Хов, Юсуп, бу ери шәхер дәл, басан әдимиң хасаплы. Хемме зат хемме кишә аян. Төверек-дашың гөз-дил. Сәхел гөзе илсең, улы гүррүңе галарсың. Ханы, онсоң сен шол гүррүңлериң гыбатдыгыны субут эт-дә гөрейин. «Аяз хан, чарыгына бакарак» дийипдирлер. «Дөрт-бәш ай шәхерде болдум дийип, түркменчиликден чыкыберме. Оба обадыр. Хей, огланың гызы идәни я-да гызың огланы идәни гөрлен вагтмыдыр» дийип пикирленди-де, рәйындан

гайтды. Эдил шу ерде хем бир зат гүпбе онуң ядына дүшди. Бир гезек Мамажан Юсуба бир зат үчин йүзленипди. Етгинҗек гәдегрәгеде жогап берипди. Эртеси Мамажан окува тәзе көйнек гейип гелипди. Ол ир билен Юсубың дениңден гечене, оңа середип йылгырыпды. Юсуп муңа кемсидилме дийип дүшүнипди. «Йылгырыбер, ичими якыбер, бай гызы, менинем тәзе гейим гейип, сениң ичиңи якан вагтым болар» дийип гыжырдапды. Мамажан билен саламлашмазлыгы йүрегине дүвди.

Ёк, ол сөзүнде тапылып билмеди. Яшлар хәзир диңе саташсалар, гүррүңлешселер өзлерине якымлы болярдыгыны сыздылар. Машгала хакда, душушык я-да сувжарышмак хакда оларың келлесинде пикирем ёкды. Олар диңе бир-бирлериниң гөреслериниң гелйәндигини билйәрдилер. Йөне еди чаршенбәни башдан гечирен көпбилмиш Момалак бай Юсуп шу гезек каникула геленде, Мамажаның йүзүне есер серетмәни, сәхел затдан ырсарамаңы чыкарды. Ол тә Юсубың каникулы гутарянча башга оңшук-розыгәрден элини соватды. Гиже-гүндиз диен ялы гызыны гаравуллап гезди. Йөне хернәче аңтап гезсе-де, дүзүвли аңып билен зады ёкды. Шонда-да оңа гапдалдан мечев берйәнлер барды. Шонуң үчин онуң гөвнүнден гүман айрылмаярды. Хер хили затлары гөвнүне гетирйәрди. Ил йүзүне мысапырсыран болса-да, көне яралар гозгаярды.

Гүн гүнорта голайлапды. Момалак бай өйүниң төрүнде теке халысының үстүнде пер яссыгы тирсегиниң тейине ташлап, гөк чай сүзйәрди. Гөрмегей, яш аял болса адамсының хызматында пырланып, онуң чөкүп барян гөвнүни галкындырярды. Машгалабашы агзындакы мампасаны чейнемән ювдуп, үстүнден чай овуртлады-да, ювашлык билен:

— Айжан! — дийди. Онуң сеси өңкүлеринден үйтгешик эшидилди.

Айжан бүкүп отуран бөреклик хамырының четини чүммүкләп отурышына:

— Хә — дийип, адамсының йүзүне серетди. Онуң гашлары герлип гитди, йүреги бир зат сызан ялы болды.

— Хей, сениң өйүң адамлары барада азда-кәнде сызян задың бармы?

— Сызып-сызмаз ялы нәме болупдыр?! Халыны-ягдайыны билер-билмез ялы, сенин нәме өе сыгман отуран гол долы машгалаң бармы? Кимден нәме сызмалы мен?

Өй бикеси эллерини хамырдан чекип, әрине тиңкесини дикди.

— Эгер мен бир заді билйән болсам, сениң шу гызың дүзув дәл. Мен гөвнүмдәкини айдян. Йөне зат ёк ере бөкүберме-де, мазалыжа ойлан. Гызың гөвнүне энеси етик болар — дийип, Момалак бай йүзүни үйтгетди.

— Худай сакласерсин, гызыма нәме болупдыр?! Тоба! Сен нәмелер дийип отырсың?

— Гөрйән велин, Айжан, сен өте сада. Өз гөвнүңе осян-да! Иллер сениң әдимини санаяр.

— Гөрен-эшиден задың болса айт ахыры. Мен-ә ягдан ыс чыкса-да, шу гыздан ыс чыкмажагыны билйән. Сада болсамам ягшы-ямана дүшүнйәндирин. Онуң менден гизлин сыры болмаз, менден сорашман ишем этмез.

— Ай, болса-да, садалыгың-да чакы ягшы. Инди өңки гөрен акгөвүн адамларың ёк. Хәзиркилер ядына-оюна дүшмежек ишлери гайырярлар.

— Гепини дүшүндирип айтсана, какасы. Бизиң-ә билйән задымыз ёк, эшиден задымызам.

— О гүнки гелип гиден етимчеден хабарың бармы? Нәме икимизиң дидарымызы гөрмәге гелендир өйдйәнми шол? Кәпириң гөзи гелегурдуң гөзи ялы-айт. Ач гурт ялы төверегине ялтаклап дур. Догрусыны айтсам, сениң гызың-да шол етимеги гөрсе, йөришини үйтгедиберйәр. Асыл шол оба гелсе, гүл-гүл ачылып, кебелек болуберйә. Гөрерсиң, шулар хачанам болса, бир болмаз ишиң үстүнден барып, бизи биабрай эдерлер. Сен садалык этсенем, мен олары мазалы сынладым. Гөзлери бири-бирини агтарып дур, билдирмедиксирән боляряар, йөне менем бетдирин. Олар ялының тутан гушуны биреййәм үтүп гояндырың.

— Гояверн, какасы, бу гүррүңлери ил бир эшитмәверсин. Хич зат ёк ерден довул турзуп отурма. Мүңкүрлик говы дәл. Мениң Мамажаным ялы тертипли гыз бу желагайда ёкдур. Муңа ат дақаның

агзы гышарар. Хәли нәме яшы бар онуң, ден-дүшдүр, саламлашандыр.

— Хай, кейваны, сениң көп-көп затлардан хабарың ёг-ов. Говусыны өзүң билйәң. Айтмады диймесең болды. Гөрүп-эшидип йөрсүң. Оба ёлбашчыларына-да шу вагт бизден бир зат тапылса, башга япышалга герек дәл. Гүррүңбашы болдуг-а биз. Бизден бир геп чыкайса, готурларына дерман этҗеклер. «Малы көп сакляаң, ери көп экйәң, иш гатнашышыңызың угры ёк. Норманы ерине етиреңзок» дийип, бахана арап йөрлер. Шонуң үчинем мениң диеними эт! Хол гүнки маслахатымызы узаклашдырмалы.

Сен биленок, шу гызымызың башы айланып йөр. Масгарачылыгың үстүнден барамалы. Яш гыздыр, окувлы адам дийсе кимкә дийип йөрендир ол. Мен гаты горкян, шол етимчеден хер зат чыкар. Ондан горкмадыгың иманы ёк. Оны хәзир улы ил голдаяр. Ёлбашчылар-да шонуң терезисинде. Чемине салып, Дашкентдир Ашгабат диер-де гызыңы гөтерер гидер. Дызыңа уруп, ер юмрукланың пейда бермез. Элиңи чарпар галарсың, гүйжүң ики гөзүңе етер. Инди саңа ол гадымкы заманлар ёк. Мен-ә сесими чыкардыгым богарлар. Билип дуруң. Дашыма дузак гуруп, әдимими санап йөрлер. Өңем мүң сапалак билен зордан галдым. Инди онуң ялы ишлере баш гошуп, Сибирь диен ерде агач кесип билҗек дәл. Өзүң идәп ызындан гидип билжекми? Сен шолары соң идәенде-де тапмарсың. Гөр, хайсы дешиге сүмерлер. Орсуң хөвүртге ялы җайларының хайсы бирине барып чыкҗак? Тапаяныңда-да этжек алажың ёк. Гызың бир агыз «Юсубы сөйүп тапышдым» дийсе, тамам. Хөкүметиң тутян ёлундан хабарың ёкмы я сениң?! Пикир этме, инди гызыңы уруп-сөгүбем билмерсиң. Гыз өзүңкидир вели, уяны өзгәң элиндедир. Ыгтыяр элден гидендир. Ылайта-да бизе меңзешиң гүни агыр болды. Гашыңы чытсаңам, гатырак ардынсаңам хөкүмете гаршы дийип дурлар. Етим сакламагың дердини-хә менден сора. Айратын-да аркасында хөкүмет дурса. Сөйсең ялан, кәесең чын хасаплап йөрлер. Айтмады дийме, шу ишде менден саңа җиннек ялы көмек ёк. Шонуң үчин «Эссиң барка, этегиңи яп» диенлери, болмаз ишиң үстүнден барманкак, алажыны этмели. Гөрерсиң ынха, шу гызың бизиң дилими-

ви дипшлетмесе, менин бар билеиим ялан болсун. Бу гызын хәзирки болуп йөрши, өзүни алып баршы шона мензәп дур. Хава, кейваны, шу гызын депесинде бир затлар айланып йөр. Хесер уруидыр муны. Түвелеме, өзем гөзе якымлыжа. Шонуң ялы задыңам хырыдары көп боляр. Бири дилини етиржек, бири элини. Мениң айданымы эт, сакламалы шуны.

— Какасы, сен-ә нирeдәки ятда-ойда ёк затлары тапып отырсың. Чага чагадыр-да! Нәме, инди сен гызыны өе габап сақлажакмы? О дөвүрден оба геч-ди. Ол башартмаз. Мен-ә хенизе-бу гүне ченли шу гызың биэдепчилик эден ерине габат гелмедим. Я гоншы-голамдан, аял-эркекден гызымыз хакында ярамаз геп эшиденимем ядыма душенок.

— Бей дийме, кейваны. Гөрйәнсиң, үнс берйән дәлсиң. Сен аңшыраңок, гызың бурны дик асманда. Мен бир зат билсем оңа «Сен өкде, сен говы» дийип, геп берйәрлер. Соңкы гүнлерде мени ата орнунда саяногам. Хемише бейле гылыгы ёкды. Гөрип көп, шу гүнүмизи бизе көп гөрйәнлер бар. Гижже берип дурсалар, чал бейни чагадыр-да, өз-өзүнден ел алыберер.

— Худай сақлаверсин. Мениң гызым яман ишлере баш гошуп йөрен болса, менем билердим. Илем айдарды. Мамажан гепе гидйән гызам болмалы дәл, йөне гапышдырдын отурдың.

— Болян затлар көп, кейваны. Сен, догруданам, сызмаян экениң. Эйсем, нәме үчин Мәммет орсуң оглы бизиң өйүмизиң төверегинде көп гөрүнйәр? Аңырда улы ёл барка, ол нәме үчин бизиң өйүмизиң гапдалындакы ёлдан гечйәр? Мен билйән, онуң колхоза-да Мамәжан билен биле гидип, биле гелеси гелйәр. Мен хайран. Аразмәт такырың өйүне гечсе-де хөкман бизиң өйүң усти билен гитмели. Аннамырат теллекчиниң өйүне юмшы чыкса-да, хөкман бизиң өйүң усти билен гитмели. Меретмәт жерчиниң өйүне бир иш билен барса-да шу тайдан гечмели. О нәме үчин бейле? Догруданам, ёлы бар-а. Шондан сумат болуберсе болмаярмы? — дийип, Момалак бай гызып ургады.

— Какасы, мен ончаңы билемок. Иман ялы сырымы айтсам, мениң-ә энтек шу гыз барада жиннек ялы сызян задым ёк. Буйран юмушларымызы алланәме битирип отыр. Келч-күлчи ёк. Я гиже-гирим өйден чыканок. Отуржак-туржак ерини, сөзлежек сөзүни билйәр. Шол гызын өзүни алып баршы, илин гызындан гайра-ха дәл. Шонуң үчин мен-ә оңа бир зат дийип, йүрегини чиширип билжек дәл. Догрусыны айтсам, гызыма ынамым бар.

— Сен өйде отуран ериңде нәмәни билйәрсиң? Гызын колхоза ише дийип гидйәр. Өзем шол дөремән гечен етимче гелели бәри, бай, аягы еңләпдир-ә. Даң билен чыкып угран-дан өкжеси ере дегенок. Бу харамзада бригадирлере нәме герек дийсене, шол етимче оба гелибилдиги оны деррев тәбилчи эдип алярлар. Ики йыл бәри йылың-йылында шейле. Хамана, шондан башга галам тутуп билйән гырлан ялы. Шу дөремән геченлер дине колхозың иш ериңде-де дәл, ёлда-ызда-да хер гүн душушярлар. Чөпе-чөре сүмүп, бири-бирисини ковалашып, гамышлыгың ичинде рысва болуп йөренлерини гөренлерем бар. Бу геплер иле яйраса, бизе нәме диерлер? Хава, кейваны, гызың танапыны чексең-ә чек, болмаса гезеги маңа бер. Өзүм ап-аңсатжа мугыра гетиририн. Сәхел ерде иле метги болар өйтмегин. Ахмал галман. Онсоңам сен пикир эт, биргатлар шол венеззынаны билгешлейин ише алян болса нәбилйәң, дашыңа тор айланан болса билдиңми? Намыса галжак еримде, ики тарапыны деңләерин. Онсузам мал-мүлкүми талаңа берип, түвмаяк галдым. Деңли-дережели яшап отурдыгым дәл.

— Какасы, сен бейдип, ниредәки ексурун гүррүңлери тапма. Өмрүнде зат гөрмедик ялы геплейәрсиң. Оглан-ушак диениң дени-тайы билен тиркешер, ойнар-гүлер, хей-де, ол затлар айып гөрлерми? Буларын хакыт ойнап-гүлүп гезжек гүнлери шу вагт. Сен херңәме дийсеңем, гыз мәхек ялы. Эдерини билмежек гызым ёк. Ынанай, какасы, шу гыздан ыснат гелсе, жогабыны өзүм берерин. Ак сүйдүми берип етишдирен чагам, сорашман аягыны гышык басжак болса, бизем бир алажыны эдерис. Ичимизде жанымыз бардыр. Худая шүкүр, энтек гызыма гепим йөрәр диен тамам бар. Бейле бибаш өсен дәлдир ол.

Момалак байын гөзлери одунчы дүйәниң гөзлери ялы мөлерди:

— Кейваны, гүррүңи чагаладып отурмалы. Гызың

херкес билен тиркешсе-де, Мәммет орсуң этмегиниң голайына бармасын. Гепиң түммек ерини айтсам, шу өйде мениң ек гөрйән задым эдилмесин. Гызына шуны пугта табшыр. Эгер мени сылаян болса, шонуң билен геплешмесин, инди ол чага дәл, ага-гара дүшүнмели.

Бишен этли бөреклери табага салып отуран Айжан эжәниң гашлары чытылды. Ол:

— Какасы! Хонха гызың, хонха өйүң. Нәме эдесиң гелсе, шоны эт. Дек башымы депешеге гойма мениң. Болар-болмаз гүррүңлере келләми агыртжак дәл — дийип, агарана чыкаран этли бөрегини Момалак байың өңүне сүйшүрди-де, нәме үчиндир, тасанжырап даш чыкды.

Мамажан әр-аялың арасында болан гүррүңлериң хеммесини даш ишикде дуран еринде динләпди, жикме-жик эшидипди. Ол эжесине дийлен теенели гүррүңлерден өзүче маны чыкарярды. Бу затларың Хожа пелтекли геп-гүррүңлериң башлангыжыдыгыны билйәрди. Мамажаның ек йигренени Хожа пелтекди. Момалак бай дул отуран уясыны сатанда онуң элиндәки чагасыны өз өйүнде алып галыпды. Себәби Момалак байың бажысына өйленен адам: «Маңа ызы тиркенчекли аял герек дәл» дийип, Хожа пелтеги Момалак байынкыда ташладыпды. Хачан-да Хожа пелтек адам болуп кәлә геленсоң, өвей атасы оны өйүне элтжек болуп огрын-огрын гатнап башлады. Эмма Момалак байың сүйжи-сүйжи гүррүңлерине майыл болан, өйкелек Хожа пелтек эжесиниң элине бармага эли-аягы билен гаршы болды. Ёгсам, еке чагадан соң догуп-дөремедик эжеси хәли-шиндем: «Балам! Өз элиме гел, өйли-ишикли бол, өйлендирейин» дийип, габат гелсе гөзлерини балкылдадып оглуна ялбарярды.

Хожа пелтек иш этсе дөв ялыды. Эмма дийсең өйкелек, өзем барыпятан терсёңкады. Оңа ики сөз агыр, бир сөзем еңилди. Момалак бай сәхелче гатырганса, ики гүнләп дагы өйүң ишигинденем гелмән, гоюн ятагында ятып-туруп, сүйт ичип оңңут эдибем гезиберйәрди. Ызындан элтилен нахарың-да дузуны датман, өз угруна гидибермеси барды. Онуң ягдайыны оңат билйән Момалак бай хемише говы геп тапярды, иш йигидиң угуны екелейәрди, оны угруна

коварды. «Гиренде-чыканда лак атыбер, Мамажаны сенден башга бержегимиз ёк» дийип, дуйдурып гоюпды. Шонуң үчин Хожа пелтек эжесини хер нәче эй гөрсе-де, шу хантамачылык үчин онуң элине бармакдан энтек сакланярды. Себәби ол узын бойлы, иңче билли, тегелек йүзли гөрмегей Мамажаның гиң гужагына долмакчыды. Хожа пелтегиң Мамажаның ал-әлван өвүсйән нар ялы яңакларындан өпүп, писсе ялы юкажык додакларындан сорасы гелйәрди. Мамажаның тер беденини мынчгалап, түйлек эллериниң бойнундан оражак пиллеси голайлашярды. Момалак бай ягты яланчыда дири гезсе, Хожа пелтегиң бу максадына етмежек гуманасы-да ёкды. Момалак бай соңкы гүнлерде Мамажаның өйден узага гитмегине гаршы болуп башлады. Оңа өйүң ишини этдирип, колхоза аялыны иберди. Диңе ол тамдыра нан япжак гүнлери Мамажан колхоз ишине барярды.

Шол гүнлериң биринде Айжан эже-де гызының янында соңкы гүнлерде Момалак байдан азар гөрйәндиги барада зейренди. Шол баршына соңкы эшиден гүррүңлериниң-де әхлисини гызына айтды. Мамажаның-да арка дирәп йөрени екеже эжесиди. Доган дайзалары дийәймесең «Шу мениң якын хоссарым» дийип, хич кимиң гапысындан барып билжек дәлди. Шонуң үчин ол хер ничигем болса, вагтлайынча өзүни Юсупдан гачарак сакламалы болды.

Юсубың Мамажан билен душушмак үчин, бүтин бир гижесини чыбына даңлып гечирени-де шол себәплиди. Ол иң соңунда янып-бишип, жахан ягтылансоң өйүне гайтды. Ол ёлбойы пикир лайына батып, нәдерини билмән гелйәрди. «Мен-ә инди келеп ужуны йитирдим. Нәтжегими-де билемок. Бу гызың давасы-да ула гидермикә диййән. Гөрйәнми, гарасыны гөркезип билмеди. Байлар байлардыр. Өлмесе хор-хоры ятмаз. Мамажаны алып гачып гидәенимде-де эллеринден гелжек затлары-ха ёк. Намартлык этмәйин диййән. Онсоң булар өмүрбойы мениң билен алагөз болуп гезжек-дә. Мамажаның-да теммисини етирдилер өйдйән. Вадасында тапылмады. Хай, билмедим өз-ә, шу ишлериң баша баржагы икучлы-хов. Барындан бетерем, мениң бу тутян максадыма бир эжемден өзгесиниң бары эли-аягы билен гаршы. Булар маңа

Эжекгүли дакжак болярлар. Мен ол ниетлери билен өмүр ылалашарынмы? Илки билен-ә мен бу гыз билен бир эмжеги дең пайлашып эмишдим. Мен Эжекгүли өзүмиң сүйтдеш доганым хасаплаярын. Ёк-ёк, бу затлары асла баша бардырман. Мен ол дийилйән говшажык огланлардан дәлдирин. Мен дайы болдажым билен, дайза болдажымың этжек болуп йөрен пыррылдакларыны көпден бәри аңып йөрүн. Бәй, кесәмден гүррүңими эдйәрлер-ә. Этселер эдиберсинлер. Сала салнып, йүзүме айдылан гүни нагт жогап аларлар. Онсонам мен гүнде-гүнаша дурмуш гуруп дурамок. Өмрүнде бир гурулян дурмушда өз сөенини алмалы болар. Элбетде, бу затлары баша бардыраймак маңа-да аңсат дүшмез. Зыяны ёк. «Азапсыз зат арзымаз» дийипдирлер. Мамажан өз сөзүнде бек дурса, бир алажыны эдерин. Өде билен Эше дайзам сыласа, сылагына гөрә хорматыны гөрер. Сыламасалар-да, гөрүберерин. Саглык болса техникумы гутарып, аман-саг өе доланып гелсем, Мамажанлы меселәнем чүрт-кесик эдерин. Мамажан сөз берди. Ол сөзүнде тапылян гыздыр. Окувымы тамамлап гелемсоң, ишиме-де етишерин. Буларың буйран юмушларынам эдерин. Газанан айлык хакымы-да гетирип эллерине берерин. Илки башдакы болушлары ялы, еңсе берип кежине тутубермеселер бир диенлерини ики-де гайталатман. Думлы-душдан харлашып, забунына тутуберселер, онда алач нәме, эжем билен жигилеримиң элинден тутуп, өз гүнүмизи өзүмиз гөрмели боларыс. Мениң бокурдагымы Өде эгри билен Эшәниң дешмедиг-ә чын. Шүкүр, инди ода-сува йыкылмаз ялы болдум-ла. Оңа ченли энтек вагт бар. Гөрүберели, булар нә көчеден гопарлар. Йөне Эжекгүле өйленерсиң дийип, дызап отуржак болсалар-а мен булар билен агыз денәбем отурман, жайымы тапмалы боларын» дийип, ичини гепледип гелшине өйлерине етенинем дуйман галды.

Шундан соң Момалак бай Мамажан билен Хожа пелтеги баш гошма этмек үчин, он-он бәш саны гожа бәри гел этди. Буларың әхлиси-де Момалак байың өз сөзи алышян адамларыды. Адамлар йыгнанышансоңлар Момалак байың чакылыгының манысыны аныкладылар, магадына етдилер. Шонда Момалак бай гызыны егенине дакжак болярдыгыны, улы тойы экин-дикин йыгналарына гойяндыгыны айтды. Гелен-лер оң болсун айтдылар, йөне отуранларың арасында хениз ичини хүмледип, «Сакавың соңуна серет» дийленини эдип отуранам барды.

Айжан эже Мамажаны айратын жая чагырып, несихат барыны эдип, хер ёла тутуп гөрди. Мамажан кес-келләм боюн болмады. Ол ер-гөкден гелип, узын сесине мөңңүриберди: «Келләми кессеңизем шол пелтек, бигайрада баржак дәл. От алып өлерин велин, пелтеге аял болман» дийип, элде-аякда дурмады. Ол хәзирем бир бурчда хоркуллап отурышына, инди нәме этмелидигини ойланярды.

Гожаларың көпүси нахарлананСоңлар серпайларыны алып, даргашып гитдилер. Момалак байыңкыда бир молла билен еди-секиз саны гарры-гурты галды.

Мамажан шу аралыкда гоюнларыны ятага габап йөрен Хожа пелтегиң янына барды. Хожа пелтегиң бегенмекден яна башы гөге етип, дериси деря болды. Ол төверегине ялт-юлт эдип, Мамажана гарап йылгыржаклаярды, онуң эринлери онайсыз гышарды, додаклары ынамсыз мүңкүлдеди.

— Мамажан! Бишене ховлукман, дүшене ховлугярмын? — дийип, дегишжек болды. — Бирсалымдан өзүм ышарат эдип, сени бәри чагырайын дийип дурдум, өңүрдәйдиңми?

— Хей, пелтек маңлайы гара. Мен нәме сениң янына ховлугып гелендир өйдйәрмиң? Бинамыс, ышарат.

— Хов, саңа нәме болды? Шу вагтдан ховумы басжак болянмы? Ай, зелели ёк, йөне вагты геленде арымы-ха аларын.

— Маңа мерез боля, зәхер боля. Арыңы алып, менде нә көйүп ятан арың бармы сениң?!

— Мен-ә саңа хич задам диемок. Би нә, би нә...

— Сен маңа зат дийибем билмерсиң. Ханы дийибем бир гөр, гөзүң нәме гөрйә.

— Сен маңа нәме дийжек болян-айт? Нәме йөне берениңи иймедик ялы, дүбләп дурсуң үстүме. Аркайын бол, депәме чыкарман. Дурубер бакалы! Бай, мугыра гелерсиң-ә.

— Мен саңа мергимуш дийжек болян. Депәңе чыкжаклар чыксын, депәңем өзүңки, задыңам. Болдуң мениң башыма, депели-дабанлы.

— Хә, билдим мен, бу затлары көпбилмиш эжең өвредендир саңа. Йөне ол муң чабаланса-да, элинден зат гелмез инди.

— Маңа шуны сениң дайың Момалак бай өвретди. Әл, өлйән болсаң. Дүзде галан гедай иши гайдан. Онсоңам мениң эжеме дилиңи узадыберме. Муң пушмана гетирерин. Дайыңа байрыңан болма...

— Сен мени өз гүнүме гойжакмы, гойжак дәлми?

— Гойжак дәл. Хелей герекми саңа? Аңсатжак ерден хелейли болжак отурыбержекмидиң? Ишдән-ә вор экени. Хелей герекми саңа, петигара? Гепле!

Мамажан яндак күдесине сөелги демир ябага гөзүни айлады.

— Сениң ялы хелейиңем, дайыңыңам, дайзаныңам...

Хожа пелтек шейле дийди-де, гоюн ятагың агзынам япман, элиндәки таягынам ере булап уруп гидиберди. Ерунжа атыза барансоң диңширгенип, бөврүни динләп, Мамажаның дуран ерине серетди. Инди гайдыб-а өләйсемем шу өйүң гапысындан гелмерин. «Сени Мамажана берейин» дийип, ишледе-ишледе дериме дуз берди. Ынха ахырда-да эдени. Мунуң яланчы кеззапдыгыны өңем бирнәче адам айдыпдыла. Гөрйәңми, индем о гызы үстүме иберип, «разы дәл» дийдиришини. Мен бу мекирлиге дүшүнйән ахыры. Муна меңзеш дайылы боланымдан, йүз дайы бергили болан болсам, бу вагта ченли үзердим. Иң болманда шуны пыяда бир гояйын-ла» дийип, Момалак байың көрпе ерунжада отлап йөрен ёрга ябысыны чөзүп алды-да, эере галып болды. Ябыны дебсиләп, гөни өвей атасынынка гитди. Хожа пелтегиң гахар-газабы барха мөвжейәрди. Еңсе дамары кириш ялы болуп гатапды. Ол гахарына хусыт дайысына гарган, ёрганы сайгылап барярды.

Мамажан эжесиниң отур диен отагында гейнип билениңи гейнип, дакынып билениңи дакынып, сүлмүрәп, сүйнүп-саркып отырды. Онуң болуп отурышы, эгер-эгер хич зат гөрүп-эшитмедик ялыды. Ол: «Эгер бу ишим пашмаса, бирден Хожа пелтегиң өйкесини озайсалар, нәтмели боларка?» дийип ойланярды.

Момалак бай төверегине гаранжаклап:

— Ханы, Хожаш ниреде? — дийип, гаты-гаты аржыңжырады.

Айжан эжәниң кейпи ёкды. Шонуң үчинем ол: «Билмедим, дашарда болаймаса» дийип гөвүнли-гөвүнсиз хүңүрдеди.

Момалак бай:

— Бар, чагырып гел — дийип, бир оглана йүвүртди.

Ол огланың Хожа пелтеги идәп бармадык ери галмады. Эмма ондан дерек тапман ызына гелди.

— Идемедик ерим галанок, хич ерден тапмадым — дийип, хас-хаслап дуршуна, сув ичмек үчин сув күйзә тарап ялтаклады.

Момалак бай:

— Болман нирә гидйәр ол? Айдылды ахырын оңа. Ханы, барың! Әхли ери барлаң. Бардыр. Бирхили чекинжен-дә нересе. Утанан боляндыр — дийип, богазыны арчады.

Хожа пелтеги идейәнлериң ене-де бир өзлери гелди. Шондан соң, өй эеси арада бир задың боланыны аңшырды. Ол аялына гарап:

— Бу нә вака болды? Я-да гөвнүне дегәйдиңизми? Хемише шу төверекде гезер йөререди-ле! — дийип гыңралды.

— Хи-ви, мен оны шу гүн эртирден бәри гөрмесем нәме?! Гөвнүне дегип, нә алгым бармы мениң онда?

Момалак бай молланың йүзүне серетди:

— Молламыз, ол бигайрада хәзирликче ёк ялы. Шу төверекде бардыр велин, уялжаңрак оглан өзи. Менден я-да дайзасындан уялян болмагы мүмкин. Ниреде болса-да тапжак боларыс. Оңа-муңа гүйменип, осламаян еринде гезип йөрендир гөрсең.

Молла ардынып:

— Бизе хәзир герекди-дә. Хайыр иши жәхт тутан ягшы. Соңа гойсаң бирхили-дә...

— Болмаса, нireден тапжак?

Молла Момалак байдан бир зат гопарман гитмезлигиң пикириндеди. Оны берилжек совгадың ышгы гөтерйәрди.

— Онда бир иш эдиң. Телпеги бар болса, тапып гетириң! Шонуң биленем када-коваxада гетирип болярр оны.

— Тәзе тикдирип гоян телпегим-ә бар. Тоюнда гейдирәйжекдим.

— Гейип йөрениңи тапың. Келлесине геймедик болса боланок. Хер ничигем болса, эдилйәнини эделиң. Алнына ягшы.

Момалак бай аялына:

— Нәме, гарашып отырсың?! Бар, телпегини тапып гетир. Өзи нирә сумат болдука, бу маңлайы гараның?! Өйлендирмек үчинем нәзини чекмелим-айт буларың — дийип азгырылды. Айжан эже гөзлериниң яшыны сылып: «Телпегем гурасын, муңа меңзеш никә-да гурасын. Өлмәнкәк хер затлары гөржек» дийип, хүңүрдей-хүңүрдей даш чыкды. О яна йүвүрди, бу тарапа ылгады. Гезип йөршүне-де өз ювашлыгындан зейренип аглады. Ахырында-да гоюн ятагың үсти басырылан дерегиң ужундакы шыпырманы алып гайтды. Ол сопбашың кимиңкидигиниңем беллиси ёкды. Гоюн ятагың хаятының гапдалында дуран гарры маданың ягырнысына ала хекек гонмасын дийип, агажың башына илдирилип гойлан гарантгады. Айжан эже гетирип шыпырманы Момалак байың өңүне оклады. Момалак бай хем оны молла узатды. Молла онуң бирже четинден тутуп, бейлерәгинде гойды, чалажа сеңригини йыгырды. Молла бир затлары самрап, дога окан болды. Ол чыкалга тапанына бегенйән ялы, көселеч эңегини шаллакладып догалары чалт окап башлады.

— Ал, болды. Шу гиже гызың гужагына шу телпеги салмалы. Даң атянча гужагындан айырмасын. Муңа «Телпек ника» дийййәрлер. Инди боланы, адамсы хачан гелсе гелиберсин. Тапавуды ёк. Геленден әр-аял болуп яшабермели. Омын!

Отуранлар эллерини галдырып, йүзлерине сылдылар.

Айжан эже отуранлара билдирмән, улудан деминң алып ашак бакды. Онуң йүреги үзүлен ялы болды. Перзент онуңкыды ахыры. Булар болса, дурмуша чыкян гызың оңа дахылы ёк ялы херекет эдйәрдилер.

Отуранлар ника сувундан бир овурт, ики овурт иченсоңлар, байың эчилен серпайларыны алып, өйли-өйлерине даргашып гитдилер. Оларың көпүси Момалак байың эден ишини өвйәрди. Кәбири бу ишде нәхелидир бир чиглигиң бардыгыны сызярды.

Айжан эже Мамажаның янында галыбержек болды. Момалак бай:

— Сен нәтжек болян? Тур хаңы. Шеригаты билмейәнем бир надан болар экен-ов. Ника гыйлан жайда нә көрүң бар сениң — дийип, Айжан эжәни абайлап, өңүне салып гайтды.

Мамажан кирли шырдагы булар гайдан бадына жайың бир күнжегине зыңып гойберди.

Момалак бай аңсатжа ерден огуллы-гызлы болмак максадының пужа чыкып барядыгыны эртеси гүн ир билен билип галды. Ол үсгүрип-асгырып өйүң төвереклерине, мал ятакларының янларына айланышдырды. «Харамзада уклап галайдымыка огланлык эдип?» дийип, онуң гелни билен ятмалы өйүниң голайрагында гаты-гаты ардынды. Бирден онуң йүрегине ховсала араланшды. Гаты-гаты йөрәп гитди-де, гоюн ятагына гирди. Гөз чени билен гоюнларың саныны аныклады. Олары аралап гөзден гечирди. Ене-де дуруп билмән, элин санамага башлады. Эмма деррев саныны йитирди. Гоюнлар онуң өңүнден сүрленишип гечдилер-де, ятагың бурчуна дыкылдылар. Ол хүңүрдей-хүңүрдей ятагың агзына гелип: «Хәйт, хелей» дийип, гаржашык сеси билен ховсалалы гыгырды. Онуң сесине алланичигси болан Айжан эже ылгашлап диен ялы гоюн ятага тарап гайтды.

Гоюн-гечисиниң саның дүзүвдигини аныклан Момалак бай бирбада ынжалан ялы этсе-де, егениңден дерек болмазлыгы оны үнжә гойярды. Ойландырярды. Ол еңи билен дерини чалып гойберди-де:

— Йүзүңи кән сапажакладяң велин, сенден бир зат етен болаймасын шоңа? — дийип, йүзүни эгшедип Айжан эжә гыңралды.

— Худай дий! Тей болмаса, маңа япышыберйәң. Алып билмейән галаң, басып билмейән ягың мен болдум-ов сениң — дийип, Айжан эже-де ондан геп алып галмады.

— Ине, саңа герек болса! Ябы ёг-а!

Момалак бай хасанаклап ёрунжалыга тарап гитди.

Сергездан болуп дуран Айжан эже өйүне гидип билмән, ятагың агзында галды. Ол: «Худай жан, не белалара саташдырдың мени. Хернә гызымың багтына гүмүни чекип гидәен болсады» дийип пикирленйәрди.

Ябы өркленен еринде-де ёкды. Эйләк-бейләк чапаланып, ябыдан уч-дерек тапмадык Момалак бай тосаң-тосан эдип ызына гелди. Айжан эжәниң демлән өртир чайы буза дөнди. Байың отурып-туруп мазасы болмады. Ол ахыры ынжалып билмән, бириниң ябысыны диләп алып бажысынынка тарап уграды. Уграҗак вагты Айжан эжә гызына сак болмагы пугта табшырды.

Бир окда ики товшан уржак болуп йөрен Момалак бай мугт хызматкәри билен ёрга ябысындан айрылды. Онун доганынынка барып эден гопгунындан хем нетиже чыкмады. Элинден гелен зат болмады. Гайтам Хожа пелтек: «Хакымы хасаплашжак» дийип, дайысының ал петинден алып масгара этди. Байың «телпек никасы» хакда айданлары-да, ховайы вадалары-да ер тутмады. Хожа пелтек бир диенини тутды отурды. Онун какалыгы—Момалак байың ики жахан оваррасы болуп, юмрук ялы огланың өңүнде мүзверип отурышыны ичини гүлдүрип сынлады.

...Юсуплар билен Мамажанларың өйлериниң арасындан «Гызгазан» диен улы яп гечйәрди. Бу яп өрән акарлыды. Тутуш оба сувлук эдйәрди. Бу япдан дөрт-бәш колхоз сув аларды. Юсуп ябың райышына чыкса, өйүниң өңүнде гезип йөрен Мамажаны гөрүп билйәрди. «Юсуп хачан ябың боюна чыкарка?» дийип, Мамажаның хем ики гөзи илери тарапдады. Юсубың ябың райышына чыкарына гарашып, Мамажаның узын гүнләп өе гирмән ховлының өңүнде гезйән гүнлерем боларды. Ичери гиренде-де узак дуруп билмейәрди, йүреги ховлаберйәрди. Булар соңкы гүнлерде, шейдип бири-бирини дашдан гөренлери билен мыдар этмели болярдылар. Улы ябың илерси-де, гайрасы-да колхозың гөк экеранчылык мейданларыды. Кыбласына жөвен, демиргазык тарапына шалы экиленди. Жөвенлер баш-бокурдак болуп отырды. Ир экилен шалы-да бир текиз башлап, шемалың угруна толкун атып агып-дөнйәрди.

Мамажан инди башы боглан гайтарма хөкмүнде гезип йөрди. Ол: «Гуйымыза шалының зейлән сувы чыкыпдыр. Дәдем-де шей диййә. Улы япдан, акар сувдан чай сувы гетирейин» дийип, эжесинден сорашды. Эжеси гаршы болмады.

Мамажан бедрелерини гөтерип, «Гызгазана» тарап салланжырап гайтды. Ол шалычылыгың орта чили билен йөрәп баршына, гөз астындан Юсуплара середйәрди. Ызына-да этиячлы гараярды.

Юсуп Мамажандан өйкеләп, болуп биленини болуп йөрди. Бу болан ваканың ойланып аңырсына чыкып биленокды. Соңкы гүнлерде онуң келлесине таяк деген ялыды. Бир зат болса, эшидилмән галмаяр. Ылайта-да шуңа мензеш илиң халамаян шум хабары. Юсуп өз янындан «Мамажана ника гыйылды, болжагы болды, боясы синди. Инди нәме Хожа пелтеги өйлериңден кован болуп йөркәлер? Я-да бу өйде бир агзалалык дөрәйдимикә? Бейле дәлдир-ле. Белки, Хожа пелтегиң эжеси оглы билен гелниниң өз элине алжак боляндыр. Элбетде, Мамажан гайын энеси мүрәхет этсе гидер. Ол абрайлы машгала. Итем болса, бирисиниң бойнундан асылса, икинҗә серетмез. Йөне Момалак байың зоры билен эдилен ника-да. Ай, мен-ә зада дүшүнемок. Халыс келләм сув кәдә дөнди. Момалак бай өләймесе, Мамажан билен Хожа пелтеги элинден чыкармаз. Хачан өлжегинием беллиси ёк. Бу яшдан соң булара мензеш мугт хызматкәр ниреде она. Вах, хич зат ёк ере Мамажаны буладылар-да. «Болжак ишлере эеси себәп» дийлени. Муңа өзүмиз себәп болдук. Услыбыны тапмадык, башармадык. Онсоңам, мен-ә бир зада хайран. Мамажан хачан гөрсең, ховлының өңүне чыкып бәрсине гарап дур. Элбетде, болуш-гелшини айдып, менден өтүнч сорасы гелйәндир-дә. Инди маңа нәме диеңде нәме?! Йитигими башга ерден идемели боларын. Халашаның билен дурмуш гуруп болмаяндыгына-ха гөзүм етди. Гөрйәңми, агзыны ачып йөрсең өлиңдәки чөрегиңи ювутдырман элинден какярлар. Хәй, Юсуп, сен бейле налажедейин болмалы дәлдиң» дийип, өз-өзүни түйтмелейәрди.

Мамажан булутдан чыкан ай ялы болуп, «Гызгазаның» райышына чыканда, Юсуп сыгрыны өрклемәге алып барярды. Ол идип гелйән сыгрының йүпүни яндага чала илтеди-де, «Гызгазан» яба бака аяк алдыгына ылгады. Айгытлылык, өзүңе болан гахар хаяшеримден үстүн чыкыпды, ол хәзир утанмаярды. Ынха, өңки дөрт өрүм сачлы Мамажан инди башы орамаклы, гелин болупдыр. Ол эдил затдан бихабар ялы, гөйә хич зат болмадык дейин йү-

зүнден нур дамдырып Юсуба йылгырып серелип дур. Кейпсиз ягдайда ябың райышына чыкан Юсуп, ылгап гитди-де, гоша дерек гойлан паяпылдан ювашлык билен гечди. Ябың гайракы райышына чыкан бадына-да ашак дүшди. Ябың ики бойы йылгын гатышыклы гамышлыкды. Хер ерде, хер ерде сейрегрәк тораңны-да барды. Махласы, бу чөплүгиң ичинде дүе гезсе-де гөрүнжек дәлди. Мамажан-да өйлерине тарап гарай-гарай ювашлык билен райышдан ашак инди. Ол нар ялы яңакларыны өвшүн атдырып, гөзүни гүлдүренде Юсубың ини жүмшүлдәп гитди. Мамажан чапады ялы гызарып дуран йүзүниң дерҗагазыны әлван көйнегиниң ени билен сүпүрди. Ол Юсубың йүзүнден гөзүни айырман дуршуна:

— Хә, огланжык! Нәме суст гөрүнйәрсиң? Бири гөвнүңе дагы дегдими? — дийип, ювашжа гүлди. Ол өзүниң улы гайгыдан дынанының шатлыгыны Юсуп билен пайлашмакчыды.

Юсуп онуң бәлчиремесине дүшүнмеди.

— Дийсең-диймесең-де сениң улы киши болуп, өзүмиң огланжык болуп галанымы билйән. Инди саңа гелнеже дагы дийиберсемем гелишмән дуржак дәл.

Мамажаның ренки үйтгәп гитди:

— О нәхили мен сенден улалямышым? О нәхили саңа гелнеже болямышым?

— Сен ол затлары менден говы билйән-ә.

— Бизиң энтек гоянымыз-гөтеренимиз-ә ёкдур. Ханы, онсоң биз нәмәни билмели? Сен бир зат билйән болсаң айт, бизем эшидели.

— Ана, гөрйәңми, сениң хич бир зада парх гоймаяның шу тайдан гелип чыкды. Шонуң үчинем шу чака ченли эдилен арзувларың бары күле соврулды-да.

— Биз-ә энтек пужа чыкан, булашан зада габат гелен дәлдирис — дийип, Мамажан Юсуба гыя серелип, өйкели гүрледи.

— Ай, боля-да, Мамажан, «Гуйма гурсак болмаса, дүртме гурсак нейлесин» дийипдирлер. Мен сениң бейле эдәйжегини билен болсам, бу вагта ченли бейдип, багрымы кебап эдип гезмездим — дийип, Юсуп йүзүни саллады. Ол гидәймәге хыялланды. Ене-де аягы дигнини этмеди.

— Ханы саклан, оглан, гөрйән велин, сен гатыжа

гидип барян-ла. Маңа нәме боланмыш? Эшиден, гөрен задың болса, гөңүләп айт. Шет-шет дийип дурма-да, шетдалы дий! — дийип, Мамажан ашак бакып дуран Юсубың үстүне сүрнүп башлады. Шол аралыкда-да өйлерине тарап чалт-чалт гөзүни айлады.

— Шетимем шол, сетимем шол. Сен шол өйүңиздәки Хожа пелтеге дурмуша чыкмага разылык берерсиң өйдүп, асла пикир эдемокдым. Гаты ялнышыпдырың.

— О тараплайың ялнышмарсың. Оңа аркайың бол. Йөне сени өйлендирҗекмишлер дийип эшитдик велин, шонда ялңышаймагың мүмкин.

— Мен Мамажан дәл-дә якасындан тутуп, әлтәгеде габат гелен билен ника гыйып, ёргана дыкаяр ялы.

— Элинден бир затлар гелйән болса, ол затлардан гам ийме, огланжык — дийип, Мамаҗан бу сапар гара чыны билен йылгырды.

Юсубың башы айланып гитди. Ол бу сөзлере нәхили дүшүнжегини билмеди. Бирденем Мамажаның әлинден тутды-да өзүне чекди. Юсуп сандыраярды. Мамажана-да толгунма етипди, йүзүне әлван ренк урупды.

Өсгүн тораңныларың, йылгынларың чөпсүзрәк ерлери өсгүн гара чайырлыкды. Ериң йүзүне гөк мхмал язылан ялы бир энайы өвшүн атып гөрүнйәрди. Чайырлар шалы атызларың сувундан нем алып өвч эдип өсйәрди. Ол хәзир дыза гелип отырды. Булар өй ялы тегеленип отуран өсгүн йылгынлыга габат болдулар. Юсуп Мамажаны гужаклап, багрына басып, ашак отурҗак болды. Мамажан яңакларыны нар ялы эдип, гөзүни гүлдүрди-де:

— Ханы, дурсана! Хи-ви, саңа нәме болды, оглан? Не беладың бейле. Хемише бейле-бейле гылык-хәсиетлериң ёкды-ла. Бурнуң дешилен ялыды сениң. Бу болуп дуршумызы паяпылдан өтен-гечен гөрәйсе нәтжек? Хей, гөре-гүндизиң гүни-де бейле зат болармы? Саклан дийдим, саклан. Гойбер элими. Көен арың бар ялы-ла менде.

— Кимиң гөреси гелйән болса, шол хем гөрсүн. Илден огрын геплешенде нәме иш битирдик? Осламаян адамымыза несип этдиң. Хъәк дүнъе!..

— Ёк, Юсуп жан! Сениңки ялңыш. Мен дүе бо-

ланымда этимян чорбасы бери етжекми шоңа? Бир вадың аныгына етмән, хер гепи айдыберме! Бу болшумыз бири-биримизе хормат гойдугымыз дәл. Бизиң мундан бейләкки гатнашыгымыз өңкүлерден-де гизлин болмалыдыр.

— Себәби нәме?

— Себәбини билеңокмы?

— Билемок.

— Билмесең, ханы, мени хәзир өйүңе әлтип, никадан гечирип, алып билермиң?

— Оны онарып билмен.

— Ягшы. Онда окап йөрен ериңе әкидип билермин? Мен оңа-да кайыл. Сениң билен яшасам боляр.

— Мамажан, мени өңки ойнаның бесдир. Гайтадан гыз болмажагыңы билйән.

Мамажаның гөзлерине яш айланды.

Бираз өзүни дүрсәнден соң, ника гыйылжак гижеси болан ваканы, онуң эртеси эдилен галмагалы Юсуба бирме-бир гүррүң берди. Муны эшиден Юсубың бижеси чыкан ялы болды. Ол шобада Мамажаны гужаклады. Мамажаның гызыл алма яңакларындан гайта-гайта өпди. Ики жуван дыңзан дуйгуларың өңүнде зордан сакланды.

— Әзизим, гара гөзүм, ап-агым, нуры дидәм, башымың тәжи инди мениң жанымы алсаң ырза. Тәелйәнчәм, башыңы сыпап отурмага тайяр. Сениң маңа вепалылыгыңа ене бир гезек түйс йүрекден ынандым.

— Ынанан болсаң боля. Индики гайрат сениң билен.

— Ханы, инди мен нәме иш этмели? Сизиң өйүңизден гитсе-де никалың бар хасап эдилйәр-дә. Тәйрылышдым эдйәнчәңиз, Хожа пелтек сениң адамың хасап эдилйәр. Дири адамың аялыны алып гачды адына галмак маңа башардармы? Шол иши этмәге икимизиң ынсабымыз чатармы? Мамажан, бу затлар адамчылыга сыгышян, оба-гоңшулыкда гелшикли гөрүлйән зат дәл. Бу сыры айдып, или ынандырыбам болмаз. Ханы, сен-де бир ойлан!

— Илде-гүнде ёк зад-а дәл. Кәбир чага-чугалы аяллар-да адамсы билен оңушман айрылышып, гөвүн сөенине барып йөр-ә.

— Илде барам болса, икимиз шол иши шу гүн-эрте этмәли! Бар, хамана, нәме болса шол болсун эденимизде-де, хәзир бизи ил геңләр, агыр ягдая салмаклары-да мүмкин. Иң бәркиси, сүйт диер, гатык диер, чагырдып, сораг эдип, мениң окувыма улы зыян етирер. Окувымы гутарып, дипломымы элиме алайын, ара бирнемежик салым дүшсүн. Миллетиң арасында бет адамлар көпдүр. Оңа ченли Хожа пелтек билен араңыздакы сырларыңызам йүзе чыкар.

— Хәй, нәбилейин-дә.

— Аркайын бол, илиң арасында саманың тейинден сув гойберйән адамлар көпдүр. Ханы, онсоң ол пелтек залым, инди ызына доланман шол гидишине гидерми?

— Момалак бай-а аягы бишен товшан ялы чар тарапа ылгап йөр. Эжем-ә гайтам шонуң гелмедигине говы гөрйәр. Өйүң голгуныың ула гитжегини билйәндир-дә. Йөне өвей атам тижәп, эжем пахыры өз гүнүне гоянок-да. Нәтсин, онсоң эжем пахыр адамсының гөвни үчин, маңа-да кәййән боляр. Йөне огрынча маңа-да «Атаң яньнда кәйәрин, яман гөрме» дийип, өңүнден табшыряр. Гүррүң көпелиберсе-де, мен даш чыкып гидиберйән. Сениң йүз дөндермежегини билсем, ол пелтек гедайы бу желагайлара аягыны секмез ялы эдерин. Сен йүз өврсенем, нәме, багтымдакыны гөрерин-дә. Догрымы айтсам, мен шол өйден гидйәнчәм, Хожа пелтегиң Момалак байың гапысындан гелмежеги чын.

— Мамажан! Ине, мунын мердана кишиниң дүрдәне сөзи. Шу диениңи башарып билсең, бизиң ыхласымызың, гөвүн максадымызың хак жайына дүшжеги.

— Бар, хамана, диели, сен окувыңы-да гутардың, дипломыңы алып района я-да оба типе-де гелдиң! Ханы, онсоң нәтмели? Нәме болса шол болсун этсең, мен оңа-да кайыл. Сениң оңан ериңде, менем оңжак боларын, йөне...

— Йөнә нәме?..

— Мениң намысымы сакланлыгыма сен ынананың биленем өйүңдәкилер ынанмаз. Иң яман ери-де, мениң башым орамаклы, айыбым башымда гөрнүп дур. Әше билен Өде эгри геп-гүррүңини көпелдип, Нуржемал дайзаны-да ырсалар, гечселер дашымыза, онсоң нәдерис? Адам пахыр чиг сүйт эмен боля. Бир гүррүң көп гайталаныберсе ынаня отурыберйә.

— Нәме үчин?

— Нәме үчини шол. «Өйүмизде етишип отуран бой гыз барка, нәме үчин Юсуп дула өйленмели? Өз аягы биле гачып гелен, бигадыр, әрли хелей» дийип, гыды-гыды эдиберселер нәдерис? Ханы, онсоң мен нирә гитмели болян?

— Ол затлардан аркайын бол, Мамажан. Айдан айтсын, диен дийсин. Мейданда үйрүп йөрен ит көп. Сен дурмушы олар билен гураңок, мениң билен гурян. Сыгдырсалар биле яшарыс, сыгдырмасалар, нәме, эжеми, жигилерими аларыс-да посёлка гөчерис. Онсонам саңа бир сыр айдайын. Мениң эжем бишен полатдыр. Онуң ялы еке гепли, мерданаңы тапаймак кындыр. Ол ойланман, әнигине-шәнигине етмән дилленйән адамлардан дәлдир. Онсоңам ол бир зады айтды, гутарды. Айтдым-а, мениң окува гирмегиме себәп боланам эжем-дә. Эжем маңа хенизе ченли пыланкесиң гызыны алалы я болмаса, пылан гыз бейле, пылан гыз бейле дийип, бир агыз сөз айдаңок. Хемише айдяны: «Балам, халаныңа өйлен. Йөне өйленмезиң өң янында бир дуйдуравери. Бирже агыз генешсең бор. Кими алсаң, шоны ал. Өнүңе бөвет болман. Йөне гепи-сөзи еринде, акыллы-башлы бирини тапавери» диййәр. Берди дайымың гызына-ха мен өз доганым дийип йөрүн. Ол-да өрән дүшби гыз. Кеселчилиги көп чекйәнлигинденми-нәмеми, акылы йити хем дуры. «Юсуба дурмуша чык» дийилсе, онуң йүреги ярылаяр. Ол гыз-да мени өз сүйтдеш доганы хасаплаяр. Икимизиң бир эмжеги пайлашып эмендигимизе ченли эжемден сорап аныклапдыр. Ол: «Юсуп мениң сүйтдеш агам» дийип байрыняр. О гыз барада айдылян гүррүңлериң әхлиси бидерек, Мамажан.

— Сениң ол диййәнлериң бириси-де эдилмейәр, оглан. Мен етик адамлардан аныгыны эшитдим. Эгер сен шол өйден гирип-чыкжак болсаң, Эжектүле өйленмели. Бу гүн-эрте-де, гаршыңа хүжүме гечйәрлер. Хаял-ягал болсаң, бизиң арзув-максатларымызың бары күле совруляр. Саңа-да шу вагт оларың диениңи йыкмак агыр дүшер. Окува гиденде, зат эденде көмек эдйәндирлер ахыры.

— Башармазлар, Мамажан. Мени ол дийилйән леллимлериң хатарына гошжак болма. Дирикәм шол иши этмежегим хак. Инди, худая шүкүр, йигит етипдирис. Гөрен айданыны этдирип йөрсе болмаз-а. Маслахатсыз-затсыз сениң шу гүнлере етип йөрениңе-де бир өлүп билемок. Догры геләгеде шейле-шейле диен болсаң, бир алач тапардык. Бәхбит болсун. Индикимизе бир берк болалы. Менден яна хатыржем бол.

— Боляр, ханы, гөрели. Эрте агшам Халлы калиң ёкарсындакы торанңылыга чык. Сениң ислән еринеде гидйәс.

— Мамажан, мениң жаңымы алсаң-да шу гүн-эрте шол диенимиз баша бармаяр. Мен саңа яныжа айтдым. Херки задың онайына гарамалы. «Диңден чыксаң чык, илден чыкма» дийипдирлер. Бир иши ызында дуржак болсаң этмели. Ынха, шейле этсек, ызындан мен окув дийип гитсем, сенем бизде онушмасаң, өйүңизе-де барып билмесең, онсоң мен окувымы ташлап гайтмалы боларын. Оны хем мен өлүмден ёкуш гөрерин.

— Сениң окаяның агрономчылык дәлми?

— Агрономчылык дийсең-де боляр, багбанчылык дийсең-де боля. Токайчылык дийсеңем гелшер дурар. Башарып билсем, шу Жейхуның кыбласындакы токай хожалыкларының бирине гелмекчи. Йөне сен гайрат эт-де, мен гелйәнчәм берк дур. Жуда азар берселер, оба Советине барай.

Мамажан оюрганды:

— Бирбада шу харамзада байың гөзүнден совулайсак кем болмазды-да. Дурмак мениң билен-ле. Жуда чекеләберселерем, нәме, худая шүкүр, хөкүмет бар, көне замана дәл, көмек эдерлер.

— Мениң-де саңа дийжек боляным шол-да.

— Боляр онда, сен онда өңки болшуң ялы, тә окувыңы гутарып гелйәнчәң, мениң билен душушма-да, гарамы гөрсең гачып гидибер — дийип, Мамажан чала йылгырып, паяпыла тарап гөзүни айлап гойберди. Онуң йүзи гүлгүн өвсүп дурды.

— Вей, муңа бакың, диййәниң нәме сениң? Сени бир гезек гөренимиз дүнйәниң малы билен чалышямы мен. Йөне сенден өйкеләним-ә чын.

— Эйсем нәме, шунча вагтдан бәри гараңы гөркезмән йөрсүң! Иң болманда өйкеләндигиңи айтмак үчин саташаймалы экениң!

— Сен дурмуша чыкжак болдуң ахырын. Дурмуша чыкжак гыза өйкеләниңде-өйкелемәниңде нәме?

Мамажан Юсубын агзыны тутды:

— Индикиле, гайдып шонуң ялы ичякгыч гүррүң айтма. Хожа пелтеге дурмуша чыкмажак болуп гөрен гөргүлеримем етерлик. Гүлуп дураныма серетме. Ичим от билен ялын. Гүлмек, бегенмек ят болуп гитди маңа.

Узакдан ат аягының сеси эшидилди. Юсуп бойнуны созуп төверегине әңетди:

— Ашак отуралы, атлылар гечип гитсинлер — дийди.

— Нирeден гелйән атлылар? Ким олар? — дийип, Мамажан ховсала дүшжек болды. Ол бирбада элеврәп, эл-аягыны йитирди. Юсубын аркасына гечип гизленди.

— Сув сырып йөренлер ялы-ла. Горкубермесене! Мен яныңда ахыры.

— Танамадыңмы?

— Ёк, танадым. Азажык гараш... Анха эййәм гечип гитдилер.

— Горкуп гитдим. Геп-гүррүң бир яман зат. Онсоңам хәзир арының өйжүгини горжамак ховплы. Гагарларына пелтеги гетирәймесинлер.

— Ёк, байларын топарындан дәл.

— Топары башыны ийсин оларың. Топары дагадыла топары дагамышың.

— Ханы, Мамажан, индики маслахат? Илки маслахаты бичели, онсоң гүррүңлешерис.

— Саңа нәме маслахат герек? Маслахаты өзүң тап! Тоба, худайым, дөв ялы йигит болубам нәме ишлетжегини билмесең, мен нәме эдейин?

— Эртир ене-де шу тайда душушарысмы?

— Ёк, бейтмәли! Гөзе-баша дүшүп бужагаз мыдарымыздан ам айрылаймалы, аркадагым.

— Нәме үчин? Момалак бай халыс гөзүң одуны алайынмы я?

— Нәме, душушмага ер гытмы? Хөкман илиң өтүп-гечйән еринде душушмалымы?

— Ер-ә гыт дәл-ле. Өз агзың билен бир зады вада берсең боля маңа.

— Эрте-биригүн эжем мени гүррүңсиз өз ерине колхоза иберер. Шонда бир алажыны эдерис-дә!

— Мен хәзир колхозың дөрт бригадасынынам табелини язып йөрүн. Эдара барыбам адамларың зәхмет хакыны ишләп чыкарян. Колхоза хайсы гүн гитжегини билӓйсем говы боларды.

— Колхоза гитжек гүнүм гүн догманка үчегимизе чыкарын. Маллара от ташламак бахнасы билен. Бел-лешигимиз шол болсун.

— Өңкүлере гаранда, хәзир саңа атаң-энең гарайшы нәхили? Атаң юмшадымы я өңки болшумы?

— Юсуп жан, дердими гозгама. Хожа пелтек гидели бәри мен гөз туссагда. Эгер икимизиң шу болуп дуршумызы дагы дуяйса, Момалак бай хер зат этмекден гайтмаз.

— Диййәниң нәме, Мамажан. Момалак бай хәзир шахадан бигенеш серчәни үчурып гөрсүн. Момалак байың Момалак бай вагтындакы таллар керсен болды. Сылагыны билсе сыла, эмма горкма.

— Сен бей дийме, Юсуп жан, гара кече юваның билен агармаз. Иң бәркиси, зады башармаса, бу тайдан гөчер гидер-де, Хожа пелтеги гетирәге мениң ёрганыма дыкар. Онсоң ничеси бир пул. Менем дек ятасым ёк велин, азара галарын, илиң агзына-дилине дүшерин.

— Мамла гүррүң. Онда-ха өзүмизе гаты бек болмасак болмаяр, Мамажан! Яңкы айдышың ялы, арының өйжүгине чөп сокмалы. Йыландыр би, гуйругындан бассан чакар.

Мамажан бир зады ядындан чыкаран ялы:

— Вий, ёгса-да, өйүмиздәкилер Пена байың оглунынка садака гидйәрлер. Эртир оларың садакасымыш. Пена бая йыл ашы берйәмишлер. Ин говусы, сен эртир гүнортана голайрак, бизиң багың ичиндәки гара өйүмизе барай.

— Садака дәденем гидйәрми? Ене сәхел ерде гапана дүшүп, биабрай болуп отурыбермәли, сениң гайтарма адың бар.

— Эжем билен гидйәрлер. Биабрай боласымыз ёк, хабардаррак болуп гелерсиң-дә.

— Сени гоюп гидерлермикә?

— Мениң садакада нәме ишим бар?

— Олар сениң бир өзүңи ташлап гитселер ягшы-ла. Бай хилегәрдир, бир эмел тапаймагы гаты ахмалдыр.

— Гитмесин-ә гидерлер велин, йөне шол харап болан итимизи бошадып гитселер, чатак-да, ярак.

Ондан менем горкян. Ёгсам йүпе баглап, соң бошадып гойберсем-де боларды. Ай, бошатса бошадып гечсин. Өзүм гөз-гулак болуп дурарын. Сен өйүң гүнеш тарапындан барыбер. Бу ысcыда жабжынып йөрмез, көлегеде ятып галар. Аркайын болай. Өзүң билйәң, Пена байлар билен Момалак байлар гарындаш. Өжем-ә гелмез, Пена байларда галар. Дәдем-де гаранкыны дүшүрмән гелеси ёк. Мен саңа эрик багың ичиндәки гара өйде гарашарын. Ир билен туруп инжир, шетдалы йыгып, буз ялыжак ерде гоярын. Гара өйүң ашак гапдалындакы бой жөвениң ичи билен гел. Төверегиңе гаранжаклама-да гөни өе гирибер. Эмма барман галайсаң, өйкеләрин. Горкак йигид-ә болмалы дәл өзүң — дийип, Мамажан гөзүни гүлдүрди.

Юсуп Мамажаның элини гысып гойберди-де, йылгырды:

— Менден хич хачанам икилик чыкан дәлдир. Хөкман барарын. Гүман эдйән горкакларыңданам дәлдирин.

Олар хошлашдылар-да, ювашлык билен өсгүн чөплүгиң ичинден чыкып, өз угурларына гитдилер.

«Галат сөздүр, ярдан доймак» дийлиши ялы, Юсуп Мамажан билен яңыжа хошлашып гайдан-да болса, гүни батырып, даңы атырып билмән хайыр-хеләк болуп, мүшгил гүне галды. Отурса-турса, гирсе-чыкса гөзи демиргазык тарапдады. Эйдип-бейдип, оңа-муңа гүйменен болуп, гүни гушлук вагтына етирди. Юсуп бригадириң табшырыгы боюнча жөвенлериң ене бир атызына гулак берди. Ябың мес сувы баш-бокурдак болуп отуран жөвене бат билен яйылып барярды. Юсуп бу ерде сувуң акышына бираз томаша эдип дурды. Гүн эййәм сүйр депә чыкыпды. Бу гүн хова өрән петишди. Хич тарапдан шемал өвүсмейәрди. Чөп башы гымылданокды. Әхли жандар салкын сая күйсейәрди. Гөзи сувдады. Мөр-мөжеклерден диңе сары чыбының иңңилдиси гулага гелйәрди. Ол-да чөплүгиң арасына барсаң шейледи. Дымык хова Момалак байың-да йүрегине ховур берйәрди. Небсевүр бай экинлерини бежержек болуп, түп ысcыны келлесинден гечирипди. Момалак байың дүйн өйләнден бәри саглыгының кән бир угры ёкды. Ызлы-ызына асгырып, гөзүни яшардып отырды. Асгырып үсгүрип отурышына бурчлы уваш бишириp ичди-де, ене-де башыны яссыга гойды. Шол ятышына гүнортана голай гара сува батып дерледи. Соң Мамажана гайнатдыран чайындан бирки кәсе ичди-де, ене-де яссыга келлесини гойды. Иркилип, дүйш гөрүп, оянып, ене иркилип гара басан ялы болуп ятырды. Тисгинип оянанда бирхили ыңранярды. Момалак бай Мамажандан, Хожа пелтекден яңа гызып-совап, дердиниң үстүне дерт гошярды. Юсубы гөз өңүне гетирип, ахмыр чекип юмругыны дүвйәрди. Эмма инди онуң ысгынсыз, ёгын билегиниң, түйли юмругының межалы кемди.

Момалак бай багың ичиндәки гара өйүң гайра гапдалындакы гошулып өсен эригиң тейиндәки секиде ятырды. Арасында ыңраныp, көтүк болан дишлерини чалярды. Мамажан бу гүн ир эртирден бәри зовзулдап йөрди. Ол төверек-даша гаранжаклап йөршүне: «Худайым, Юсуп шу гүн бир гелмәбилседир» дийип, гара өйүң ашак гапдалына ызлы-ызына йитилик билен середйәрди. Гөзлери жөвениң ортакы чилиндеди. Ол шу арада «Юсуп гөмелтей йигитлерден-ә дәлдир. Эгер барды-гелди затдан бихабар шу голая геләйсе-де, Момалак байың бардыгыны аңдыгы деррев ызына гайдар. Вах, мен бу сакгалы элекчә дүшмүш Пена байың садакасына гидер өйдүпдим-дә. Ине, «Сабырлы гул дура-бара шат болар, бисабыр гул тиз ёлугар белага» диенлери, мундан гелип чыкды. Өзүмиз дек дүйн душушыпдыг-а. Ара ене-де үч-дөрт гүн салаянда нәме болярды? Ёк-ёк, мен ялңышян. Ол инди тизара окувына гитмели ахыры. Соң бири-биримизи хачан гөржегимиз гүмана. Хәзир саташып, гүрлешип биленимиз пейда. Юсуб-а билемок, мениң-ә йүрегим үзүлип баря. Вах, олам шейледир-ле. Ол нересседе нәме гүнә бар? Оңа гел диен өзүм-ә. Багтыдыр-да я-да жөвениң ортакы чилине барып дурубердеммикәм? Алла сакласерсин, бу пәли азаның гөзлери дагы хенизем жөвхер ялы. Бизи о тайларда дагы гөрәйсе, йүреги ярылып, шобада жан берер. Илиң муңа меңзеш гаррыларының биреййәм били бүкүлип, гөзлери чөңңелип галды. Хонуң ялы ердәки зады-да дүзүвли сайгараноклар. Бу иши гайданың вели, били бүкүлип, дызы эпиләйжек дәл. Хәй, нәбилейин, мамамыза сув гошулаймаса-да бири. Бу зандыяман бир

ватлаэы сызайса, меня гайдып өйден даша ибермез, өзем шу төверекден дашлашмаз» дийип ичини гепледип, ынжалыкдан гачып элеврейәрди.

Ара эсли салым дүшди. Мамажан ене-де даш чыкып, ашак гарады. Гөзүне каклышан гара-чыра болмады. «Гөзүни гүлдүрип гелендирем пахыржык, үтүлмиш гарры гапланын ятаныны гөрүп, ызына өкже гетерендирем. Эй, ол огланжык этиячлыдыр-ла. Хернә, ярадан оны маңа көп гөрмесин. Бу гүн болмаса эртир. Бу өйде болмаса колхоза гидилйән ёлда-ха душушарыс. Бу гүн-ә гижикдирди. Инди гелмез. Юсуп жаныны айданы канун-а. Сөз бердими, вадалы ерде диен вагты тайярдыр» дийип, токмак ялы гара сачыны чөшләп башлады. Ёгындан гелен узын сачы сагрысындан ашак дүшүп, товланып ятырды. Сачларыны дүйрләп гатыга басаны хем шолды вели, Юсуп ала-хасырды болуп, ишикден гирди. Ол бәсга дүшен ялы хашылдаярды. Демини совукдырып алярды. Дашына гаранжаклаярды.

Үстүни басдыран Мамажан нәтжегини билмән, алжырап яглыгыны башына бүреди. Алланичигси болуп ичини чекди.

Момалак байың гайра гапдалында ятанындан бихабар Юсуп сөзүнин бир яныны дегишмә салып:

— Мамажан, бу нә болуш? Чагырып гайдан мыхманыны шейле кабул эдйәрмиң? — дийип, алавагырды болуберди.

Мамажанын деми тутулара гелди. Ол бирбада нәме диййжегини билмән, эли билен геплемезлиги ышарат этди. Ол өз өмрүнде хич хачан бейле ягдая дүшмәнди. Минутларча салымын ичинде гара сува батып дерледи. Әхли геййимини сыкыбермели болды. Мамажан үчин хәзир сычанын хини мүң тылла дөнүпди. Юсубын сөзүне жогап бермег-ә бейле-де дурсун, яглыклы башыны гатыклы керсенин үстүнден галдырыбам билмеди. Юсуп бу ерде нәхили-де болса бир гепин бардыгыны аңып деррев дымды. Өйүң тәрикине гысылды. Йөне тежрибесиз, башындан зат гечирип гөрмедик оглан бирбада нәтжегини билмеди.

Мамажан хәзир геплесе, әхли сыры ачылжак ялы аңк болуп отырды. Ол екеже сөз айтмагың хем оңайыны тапмады. Ол соң бүтинлей өзүни йитирди. Бу өйүң дини-шеригаты, хая-шерими Мамажаны гысым-

говруп алып барярды. Оны хорлук басды. Гөзлерине яш айланды. Онун башындакы яглыгы, өңүндәки гатыклы керсени булап уруп диклеңеси, Юсубын гужагына доласы, болманда, онуң геленини өйүндәкилере мәлим эдеси гелди. «Мениң гүнәм нәме? — Онуң бейниси жуда чалт ишлейәрди. — Йигренйән адамымың гужагына гирмеен диеним я-да шонуң шейле болмазлыгы үчин мекирлиге йүз ураным гүнәмми? Белки, Хожа пелтек эрбет йигит дәлдир. Йөне икимизиң өч этдилер. Оны мениң әре барар ялы дережеде сулхум аланок. Онуң билен әр-аял боласым геленок. Нәме, мен гүнәкәрми? Гүнәкәрми шонуң үчин? Ех, өлерин велин, өз айданымы эдерин. Дурмушың маңысы нәме? Итиң дурмушы герек дәл маңа. Мениң адам ялы яшасым гелйәр. Адам ялы Юсуба барарын. Эгер бу-да буйтар-суйтар этсе, еке өзүм яшарын».

Мамажан бу ягдая чыдаман, йүрегине бәс гелип билмән ювашжа аглады...

Онуң болуп отурышына Юсубың йүреги авады. Ол Мамажаның яңкы «Юваш бол!» диен ышаратынам унудып, ене геплэп башлады:

— Мамажан, сениң болшуң нәхилай? Саңа нәме болды?

Мамажан гүр гара сачының арасы билен уллакан ала гөзлерини Юсуба дикип, гайра тарапа үмләп, додагыны дишледи-де, сүем бармагы билен яңагыны чызды. Ызы биленем гөзлерини гырпылдадып, демиргазык тарапа бармагыны чоммалтды. Юсуп эден ишине өкүнди. Өңки ышараты унуданына лапы кеч болды.

Оялы-укулы ятан гарры гөхерт өйде бир хүмүрди боланыны эшидип, лаңңа башыны галдырды. Өй тарапа доңуз дининни салды. Өйүнде дел адамың сесини эшиден Момалак байың дем салымда депе сачы сых-сых болды. Кеселини деррев унутды. Газаба мүнен Момалак бай бар гүййжүни жемләп, алахасырды болуп, хасанаклап еринден галды. Бир элини ере дирәп, бейлеки эли билен көвшүни өңүне чекди. Хернәче билдирмежек болса-да, дикеленде хыкгылдады. Ол еринден туруп, хасанаклап барып чиле санжылгы дуран кепжесини какып алды-да, гара өе тарап алапатырды болуп ылгады.

Халиден бәри дуршы билен гулага дөнүп отуран Мамажан Момалак байың аягының патдылдысыны эшидип, хасанаклап еринден турды-да, «Гач, гач!» дийип пышырдап, Юсубы итекледи.

Өвзайың энайы дәлдигини аңан Юсуп, гапыдан атылып чыкышына үмдүзине яззыны берди. Муны гөрүп гөзлери ханасындан чыкара гелен Момалак бай: «Хәйт, ким сен, дур?! Дур! Харамзада, дур! Менден гачып гутулып билмерсиң, харамзада эшек! Дур! Ким билен оюн этжек боланыны билдирин са-на, харам эшек!» дийип сесинде барыны гыгырып, кепжесини булайлап, сөгүнип ылгады.

Момалак байың атлыны агдаран гуйругы жоннук ала көпеги-де гара өйүң ёкары гапдалындакы ёгын сөвүдиң дүйбүнде дилини саллап «ләх-ләх» эдип гө-зүни гызардып ятырды. Нәтаныш пыяданың өйден зомпа чыкып, өкже гөтеренини гөрен ала көпек бө-күп еринден галды-да, гайдырылып салмадан бөкди. Агзыны хатап ялы ачып, Юсубың сөбүгине мүнди. Онуң болуп баршыны гөрениңем йүреги ярылжакды.

Байың гахарына ичине ел долуп, хум ялы чишип, аягы диенини этмеди. Үсгүлевиги тутуп, бүдрәп йы-кылды. Элини ере дирәп, гайтадан дикленип: «Дур! Дур! Дур дийилйә саңа! Дур! Намарт. Мерт болсаң, өзүңи танадып гит. Гачып менден гутулан ёкдур, харамзада. Дейюс, бихепбе, ган гусан» дийип, ене-де әлли-алтмыш метре ылгансоң, йүреги агзына гелип, хаңсылдап ысгындан гачды. Өйкенине ел долуп, гай-тадан үзнүксиз үсгүрип башлады. Нәсаг гарры гай-дып еринден галып билмеди. Ызысүре-де ики элини ере дирәп, өгәп башлады. Шол өгәп, бөгүрип отуры-шына Момалак байың эндам-жаны сока салнан ялы болды. Бүтин гөвресине санжы аралашды. Онуң гөз-лери гараңкырап, башы айланып, отуран еринде сүйн-ди. Элини йүзүне тутуп, узын сесине ыңранып баш-лады. «Вах, нәлет синең гаррылык. «Дерт яманы гаррылыкдыр» дийип догры айдялар экени. Вах, шу вагт, хей болман алтмышымда бир болсадым. Саңа мензеш харамзаданы бейдип, ардуржа элимден сып-дырып, ызындан гарап галмаздым. Дызындан ысгын гитсе, билинде кувват болмаса, диренип дуран пер-зендиң болмаса, ахырында болжагың шудур, Мома-лак! Эй, таңрым, инди мен нәдерин?! Багтым ятжак

болямы? Дөвлетим тайжак болямы? Инди илден ка-шык гезегини алып билмән йөренлер-де, мениң үсту-ме сүрнүп, басгылап башладымы? Мен саяк-сандыра-гың депешеги болдуммы? Ёк-ёк, мен бу зорлуга чы-дап билмен, мен бу юртда кесеки дәлдирин. Мениң гөбек ганымың даман ери Губадаг. Мен муңа мензеш хорлукларың эеси дәлдирин. Бу затлары аныкламан дири гезип билмен. Мунуң магадына етмесем укым тутмаз. Тапан экениңиз басгылажак адамыңызы. Бу хабар эртире галман иле яйрар. Ханы, онсоң мен нә-дейин? Вах, сенде бир «Сен дур, мен өлейин» дийип дуран арка-да ёк. Биртопар гыз ерине доган нәлет-керделер. Барысыны бир таяк билен сүрүп гидибер-мели, хелейгулы, дириниң ырсгалыны ийип йөрен өлүлер. Ханы, онсоң кимден харай исләрсиң? Вах, мен хемме хорлугы шу ерчекен ганжыкдан гөрйән. Шу дүзүв боланлыгында бейле-бейле гүне дүшмели-ми мен! «Ганжык гуйругыны буламаса, көпек ызына дүшмез». Гуйругыны булаяндыр. Өңи-соңы гөрмеди-гими гөркезди бу. Гөрерин сени. Вах, ерчекен, худай тутан, терсёнка еген...» дийип, Момалак бай зейрене--зейрене арканлыгына дүшүп ятды.

Бирки кәсе чай ичим салымдан соң, энтирекләп, кепжесиниң сапына сөенип, атызың чилине чыкды. Ол агзына геленини самрап дурды-дурды-да, ызына гарады. Илен-чалан, доган-доланаңың адыны тутуп сөгүнди. Олара гаргына-гаргына сакгалыны сыгыр сүйрән беде ялы эдип ызына гайтды.

Жоннук ала көпек Юсубың сөбүгини басып хар-лап етип барярды. Ол Юсубы сыпдыржак дәлди. Ызындан етип билайсе-де парчалажакды. Ялы етип даңыда сакланан ярак көпек өңем бирнәче адамы атдан агдарып, санач сүйрән ялы эдипди. Онуң Юсубы-да сылап гоймажагының ужы ики дәлди.

Ала көпек Юсуба япышмага оңайлашды. Муны аңан Юсуп чаласынлык билен өсгүн чөплүге тарап сап атды. Ала көпек бирбада угруны үйтгедип ала дүшди. Гайтадан Юсуба тарап топулды. Онуң гөзи гаңгуймады. Шу пурсатда гапдалдан ене-де бирки итиң сеси эшидилди. Олар Момалак байың гоңшула-рының итиди. Кейпине шәрик болуп, шовхуна гошу-лан итлериң арасында Момалак байың-да даңман сакланян гарры көпеги барды. Кә ызына гарап, кә

эглип итлере хайбат атып гүйч жемләп гачып барян Юсуп гапдала серетсе, Өре дазын ала ганжыгы-да, ызына бир ак көпеги тиркәп гапдаллап етип гелйәр. Юсуп шу пурсатда гаты гыссанды. Ол инди төвереклэп гелйән итлерин деминден сыпмажагына долы гөз етирди. Юсуп гачалгасыны алдырансоң, ала ганжыгын үсти билен колхозын шалычылыгына бака тутдурды. Шол баршына-да өсгүн, ичи сувлы шалы атызларынын арасына өзүни урды. Яш йигиде угуртапыжылыгы улы көмек этди. Ол шалы атыза гиренден итлерин бады говшады. Итлерин дөрдүси-де шалы атызын чилине гелип үйрүшдилер-де, сува гирип билмән сакландылар. Өре дазын ганжыгы деррев ызына өврүлди. Көпеклерем онун ызы билен созангуйрук болдулар.

Юсуп шол эңип баршына эгин-эшиклерини шалпы-шаран эдип «Гызгазаның» райышына чыкды. Эйлесине-бейлесине ялтаклап хич кимин ёкдугына мазалы гөз етиренден соң, япдан йүзүп гечди. Бадыны сакламанам колхозың орталык жөвенине уруп гирди. Җөвенин ортакы чилине барансоң, ашак отурып демини дүрседи.

Юсуп өмрүнде шунун ялы утанчлы ягдая душмәнди. Шонуң үчин хәзир онун гулаклары шаңлап, яңаклары ловлаярды. Оны утанч оды якып-яндырып барярды.

«Хә, ёлдаш революционерин оглы, итлер билен ковалаш-да йөр. Башга эдере пишән ёк ахыры сениң. Какаң-а душманлар билен атышып гечди, сенем гөз-гүлбан болуп өзүңи итлере коваладып йөрсүң. Хей, бу сениң адыңа гелишйән затмыдыр, ёлдаш студент, ёлдаш гелжекки багбан? Какаң гөвүн ислегин айдылян, хер кимиң мертебесинин сакланылян, адамың адама сүтем этмейән заманы үчин ган дөкди, эзижилер билен гырлышды. Сенем жөвенликден-жөвенлиге, батгалыкдан-батгалыга ур-да йөр. Инди сен хер бир иши ойланып этмели яша етдиң. Хә, Юсуп, Юсуп!.. Болуп йөршүңи бири гөрен болаймаса ягшыдыр-ов! Эгер гүррүң эдәйселер, эжеме нәхили агыр деггер. Өде эгри билен Әше-де игесини сүртер.

Ёгсамам, гөргүли Мамажан нәдйәркә? Башына бела гетирәйдим өйдйән. Уруп-сөгүп йөрмеселерем бири. Өз-ә гайратлы, өздиенли гыздыр. Аңсад-а өзүни хорладаймаз. Йөне, нәме, гүндизиң гүнортаны яныңдан йигит чыкансоң, дили гысгадыр гөргүлижигиң. Бейле болаяр өйтмәндим».

Юсуп шу ойлар билен маңлайыны тутуп, башыны ики дызының арасына сокды...

Бу вагт Мамажан Момалак бая нәме җогап бержегини билмән, яйданып галдырап дурды. Гахардан яңа хум ялы чишип гелен Момалак бай, бадыны говшатман гара өйүң ишигинден күрсәп ичерик гирди. Сесинде барыны гыгырып, лагырдап гечди Мамажаның дашына. Доңйүрек гаррының өңүнде дөв дурсун. Ол агзыны көпүрҗикледип, дәли-порхана дөнүп башлады. Онуң селчең сакгалы гүлкүнч сандырарды.

— Саташман гечен ганжык, сениң менде нәме жастың барды? Юмрук ялылыгыңдан эклэп-саклап адам эдип, гөржегим шумуды? Иле метги этжекдиң, ахыр эдип дындың. Өмрүмин ахырында иле бетнам этдиң мени. Иле рысва болдум. Ханы, инди мен нәдип ил йүзүне чыкайын? Адамлара ненең гөрнейин? Ханы, айт ахыры! Ниреде бармышын шейле шеригат, шейле дессур, шейле када? Эркек адам өе геленде, өйүң эркегини идемән, аял билен геплешерми? Нәме үчин мениң өйүме гелен харамзада мениң яныма гелмән, сениң яныңа баряр? Айт, гүң болан, бу нәмәниң аламаты? Хей-де башы бүренҗекли гелнем эркек адамлар билен геплешерми? Я-да ол гелен сениң ики догуп бир галаныңмы? Айт, ол гачып гиден ак көйнекли, гара балаклы кимди? Нирәниң адамсы, ниреден чыкан ышарат ол? Мениң өйүмде нәме ишләп йөр? Эгер сенде бир оюн болмаса, бейдип гачып гидермиди? Алла сакласын, мундан хер бела чыкар. Болуп йөршүң гурсун, бихая. Хакыт барыпятан утанчсыз. Шерменде болуп етишдиң сен. Ниреден өврендиң, бу затлары? Ким өвретди саңа бейле харамзадалыгы? Пикир этме, бу затлар шунлугына галар дийип. О харамзаданың кимдигинем аныкларын, гөзүңи еңсәңденем чекерин. Шоны этмесем Момалак адымы ите дакарын. Лал ачмадык болсаң гепле. Бу ненең вежералык? — дийип, Момалак бай азм уруп, Мамажаның энтер-пелегини өврүп барярды. Шол азм уруп дуршуна онуң элем дек дурмаярды. «Гепле диййән саңа» дийип, Мамажаның чем гелен еринден тутуп силтерлейәрди. Мамажан ахыры йүзүниң уят перде-

сини сырып, бирнеме этиниң гаталтмалы болды. Ол сандыраклап, сожап отурышына:

— Билемок мен ол геленин кимдигини — дийди.

— О нәме үчин геплешен адамың кимдигини билмели дәлмишиң? Билип аңырсына гечйәнсиң сен.

— Геплешен задым бармы мениң?

— Геплемесең, нәдип йөр ол әйсем сениң яныңда? Мениң энтек өз гулакларыма ынамым бар.

— Мен сачымы ювуп отырдым. Мен ол гелениң йүзүне-де середемок, сөзүнем диңләмок. Йөне эгер мен бир зады билйән болсам, шол адам бизиң өйүмизе огурлык этмәге гелен болмалы. Мен онуң өө гиренини дуйман дырынам. Нәме этсең, шоны эт. Ялан сөзлежек дәл. Бирден эйменч пышырдап: «Демиң ичинде болсун, сесиңи чыкарсаң, бойнуны согруп, жаныны аларын» дийди вели, шобада дилим тутулды. Мениң өмрүмде гөрен адамым дәл ол. Тас йүрегим ярылыпды. Хәзирем сүңңүм сандырап дур — дийип, Мамажан бирден мөңңүриберди.

— Кес сесиңи, бинова етимче! Илки нәме тапмадың бу гүррүңи?

— Гелип, үстүме топулып дурсун... — дийип, Мамажан хоркулдысының арасында айтды.

— Аслың бозук сениң, сенден биз нәдип говулыгың тамасыны эдели. Онсоң сен идили адамың несли боланда муна меңзеш бозуклар бизиң гапымыздан гелермиди? Атаң ил бозарды сениң. «Байлары ёк этжек» дийип, өзи окдан өлди ахырында!

Сен мениң өйүң гапдалында ятанымы билйәрсиң ахыры! Гыгырайсаң болмаярмы? Сесиңе сув сепилдими? Гелен эзрайыл боланда-да шол икарада сениң жаныңы алып етишеси ёкды. Хакыт бәрыпятан бинамыс диерлер саңа, сен шу өе огры гирсе бегенерсиң. Сенми!.. Пәлиң-ниетиң дүзүв дәл сениң — дийип, Момалак бай сакгалыны титретди. Соң: — Энтек бу затлары аныкларын мен — дийди-де, дашары чыкды.

Момалак байың вагырдысы узага чекди. Мамажан-да бир отуран ериңден гозганман отурды. Айжан эже галмагалың үстүне гелди. Ол: «Момалак дүйнден бәри нәсаг ятыр» дийип, Пена байың садакасындан жоган алып гайдыпды. Мамажан энесини гөренден әжизледи. Хоссарсызлыкдан, кеч ыкбалдан, өвей

атаның ичден чыкмажак агыр сөзлеринден яна дыкын алып дуран гөзяш гатласы бирден ачылды. Ол лаңңа ериңден галды-да, ялңыз ховаңдарына япланып, улили билен агламага дурды. Айжан эже зада дүшүнмән гызыны гужаклады. Бай болан вакаы үстүниң үстеси билен гүррүң берди. Айжан эже билен гызының говуз ерлерини гоймап, гохлады. Еди пышдына ченли нәлет окап, ерден йөрәни кыхлады. Ахырында-да:

— Ынха, сениң асыллы гызың эдйәни. Бу энтек бәркижеси. Мунуң ене нәме томаша гөркезжегини алла билсин? Болманда-да, аманат зады сакласаң, абрай гелмез — дийип, индики пиримлерине ыш ачып гойды.

Айжан эже зейренип, гызына гөвүнлик берип, адамсына ялбарып-япышып әлеврәп башлады. Гараз, бирсалым өйүң ичи доңуз дарана дөнди. Соң Мамажан-да догумланды. Батлы чыкян үч сес өйи гөчүрере гетирди. Соңабака олар бири-бириниң сөзүнем эшитмән галдылар. Арасында Мамажаның: «Ынанмаян болсаңыз, өлдүриң-де гөмүң мени. Мениң масгарачылыгым сизиң абрайыңыз болса, гыгырың көчә чыкың-да! Нәме масгаралап отырсыңыз?» диен сөзлери батлы чыкярды.

Момалак байың сеси боглуп, богазы хыр-хырлап башлады. Шонда-да ол чыглып эллерини ызлы-ызына салгап, агзына геленини кәйинйәрди, зейренйәрди. Гарры иң соңунда келлесини хума дөндерип даш чыкды. Момалак бай даш чыкансоң, энели-гызың-да йүреги аз-кем дүшүшди.

Эртеси Айжан эже билен Момалак бай чай башында зат огурламага гелип, гачып гидениң кимдигини билмән, хайыр-хеләк болдулар. Сәхел «эли эгри» дийилйән болса, адыны тутуп чыкдылар. «Олдур» дийдилер, «булдур» дийдилер. Оны чак этдилер, муны чак этдилер. Обада шүбхели адам болса, ятлап чыкдылар. Ады тутулмадык хумарбазам галмады, нешебендем. Йөне белли бириниң якасындан илере тутарык тапмадылар.

Момалак бай гышарып ятан ериңден гөз астындан Мамажаны сынлаярды. Онуң херекетлеринден маны огурлажак болярды. Ол хенизем Мамажана

мүнкүрлик эдйәрди. Бай шейтанлык этжек болды. Ювашлык билен Мамажана йүзленип:

— Ханы, гайтадан бир гөз өңүне гетиржек бол. Хей, азда-кәнде сызан задың болмадымы? Сеси зады ядыңда галмадымы? Гелип-гиден Юсуп болаймасын?! Шәхере гидип, жүвлүкчилик өвренәен болмагы ахмал шо пәлазаның — дийип, гөзлерини йылдыратды.

Мамажан:

— Зат сызар ялы болдуммы мен?! Горкыма тас зәхрәм ярылыпды — дийди. Онуң йүреги жиглә гитди. «Бир зат сыздыраймайын» дийип, ене-де хоркулдап уграды.

Момалак байың бу сөзүне Айжан эжәниң гаты гахары гелди:

— Қакасы, бу болмажак гүррүңи нирeден тапдың? Нышана дегжек зады айдарлар. Юсуп оңа меңзеш болар-болмаз ишлере баш уржак огланларың хилинден дәл. Бу сөзлери Нуржемал дагы эшитсе, гаты ёкуш гөрер. Ил перишде ялы чагасына ат дакдырмаз. Обачылыкда өмүр-өмүр ичинден чыкармаз. Билип-билмән агзыңа гелени айдыбермели дәл. «Мени нәме үчин илиң арасында масгара эдйәрсиң?» дийип, якаңдан тутса, нәме жогап берерсиң?! Ил-гүнем герекдир. «Илим-гүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» дийипдирлер. Бейдип, дәним, гөрен билен алагөз болуп йөрсең, гүррүңсиз бир беланың үстүнден бараарсың. Сүргүн этжек боланларында, ил дәлмиди сени «Момалак бай дүзелер, шундан эрбетчилик чыкса, өзүмиз жогапкәр» дийип, кепил гечип, алып галан — дийди. Кемпириниң бу сөзүне Момалак байың гөзи мөлерип гитди. Ол отурып-отурып:

— Хай, шонуң перишде болайшыны?! Атасы кимди онуң адам чыкар ялы?! — дийип, өзбашына хүнүрдеди.

Мамажан ашак гарап, сожап отурышына:

— Ёк. Ол Юсуп дәлди. Инчемик, узын, сары, муртлы адам ялыды, чалажа гөзүм каклышып гитди — дийди. Онуң айдяны Момалак байың өлүп гиден улы агасының агтыгының кешбине догры гелйәрди. Момалак байың бу сөзлере гашлары дүйрүгип, йүзи ит чейнән санажа дөнди:

— Кес сесиңи. Ягшы-да бир геп тапдың. Нирәни-нирә гетирип сокжак болярсың? «Бу гүнки серче,

дүйнки серчә жик-жик өвредер» дийлени. Хәй, көпбилмиш дийсәни. «Ил аглак болса, доңуз депә чыкар» диенлерини эдйән сен. Мен бу затларың шейле болжагыны ханың-бегиң элинден ыгтыяр гиден гүни билйәрдим. Гөрерсиң, инди мундан бейләк бизиң гүнүмизе ит аглар. «Хелейлере азатлык берилйәмиш» дийип, бай, хешелле какдылар-а. Ине, азатлык берилсе болжагы. Сен сачы кесилениң хачанам болса бизиң йүзүмизи ере салжагыны айнада гөрен ялы билйән. «Узын этеклиниң оңлусы болмаз». Сенден бизе ир-у-гич абрай гелеси ёк.

Момалак бай Айжан эжә дикленип серетди.

— Шол огланың гитмегинде сениңем элиң бармыка диййән. Егса, гүл ялы ичерини ташлап гитмели дәл ол. Эшидйәңми? Гитмели дәл.

— Мус-мус дийип отурма-да, Мустапа дий-де гутар. Бизем сениң иңирдиңден дыналы — дийип, Айжан эже этини гаталтды.

— Мустапасы шол. Сен шу гызыңа геп өвретмәңи гойжакмы я-да ёкмы? Мен сенден сораян... Гойжакмы я ёк? Диллешикли сиз. Хеммесини тапян сен... «Энесини гөр-де гызыны ал, гырасыны гөр-де бизини ал» дийипдирлер. Сен дүзүв боланыңда бу гыз бейле башыңа гитмели дәл.

— Гаты гитме, аксакгал! Сыладыгымызча депәмизе чыкян-ла сен.

— Депәңе гаты чыкарын. Ожагаз сыртыңызы буламаңызы гойдурарын энтек. Икиңиз диллешип, мени иле рысва этжек боляңсыңыз вели, баша бармаз. Сизиң ичиңиз гүлйә. Йөне якаңыздан гор гуйлан ялы эдерин. Шуны бек билиң.

Айжан эжәниң гахары депесине чыкды. Ол бирбада хашлап нәме дийжегинем билмеди. Бирденем ярылды:

— Асман пайыны чек ашак, элиңден гелсе. Индер үстүмизден. Соңкы гүнлер агзың ачылыпдыр вели, бир беланың башыдыр бу. Пикир этме, хоссарсыз дийип, худая шүкүр, хөкүмет гарып-гасарың, егим-есириң гепини диңлемәге адам гоюпдыр. Шунча чыдадым вели, дурар ерде дурмадың. Басып билмейән ягың шу юмрук ялы начар болды. Инди бес. Гаты гитме. Сыласам-а пиримсиң, сыламасамам биримсиң.

Хеммелер дымдылар.

Бейле кесгитли жогаба гарашмадык бай нәдерини билмеди. Өңүни-ызыны оңап-ченәп гөрүбем аялының диййәниниң догрудыгына гөз етирди. Озалам сүргүнден зордан галансоң, аялы я гызы «Азар берйә» дийип, оба Советине барайса, йүзүнден сыпалмажагына акылы чатды. «Аялына, гызына бай-феодал гөзи билен гараяр» дийлип, яналып йөрленлерем өзлерини Момалак байча гөрйәрдилер. Йөне алачлары ёкды. Шу затлары ятлан бай аялына аларылып середени билен оңмалы болды. Бирхаюкдан соң, Мамажана середип, пессайжа гүрләп башлады:

— Сен нәме, инди шейдип дул гезжек йөржекми? Галан өмрүңде мен дийжек болсан-а язгытлың билен башыңы гошмалы боларсың. Мен-ә сиз дийип, хоссар-ховандарларымың хеммесиниң гөвнүне дегдим. Олар инди мениң жыназама-да гелмезлер. Мен кимден кем? Небересини, ковум-гарындашыны яман гөрйән бармы? Сүйжүсини гөрдүңиз, ажысыны-да дең дуруп чекишмели борсуңыз. Нәме, Хожаның сенден сүңңи песми, акыл-хушы кемми? Ондан сениң атаң артыкмы, энең зыятмы? Догрусыны дийсем, сен оңа мынасыбам дәл. Башга бириниң гапысында энтәп йөрен болсаң, сен тарапа гарамаздыларам шолар. Момалак байың гызы диен адың болансоң, сана-сала гечип йөрсүң сен. Сен мениң өйүме геленде иймәге нанам тапман гелипдиң. Аягындакы көне көвшүңем битайды. Онуң-мунуң артан-сүйшенини ийип-гейип йөрен дилегчидиң. Садака сорап йөрен гедайдың. Ол затлар эййәм ядыңдан чыкдымы? Мениң чөрегим билен дишиң бекеди, диши какылан. Мен дүйнки гүн «Дәде жандым», инди гарры гедай болдуммы? Мениң аш-наным сизи месиргетди, хетдиңизден ашырды. Бу гүнки гүн меслиге чыдаман гувдуражак болярсыңыз. «Семизлиги гара гоюн, гөтерер, онун-да гаррысы» диенлери-дә. Хә, сиз башымыза гидәермикәк диййәнсиңиз, башым дик дурса, оңармарсыңыз оны. Мениң билен яшашжак болсаңыз бу өйде диңе мениң диеним билен болмалы боларсыңыз. — Момалак бай сесиниң барха батланяныны-да дуйман, агзындан ак көпүк сачып, тәзеден газаба мүнди. Бу онуң хәли Айжан эжә бада-бат айдып билмедик сөзлериди. Ичиниң жерхеди, калбының ары-ахмырыды. Айжан эже «Бу багтыгара акылындан азашаймаса ягшыдыр» ди-

йип, ховатыр этди. Болса-да игенчли сөзлере узак чыдам эдип билмеди:

— Какасы, бизем-ә сениң гапыңдан гелелимиз бәри, голумызы говшурып отуран дәлдирис. Шу ишикден гирелимиз бәри, элим кесеви, сачым сүбседир. Шу чатманы йыкмажак болуп, хәли-бу гүне ченли яным яссык, сыйым дүшек болды. Өйүң юмшуна-да, колхоз ишине-де ылгап йөрүс. Кесе ерден адам гелиб-ә шу өйүң йыкылан күндүгини галдырян дәлдир. Бизден бейдип нәгиле болма. Бейдип, бизиң аңрымыза-бәримизе етиберер ялы, энтек гөрлүп-эшидилен зат ёк. Ашагыңдан чыкмаз ялы ахмыра-да галан дәлсиң. Мундан артык азар бериберсең, онда бизем бир алажыны этмели боларыс. Гарынжаның-да өз орнунда саны бардыр, какасы. Мамажаның какасы пахыра-да бидерек дил етирме. Гөрүнде бир аркайын ятсын, бенде.

Ол аглады.

Бай хер ничигем болса ховатырланды:

— Хә, шей дийсене, диймек, онда мениң сөзүм сизе ярамаян болупдыр-да — дийип, гөзүни аларгы-да, ичмегини бүренип, терсине бакып гышарды. Онуң ичини ит йыртярды, эдил ярылайжак болярды.

Айжан эже билен Мамажан даш чыкды. Олар маллара от-сув бердилер, ерли-ерине элтип дандылар. Өйүң овнук-ушак бейлеки ишлерини эдип йөрүшлерине өзара хүмүрдешип, көп-көп гүррүңлериң башыны агыртдылар. Айжан эже сораярды, Мамажан жогап берйәрди. Эмма өе гелип-гиденин Юсупдыгыны Мамажан кес-келләм дилинден гачырмады. Ол келлесине гелен бу пикирден дийсең хошалды. Илкибашда айдан сөзүнде бек дурды. «Өе гелип, гачып гиден, Момалак байың агасының оглундан башга хич ким дәл. Өзүң билйәң-ә, онуң илиң товук кетеклерини гаралдып йөренини. Ол барыпятан күмсүк ахыры! Онуң этмежек иши бармы?! Я бизиң өйүмизден бир затлар огурлап гитмәге гелендир я-да мени масгараламага гелендир, ол алны гара. Гөрйәнми, онуң пейләп гелйән гүнүни. Хәлем дәдемиң бары, ёгсам, ол бир затларымызы гопарып гидерди. Юсуп сизиң садака гитжегиңизи ниреден билсин?! Онсоңам Юсуба мен догабитди етик. Ол өзүне гара ёкжак ише баш гошян оглан дәл. Оны нәме, сизиң өзүңиз билмән

дурсунызмы? Бир зады чак-чен эденде-де япа дегирмели ахыры.

Айжан эже Мамажаның йүзүне дикканлап серетди:

— Гызым, догрыны айт! Эгер шол гелип гиден Юсуп болман, башга бири болса, онда биз бу юртдан гечмесек болмаз. Сен бар зада дүшүнйәрсиң ахыры. Момалак байың топарының әхлисиниң бизден яна ичи от билен ялын. Биз бу өйде эдил шоларың түммегини депеләп йөрен ялы. Бизиң болуп йөршүмизе олар бир өлүп биленоклар. Гөрерсиң ине, хачан-да болса, олар бизи ир-у-гич масгара эдерлер. Оларың йүреги дүзүви аздыр. Гарры атаңам аңкасы ашыпдыр. Хайсы атызың чилинде чашып галжагының белли-си ёк, балам. Аңрыны-бәрини ойланышыбермели. Йөне сенден гаралык гелер диен пикирим ёк.

Мамажан эсли вагт бөврүни динләп дурды-да:

— Шол гелен Юсуб-а дәлди — дийип, сөзүни бирнеме гүмансыратды.

Эжеси Мамажаның сөзүне үнс бермедиксиреди-де, ожакдакы гара газаны ювуп, арассалап башлады. Мамажан саначдакы ундан алып, гызгын сува гарып, «Дузуны гөрүп бер, эже» дийди. Шонда онуң сесиниң сандыраяныны Айжан эже аңлады. Ол шеребәниң дузуны гөрүп, «Болжак. Ялтанман, югрумыны етир-де, басырып гой. Бу гүн какаңа этли гайыш биширип бермесек болмаз. Озалам ысгын-рабгаты ёклы. Үстесине, ол гелмән гечен гара-да онуң хайыны алды — дийип, Момалак бая эшитдирип айтды. Бай энели-гызың херекетлеринден, сөзлеринден мәны огурлап ятырды.

Гүн яшып барян учурлары оба дийсең овадан гөрүнйәр. Ыссының бады гайдяр, петиш ховаңы өңүне салып ювашжа сүрүп уграң шемал басым жана шыпалы салкынлыгың болжакдыгыны вада берйәр. Өсгүн дереклериң, сөвүтлериң япраклары гымылдашып, жанланып, шадыян херекет эдип уграярлар. Обада нәхилидир бир йүрегиңе шатлык индерйән херекет башланяр. Ожагың башында, мал ятакларының янында, челтеклериң ашагында гымылды гүрелйәр. Хер ким өз аладасы билен. Элини бошадан бири гоңшуларының өйүне гүррүңчилиге гитмәге хыялланяр, ене бири аялы билен сыгырларының хачан гузлажагы хакында пикир алышяр.

Хамыр югруп отуран Мамажан хем шу көпчүлигиң бири. Онуң гара гөзлери гайгылыды, елленип дурды. Онуң маңлайында, яңакларында яшып барян Гүнүң шөхлелери ойнаярды. Онуң бүтин эндамы херекетленйәрди, билеклериниң ёгнаслыгы, гызың өзүниң даявлыгы анык билдирип дурды. Йөне ол хаяллык билен херекет эдйәрди. Эгер ол шу вагт шу хамыры Юсуп үчин эдйән болсады, онда онуң гөзлери гүлерди, эллери, бармаклары чаласын херекет эдерди, нахарың тагамы-да үйтгешик боларды. Хемме зат адамың гөвнүне баглы болян боларлы...

Белки, обада Мамажан ялы гамланып отуран ене болса бардыр. Ол хем, белки, Мамажан ялы екелик дердини чекйәндир. Адамлар, сиз нәхили? Не бейле первайсыз? Эгер сиз бири-бириңизе дүшүнмесеңиз, бири-бириңизиң халыңыздан хабар алмасаңыз ничик болар? Шу бишейкелликлер, шу шовсузлыклар, мегерем, адамларың бири-бириндөн дашлашянлыгындандыр. Мәхриң совап, бимәхремлигиң көпелйәни-де шонуң үчин-ә дәлдир-дә? Хей, дүнъе, дүнъе. Бу соңсуз соваллара ким жогап берер?!

Мамажан хәзир кимдендир бириндөн харай ислейән ялыды...

...Шу вакадан соң Юсуп дөрт-бәш гүнләп бөврүни динләп гезди. Улы бүкгүлди билен диңширгенди йөрди. Йөне дашдан-якындан, ягшыдан-ямандан адыны тутан болмады. Мамажаны-да он-он бәш гүнләп өйден чыкарман сакладылар. Гирсе-чыкса, херекетини сынладылар. Бу-да узага чекмеди. Момалак бай шол ятышындан айңалып билмеди. Мегерем, ол шол ваканы ичине салып, гусса габы болан болса герек.

Момалак байы сорамага гелип башладылар. Бай өзүни сорамага гелен гарындашларына Айжан эжеден огрын бир затлары табшырярды. Махласы, Мамажан инди өңкүлериндөнем бетер Момалак байың топарының гөз туссагындады. Кәбири гомпарып гарындашсыраярды, кәси дениндөн геченде Мамажана гөзлерини алардярды.

Юсуп гиже-гүндиз Мамажан билен душушмагың оңайыны гөзлейәрди. Йөне хич әбетейини тапмаярды. Ол первана ялы элеврейәрди. Иң эрбет ери-де, Мамажан инди колхоза ёлдашлы гидйә, ёлдашлы гелйәрди. Атыздакы пайыны-да ёлдашы билен бир ер-

ден алмалыды. Ол колхозың йыгнагына-да яңы адам-лы барярды. Юсубың каникул дөври-де гутарып барярды. Эҗеси эййәм Юсубың гейим-гежимлерини ювуп тайярлап гоюпды. Ол инди диңе колхоз билен айлык-гүнлүгини хасаплашаймалыды. Юсуп хер ничигем болса, Дашкенде уграмазының өң янында Мамаҗаны иң болмаса бир гезек гөрмек ислейәрди. Онуң хал-ягдайы, башындан гечен ахвалатлар онуң үчин нәбеллиди. Онсоңам Мамаҗан билен хошлашман гитсе, аңырда-да ыңжалып билжек дәлди. Мамаҗанын-да гөзи баглы гуш болуп йөренини Юсуп билйәрди.

Юсуп тәмиз гейимлерини гейнип, обадашлары билен хошлашмак баханасы билен дөрдүнжи бригаданың экеранчылык ерлерине бака уграды. Хөвесли гидйән тарапына адам тиз баряр. Юсуп ой-пикирлерини ярпыламанка, баржак ерине етди. Онуң йүреги гүрсүлдәп дурды, вагтың жуда аз галандыгы оны өртейәрди. Ол хем гамгынды, хем толгунярды. Дөрдүнжи бригаданың «Боз карта» дийлип атландырылян ери отуз гектар ери тутярды. Бригаданың эсасы экеранчылыгы шу ердеди. Бу картаны гылла икә бөлүп, сувлы салма гечйәрди. Салма улы ябың дүйбүнде болса-да сувы соруп алярды. Шонуң үчинем бу бригада колхозда иң көп хасыл алян бригада хасапланярды. Бу бригада Момалак байың өзүнден улы бажысындан болан егени ёлбашчылык эдйәрди. Ол Юсубы еди жынының биринден эрбет гөрйәнлериң бириди. Йөне ол Юсубы колхоз ёлбашчыларының әхлисиниң говы гөрйәндигини билйәрди. Шонуң үчин хем Юсубы бригада табелчи белләнлеринде гаршы чыкмага богны ысманды.

Юсуп гозаларыны долдурып, ыгшылдашып отуран говачаларың четинден барды. Хова өрән ыссыды. Томсуң ыссысы өзүниң мөвритиниң гечип баряндыгыны билйән ялы рехимсизди. Эдил депәңи дешип барярды. Гамыш башы гымылданокды. Ховур ичиңе дүшйәрди, демиңе сув ичесиң гелйәрди. Эпгек томсуң жанховлуна эдйән иши ялыды.

Бу ерде гелин-гызларың йигримә голайы ишлейәрди. Олар демлерини дүрсемек, өйлән чайыны ичмек үчин акар салманың боюна гелипдилер. Хеммеси диен ялы аякларыны сува сокуп, ала-яз болуп дегшип-гүлшүп отырдылар. Бригадир аңырракда, кәте ола-

рың геп-гүррүңлерине йылгырып, гөз астындан төверегини сынлаярды. Муртуна сынтты берип, салманың боюна гөз айлаярды. Шол вагтам гелинлериң бири бойдашына сув сепип гойберди, олам жогабыны берди. Ала-гыкылык гопды. Оларың болшуна вагты хошланан бригадир балагыны ёкаррак чекип, гыз-гелинлериң голайрагына сүйшмәге хыялланан вагты Юсубың етип гелйәнини гөрди. Онуң муртлары сых-сых болуп, гөзлери аларылып гитди. Юсубың өзи билен бир ховадан дем алянына гөрүп билмән йөрен бригадир онуң өзүни хәзирки хезилликден бинесип эденине нәдерини билмеди. Оны гөзүнде окы болса уржакды. Элинден гелсе, ере сокмага тайярды. Арман, ыгтыяры ёкды. Ол: «Гызлар!» дийип батлы гыгырды-да, ювашлык билен отуранлара бирзат-бирзатлар дийип мадырдады. Өзи болса салманың боюны сырып, гүнбатара тарап батлы-батлы йөрәп гидиберди. Отуранларың көпүси бригадириң айданындан чыкып билмейән гарындашлары, илен-чаланларыды. Олар дем салымың ичинде көшешдилер, сеслерине сув сепилен ялы ювашадылар.

Юсуп гелшине, бир яныны дегишмә салып, «Мен хол аңырдан гөрүп гелйән. Отураныңыза ики сагатданам көп вагт болды. Бейдип отурышыңыза бу гүнки нормаңызы долмаг-а бейле-де дурсун, ярпы-да эдип билмерсиңиз. Бу башбозарчылыга ёл берйән хайсыңыз? Биби, Хесел, Тәзегүл, сизиң-ә говачаның ужуны чырпышыңызам харсал. Йөне үчүрдикләп гечәйипсиңиз. Отагда-да шейтдиңиз. Өңки отап гайдан ериңизе барып бир гөрүң. Эййәм суботусы говачаның депесине чыкыпдыр. Бейтсеңиз, мен сизиң нормаңыздан гыркарын. Гайтадан ичинден гечмели боларсыңыз» дийди-де, буларың арасындан Мамаҗаны агтарып башлады. Шу пурсатда Мамаҗан Юсуба бир затлар үмлән ялы болды. Эмма толгунмакдан яна сеси сандырап дуран Юсуп оңа үнс бермеди.

Илки билен Огулменли атлы, даяв, гара гелин ериниден ювашлык билен галды. Ызы биленем ене-де ики гелин пыңкырышып аягыны салмадан чыкарды. Гөзи мекирлик билен йылдыраян гайтарма-да олара гошулды. Бирденем янкылар Юсубың үстүне эндилер. Оларың болшуна Юсуп аңк-таңк болды. Гүлжегинем билмеди, гачжагынам. Огулмеңли башлыклайын өзлери-

ни Юсубын үстүне оклан гелинлер оны чеке-чек эдип, сувлы салма тарап идирдедип алып уградылар. Олар ха-ха-хайлашып гүлүшйәрдилер, билгешлин Юсубың о-бу ериндең тутярдылар.

Юсуп элини-аягыны какып, бир затлар дийди. Йөне оны динлән болмады. Масгараланмакдан яңа йүзи гөк-далак болан, Мамажаның янында ере гиреңкирлән Юсубы айы далан ялы этдилер-де, «Алла гөтер» эдип, акар ябың буланчак сувуна окладылар. Оны сувда-да өз угруна гоймадылар. Гелин-гызларың Юсубы юмруклап йөренлерем барды. Чуммуклэп йөренлери-де аз дәлди. Өзлерем ала-гыкылыкды, пыңкыряны хайсы, жак-жаклап гүлйәни хайсы. Гапдалда бир топары: «Бу башына гиден оррамсыларың болуп йөрүшлерине середиң, хелей гувдураса хер затлар эдиберйән экен-ов» дийип, элини агзына тутуп, бармагы билен янагыны чызып дурдулар. Арасында: «Айт, ханы хер гүнде нәче ер кәтменлемели?» дийип, сораг берип йөрени-де барды. Мамажан болса, элеврәп: «Хей-вей, ол огланы нәдәйдилер? Огулменли дайза чокуллыжа капыр экен-ов! Демикдирип өлдүрәйселер нәтжеккәлер? Эллериндеи алың! Бири гөрсе нәме диер?» дийип, төверегиндәкилере йүзленйәрди. Юсуп буланчак сувлы акар ябың гара лүйгүне буланып, сувуң ичинде чапаланып ятырды.

Мамажан дуруп билмеди. Ол деррев мекирлиге йүз урды. Өзи билен биле ишлейән класдаш гызларының адыны тутуп гыгырды. «Мугаллымымыз нәме өвредипди, ядыныздан чыкардыныңызмы?» дийип, олара гыжалатлы серетди. Оларың бири деррев Юсуба азар көкүни берип дуран гелинлере тарап окдурылды. Мамажан «Дуранлар гөвнүне бир зат гетирәймесинлер» дийип, көмеге иң соңундан барды. Чаласын гызлар гелинлери деррев бәри чекип айырдылар. Йөне Огулменли баш берерли дәлди. Ол гөжеле иен дәли ат ялы гөзлерини агдарып гызлара середйәрди. Ол Юсубы ядындан чыкаран ялы гөрүнйәрди. Юсуп өзүни дүрсәп, гахардан-утанчдан яңа сандырап ериндеи галды. Огулменли анырсына өврүлди. Шол пурсат гызлар оны гүпбасды эдип бәри чекдилер. Гара гелин хашлап башдаңысыны даңып отурышына: «Хил бир класдашларымышын-да! Йүрежигиңиз авайдымы? Бейле-де дәлдир-ле! Өйленмедик болансоң тамакиниз бардыр, ичиңизде! Йөне гөрйән велин, бужагаз шәхерли етәермикә? Көйнеги тырралып дуран, таммансыз бирини гетирер хәли гөрсең» дийип жедирдейәрди. Ол соңунданам шалпы-шараң болуп барян Юсубың ызындан середип, төвереги янландырып гүлүп гойберди. «Хәй, йигиде середин-ә! Гызлар, ене сиз шоңа хөвес эдйәңиз. Болуп баршыны гөрүң-ә. Мунуң ялы әрден жаныңыз гөненеси ёк».

Онуң сөзлери Юсубың ичинден ок болуп гечди.

Аялларың чеке-чекинден ысгындан гачан Юсуп ёдадан бир гапдала совлан вагты бригадир-де ашак йүзден гелип етди. Ол: «Хә, Юсуп! Бу нә болуш? Хей, аялданам бейдип пент иерлерми? «Атадан огул ярым батман кем догар» диенлери чын-ов» дийип, Юсуба гыжалат барыны берди. Юсуп онуң йүзүне аларылып бирки ёла серетди. Ол бу сапар бригадире салам-да бермеди. Нәме үчин гелип, нәме үчин гайдып барянынам айтмады. Бригадир ичини-де, гөзүни-де гүлдүрди. Соң терзи үйттәп гитди. «Би ене окап, зат эдип башлык болуп гелип йөрмесин» дийип ховатырланды.

Юсуп ызына гаңрылып-гаңрылып серетди. Якындан дуюлмаса-да бригадир онуң ичинден гечип барян назарыны дуйярды.

Мамажан-да говачалыгың ичинде дуран ериндеи Юсубың ызында делмирип гарап галды. Онуң шу вагт бу гарагөзелек огланың ызындан ылгасы, оны гужакласы, йүз-гөзүндәки палчыкларыны элинин аясы билен сырасы гелйәрди.

Юсуп ёлбойы ичини гепледип: «Бу затларың хеммесиниң хамырмаясы шу ичинден тапан бригадир болмалы. Болмаса, муны башга ким гурап билер? Огулменли ындарма багтыгара-да, биргат өл дийсе өлжек» дийип, бригадире кәйиниП гитди.

Юсуп шундан соң, партадаш гызларының үсти билен Мамажана бирже хатжагаз говшурмагың эбетейини тапды. Ол хатжагазда Юсуп окувыны тамамлап гелен бадына Мамажана өйленжекдигини, оңа вепалыдыгыны, шовсузлыклары гөвнүне алмазлыгы, пент беренлерден арыны алжакдыгыны языпды. Мамажан бу хаты хич ким гөрмез ялы ерде гизләп гойды. Оны йыртып зыңмага я-да якып гойбермәге богны ысмады. Оңайлы вагты өйде хич ким ёкка, окап

багрына басып, Юсубы гөз өңүне гетирйәрди. Дүйшүнде тә дан атянча Юсуп билен ковалашып ойнаярды. Онун шол пурсатда нәме ишләп йөренини гөз өңүне гетиржек болярды.

Юсуп обадан гиденден ики ай гечип-гечмәнкә, уясы Әжекгүлүн арадан чыкандыгыны хабар бердилер. Бу ургы она агыр дегди. Юваш, хемише гуссалы гезйән акыллы уясыны ятлап, гөзяшыны саклап билмеди. Юсуп доганынын жыназасына гатнашды. Эмма гыссагара гелип-гитмели болансоң, Мамажан билен саташып-саламлашып билмеди. Яс гүнүнде онун билен душушмагы өзүне услыбам гөрмеди. Шейдибем гыссаглы ягдайда ызына гитди.

* * *

Немец фашистлери юрдумызын үстүне чозан гүни Момалак бай арадан чыкды. «Уруш туруптыр» диен хабар билен «Момалак бай ёгалыпдыр» диен хабар оба ден яйрады. Инди Айжан эже билен Мамажаның гүни өңкүденем агралыпды. Момалак байын илен--чаланларынын гөзлери онуң галак-гачак мүлкүндеди. Өң дабаныны секмейәнлер-де гүнде бир гезек гелип гидйәрдилер. Башарып билселер, Мамажаны-да чай какан ялы этжек болуп йөренлери аз дәлди. Ювашлык билен онуң тарына какып гөрйәнлери, геп эшидип авунянлары-да барды. Себәби Мамажан инди өзүни бирнеме мердемси алып барярды. Ол хер зат болса-да, Юсуп гелйәнчә, шу обадан бир дабан ере-де сүйшмезлиги мәкәм йүрегине дүвүпди.

Айжан эже узаклашдырман пикирини жемледи. Ол бу ерден тизрәк гөтерилмегин күл-күлүне дүшди. Инди бу обадан гарасыны сайламаса болмажагыны билди. Гөчжегини Мамажана дуйдурса, онуң-да гөвүнсиз болжагыны, хатда кес-келләм ылалашмажагыны-да аңярды. Онун гөвнүне дегмәни-де агыр гөрйәрди. Онун гелжегинденем горкярды, болмаз адамың бирине шам болаймасын дийип чекинйәрди. Мамажан-да эжесинин бир затлар этжек болуп йөренини азда-кәнде сызярды. Эмма өзүне геңешмән, оңа меңзеш ишлер эдәер диен пикири ёкды.

Айжан эже бир атадан дөрт саны гыз доганды. Олардан икиси арадан чыкыпды. Ики доган болуп

галыпдылар. Айжан эжәниң аял доганы Көнеүргенч районынын «Газак ери» дийип атландырылян обасында яшаярды. Онун бир оглы, бир гызы барды. Айжан эже баран обасында еке башлы йигит тапса, Мамажан билен никалап, өйденичери эдәймек пикири барды.

Айжан эже Көнеүргенчдәки гарындашларынынка барып гелди. Шондан соңра огрын-догрын гош-голамыны жемлешдирип башлады. Арадан биркүч гүн геченден соң, Айжан эжелере ики саны атараба билен, үч адам гелип дүшди. Геленлер өйләнрәк гелип, тә агшамара чеңли ийип-ичип, дем-дынчларыны алдылар. Гараңкы гатлышыберен махалы гара өйи чөзүп, Айжан эжәниң паты-путусыны араба йүкләп башладылар. Бу дуйдансыз ягдая Мамажаның депесинден гайнаг сув гуйлан ялы болды. Гахардан яңа демп ичине сыгмады. Ол шол хопугып, ылгашлап гелшине:

— Эже! Бу эдип йөрен ишиң нәме? — дийип агламжырады.

— Көнеүргенже дайзаларың янына гөчүп гитмесек болмады, балам! Шу гүррүңи саңа-да айтжакдым, вах, ядым гурасын, хакыдама гелмәндир.

— Экинлеримизи нәтжек?

— Экинлер Момалак байың тохум-тижине садака болсун.

Мамажан гөзүне яш айлады:

— Эже, сен ялңышма. Бейтмәли, эже жан! Өвренишен юрдумыздан гөчмәли! Шу агыр илиң ичинде хор боласымыз ёк. Гөчмәли, эже жан!

— Ёк, балам, бу ялмавузларын арасындан гарамызы сайламасак болмаз. Булардан ягшылыкдан башга хер зат чыкар, балам. Задам өзи билсин, мен сенден горкян, саңа зепер етирерлер өйдүп горкян.

— Сениң этжек болуп йөрен ишлерини билйән, эже! О тая элтип, мени бир болар-болмаза дакжак болянсын. Бейтжек болсаң, мен гитжек дәл. Ханы, сен нәме эдип билйән болсаң эт, гөрейин. Өлдүрсеңем гитжек дәл — дийип, Мамажан ики гөзде бир яш болуп, ашак отурды. — Хәзир гидип оба Совет билен башлыга айтжак. Геңешмән-зат этмән гөчмерсиң. Бейле канун ёк.

— Гызым, саңа сөз берйән. Сен инди дурмуша

чыкмалы болсаң, диңе өз гөвнүң халаныңа барарсың. Ол тарапдан ясы яның ерде болсун — дийип, Айжан эже гызына хиле салды. Айжан эжәниң гош-голамы йүкленен арабалар тиркешип уграды. Жонңук ала көпек-де сеңкилдәп арабаның ызына дүшди. Эмма бу өйүң соңкы тутан акжа гүжүги узак гиркешмеди. Гара гөрнүмден ызына доланды. Айжан эже оны бирки ёла тутуп, арабаның ызындан етирди. Барыбир ол ене гачып, гөчүлен юрда айланып гелди.

* * *

...Юсуп шол гиже узак вагтлап уклап билмеди. Оба ядына дүшди дурды. Нуржемал эжәни ятлады. Ине, Юсуп эли чемеданлы йылжырыклап бәрден баряр. Ол бу сапар хат-хабарсыз, дуйдансыз пейда боляр. Сыгыр идип гелйән я-да өйүң өңүнде оңа-муңа гымырданып йөрен Нуржемал эже чагаларын шовхун эдйән тарапына середйәр. Бирденем донан ялы болуп галяр. Ол аз салым шейдип дуряр-да, Юсуба тарап ылгаяр. Гелип онуң йүз-гөзлеринден огшаяр. Хор, эдил ожар ялы гатан эллери билен Юсубы сыпап-сермейәр. Ол эллер гаты болса-да мәхрибан. Юсуп онуң хорланандыгыны, оны гаррылыгың бирнеме басмарландыгыны дуйяр. Онуң йүреги гыйлып гидйәр. Аясы билен эжесиниң гөзяшыны сүпүрйәр. Пылгырып дуршуна: «Гидемде эжизлейшинденем-ә бетер хәзиркиң болшуң! Ынха, инди яныңа хемишелик гелдим. Сен инди дынжыңы алып, бирнеме даянарсың. Аркаңа ел чалар, эже! Бу гүн диңе гүлмели ахыры сен» диййәр. Әше Юсуп билен гадырлы саламлашяр, чагаларына: «Айрылың, үстүни хапаларсыңыз» дийип, гыгыран боляр-да, гөзүниң гытагыны чемедан билен дүвүнчеге тарап айлап гойберйәр. Бир ерден йүзүни чаң-тозан, сакгал-мурт басан Өде эгри пейда боляр. Ол ясама йылгырып, Юсубың эллерини силкейәр. Әшә бакып: «Ине, инди бизиң топарымызда-да окувлы адам бар. «Хачан гелеркә?» дийип гөзүм ёллады. Шу гүн ир биленем агзап отырдың-а» дийип, шелайынлык эдйәр. «Гаты кагызы алып гелдиңми өзи? Азабың ерине говшан болса боля-ла! Азар көкүнем гөрдүң, гатнай-гатнай» дийип, Юсубың аркасына какяр.

Юсуп өйде узак отурман, айлаң-чайлаң этмәге чыкяр. Ол «Гүман этмесинлер» дийип, илки мал-гараның яныңа баряр. Экеранчылыга айланяр. Соң өйлерине тарап ялтаклап, деррев ябың райышына чыкяр. Бәшга тарапа середен боляр, гөзүниң гытагы болса Мамажанлар тарапда. Ана, шол арзувланан гыз гапа чыкяр. Ол илки Юсуба үнс бермейәр, бәрем серетмейәр, өйүң иши билен гүмра. Ине, бирденем... Ол дуран еринде дим-дик болуп галяр. Деррев элиңе бедре алып, бәри уграмакчы боляр. Шол вагтам ичерден Момалак бай чыкяр...

Юсуп кроватда аркан ятышына: «Момалак бай агыр ятыр» дийип отырдылар, ол дашары чыкып билмез» дийип ойланды. Гөз өңүне гетирмесиниң ызыны довам этдиржек болды. Шол вагтам онуң гөзүниң өңүнде Эжекгүлүң гамгын кешби пейда болды. «Мен сениң Мамажаны говы гөрйәндигиңи билйәрдим. Сизе гуванярдым. Мен сизе пәсгел бержек дәлдим. Бейтмек мениң пикиримде-де, оюмда-да ёкды, Юсуп!» дийип ювашжа айдярды. «Сен менден гаты гөрен-ә дәлсиң! Акыллыжың ахыры. Мамажана-да айт, гаты гөрмесин. Икимизиң догандыгымызы айт шоңа!» Шондан соң ол гөзлерине яш айлап, Юсубың гөзүниң өңүнден гайып болды.

Юсубың йүреги дилнип гитди.

Узак вагтлап гөзүне укы гелмеди. Онуң кроваты ювашжа жыгылдады дурды. Соң ол меймирәп уграды. Эртир иң соңкы экзаменди. Онсоң — оба. Оны арзувлар гөтерйәрди.

Ол хәзир уруш турандыгы хакындакы хабары эшитжекдигини, йүрегиниң дарав-дарав болжакдыгыны, яңкы арзувларының хыяла өврүлип гитжекдигини билмейәрди.

Укла, Юсуп, дынжыңы ал! Дурмуш билен арзувың арасының даш дүшйән вагтларам боляр. Говусы, эртире ченли арзувларың гужагында яйна. Ол аз салымлыгам болса саңа леззет берер...

Юсуп дипломыны чемеданына салан бадына, Ватаны душман лешгерлеринден азат этмек үчин фронта иберилмегини сорап, өз ёлдашлары билен шәхериң харбы комиссариатына барды. Юсуп әзиз, пәк топрагымызы гана батан хапа аяклардан арассаламак үчин Ватан горагына уграды. Өзүниң фронта угран-

лыгы барада өйлерине хат иберди. Хошлашмага бармага етишмәнлиги үчин өтүнч сорады. Батуми шәхерине барып дүшенсоң, өйлерине ене-де хат язды. Юсуп энтек хайсы ерде сакланжакларының аныгыны билмәнсоң, язян хатларындан жогаба гарашмаярды. Йөне, хер ничигем болса, өйлеринден хабар билеси гелйәрди. Мамажан хакында бир затлар сызарын дийип умыт эдйәрди. Олар шу ерде сакланмалы болдулар. Юсуп харбы түргенлешиклерден ядаянам болса обаны ятламага, сүйжи арзувлара чуммага вагт тапярды. Хат гелмейәнлиги онуң кежебесини дараллярды. Ол: «Эжемиң жаны сагмыка?» дийип, ховсалалы ойланярды.

Юсуп техникумы рус дилинде гутаранлыгына бегенмекден яна ики болуп билмейәрди. Рус дилини билени үчин ёлдашлары билен деррев ыснышды гитди. Ол вагты болдугындан рус йигитлериниң янына барярды, рус дилине хас өкделемәге чалышярды. Ол доганлык халкларың арасында бейик Лениниң дилиниң гымматының чәксиздигине говы душүнйәрди.

Гысга вагтлык харбы түргенлешик гечириленден соң, эсгерлериң толгундырыжы йыгнанышыгы болды. Онда фашизме гаршы сөвешлерде эдерменлик гөркезмеги арзув этдилер. Юсуп Мәммедов шол гүнүң эртеси өзи ялы эсгерлер билен сөвешйән гошунын хатарына уграды. Элбетде, инди Юсуп бир вагткы эгнини гысып йөрен етгинжек оглан дәлди. Ол хер хили кынчылыгы-да чекмәге тайярды. Өзүни шоңа рухы тайдан-да тайярлапды. Юсубың мүнен эшелоны Житомир шәхериниң этегине барды. Шол ерде-де олары дегишли бөлүмлере бөлдүлер.

Эсгерлер хайсы бөлүме барып дүшселер-де, оларың әхлисинде бир максат, бир арзув — хаял этмән фашистик лешгерлери Ватанымыздан ковуп чыкарып, өз сүренлерине сүсдүрмек, нурлы гүнүң йүзүнден гара булуды сырып айырмак максады болансоң, буларың гүррүңи шобада алшып гидиберйәрди, эдил өңден таныш, биле өнүп-өсен ялыдылар.

Полезниниң гүр токайлыгының ичинди. Сержант Мәммедов өз солдатлары билен аракесмеде мымыжак гөк отларың үстүнде, чилим чекишип отырды. Йигитлериң эсасы гүррүңи сөвеш барасында гидйән-де болса, олар тылдакы гечмишлерини ятлаярдылар.

Гүр токайдакы агачларың башы ал-асман билен бәслешйәрди. Өсгүн агачларың арасындан гөрүнйән бөлек-бөлек ак булутлар, гөйә диерсиң, елкенли гәмилер ялы, гөк асманың йүзүни сыпап гечип барярдылар. Асман гүйдүм-түйдүм ак пагта меңзеш булутлардан башга зады гөрмедик ялы парахатды. Төверек хем үмсүмликди. Гөвнүңе эсгерлер уршы гутарып, дынч алмага отуран ялыды. Йөне бу диңе гөвнүңеди. Өңде узак-узак мензиллер ятырды.

Сержант эсгерлериң гүррүңини билесигелижилик билен диңлейәрди.

Инчесагт, жүйкбурун, узынак йигит автоматыны сүпүришдирип отурышына обасыны өвйәрди:

— Юрт дийибем бизиң Приморьйә дийәйсең, токайың гүйз эртири шейле бир ажайыпдыр, гөзеллигини тарып этмәге сөз етмез. Гижелерине агачларың гарамтыл япракларына монжук-монжук болуп чыг дүшер. Шыбырдашып дуран япраклар ир эртир билен гүн нурундан пайыны алансоң, йүреклери телвас этдирижи бир тәсин өвшүн атар. Шу пурсатда арасса ховасындан дем алып доюп билмерсиң. Бирденем асудалыкда агачларың арасында бир хысырды пейда болар. Токайларың безеги болан шахлак сугунлар эсерденлик билен ялазы мейдана чыкарлар-да, тумшукларыны шемала тутарлар. Дүнйәниң әхли вакаларындан, гайгы-говгаларындан бихабар жанаварлара хем-ә гөзүң гидйәр, хемем небсиң агырыяр. Сугун хайваның иң ювашы-да. Энтек олара томаша эдип гөзүң дойманка, белкажыклар агачларың о шахасындан, бу шахасына бөкжеклешип башлар. Олара середип йылгыраныңы-да дуймарсың. Ине, бирденем улы токай хоразы гүсүрдәп асмана галар. Үнсүң бөлек болса-ха, «вәх» дийлен ялы тисгинип гидерсиң. Эсли вагтлап йүрегиң гүрсүлдәп дурар. Хезилдир, токайың гүр ерлерине барсаң, айыдыр гаплаңлара-да душ гелерсиң. Мениң какам токай сакчысы болуп ишлейәр. Ол маңа бир айының чагажыгыны-да тутуп берипди. Гаража гүжүк ялы айыжыгы мен идедип улалтдым. Ол өй хайванлары ялы элдекилешди гитди. Шол айыжык бизде хенизем бар. Ол инди айыжык дәл, улы айы. Өзем өрән акыллы. Ол мениң билен шейле бир ыснышыпды велин, асла ызымдан айрылмазды. Бирсалым мени гөрмесе, сесинде барыны эдип арлаберер-

ди. Жанавар хәзир мени күйсәп, суст боляндыр, кә-те-де токайы яңландырып арлаяндыр.

Ол ярагыны гапдала гоюп, чилимини гайтадан отлады.

Билесигелижи Юсуп онуң гүррүнлерини үнс берип диңләп отурышына:

— Шонча улы токайларың агачларыны нәдйәрсиңиз? Оларың арасында мивели багларам бармы? — дийип сорады.

— Бо-о-ов, ол агачлардан эдилйән затларың хет-ди-хасабы ёкдур. Хер йыл гурлушык үчин, телефон, радио линиялары үчин миллионларча сүтүнлер тайярланыляр. Мебеллериң хер дүрлүси, яшайыш жайлары хем-де бейлеки герек-ярак үчин агач тайярланяр. Миве гетирйән агачларымызам аз дәл. Токая гелжегем байлык болармы? Уруш гутарып, аман-саг доланып барсам, Токай хожалыгы институтына гирип, какамың кесбини тутмакчы — дийип, ол чилиминиң соңуны ичине сорды.

Гапдалда отуран долмач эсгер галың габагыны галдырды-да:

— Хей-й-й, огланлар! Алмаатаныңам васпыны диңләң. Чарва дийсең чарвасы бар, чомры дийсең чомрусы бар. Багы-бакжасы-да өзүне етик. Артыгы биленем бар. Колхоз-совхозларың малларының анырсына гөз етмейәр. Гиң гиден яйлаларындакы саранов сыгырлары билен гызгылт гөгүмтил, ак гоюнларының агып-дөнүп йөршүни гөрен етмиш яшлы гожа өзүни йигрими бәшиң дәлижесидир өйдер. Онсоңам гүш гурсак ак бугдайлары биленем мешхурдыр бизиң Газагыстан. Гиңлиги диермиң, берекетлилиги диермиң. Миве хакында гүррүң эдип отурмалы дәл. Бизиң республикамызың меркези шәхериниң өзи-де алманың адыны гөтерйәндир. Яңыбир адамларың эгни галып, сачагы долуп уграпды-да велин...

Юсубың Газагыстаның байлыклары барада ене-де көп затлары билеси гелди.

— Сиз обадакаңыз нәме билен мешгулланярдыңыз? — дийип, долмач солдата сораг берди.

— Биз хер йыл узаклара гидип бугдай йыгнардык. Өе гелмән, биркүч айлап, ятымлайын бугдай йыгнаян йылларымызам боляр. Шонда дынч алыш гүнлери өсгүн бугдайларың арасында гызлар билен

«гизленпечек» ойнаярдык. Бир ёла илерки обадан гелен бир нәзижек гыз гизленип ятыркам элимден тутды-да: «Мен сени тапдым» дийди. Мен гайтадан гизленмек үчин гачжак болдум велин, о гыз элими гойбермеди. Соң-соңларам мен ниреде гизленсем-де, шо гыз эдил өзи гизләп гоян ялы мени деррев тапарды. Догрусы, соң биз о гыз билен сөйүшдик. Бизиң сөйгимиз ялы сөйги хич хачан, хич кимде болан дәлдир. Эне-ааталарымыз биленем ылалашдык. Эртир тоюмыз дийлен гүнүң өзүнде-де мени гошуна чагырдылар. Тойы уруш гутарарына гойдук. Билйән, йүрегиме-де аян, тә барянчам о гызың гөзлери мениң ёлумда болар — дийип, ол улудан демини алды.

Юсубам улудан демини алды. Ол чилим чекмейәрди, йөне шу вагт онуң чилим чекеси гелди. Оба хакындакы гүррүнлер онуң йүрегини эзип барярды. Деррев онуң гөз өңүне эжеси билен Мамажан гелди. Олар бу ере гелмәге чекинип, хол еррәкде агачларың арасындан жыклап дуран ялыды. Юсуп ене бир гезек улудан демини алды.

— Ёлдаш сержант, нәме оя чүмдүңиз? Янкы гүррүнлер сизиңем обаңызы ядыңыза салайды өйдйән — диен дуйгудашлык билдирижи сес чыкандан соң, ол бирнеме өзүни дүрседи.

— Динлемек говы зат — дийип, Юсуп бирден айдып гойберди. Сонундан нәме дийжегини билмейән ялы биразажык сәгинди.

— Ынха, мен инди Приморьйәниң токайыны-да, Газагыстаны-да аз-кем гөз өңүме гетирип билйәрин. Йөне шунуң ялы гүррүнлери диңлесең я-да башга ерлери гөрсең, гезеленч этсең, хөкман оба ядына дүшйәр. Йөне хөкман гөрмели, гезмели, өвренмели. Саглык болса, уршы тамамласак, янкы айдылан ерлери хөкман гөрерин. Адам тешне, боз ятан ер ялы боляр. Билдигиче билеси, гөрдүгиче гөреси гелйәр. Хер баран ериңден азажык зат өвренсе-де адам үчин пейда. Түркменлерде «Гезмек өмүрден» диен накыл бар.

— Гезмек үчин бирнеме окувлам болмалы — дийип, бири сунұшурды.

— Элбетде. Окамасаң гезениң пейдасы ёк. Көп окамалы.

— Ёлдаш сержант! Яңы обам ядыма дүшйәр дий-

дин-де гояйдың-ла! Обаң хакда гүррүң бер, говы болса урушдан соң бизем гезеленже барарыс.

— «Ягшы ниет ярым дөвлет» диййәрлер бизде. Унытда болмагам говы зат — дийип, Юсуп сәхел салым дымды. Соң бирден горжанды-да гүррүңе башлады. — Мен Түркменистаның Дашховуз областында доглулдым. Бу меканың дөрт пасы-да өзүне ярашык берйәр. Жейхун атлы деряның меле сувуның етен еринде гөгермежек от, битмежек экин ёк. Бизиң республикамызда энтек өзлешдирилмедик боз мейданларың миллионларча гектары яйлып ятыр. Жейхуның меле сувы агыздырыкланса, ол мес топраклы мейданлардан, гөр, нәче миллионлап тонна «ак алтын» өндүрилер. Гөр, нәче гектарлык мейдан баг-бакжа болар, гүлзара дөнер. Баяк бир экспедицияның ишгәри билен гүррүңдеш болдум. Ол «Түркменистаның ерасты байлыгының хетди-хасабы ёкдур» диййәр. Башарып болса, ине, шу затларам өвренмели, билмели. Билен задың кисәңдәки ялы боляр. Герек вагтың пейдаланыбермели. Гараз, өвренмели, билмели зат бизиң үлкәмизде-хә гаты кән. Энтек тарп угурларам бар. Догрусы, мениң хөвес эдйән задым-а миверли агачлары өсдүрмек. Оларың хилини ёкарландырмак — диенде, нәме үчиндир сержант гөзүни сүзди, оюрганып отурды.

Мавы гөзли, буруңлак, меле сач йигит башыны галдырды:

— Мениңем яшлыгым, ине, шу токайың ичинде гечипди. Сиз хәзир мениң мәхрибан үлкәмиң четинде отырсыңыз. Ганым душманың тойнаклары, гара мөй ялы танклары яңкы адыны агзан небир алмаларыңызы, үзүмлериңизи, тер мивели бейлеки баг-бакжаларыңызы мынжырадып, гара ере гарып, от алдырып гелйәр. Меле нандыр поссук ялы ак булкалар биширилжек бугдайлары, улы илиң чагаларының несибесини, тутуш мейданы отлаярлар. — Ол ене бир затлар диймәге чемеленен вагтында «Турмалы» диен команда болды. Эсгерлер адатдан дашары чалтлык, гүйч-гайрат билен ерлеринден бөкүп турдулар.

• • •

...Январь айының сыргынлы гүнлериниң бириди. Өсүмлик дүнйәсиниң ерден ёкары сайланаңы ак до-

на бүренипди. Ызыны үзмән ягян гар төверегиң пес-белендини текизләнди. Сайланып дуран белентликлер гөйә дагларың ак геришлери ялыды. Белент башы йылдызларың бәри янына етйән өсгүн агачлар чапгын шемаллар билен далаш эдйәрди. Шуввулды барха гүйжейәрди. Агшамараның аязы кесгинди. Мисли эндамыны ялын чабран дек чавлаярды. Совук кесип барян диллери билен йүз-гөзүни рехимсиз ялаярды.

Юсуп кинофильмлерде гөрйән сыргыныны гөзи билен гөрүп, гар гатышыклы шемалың шуввулдысыны гулагы билен эшидйәрди. Ол санлыжа айың ичинде арслан ялы йигит болуп етишипди.

Алдым-бердимли сөвешде Чернашов обалыгына етмәге он секиз километр галыпды. Рота командири белленен ери эртирден аңры гечирмән эелемеги буюрды. Бу буйругы ерине етирмек үчин ыгтыбарлы разведка маглуматлары герекди. Өңдәки сөвешде үстүнлик шоңа баглыды. Бу иш сержант Юсуп Мәммедова табшырылды. Сержант өңки гезекки разведкаларда-да командириң гөвнүнден турупды. Йөне командир оңа герек еринде совукганлы болмагы табшырыпды. «Сениң ыссы үлкеде өнүп-өсениң билдирип дур. Ганың гызгын. Бу гайратлылыгың нышаны. Йөне ганыгызгынлык сабыр-такатдан, пайхасдан үстүн чыкмалы дәлдир» дийипди.

Мәммедов командирден дегишли гөркезмелер аландан соң, сөвешдеш ёлдашлары билен буйругы ерине етирмәге уграды. Топар үч километр чемеси ёл геченсоң, токайлыкдан сайланды. Мәммедов ёлдашлары билен чөпсүз-чаламсыз ялазы мейдана чыкды. Бу ерде хатда дүртерип отуран екеже дүйп арчажыга-да гөзүн дүшмейәрди. Гиден сонарлык мейдан болмага чемели.

Илкагшамкы ягып башлан гар тә ярыгижә деңеч динмеди. Гар сыргыны барха гүйжейәрди. Өңлери ялазы мейдан боланы үчин, мундан аңры тә белленилен ере барянчалар, ере багырларыны берип, сүйшенекләп гитмеги макул билдилер. Ховлукмачлыгың разведканы пужа чыкараймагы мүмкинди.

Разведкачылар хүшгәрлик хем-де чаласынлык билен херекет эдйәрдилер. Вагт даң атмага голайлапды. Олар деррев гысгажык маслахат гечирдилер.

Бирден гүндизлиге галынаянда гапдала совлуп, гизленмели ери аныкладылар.

Галың гар зерарлы учлары чалажа гөрнүп отуран арчажыгы тапдылар. Инди гапдала херекет этмелиди. Шол вагтам моторың гүнлеч сеси эшидилип башлады. Разведкачыларың хеммеси бирден ере язылды. Юсуп: «Душманың танклары-ха саг гапдалда болмалы. Бу, нәме, тәзе гүйчмүкә?» дийип иңкисе гитди. Онянча танкларың чеп гапдала гечип баряны мәлим болды. Совет эсгерлери оларың саныны кесгитледилер. Юсуп: «Душманлар хүҗүм эдилжек ери үйтгедйәрлер. Бу барада гыссаглы хабар бермели» диен нетиҗә гелди. Душманың гүйжүниң саг гапдалдакы обададыгы бизиңкилере мәлимди. Олар муны аңан болсалар герек. Биз шо тарапа хүҗүм эденимизде, гапдалдан урмага ниет эдинйән болмага чемели».

Юсуп ене азаҗык гарашып, онсоң ыза өврүлмеги, өзем сага бөвүр берип, оңая дүшсе, дил әкитмеги макул билди. Сержант бирден диңширгенди-де, оваллан белленилен шерт боюнча ышарат этди. Сөвешиҗилер шол секунтда бир ере жемленишип, диң салмага башладылар. Эдил оларың үстүнден диен ялы биртопар адам мадырдашып гелйәрди. Олар даңдан укудан турзуландыкларына нәгиле әхенде хүңүрдешйәрдилер.

Разведкачыларың бири: «Гапдала чекилелиң. Буларың ызы көп болаймасын» дийип маслахат берди. Эмма Юсуп Мәммедов алкыма гелен душманың совулмага май бермежекдигини, совлуп етишәенинде-де оларың барыбир тәзе ыздан чен тутуп өзлерини сыпдырмаҗакдыгыны айтды. Шоңа гөрә-де, душмандан өңүртмек, олары дуйдансыз ока тутмак маслахат билинди. Билниксиз сүйшенекләп, төвереге халкалайын яйрадылар. Секунтлар ичинде ослагсыз ягдайда урлан зарба ганымларың аңыны алды. Алҗыраңңылыга дүшен душман эсгерлери хайсы тарапа гачарыны билмән, ала-басга дүшдүлер. Олар өзлерини ере оклаянчалар йылдырым ялы оклар этҗегини этди, душманы пайхынлады.

Шу гаршылыклайын болан сөвешде Юсуп Мәммедова агыр яра дүшди. Онуң кебзесинден, аягындан, келлесинден, алкымындан осколок дегди. Гахрыманларча сөвешен сержантың ал ганы йүз-гөзүни боярды. Башы айланярды, ягырнысында пейда болан гүйчли гызгынлык йүк болуп басярды. Сол аягыны гымылдадып биленокды, аяклары бирхили гуршан ялы, гымылдамага ярамаярды. Сувсаярды, гыссанярды. Чар тарапдан харай исләп делминйәрди. Сөвешдеш ёлдашларының болса, екежеси-де гөзүне каклышмаярды.

Агыр гөвресини дикләп билмежегине гөз етирен сержант хер эдип-хесип эдип, өзүмизиңкилерден нышан бар ере, оларың өтүп-гечжек ерине етмегиң майыны агтарярды. Бу тайларда энтек гачып-тезип йөрен немецлериң болаймагының мүмкиндиги онуң ядында барды. Ол дирилигине эле дүшмезлигиң аладасыны эдйәрди.

Юсуп саг аягына сөйгет эдинип, эллерине диренип, дөрт-бәш метр чемеси сүйшди. Токайың гүр ерине дуланмак үчин болса, ене-де азындан элли метр ере дагы сүйшмелиди. Эмма ганының үзнүксиз акмагы сержанты барха ысгындан гачырярды. Онуң херекети гитдигиче кынлашярды. «Чыкмадык жанда умыт бар» диенлери. Сержант өлүм пиллесинде ятса-да, онуң Ватана болан чәксиз сөйгүси, обасының, әжесиниң, Мамажаның кешбиниң гөз өңүне гелмеги оңа кувват берйәрди. Догрусы, өлүм хакындакы пикир хениз онуң келлесине геленокды. Себәби ол энтек жуда яшды.

Ысгынсыз халда төверегине середип ятышына, Юсубың гөзи бирден сөвешдеш ёлдашына дүшди. Ол: «Хернә хушум болгай-да» дийип, тирсегине дикленди. Төверек-дашына гайтадан серетди. Токайың агачлары сейрекди. Бу тегелек мейданың гыра-төверегини сейрек гөгерен ёгын агачлар гуршап отырды. Юсуп ёлдашының межалсыздыгына акыл етирип билмән: «Бу нәме үчин мениң яныма гелмейәркә, маңа хемаят этмейәркә?» дийип, херекетсиз дуран адама тарап йити-йити середйәрди. Юсубың гөвнүне сөвешдеш ёлдашы агажы пена эдинип, немец окундан горанып, йылгырып середйән ялы гөрүнйәрди. Юсуп өзүниң бу налажедейин халына ёлдашы гүлйәндир өйтди. Ол бирден гобсунып еринден галайжак болды. Эмма нетиже чыкмады, гүйчли агыры оны ене ере язды.

Ол середип дуран, догрудан хем Юсубын сөвешдеш ёлдашы Мылтыкбай Гайыпбергеновды. Сержант агыр халда ятышына Гайыпбергеновың болуп дуршундан белли нетиже чыкарып билмеди. Шол вагтам онуң гөзүниң өңи кебелеклəп башлады. Шу хили агыр хем ховатырлы пурсатда ёлдашындан хайыр болмайшына кежебеси дарыган хем гахары гелен сержант: «Мылтыкбай! Хав, Мылтыкбай! Гайыпбергенов! Саңа нəме болды? Гел-де маңа көмек эт. Келлəмден көп ган акды. Шу ягдайда ене бир сагат ятсам хөкман өлйəн мен. Чеп аягым диеними эденок, асыл гымылдадып билемок. Барха ысгыным гачяр. Хов, гара даг! Сен нəме үчин бейдйəрсиң? Чыкгынсыз ягдайымы гөзүң билен гөрүп дуркаң, саңа не дөв чалды?» дийип, өзелениплер гыгырды.

Ёк, Юсуп гыгырып биленокды. Ол өз янындан гыгыряндырын өйтсе-де, онуң богазы йөне хыжлап дурды. Сержантың ики әдим янында болсанам, онуң нəме-нəме диенини аңшырып болҗак дəлди.

Мылтыкбай Гайыпбергеновың болса гошаланып өсен сосна агаҗына сөенип, шол сарсман дуршуды. Бирденем ол Юсубың гөзүне ашак эгилип, букулан ялы гөрүнди. Онуң йүзи болса өңкүси ялы йылгырып дурды. Бу дүшнүксиз ягдай агыр халда ятан сержантың гахар кəсесини өңкүденем бетер пүрепүрледи. Сержантың йүреги агзындан гелере голайлады. Онуң гөзлери ханасындан чыкып барярды, додаклары ярык-ярыкды. «Хей, намарт йигит экениң. Мениң гөзүңиң ягдайыма томаша эдйəрмиң? Мени гөтерип, госпитала əкит диемок. Габыңда сув бар болса, бирҗе овурт совук сувуңы бир гысганма ахыры... Сув... Хачана ченли агачларың арасында букулып, немецлерден гизленип жаныны сакларкаң? «Кырк йыл гыргын геленде, ичинде аҗалы етен өлер!» дийипдирлер я-да фашистлериң дабыр-дубурындан горкярмын? Хей, намарт дийсəним. Мен сениң еринде болан болсам бейдип букулып ятмаздым. Саңа сув берердим. Сув...» дийип, сержант гахар-газаба мүнүп гыгырды. Эмма Мылтыкбайың шол бир болшуды. Юсубың эҗир чекишине томаша эдйəрди.

Сержант: «Совет адамлары өлүмден горкмалы дəлдир. Бигайрат болмаклыга-да хакы ёкдур» дийип, бар гүйҗүни жемлəп, гарысына галды. Ол Гайыпбергенова тарап херекет этди. Телим еринден ярадар болуп, агыр хала дүшен сержант йигрими метре голай аралыгы сүйренип гечди. Соң халыс ысгындан дүшүп усургады. Шол вагтам нирелерденди бир ерден əжеси гелип: «Дынжыны ал, оглум!» дийип, эли билен онуң келлесинден басды. Мамажан маңлайындан сыпады. Юсуп оларың айданыны этди.

Санитар гыз билен ики эсгер чар тарапа ылгаярды. Эмма разведкачыларың командирлеринден хениз дерек тапанокдылар. Эсгер йигитлер сержантың дири галанлыгына умыт баглаярдылар. «Йөне, яралы ягдайда фашистлериң элине дүшəймедик болса ягшыдыр» дийип, ичин гепледйəрдилер. Эсгерлер өсгүн гара агаҗың янында сакландылар. Ювашлык билен төвереге гаранжакладылар. Она ченли санитар гыз «Ханха, ятырлар» дийип, гаты сеси билен бегенчли гыгырды. Эсгерлер санитар гыза:

— Булар ялы ерде ювашҗа геплемели. Эшидйəн-ə немецлериң сеси гелип дур — дийип, дуйдурыш бердилер-де ылгашдылар. Барып гөрселер, Мылтыкбай Гайыпбергенов əййəм жаныңдан жыда дүшен экени. Онуң арманлы гөзлери гиң ачылыпдыр. Ол нəмедир бир затлар диймəге чемленен махалы деми согрулан боларлы.

Мылтыкбай Гайыпбергеновың ягырнысының үч еринден гүлле гечипдир. Ол жанховлуна сосна агаҗына япланан экени. Ягты дүнйə билен хошлашянча, янашык өсен сосна япланып, соң ашаклыгына сырылып гайдыпдыр.

Юсуп Мəммедовың йүреги ювaш болса-да, хениз херекетдеди. Санитар гыз хаял этмəн ише гиришди. Эсгерлер сержантың агзына сув дамдырдылар. Гыз Эсгерлер сержантың мəкəм сарады. Юсубың яраларынонуң яраларыны мəкəм сарады. Онуң габаклары чалаҗа гыдан ган акмасы галды. Онуң габаклары чалаҗа гымылдап гитди. Мəммедовың эллерини ики тарапа херекетлендирип, йүрегиниң ишлемесини гүйчлендирдилер. Ак матаны совук сува эзип, маңлайына гоянсоңлар, сержант гөзүни ачды. Ол Мылтыкбай тарапа гайта-гайта эллерини галгатмага хыялланды. Дүшнүксиз бир затлары хүмүр-сүмүр этди.

Түпең сеслери, гох-галмагал пессайлап бадына эсгерлер билен санитар гыз сержанты аркалап чөплүге сиңип гитдилер. Санитар гыз Юсуп Мəммедова

ичгин-ичгин серетди. Нәме үчиндир оңа ене середеси гелди. Ене серетди. Гөзлерини юмуп ятан йигит онуң гөзлерине ыссы гөрүнди. Санитар гыз яралы эсгерлериң хеммесине-де мәхрибанды, олара дөзмезлик билен середйәрди. Йөне бу йигиде болан гарайшы билен середйәрди. Йөне бу йигиде болан гарайшы

ичгин-ичгин серетди. Нәме үчиндир оңа ене середеси гелди. Ене серетди. Гөзлерини юмуп ятан йигит онуң гөзлерине ыссы гөрүнди. Санитар гыз яралы эсгерлериң хеммесине-де мәхрибанды, олара дөзмезлик билен середйәрди. Йөне бу йигиде болан гарайшы башгады. Оны гуялы дуйгыны хениз башындан гечирмәнди. Оны гужаклап агласы, онуң гөзлерини ачдырасы гелип дурды. Ол хайсы ише япышса-да ене гелип, шу йигиде япышярды. Бу болшуның говы дәлдигини, ёлдашларының сызса утанжакдыгы хакында ойланып, сержанта тарап серетмезлиге чалышярды. Шонда-да ол бир оңайыны тапып, сержанта гелен хатың ызкы адресине серетмән дуруп билмеди. Оны деррев ят тутды.

Госпиталда бойнундан ярадар болан бир эсгер Юсубың янындан айрылмады. Оңа Қакажан Нурыев диййәрдилер. Қакажан Нурыевиң ярасы энтек долы битишмәнди. Шейле-де болса, якындан бәри, ич-даш чыкмага яраярды. Ичи гысярды, деррев гутулып гидәеси гелйәрди. Санитаркалара көмеклешйәрди. Өзем дегишген болансоң, хеммелер билен деррев өвренишип гидйәрди. Илдешине душанына бегенип аңырсына чыкып биленокды.

Юсуп операция эдиленде-де Қакажан билен Витя оңа ховандар хөкмүнде башдан-аяк гөз-гулак болуп дурдулар. Соңундан хем гүн яздырман сержантың янына гелип-гидип, оңа дуйгудашлык этдилер. Қакажаның юмшаклыгы, дегишгенлиги Юсуба ярады, оны гөренинден йылгырыберйәрди. Догдук диярдан алысда түркмен йигидине душмагы Юсубы-да эдил догананы билен тапышан ялы этди. Гел, гел, Витяның-да Юсубың көне танша болуп чыкайшыны дийсене.

Виктор Иванович Зинин Юсуп билен Батуми шәхеринде биле болупды, түргенлешиги биле гечирипди. Витяның-да, Қакажаның-да яралары гутулаңкырлапды. Олар инди өзлерини өңки ялы дуюп башлапдылар. Қакажан билен Виктор Ивановичиң янына гелип дурмаклары, йүрекдеш гүррүңлери, дегишмелери Юсуба врачларың эдйән эмлери билен дең тәсир эдйәрди. Яралары тиз битйәрди. Сыналары чалт өңки каддына гелйәрди, йөне йүзи хенизем солукды.

Бу гүн Мәммедова шатлыклы хабар хем говушды. Фашистлере гаршы соңкы сөвешде гөркезен эдерменлиги үчин ол Ленин орденине мынасып болупдыр.

Юсуп Мәммедов бу хош хабары эшидип, бегенжинден гөзлерине яш айлады. Догрусы, бирхили утандам. Сылаг оңа яралы боланы себәпли гөвнүни гөтермек үчин берлән ялы болуп гөрүнди. Ол өз янындан: «Мен боржумы бержай этдим, хер кимем шейдйәр ахыры» дийип пышырдады. Хер ничигем болса, сылаг онуң дердини еңлетди. Башыны бирки ёла яссыкдан гөтерип гойды. Соң чалажа йылгырып ятышына сөвешде болан вакалары гөз өңүне гетирди. Думан ялы болуп, Мылтыкбайың кешби аңына гелди, йөне нәме-нәмедигини анык ятлап билмеди.

Гуратлашып, бирнеме жанына арам гиренсоң, Юсуп ызыны ятлап, хер хили ой-пикирлери гөвнүне гетирип башлады.

«Вах, эжем пахыр нәдйәркә? Оны гам-гусса гаплап аландыр. Жигилерим саг гезип йөрмүкә? Эжем мени гайгы эдйәндир. Сыгрыны идекләп йөрендир, гөргүли. Дайымам ишчи батальона гиден болса герек. Гөзүнин-ә угры ёкды. Я-да онам гошун гуллугына алайдылармыка? Харбы гуллуга гиден болса, бир ерлерде сөвешип йөрендир. Ай, шейдип иле-гүне бир пейда гетирсин-дә! Әше дайзам нәдйәркә? Өз-ә эжиздир. Гүзераныны гөрүп билйән болса боля-ла! Вах, айт-айт эжеме айт. Болар-болмазың гапысында жигимиң элинден тутуп, энтәп йөрен болмаса ягшыдыр. Машгаламыз итиң хоры болуп йөрмүкә?» Онуң келлесине бирден «Юсуп, эжизлейән-ә дәлсин-дә! Гөрйән велин, йигит чыкман гечжег-ов сен» диен пикир пейда болды. Ол обаны ятламазлыга чалышды. Барыбир болмады. «Айжан эже-де гызыны алып, юрдундан гөтерилипдир. Мамажан нәтдикә? Ай, ол эййәм бирине барандыр. Онуң ялы он ики сынасы гелен, гөрмегей машгаланы икиниң бири алар. Ондан инди тама ёк-ла... Я гарашып йөрмүкә? Өз-ә мерт, сөзүне битин гыз болмалы. Гарашып йөрен болса, хат-хабар болайжак ялы. Өзүң эркек оглан халыңа хат язярмың оңа? Ол-а бир гөзи баглы гуш. Эрк-ыгтыярсыз, дилсиз-агызсыз начар. Бу башагайлыкда ышк кимиң ядына дүшйәр. Хер ким гүнүни айлап билсе кайылдыр».

Юсуп башыны яссыга гоюп, йүрегине басалык берди. «Бу ёвуз гүнлерем гечер гидер-ле. Саглык болса, юрдумызың үстүне дынчлыгың алтын нуры чайы-

лар. Хакыкат хакыкатлыгында галар. Бизиң ишимиз хак иш ахыры. Фашистлериң кули гөге соврулар. Бизиң белент максатларымыз амала ашман галмаз».

Шондан үч-дөрт гүнден соң Юсуп аяк үстүне галып, даш-ич гирип-чыкып башлады. Ол энтек пишеклерини ташлап биленокды. Ол аңына гелип, башыны галдыран гүни өйлерине хат ёллады. Эмма жогап гелмэнди. Икинжи язан хатына-да жогап болмады. Юсуп улы ховсала дүшйәрди. Ол фронта угралы бәри гургун отурандыкларыны, Айжан эҗәниң гөчендигини хабар берйән екеже хат алыпды. Юсуп гыссанжына бәш-алты хаты ызлы-ызына ёллабам гөрди. Эгер-эгер «Эшегим гара, бурны ак». Шол өңки ховам. Хат ёк. Ол бу ахвалата нәдерини биленокды. Госпитала почта гелсе, илкинжи болуп хабар тутярды, пейдасы ёкды. Соң утанып почтальоның өңүнден чыкмасыны-да гойды. Иллере хат гелен вагты аңыррак гидип, делмирип дурярды.

Юсубың госпиталдакы ёлдашы Какажан Нурыевиң, Виктор Иванович Зининиң ве бейлекилериң ызындан хат үстүне хат гелип дурды. Хер гезекки язан хатларына-да жогап алярлар. Махласы, яралы ятанларың хеммеси диен ялы иделйәрди. Өзүниң жан саглыгының гуравлашандыгына гарамаздан, Юсубың ховсаласы өңкүден-де бетер артып башлады. Ол ёлдашларының янында дүшнүксиз кемсинйәрди.

Йигриминжи апрель гүнүди. Энтек гүн догманды. Юсуп ювашжа йөрәп даш чыкды. Онуң хыялы госпиталың хол илерсиндәки гуя барып гайтмакды. Гуйының дурнаның гөзи ялы дуры сувундан мазалы ганянча ичжекди. Гуя етиберенде, гүнбатар гапдалында өсүп отуран бир дүйп агажа гөзи дүшди. Юсуп гуя барман, гөни шол агажа тарап совулды. Агажы гужагына гысып, маңлайына тогап этди.

«Эй, мәхрибан агач, сениң уч-гыраксыз токайларына гурбан болайын! Сениң габадыңда дуруп, йүзлерче душманы окдан гечирдик. Сени пена эдинип, башымызы душманларың окундан аман сакладык. Сени пеналап барып, душманың беркитмелериниң күлүни гөге совурдык. Сени гөгердйән эне топрага гурбан! Ынсан агачсыз яшап билмез. Сен хайванлара-да, гуш-гумрулара-да хова ялы деркарсың».

Ол болшумы бири гөрәймесин дийип, төверегине

гаранжакланда, гүндогар гапдалдан Какажан Нурыевиң етип гелйәнини гөрди. Ол йылгырып гелшине Юсуп билен мәхирли саламлашды-да:

— Ёлдаш сержант! Гел, шу агажың гапдалында сурата дүшели — дийди.

Юсуп:

— Нәме, сөйгүлиң суратыны сораярмы? — дийип йылгырды. Чеп эли билен пишегини тутуп дуршуна саг эли билен багтыяр достуны гужаклады, кемсинйәнини билдирмежек болды.

— Ай, ёк-ла, өе ибермәге герек, икимизе-де ядыгәрлик болар.

Юсуп ылалашды.

Булар алдыран суратларыны өйлерине ёлладылар.

Юсуп көп вагтдан бәри өйлеринден хат алмаянлыгы үчин, бу хатыны көп маңылы эдип язды. Он-он бәш гүнләбем йүрегини бүкгүлдедип, сабыр-такадыны гутарыбам гарашды. Онуң бу хатына-да жогап гелмеди. Почтальон сержантдан ар алян ялы, оны сынап гөрйән ялыды. Ине, бу гүн Какажан Нурыевиң ызындан ене-де бир хат гелди. Гөк букжаның аркасында «Осторожно фото!» дийлен язгы барды. Какажан бу хаты сержантың янында ачды. Букжадан гөйә айың бөлеги ялы, дөрт өрүм сачлы гызың сураты чыкды. Суратдакы Какажаның көрпе уясы Сүлгүнжикди. Асыллы түркмен машгаласының суратыны гөрен Юсубың йүзи ягтылып гитди. Эдил шол пурсатда-да Мамажан ядына дүшүп, доган-гарындашы тарапындан идегиниң ёкдугына гөвни бозулды, хапа болды. Болса-да Какажаның янында сырыны билдирмеди. Башыны ашак салып, чуңңур пикире гиден сержант: «Ине, гөр, Какажан нәхили багтлы адам. Оны гарындашлары унутмаяр. Эне-атасы, доган-гарындашы, гоңшы-голамы, илен-чаланы, дост-ярлары оңа салам айдыпдырлар. Хәзирки гүнлериң өзи бир сөзе гуванып, бир сөзе гынаныляң гүнлер ахыры. Эй, таңрым, нәме үчин мени хоссарларымың бир хош сөзүниң есири эдйәрсиң. Мениң ызымдакыларың барысы гырлып гутаран дәлдир ахыры. Какажаның юртдашларына ченли хеммеси хат ёллап, саг-саламат иле гөвүшмагыны, уршуң гутармагыны арзув эдйәрлер. Оңа гөвүнлик берйәрлер. Мениң болуп йөршүм болса, доган-гарындашсыз, хоссар-ховандарсыз, дост-ярсыз,

эдил гөкдеп ере еке өзүм гайып дүшен ялы. Хамала диерсиң, ерден еке чыкан ялы. Иберен хатым киме говушярка? Эйсем, таныш-билишлерден, иберен хагов ушярка? Эйсем, таныш-билишлерден, иберен хатымдан жогап геленог-а. Бу нәмәниң аламаты? «Бу адресде сораян адамыңыз ёк» дийип, хатымың доланып гелени-де бар. Дүшүнер ялы дәл» дийип, саралып-солуп, ичини гепледип отырды.

Юсубың келлесинде бирден «Нуржемал эжеме бир затлар болан болаймасын» диен пикир йылдырым ялы чакып гитди. Онуң йүзи үйтгеди. Гоншы-голамлар болса: «Говусы, ягшыдан-ямандан хат язып отурман! Өлениң адындан хат яздырып йөрсең нәхили болар? Нуржемал эжәниң адындан язмасаңызам Юсуп болан ишлери деррев аңар. Урушда гезип йөрен адамың өз дерди өзүне етикдир. Оңа бейле совук хабары эшитдирип отурман. Апы-тупан совулсын, саг-аман доланып гелсин, болан ишлери онсоң айтмагам болар-ла» дийдилермикә? Ёк. Нуржемал эжеми гөрмән галайсам арманлы боларын. Мен өз мәхрибан эжеми-де билемок, йүз кешби-де ядымда дәл. Илки сулхум алан Мамажанданам хабар-хатыр ёк. Гараз, мәхре зар болуп гезмели болдум-ов!»

Ене-де эжизлән пурсадында хемаят берйән бир ички сес янланып башлады.

«Йигит етипсиң! Совет Гошунының эсгери адың бар. Аз-кем ойланышмак герек. Ил Ватаның гайгысыны эдйәр, сен болса өз гайгыңы эдйән. Гаты гөрсеңем муның-а намартлык боляр. Сен Мәммет орсуң оглы ахыры! Ядына дүшйәрми, хол гедем бригадир: «Оглы атасындан ярым батман кем догяр» дийип, ичякгыч йыршарыпды. Нәме, инди онуң айданы чын болаймалымы?! Галаныңам өзүң ойланып гөр!..»

Юсуп башыны силкип гойберди.

Какажан Нурыев уясындан гелен хатың Юсуба дегишли ерини окап бермек үчин онуң янына гелди. «Яныңдакы йигиде-де өйүмиздәки улы-кичи хеммелерден кән-кән салам айт. Эжем билен какам сизиң суратыңызы гөренлеринде «Йигидиң гүли фронтда огушя. Какажаның гапдалындакы Юсуп дийилйән огланам-а, түвелеме, инер ялы йигит экени. Юсуба-да бизден салам айтсын» дийдилер. Сенден хер гезекки гелен хаты гоңшуларымыза-да бирлай окап берйәрин. Суратыңызы болса бойдаш гызларым, оба-

-гоңшулар элден-эле гечирип сынладылар. Шуның ялы суратларыңыздан ене-де иберин!»

Юсуп дуруп билмән, ене достуны гужаклады. «Саламат болсунлар» дийип, миннетдарлык билен пышырдады. Мылакатлы сөзлере Юсубың бирхили агыр йүки еңлән ялы болды.

* * *

Бир гүн Сүлгүн Какажан билен Юсубың тәзеден дүшүп иберен суратыны бойдашларына гөркезип отырды. Токай хожалыгына ише гелен Мамажан гелин-гызларын үйшен ерине юваш йөрәп гелди. Онуң ише башланына яңы бир хепде болупды. Шонуң үчин ол энтек өзүни биразажык чеке саклаярды. Көпчүлиге өвренишип биленокды. Гызлар суратлары элден-эле гечирип, нәмедир бир затлар дийшип, өзара гүрлешйәрдилер.

— Гөрениңе ашык болубермели болармы, гыз?!

— Гөрүп ашык болунар-да, гөрмесең ашык болуп болярмы?

Мамажан гызларын үйшмелеңиңе гелип:

— Кимден сурат гелипдир? Ханы, бизем гөрели — дийип, ювашжа сорады. Онуң өз хайышына йүзи гызарып гитди. Бирхили оңайсыз халда Сүлгүниң йүзүне серетди. Гызлар онуң гошулып-гарылып баршыны геңләбем дурмадылар. Гайта:

— Сүлгүниң сөйгүлисинден сурат гелипдир — дийип гүлүшдилер.

— Худай диевери, гыз! Какажаның суратыла, агамыңкы.

Гапдалында отуран гыз оны тирсеги билен ювашжа хүрсеклəп:

— Гапдалындакыны нәтжек? — дийип, жыкыр-жыкыр гүлди.

— Гапдалындакыны саңа багышладык. Шоны айтдыржак болуп бөврегиң бөкүп дур сениң!

Мамажан сураты элине алып, сынламага дурды. Суратда ики саны эсгер йигит эгин деңләп дурды. Ол бирден:

— Хий-вий, бу Юсупмы гыз? — дийип, эли билен агзыны тутды. Гызларың әхлиси-де муңа аңк-таңк

болдулар. Олар бири-бириниң йүзүне середишип, сырлы үмлешдилер.

Мамажан бирхаюкдан соң:

— Бу суратлы хат хайсыңыза гелди? — дийди.

Сулгүниң йүзи чытылып гитди.

— Хә, нәме геп болды, гыз?! Маңа гелди. Какәжаның хаты. Сурат иберипдир. Яныңдакы ёлдашы. Ол йигит бизиң өй-ичерлеримизе-де салам айдыпдыр. Досты. Нәме деррев гөвнүңе гара гетирәйдиңми? Бизиңки-ә дегишмек.

— Ёг-ей, йөне адресини бер дийәйжекдим, Юсуп бизиң обамызданды. Биле окапдык. Өзем мениң партадашымды. Адресини берерсиң герек! — дийип, Мамажан гөзүни гиңден ачып, Сулгүне середи.

Сулгүн:

— Адреси герек болса, алыбер — дийип, букжаны Мамажана узадып, оны гөзүниң астындан сынлады.

Мамажан Юсубың адресини алып, пилини голтуклады-да, ишине бака гитди. Гызлар бири-бириниң йүзүне середишип, Мамажаның ызындан гарап галдылар. Оларың шатлыгы эллериңден алнана дөнди. Бу ягдай ылайта-да Сулгүне агыр дегди. Себәби Юсуп Мәммедова онуң өз адындан хат язаймак хыялы барды. Шейле хыял бейлеки гызларыңам бир-де-ярымында ёк дәлди. Оларам ичини хүмледип галдылар.

— Аңа, небир овадан йигиди элиңден алдырдың. «Хава, сөйгүлим» дийсең-ә болайжакды — дийип, Сулгүниң яныңдакы гыз дегшен болды. Йөне онуң дегишмесини хич ким алып гөтермеди. Ол гызың өзүниң хем кән угры болмады.

Юсупдан дерек тапып, башы гөге етен Мамажан бассете чыкып аглады. Адреси гайта-гайта багрына басды. Онуң үстүне даман бир дамжа гөзяшы усуллык билен сүпүрип айырды.

Мамажан ишден гелибем отурып-туруп, ийип-ичип карары етмеди. Онуң йүрегине от дүшүпди. Башыны алып, Юсубың янына гидибереси гелйәрди. «Сулгүн Юсуп билен хат алышян болаймасын» дийибем галды бир гергә. Шол вагт онуң гидип Сулгүнден аныгыны сораясы гелип дурды.

Мамажаның бу ховсаласы эсассызам дәлди. Токай хожалыгына дегишли посёлкада яшаян гызларың аглабасы фронтда сөвешйән йигитлер билен хат алышярды. Мениң, Зыбажан, Айпарша, Алмахан, Нила дагы болса, өз сөйгүлилерини фронта уградып, гелерине гарашярды. Махласы, обадакы гыз-гелинлериң бәш-алты санысындан башгасы фронтдакы сырдашы билен хат алышярды. Шоларың бири-де Мамажанды. Ол бу ягдайы өзүне дийсең кемлик билйәрди. Мамажаның бу кемсинмесини дүшүнмек кын дәлди. Озал өзүни бал көлүне батыран Юсупдан хабар-хатыр болмазлыгына янып-бишйәрди. Өзи хакында аламат аңлатман йөршүни ятлабам «Жаны бери сагмыка? Дири болса-да шүкүр» дийип, өз-өзүне басалык берйәрди. Бу гүн онуң диридигинден нышан гөрди. Шүкүр этди. Бегенди. Хер нәме-де болса, Юсубың өзүни ятламаяндыгына, идемейәндигине нәзик гыз гөвни ынжады. «Хат язмак, хабарлашмак гөвнүнде болса угур-ёл тапарды» дийип, шейтан хем бир гапдалындан дүртгелейәрди. Онуң өзге гелин-гызлардан пес ери бармышмы?

Онсоң хер дөврүң, хер ериң бир өзболушлы кадасы боляр. Ватанчылык уршы йылларында гызларың эсгерликден саг-аман гайдып гелен йигиде дурмуша чыкып билсе, арманы ёкды. Хич болманда, шол обада-ха шейлерәкди.

Мамажан Токай хожалыгының бухгалтериниң гызы Лойза Хайруллина, фельдшериң гызы Нила Нушенко, китапханачының гызы Айпарша Гайретдинова, хожалыгың яшулы ишчисиниң гызы Алмахан Садуллаева, хемем түркмен гелин-гызларының энчемеси билен биле ишлейәрди. Гелин-гызларың үч-дөрдүсиниң башы бириксе, оюн-у-чын гүррүңлериниң көпүси сөйги, дурмуш хакында боляр. Олар ёлбойы фронтдакы йигитлериң суратларыны бири-бирине гөркезип, арзув барыны эдйәрдилер, дегишйәрдилер. Догрусы, олара гүйч-кувват берйәнем шу суратлар, хатлар, арзув-хыяллары. Шонуң ялы ягдайда Мамажан нәдерини билмән төверегине гаранжаклаберйәрди.

Бир гезек Нила Мамажана дегип:

— Маңа Юсубың адресини берсене я-да Сулгүнден алаайынмы? Салыкатлы, овадан йигит экени. Хат язжак — дийип гүлүмсиреди. Онуң гөзлери мекирлик билен ойнаклаярды.

Мамажан шонда:

— Хи-ви, бу гызы. Ол-а мениң партадашым... не-

ме...— диениңи дуйман галды. Йүзи чым-гызыл болды.— Обадашымыз. Угрумыз дийсеңем болҗак. Гарындаш — дийип, сөзүниң үстүни етирди. Барыбир нар ялы гызаран янаклары онуң сырыны ачып дурды.

Мамаҗан шол гүнүң эртеси: «Хеммелер хат алышяр, мен нәмә гарашып йөркәм? Шол ышарат чашы гөз, гарасөймез дуламы? Ёк-ёк. Адыны агзасам йүрегим буланяр. Гой, ол өз деңини тапсын. Эҗем мениң элими-аягымы даңыб-а берибилмез. Ханы, ол чашы бу гүне ченли Юсубың дайысыды-ла. Иңдиликболанда дөрт чагалы аялыны ташлап, гачып гайдармы? Вах, мениң шу эҗеми дийсене! «Чыканың-чыканың» дийип, шу чыкман гечени агзындан дүшүрмән, халыс җанымы алды-да. Гөвнүни йыкмайын дийип шунча чыдаян велин боланок. Онуң пикириче, «Гыз кимдир бирине дурмуша чыкмак үчин ярадыланмыш. Кимдигиниң болса тапавуды ёкмуш». Гөчүп гайтмасак говы болҗак экени. Вах, сениң айданың эдилдими дийсене. Өзүң хемме зады гачырып ковяң. «Сениңем бир этиңи гаталтҗак вагтың болмазмы?» дийип, оя батды. Сыргын гар ялы терслик-оңлык пикирлер оны өз гүнүне гояноклы. Ол мөхүм бир зат ядына дүшен ялы диңширгенди. «Мениң акмаклыгыма бакын-а. Мен Юсуба герек болсам, ол мени биреййәм идәп тапарды. Нәме, бизиң гөчүп гайданымызы, ниредедигимизи оңа язан дәлдирлер өйдйәңми? Гөрйәңми, онуң суратлары нирелере яйрап йөр. Белки, ол мениң шу ердедигими билип шейдендир. Вах, Мамаҗан, онсоңам ол улы командирмиш, эййәм бирисине өйленендир. Гошун башлыкларының аялсыз болҗак гүманы бармы? Мениң өзүм бир багтыгара-да. Онуң йүрегинде совуклык бар. Мениң Хоҗа пелтеге «Телпек никасы» эдилениме ынананок» дийип, хоркулдап аглады.

...Виктор Иванович билен Какаҗаны Юсубың янындакы палатадан айрып, еңил яралыларың арасына элтдилер. Виктор Иванович Зинин билен Какаҗан гапдалындан гиденсоң, Юсуп хасам сустланды.

Юсуп гезим эдип йөрди. Инди онуң аягы ганыматлашыпды. Пишегиниң бирини ташлапды. Йөне врачлар оңа: «Көп пикирленйәңми я-да бир зады гайгы эдйәңми, келләң ярасы хаял битйәр? Сениң яшыңдакы адамда бейле болмалы дәл. Гөврүмиңи тут. Эгер болар-болгусыз, овнук-ушак затлары пикир эдйән болсаң, келләңден чыкарып зың! Арасса ховада көпрәк гезмеле. Ёгсам, биз сени фронта гойберип билҗек дәл. Эгер ене душмана гаршы сөвешмек ислейән болсаң, шу айданларымызы эт» дийип саргапдылар. Шонуң үчинем ол хич зат пикир этмезлиге чалшып, көпрәк гезмелейәрди.

Ол ызда бириниң: «Сержант, сержант!» дийип гыгырян сесини эшитди. Тас ызына өврүлипди. Өврүлмәни говы болды. Себәби бу сес почтальон аялың сесиди. Өзүне хат гелмеҗекдигини, онуң болса башга бир сержанта гыгыряндыгыны Юсуп билйәрди. «Ене бидерек пикирлер келлә гелип уграр-ов! Нирeден гелди бу аял?» дийип, еңсесини түңңердип, битай пишегини дөзүмли басмага башлады.

Бир эл онуң голтугындан тутды.

— Мени халамаяндыгыңызы билйән, сержант! Йөне хер ничигем болса, шу гүн ярашалың!

Почтальон аял шелайың йылгырып, Юсубың адына гелен хаты ховада галгатды.

Юсуп хенизем гашыны чытып дурды:

— Ол маңа дәлдир. Башга-да Мәммедов бар ахырын. Хол, муртлы азербайҗан йигидини гөрйәңизми? Шонуң хем фамилиясы Мәммедов болмалы.

Почтальон аял Юсупдан гөвүн-кине эдип дурмады.

— Эгер шу ерде башга Юсуп Мәммедов бар болса, шоңа говшурайың — дийди-де, хаты Юсубың элине тутдурды.

Юсубың эсгер эшигине гирели бәри, түркмен илинден өз адына илкинҗи гезек хат алшыды. Бу хат Юсубың арзувы, гөвнүниң ак гушы Мамаҗандан гелипди. Ол бегенҗинден яңа нәдерини билмән, дуран еринде доңуп галды.

Почтальон аңыррак барып, ызына середип йылгырды.

Юсуп гөк букҗаны багрына басды. Сабырсызлык билен ачып, небсеврүлик билен окап башлады. Бу хатың ичи өңки-соңкы болан вакалардан дос-долы экени. Мамаҗан хемме затлары бирин-бирин язып, маталларың хеммесини чөзүпдир. Хатың ахырында-да «Гара гөзлерим сениң ёлунда. Сүлгүн диен гызда суратыңы гөрдүм. Какаҗан мениң чыканым болмалы. Кәте хайыш эдип суратыңы аляң. Ынҗан йү-

регимя суратына середип рахатландыряв. Гүл йүзүне нәче серетсем-де, гөзлерим доянок. Суратына хер гезек середемде хушум башымдан гөчйәр, хер хили пикир эдйән. Кәте сен мени ядындан чыкарансың дийип ойланян. Херпә бейле болмасын. Сени көп гезек дүйшүмде-де гөрдүм. Сен маңа аларылян-да, ёлуна гидйән. Шонда дүнъе дүндерилене меңзейәр. Гайрат эт, тиз гутул! Менем обаның гелин-гызларының хатарында йыгшырып гоян гупбамы, бәзбендими, букавымы, тылла йүзүгиме ченли Гызыл Гошуна көмек фондуна табшырдым. Гой, мениң табшыран шайлерим бомба болуп душманы ер билен егсан этсин. Саңа түпең ченәне ок болуп дегсин. Вах, шу нежис уруш болмадык болса, биз эййәм дурмуш гурмалы дәлмидик?! Саглык болсун, башың аман болсун. Дири гезсең боляр. Сай-себәп билен аятда дирилигиңи билдим. Инди мен эртире галман өлүп гитсем-де «вах» диймен. Ыкбалымдан разы. Хош, мениң гадырданым. Шу хатымы алан бадыңа бир секундам сәгинмән хат ёлла! Хатың гелерине сабырсызлык билен гарашярын. Юсуп жан, элиңи гысып, өпйәрин. Гөзлерим ёлунда.

Салам билен партадашың Мамажан».

Ине, саңа герек болса. Юсуп бу хаты окап, шейле бир толгунды, алжырады. Ол хениз өмрүнде бейле ягдая дүшмәнди. Хәзир онуң хушы башындан учупды, элениңи-гояныны биленокды. Шу вагт онуң йүзүне серетсең, бегенйәндигини я-да гынанябдыгыны аңлажак гүманың ёкды. Догрудан-да, ол бирселлем гезмелемесе, салым гечип, аз-кем йүреги дүшүшмесе гепләбем билжек дәлди. Онуң башы айланып, гөзүниң өңи гаранкырап дурды.

Ынсан баласы йүрекден бегенeнде гөзяшыны саклап билмез экени.

Юсуп хаты багрына басып, кән-кән гижелери укусыз гечирди. Ине, инди шол гүнден бәри Юсуп хат язып етишсе, Мамажандан жогап гелип етишйәрди.

Юсуп соңкы гүнлерде өзүни оңат дуюп башлады. Яралары битип, агырысы азалыпды. Инди диңе улудан дем аланда, үсгүренде гызылөдеги бынжалык эдйәрди. Башга дертлерден сапланыпды.

Юсуп богазыны сарадып даш чыканда, Какажана габат гелди.

— Ине, саңа хат гелипдир — дийди-де, Какажан элиндәки гөк букжаны Юсуба узадып, сәгинмән гечип гитди. Юсубың йүреги гозгалаң тапды. Бу хатам Мамажандан гелипди. Хатың гапдалында Мамажаның дик дуруп алдыран сураты-да бар экени. Бу суратда Мамажан өңкүсинден-де сыратлыды, гөрмегейди. Себәби Мамажан бу суратыны өз сөйгүлисине ибермек үчин йөрите алдырыпды. Йөне Какажан бу хаты нәме үчин бада-бат гетирмән, бирнеме саклап, гижикдирип гетирдикә? Юсуп иңкисе гитди. Какажаның өңкүлигиниң ёкдугыны аңды.

Мамажаның суратыны багрына басып ятышына Юсуп тә даң атянча гөзлерини юммады. Ол инди өзүни хас оңат дуюп башлан ялыды. Эмма Юсубы Какажаның болшы хенизем иңкисе гойярды. Түркменлериң гелин-гызы кесекиден габанмак дәби хенизем сакланып гелйәрди. Какажаның хем хут шонуң үчин өзүнден совашаныны Юсуп магат билйәрди. «Нәме үчин Какажан мениң Мамажан билен хат алышяныма габанярка? Какажаның эжеси Мамажаның энеси билен доган экени. Айжан эжәни Гара Ылгындан гөчүрип алып гайдан Какажаның эжеси болмалы. Эгер ялңышмаян болсам, Мамажаны шуңа дакжак болян болсалар герек. Йөне Какажан башга бири билен хат алышян ялы-ла! Ким билйәр, белки, гарындашлыгы үчин шейдйәндир. Эгер Какажаның Мамажанда мейли болса бир зат андырарды. Хат алшарды. Онсоңам бу хакда Мамажанам маңа сыздырарды. Какажаның хатында-да, Сүлгүниң хатында-да кә махал диңе Мамажаның ады агзалярды. Айжан эже-де шейле. Я-да Айжан эже гөчүп геленсoң, аралары бозулайдымыка? Ай, аралары бозуланында-да гарындаш гарындаш боляр-да. Бизиң шу гылыгымыз галман гечжек-дә! Мен дүшүнемок. Муна шейле гарасөймез, лөллим диер ялы дәл. Херекети өрән ыкжам, гепи-сөзи еринде, дегишген. Саглык болса, бир чемини тапып гүррүң гозгарын. Өйкеләниңи-өйкелемәниңи билерин! Муны кән сынадым, йөне анан задым болмады!» Юсуп шу ойлар билен, «баша агелениңи гөз гөрер», дийипдирлер дийип, гапдала агдарылды.

Йөне Какажан Юсубың пикир эдиши ялы дәл

экени. Онун өзи Юсубын янына гелди. Ягдайыны сорады, дегишме гүррүңлер тапды. Обада бир юваш, ыңзажан огланың өйленишини, эртеси оны гепледишлерини гүррүң берип, гызыл-гыран гүлүшдирди.

— Ханы, гелниң билен гөреш тутдуңмы? — дийип, чына беримсиз сораг беренмишлер. Ол болса:

— Гелин биленем гөреш тутуларм-ай? — диенмишин.

— Вей, гапыдан гирениңден гелниң билен биллешмели ахыры, чопан бадагыны салагада йыкып: «Хызматына хемише тайын, бир айданыны ики гайталатмайын, өмүр угрунда ылгайын» дийдирмели ахыры. Өңүнден шейдип бойнуна гоймасаң, ол сениң хызматыңы этмез. Ине, гөрсең шу гүн саңа чаям гайнадып бермез.

— Бә, бу гиже шейдәенде болмазмыка?

— Ай, ёк, хан, гижә галыпсың!..

Гечени ятлап, бирселлем дегшип отурансоңлар Юсубын герденинден йүк айрылан ялы болды. Ол махал-махал Қакажаның йүзүне середийәрди. «Гөвнүм үчин шейдйән болаймасын» дийип ойланярды.

Юсуп соңкы гүнлер гара чыны билен Қакажаның ички дүнйәсине аралашмага чалышды. Қакажан билен хер гезек душушанда, онуң әхли херекетлерини сыпдырман сынлаярды. Гепини-гүррүңини үнс берип диңлейәрди. Совал берип гөрйәрди. Эмма Қакажаның шол бир болшуды. Онуң гепинден, сөзүнден чигит ялы үйтгешиклик дуюлмаярды. Херекетлери-де өңкүси ялыды.

Қакажан нәче дегишген болса-да, ичиндәки пикирини дашына чыкарман, сыр сакламагы башарян адамың хилинденди. Мамажан билен Юсубың хат алышмакларына-да первайсыз гараян ялыды.

Догры, ол бу икисиниң гатнашыгына бейле бир первайсызам дәлди. Йөне онуңам өз пикири барды. Ол өз янындан: «Бу вагт хер гүнде хер хили ягдай болуп дур. Ким билйәр, кимиң башында нә гүнлериң барыны. Гой, гөвүн йүвүртсинлер, адамчылык ахыры. Адам урушда-да мәхирсиз, сөйгүсиз оңуп билмейәр. Мен нәме шоңа мензеш ишлере баш гошман йөрүнми?! Юсубың несибесинде бар болса Юсуп алар, Мамажан башга бириниң несибесинде болса, Юсуп маңлайындакыны гөрер. Гыз киши машгаласы. Йүз

ерден савчы гелер, ахырда несибели алар. Мен булара пәсгел бермәйин. Билмедик болуп гезиберейин. Нәме этселер, өзлери билсинлер» дийип, ичини гепледийәрди.

Юсуп ир туруп, яңы дүшеклерини йыгнашдырыпды. Гапыдан санитар гыз гирди. Ол Юсуба бакан йылгырып середип, илки хал-ягдай сорашды. Соң оңа миннетдарлык билдирип: «Ёлдаш сержант, сиз дийсең акыллы йигит экениңиз. Сиз шу гуйының гапдалындакы еке агажы суварып, өсдүрмек билен örән говы иш этдиңиз. Биз бу обада өңлен отурымлы. Бу агажы-да шол гуйыны газан йигит экипдир. «Ат басман диен ерине мүң басар» диенлери чын экени. Эшидер болсаң, шол йигидем хәзир бизиң госпиталымыза гелип дүшди. Ики еринден ок дегипдир. Өтен гиже шонуң янында нобатчылык этдим. Ол йигит ярасының азарына чыдап билмән «ах» уруп ятса-да, «Шу гуйы сув берйәми, шол экен агажым дүйп тутдумы?» дийип, өвран-өвран сорады. Мен оңа өңде-соңда болан ишлериң барыны гүррүң эдип бердим. Ол йигидиң дерди еңлән ялы болды. Олам сиз ялы алчак, хошгылав йигит» дийип йылгырды. Санитар гызың хош сөзлерини эшиден Юсубың гөвни галкынды. Ол пайхаслы сөз урды:

— Хей-й-й, уям-уям, алла өмүр берсе, муңа меңзеш затлары көп герерсиң. Түркменлерде шейле бир накыл бар. «Ягшылык эт, деря ат, балык билер, эгер балык билмесе, халк билер». Дурмушда дары ялы пейдалы иш этсең, бириси билмесе, башга бириси билер.

Санитар гыз чыкып гидерсоң, Юсуп гейнип башлады. «Мен ол йигит билен геплешейин. «Бир гөрен таныш...» дийипдирлер. Хем хал-ягдай сорайын» дийип, Юсуп гапа йөнелен бадына ишик адатдакыдан батлы ачылды. Қакажан күрсәп ичери гирди. Муңа аңк-таңк болан Юсуп дем салымың ичинде йүз дүрли пикири келлесинде айлады. Юсуп «Мунуң-а хыялы үйтгәпдир-ов. Херне соңы хайыр болсун. Гыкылык-галмагал эдибермесе-де ягшыдыр» дийип, ичини гепледи.

Қакажан ховул-хара саламлашды-да:

— Ёлдаш сержант, ене гөрүшйәнчәк, хош! Биз сөвеше уграярыс. Фашистлериң галан-гачаныны ок-

дәя гечирмесек болжак дәл. Хәны, бер бәшя, нәме, доңан ялы болуп дурсун? — дийип, дегшип йылгырды. Булар гыссанмач, йөне мәхирли гужаклашып хошлашдылар. Шейлеликде, Юсубың Какажана дүйдүржак болуп йөрен сыры гөвүн сандыгында галыберди. Какажаның хошлашанда: «Тойда гөршелин» дийип, йылгырмасы-да сырлы болды.

Какажан ишикден чыканда, Юсубың салы сува гиден ялы болды. Ол улудан дем алып: «Тизрәк менем шейдип фронта уграсадым. Бу вагт бир фашисти ёк этсен, бир пейда. Тә еңиш газанылянча аягымызы узадып ятып билмерис» дийип, оюрганып дурды. Соң өзүни эле алды-да, Какажаны уграмага чыкды. Эййәм хол бейләк бармага етишен Какажан оңа саг элини салгады.

Вакаларың сагатсайын үйтгәп дуран пурсадында херки задың гадырыны, гымматыны билмели. Магтымгулы атамызың «Хассалыгың гадрын билгин, тәки өлмезден бурун» дийши ялы, бирден Юсуба шатлыклы гүнлер ят болды дуруберди. Какажан оны еке гоюп, оңа гыжалат берйән ялы өң хатара гитди. Онуң билен өвренишенини Юсуп инди билип галды. Үстесине-де Мамажандан-да хат гелмеси бүтинлей кесилди. Юсуп бу гарашылмадык ахвалата бир өлүп-дирилмеди, башгасы болды. Ойланып аңырсына етип билмеди. Ызлы-ызына алты еди гезек хат ёллап гөрди. Эгер-эгер, еке жогабам гелмеди. «Алан огры, гөрен таңры». Эдил гуя гачан ялы. Юсуп халыс баш чыкарып билмәнсоң: «Аслында мен хатдан багты ёк адам. Хат алышмага гезек геленде, мениңки хич угруна боланок» дийип, лапыкеч болды. Соңам «Йыкылан гөрешден доймаз» дийипдирлер. Гел, шу гыза ене бир гезек хат язып гөрейин. Шонда-да жогап гелмесе, гечениден гечейин» дийди-де, хат язмага отурды.

Бу хатың языланына йигрими гүн дагы гечипди. Хенизем жогап геленокды. Юсуп гахарына өң хатара — сөвеше иберилмегини талап эдип башлады. Врачлар эртире ченли белли нетижә гелжекдиклерини айтдылар...

* * *

Өңде-соңда маңлай дерини сачып чөрек дишлемедик Өде эгри соңкы дөвүрде итден эгсик болды. Бар

бәйлыгы үч-дөрт саны готур гечисиди. Олары хем сатып ийип, соңуна чыкды. Соң Әше билен дил бирикдирип, Нуржемалың үстүне хүжүме гечдилер. Дилэп алдылар, зейрендилер, гыңралдылар, гараз, онунам элиндәки-ужундакыны гара бокурдакларындан гечирип, ялмап ювутдылар. Махласы, Нуржемалы бу кепбеде чыдатмадылар. Эл ялы начары йүк гөрдүлер. Дузуны ийип, соңунданам азар бердилер. Юсубы ятлап, аглай-аглай Нуржемалың диши дөкүлди, овурды ичине чөкди, гөзлерине губар инди. Ол иң соңунда Берди агадан галанжа чаганың элинден тутуп, өйден үмдүзүне чыкып гитди. Баран обасында колхоз оңа бир гат жай тапып берди. Гүймеңере болса иш кәнди.

Нуржемалың бу өйден гидени биленем ырсгал артмады. Гайтам өңкүденем бетер кемелди. Нуржемал барка гелен-гиден болярды. Оларын-да аягы кесилди. Онсоң дилег-тиркеге-де сөзлери гечмеди. Гүнлери гыкылык-галмагал билен гечди. Оларың агзыбирлик билен табага эл сокан вагтлары аз болды.

Өде эгриниң бир гара башы болса, гара гарныны отармагам әхтималды. Эмма дөрт чагалы, ийсе доймаз, ятса галмаз Әшәниң гөвнүнден турайпмакда иш барды. Буларыңкы түйс «Деңң этмән, душ этмез» дийлени болупды. Өде эгри огрулык-жүмрүлик эдейин дийсе-де оңайыны тапжакды. Йөне икинжи гезек эле дүшәйсе, маңлайындан сыпаланмажагыны, инди енилликге-де гарашмалы дәлдигини билйәрди. Онсонам ол огурлык этмезлиге, Нуржемал билен Әшәниң өңүнде ниндан касам эдипди. Өде эгри аягыны гышык басса, Әше сызжакды. Әшеде шейле бир хәсиет барды. Башга нәме пыссы-пыжурлыга ёл берсе-де, огурлык этдирмейәрди. Өде хыялыны оңа янзыдып гөрүпди, йөне тас кесеви ийипди. Хожалыгыны доландырмагың алажыны тапмадык Өде эгри соңкы гүнлерде бир пише тапды. Ол базар-бибазар диймән, Маңныт галасына гатнаманы чыкарды. Барян ери-де миве сатылян базарды. Ялта адамың келлесине хер хили хыял гелйән боларлы. Өде эгри миве сатянларың хатар болуп отурян ерлерине барярды. Илки биринжи хатардан башлаярды. Хер үйшмекден бир алма, бир шетдалы, бир эрик, бир армыт я-да үзүм алып, дадып гөрүп алжак киши болярды. Гүман этмесинлер

дийип, кәбиринин дениндеи йөне середип гечйәрди. Соң икинжи, үчүнжи хатара айлананда, герк-гәбе дойярды. Шейдип йөршүне, бир жүбүт, ики жүбүтден алан мивелерини көйнегиниң гиң ерине гойберип, хатарың четине чыкансоң, аркасына атып йөрен чекизе халтасына оклаярды. Агшамара өйүне доланып геленсоң чагаларына:

— Ине, мен сизе ислән мивәңизи гетирдим. Хайсың нәмәни халасаң, шондан ийибермели. Гарныңыз дойянча ийиң, эртир ене гетиржек. Гөрйәңизми, адамлар иймәге зат тапман, думлы-душа босушып йөрлер. Уруш дәври муңа-да шүкүр эдиң. Күнжара-селме ийип оңңут эдйәнлерем бар — дийип, гөзлерини йылтылдадярды. Эмма дерегинде азда-кәнде нан болмаса, гүн гечирмек аңсат дәлди. Гижесини гүндиз эдип ишлейән, иймәге чөрек тапян машгалаларданам Өде эгрә пейда ёкды. Ол кем-кем «Илим-гүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» диен сөзлере акыл етирип башлады.

Өде эгри миве базарына гатнамасыны довам этдирйәрди. Гейимини үйтгедибрәк, шыпырмасыны чалшырып барярды. Бир-де ашак середип гечйәрди, бир-де йүз-гөзүни үйтгедйәрди. Барыбир Өде эгрини инди миве сатянларың хеммеси танаярды. Себәби сатыгчыларың Өде эгрә миве берип пул аланы ёкды. Шонуң үчин ол кәте Дашховуз, Тәзегала базарларына гидип, ара гүн салярды.

Өде эгри соңабака гара небсиниң угруна гитди. Ол өң хер бөлекден бирден-икиден алян болса, соң гысыма, пенжә тутды. Ол миве сатяның үстүнден икүч гезек гечсе, харыдың берекедини эгсип гидйәрди. Өде эгри йыгнан мивесини оба геленсоң, гысым-ярым жөвен билен чалшыбам башлапды.

Бир гүн миве сатянлар агыз бирикдирип, Өде эгрини тутуп, элиндәки йыгнан мивелеринем алып, мазалы енчдилер. Юмрукдан есер горкан Өде эгри базардан сап атып гачды. Агыран ерлерини тутуп, эсли ере етйәнчә ылгавуны яздырмады. Соң бир буկы ере барып, демини дүрседи, мазалы дынжыны алянча, ойланып отурды. Ол Әшәни ташлап гачмак барада өңрәкден бәрем пикир йүвүрдип йөрди. Оңа машгалалы яшамак жуда агыр дегйәрди. «Бу гарры хелейиң чагалары билен бакжак болуп, нәмәниң азары?! Бу вагт нәме көп, аял көп. Иң говусы, Көнеүргенже гидейин-де дайзамыңка барайын. «Айжан кемпирем шо ере баранмыш» диййәрлер. Берим гөкден ёл ясапдыр. Оңа бир затлар эмләп, гөзүни-башыны айлап билсем, Мамажана-да өйленерин. Айжан дайзама өйденичери боларын. Мамажаны алмага менден говы адам тайяр болуп дурмы шу вагт?!» дийди-де, өйүне-де совулман, гөни Көнеүргенже тарап тутдурды. Ол: «Өлесим ёк. Машгала дийип, нә азарың? Өз гүнүни гөренинде азмы?» дийип пикир эдйәрди.

Дайзасы Өде эгрини икелләп кабул этди. Себәби Өде эгриниң өлүп гиден энеси билен ол доганды. Максадының пашжагыны аңып дуран Өде эгри чыпдырып уграды: «Мамажаның атасы-да мениң какам билен доганоглан болмалы, сизиң хеммәңизем өзүмиңки». Дайзасы онуң чына беримсиз сөзлерине: «Вах, хава-ла, өзли-өзүмиз-ле» дийип баш атды.

Өде эгриниң муна бирнеме гөврүми гинесе-де, хениз бегенерден ирдигини билйәрди. Дайзасы хем егениниң гөвнүни йыкмазлык үчин оңа «хә» берип отырды. Ол онуң айдян затлары хакында кәнбир ойланыбам дуранокды. Кемпир Өде эгрини өйүнде алып галмагың гамыны иййәрди. Уруш дөврүнде, гытчылык махалында мунуң ялы көмекчи кемпириң гөзүне дегжекди. Ол Өдәниң элиниң эгридигини-де билйәрди. «Ай, артык-сүйшүк нәмәм бар огурлар ялы! Зат тапса, алып гидиберсин» дийип пикир эдипди.

Олар гижәниң бир вагтына ченли хүмүрдешип отурдылар. Ине, шейтди-де, Өде эгри дайзасының өйүнде яшаберди. Иш буйраган кемпир Өдәни Токай хожалыгының ишине иберип билмесе-де, өйүң бейлеки ишлеринде хакы көймез ялы ишлетди. Махласы, Өде эгри бу өйде эркек кишиниң ёкдугыны билдирмеди.

Өде эгриниң гепсиз-гүррүңсиз гиденини кем гөрмедик Әше-де әрине гарашмады. Фронтдан майып болуп гелен балыкча дурмуша чыкды-да, балык говрулян ерде гап-чанак арассалаберди. Лавак якынына баран танышлары: «Әше, сен инди догры ёла дүшүпсиң. Эйт-бейт, чагаларыны хор этме! «Ики аяклы ики гүнде» диенлеридир. Хә диймән буларам мал бакмага ярар» диййәрдилер. Онуң иймек чөрегини газанмына монча болярдылар.

...Энчеме гара чаршенбәни башындан гечирен Өде эгриниң болса, Әше-де, чагалары-да ядына дүшенокды. Ол гүнде бир хыяла мүнүп, чашы гөзлерини ойнадып йөрди. Онун гөзлеринин бири дүзүвли гөрмейәрди. Онсон оны харбы гуллуга-да алмадылар. Аягы бирнеме емпәнсон, ишчи батальонына-да гитмеди. Өде эгриниң Какажаның уясы Сулгүнден тамасы ёкды. Себәби ол энтек бой гызды. Өде эгри болса теллеги аганды. Эмма ил арасында никалы хасапланян дул отуран Мамажан Өде эгрә, онуң өз пикиричә, кыбапдашды. Шонуң үчин Өде эгриниң-де, дайзасының-да максады бирди. Өде эгри йүзүни газалап, гүн-гүнден яш гөрүнмәге чалышярды. Өзем дийсен мылайымсыраярды, дили дийсең сүйҗүди. Егени гөзүне яран кемпир, оңайыны тапса, Айжан эҗәниң янына барярды. Онуң тарына какып гөрйәрди. Ол бир гезек олара азаҗык гол харжылык хем элтипди. Йөне муны Мамажан дуюп эҗеси билен гыгырышды. Шонуң үчин ол инди эли бош гатнаярды. Эли сыпындыгы, Мамажаның ёк вагтыны пейләп, Айжан эҗәниңкә эңйәрди.

Өде эгри оңа-муңа йүз тутды. Онуң-мунуң ынамына гирди, гараз, оңайыны тапып ише ерлешди. Ол инди обаның почтальоны болуп ишлейәрди.

Өде эгри кимиң фронтда гезип йөрени билен-де, илиң гүзераны билен-де, фронта гиденлериң сагаманлыгы билен-де, илиң әрини, агасыны, оглуны ятлап аглап-эңрәп йөрени билен-де гызыкланмаярды. Екелли мәтәчлере көмек берейинем диймейәрди. Бу затлар онуң пиңине-де дәлди. Онуң хәзирки еке-тәк максады Мамажаның гужагына долмакды. Өде эгри соңабака ил арасында геп гездирмәнем чыкарды. Обада нәче булагайлык, гыкылык-вагырды, дава-җенжел көп болса, онуң шонча-да вагты хошды. Соң-соңлар ол хас чөкдеррәк затлара-да баш гошды. Илки Какажан билен Зыбажаның арасыны булам-бужар этди. Какажандан гелен хатлары Зыбажана гowшурман, йыртып ода якды. Башга бириниң ады билен Зыбажаны иле рысва эдип, Какажана хат ёллады. Какажандыр Зыбажан бу ассырынлык билен эдилйән ишлери сыздылармы-нәтдилерми, соң ене ярашып гитдилер. Зыбажан гоңшы обадан бириниң үсти билен Какажана хат язды. Өде эгрә гүман эдйәниңи хем, онуң Мамажаны алжак болянынам яшырмады. Соң Өде эгри Мамажан билен Юсубың хат алышяныны билип, отлы көйнек гейди. Буларың арасыны үзмек үчин гижелер ятман ойланды. Ахырында-да оларың арасыны үзүм-ёлум этмек Өде эгрә башартды. Ол Юсупдан гелен хатлары элине иленден ёклады. Макажаның иберен хатлары-да район почтасына етмән галды. Юсубың багрыны паралайжы соңкы хаты вели, Өде эгрини иңкисе гойды. Ол бу хаты нәтжегини билмән, он-он бәш гүнләп пикир эдип гезди. Иң соңунда Өде эгри өзүниң йыгы-йыгыдан салам алышян бир аялына Юсубың адына хат яздырды.

* * *

...Юсуп Мамажана язан хатының жогабына гарашып, сары-садыл болупды. Шол гүнлериң биринде ол өз адына язылан бир хатжагаз алды. Хат ягшың дамжасына саралып гиден үч бурч кагыза язылан экени. Бу хатың кагызы кичиҗик болса-да, мазмуны пейкам ялыды.

«Юсуп, сен инди Мамажана хат язмагыңы бүтинлей бес эт. Хәзир Мамажаның өлүдиги-дирилиги десден. Оны бу гүн -эрте бирине берйәрлер. Сениң хатың эллерине дүшмедик болса, белки, бейле болмаса-да болмазды. Сениң язан хатың эллерине илен бадына, ода-көзе дүшдүлер. Бу болян булагайлыкларың хамырмаясы-да Какажан Нурыевдир. Ол сен барада эрбет-эрбет сөзлер айдып хат языпдыр. Ол сениң гөрсе-гызар, жуванбаз хәсиетлериңи-де билйәр экени. Белки, бу хәсиетлер сенде ёкдур. Йөне шейле дийип языпдыр. Сениң госпиталда санитар гелне өйлененине ченли Мамажаны хабарлы эдипдир. Онуң язан хатыны окап, Мамажан бәш-алты гүнләп аглап гезди. Какажан икиңизиң араңызда нәхили ягдайың бардыгы бизе мәлим дәл. Ол ягдайлар бизе дүшнүксиз. Белки, сен бигүнәсиң. Иң говусы, сен Мамажанлы гүррүңи гойболсун эт. Инди хат язсаң, оңа яманлык эдйән. Онсоңам Мамажан эрли начар экени. Онуң адамсы хенизем аятда бар экени. Догруданам, сен говы хәсиетли адама меңзейәрсиң. Хей, өйленмедик йигидем дул аяла ашык болармы? Мамажаның ба-

шуның боғланыны билен бадымыза, сениң болшуны геңледик. Муна улы ил хайран галды. Ханы, өзүңем бир пикир эдип гөр. Бу вагт нәме көп, илде яш йигит тапман отуран улы гыз көп. Хәзир дагы фронтдан аман-саг доланып геләйсең, сен энеси өлмедик, акыллы-башлы гызлары сайлап-сечип алып билйәрсиң ахырын. Итиң агзындан галан сүек сана нәмә герек?! Келләңи ишледип гөр, ойлан. «Мамажана өйленжек» дийип болмажак зада келләңи агыртма. Мамажаң-да «Еңил келлелик этдим. Илкибашда ялңышдым. Болмажак затлара баш урупдырын» дийип, пушман барыны эдйәр. Юсуп, сен шу сөзлере дүшүн. Инди гайдып Мамажаның адына хат язып азара галма. Мамажан билен дурмуш гурмажагыны айнада гөрен ялы биләй. Қакажан сени яманлап Айжан эҗә-де гелим гезек хат язды. Хас догрусы, Мамажаны илегүне чыкар ялы этмедилер. Эгер сениң Мамажанда арың бар болса, ончасыны өзүң бил. Олам бир угруны йитирен башы бош гелин. Сен дүшүнжели адам болсаң, Мамажаның агыр гүнүне хайпың гелсин. Бар, хамана диели, Мамажан сениң үчин энесинден, доган-гарындашындан, дайы-дайзасындан гечсин-дә. Онда-да сизиң битирҗек ишиңиз болмаз. Ханы, чыкалга бармы? Мамажан-а гөз туссагы. Хәзир ол ики гөзде бир яш болуп аглап отыр. Оны харбы гуллуга гитмедик бир йигиде дакярлар. Той сәхеди эййәм белленилди. Индики базарын икинжи гүни Мамажан уградыляр. Ене гайталап айдян, инди Мамажаның адына хат язма. Инди хат язсаң, онуң гүнүни буларсың. Икинжи гезек оңа агыр дегер. Язсаң-да галан өмрүне Мамажандан хат алмажагың чын.

Салам билен Мамажаның бойдашы Айсолтан.

Бир зат ядымдан чыкыпдыр. Онам айдайын. Мамажандан дагы йүз эссе говы бир гыз бар. Оңа Хүйрҗан диййәрлер. Акылы дүрдәне. Эгер ислесең, шоңа хат яз. Җогап барар. Өзем бизиң билен биле ишлейәр».

Юсуп хаты окап, агыр оя чүмди. Соң одуң ичинде, Ватан үчин җан алып, җан берилйән вагтда ашык-магшуклык ойнуны ойнап йөрени үчин өзүне игенди. «Эр йигит, касамына вепалы йигит дине ил-гүни хакында пикирленер» дийип ойланды. Элини силкди-де, врачларың янына уграды. Барыбир йүрек этден-дә,

шол авады дурды, авады дурды. Ол тут ялы сагдынлашыпды. Йөне фронта йүреги яралы украмалы болды. Ол Мамаҗан хакында, эҗеси хакында ойланып аңырсына чыкып билмән йөркә, оңа ене бир хат гелди. Юсуп шу хаты алманка фронта уграян боланда хас говы болжакды. Шейле боланда онуң йүзи бир демде гара көйүк болмазды, уруш гутаряңча умытда гезерди.

«Эҗең-жигиң өлди. Өде дайың ишчи батальона гитди. Мамажаны-да әре бердилер. Сенден оңа көп хат гелипдир. Мамажан олары алмага горкды. Алмага адам болмансоң, ызына гайтарыпдырлар. Өзүңе гайдып барандыр. Яман гөрсең-де, мен соңкы язан хатыны ачып окадым. Шу хаты-да саламына җогап эдип язян. Элбетде, сен мени танамарсың. Биз бу оба голайда гөчүп гелдик. Мен бу гүн-ирте ишчи батальонына уграян. Мундан бейләк ызыңа хат язып азар эдиниp йөрме. Сениң хатыңы алып, җогап язар ялы ызында дегерли хоссарың ёк.

Хаты язан Мерет Гурбан».

Ынанжак дәлми?! Ынананда-ынанмаңда элиңден нәме гелйәр?! Дурмушда өзүңи хер бир шовсузлыга, хер бир багтсызлыга тайяр тутмалы. Мерт бол, Юсуп, сен багтыңдан зады гаты гөрмели йигит дәл-ә! Дурмуш сени ләликсиретмеди. Өзүңи билмейәркәң эҗең билен каканы бирден элиңден алан, гара юртда ялңыз галдыран ыкбалдан инди нәмә гарашярсың?! Сен диңе сөвешмели, гайгы элер ялы доган-гарындаш ёк сенде инди. Йөне Ватаның, ил-гүнүң бар! Сен шолары горамалы, герек болса өлмели.

— Ханы, гарбак-гурбак этмерисми? — дийип, ёлдашларының бириниң янына гелмеги оны агыр пикирлериң гирдабындан чекип алды...

Юсубы Майкоп шәхериниң этегинде ерлешйән бөлүме ибердилер. Немец галтаманлары бу шәхере дынгысыз ок ягдырярдылар. Обалары, шәхерлери ызыны үзмән бомбалаярдылар. Гөзлерине гөрнен җанлы-җемендәни ойланышыксыз ока тутярдылар. Майкоп шәхериниң төверегиндәки токайлыклар, небит чыкян ерлер гүндизлерине гара түссе, гиҗелерине гызыл от болуп алавлап гөрүнйәрди. Ок-дәриниң, отланян җайларың, чөп-чаламларың, өлен җандарларың маслыгаының ысы башыңы айлаярды. Айылганч сеслерден яңа

гулагын гапылара гелйәрди. Эсгерлер бу затлар билен өвренишипдилер. Шу затларын ичинде оларың йүзлери гайдувсыз, гөзлери болса ловурдап гөрүнйәрди.

Майкоп шәхериниң этегиндәки полка ики ерден көмекчи гүйч барансоң, Юсубын гуллук эдйән бөлүми аз вагтлайын этекдәки обаларың бирине гечирилди. Олар душмана гаршы хүҗүм эдйән гоңшуларының ызыны беркидйәрдилер. Голайҗакдакы районларын биринде болса, гошун бөлүмлериниң бириниң штабы ерлешйәрди.

Штаб начальниги майор Воронов штаба тәзе гелен эсгерлериң хасабыны алып, оларын харбы чинлери, гечен ёллары билен гызыкланып отырды. Василий Карпович Воронов Юсуп Мәммедовың документлерини алды-да, онуң йүзүне аграс, сынчы назарыны дикди. Соң оны сөвеше тәзе гелен яш эсгерлериң арасына иберди.

Юсуп Мәммедов өзүне беркидилен эсгерлере сөвешдәки кынчылыклардан баш алып чыкмак, ёлдашыңа көмек бермек, өзүңи йитирмезлик барада гүррүң берип дурды. Эдил шол вагтам оңа штаба майор Вороновың янына бармалыдыгыны айтдылар. Юсуп Мәммедов өз ерине көмекчисини гоюп, штаба тарап батлы-батлы йөрәп гайтды. Ишикден харбы дүзгүн боюнча гирен лейтенант өзүни догумлы алып барярды. Юсуп Мәммедов ругсат эдиленсоң, ювашлык билен стулда отурды. Нәме үчин чагырыланыны Вороновың йүзүнден билҗек болуп, онуң йүз кешбини сынлады. Соралайҗак затлара жогап тайярлады. Майор бармакларыны бири-бириниң ичинден гечирип, ондан-мундан гүррүң этди. Юсубың сөвеш ёллары билен гызыкланды. Эсгерлериң аграмыны сөзүнден өлчейән Василий Карповичиң Юсуп Мәммедова гөвни етди. Майор гүррүңи гызышдырярды. Совал берйәрди. Шу аралыкда майор Воронов Юсуп Мәммедовың ата-бабасының ягдайы билен хем гызыкланды.

— Диймек, онда хәзир хич кимиңиз ёк-да!

— Эдил шу вагт-а шейле. Белки, яландыр. Хер хили адам бар. Өзүмиңем ынанасым гелип дуранок. Йөне...

— Зыяны ёк. Өйленерсиң, огуллы-гызлы боларсың. Мениң-де бир кемпир чагалар өйүнден алып саклапдыр. Ол-да биреййәм өлүп гитди. Дәне аялым билен ики чагам бар. Немецлер юрдумыза чозан махалы, оны-да Узак Гүндогара ише ибердилер. Говы ери хәли-шинди хат алышярыс. Адама шолам теселли. Йөне сен рухдан дүшүп йөрме, яңкы айдышың ялы, ол затларың ялан болмагам ахмал.

— Тизрәк еңиш газансак боля! Рухдан дүшемок-ла!

— Саглыгың нәхили? Өңки агыран-ынҗан ерлериң азар бермән дурмы?

— Саглыгым говы.

— Сөвеше гирелиң бәри разведкадамыдың?

— Хава.

— Хә, диймек, бу иш сизе таныш-да. Тежрибәң бар-да!

— Таныш. Азда-кәнде тежрибәмем бар. Йөне битирен ишимиз азрак.

— Хер бир сөвешиҗи сениңки ялы иш битирсе, хаял этмән фашизмиң күлүни гөге соврарыс.

Юсуп мүйнли ялы гепледи.

— Шол сапар ишимиз ончаклы шовлы болмады. Агыр яраландым.

— Сөвеш пидасыз болмаяр. Дири галаныңа шүкүр эт. — Майор Воронов чилимини отлап, сөзүни довам этдирди: — Сиз ене-де шол ишиңизи довам этдирмели боларсыңыз.

Юсуп чалт ериндеп галып, дим-дик болды.

— Буйругыңыза тайяр, ёлдаш майор!

— Полат ялы берк, немец дилини оңат билйән, ериң-юрдуң ягдайына етик ёлдашларың бар. Гол-ганатың етерлик.

Василий Карпович ериндеп турды-да, ресмиликден чыкып, Юсубың элини гысды. Онуң йүзүне ынам билдирйән, аграс назарыны дикди.

— Ёлдаш Мәммедов! Сиз шу гүнден башлап, разведканың ёлбашчысы капитан Рожковың ыгтыярына гечйәрсиңиз. Ол хабарлыдыр. Шонуң буйругы боюнча херекет эдип башларсыңыз. Евгений Иванович ишине жүр, өкде разведкачыдыр. Ондан көп затлары өвренерсиң. Йөне кәте-кәте, бир болар-болмаз затлары ядына салып, дымып отурыбермеси бардыр. Ай, сәхел вагт сабыр этсең, ене өңкүлигине гайдып гелер, таншаныңдан соң, дүшүнишиберерсиң-дә — диййип. Воронов Мәммедова йылгырып серетди.

Командованийәнин берен буйругына өзүнин тер минутда тайярдыгыны айдып, Юсуп Мәммедов элини чеккесине етирди-де, гужурлылык билен ызына доланды.

Капитан Рожковын ишине әзбердиги чынды. Ол бу угурда бишишен офицерди. Евгений Иванович Рожковың аялының арадан чыканына ики йыл чемеси болупды. «Орта яшда аялын өлмесин, орта ёлда атын галмасын» диенлери. Аялының арадан чыкмагы капитана өрән агыр дегипди. Капитаның аялы чаганы говы гөрйәрди. Хемише эйжежик бәбегиң арзувындады. Ёлда-ызда яшажык чага габат геләйсе: «Женя, серетсене, бужагазың эйжежикдигини» диййәрди. Ичинден: «Мениң-де шулар ялы үч-дөрт чагам болайсады. Мен олара иймән ийдирип, геймән гейдирип, гүл ялы эдип тербиеләрдим» дийип арзув эдйәрди. Ол бу арзувыны әринден гизләбем дурмаярды. Ол өзүниң эли бәбекли таньшларына душ геленде, бәбеклерини эллеринден алып, бойнуна гөтерип, бөкдүрип, эдил чага ялы шатланярды. Чагажыкларың эллерине совгатжыклар берип, оларың гөвнүни авлаярды. Хачан дийсенем онуң янындан чагажыклар үчин совгатжыклар тапылярды. Арман, хениз бир чагасы-да болманка арадан чыкды.

Капитан махал-махал арадан чыкан аялыны ятлярды. Онуң гүлүп дуран йүзүни, сәхел зада гынанып дуран гөзлерини гөз өңүне гетирйәрди. Гам басып, эсли вагт дымып отурярды. «Хей болмаса, шол аялымдан бирже зүрят галаян болса болмаярмыды. Пахыр арманлы гитди. Бәбеге йүзүмиз душмеди. Юрдумызың хайсы күнжегинде боланда нәме, «оглум бар, гызым бар» дийип, гөвнүме теселли берердим. Оглум билен душушамда эжесини ятлап дерднишердик. Биз Ватан үчин, халк үчин, чагалар, аяллар үчин сөвешйәрис. Офицерлериң хеммеси диен ялы аяллары билен хат алышярлар. Чагаларыны ятлап, дертлерини эгисйәрлер. А мен болсам, ол гүррүңлериң четинде галярын. Шу ёвуз уруш тизрәк гутарайсады. Элбетде, галан задың бир алажы болар-ла» дийип, ичини геплейәрди.

Шол гүнлериң биринде Евгений Иванович Рожков ярадар болан ёлдашларының бириндең хабар тутмак үчин, санитар бөлүмине барды. Ёлдашларының хал-

ягдайыны сорап, эсли салым отурды. Рожковың развeдкачы ёлдашы ондан-мундан сөз айлап:

— Ёлдаш капитан! Санчастда доктор гызлар-а көп экени — дийди.

— Ай, шу уруш бир гутарсын-ла! Энтек гаррап барамзог-а.

— Харбы адамлар үчин өйленмегиң белли вагты ёкдур-а.

— Ол-а шейле велин, бу башагайлыкда, ок-дәриниң арасында о затлар хакда пикир эдесиңем геленок. Тизрәк еңиш газанмалы.

— Ол айдяның догры. Йөне адам одуң ичинде гезенде-де арзувсыз, умытсыз, мәхирсиз оңуп билмейәр. Я энтегем хәсиети габат гелйәнини тапып биленокмы?

— Айтдым-а гелинлик сайлап йөрмегиң вагты дәл дийип. Өйленмек үчин бирини сулхуң алмалы.

— Өйлененсоң халашыберерлер. Говы тарапының угруна йыкыларлар, ярамаз тарапы болса-да, нәме, тербиелемәге чалшарлар.

— Болмаса, шейтмели болар-да. Ханы, сен бир тизрәк гутул — дийип, капитан йылгырды.

Рожков ёлдашы билен хошлашып, ишикден чыкыберенде санитар гыз билен пете-пет габат гелди. Боз жерен ялы гарагөзелек гыз «Салам» дийди-де, капитана ёл берди. Башга вагт болса, капитан она үнсем бермесе бермезди велин, хәзир ол янкы гүррүңлериң тәсиринден чыкып билмәнди. Шонуң үчинем ол гызың дениндең первайсыз гечип билмеди. «Бир гөрениңи өвме-де, сындырма-да» дийселерем, гарагөзелек гызың херекетлери Рожкова ярады. Онуң якымлы йүзи, мәхирли гарайшы оны бипарх гоймады. Капитан бирсалым бөврүни диңләп дурды-да, ёлуны довам этдирди. Йөне шол гыз соңам онуң ядына дүшди дурды.

Ара салым дүшди. Ол «Хем дайымлара барян, хем тайыма баш өвредйән» дийлиши ялы, ене-де нәсаг ёлдашының халыны сорамага гайтды. Калбының бир ерлеринде болса өңки гезекки санитар гызы гөрмек умыды барды. Гөрсе, санчаста гирилйән ерде шол гыз газет окап отыр. Онуң эндамы жүмшүлдәп гитди. Рожков гызың илери тарапында отуран лейтенантың гапдалындакы отургыжа гечди. Капитан гыздан гөзүни айрып биленокды. Кәте зордан үнсүни совуп, она-

-мүнә середен болярды. Рожковың сынчы назарына гөзи каклышан гыз өзүни оңайсыз дуйды. Ол көпчүлик билен әвренишен-де болса, өзүне ичгин середилмегини халамаярды. Гыз гашыны билдирер-билдирмез чытып гитмек үчин бахана гөзледи. Капитан ягдайы сызды. Нәтжегини билмән, эгинлерини, эшиклерини дүзедишдирен болды. Ашак эглип, әдигине гүйменди. Эдепсизлик эденине утанды. Ичинден өз-өзүне кәйинди.

Бу гызың таныш-билишлери билен хал-ахвал сорашышы, көпчүлигиң арасында өзүни алып баршы, чаласын херекетлери капитаның маңзына батды. Ол аласармык ягдайда отурышына: «Гөвнүне дегәймедик болсам ягшы. Бейле чиңерилибермек нәмә герекди дийсене» дийип ойланды.

Бу санитар гыза Зинаида Ивановна Макрушина диййәрдилер. Макрушинаның бу ере ише геленине энтек көп вагт геченокды. Ол голайда өз бойдашлары билен сөвешйән гошунларың санитар бөлүмлеринде хызмат этмәге иберилипди.

Рожков соңабака эли сыпынса, санчаста гелмәни чыкарды. Капитаның нәсаг ёлдашы-да Евгений Ивановичиң тараның мәкиси ялы гатнавуны йыгжамландыгыны дуйды. Йөне, ызындан дуйгудашлык билдирмәге гелен адамың йүзүне бир зат диймәге чекинди.

Арадан бир хепде гечипди. Капитан кино гөркезилйән ериң өңүнде Зинаида Ивановна биле пете-пет габат геләйди. Гелин-гызларың өңүнде мүззермейән капитаның эндам-жаны говшап гитди.

Ол өң хем бирки гезек бу санитар гыз билен гүрлешмәге сынаныпды. Йөне ачыкдан-ачык хич зат айдып билмәнди. Гүррүңи гөвнүндәки сөзлериниң үстүнден элтәймели-элтәймели вагтында, гыз бу ахвалаты сызян ялы деррев гитмек билен болупды. Онуң гепи-сөзи, өзүни буйсанчлы тутушы капитаның салыны дийсен говшадыпды. Соңкы гезек саташанларында капитаның йүрегинден сыздырып айдан гүррүңлерине, берйән соваларына Зинаида Ивановна акыллы-башлы, ойланышыклы хем-де чынлакай жогап берйәрди. Капитан болса, гүррүңи гызышдырмага жан эдйәрди. Капитан Зинаиданың ене-де туруп гидеринден ховатырландымы-нәтдими, оңа максадыны сыздырмагы, бидерек гүррүңлер билен гызың йүрегине дүшмезлиги макул билди.

— Ынан, Зина! Келпеңлик эдйәндир өйтме! Йүрегимден сыздырып айдян... Багышла велин, мен сени сөййән.

Зинаида Ивановна капитаның бу сөзүне гүлүп гойберди.

Капитаның йүзи бирхили алавлап, гызып гитди. Ол бу гүлкини жуда ёкуш гөрди! Йөне алажы ёкды.

— Зина, нәме, геңми? Мен илден чыкгынч гүррүң айдамок ахыры!

— Ёк, сизиң өйленжегиңиз гең дәл, ёлдаш капитан. Сизиң өз сөйгиңизи билдирмәге-де хакыңыз бар. Йөне, сиз өте чал-чөвре дүшйәрсиңиз. Сизиң сөййән гызыңыз мен дәлдирин. Ол маңа мензешдир. Сиз гайтадан ене бир ойланып, гөз өңүне гетирип гөрүң — дийип, ене-де гүлди. — Гүленим үчин багышлаң, мен сизи масгаралап гүлемок. Йөне янкы сөзлер маңа гең эшидилйәр.

Зинаның гүлкүсине капитан тисгинип гитди. Башга нәме дийжегини билмеди-де, ене сораг берди.

— Бу санчастда көпден бәри гуллук эдйәрмисиңиз?

— Ёк, шейле бир көп вагтам боланок... Өң башга ердедим. Хайсы ердедиги болса, харбы сыр, ёлдаш капитан!

— Энең-атаңдан хат аляրмың?

— Шүкүр, хепдеде бир хат аляն. Олар аман-эсен. Йөне мени көп гайгы эдйәрлер. Мен эдил чагажык ялы, саргамаян затлары ёк. Ата-энәниң йүреги дурумсыз-да!

Капитан: «Хич ким билен душушма дийибем саргыт эдйәрлерми?!» дийжек болды-да, ене дилини дишледи.

— Гөресиң гелйәндир!

— Хей, ата-энесини гөреси гелмейән огул-гыз бармы?

— Сиз хайсы госпиталда ишледим дийдиңиз?

— Пылан госпиталда ишледим диен дәлдирин. Айтмага хакым ёк. Харбы сыр диййән-ә, ёлдаш капитан.

Гыз гашыны чытды, бу үзңүксиз сорагларың оны иризендиги гернүп дурды.

Капитан ыңжалып отурып билмеди.

— Диймек, онда сен мени сөймейәрсиң-дә? Шейлеми? — диййип, ынжылырак сорады.

— Багышлаң, ёлдаш капитан! Сиз маңа дүшүнмедиңиз өйдйән. Сиз сорадыңыз, мен гепиңизе гөрә жогап бердим.

Зинаида Ивановна: «Инди шу гүррүңи бес эделиң» диен маңыда «Багышлаң, мен гитмели. Бойдашым гелди» диййип, туруп уграды.

Капитан кино гөрмән ызына гитди.

Арадан бәш-алты гүн геченден соң, капитан Зинаида Ивановнаның ким билен келеп сарашяндыгыны аңлады. Ол бөврүни диңләп эсли вагт отурды. Гөвни бошан ялы болды. Зинаның лейтенант Мәммедовасының отуряндыгыны, онуң билен гатнашыгының ысныщыклыдыгыны билди.

Капитан яш лейтенант Юсуп билен күшт, шашка ойнамагы, биле чай ичмеги, разведкадакы төтәнликлер, разведкада герек хәсиетлер барада пикир алышмагы говы гөрйәрди. Акгөвүнли, адама икилик этмежек түркмен йигиди оңа диисеҥ ярапды.

Капитан Рожков Юсуп Мәммедовы янына чагырып, эртир сөвешйән гошунын хатарына гидйәндиклерини айданда сеси сандыран ялы болды. Ол бир гөрсең, Юсупдан утаняң ялы, бир гөрсең хем гөрешде йыкыланыңкы ялы дуйгыны башдан гечирйәрди. Ягдайыны яш лейтенант аңян ялы өзүни парахат алып бармага чалышды. «Эжизликми, ёлдаш капитан?» диййип. Рожков лейтенанты уградансоң ойланды. «Я өзүне гүймеңже агтарянмы? Душманы ендиң-де, инди гызлар билен букулдым ойнамак галдымы?» диййип, ол газаплы пышырдады. Соң элини силкип гойберди-де, эртирки этмели ишлери хакында ойланып башлады.

Ол аялы ёгалянча эжизләп гөрмедик болса герек. Дуйгуларына эрк этмеги, өзүни хер хили пурсатда парахат алып бармагы башарян капитан болар-болгусыз херекетлерден, сүвүмсиз геплерден белентдеди. Дуйгусыны пәхимине боюн эгдирмеги башарярды. Аслында ол ярамсаклык этмеги йигренйәрди. Йөне велин ынха, бир гызын янында өз йигренйән ролуны ойнамалы болды. «Ёк, мен ярамсаклык этмедим. Йүрегимдәкини айтдым» диййип, ол өзүни гүнәкәрлейән сесе гахарлы гайтавул берди. «Өз арасса дуйгым

үчин гүнәлими мен?! Диңе мениңки пашмады. Гижә галдым. Енлен болмагым ахмал. Йөне выжданымың өңүнде пәкдирин. Эгер мен намартлап болсам онда лейтенанта азар берердим, ырсарардым.

Диймек, сен оны йигренйәниңи гизлейән-дә?»

Ол бөврүни диңледи.

— Ёк-ёк! Бетбагтчылык-да, уршуң ёвузлыклары-да мени эжизледип билен дәлдир. Йөне олар мениң йүрегими юкалтды. Мен лейтенанты йигренемок. Саглык болса, онуң билен эгин дирешип, душманы урарыс. Гужаклашып, еңиш шерабыны ичерис.

Юсуп Зина билен жуда өвренишендигини шу гиже билип галды. Оңа хемме сырларыны, башындан гечиренлерини гүррүң берди. Ызындан гелен хат хакында-да айтды.

— Сен шол хаты кимиң язандыгыны чак эденокмы? — диййип, Зина сорады.

— Ёк-ла. Нәбилжек оны кимиң язаныны? Ашагында бириниң-ә ады бар. Йөне мен оны танамок.

— Гел, шуны дегширип гөрели. Сен разведкачы ахыры. Хат башга районда язылыпдыр, сениң эжең болса башга районда яшаяр. Хат язан оларың ягдайыны нәбилйәр? Шу ерде бир сыр бар болаймасын. Сени рухдан дүшүржек болуп язан болаймасынлар.

— Ол районда ол района барып-гелип дурлар. Онсоңам бизиң обаларымыз бири-бири билен гатнавлы. Мен эжем дагыдан бир гезек хат алдым. Шондан соң хат-хабар болмады. Гөвнүме болмаса, пахыр мени гөрмән өлмежек ялы. Мен шу хабардан горкуп, оба-да соң хат язмадым. Хер хал умытда боланың говы ахыры.

— Догры айдяң! Ынха, саглык болса, уруш гутарар. Оба барарсың, хеммеси аңык болар. Даргүрсак болма.

— Даргүрсаг-а болмалы дәл. Йөне ол мениң хем энем, хем атам. Мениң дүнйәде шондан башга якын хоссарымам ёк, ховандарымам.

— Җаны саг болса боля, Юсуп! Гайгы этме, ине, эжеңе-де говшарсың! Кын гүнлер болмадык ялы болар.

— Болмадык ялы-ха болар велин, йөне ятданам чыкмаз.

— Парахат дурмуш хеммә несип этсин! — Зина Юсубың эгнине япланды.

— Зина, укын гелйәрми? Вий, сен үшәпсиң. Ал, ынха, шуны долан!

— Укым-а геленок. Йөне ядав. Өзүң билйәң, узын гүн яралыларың янында аяк үстүнде дурмалы боляр. Дызына япланып, азажык асмана середип ятайын.

— Баш үстүне! Мениң аңкавлыгыма серетсене. Хәлиден сениң ягдайыны сорамандырын.

Олар эсли салым дымдылар. Хер ким бир задың пикир эдйәрди. Ахыры Зина «Юсуп» дийип пышырдады.

— Хә, Зина! Бир ериң агырярмы?

— Ёк! Юсуп, билйәмиң нәме, шу вагт шейле бир обамызы гөресим гелйәр.

Юсуп улудан демини алды.

— Йөне сен эжизлейәндир өйдәйме! Мен йөне сен болансоң гөвнүмдәкини айдайян. Мен саңа йүрегимден ынандым. Мен хенизе ченли бу сөзи хич кимиң янында агзымдан сыпдырамок.

— Обамызы-да гөрерис, Зина! Бу эжизлик дәл. Адамың гөвни ниреде боланда-да гөвүн ахыры!

Зина арзувчыл гөзлерини сүзди.

— Юсуп, уруш гутарып парахатчылык болса, юрдумызың ягдайы кадалашансоң, бизиң обамыза гезмәге барармың?

— Элбетде, барарын. Йөне мен илки өз хоссарларымы тапмалы. Оларың гарып гөвүнлерини галкындырмалы. Ондан соң фронтдашларың янына барсак хем боляр.

— Урушдыр, ким билйәр, иң болманда мениң дири галанымы-галманымы билмек үчин бизиң обамыза бар. Уруш гутарансоң мен-ә сени хөкман идәрин. Барып билмесем хат язарын.

Олар ене дымдылар.

Даң агарып уграды.

Бирден Зина дикелди.

— Догруданам, Юсуп, уруш гутарансоң сен мени идәп тапармың? Я-да дурмушың овнук-ушак ааладаларының арасында мени ядыңдан чыкараярмыкаң?

— Ёк, Зина жан, ятдан чыкарман! Мен сени идәп тапарын. Шейле агыр ёллардан соң, бир-биреги дири галаныны билмек хем улы багт ахыры.

Юсуп төверегине серетди.

— Хош, Юсуп! Ёлуң ак болсун! Ене саташмак несип этсин. Бу ерде хемме-де доганың ялы. Йөне барыбир адама йүрекдеш герек. Сен баркан мен өзүми аркайын дуйян. Аркадагым бар ялы. Мен сени идәр йөрерин.

Юсуп:

— Хош, Зина! Аман-саг гез. Гой, ыкбал бизи соң бири-биримизе душмак, диридигимизи гөрмек багтындан махрум этмесин — дийди.

— Айданың гелсин. Хош!

* * *

Сөвешлер газаплыды. Уршуң хер гүни гелмишеклере улы сапакды. Совет эсгерлери үчин улы сынагды. Артыкмачлык биреййәм бизиңкилериң элине гечипди. Йөне бизиң эсгерлеримизиң эсасы артыкмачлыгы Ватана болан сөйгүди, мәхрибан топрагы, адылларың яш юрдуны халас этмек хыжувыды. Хер эсгериң тылдан середип дуран миллионларча гөздәки ынамы эдил янында ялы сызмагыды. Эсгер хут гүйчден гачан пурсатында-да бу гызгын дуйгулар оңа тирсегине галмага, өзүни фашистиң үстүне окламага, душман танкы билен биле янмага гүйч берйәрди.

Яш лейтенант Юсуп Мәммедовың хем хер гүни гарашылмадык вакалардан долуды. Ол телим гезек гара лыбаслы ажал билен диклешипди. Онуң угуртапыжылыгы нәче гезек ёлдашларының жаныны халас эдипди. Ол эсгерлер болса тәзеден Ватаның хатырасына сөвешлере гидйәрдилер. Капитан Рожков оны нижеме сапар доганларча гужаклапды. Гетирен «диллине» середип, чилим чекип отуран лейтенанты гуванып сынлапды.

Еңшиң бейик ёлы гүнбатара тарап дабанма-дабан узап барярды...

* * *

Ай батыпды. Хованың йүзи чешмәниң сувуңданам дуруды. Йылдызлар марал товшаның гөзи ялы балкылдашып дурдулар. Харбы дүзгүн боюнча херекет эдилйәрди. Буйрук алып гидип барянлар, табшырыгы бержай эдип гелйәнлер гөзе илйәрди. Әхли зат өз

тертибинде алнып барылярды. Декабрь гижесиниң аязы деген ерини дагланан ялы эдйәрди. Серпилен сув ере буз болуп дүшйәрди. Сакгалыңа, муртуңа гайта-гайта элиң баряр ды. Себәби ара салым дүшсе, ужуна акжа монжук дүзүлен ялы болярды. Думлы-душдакы өсүмлик дүнйәсиниң үсти ак дон билен өртүлипди. Үсти-үстүне, ызлы-ызына яган гарың галыңлыгы ики метре голай барды. Токайлыкларың арасындан түәелей турзуп гелен шемал үст-башыңы гара гәмүп гечйәрди. Кесгир аяз йүзүңи бүрүшдирип алып барярды. Голтугындакы наны йүрексе эдинмек үчин чыкарайсаң дагы нан орнуна буз чейнейәрдиң. Агачларың, өсгүн чөплериң шуввулдысы гулагыңы камата гетирйәрди.

Баллонларындан гүлле гечен үч саны йүк машыны белентликден оя инен еринде ер багыртлап ятырды. Олар дашдан серетсең, үсти гарлы кепбелере чалым эдйәрдилер. «Зис-5» маркалы машынларың үстүнде гейим-гежим, гант, нан, консерва, колбаса ве көке барды. Азык сөвешйән гошунлара алнып барылярды. Запас шайлары гелип етишмәнлиги үчин вагтлайын белентлигиң кыбласында сакланылярды.

Уруш ягдайына гөрә, хаял-огаллык этсең, ёк эдәймеклериниң мүмкиндиги үчин машынлар ёкары тизлик билен гидип барярдылар. Машынлар токайлыгың четине етиберенде, олар бизиңкилериң хүжүми вагтында бөлүмлеринден бөлүнип токая синен фашистлер тарапындан ока тутулды. Ики тараплайын ягдырылан ок машынлара өңе гитмәге май бермәнди. Шофёрлар душманы гымматлы йүкүң голайына гойбермедилер. Ыздан гелйәнлер олара көмеге етишдилер. Йөне агыр яраланан шофёрларың жаныны халас этмек башартмады. Хәзир машынлара гиже-гүндиз гөзегчилик эдилйәрди. Гезекме-гезегине үч эсгерден нобата дурярдылар. Эсгерлериң херси бир машына гөзегчилик эдйәрди. Ине, бирден ир билен посты чалышмага баран эсгерлер ёлдашларыны тапмадылар. Олар илки хайран галдылар. Соң хич ерден дерек тапылмансоң, сересаплылык эдип башладылар. Төверекде иделмедик ер галмады. Машынларың ичине ченли агдар-дүндер этдилер. Думлы-душа ыз чалып гөрдүлер. Эмма ёлдашларындан дерек тапмадылар. Ягдайың энайы дәлдигини аңан эсгерлериң бири вакаҥы хаял этмән

командире хабар бермәге ылгады. Сержант ылгавына гелип, ягдайы айтды:

— Ругсат эдиң, ёлдаш командир! Гечен гижеки машынлара нобатчылык эден эсгерлериң бириси-де еринде ёк.

— Нәме-нәме

— Гечен гижеки машынлара нобатчылык эден солдатлар еринде ёк — дийип, сержант гайталады.

— Нирә гидипдир?

— Билемзок.

— Бу нә ягдай, бу нә геп? Гел-гел, инди муна нәме диерсиң? Нәме үчин вагтында хабар алып дурмадыңыз? Ханы, патруллар нәме ишлейәр? — Командириң депе сачы сых-сых болуп башлады. — Гечен агшам шол постлара айланан ким? — дийип, ол газапланды.

— Мен, ёлдаш командир. Гиҗе сагат икилер чемесинде айлананымда хеммеси ерли-ериндеди.

— Уклап галан болайма сен?!

— Ёлдаш командир, бейле зат боланок. Индем болмаз.

Өз дурмушында бейле ягдая сезевар болмадык капитан Рожков газабыны ичине сыгдырып билмән дуршуна:

— Машынларың төверегиндәки ызлары сайгарып болжак дәлми? — дийип, чилимини отлады. — Даш-төвереклере айландыңызмы?

— Ёлдаш командир, машының төверегиндәки ызларың үстүне гар ягыпдыр. Сыргын этжегини эдипдир. Эйләк-бейләк ыз чалып гөрдүк, аңшыран задымыз болмады.

Командир хаял этмеди-де, дегишли адамлары чагырды.

— Ёлдашлар! Гелшиксиз ягдай. — Ол шейле дийип дишлерини гысды. — Буюрярын. Гиже нобата дуран эсгерлери ниреде болса-да тапаймалы. Тапылмазлыгына себәп болмалы дәл. Хич хили бахана кабул эдилжек дәлдир. Гечирилен операцияның үстүни ачмалы. Душманы кичижик үстүнлик хем бегендирмели дәлдир. Дүшнүклими?..

Маслахата гижигип гелен кичи лейтенант: «Машынларың төверегине әң этдиңизми? Хей, гелен-гидениң ызы-тозы ёкмы?» дийип сорады.

Нобатчылыга дурмак үчин барып гайдан сержант:

— Хәзир ыз билдиренок, ёлдаш лейтенант. Себәби илкагшам ягып башлан гар яңыжа диңди. Машынларын төверегини хенизем тозап дур — дийип, мүйнли гепледи.

— Сыргында гүпбасда дүшендирлер. Өзлер-ә даяв огланлар болмалы...

— Әхтималлыгы арадан айырмалы. Хөкман аныкламалы.

Лейтенант Юсуп Мәммедов капитан Рожкова середип гүрледи:

— Ёлдашлар! Мениң пикиримче, олары эдил шу пурсатда идәп тапмак кын дүшер. «Ган үчин ган, жан үчин жан» дийип эниберленде-де, нирә баржак? Ызы ёк, зады ёк. Чак билен алжак галамыз болмаз. Гайтам өңкүден бетер бетбагтчылыга сезевар болаймагымыз мүмкин.

Командир чилимини ики дагы өчүрип отлады. Ол Мәммедовдан бейле йөвселлиге гарашмадык боларлы.

— Ягшы, онда сениң пикириңче нәтмели? Такдыра тен берип отурыбермелими?

— Мениң пикиримче, эгер бизиң эсгерлеримизи немецлер дирилигине эле салан болсалар, олар ене доланарлар. Олар гүйжи аз болуп эсгерлери әкидендирлер. Бу гүн машыны отламага я-да үстүндәки йүкүни әкитмәге гелерлер. Бу ягдайың бизе оларың гүйжүни анықламага көмек этмеги хем мүмкин. Гепиң гысгасы, мениң пикиримче, машынлары гаравуллламалы. Йөне, нобатчыларын саныны артдырмалы. Пугта ярагландырмалы. Алкымында ене-де көмекчи гүйч гоймалы.

Лейтенант Мәммедовы үнс берип диңлән командир чилимини күлдана оклады-да, бираз ойланышып отурды. Хемме затлары бирме-бир аңындан гечирди. Салдарлап гөрди.

— Онда шейле. Бу операцияны гечирмеги лейтенант Мәммедова табшырярыс. Лейтенант, операцияның планыны өзүңиз дүзүң. Гошмача гүйч герек болса айдың.

— Ёлдаш командир, көмекчи гүйч герек дәл. Көмекчи гүйже бержек солдатларыңы капитан Орловың беркитмесине иберәй.

— Саг бол, ёлдаш лейтенант! Мен сизиң билен

якындан арагатнашык саклажак боларын. Фашистлер узакда болмалы дәл. Эмма, нәме үчиндир, дүйн өйлэнден бәри арка тарапданам ок атмаларыны азалтдылар. Нәме-де болса, олар бир зада-ха гарашярлар. Белки, бизе ал салжак болярдылар. Белки-де, башга бир зады хыялларына гетирйәндирлер. Херекетлерини сындырман ызарламалы. «Дил» тутмалы. Хаялягаллык этмели дәл. Фактлары деңешдирип гөрмели. Херекет эдиң!

Юсуп Мәммедов ериндеи галды:

— Ёлдаш капитан, гитмәге ругсат эдиң!

— Ругсат! Сересаплы болуң. Әтияжы элден бермәң. Хөкман арагатнашык саклап дуруң!

Мәммедовың топары ики-икиден алты болуп, үч машында ерлешди. Юсуп Мәммедовың өзи иң өңдәки машынын кабинасына гирди. Шемалың гүввүлдиси агшама ченли динмеди. Гичден соң, өңкә гөрә бирнеме пессайлады.

Гараңкы мазалы гатлышыпды. Хованың йүзи ачылышып гидиберенокды. Эмма ериң йүзи чөп-чалама ченли агарып дурансоң, даш-төверекдәки гара-гура көре хаса болуп гөрүнйәрди. Үмсүмлик довам эдйәрди. Нобатчы эсгерлер даш-төверекге хүшгәрлик билен середйәрдилер. Юсубың йүзи газаплыды. Онуң уллакан ала гөзлери янып дурды. Гара гашларының арасы биригипди. Ол эле дүшен ёлдашларыны гөз өңүне гетирйәрди. Төверек-даша йитилик билен середип, дишини гыжаярды. Хыялындан хер хили пикирлери гечирйәрди.

Гиже сагат икилерде гүнбатар тарапдан мүңедеклешип гелйән пыядалар гөрнүп башлады. Лейтенант фашистлер хас голая гелйәнчә, хич хили команда бермеди. Душманлар машынлара якынлап диңширгендилер. Бираз салымдан соң имисалалыга имринип, оларың икиси ериндеи галып машынлара тарап йөнелди. Юсуп пурсады сыпдырмады. Фашистлериң икиси-де гарың үстүне сүйнди. Ятанларың кәбири ыза гачмага сынанды. Кәбири болса ятан ериндеи угуралла атышып башлады. Йөне олара гачып сыпмага-да, узак атышмага-да май болмады. Сөвеш гутарды. Асудалык аралашды. Йөне совет эсгерлери әтияжы элден бермедилер. Душманың ховпсузлыгыны долы анықлаянчалар, өз букуларындан чыкмадылар.

Бирден лейтенант Мәммедов:

— Вах, онармандырыс — дийип, өкүнчли гепледи.— Ин болманда фашистлерин бирини дири эле салмалы экени. Булар бизиң ёлдашларымызын ниредедигини гүррүнсиз билмели ахырын. Хер эдип-хесип эдип, айтдырардык.

— Вах, шейтмели экеник. Гахарымыза барыны пайхынлайыпдырыс. Бирини-икисини есир алмалы экеник. Капитан хем бирхилирәк гөрер өз-ә! Йөне мүмкинчилик хем болмады ахыры.

— Буларын гайдан ери узакдамыка?

— Узак дәлдир. Нәме этҗек болян?

— Ызыны алып гидиберсек нәдер? Бир ерден алып чыкмазмыка? Белки, шовуна дүшсе «дил» гетирерис!

— Догры айдярсың. Бу иши узага чекдирмели дәл. Ызыны гар басманка идемели. Ин болмаса, беркитмесин-ә аныклап гайдарыс. Командире хабар этсегем, шу пикиримизи макулламыка диййән.

— Вагт йитирип дурандан пейда ёк. Гитсек, хәзир гитмели.

— Фашистлерин беркитмесине даң атманка етип болармыка?

— Өз-ә узак болмалы дәл. Йөне гиҗеликде ызы йитирәймесек. Ышыклы-ха гидип болмаз.

— Умуман-а, гүндиз гиденимиз говы.

— Гүндизе гойсак, ыз йитер. Ким билйәр, сыргын болжакмы-нәмемни!

— Хәзир-ә имисалалык. Хова парахатлашды. Хаял этмән, буларың терс ызыны чалмалы.

Юсуп Мәммедовың командирлик эдйән солдатларының габыгы гатыды. Гөзлеринде укудан нам-нышан ёкды. Янкы енниш болса олары хас-да рухландырыпды. Даң атмагына аз вагт галыпды. Хованың йүзи булутлы-да болса, аяз барха гүйжейәрди. Йөне сыргын көшешипди. Ягын-сачыныңам энтек аламаты билдирип дураноклы. Шол вагт үч эсгер гиҗеки постлара айланмага гелди. Олар атышык сесини эшидипдирлер. Шондан соң хабар тутмак үчин гыссаглы гайдыпдылар. Олар фашистлериң ёк эдиленини гөрүп бегендилер.

Юсуп Мәммедов эсгерлериң пикирини диңләп, шейле карара гелди. «Ефрейтор Егшемов, сен янындакы эсгерлер билен машынлара нобатчылык эдибер. Биз

гүйҗүмизи бөлмәли. Бу ягдайы командире-де хабар эт. Биз хәзир хаял этмән фашистлериң терс ызыны алып уграярыс» дийип, еринден галды. Лейтенант гейимлерини тертиплешдирип, ярагыны ыкжамлады. Хер нәме дийсеңем, булар узакдан гелен адамлар дәл. Фашистлериң беркитмеси шу голайларда болмалы. Беркитмә голайлашып болса боляр. Шондан соң бу ишлерден бир уч чыкса чыкар. Йөне чалт, сересап херекет этмели. Хеммәңиз тайынмы? Буйруксыз ок атмалы дәл. Хич зады гөзден салмалы дәл».

Юсуп Мәммедов фашистлериң терс ызыны алып ёла дүшди. Лейтенант шейле бир чалт йөрейәрди велин, эсгерлериң кәбирлери онуң ызына эерип билмән ылгаярдылар. Ортадан ёкаррак бойлы, агажет, сагдын беденли, ар-намыса гуршалан лейтенантың армак-ядамак ядына дүшеноклы. Фашистлериң гелен ызының көре хаса, месе-мәлим болуп ятмагы болса, лейтенантың хыжувыны барха артдырярды. Булар чаласынлык билен йөрәп барышларына өсгүн токайлыгың ичине сүмлүп гитдилер. Каерде бир сәгинип, үч--дөрт минут демлерини дүрсейәрдилер. Шонда төверәге дин салярдылар, оны йитилик билен сынлаярдылар. Елда-ызда, өңде-гапдалда җанлы-җандар гөзе иленокды. Төверекде ынс-җынс бара мензәнокды.

Әтиячлы лейтенант хер элли-алтмыш метр аралыгы геченден соң, агачларың бириниң шахасыны дөвүп, беллик эдип гидип барярды. Эсгерлер болса бу белликлери, төверекдәки сәхел үйтгешик зады ятда сакламак үчин анларына зор салярдылар. Булар шу гидип барышларына эсли аралыгың гечиленини хем дуйман галдылар. Ызлары сайгармагам кынлашды. Лейтенант шу ерде эсгерлере он-он бәш минут дынч бермеги макул билди. Олар гапдалдакы агачлыга соврулдылар. Дүңдерилип ятан ләхең агачларың гарларыны артышдырып, үстүне япрак, гырымсы шаха дүшәп, бирсалым дынч алмага отурдылар. Гарбак-гурбак этдилер. Төверек-даш үмсүмликди, сес-үйн ёкды. Шемал ятыпды, чөп башы гымылдамаярды. Лейтенант шу ерде ене сәхел вагт сакланмагы саргады. Өзи болса төверәге айлаң-чайлаң этди. Төверек-дашда бу голайда душманың бардыгыны анладян хич бир аламат ёкды. Бу ойландырман дураноклы. Өте дүшүлмеги мүмкинди. Әхли ягдайлары, гөрлен, гүман эдилен

затлары дегширип гөрен лейтенант ёлдашларының йүзүне серетди:

— Гараңкы душманкә, бар зады аныкламалыдык велин, ол-а болжак дәл өйдйән. Йөне гижәни бу ерде гарашып гечирибем болмаз.

Белкем, биз фашистлериң ортасында отурандырыс. Шонуң үчин хем угрумызы йитирмән, сересаплылык билен херекет этмели. Оңарсак, даңданың үмүш-тамшында ыза доланар ялы болмалы.

Сержант гөзүни гырпылдатды-да:

— Бизиң шу ызарлап барянымыз үстүмизе баран душманларың ызымыка? Мениң пикиримче, биз азашдык — дийип, пессай сөзледи. Улудан демини алды.

— Эйсем, хей, ёлда гапдала совлан ыз гөрдүңизми?

— Гапдала совлан ыз-а ёк — дийип, кичи сержант Роберт Раун лейтенантың йүзүне серетди. Лейтенант эсгерлериң сөзлерини салдарлап, гөзлерини сүзүп отырды, ол пикирленйәрди.

Сержант гайтадан сөзе башлады. Лейтенант онуң йүзүне серетди-де, сөзлерини үнсли диңледи.

— Ёлдаш лейтенант! Догруданам, биз билниксизлик билен көп ёл гечдик. Бу тайларда немецлериң беркитмелери гүррүңсиз болаймалы. Эгер мен ялңышмаян болсам, бизиң аралык бир зона дүшүп, немецлериң беркитмесиниң дениңден гечәен болмагымыз хем әхтималдыр. Бир алажыны тапмалы. Ёгсам, оларың еңсесинде галып, габава дүшәймегимиз ахмал.

Узынак ефрейтор:

— Ызымыза гайтмалымы? Ол-а болмаз. Нәме иш битирдим дийип баржак. «Атылан ок дашдан гайтмаз» дийленини эделиң. Йөне инди өңе гитмек ховплы. Гапдаллары барламалы — дийип юваш айтды.

Гапдалда отуран гашына ченли сары эсгер:

— Он секиз фашисти гырдыг-а — дийип йылгырды.

Сержант:

— Ёлдашлар! Дегишмәни гоялың-да белли бир маслахата гелелиң. Үч ёлдашымызың өлүдиги-диридиги белли дәл. Фашистлериң этсем-гойсамыны хем билмели. Бир чукура түйкүрмесек, вагт гечип баряр — дийип, лейтенантың йүзүне серетди.

Юсуп Мәммедов эсли вагтдан бәри элини манлайына дирәп, ойланып отырды. Ол башыны дикледи:

— Ялңышан болмагымыз хем, азашан болмагымыз хем мүмкин. Мен бу харамзада фашистлер голай-голтумда бардыр өйдүпдим. Бу иши биз командир билен геңешли этмелидик. Хер ничигем болса, командир муңа меңзеш ишлериң көпүсини гөрен адам. Разведкада-да бирнәче гезек болан. Шонуң маслахаты билен херекет эден болсак, бейле болмазды. Йөне инди дүшен ягдайымыздан өзүмиз баш алып чыкмалы. Өзүмизи йитирмели дәл. Иң эсасы зат өзбашдак гайданымыза гөрә, ёлдашларымызың өңүнде утанмаз ялы болмалы. Берк дурмалы. Боланы.

Сержант мердемсиленди:

— «Соңкы түйкүлик сакгал эмез» дийипдирлер. Догры айдярсыңыз, ёлдаш лейтенант. Инди ызымыза бош бармага өзүм-ә утанжак. — Ол сөзүниң соңуны дегишмә яздырды: — Мен обада-да ава гидип бош гелен адам дәл. Авум оңмаса, мейданда ятардым.

— Мениң йүрегим бир зат сызяр. Фашистлер голайда болмалы. Йөне разведкачының иң оңат хәсиетлериниң бири, өзүни йитирмезлик хемем эмеле гелен ягдайдан чалт баш чыкармагыдыр. Биз, догруданам, инди ховлукмалы. Өзем гөрүнсек, фашистлер билен гарпышмалы боларыс, бу болса планларымызы пужа чыкарар. «Көпүң ойны дең гелмейәр аз билен» диенлери. Оңарсак, оларың говшак ерини тапып, дил алып гитмели — дийди-де, Юсуп Мәммедов эсгерлериң йүзүне серетди. — Шу ачыклыгың голайына барып, төверәге әңетмели, диң салмалы. Хөкман бир уч тапылар. Сержант, Витяны янына ал-да, гөзегчилик эт. Хер бир үйтгешиклик хакында хабар бер. Фашистлер гижелерине кейп эдеген боляр.

Салым гечмәнкә, сержантың еке өзи доланып гелди:

— Ёлдаш лейтенант, чеп гапдалда бир ышык гөрүнйәр. Мен Витя гөзегчилик этмеги табшырып гайтдым. Үч километрден даш дәл болса герек — дийип, юваш сес билен хабар берди. Эсгерлер сержантың төверегини галлап, онуң гетирен тәзелиги билен гызыкланып башладылар. Инди оларың йүреги өңкә гөрә бирнеме сувланды.

— Ышык песден гөрүнйәрми, белентден?

— Мениң гөрен ышыгым агажың башында-ха дәл!

— Пәй, гелширдиң-ов, ериң йүзүнде-де ышык болярмы?

— Бирже ышыкмы?
— Бир. Өзи-де песден гөрүнйәр.
— Гижелерине ышык узакларданам гөрүнйәр. Ит сеси эшидиленокмы?
— Ёк.
— Ханы, ёлумызы довам этдирелиң — дийип, лейтенант арчалыкдан чыкып, фашистлериң ене-де терс ызыны алып угрaды. Өңкүлеринден хас тиженен разведкачылар әдимини батландырып башладылар.
Лейтенант:
— Хушгәрлиги элден бермәлиң! Ким билйәр, ышык дийилйән зат гижелерине өрән узакданам гөрүнйәр — дийип, ювашлык билен гепледи. Олар сакланып төверек-даша диң саланларындан соң, ене-де ёлуны довам этдирдилер. Гарың чала хүтүрдиси болмаса, шунча адамың йөрәп барйаны-да билдирмейәрди.
Шол вагт бирден хекек жакырдады. Эсгерлериң бириси ырым эдйән ёлдашына какдырып гепледи:
— Хәй, ишимиз оңуна болайса ягшыдыр. Алахекек жакырдаса, мениң ишим угруна болмаярды.
Гапдалындакы ак сач солдат:
— Кемпир ырымыны гойсан-айт — дийип, эшидилер-эшидилмез хүңүрдеди.
Эсгерлериң ене бириси гөзүни гүлдүрди:
— Гара гарга гагылдаса, мениң-ә келләм агыряр.
— Мениң-ә аялым ядыма дүшсе, угрум болмаяр.
— Мениңем өңүми гара пишик кесип гечди гутардыгы.
— Мениң өңүмден йылан чыкса боланок. Бирхили тисгиниp гидйән.
— Мениң дүйшүме гара мал гирсе, ишим оңмаяр. Эртеси хөкман гыкылыгың үстүнден барян. Йөне, худая шүкүр, бу гүнлер дүйш гөрмәге-де элимиз дегенок.
Ак сач солдат булара йити-йити середип:
— Сизиң ол диййән затларыңызың бары бидерек. Мен ол затлары әнчеме гезек сынап гөрдүм. Йөне, гөвнүңе гетирсең, йүрегиңе довул аралашгыч боляр. Бирденем тетәнлейин бир зат болайса, «Шондан болды» дийип ынанып йөрлер. Йөне мен сизе өз ырым эдйән задымы айдайын. Ине, мениң өңүми фашист кесип гечсе, угрум болмаяр.
Юсуп Мәммедов сержанта йылгырып серетди-де:

— Витя! Сен нәмәни ырым эдйәң? — дийип йылгырып сорады. Ол эсгерлериң ядавлыгыны бирнеме айрылмагыны ислейәрди.
— Ёлдаш лейтенант, мениң үчин-ә пил чыкды, керк чыкды, ёлбарс ах урды, гаплаң гүрледи тапавуды ёк. Йөне, яңкы Сашаның айдышы ялы, фашист чыкса, тиженмели боларын.
Юсуп дагы сересаплык билен букдаклашып барярдылар. Хәлки узакдан гөрүнйән ышык бирден зым-зыят болды. Ышык өчүрилдими я-да бир затлара габат болдумы, белли дәлди. Буларың әхлисиниң-де назары өчен ышыга тарапды. Олар йөрәп барышларына ялазы мейдана чыкдылар.
Юсуп Мәммедов сакланды-да:
— Витя! Ханы бәрик гел. Бу нәме болдугы? Муңа серет! Ёдажык бар. Үстүниң гары-да артылыпдыр. Мегерем, шу төверекде бири яшаян болса герек. Бейдийсеңем ханы, гөзе гөрнүп дуран жай ёк. Пикириңизи жемләң! — дийип, жуда сересап болмалыдыгыны, юваш геплемелидигини ышарат билен дуйдурды.
Виктор гөзүни гырпылдадып, башыны дикледи-де:
— Мениң пикиримче, ёлумызы ювашлык билен довам этдирмели. Йөне, бир яман ери, бу тайы алаңачык ялазы мейдан экени. Дуланара чөп ёк — дийди.
— Ана, шонуң үчинем, ёлдашлар, инди гаты сересап болмалы. Хәзир хер минутда дәл, хер секунтда-да хер дүрли хадысаның болмагы мүмкин. Мениң пикиримче, пелле етилди. Эмма сәхел зада йүрегиңизи бөкдүрип, алжырасаңыз бетбагтчылыга сезевар болжагыңыз икучлы дәл. Хер эдип-хесип эдип, душманы өлдүрмән, өлмели дәлдирис. Фашистлер бизден батырам дәлдир, гайратлам дәлдир. Бири-бириңизден хабарлы болуң. Этияжы элден бермәң. Дуйдансыз ока тутулайсак, команда гарашман — дийип, эсгерлере ювшлык билен буйрук берди.
Өңде дөлеликлериң судуры гөрүнди. Эсгерлериң хеммеси ашак япырылды. Юсуп Мәммедова эййәм әнчеме затлар аян болды. Ол йигитлере багырлары билен сүйшүп, өңе херекет этмеги ышарат этди. Эллерини херекетлендирип, буйруксыз ок атмалы дәлдигини душүндирди.
Фашистлериң үчүси ярагларыны гужаклап, еркүмәни гаравуллап отырды. Олар иркилип, ыраң атярды-

лар. Илери четде отуран кәте бир тисгинйәрди-де, гөзүни ялпа ачып, төверегине ховатырлы ялтаклярды. Гайра тарапдакы пышгырып, папагыны ашак басды. Ортадакы сүйнүп ука гидипдир. Өзем үшәпдир. Ол дишини чалып, бир затлар хүмүрдейәрди. Онуң дүйш гөрйәни-де белли дәлди, бирине гаргаяны-да...

Илери четки өзүниң оянан пурсады ёлдашларыны-да ояржак болуп, бир затлар дийди. Оядып билмежегине гөзүни етиренсоң, элини силкди-де, келлесини дызының үстүне гойберди.

Виктор, Саша, Отар үчүси сүйнүп ятышларына гамаларыны пугта тутуп, фашистлериң алкымына бардылар. Булардан бихабар гаравулларың бири чаласынлык билен еринден турды-да, ёлдашларыны силтерләп оярды. Лейтенантың йүреги бирбада урмасыны гоян ялы болды. Йөне олар өз диллеринде бир затлар вагырдашып, үч тиркеш болдулар-да, демиргазык тарапа бака уградылар. Разведкачы огланлар ала-вагырды болуп барян фашистлериң аркасына хопба болдулар. Гаравулларың бири чаласынлык билен товланды, бирхили ок деген итиң сеси ялы вагур-вугур этди-де, ере язылды. Гарын үстүне ләши серлен фашистлерден гайдып сес-седа чыкмады. Яңкы сесден соң, еркүмеде үйтгешиклик болар өйдүп диңширгендилер, эмма гымылды-херекет болмады.

Шовлы башлангычдан гылав алан разведкачылар өңкүлеринден тиженип уградылар. Олар инди хер бир гөзе гөрнен гараны айратынлыкда сынчы гөзлеринден гечирийәрдилер. Оларың гөзлери гайдувсызлык билен янып дурды.

Шол вагт Юсуп:

— Ханы, сакланың! — дийип пышырдады. Огланлар Мәммедова тарап середишдилер. Юсуп Мәммедов гайра гапдалдакы өсгүн агачлардан гөзүни айырман дурды. Агачларың тейинден бирхили иңңилди, найынжар сес эшидилйәрди. Огланларың әхлиси топар тутуп, шол тарапа букдаклап уграберҗек болды. Йөне лейтенант олары саклады.

— Биринжиден-ә, бу гелйән сеслери аныкламалы. Икинжиденем, хаял этмән, еркүмәнин агзыны тапмалы. Шу еркүмеде бизиң үчин герекли адамлар болмалы. Я-да нәме-де болса, шу күмеде айратын әхмиетли бир затлар сакланян болмалы, тижениң! Хәзир өзберлик билен херекет этсеңиз, эден азабыңыз пуҗа чыкмаз.

— Хәзир бу еркүмеде ким болуп билер? Бу тайда ок-ярагдан башга нәме болсун?!

— Сиз ялңышмаң. Эгер мен өте дүшйән болсам, шу күмеде буларың хожайыны болмалы. Горкусына ховпсуз гөрүп шу ере сүмлендир ол.

— Ярагдыр, ёлдаш лейтенант!

— Нәме болса шол болсун. Үчиңиз шу еркүмәниң агзындан бир әдимем гымылдаман. Ярагларыңыз тайяр болсун. Йөне онарсаңыз, ок атман. Бириңиз болса, хаял этмән еркүмәниң төверегини барлаң. Тогүн симине дегмән. Телефоның сими элиңизе илсе, гыркып ташлаң. Радионың антени болса-да усуллык билен хатардан чыкарың. Хич ере хабар эдип билмесинлер. Дөледен адам чыкса, агзына яглык дыкын-да, эл-аягыны сараң. Дүшүнүклими?

— Өрән дүшнүкли, ёлдаш лейтенант!

Юсуп Мәммедов мөхүм табшырыклары мәлим эденсоң, үч-дөрт йигиди ызына тиркәп, иңңилдиниң чыкян ерине бака букдаклап уграды. Олар иңңилди чыкян ериң бәррәгине барып, эсли салым диңширгенип дурдулар.

Иңңилди үч саны дик дуран гарадан гелйәрди. Разведкачылар оларың агажа сараландыгыны аныкладылар. Юсуп: «Булар хут өз ёлдашларымыздыр» дийип ойланды. Йөне оларың башга есирлер болмагы-да мүмкинди. Дуранларың бири арам-арам иңңилдейәрди. Четдәки хениз өзүни йитирмедик болара чемели, ол ёлдашына: «Мерт бол! Ит огулларыны гүм эдерлер! Бизиң арымызы аларлар» дийип, гөвүнлик берйәрди. Шонда онуң гурсагының хыжжылдайшы хем эшидилип гидйәрди.

Юсуп мундан артык чыдап билмеди. Ол усуллык билен ики ёлдашына үмледи-де, эмедекләп есирлере тарап уграды. Оларың алкымына барып даянды. Четдәки есир муны гөрди. Ол бегенжинден: «Бизиңкилер, бизиңкилер» дийип, ага мензеш сес чыкарды-да дымды. Ол шондан соң өзүнден гидене меңзеди.

Разведкачылар деррев оларың агажа саралан йүпүни кесип башладылар. Юсуп олара артыкмач сес чыкармазлыгы ышарат этди. Оларың бегенжинден гыгыраймагы мүмкинди.

Немец капитаны Шлегель совет эсгерлерини хер ёла тутуп сораг эдип гөрди. Урмак, хорламак, азар бермек кемини гоймады. Эмма оларың дилинден екеже сөзем алып билмеди. Кәбирине бол-бол вадаларам берип гөрди. Болмады. Ахырында-да олары совук гиҗәниң аязына даңып гоймагы буюрды. «Донуп өлжегине гөзлери етсе, бай, сайрарлар-а» диен нетижә гелди. Совет эсгерлеринден сагат сайы сораг эдилип, олара азар көки берлип дурды. Йөне оларың үчүси-де хер нәче гынасалар-да өлсе өлмекчиди, эмма сыр бермекчи дәлди. Олар хованың аязлы гижесинде, ёгын агаҗа саралгы халда, ысгындан гачып, агыр ягдайда жебир чекйәрдилер. Агызлары, бурунлары буза дөнүпди. Эндамларындакы, йүз-гөзлериндәки яраларың ызасы йүреге етйәрди. Эмма Ватана йүреги билен берлен эсгерлериң фашистлере болан йигренҗи совукдан-аяздан, таякдан-өлүмден рүстем гелйәрди. Олар даңа ченли шу ягдайда сакланылса, хеләк болжакдыкларыны хем билйәрдилер. Ач-сувсуз аяза даңлан эсгерлериң умыт гушлары-да гөзлеринден учуп барярды. Олар хушларыны йитирмезлиге, душманың өңүнде әҗизлемезлиге чалышярдылар. Капитаның хем олардан сыр билерин диен тамасы инчелипди.

Хәлки күмә гаравулчылык эдйән фашистлериң бири совет солдатларына рехимсизлик билен жеза берйәрди. Хер гезек сорага әкидиленде оларың сынасына шикес етирмәге чалышярды. Онуң гөзлери адамың гөзүне меңземейәрди. Ол өзүниң чалгырт билйән рус сөзлери билен: «Бөлүмиңизде нәче адам бар? Ротаңызың командири ким? Полкуңызың штабы нireде ерлешйәр? Разведкаңызың ёлбашчысы ким?» дийип, совет эсгерлериниң маңлайына яраг дирәп, хайбат атып газаба мүнйәрди. Капитан онуң херекетлерини әвмезлик билен сынлаярды.

Солдатларың саралан йүпүни кесип ташлан Мәммедов, янындакы ёлдашына:

— Ылга! Янкы өлдүрилен немец солдатларының эшигини сыпырып гетир — дийип, буйрук берди.

Фашист солдатларының йылы эшиклери хаял эдилмән аязда донара гелен совет эсгерлерине гейдирилди. Бу ишлери йылдырым чалтлыгында амала ашыран Юсуп Мәммедов ёлдашларына үмләп еркүмә ылгады. Лейтенант еркүмәниң гапысыны батлы депди. Еркүмәниң гоша гапысы ала-шакырды болуп, ичерик йыкылды. Мәммедов дагы уч болуп, ичерик гирдилер. Немец капитаны Шлегель юмшак дүшегиң үстүнде серхош ягдайда меймирәп ятан экени. Совет эсгерлерини сораг эдип ядан фашист лапыкеч ягдайда ичбиленини ичип, сүйнүп ука гидипдир. Янашык секиде ятан зенан болса, фашист ука гиденсоң, яңыжа иркилен экени. Галагоплы ягдайда ятан гелин еринден лаңңа галды-да, гөзлерини элек-челек эдип дивара гысылды. Ол өзүниң ички геймде ятанлыгыны унудып, еринден галды-да, бир затлар дийжек болды.

Сержант она:

— Сем бол, дөнүк, хайяр! — дийип азгырылды.

— Өлдүриң мени!

— Сениң өлүмиң итиң өлүмиче-де ёк. Сени өлдүренден ити өлдүрен ягшы, бинамыс, албассы.

Мәммедов ара дүшди. Капитан Шлегели эсгерлер деррев сарап ташладылар. Ол ятан еринде чалгырт гепләп, бир затлар мадырдаярды. Гелин болса буларa ваканы аныкламага май беренокды. Сесинде барыны гыгырып, аглап-энрәп сес-үйн алышдырокды. Сержант ене-де гелне азгырылды.

— Жөгүлеме, дөнүк, хайяр. Нә йүзүңе утанман геплейәрсиң? Ол-а сениң доганларыңа азар берйәр, сенем онуң гужагына гирйәрсиң. Ондан өлениң говы дәлми? Бинамыс диерлер саңа.

— Мен дөнүк дәл. Маңа азар бермән, эзизлерим. Мен бу залымың элинде зорлук билен сүтем барыны гөрүп сакланярын. Бир ёла гачыбам гөрдүм. Хич ере етирмән тутуп, уруп-енжип, өлүм пиллесинде гетирип дөлә окладылар. Ол вагт бу залым ёкды. Эгер боланда, мени бир ока табшыржагыны билйәрдим. Мен бу фашистлериң элинден гачып гутулмагың маңыны тапман, гөзи баглы гуш болуп йөрүн — дийип, гелин элини йүзүне тутуп аглады.

Лейтенант:

— Сениң булар барада, хей, билйән задың бармы? Я-да агламакдан башга зат билеңокмы? — дийди.

— Булар барада билйән затларымың әхлисини айдып бермәге тайяр — дийип, гелин буларың херсиниң йүзүне бир середип, болубиленини болуп башлады.

Сержант лейтенантын йүзүне серетди.
Юсуп Мәммедов:
— Ёлдашлар, тижениң! Белли бир нетижә гелмек герек. Бу гелниң сөзлерине ынанмалымы я-да ынанмалы дәлми? Мениң пикиримче, аныкласак говы болар. Оны йөне атып гойбермек болмаз-а — дийди-де, янкы гелне ашаклык билен гөз айлап гойберди. Гелниң йүзи дув-ак болды.
— Нәме этсең, шоны эт. Мениң-ә бу бихая шерменде барада мундан зыят айтҗак задым ёк — дийип, сержант гелниң йүзүне аларылып гарады.
— Болса-да бир зат айт. Бейдип, вагт гечирип дурмалың.
— Айтдым-а, ёлдаш лейтенант. Өзи бизиңки болуп, фашистлериң гуҗагына гирип, хызматыны эдип йөрсе, мениң шу барада өт-гечим болмаз.
— Айдып дур-а бу гелин фашистлериң гуҗагына өз эркине гирмәндигини. Белкем, башга-да бир эммаларынын болмагы мүмкин.
— Эммасы болса, эййәм айдарды. Эмма-семма ёк мунда, эҗир чекйән совет гелин-гызларының үстүнден гүлүп, фашистиң гуҗагында хезил эдип ятыр-а бу бинамыс, дөнүк, оррамсы, ганҗык.
— Боляр, ёлдаш сержант. Бу барада энтек азаҗык сакланмалы. Ханы, Шлегелиң башыны дикләң! Хезил эдип ятмага җайлы ер-ә тапан экени — дийип, лейтенант Шлегелин алкымына дыкылды.
Онларча гүнден бәри фашистлериң пенҗесинде йөрен Мотя Куценко яйданып отурып-туруп йөршүне, ахыры йүрегине даш баглап, аяза даңлан совет солдатларыны йылы пеҗин голайына гечирди. Чай демләп берди. Гарбак-гурбак эдер ялы нан, колбаса, консерва хөдүр этди. Ол солдатлара хеззет эдип йөрсе-де, ики гулагы сержантдады. Сержантың хем ики гөзи онун херекетлериндеди. Гачып чыкып, сырымызы ачаймасын дийип әтияч эдйәрди.
Капитан Шлегель рус дилинде чалгырдрак сөзлеҗек болярды. Эмма Мотя Куценко велин немецче бир сөзем биленокды. Ол Шлегеле аларылып середйәрди. Хер гезек середенде фашисти төзи билен ийәйҗек-ийәйҗек болярды. Гелин Шлегеле хер ненеңси ызгытсыз гараса-да, Мотя Куценко болан йигренҗи йүреклерден айрып болҗак дәлди. Ылайта-да Мотя Ку-

ценконын гашыны гырып, бармакларына ченли боямагы совет солдатларынын мыррыхыны тутдурыпды. Олар хәзир бу гелнин дашкы кешбини еди жыныңбириңден энайы гөренокдылар. Лейтенант болса, бу гелинден фашистлер барада бир затлары анькламак максады билен сакланярды.
Совет солдатларынын херекетлериндеи анкасы ашып, хушы башындан учан фашист капитаны солдатлардан сув диледи. Эсгерлериң бири йүзүни чытып, Шлегеле сув алып берҗек боланда, Мотя Куценко эсгериң элиндәки күршгәни какып алды-да, капитанын йүзүне серпди. Ол гахар билен: «Бу харамзаданы илки билен укудан оярын. Энтек бу нәжис болуп дуран ваканы дүйшүдир өйдйәр» дийди. Мотянын соңкы херекетлерине капитаның гөзлери мөлерилип, депе сачы үйшди. Ол серхошлыкдан разведкачылары гөрен бадына ачылыпды. Инди дири галмагың аладасыны эдйәрди. Ол Мотя аларылып серетди-де:
— Инди саңа җан гирдими? Мен саңа арка дурмадык болсам, бизинкилер сени бирейййәм атярдылар — дийди. Ол гепи-сөзи, үнси өзүнден совмак ислейәрди.
— Дирилдим, мен инди дирилдим. Сен болсаң, хөкман өлерсиң, харамзада, ганхор. Мен сенин ялы харамзада нәҗисин элинден өлмеҗек болдум. Ине, инди мен өлмәге тайяр. Өзүмизинкилериң элинден өлҗек. Дүшүнйәрмин, ганхор фашист?! — дийип, Мотя оҗагың башындакы аташгири капитанын депесинден индерди. Лейтенант онун элини тутмага етишмеди, сержант болса тутҗагам болмады.
Шлегель депесинден акан ганлары яңагындан сырыкдырып:
— Саг бол. Өлдүрмән сакланымы ерине салдың — дийип, келлесини саңнылдатды.
Вагтыны гидерсе-де, лейтенант Куценконын кимдигини анькламак ислейәрди. Сержант болса, Мотя шол бир гарайшыны үйтгетмейәрди. Ол гашыны чытып, лейтенантын аркайынчылыгына нәгиле болярды.
Юсуп Мәммедов капитан Шлегеле гарап:
— Гепле, капитан! Вагты саклама. Берлен соргулара догры җогап берсең, башыңызын аман саклаҗакдыгына сөз берйәрис. Сиз говы билйәрсиңиз, совет адамлары диңе адыллыгын тарапдары. Пикириңи

гиз жемлемесең, биз сени хеләкләрис. Өз-өзүңи хорламагың нәме манысы бар? — дийди.

Капитан Шлегель:

— Мен хич зат билемок. Билмегем исләмок. Айтжак задым ёк — дийип, ашак гарады.. Мотя Шлегели урмак үчин ене-де аглап топулды.

Сержант:

— Бес эт, нәлеткерде. Мен сени капитандан энайы гөремок — дийип, дишини гыжады.

Мотя ене-де еринден галды:

— Ёлдаш лейтенант, капитаны хаял этмән атың. Мениң дненими эдиң, атың шуны. Бу нежиси атмасаңыз ялңышарсыңыз. Буларың шу тая гетирилен азык-овкатларының, ок-ярагларының, геййм-гежимлериниң ниреде сакланяныны мен билйән. Өзем дүйн дәл, өңңин гетирилди. Гетирилен затларың әхлиси-де бизиңкимикә диййән. Голайжакдакы обада сакланан отлының вагонларындан дашадылар. Эгер мен ялңышмаян болсам, шол затлар бизиң сөвешижилеримиз үчин иберилен болмалы. Йөрүң, хәзир гараңкыда барыбам гөркезип билерин. Онсоңам, сиз илерки дөләни габап, эле салдыңызмы, саланзокмы?

Лейтенант бирден дикленди-де:

— Хә, илерки дөледе нәме бар? — дийди.

— Буларың алты-еди офицери шол дөледе дынч алып ятан болмалы. Дөлелер бири-бириси билен утгашык. Агзы чыканжа ериңизде. Агшамара бирки гызы гетирип, әкидип гыкда-бак болуп йөрдүлер. Ол гызларың хәзир бардыгыны, ёкдугыны билемок.

Лейтенант гыссанды. Солдатлара илерки дөләни габамагы буюрды. «Юваш болуң, ок сеси чыкмасын. Дуйдансыз авлажак болуң» дийип, сержантың гулагына чавуш какды. Юсуп Мәммедовың Мотя болан үнси артды.

— Мотя, «Солтан суңңуни хорламаз» дийлен накыл бар. Сен фашистлериң хызматыны эдип йөрен-де болсаң, бизинки. Бу вагтлар биз хич зады генем гөрүп дурамзок. Гөрен-билен затларыны гөниңден гелип айт. Сен зорлук нетижесинде бәш-алты гүн капитана хызмат эдениң билен бизе душман болаңок. Элбетде, сен бу затлары биалачлыкдан эдендсиң. Йүрегинде велин, булара йигренч гайнап дурандыр. Шейле дәлми?

— Вах, башыңа дөнейин, ёлдаш лейтенант, хей, өз гүнүме мен буларың элине душжекми?! Багтым гара экени. Гапыллыкда гүпбасда душдук. Овадан-лык гурасын, ылахым. Гөрмегейрәк зенанлары урупенжип бир гапдала сайладылар. Менем шуларың ичине душдум. Ёгсам менем бир окда өлүп гитмели. Бейле намыса-да галмалы дәл — дийип, гелин сесинде барына мөңңүрди. Лейтенант газап билен оңа юваш болмагы буюрды. Соң бираз юмшады.

— Ханы, саклан. Инди нәме аглаярсың? Саглык болса, индиден бейләк капитаның элине сув акытмажагың чын. Сен фашистлериң элине душмезиңден өң нәме ишлейәрдиң?

— Медпункт мүдиридим. Дашымызың габалып, эле душенимизи ярыгиже билип галдык. Эркек адамларың көпүсини гөзүмизиң алнында гынап өлдүрдилер. Бирнәчесини нирәдир бир ерлере сүрүп әкитдилер. Мени болса, ине, шу залымың элине гетирип бердилер. Бу ганхор маңа: «Мен сени көп-көп гелин-гызларың арасындан сайлап-сечип алдым» диййәр. Мен-ә муна мензеш харам эшеги дүйшүмде-де гөрмәндим. Мунуң мени ниреде гөрүп, ниреден билип йөрениңи билемок. Эгер мен шу нежисе жиннек ялы ыхлас эден болсам, хич болманда, шу гүне ченли сөзлеринден бирнәчесини өвренердим. Элбетде, мен намарт. Өлүмден горкдум. Элбетде, сиз маңа мен хернәче касам иченим биленем ынанмарсыңыз. Себәби сиз мениң вежералыгымың үстүнден гелдиңиз. Ынансаңыз-ынанмасаңыз-да йүрегимдәкини айтмак мениң боржум.

— Боляр, мен сениң айдянларың көпүси билен ылалашярын. Вагондан дашалан затлар ниреде?

— Гапдалжыгымыздакы күмеде. Күмәниң агзыны гар билен гөмдүлер. Үстүнден машынам сүрдүлер.

— Күмәниң гапысының ниредедигини билйәңми?

— Билйән, йөрүң гөркезейин!

— Хәзир-хәзир, ховлукма! Бу дөледәки затлары бир тарапа әкидермикәлер я-да бу ере фашист солдатлары гетирилерми?

— Диййән-ә, мен буларың бир сөзүне-де дүшүнемок. Айтдырып болса, ине, шу нежис әхлисини билйәр. Бу нежисиң патдык-путдук айдышына, мениң дүшүнишиме гөрә, булар энтеклер шу тайда болмак-

чы. Өне гитсе, гитмекчи, ыза гайтмакчы дәл. Йөне хер гүнем ир билен шу тайлары көп адамлы боляр. Бу ере гелйән-гидйәнлериң хетди-хасабы ёк. Элбетде, ол адамлар гелсе, сизиң үчин говулыгың болмажагы белли. Шонуң үчин жахан ягтылманка, гамыңызы эдиң. Бу тая гелип гидйәнлериң көпүси кетде командирлер.

Юсуп Мәммедов минутларча ойланды-да, пикирини жемледи. Ол Мотяны хем-де солдатларының бәшисини ызына тиркәп, олжалы дөләниң гапысына барды. Хер ким элине илен гуралы билен гапа үйшүрилен гары айрып башлады. Баслыган гар дегирмен дашы ялы лагта-лагта болуп гопярды. Гапыны ачып, дөләниң ичине серетселер, айдылышындан-да энайы экени. Чыра якып, дөләниң төрүни ягтылтсалар, ок-яраг, азык-овкат мүндер болуп дурды. Разведкачылар бири-бириниң йүзүне середишип, минутларча дурдулар. Лейтенант:

— Ёлдашлар! Гөрүп, билшиңиз ялы, биз хәзир фашистлериң эелән территориясының ортасында дурус. Яраг шайыңыз-а артыгы билен болжак. Иймитдир гейим-гежим-де кемлик эдер ялы дәл. Арман, адам гүйжүмиз аз. Азындан ене йүз адам дагы болсады. Гелиң, болсады экмәлиң. Бар гүйжүмизи жемләп, багтымызы сынап гөрелиң.

Сержант өңе сайланып:

— Өрән догры айдярсың — дийди.

— Ёлдашлар! Илки билен-ә, Мотя сагболсун айтмалы. Икинжиденем, мен бир зады билсем, булар шу гүн-эрте бизиң гаршымыза гүйчли хүжүме гечмекчи. Адам гүйжүнеми, техникамы, гараз, нәме-де болса, булар бир зада гарашярлар. Гөрйәңми, Шлегель нәхили нежис адам экени. Хер ёла тутуп гөрсегем ол бизе хич зат янзытмады. Эгер Мотя болмадык болса, бу еркүмеде ярагың барыны нireден билжек?!

— Ёлдаш лейтенант, пикири жемлемек герек. Даң голайлап баряр. Капитаны нәтмели?

— Ёлдашлар, шу ерде мениң гөвнүме чиг болуп дуран башга бир зат бар. Бу дөлеликлер немец полкуның штабы дәл. Булар, мегерем, бизиң партизанларымызыңкы болса герек. Партизанларам ичинде жаны бар болса, бу тая гелип-гидип дуранлардан бихабар дәлдир. Шлегель болса, оңайыны тапып, кейп чекйән фашистлерден болмалы. Эгер мен ялңышмаян болсам, немецлериң беркитмеси бизиң ызымызда галыпдыр. Онда олар нәхили дуйман галдыларка? Дуян болса, дениңден гечирип, нәме үчин гарап галдыларка? Эгер дениңден гечирип, үстүмизе хүжүм этмекчи болан болсалар, бу вагта ченли бир ерден гара бермелиди. Я-да бизи идәп тапман йөрмүкәлер? — Лейтенант бирселлем бөврүни диңледи. Соң сөзүни довам этдирди: — Дийсек-диймесегем, хәлки айдышым ялы, биз хәзир фашистлериң ортасында. Хакыт, догрымы айтсам, биз хәзир барыпятан партизан — дийип, Викторың йүзүне середип гөзүни гүлдүрди.

Сержант мердемсиленди:

— Партизанлыгымыз-а чыныргап баря. Йөне партизанларың битирйән ишини битирип биләйсек.

— Херничигем болса, Витя, инди биз шу ерде сакланмалы боларыс. Гүйжүмизи бөлсек, душман агдыклык этжек. Шу дуршушымыза-да адам гүйжүмиз аз. Ягдайы хабар бермәге гитмели болса-да, икимизден биримиз гитмели. Барып, етип билжегимиз-билмежегимиз-де гүмана. Иң болмаса, арамызда арагатнашыкчыларымыздан бириси боланда-да, бу ягдайдан баш алып чыкардык. Командиримиз-де ыңжалыкдан гачяндыр. Ай, гөрерис-дә. «Ат ырсгалы алнында» дийипдирлер.

— Ёлдаш лейтенант! Мениң пикиримче, бир ялңалык этмән, бу тайдан гитмек болмаз. Себәби, юрт бизиңки. Биз өз топрагымызың үстүнде дурус. Онсоңам даң эййәм тилкигуйрук болды. Гара гөрнүме етмәнкәк пүрреләрлер бизи.

— Эрте агшама ченли үстүмизи басдырмасак, гениш гүррүңсиз бизиңки болар. Себәби Рожков тежрибели разведкачыдыр. Ол бир ерден ыш берер. Бизиң йөне ере эгленмейәндигимизи ол оңат билер — диен вагты, немец офицерлериниң ятан дөлесиниң агзыны сакляян солдатларың бири ылгап гелди:

— Ёлдаш лейтенант! Фашистлериң бир офицери даш чыкды. Оны какладык. Инди нәтмели? Дөлә гирмелими?

— Какланыңызы гарың галың ерине сүсдүриң. Галанларыны хем шо тертипде ёклаң. Олар сагат секизден гиҗә галмазлар. Дарыкмаң, ичерде узак ятып билмезлер. Оларың даш чыкмалы вагты болуп гел-

йәр. Өнки айдылышы ялы, сересап болуң, дуйдурман гапжан. Энтек дөлә гирмек барада пикирем этмәң. «Жаны барың, гамы бар» дийипдирлер. Ичерик гирип, баша-баш диклешмели болсаныз, сизиң-де бир-киңизиң хеләк болаймагыңыз мүмкин. Шонуң үчин ахмал болмаң. Онсузам бизиң гүйжүмиз аз. Хабардар болуң! Даң атса, бу төверекде нәме гопгун туржагы белли дәл. Барың, буйругы ерине етириң!

Солдат:

— Боляр, ёлдаш лейтенант — дийип, ылгап гитди.

Мотя Куценко элинден гелен хызматыны эдип ылгашлаярды. Ол аяздан яңа хенизем долы өзүне гелип билмедик шофёр эсгерлере элинде барыны эдип, медицина көмегини берйәрди. Йылы ерде отурдып, ийдирип-ичирйәрди. Бейлеки эсгерлерин халындан хем гайта-гайта хабар тутуп дурды. Юсуп Мәммедов гелип, капитан Шлегелден ене-де сораг этмегини довам этдирди. Хич болмаса, төверекдәки фашистлериң ягдайыны билмек иследи. Шлегель жогап бермән сакланды. Лейтенант иң соңунда:

— Капитан, бизиңки бир сөз. Жогап бермесең — өлйәрсиң — дийди.

Капитан хем йүзүни совуп:

— Мениңки-де бир сөз. Менден саңа анык маглумат ёк — дийди.

Лейтенант сержанта серединп, ериңден турды.

Лейтенант билен сержант капитан Шлегелиң планшетиндәки кагызлары агтарышдырып, гезек-гезегине барлап гөрдүлер. Пейдаланар ялы дүзүвли зат тапмадылар. Диңе хайсы оба чозмалыдыгы, хер гүнде нәче километр өңе гитмелидиги барадакы кәбир белликлер барды.

Лейтенант чалтлык билен сөвеш позициясыны эелемек барада буйрук берди. Солдатлары оңайлы ерлерде ерлешдирди. Ёлы миналадылар. Эдил хич зат болмадык ялы, гарашып башладылар. Олар гүнорта болянча галагоплы ягдайда болдулар. Өйләнден соң, тутумы бирнеме говшатдылар. Олар гүни билен гаращдылар. Хайран галаймалы, дашдан-якындан дөлеликлериң голайына гелен-гиден болмады. Хер ничигем болса, эсгерлер дынчларыны алдылар. Агажа саралан үч солдатам өзлерини дүрседи.

Эсгерлерине гезек-гезегине дынч алмага ругсат эден Юсуп Мәммедов отурып-туруп ынжалып билевокды. «Гарашмалымы, ызымыза гайтмалымы? Я-да сержантың янына үч солдаты гошуп угратмалымы?» дийип ичини гепледип, чуңңур пикире гидип гезмелейәрди.

Бу вагт капитан Рожковың хем ичини ит йыртярды. Ол хас бетерем дүйн өйләнден бәри битакат болуп башлады. «Болмажак ягдай. Я-да бир затлара чөрнешәйдилермикә? Онда иш чатак. Кими ибермели, нирә ибермели?» дийип, гайта-гайта чилимини эглап өчүрйәрди. Иң соңунда херекет эдйән гошуның рота командири билен маслахат этди. Эсли вагт пикир алшыландан соң: «Хаял этмән хүжүме гечмели!» диен карара гелдилер.

Ярыгижелер фашистик галтаманларың гаршысына хүжүме гечилди. Гахар-газаба мүнен совет солдатлары: «Диңе өңе!» дийип, херекет эдйәрдилер. Бу сапаркы хүжүм өрән шовлы болды. Совет эсгерлериниң батлы зарбасы фашистик нежислери алжыраңңылыга салды.

Олар гыссанжына дөлели гүррүңлери ятларындан чыкардылар.

Шундан бир гүн өң, Шлегелиң шофёры хожайыныны идәп дөлелиге барыпды. Онуң дөлелиге баран ызы барды-да, гайдан ызы ёкды. Совет солдаты Роберт Раун Шлегелиң шофёрының дашкы гейимлерини гейип, машыныны мүнүп, анырк обалара-да барып гайтды. Техниканың, гошуның ягдайыны анықлады. Йөне хабар бермәге велин, хич хили мүмкинчилик ёкды. Шлегелиң шофёры Юсуп Мәммедовы көп затлардан хабарлы этди, догрусыны айтды. Соң болса, чемини тапып, гапдалда дуран ярагы какып алып, лейтенант билен Роберт Рауны атып гачмакчы болды. Фашистиң шофёрына бу максат башартмады. Гайтам өзи хеләк болды. Ызында оглы боландыгы барадакы хабары яңыжа алан яш немеце лейтенантың йүреги авады.

Лейтенантың бөлүминдәки солдатлар ыкжамлашдылар. Яраглары мыдама сөвеше гирмәге тайярды. Олар өзүмизиңкилериң хүжүме геченини билипдилер. Орнашыпдылар. Йүзлерини гараңка тутуп, гижелерине даша-якына айланып гайдярдылар.

Дөледе басылгы ятан яраглары үч дөлә бөлдүлер.

Мотя Куценко болса, яраглaрың атылыш тәрлерини өвренип, олары өкделик билен элинде ойнатмак үчин, нышана уранда эсгерлерден галмазлык үчин гижелерине-де иркилмән диен ялы, яраглары сөкүп, дүзүп чыкярды. Солдатлар оңа бу затлары гөвүнҗеңлик билен өвредйәрдилер. Дөлелериң төверегиндәки нобатчылык ишлери бархa беркидилйәрди. Юсуп йигитлере жуда хүшгәр болмагы, иши ахырына ченли шовлы алып чыкмагы табшырярды.

Фашистлер билен гаршылыклайын хүҗүме гечен Орловың хем-де Зотовың бөлүмлериниң солдатлары йыртыҗылара вехим салярды. Эмма гапдалдан гошулан көмекчи гүйч фашистлери ене-де җанландырыпды. Олар өңе тарап херекет этмеклиге болан сынанышыгы өңкүлеринден хас гүйчлендирдилер. Гүйҗүнде барындан гаршылык гөркезип дуран фашистик лешгерлериң бирденем довла дүшүп, башларынагай болмаклары, кәерлерде ыза чекилмеги бирбада дүшнүксиз болды. Мунуң-да өзболушлы себәби барды.

Сан тайындан агдыклык эдйән фашистлериң енсесинден атылян окларың екежеси-де ыря гитмейәрди. Төверегиндәки гүйҗүң аглабасыны шу нокада жемлән фашистлер енседен урга гарашмаярдылар. Шонуң үчинем бир автоматың сеси олара он болуп эшидилйәрди. Онда-мунда «Габадылар» диен сеслер эшидилип уграды. Оларың солдатларының йүзүнде алжыраңңылык пейда болды. Богазыны йыртара гетирйән командирлериң сеси оларың рухуны гөтерип билмеди. Хер ким башыны гутармагың алаҗыны эдип уграды. Душманың сәхел алжыраңңылыгы-да бизинкилере улы голтгы болды.

Орловың бөлүминиң солдатлары өйләнки сөвешде гаршыдашының агдыклык этмеклигине гарамаздан, эсли өңе гидипдилер. Оларың рухы белентди, ганлары гайнап дурды. Йөне олар гаршыдашың гүйчлүдигини унутмаярдылар. Хер әдиме сөвеш билен сүйшйәрдилер. Гаршыдашың гүйчли отрядының икә бөлүнип, масгара болуп гачмагыны Орловың өзи-де бирденси гөрди. Бу вагт Орловың гаршыдашының енсесинден урулян зарба хас анык, хас җайдарды. Енседен урулян зарбадан өлер ялы горкан фашистлер булам-буҗар болдулар. Олар габавда галарыс өйдүп, ховул-хара ыза чекилдилер.

Немецлериң гапдалдакы гүйчлери-де агыр яраглaрыны ташлап, ер багыртлап гачып башладылар. Оларың гөзи хәзир диңе пеналамага ер идейәрди.

Юсуп Мәммедовың отряды хүҗүми довам этдирйәрди. Агыр йитгә сезевар болан фашистлери етишибилдигинден ока тутярды. Олар өзлерине көп дийдирҗек болуп, яйбаң от ачярдылар. Разведкачыларың херекети гарашылышынданам говы нетиҗе берди.

Окы-ярагы етерлик болан Юсуп Мәммедовың солдатлары фашистлериң әхли планларыны пуҗа чыкарыпды, олары рухдан дүшүрипди. Фашистлериң енсесинден эдилен хүҗүмде Мотя Куценко-да эсгер йигитлерден кем дурмады. Ол солдатлара ок дашап берди. Ялы боланларың ярасыны сарады. Арасында болса автоматыны ишлетди. Онуң дери ягырнысына чыкыпды, ол гызгынына эгнинден гылтызрак ок дегенини хем дуймады. Махласы, Мотя Куценко Юсуп Мәммедовың эсгерлери үчин иң мәхрибан адам болуп чыкды.

Лейтенант Мәммедов өзүниңкилериң гарасының гөрүнмегине сабырсызлык билен гарашярды.

Еркүмә гарагөрнүм аралыкда фашистик галтаманларың гаршысына гөрешйән Орлов дүрбүси билен гайта-гайта душманларың еңсе тарапына середйәрди. Ол нәме-де болса, бу ерде адаты болмадык бир ягдайың бардыгыны сызярды. Ол енседен уранлар партизанлар болса герек дийип чаклаярды. Эмма бу барада ёлдашларына айтмакдан сакланярды. Ол ене-де дүрбүсини элине алып, ёкаррак галып, дөлелигиң төверегине сер салды. Хер бир ерден сайланып дуран заты дыкгат билен сынлады. Йөне анык лан заты болмады. Үчүнҗи гезек середенде, нәме үчиндир, йылгырды. Ол нәмедир бир затлар дийҗек болды-да, ене-де ойланышыклы ягдайда сакланды.

Сержант командириң йүзүне середип:

— Ёлдаш капитан! Бир говулыгың аламаты бар-ов — дийди.

— Ёлдашлар! Бу ерде гүррүң башгача экени. Мен бизе көмеге гелен партизанлармыка дийипдим. Ёк, бейле дәл экени. Булар херекет эдйән гошуның солдатлары. Мегерем, Юсуп Мәммедов дагы болса герек.

— Бә, лейтенант Юсуп Мәммедовмы?

— Хава, шодур. Мегерем, разведкадан ызына доланып билмедик болса герек.

— Ол хачан немецлерин еңсесине гечип йөркә?

— Юсуп Мәммедов ялы йигиде немецлерин еңсесине гечмек кын дәлдир — дийди-де, капитан агажа габат болуп еринден галды. Дурбусини гөнүләп сeретди-де: — Бә, буларың арасында бир начарам барайт. Оны ниреден тапдыларка? — дийип, гөвүнжең йылгырды.

— Ай, бу вагтлар гачып-тезип, босуп йөрен аял гытмы? — дийип, сержант өз аялыны гөз өңүне гетирип, ашак гарады.

— Ол диййәниң догры-ла — дийип, капитан-да өз машгаласыны гөз өңүне гетирди. Орлов аз санлы солдатларының көп санлы фашистлерден рүстем гелмегине миннетдарлык билдирип, оларың йүзүне мәхирли середийәрди. Йөне ол хаял этмән өзүни эле алды. Сәхел говшаклык этсе, бегенҗиң соңуның гынанҗа язаймагы ахмалды.

Капитан:

— Ёлдашлар! Фашистлериң позициясыны бөвүсмәге вагт етди. Ханы, тайярланың! — дийди-де: — Ура! — дийип, өңе тарап батлы ылгады. Солдатлар-да:

— Ура! — дийип, ярагларына япышдылар. Төверек-даш ала түссә гөмүлди. Орлов Юсуп Мәммедов дага тарап әңип барярды. Душманларың галан-гачан бөлеклери-де айгытлы хүҗүме чыдаман, ыза чекилдилер. Оларың аман сыпаны аз болды. Олар энтек-энтеклер өзлерине гелер ялы болмадылар.

Капитан Орлов хаял этмән, күмелиге барды. Гөрсе, догруданам, лейтенант Мәммедов ядав, лүти чыкан ягдайда йылгырып дур. Ол харбы дүзгүн боюнча өз ягдайлары барада хабар берди. Соң олар гуҗаклашып гөрүшдилер.

Лейтенант капитана середип мүйнли гепледи:

— Рожкова саташмадыңызмы?

Капитан гүлди.

— Хабарым бар, сениң партизанчылыгыңдан. Йөне хәзир сениң командириң өйкесини язарын.

— Мен сизе совгат хем тайярлап гойдум.

Капитан лейтенантың йүзүне серетди.

— Чыным, ёлдаш капитан! Капитан Шлегель шофёры, гапдалының ики көмекчиси билен сизе гарашып отыр. Бир күме яраг, азык хем дашындан — Шейле — дийип, Мәммедов йылгырды. — Ол дийсең адамкәрчиликли адам экени. Сизиң билен эли бош душушмагы бирхилирәк гөрди.

Капитан Орлов лейтенанты гуҗаклады.

— Берекелла, берекелла! Болса-да бу гүн иш битирдиң. Шонуң үчин какабашлыгыңы-да мен-ә багышлаян.

— Бу нәмәниң дабарасы?

Олар гатырганып чыкан гарылҗак сесе тарап өврүлдилер. Лейтенант Мәммедов деррев эшигини дүзедишдирип, өңе бир әдим әтледи.

Оларың өңүнде ядав, йүзи хас аграсланан ялы гөрүнйән Рожков дурды. Онуң лейтенанта гахарының гелендиги гөрнүп дурды. Мәммедов ресми ягдайда хасабат бермекчи болды. Орловың йылгыряндыгыны гөрен Рожков элини силкип гойберди.

— Герек дәл. Йөне, сен айт, сени хайсы бөлүме өзбашдак командир эдип белледилер?

Ара Орлов дүшди.

— Ханы, этегиң дашыны дөк. Еңиҗи язгарыляң дәлдир. Лейтенант саңа немец капитаныны совгат этҗек диййәр. Йөр, совгады кабул эт. Лейтенант, бизи оларың янына элт.

Рожков сәхел оюрганды. Соң:

— Ери, боля-да. Мерт йигитлери багышламак болар — дийди-де, Юсубың элини мәкәм гысды.

— Йөне, индики гезек харбы адамдыгыңы унутма!

Юсуп Мәммедов дагы илки он адам болуп сөвеше гирдилер. Оларың дөрдүси ярaлы болупды. Бәшиси хенизем фашистлере ок ягдырмагыны довам этдирйәрди. Мотя Куценко болса, яралыларың янындады. Эли сыпынса, атыҗылара ок-дәри элтип берйәрди.

Бу сапаркы болан газаплы сөвешде Юсуп Мәммедова дүшен яра-да еңил дәлди. Эмма ол сыр билдирмезлиге чалышярды. Себәби ол херекет этмесе болҗагам дәлди. Өзүмизинкилер гелип етишенсоң, ол биргам бада яраларыны-да унудыпды. Йөне кем-кемден онуң эсси айылып башлады. Юсуп Мәммедовың ягдайыны аңан Орлов Юсубы эркине гойман, дөлә алып гайтды. Орлов минутларча салымда Мәммедовдан әхли ягдайы аңыклап, онуң янында ики солдат билен Мотины галдырып даш чыкды. Мотя болса, Мәмме-

довын көп ган гиден уйлугына дерман чалып, сарап башлады. Она ченли Орлов солдатлары, сержантлары, ефрейторлары ягдайлар билен таныш этди. Тайярлыклы болмаклыгы табшырды. Өзи болса хем Мәммедовдан хабар тутуп, хем-де тиз-тизден даш чыкып, төвереге сер салярды. Аркайынланмагың вагты дәлди.

Үч беркитмәниң бирден элден гитмеги фашистлериң командирлериниң багрына тыг санҗыпды. Олар көмекчи гүйҗе гарашярдылар. Эмма оларың тамасы пуҗа чыкды. Көмекчи гүйч аз мукдарда гелди. Олар билен тәзеден хүҗүме гечип болҗак дәлди. Гошун заяланыпды, рухдан дүшүпди, оларың солдатлары болса габавдан сыпанларына бегенйәрдилер. Фашист командири дергазап болуп:

— Еркүмеде ким болуп билер? — дийип, сесинде барыны гыгырды. Онуң йүзи ажан багыр ялыды.

Кичи командирлериң бири:

— Дүйнки олҗа алнан ярагларын көпүси шол еркүмелериң биринде болмалы. Яныныӊ гейим-гежими, иймити билен. Гораг барды. Күмелериң хачан элленип йөрленини алла билсин — дийип мүззерилди.

— Дөлә ким гөзегчилик эдйәр?

— Гапдалдакы бөлүмиң солдатлары.

— Сен ниреден гелдиң?

— Илерки бөлүмден.

— Ханы ёлдашларың?

— Машынларымызы отладылар. Соң үстүмизе чоздулар. Дири галанларың-да көпүси эле дүшди. Биз ики болуп зордан өзүмизи токая атдык. Токайдан чыкып гелйәркәк, ёлдашыма-да ок дегип йыкылып галды.

— Ягшы-да иш битирипсиңиз, бигайрат харамзадалар — дийип, ярагың еркүмедедигини аңан немец офицери гайтадан дергазап болуп башлады. Ол токая сүмен, чөп-чаламлара синен солдатлары жемлемеклиги, икирженлененини атмагы буюрды.

Ол бирсалымдан зорлук билен көмеге гелен гүйже ысгыны гачан солдатларыны гошуп: «Я өлмели, я-да күмедәки ярагы элемели. Руслар энтек күмеде ярагың бардыгыны билйән дәлдирлер. Олар күмәни хәзиржик элеледилер. Әхли гүйжи дине күмәниң үстүне гөнүкдирмели. Эгер олар бу гиже шо тайда сак-

ланып, күмеде яраг барыны билип, шол ярага-да зе болайсалар күлүмизи чыкарарлар» дийип, газаба мүнүп башлады. Онуң гөзлери эдил дәли өкүзиңки ялы агып-дөнйәрди.

Фашистик галтаманларың күмә хүҗүми говушгынсыз болды. Ядав, суступес халда гөвүнли-гөвүнсиз херекет эдйәрдилер. Йөне ыза дөнселер, өзлерине өлүмиң гарашяндыгыны билйәрдилер. Шонуң үчинем оларың гөни ажалың өңүне бараймакдан башга алажы ёкды.

Орлов хаял этмән, ыздакы бөлүм билен арагатнашыгы ёла гойды. Аңрысы-бәриси бир сагадың төверегинде Зотовың бөлүми көмеге гелип етишмелиди.

Өвзайың энайы дәлдигини аңан Орлов солдатлара: «Өңе гидилсе гидилмели, екеже дабанам гайра чекилмек болмаяр» дийип, буйрук берди. Арадан он минут гечип-гечмәнкә, күмелигиң өң янында шейле бир гыргынчылыклы сөвеш болды. Немец фашистлери хүҗүме ылгап ере язылярдылар. Хич киминиң гөз-гөртеле өлеси геленокды. Орлов фашистлери эдил алкыма гетирип ока тутды. Бирденем Орлов ериндеи галды-да:

— Өңе! — дийип гыгырды. Зотовың бөлүми көмеге етишипди. Олар гелишлерине гөни хүҗүме гечдилер. Хүҗүм душман долы ёк эдилйәнчә довам этдирилди. Шол гүн совет солдатлары ики обаны фашистлерден долы азат этдилер.

Мотя Куценко агшамара Юсуп Мәммедовың голтугындан сөйгетләп, госпиталың ишигинден гирди. Мотя Мәммедовы госпитала ерлешдиренде, лейтенант оңа: «Доганлык көмегиң үчин уллакан саг бол, Мотя жан! Сүйтдеш доганымыз боланда-да бизе мундан артык ягшылык этмезди. Биз сениң пәк йүрегиң билен эден хызматыны, гөркезен эдерменлигиңи хич хачан унутмарыс» дийип, түйс йүрекден миннетдарлык билдирди, онуң гөвнүни гөтерди.

Мотя гөзүне яш айлады.

— Ёлдаш лейтенант, мениң инди ак халадымда гара тегмил галды. Оны нәдерин?! Элбетде, онуң үчин мен гүнәкәр. Йөне мен оны юварын. Ынаның маңа, мениң хич өлесим гелмеди...

— Мотя, сен өз гүнәңи эййәм ювдуң. Белки, сени эййәм сылага-да язандырлар. Сен өң гара-да болсаң,

совет эсгерлериниң өңүнде өзүни гахрыманларча аклажын. Сениң бу эдерменлигиңе хич кимем шек етирип билмез. Сениң эдерменлигиңи гөзи билен гөрүп, миннетдар боланлар көп. Эгер-де кимдир бири әйле-бейле дийип, гөвнүңе дегжек болса, мени я-да Орловы тапарсың. Икимизи тапып билмесең, Зотов бар. Солдатларам саңа гүвә гечип билер.

Лейтенант хошамайлык билен онуң сачыны сыпап гойберди.

Мотя Мәммедовы гужаклап:

— Саг бол, мениң эзиз доганжыгым! Сиз дадыма етишип, мени халас этмедик болсаңыз, мен өлен гурбага ялы гатап галардым. Мен сениң эден ягшылыгыңы хич хачан унутман. Уруш гутарансоң, сени ниреде болсаң-да, идэп тапарын — дийип, аглады.

Юсуп уршы нәлетләп, дишлерини гыжады. Мотяны көшешдирди.

Шол вагтам Мотяны полкуң штабына чагырдылар.

• • •

Зинаида Ивановна Макрушина гечен гиҗәни укусыз диен ялы гечирипди. Агыр ялалыларың үчүсине гөзегчилик эдипди. Оларың бири өзүне геленокды. Ол вагтының көпүсини шол эсгериң янында болупды. Махал-махал онуң йүрегини диңләп бираз ыңжаларды. «Гайрат эт, доганжыгым, гайрат эт! Өлмек болмаз!» дийип пышырдаярды-да, гөзлерине яш айлаярды. Арасында бейлеки ики яралыдан хабар тутярды. Даң агарыберенде, агыр ялалы өзүне гелди. Ол Зинаның гөвүнлик берижи сөзлериңе чала йылгырҗак ялы этди. Онуң ажалың элинден сыпаны анык болансоң, Зина дынч алмага ругсат этдилер. Ол эндигине гөрә, сәхел гөзүниң авусыны алып деррев оянды. Өзүне серенжам берди. Шол вагт хем тәзе яралыларың гетирилендигини айтдылар.

Зина бирбада гөзлерине ынанмады. «Ядавлыкдан нервлерим говшандыр. Шонуң үчин меңзеш гөрүнйәндир» дийип пикир этди. Йөне ысгынсыз йылгырып, бойнуны гышардып отуран Юсупды.

— Юсуп, бу сенми? Ене гөрүшмек бар экени. Харамзадалар ене яраладылармы сени?

Ол шейле дийди-де, жогаба-да гарашман, Юсубың яраларыны барлашдырды.

Юсубың яраларының ховплы дәлдигини анан Зинаның депеси гөге етди. Олар мәхир билен аман-саглык сорашдылар. Хал-ягдай айдышдылар. Лейтенант Зинаида соңкы башдан гечирен вакаларының көпүсини айтмага етишди. Йөне хатарлы разведка, ховплы сөвеш хакында жикме-жик айтмады. Гысга-гысга гүррүң берен Юсуп Мәммедов Зинаның өз ягдайлары билен таныштырарына сабырсызлык билен гарашярды.

— Өз ягдайларыңдан гүррүң берсене — дийип, ахыры сабыры гачып, такады гутаран Юсуп хайыш этди.

— Юсуп жан! Мениң башымдан гечиренлерим-де сениңкиден энайы болмады. Ялңышмасам, сениң уграң гүнүң эртеси болса герек. Гиҗе сагат бәшлер чемесиди. Фронтдан яралылары алып гелйән отлының етип гелйәндиги, медицина ишгәрлериниң вокзала бармалыдыгы хабар берилди. Ине, шол вагтам душманың бомбалайҗы самолётлары айылганч сес эдип, яралылары гетирйән отлының үстүне бомба барыны энтерип, гөзден йитдилер. Хер ничигем болса, биз оларың бирентегиниң жаныны халас этмеги башардык. Йөне хеләк болан эсгерлер-де аз болмады.

— Гөрйәнми, яралы дашаян отла, самолёта дегмезлик барада халкара ылалашыгы бар. Эмма нежис фашистлер намартлык эдйәрлер — дийип, Мәммедов гашыны дүйрүкдирди.

Шол вагт Зинаида Ивановна баш врачың чагыряндыгыны айтдылар. Зинаида тасанып еринден галды. Онуң ене азажык отурасының гелйәндиги гөрнүп дурды.

— Юра! Билип болмаз, гөрмесек, хош. Бизи бир ерик угратжак боляндырлар. Болмаса, бейле гыссаглы чагырмаздылар — дийип, эгин-эшигини дүзедишдирди. — Бу ере-де мен голайда гелипдим. Гөрүшмек несибәмизде бар экени.

— Гайгы этме. Саглык болсун. Бу гүн-эрте гуратлашян. Өзүм идэп тапарын — дийип, Мәммедов еринден галды. Зина оңа:

— Отур, отур. Сен энтек яравсыз — дийип, хошлашып чыкып гитди.

Ол чыкан бадына Юсуп улудан демини алып, өзүни отургыжа гойберди.

Арадан ики хепде гечип-гечмәнкә, лейтенант өзүни әдил өңкүси ялы дуюп уграды. Оны Рожков ене-де тыссагара чагырды.

Юсуп Мәммедовы полк командири Воронов чагырыпды. Лейтенант Мәммедов хаял этмән командириң җайына гелди. Стол башында язув-чызува гүмра болуп отуран командир Юсуп Мәммедовы мәхирли гаршылады-да, аман-эсенлик сорашды. Шол вагт гапыдан ене-де бир солдат билен сержант гирди. Командир еринден галып, Юсуп Мәммедова серетди-де:

— Сизе айратын табшырык. Шундан йигрими километре голай илери гүнбатар тарапымызда немецлер гораныш десгаларыны гуруп башладылар. Оларың пыглы бизе бирейййәм мәлим. Душманың даш-төвереги-де гөзегчилик астына алынды. Алнан маглуматлара гөрә, эртир өйлән душманың бир бөлеги шол ере гечирилҗек. Олар шол ерде топланып, габава дүшен фашистлериң халкасыны бөвүсмекчи. Эгер шо тайда душмана берк зарба урулмаса, оларың гүйч бирикдирәймеги әхтимал. Хүҗүме гечмезден озал, бизе ене бир гезек элимиздәки маглуматлары аныкламак, кәбир затлары такыкламак герек. Ёлдаш Мәммедов, ёл өрән хатарлыдыр. Ягдая гөрә болуң. Сересап херекет эдиң. Ёл хакындакы анык маглуматлары Рожковдан аларсыңыз — дийип, полк командири мөхүм табшырыгы мәлим этди.

Юсуп Мәммедов еринден галып:

— Ёлдаш командир, буйрук айдылышы ялы берҗай эдилер — дийип, харбыларча дим-дик болды.

— Сизден тамамыз хем шейле.

Юсуп Мәммедов белленен пурсатда онат яраглаиан взводы билен ёла дүшди.

Оларың барян угрунда кичирәк көлүң бардыгыны Рожков лейтенант Мәммедова айдыпды. Онуң хайсы еррәкдедиги, гиңлигиниң нәчедиги барада маглумат берипди. Взвод чен эдилен вагтында көлүң гырасына гелип етди. Лейтенант бузуң үсти билен догрулап гечмеклиги макул билди. Әлбетде, мунуң өзи төвекгелликди. Себәби көлүң көп бөлеги бомбаланыпды.

Бузуң үстүне сув чайылып ятырды. Сувуң чала доңан ериниң хеләкчилигиң үстүнден әлтмеги мүмкинди. Йөне ондан айланып гечмек үчин көп вагт герек болжакды. Догры угруны тапмаклык-да аңсат душжек дәлди. Онсон белленен ере гиҗә галынмагы ахмалды.

Лейтенант өңден барлаг топарыны иберди. Эсгерлере бир-бирекден хабардар болмагы, бир ере үйшүп йөремезлиги табшырды. Эгер пәсгелчилик душса, өңдәки топар сакланмалыды, ашак отурмалыды. Бу ыздакылар үчин ышарат эдилдигиди.

Взвод көлүң йүзүндәки гамышлыга дуланып херекет эдйәрди. Көлүң ортасына голайлашдыгынча гамыш сейреклейәрди. Разведкачылар кын ёлы култермыш сейреклейәрди... лейәрдилер. Лейтенант көлүң ортасындан гечендирис дийип чаклады. Усуллык билен компасына серетди. Угур догруды. Шол пурсатда хем өңдәки топар сакланды, ашак япырылды. Бейлекилер бу дуйдурышы герүп-гермәнкәлер, душнуксиз сес эшидилен ялы болды. Хеммелер ашак отурдылар. Юсуп диңширгенди-де, ювашжадан эмедекләп дирен ялы өңе гечди. Сәхел вагтдан гамышлыгын ичинден үч судур чыкды. Олар хаял херекет эдйәрдилер. Йүклери етик болмага чемели. Сеслеринден оларын фашистлердиги белли болды. Олар разведкачыларың өңүни кесип гечип барярдылар. Эдйән херекетлеринден командир үчлериң арагатнашыкчылардыгына гөз етирди. «Нәме этмели?» Бу сораг онуң бейнисине ызлы-ызына урулды. Тутуш взвод онуң буйругына гарашярды. Илки буларын ызынын ёкдугыны аныкламалыды. Ёгса, эсасы операцияның пуҗа чыкмагы ахмалды. Командир өңдәки топара тарап сүйшенекләп уграды. Ачыклыга чыкан душман солдатлары ядапдылар. Лейтенант ере япырылды. Йөне олар өз-өзлери билен башагайды. Үчүн бири элиндәки йүки ере ташлады. Бейлекиси хем отурды. Айың солгун шугласына оларың херекети билдирип дурды. Оларың бири янындакылара бир затлар дүшүндирмәге башлады. Соң үч-дөрт әдим аңры гидип, аягы билен гары әйләк-бейләк сырып уграды. Олар йүклерини, ярагларыны гойдулар. Лейтенант душман арагатнашыкчыларының бузы оймакчы болляндыкларыны анды. Бу «пәсгелчилиги» ёк этмән, өңе гитмек мүмкин дәлди.

Чала хасырды болан бадына душман солдатлары-

ның бири башыны галдырды. Дикелҗек болды. Йөне гәчди. Ол өз үстүне зынлан гөврәниң бадына бузуң үстүне язылды. Бейлекиси өзүни гуҗаклан эсгери чалтлык билен агдарып гачмакчы болды. Йөне тејрибели разведкачы эзберлик билен онуң аягына какды. Үчүнҗиси келлесини бузуң дешигине басан эсгериң элинден сыпҗак болуп чыталашярды. Ол пычаклы элини ишлетмәге май алҗак болярды. Эмма онуң яраглы эли әдигиң ашагында галды.

Командир эллери даңлып, агызлары дыкылан душман арагатнашыкчыларыны ики эсгер билен деррев ыза угратды. Олардан зерур маглумат алып болҗакды.

Эсгерлер хованың үйтгәп ӯграндыгыны шу вагт билип галдылар. Нирелердедир бир ерде иркилип галан ел ояныпды. Ол хениз укудан оңлы ачылмадык ялы, илки чала ыранып гечди. Соң чынына тутды. Лейтенант ховлукды. Янкы йитирилен вагтың өвезини долмалыды. Сыргын болаймагы хем әхтималды.

Взвод душмана от ачмага тайяр боланда, даңың дүйби чызылып башлапды. Лейтенант гаравулчылык чекмели эсгерлери белледи-де, өзгелере дынч алмага ругсат берди.

Эсгерлериң бири эгнинден чала ыраланда, ол чала ымызганан экени. «Ёлдаш лейтенант, машын сеси гелйәр. Ек этмелими?» дийип эсгер йүзленди. Юсуп чалт еринден галды-да, өзүне ниетленен букудан ёла серетмәге башлады. «Командирлериниң бири беркитмәни гөрмәге гелйән болса герек» дийип, ол ойланды. «Буйрук болмаса атмаң!» дийип, ол эсгерлере табшырды. Соң ене пикире гитди. «Хәзир өзүмизи билдирсек, эсасы гүйҗе зепер етирип билмерис. Деррев үстүмизе чозарлар. Говусы, гошуна зарба урмалы».

Яны ики саны гозаклы моторлы, еңил машын гечип гиденде, эсгерлер командириң йүзүне серетдилер. Лейтенант олара: «Эсасы сөвеш өңде» дийип, ышарат этди-де йылгырды.

Даң атан бадына, эдил айдылышы ялы, фашистлер топар-топар болуп белленилен ерде гөрнүп градылар. Лейтенант Мәммедов: «Фашистлер хернә миномётчыларың үсти билен геләйселер ягшыдыр» дийип, гөзүни гырпман середйәрди. Даңың сүйҗи укусындан ачылман иркилип гелйән фашистлер бирден команда берлен ялы, топарланып япыдан бәри эндилер. Фашистлер белентден оя инен вагтында Мәммедов солдатлара команда берди. Миномётлар от ачып башладылар. Дуйдансыз урлан бу зарба немецлериң яныны алды. Чыкгынсыз ягдая дүшен немецлер ере язылып ыза чекилдилер. Олар энчеме гезек хүҗүм этдилер. Йөне лейтенант Мәммедовың эсгерлери эсасы гүйч гелип етишйәнчә, немецлери өңе бир әдимем гойбермеди. Фашистлериң габавдакы адамларыны халас этмек ниети баша бармады.

...Өңки яраларындан яны гутулан лейтенант Мәммедов тәзе яраларың әҗирини чекмели болды. Онуң чеп эли оңлы гозганмаярды. Гүп ялы чишипди. Хер нәче кын гөрсе-де, ол ене-де госпитала гитмели болды. Йөне ол рухубелентди. Шовлы гечен операция оны ганатландырыпды.

Госпиталда бир гүн боландан соң, ол Зинаны идәп тапды. Олар бири-бирини йитирип тапан ялы болдулар. Зинаида Ивановна улудан демини алып:

— Мени шол гүн нәсагларың ярасыны саратмак үчин чагыран экенлер. Эртеси-де гызлар билен отлуда гетирилен дәри-дерманлары, гураллары дашамага ибердилер. Ханы, тайяр дуран улаг бармы? Әхлисини аркамыз билен дашадык. Гелен бадыма-да гапдалдакы госпитала көмек этмәге ибердилер. Гайдып гелсем, сен эййәм гиден экениң. Ёлдашларыңдан, танаянларымдан сорадым. Өң хатара иберилен болса герек дийдилер. Дири галан болсаң боляр. Мен сениң бу сапаркы гидишинден гаты горкдум. Себәби бири сени габавдакы фашистлериң гүйҗүни гачырмак үчин догры оларың арасына иберен болсалар герек дийди. Асыл ынҗалып билмедим. «Ол адам дириликде-хә душманың элине дүшмез. Йөне хеләк болаян болмаса» диенлерем болды.

— Онуң ялы гүррүңлере гулак габартма, Зина жан! Бу сапар йитги көп дәл. Өлен огланлар ядыма дүшсе, аглабересим гелйәр. Сөвеш болансоң хеммесине-де дөз гелмели боляр-да. Мен-ә гидишим ялы гайдып гелдим. Биртопар фашисти дири тутдук. Олары халкалап дуран солдатларымызың жаныны абат сакламагың себәпкәри болдук. Зина жан, бу гүнлер хич зады гең гөрер ялы дәл. Ханы, иң говусы, сен өз ягдайларың барада гүррүң берсене.

— Янкы айдышым ялы. Жаным саг. Бирки гүнлүк-

де сөвешйән гошунлара медицина көмегини берип гелдик. Якында медицина ишгәрлериниң арасында комсомол яшлар топары дүзүлди. Оңа мени ёлбашчы эдип белледилер.

— Берекелла, Зина, түйс йүрекден гутлаярын. Нәхили, комсомол яшлар бригадаңызың иши угругярмы?

— Өрән оңат. Гужурлы-гайратлы гызлардан дүзүлен бу топар хер нененси кынчылыклара-да гахрыманларча дөз гелйәр. Хер хили кынчылыклы ягдайларда-да яралылара медицина көмегини берйәс. Сен бизиң везипәмизи говы билйәрсиң. Бизиң әхли аладамыз эсгерлеримизиң жаныны горамак. Сиз бизиң дашымызың галасы. Бир адам ярасындан тиз гутулса, еңше пейда. Хәзир Ватана хер ким элинден гелен көмегини эдйәр. Бизем эсгерлериң ярасыны нәче тиз битирсек, яраланып йыкыланлара нәче чалт көмек эдип билсек, шонча говы. Бизиң элимизден гелйән иш шол. Биз ярасындан гутулып гиден хер эсгерден бизиң үчин хем бир фашисти ёк этмеги, бир әдим ери азат этмеги хайыш эдйәрис. Вах, бу бела бир тизрәк гутарсады.

— Совет адамларының хеммесиниң хем арзувы шол. Басымрак фашистик галтаманларың күлүни гөге совурмак. Юрдумызың бүтин обаларыны еңиш тойы билен беземек. Шол тойы гөрмек бизе-де несип этсин.

— Ене-де бир зады айтмак ядымдан чыкыпдыр. Мени госпиталың комсомол гурамасының секретарлыгына сайладылар.

— Онда мен сени гайтадан ене бир гезек гутлаярын.

— Хава, инди биз диңе яралылара медицина көмегини бермек билен чәкленмән, харбы гуллуга дегишли чем гелен иши эдибермели. Голайдан бәри концерт тайярлап йөрүс. Онда диңе рус айдым-сазлары дәл, доганлык халкларың-да айдым-сазлары, танслары хем бар. Якын гүнлерде биз айдым-саз билен эсгерлериң гөвнүни гөтерерис. Мунуң дашындан хем ярадар болуп гелен эсгерлериң геймлерини, долакларыны ювмага көмек берйәрис. Геймлериниң йыртылан ерлерини тикйәрис. Эли ысмаз боланларың, гөзи сайгармаянларың доган-гарындашларына, илен-чәлән хоссарларына ибержек салам хатларыны язып берйәрис. Гараз, элимизден гелен ише гиже-гүндиз

дынман диен ялы ылгаярыс-да. Башга бир вагт боланда шуларың хеммесине яражагам дәл, йөне хәзир велин ядавлык яда дүшенок.

— Сизден диңе мениң дәл, хеммелериң тамасы шейле. Ватаның тамасы шейле! — диен вагты буларың отуран отагының ишиги батлы ачылды. Хащылдап демини алян солдат:

— Салам, ёлдаш лейтенант! Багышлаң, екеже минут! Ленин орденине мынасып болмагыңыз билен түйс йүрекден гутлаярын. Старший лейтенант чини-де берлипдир. Бушлайын, бегендирейин дийдим — дийип сожады.

Зинаида Ивановна бөкүп еринден галды-да, Юсуп Мәммедовың маңлайындан өпди. Юсуп Мәммедов деррев ёлдашларыны гөз өңүне гетирди:

— Йигитлер хайсы орденлере мынасып болдуларка? Виктора-да Ленин ордени берлен болайса ягшы. Гаты батыр йигит — дийип, солдатың йүзүне йити серетди. Тирсеги ак хаса билен пугта саралан солдат:

— Сениң ёлдашларың бирентегиниң адыны окадылар. Эдил шу вагт оларың көпүсиниң ады-ха хакыдама геленок. «Гызыл Байдак», «Гызыл Йылдыз» билен сылаглананларам бар, «Эдерменлиги үчин» диен медаль билен сылаглананларам көп. Ай, гараз, хич кими өйкелетмәндирлер.

— Роберт! Өзүңкини айтсана.

— «Гызыл Йылдыз» орденини бердилер, ёлдаш лейтенант.

— Түвелеме, гутлаярын. Ядыңдамы? Хернәче жаң эдип сорасагам, дейюс Шлегель догрусындан гелмеди. Шол затлар дүйш ялы болуп дур. Өзбашдак гиденимиз үчин игенч эшитдик, йөне азабымыз говушды.

— Сорашып йөрмәге вагт болдумы? — дийип, Роберт йылгырды.

— Яраң ягдайы нәхили? Виктор ничик? Хәй, шол нересе агыр яраланды-да. Бу сапаркы сөвешлеримиз говы гечди. Йөне пида көп болды — дийип, лейтенант гашларыны чытды. Онуң йүзүни гынанч пердеси өртди.

— Викторам ягшы. Бәри бакяр. Азда-кәнде ийип башлады. Мен-ә көп болса, ене бир хепдеден фронта уграрын — дийип, Роберт йылгырды.

— Менем ызыңдан барарын. Хәзир мениң хер гү-

жум бир йыл. Душман билен шейле алдым-бердимли пурсатда ынсан дамары болан гарап дуруп билмез. Нәтжек-дә, яралы боламсон гөзүми гаралдып отырын. Душманын авулы окы уйлугымын ёгын дамарына чүмен экени. Хәзир маңа шол гүлләниң гечен ери азар берип дур. Ёгсам, бөврүмден, әлимден деген гүллелерин ярасы гутулды.

Роберт:

— Хош, ёлдаш лейтенант. Тиз гуратлашмагыңызы арзув эдйән — дийип чыкып гитди.

Онун ыз яны билен:

— Хәзир гелйән! — дийип, Зинаида Ивановна-да гыссанмач чыкды. Гидиши ялы чалт доланып гелди.

— Ине, тәзе газет. Фронт тәзеликлери бар! Таныш. Боляр онда! Иш кән. Хабар алар дурарын. Гитмәге ругсат эдиң, ёлдаш старший лейтенант!

Зина харбыларча дим-дик болуп дуршуна, яз ялы йылгырды. Юсуп хем йылгырман дуруп билмеди.

— Айратын табшырыгы үстүнликли ерине етирмегиңизи арзув эдйән.

Олар гүлүшдилер.

Юсуп газети элине алды. Онуң илки гөзүне илен «Ватан, разы бол!» атлы сөзбашы болды.

«Шол гүнүң сәхери Н-нжи бөлүмиң эсгерлери үчин газаплы сөвешлер билен башланды. Душман оларың үстүни басмакчы болды. Йөне хүшгәр совет эсгерлери олары от билен гаршы алды. Пыяда гошунының иш битирип билмежегини дуян душман танкларыны хүжүме сүрди. Ден болмадык сөвеш бизиң эсгерлеримизе агыр дүшди. Йөне екеже танк хем горанышы бөвсүп билмеди.

Медсестра Мотя Куценко бу сөвешде айратын эдерменлик гөркезди.

Ол топуң расчётына көмеге барды. Эсгерлериң бириниң ярасыны данан бадына душман танкындан атылан ок топы хатардан чыкарды. Эсгерлер агыр яраландылар. Медсестра хем яра дүшди. Душман танкы инди аркайын гелйәрди. Эсгерлериң ичинде гранат зынмага яражагының ёкдугы Куценконы ховсала салды. Йөне ол ыза чекилмеди. Гөвнүни бире баглан батыр гелин яралы эсгериң гранатыны алды. Танк гаты голая гелипди. Эдил шол пурсат ярылыш болды. Душман танкы янды. Бу ягдайы гөрен агыр яралы командир: «Берекелла, доган! Ынха, шу автоматы ат! Олар танкдан чыкарлар!» дийип, соңкы гүйжүни жемләп гыгырды. Онянча танкдан чыкмак башардан ики фашист от ачып, өңе топулды. Мотя Куценко гайдувсызлык билен олара жогап берди. Ол автоматың окы гутарянча атды-да: «Мен олары өлдүрдим. Ватан, менден разы бол!» дийип пышырдады. Бу гахрыман гелниң соңкы сөзлери болды.

Гахрыманлар өлмейәрлер. Хер бир хүжүмимизде бизиң янымызда Мотя Куценко хем бардыр. Доганларымызың арыны алалың!»

Юсубың башы айланан ялы болды. Ол: «Мотя, Мотя» дийип пышырдады. Дамагының доляныны дуйды. Юсуп маңлайыны яссыга берди...

Арадан йигрими гүнден говрак вагт гечипди. Совет лукманларының шыпалы эллериниң көмеги билен Юсуп Мәммедов өзүни оңат дуюп башлады. Ичерик-дашарык чыкып, танышлары билен салам алшып уграды. Ёлдашларыны идеди. Габат геленлери билен хал-ягдай сорашды.

Сөвешйән гошунларың хатарына уграмазының өңүсырасында Зинаида Ивановна билен госпиталың арка йүзүндәки токайлыга гезеленч этмәге гитдилер. Олар өсгүн агачлыклары, төверек-дашың гөзел гөрнүшлерини сынлап барышларына госпиталдан ара ачанларыны-да дуйман галдылар. Гүлшүп-дегшип барышларына Юсуп Мәммедов:

— Зина! Гөр, нәхили гөзел ерлер. Мен бу тайларда хемише аяз боляндыр өйдүпдим. Февраль айларында-да бейле хоштап гүнлер болян экени.

— Февраль айларында-ха бейле хова болмалы дәлдир. Йөне шу гүн язың бир гүни доланып гелипдир. Икимизиң гезеленже чыканымызы билен ялы — дийип, Зина ажайып йылгырды.

Юсуп Мәммедов сәгинди-де, төверек-дашдакы арасса чөплери йыгнашдырды. Агачларың нәзижек чыбыкларындан, арассажа япракларындан бирки дессесини жемләп:

— Гел, Зина, шу ерде бәш-он минут дынжымызы алалы — дийди. Зина элиндәки кагызлардан чөпүң үстүне язышдырып ашак отурды. Улудан демини алды.

— Енше бир тизрәк етседик.

— Етерис, Зина жан, етерис. Ынха, мениң үчүнжи гезек ярадар болшум. Хер ничигем болса, энтегә якаңы душманың элине беремок. — Юсуп шей дийди-де, үнжүли йылгырды. Бирселлем оюрганып отурды.

— Элбетде, енше етмән өлүп гитсем, йүрегимде даг ялы арман галар. Бизиң фашистлерден үстүн чыкжагымыз илкибашданам беллиди. Инди-хә хасам аньк. Гөрйәңми, гайдувсыз урулян зарбалара чыдаман жырралып гачышларыны нежислериң? Зарбамыз барха батланяр.

— Юсуп, мениң-ә шу ганхорларың эдиберйән элхенчликлеринден гөзүм горкды. Шу бетпәллериң йүзи долы терсе дөнйәнчә, йүрегим ынжалжак дәл. Шуларың ер билен егсан эдиленини бир гөрседим! Нежислер, нәче адамлары, нәче чагалары гырдылар.

— Гайдып башларыны ерден галдырмаз ялы боларлар. Йөне, эгер шу уруш болмадык болса, адам бары гүлүп-ойнап яшарды, оба-шәхерлер абат галарды. Юрдумыз өсерди. Мен баг етишдирердим, мивe йыгнардык. «Бизиң үстүмизе яраг ченәп гелен яраг-дан хем өлер». Пәллеринден тапарлар. Көп пида чекдик, йөне Ватаның намысыны арасса сакладык. Онуң топрагыны депелән харам дабанлар гума гарылды.

— Хава, уруш бизе гаты гыммат дүшди. Энчеме адамың өмүр танапы үзүлди. Огуллар ган дөкди, энелер гөзяш. Шу ёвуз гүнлериң соңуна тизрәк чыкылайса диййән. Адамларың ватыхошлыгы-да дүнйәниң дынчлыгына баглы.

— Саглык болса, еңше етерис. Дынч гүнлер башланар. Бу азаплы ёллар икимизи душурды. Несибедә! Ёгсам, биз бири-биримизиң шу дүнйәде бардыгымызы-да билмейәрдик.

Зина ювашжадан гүлди-де, оя батды. Бираз отурансоң юваш гепледи:

— Хава-да, адамың өмри душушык билен айралыкдан ыбарат. Гой, бизе еңши биле гаршыламак несип этсин.

— Зина, мен вепат болан ёлдашларымы ятланымда адамың адам билен нәхили багланышыклыдыгыны, өзем гөзе гөрүнмейән дамарлар билен чатыландыгыны дуйярын. Урушдан соң мен оларың өйлерине айланып чыкарын өйдйәрдим.

— Гам чекме, Юсуп! Этжек алажың ёк. Уруш пидасыз болмаяр. Ватаның ар-намысы терезә мүненде, мунча-мунча йитгә кайыл болмалы. Шүкүр этмели.

Олар ене дымдылар. Гүн йылдыраса-да, мылайым ялы гөрүнсе-де, совук хова кем-кемден сүңңүне орнаярды. Зина бирден Юсубың яныжа гуратлашып гелйәндигини ятлады-да, чалт ериңден галды.

— Ёлдаш, старший лейтенант! Инди госпитала тарап.

— Азажык отуралы!

— Болмаз. Ызгар эндамыңа орнар. Яралары сөкмеги мүмкин. Гайра үзүлерсиң.

— Мениң командирдигими ятдан чыкарма!

— Хәзир мен командир, ёлдаш командир!

Ики болуп ызларына гайтдылар. Бирден Зина сакланды.

— Билйәңми нәме, Юсуп! Уруш гутарансоң, эгер дири галсак, бир-биреги идәли! Шу апатдан соң, еңиш газананымыздан соң душушсак, өлмәндигимизи гөрсек, нәхили оңат болар...

Гызың гөзлери ящдан долды. Ол сакланып билмеди. Башыны Юсубың гурсагына гойды-да, хоркулдап аглады. Ол хоркулдап дуршуна үзлем-саплам гепледи.

— Барындан, барындан дынсадык. Тизрәк гүм этседик вагшылары! Бизар болдум...

Юсуп Мәммедов госпиталдан чыкып геленде капитан Орлов ярадар болуп гуратлашанлары, тәзе гелен солдатларың энчемесини жемләп гүррүң гечирйәрди. «Ёлдашлар! Биз немец фашистлеринден дине ар алмак үчин дәл-де, ганхор нежислери юрдумыздан ковуп чыкарып, ер билен егсан этмек үчин, бүтин дүнйәде парахатчылык болмагы үчин сөвешйәрис. Ватан үчин, халк үчин, сердар үчин, доган-гарындаш, ар-намыс үчин сөвешйәндигимизи хер бир совет солдаты бәш бармагы ялы билйән болса герек!»

Онуң сөзлери эсгерлериң ганыны гайнадярды, оларың ичинде парахат дураны ёкды. Оларың гөзлери яныл дурды. Юмруклары бийгтыяр дүвүлйәрди.

...Дандан сагат бәшлер чемесиди. Асмана атылан топ окларының гүммүрдиси ери сарсдырып башлады. Чар тарапдан үзнүксиз атылян оклар шемалың елгинине биргеңси увлашып, ери-гөги лерзана гетирйәр-

ди. Бизиң эсгерлеримиз өңден белленилен планлар эсасында өңе тарап херекет эдйәрдилер. «Ура!» сеслери янланды. Бизиң гошунларымызың өң хатарлары душманың позициясына аралашдылар. Оларың сесинден рухубелентлиги, Ватаны гораянларың гайдувсызлыгыны янмак кын дәлди.

Юсуп Мәммедовың гуллук эдйән батальоны бу сөвешде эсасы орны эелейәрди. Онуң сөвеш тайярлыгына улы ынам билдирилйәрди. Батальон такык херекет эдйәрди. Немец фашистлери бейле-бейле окгунлы хүҗүме гарашмандылар. Душман командованиеси алдава салынды. «Октябрь» обасына хайсы тарапдан чозулҗагыны аңшырман галан фашистлер басга душдулер. Олар илки өңе хүҗүм эдерис дийип ойланярдылар. Йөне терсине болды. Душман ховатырлы ягдайда алжырап башлады. Аслында-да, соңкы гүнлерде оларың сөвешиҗилери рухдан дүшүпди. Олары өңки каддына гетирмек ансат дәлди. Немецлериң от ачян нокатлары илкинҗи нобатда ёк эдилйәрди. Олар болса шол нокатлары даянч хасап эдйәрдилер. Обаларың үсти гызыл ода дөнүп, алавлап янярды. Бизиң пулемётчыларымыз гайдувсызлык билен аматлы позициялары эелейәрдилер. Душманың жанлы гүйжи улы йитгә сезевар эдилйәрди. Үч сагатлап довам эден газаплы сөвешден соң, «Октябрь» обасы гитлерчи гаракчылардан долы арассаланылды. Эмма совет эсгерлери хениз демлерини дүрсемәге етишмәнкәләр, фашистлер ене-де гаршылыклайын хүҗүме гечдилер.

«Шу минутдан башлап, бир әдимем ыза чекилмек гадаган» дийип, командир буйрук берди. Буйрук ротадан рота гечип янланды. Яңкы газанылан еңиш билен рухланан эсгерлер душманың хүҗүмини серпикдирип, тәзеден хүҗүме гечмәге тайярдылар. Шол вагт кимдир бири: «Өз топрагымызда екеже дабан ыза чекилмек хем айыпдыр» дийип гыгырды. Онуң сөзлерини алып гөтердилер. Эмма олар көмеге гарашярдылар. Көмекчи гүйч болса вагты билен гелип етишенокды. Душманың гүйҗи агдыклык эдйәрди. Хер ничигем болса, хич ким ыза тарап ялтакламаярды, хич ким яйданмаярды. Аз гүйч билен душманың зор салмасына гайтавул берилйәрди. Душман резервини хем сөвеше гиризипди. Көп адамлы гүйч билен хүҗүм эдйәнлериң хем-де гайдувсыз гаршылык гөркезйәнлериң чакнышмагындан йылдырымыңкы ялы гүбүрдә дөрейәрди. Асман-земин эленйәрди.

Ине, икинҗи батальон хем гелип етишди. Фашистик ганхорлар билен алдым-бердимли сөвеш тәзеден мөвч уруп башлады. Берк зарба сезевар эдилен фашистлер еңсе бердилер. Инди бизиңкилер гаршылыклайын херекете башландылар. Душман ынамсыз гораняарды, соң болса ол ыза чекилмәге йүз урды. Олар ыза чекилмеги жуда кын гөрйәрдилер. Оларың командирлери пелесаң урярдылар. Эсгерлерини горкузярдылар. Йөне «Көтек гүйчли болса, йүң газык ере гирер» дийленн. Бейик гүйҗүң, өз мәхрибан топрагыны яман ниет билен депелейәнлерден арассаламак үчин гөрешйәнлериң өңүнде дурмак аңсат дәлди. Олары бейик гүйч — Ватана сөйги рухландырярды. Шонуң үчинем совет эсгерлери гүйчлүдилер. Оларың даянара рухы гүйҗи барды.

Совет солдатлары Фёдоровка обасыны эеледилер. Шондан соң төверек-даша үмсүмлик аралашды.

Юсуп Мәммедовың бөлүми Фёдоровка обасыны душмандан гораярды. Даш-төверегиң үмсүмлиги эстегем довам эдйәрди. Өң тарапда, гапдалларда хич хили херекет дуюлмаярды. Йөне хүшгәрлик элден берилмейәрди. Шол бир вагтың өзүнде-де хүҗүме тайярланылярды.

Лейтенант Мәммедов ёлдашларының арасына айланып йөркә, оларың икисине бирден ок дегди. Үчүнҗи ок ашак эглен Юсубың депесинден шувлап гечди. Лейтенант батлы сес билен: «Ашак япырылың!» дийип, буйрук берди. Солдатларың хеммеси бирден ашак япырылдылар. Эмма бу хем пейда этмеди. Хеммелер ашак япырыландан соң хем ене-де ики солдат яраланды. Йүреги ховсала дүшен Юсуп Мәммедов деррев ягдайы анықламага гиришди. Мәммедов нireден-де болса, окуң ёкардан гелйәндигини анықлады. Бу ягдайда ыза чекиленде-де окдан гутулып болмажагыны анан лейтенант деррев чыкалга агтарып башлады. Эдил шол вагт хем полкуң снайперине ок дегди. Лейтенант оны сүйрәп голайдакы гарыма дулады. Онуң ики гарыш гапдалы тозап гитди.

Немец фашистлери бу вагт отланып хараба дөнен жайларың аңырсындакы өсгүн агачларың депесинден хер вагт бир ок атып, хезил эдип йылгырышярдылар.

Дурбүси билен окун хайсы ерден атылянына, фашистлериң кичижик хөвүртгесиниң ниредедигини аныклан лейтенант пулемёты өсгүн агажың депесине тарап ювашлык билен гөнүледи. Фашистлер онуң хыялыны андылар. Оларың атян оклары лейтенантың гулагыны сыдырдып гечип башлады. Ол хаял этмән пулемёты үч ёла жана гиризди. Агажың үстүндәки ганхорлар шол салымда окы-ярагы билен ёгын шахалардан ашак салландылар. Юсуп Мәммедов гыссанярды. Себәби ол немецлериң хүҗүме тайярланяндыкларыны билйәрди. Эгер олара гошмача гүйч геләйсе, артыкмачлык оларың тарапына гечҗекди. Ыза чекилмек хакында гүррүң ёкды. Эеленен позициялары сакламалыды.

Юсуп Мәммедов ене-де разведка адам иберди. Гиденлер аман-саг гайдып гелдилер. «Немецлериң бу сапаркы тайярлыгы гүйчли. Мегерем, гошмача гүйч хакында хабар берлен болса герек. Шу гиҗе я-да эртир даң билен чозмаклары мүмкин» дийип, разведкачылар чак эдйәрдилер. Өзүмизиңкилер тарапдан болса: «Энтек гарашмалы, позицияны сакламалы. Көмекчи гүйч гелен бадына ибереҗис» диен жогап гелди. Бу хабары эшиден Мәммедов взводың тайярлыгыны ене бир гезек гөзден гечирип башлады. Иң эсасы зат эсгерлериң рухуның песелмегине ёл бермели дәлди. Ол бир ерде дуруп, такат тапып биленокды. Окопың о четинден бу башына бирнәче гезек барып гелди. Елдашларына дегерли маслахат берйәрди, оларың позиция сайлап алышларыны гөзден гечирйәрди, болҗак хемме ягдайлары гөз өңүнде тутмагы табшырярды.

Көмекчи гүйҗүң гелип етмеги Юсуп Мәммедовың депесини гөге етирди. Даңданкы болан сөвешде фашистлериң йитирен жанлы гүйҗүниң, хатардан чыкарылан техникасының хасабы йитди. Хич хачан бейле варба габат гелмедик немец басыбалыҗылары гирмәге дешик тапман басга дүшдүлер. Ягдайың энайы дәлдигини аңан гаракчылар бу сапар обаны тәзеден эелемекден тамаларыны үзүп үмдүзине гачдылар. Сөвеш пидасыз болмаяр. Шейле-де болса, Юсуп Мәммедовың командирлик эдйән взводының солдатларының яраланаңы, хеләк боланы бу хүҗүмде хемишекилерден аз болды.

Бәш минут чилим чекишлик эдилен ерде Юсуп Мәммедов бөврүни диңләп, чуңңур пикире гидйәрди. Зина барада пикир йүвүрдйәрди, обаны, эҗесини ятлаярды. Гызың гөрмегей, чаласын херекетлери лейтенантың гөзүниң өңүнден кино лентасы ялы болуп гечйәрди. Онуң сөзлерини ядына салярды, йылгырярды. Гызың чалт жогап бермәге өкделигине хайран галярды. Ол кәвагт чилиминиң өчүп галаныны-да дуйман галярды. Пикирлеринден ачылып, ене чилимини отлаярды, ене сүйҗи арзувларың, сонсуз пикирлериң гуҗагына долярды, меймирейәрди.

Роберт Раун лейтенантың херекетини эсли салым сынлады. Ахыры чыдап билмеди:

— Командиримиз-ә барыпятан чилимкеш болупдыр. Бизем бир гөкләли — дийип, жүбүсиндәки нас кәдисини чыкарып, ярагының гундагына таркылдатды. — Өзүм ясадым, атдыгың депәңе уряр, эдил көз атан ялы.

Юсуп Мәммедов йылгырып:

— Роберт, сен шу насыңы бир гойсана. Бейлекилере-де өвредермиң-нәдермиң. Бизиң Магтымгулы шахырымыз насың пис нешедиги барада айдып гечипдир. Онсоңам көпчүлигиң ичинде агзыңы гөм-гөк эдип отурмагың гелшиги ёк ахырын — дийди.

— Сен чилим чекмегиңи бес этсең, мен насымы ташламага тайяр, ёлдаш старший лейтенант! Гараз, хер ким бир зат билен йүрегине басалык бермели-дә! Эй, дурмуш...

— Ханы, Роберт! Насыңы гой-да, бир хең гачыр. Елдашларың послан гулаклары ачылсын. Ёгсам, сен ене дурмуш хакында пелсепәңе башлаҗак.

Юсуп йылгырды-да, еринден турды. Онуң ачык гөвүнден йылгырмасында «Яныңдан гидәймесем, ене бир зат тапарсың сен» диен маны барды.

Роберт йигитлериң гөвнүнден турайҗак айдымлара тутды. Ол төверегиндәкилериң гөвүнлерини гөтерйәрди. «Ене бир айдым айт-да, ене бир айдым айт» болуп, эсгерлер барха өңе омзаярдылар. Онуң хенеклерине гызыл-гыран гүлүшйәрдилер. Эсгерлериң кейпи чагды. Өзлери хаммам гурнапдылар. Сакгал-муртларыны сырярдылар, ювнуп-ардынярдылар. Гейим-геҗим чалшырмага-да мүмкинчилик тапылыпды.

Юсуп Мәммедов хаммамда ювнуп-ардынып, даш

чыкды. Ол хаммамын гайра гапдалындакы өсгүн сосна агачларынын голайына гелип, чилимини отлады. Төверегин гөзеллигини сынлады. Онун гөзлери сүзүлди, йүзүне арзув өвүшгинлери чайылды. Бирденем онун гүндогар тарапдан етип гелйән пайтуна гөзи дүшди. Пайтунда гелин-гызларың үчүси барды. Юсуп Мәммедов пайтуна хайран галыжылык билен гайта-гайта серетди. Хатда йылгырдам. Бирденем тисгинип гитди. Етип гелйән үч гызың бири Зинаида Ивановнады. Юсуп чилимини зыңжагыны-да, сорҗагыны-да билмән йаданды, эшигини дүзедишдирди.

Зинаида Ивановна Юсубы хол аңырдака гөрүп, оны шейле аңсатлык билен тапанына ганат беклэп гелйәрди. Юсуп бижеси чыкан ялы бегенип, гарашылмадык мыхманларың өңүнден чыкды. Зинаны пайтундан гөтерип дүшүрди. Булар саглык-аманлык сорашан батларына, бейлекилерден четлешмек билен болдулар. Гызлар оларың ызындан гүлшүп галдылар. Зина олара: «Акыллыжа болуң! Хайсыңыз хас эдепли болсаңыз, шоңа командир үчин сөз айтжак» дийип гыгырды-да, гүлүп гойберди.

Ыссы ёк, совук ёк. Хова дийсең хоштап. Мылайым ховаңын арасса шемалы җана леззет берйәрди. Дүрли гушларың сеслери, билбиллериң овазы токайың ичини ширин лабза гарк эдйәрди. Дүнйәде гох-говга ёк ялыды, төверек фронты дәл-де, адаты оба ерини ядa салярды. Эне топрагың үстүне эййәм гөк отлар халы кимин язылыпды. Майдажа гушлар шахадан-шаха бөкүшип, энайы җүркүлдешйәрдилер. Кәбирлери кичиҗик келлесини эйлэк-бейлэк өврүп төверегини адамлары хайран галыҗылык билен сынлаярдылар. Тебигатың мүдимилиги довам эдйәрди. Агачлар пынтык ярярды, отлар дүртерип чыкып башлапдылар. Гушлар хөвүртгәнин аладасындады. Шу затларың уруш одунын ортасындадыгыны ятланыңда йүрегиң гыйылып гидйәрди.

Сүйр депедәки гүн ортадан агыпды. Өйлэниң мылайым шемалы өвсүп башлапды. Зина билен Юсуп элки билен гүл йыгды. Дегишди, гүлүшди. Юсуп йыгнан гүллерини Зина берди. Гыз өзүне берлен гүллере середип, бирден гама батды. Юсуп оңа обасыны ятландыгыны дуйды. Гүррүңи башга яна совуп, гызың гөвнүни гөтермек иследи.

— Зина, эдил шу пурсатда-да даш-төверек асуда. Хернә, хемише-де шейле болсун-да.

Зина дымып отырды. Ол бирденем:

— Юсуп, хол ики гуша серет. Бизе середйәрлер — дийди.

— Гуш дилинде бизин кимдигимиз хакында жеделлешйәндирлер.

Юсубын сөзүне икиси-де бирден гүлди.

— Хайран галып отурмалы. Хер задын өз сыры бар. Ынха, булутлара середйән велин, олар хем бизи сынлаян ялы. Бирхили аграс, эркин. Шонун үчин хем хөкмүрован гөрүнйәрлер. Кәте болса олар ин якын адамың кешбини ятладярлар.

— Адам екесирәнде шейле боляр. Булут билен, хайванлар билен хөврүгйәр. Олара гөвнүндәкини гүррүң береси гелйәр.

— Хут шонуң үчинем оңа адамың гөвни дийилйәр-дә! Дениз ялы уч-гырагы ёк.

— Кәмахалам эдил хин ялы. Хем гаранкы, хем дар.

— Кәвагт шейле болмагы мүмкин. Аслында, гөвүн асман, дениз ялы мукаддес. Ынха, госпиталымыз хәзирки ерине гөчүп геленден соң, биз бир гаррыжа дайза билен таныш болдук. Ол дайзаны санитар эдип ише-де алдык. Ол хәзир ишде болмалы. Ол шу тайда бир көнеже кепбеде яшаяр. Өрән арасса, говы адам. Өйүнин ичинде пылан түйсли гошы болмаса-да, өрән тәмиз саклаяр. Мени бойдашларым билен бирки ёла өйүне чагырды. Мен оңа сен барада хем гүррүң бердим. Гел, агшамара шол дайзамыңка баралы.

— Мен оны танамок. Танамаян адамың өйүне бармак бирхили гелшиксиз болаймаса. Онсоңам мени идемеклери мүмкин. Хер минутда диен ялы зерурлык чыкып дур.

— Сен чекинжеңлик этме. Ол говы адам. Немецлер бу ерлери басып аланда, ол дайза токайда гизленип җаныны саклапдыр. Партизанлар оңа көмек эдипдирлер. Гараз, пахырың аҗалы етмәндир-дә! Дайзам-да партизанлара көп көмек эдипдир. Көпи гөрен, юка йүрек аял. Бирселлем дынч аларыс. Инди хачан саташжагымызың беллиси ёк.

— Зина җан, эдил шу пурсатда кейпине гезип, дынч алмак үчин шундан онайлы ер ёкдур. Галаны-

нам өз гөвнүне гецеш. Онсоң хем мен командирден ыгтыяр алман хич ере гидип билмен.

— Ыгтыярың. Говусыны өзүң билйәң. Йөне хүмүрдешип отураялы дийдим-дә! Саңа геп гелжек болса герек дәл... Неме-ле! Белки, командириң саңа ругсат берер. Сорап гөрәй. Энтек бирнеме асудалык болжага меңзейәр-ә!

Эдил шу пурсатда йылдырым чалтлыгында сүйнүп гелен немец самолётындан шаглап инен бомбалар ики жуваны гара гума гөмүп гитди. Ховсала душен лейтенант Зинаның элинден бек тутуп, агажа габат болуп бомбаның өңүнден совулмага жан этди. Эмма гачып гутулып билмеди. Фельдшер гызың ярпы гөвресине голайы топрагың тейинде галды. Зинаида Ивановнаның сол аягы кесегиң зарбына терс гаңрылды. Гулагы гапылды. Горкусындан дили тутулды. Зинаның гөвнүне бомба Юсуп Мәммедовы дыр-пытрак эдене меңзеди. Зина өзүни йитирди. Ол гаты гыгырды. Келлесини дикләп, гөзлерини гиң ачып, Юсубы гөзледи. Гумуң ашагындан туран Юсуп Зина топулды. Зина Юсуба хич зат болмандыгыны гөрүп, гөзлерини юмды-да, гапдала гышарды. Лейтенант Зинаны эмай билен топрагың тейинден чекип алды-да гөтерип, токайың ичи билен бөлүмиң ерлешен ерине урады. Юсуп Мәммедов кәерде эглип, кәерде букдаклап, кәте багры билен сүйшүп, эп-эсли аралыгы гечди. Бомбалар айылганч сес эдип, ызлы-ызына шувлап инйәрдилер. Лейтенант ёгын агачлара габат болуп гелшине, токайы икә бөлйән ёла етди.

Юсуп ёлуң гырасында демини дүрседи. Ёлуң ики гапдалыны жәхекләп отуран өсгүн агачларың арасындан асмана серетди. Ол госпитала вагты билен етип билмежегини аңды-да, ёгын соснаның гапдалына дуланды. Оларың өсгүн ерини пейләп, Зинаны аркасындан душүрди. Отуң үстүнде ятырып, агзына гулагыны тутды. Зина демини бирхили созукдырып алярды. Соң йүрегини тутуп гөрди. Йүреги-де уруп дурды. Йөне гөзлери юмукды. Хер ничигем болса, лейтенантың йүрегине гиңлик аралашды. Мәммедов Зинаның йүзүне назарыны дикип: «Зиночка, Зина жан, Зина!» дийип, батлы гыгырды. Зина бирхили тисгинип гиден ялы болды. Лейтенант хас батлы гыгыран сапары Зина Юсубың йүзүне серетжек болуп, гөзүни ачмага

сынанышды. Юсуп бегенди. Ол деррев ёлдан гечип барян машынларың бирини саклады-да, Зинаны госпитала уградды. Өзи болса бөлүмиң ерлешйән ерине тарап ылгады. Лейтенант Мәммедов токайлыгың гырасына етиберен еринде агыр ялы солдаты аркасына алып гелйән сержант ёлдашы Виктора душды. Виктор лейтенанты гөрүп тас аглапды. Ол сожамакдап яңа бирбада гепләп хем билмеди. Ялыны эмай билен ятырды. Оларың икиси-де эдил хоссарына дүшен ялы болдулар. Юсубың хем деми-демине етенокды. Ол сөвеш башланан вагты огланларың арасында ёклугы үчин өзүни мүйнли дуйярды. Йөне хәзир ол затларың вагты дәлди. Херекет этмелиди, хүжүми серпикдирмелиди.

— Виктор! Бу нәхили бейле болды? Бизиң горагзонамыз өрән берк болмалыды. Асыл мен-ә ненеңничик боланыны-да билмән галдым. Бизиңкилериң ягдайы нәхили?

— Фашистлериң тайярлыгы гүйчли экени. Онсоңам олар бу сапар өленине-йитенине-де гарамадылар. Ики дивизияның галан-гачан әхли гүйжүни бирикдирип, хүжүме гечипдирлер. Бизиң ягдайымыз энтек белли дәл.

— Рожков маңа: «Бу гүн дынжыңы ал. Эртир разведка гитмели» дийипди. Ханы, инди Орловы ниреден тапжак?

— Ёлдаш старший лейтенант, ягдайымыз өверлик дәл. Орлова-да нәме боланының беллиси ёк. Эгер ыздан көмекчи гүйч гелмесе, ягдайың мунданам бетер болаймагы мүмкин. Биз «Чекилиң» диен буйругы эшитдик. Догрусы, чекилмек ислемедик. Фашистиң жанлы гүйжи-хә гөрмедигини гөрен болса герек. Бизденем зая боланлар болды. «Чекилиң» диен сөз гайталанансоңам өкҗе огурлабрак чекилдик. Шейле этмесек, болжагам дәл экени. Гайтавул гөрмесе, фашистиң этмежек иши ёк. Роберт нерессе-де өзүни танкың тейине оклады. Танкы отлады, өзем вепат болды. Мен оңа «энтек ховлукма» дийип, шунча ялбардым, этмеди. Нәхилидир бир түркмен айдымына гыгырды-да, багры билен сүйшенекләп барып, фашистлериң голайымыза гелен илкинжи танкыны ёк этди.

Старший лейтенант улудан демини алды:

— Роберт нересседе ёгалды дийсене! Хошгылаз, шахандаз йигитди — дийип, папагыны чыкарып еринден галды.

Шондан соң оларың икиси-де Сашаның үстүне эгилди.

— Ярасыны дандыңмы? — дийип, Юсуп ювашжа сорады. Виктор баш атды. Онуң болшундан чен тутуп, Юсуп яраның хеле-мүчек дәлдигини дуйды.

— Я-да тәзеләлими? — дийип, ол ене-де дилленди.

— Азар бермәли, ёлдаш старший лейтенант. Бираз ыңжалсын.

Яралы агыр иңледи. Хопугып, Викторың элине япышды. Ол деррев Сашаның агзына сув тутды. Йөне яралы сув ичип билмеди, додакларыны чала гымылдатды. Соңунданам эдил саг вагтындакы ялы дишлерини гыжады.

— Саша, эзиз достум, рахатлан. Арыңы аларыс. Сен рахатлан. Гүйч топла — дийип, Виктор өзеленди.

Саша гөзлерини гинден ачды. Бир затлар диййжек болды. Болмады. Ол шол болшуна хем доңуп галды. Виктор достуның арманлы гөзлерини гөрүп, хоркулдап аглады. Юсубың хем дамагы долды.

Бираз вагтдан соң, өзүни бирнеме дүрсән Виктор дилленди:

— Ёлдаш старший лейтенант, билер болсаң, немецлер эййәм бизиң ызымыза гечди. Биз габавда галдык. Инди габавдан чыкмагың алажыны этмели.

— Пикир этме, Виктор. Гораныш ташлап хич ере гитмек болмаз. Гүйчлери бирикдирмели.

— Ханы, гораныш бармы? Гораныш эййәм бөвсүлди. Инди дине өзүмизиңкилере гошулып, тәзеден хүжүме гечмели.

— Гораныш бөвсүлен болса, гайтадан дикләрис. Адамларымызың дири галанларыны идәп тапарыс. Яраг жемләрис. Хайсы гапдала болса-да, бир тарапа бөвсүп чыкарыс. Йөне мен башга бир зады гаты галәвут эдйәрин. Госпиталы гөчүрип етишдилермикә? — дийип, Мәммедов сержантың йүзүне мүйнли серетди. — Ёгса-ха адам пидасы көп боландыр.

— Фашистлери госпитала етирмән саклаңдырлар. Олар бейле узага гиден болмалы дәл. Йөне шу төверекдәки обалары алдылар өйдйән.

— Ай, боля-да. «Мүң гайгы бир иш битирмез» ди-

йипдирлер. Гөрүбердик-дә. Инди душманың гылавы ятды, бу ерлери басым азат эдерис. Йөне хәзир нәме этмелидигини аныкламалы.

Виктор еринден галды-да, Сашаның документлерини, хатларыны алышдырып башлады. Юсуп деррев оңайлырак ер тапды. Виктор достуны узын ятырды. Онуң гөзүниң яшы дынман акярды. Ики болуп батыр эсгери болшуна гөрә жайладылар.

— Хава, Витя! Индики маслахат? Думлы-душумыз немец фашистлери. Үстүмизден геләймеклери-де эхтимал. Әтиячлы болалы. Херекет эдели. Саша нерессәниң хем топрагының чекен еридир-дә!

Олар токайың ичине айланып башладылар.

Старший лейтенант дииширгенди.

— Хакыкатданам, топ-түпен сеси ятышяр. Душман инди горанып жаныны саклап билсе разы болар.

— Мениң диеними этсең, ене бирсалым гарашалы.

— Ёлдашларымыздан ене биркисини тапып болмазмыка? Биригсек гарпышмага оңайлы болар.

— Билмедим-дә, ёлдаш старший лейтенант! Мен Сашаны халас этжек болуп, ызыма гараман гайтдым.

Мәммедов ашак отурды-да, карта боюнча ядында галан затлары чөп билен беллик этмәге башлады.

— Эгер мен ялңышмаян болсам, гайра гапдалымызда бөлек-бөлек обажыклар болмалы. Обалыгың этегинден кичижик деряжык гечйәр. Шол деряжыкдан гечип биләйсек, онда ишимизиң оңдугы. Деряның аңырсы сүмме токай. Шол токайлыгам бизиң партизанларымызың месгени. Эгер өз бөлүмимизе гошулмага мүмкинчилик болмаса, шол тарапа гитмели. Оба ченли аралыкда бир ялазы, такыр мейдан бар. Гиже гечәймесек, гүндиз ол ерден өтүрмезлер. Ол такырлыкда юмуртга тогаланса-да гөрнер. Хәзир өзүмизиңкилере тарап гөнүләп гитсек, гөни душманың үстүнден барярс. Шонуң үчин шу угур хас оңайлы болармыка диййән.

— «Баша геленини гөз гөрер» дийипдирлер. Обалыга тарап юваш-ювашдан гиделиң. Соңуны-да гөрүберерис, ёлдаш командир.

— Обалыгы ене немецлер эеләндирлер. Йөне хемишелик боляндыклары я-да дине гөзегчи гояндыклары белли дәл.

— Шол ягдайларам-а бар. Немецлериң өзи болмаса-да, гоюп гайдан адамлары я болмаса, оларың тарапына гечен дөнүклер бардыр. Гараз, говулыга гарашмалы дәл-дә.

— Витя, гаранкы дүшйәнчә шу ерде гарашмалы. Белки, ёлдашларымызың галан-гачаны бардыр. Адам тапсак, ярагың гайгысыны этжек дәл. Бәш-алты адам болуп, өз токайымызың ичинде немецлерден хакымызы алып билмесек, бизиң намарт болдугымыз. Ия болманда, немецлериң бәш-он болуп эйләк-бейләк гечениме-хә габат гелерис. Башармасак, онда өзүмизден гөрмели болар, шейле дәлми?

— Догры айдяныз. Йөне велин, ёлдаш старший лейтенант, бизинкилерден бәрде галаны өрән аз болаймаса. Боланлары-да икимиз ялы бир ерде букулып ятандырлар. Олара душмак четин болар — дийип, Виктор улудан дем алды.

Старший лейтенант онуң йүзүне середип, бираз отурды.

— Виктор, өзүмизи йитирмәли. Шу гүн хер эдип-хесип эдип, дерядан гечмели. Шол улы токайлыга етжек болалы. Шу дуран еримизден токайың ичи билен айланыбрак йөресек, ялазы мейдана чыкманам деряжыга етип билсек герек.

— Деряжыкдан өтүбем билерис.

— Йөр, гитдик — дийип, старший лейтенант, сержанты ызына тиркәп, токайлыгың ичи билен чен эдилен угра ёла дүшди. Олар бир кәсе чай ичим салым йөрәнлеринден соң, вагырды эшитдилер. Аяк чекдилер. Әтияжы элден бермән, деррев шол тарапа букдаклап уградылар. «Ит огуллары. Туф, сизиң йүзүңизе. Адамдан азан вагшылар» диен жаныянгынлы рус сөзлерини эшидип, диңширгендилер. Дәрт саны немец солдаты бир гожаны хорлап дурды. Оларың бири гожаның еңсесине эрбет урды. Бейлекиси онуң бойнуна халка илдирди.

Виктор сакланып билмән, гожа ок дегмез ялы эдип, автоматың мәшесини гысды. Немецлериң дөрдүси-де өзүни ере оклады. Мәммедов ок деген дәлдир диен фашистини нышаналап, ызлы-ызына ики ок атды. «Витя, хабардар, гожаны дири сакламалы, мен гапдалдан» дийди-де, багры билен сүйшенекләп уграды. Инди диңе бир фашист жанагырылы ялы автоматдан ок ягдырярды. Виктор Седова оңа гайтавул бермәге мүмкинчилик ёкды. Фашист гожаны пеналанярды. Юсуп гапдалдан нышана алып, ене ызлы-ызына ики ок атды. Фашистлер тарапдан ок атылмасы кесилди. Ол сүйшенекләп ыза доланды. Өңки ерине етип гелйәркә «Виктор» дийип сесленди. «Еринден турайма, алдава салмаклары мүмкин». Йөне сержант Седов еринден галжак хем боланокды. Ол келлесини бир гапдала гышардып, агыр хыклаярды. Юсуп үстүнден совук сув гуйлан ялы тисгинип гитди. «Витя, Витя!» дийип, гырылжак сес билен гыгырды.

— Ёлдаш командир, өйкелеме, мен сени еке гойян. Голтугымдакы документлери ал, эжеме хат яз. Өзүмизиңкилере говушсаң, ёлдаш Рожкова: «Сержант сениң хайышыңы бержай эдипдир. Өзи-де сениң билен пикирдеш экени» дийгин. Өзи дүшүнер. Неме-ле... Гизлин зат ёк. Ол урушдан соң бизиң обамыза бармакчыды. Маңа: «Әжеңе хат язсана, оңат гелинлик тапсын» дийипди. Мен хат яздым... Хош... Еңши гөрүп билмедим.

— Витя, өзүңе гел. Хәзир гечер. Ынха, мен ярады даңайын.

Йөне сержант эййәм гөзлерини юмупды. Онуң яңагындан ики дамжа гөзяш сырыгып гайтды.

Юсубың гожаны халас этмек умыды хем баша бармады. Еңсә урлан ургы гожа асылмазындан өң, өтжегини эден экени. Еке галан Юсуп хәзир ялңызлыгы йүреги билен дуйды. Онуң хут мөңңүрибереси гелди. Йөне этжек алажың ёкды. Хакыкаты боюн алмалыды. Ол Викторың мазарыны соңкы гезек сыпады-да, ёла дүшди.

Юсуп Мәммедов еринден галып, сапанчасыны ыкжамлап кемерине беркитди. Викторың автоматыны элине алып ок сүрди-де, ёлуны довам этдирди. Ол деряжыга тарап әхли гүйжүни жемләп барярды. Энтек өңде узак ёлуң ятандыгы үчин ол арам-арам отурып дынжыны алярды. Ир эртирден бәри нахарсыз, чайсыз-сувсуз сурнуган Юсубың бирденем башы айланды. Бирхили йүреги-де эндирәп гитди. Ол бирсалым ашак отурып, өзүни дүрседи. Оңа ченли мейдан хас гараңкырады. Өзүни растлап гайтадан ёла дүшди. Йөне шол гидип баршына, деряжыга дәл-де, фашистлер тарапындан отланып юмрулан кепбелере

душды. Башынын айланаңыны билип, бирсалым бөврүни диңләп отурды. «Нәтсемкәм, барсаммыкам, бармасаммыкам? Ай, инди ыкбалдакыны гөрүбермели болдум» дийип, ене-де йүз элли метре голай ёл йөреди. Ене-де биразажык йөрәп, бир көнеже кепбәниң четинден гелди. Бужагаз обажык немецлериң элине дүшүпди. Фашистлер бу обаның адамларына оюн барыны геркезипдилер. Гөзе илер ялы затларың барыны талап алыпдылар. Обада галан адамлара азар яманыны берипдилер. Хәзир хем оларың ганлы гамчысы обаның үстүнден айрыланокды. Огул-гыз эне-атадан, ата-эне огул-гыздан махрум эдилипди. Фашистлер обаның ярар-ярамаз, гарры-гурты, аял-эбтатларына хер хили бахана арап, хорлук барыны берйәрдилер. Юсуп Мәммедов ювашлык билен кепбәниң хас голайына барды. Хич ерде хич хили сес-үйн ёкды. Эдил ил гөчүп, гаралып галан юрт ялыды. Юсуп аз салым дурансоң, кепбәниң енсесинден бармагы макул билди. Мейдан дүйт-гараңкы боланда, ичи ягты жайдакы адама мейдандакы гара-гура гөрүнмейәр. Шонуң үчин ол асса басып айнаның өңүне барды. Илерден фашистлериң чакыр сеслери эшидилип башлады. Хәзир бу ерде ики саны фашист офицери бир кемпире нахар биширдип, ийип-ичип, кейп чекип отырдылар. Ганхорлар серхош ягдайда рус дилинде сөзлән болуп, өй эесиниң агзына өйкүнишип хезил эдип гүлүшйәрдилер. Сәхел бахана тапдыклары кемпире гыжалат барыны берйәрдилер. Кемпир фашистлериң бир сөзүни ики дийдирмән ылгашлаярды. Кәте ылгап гелип, арасса яглык билен фашистлериң агзына ченли сүпүришдирйәрди. Гезек-гезегине йүзүни елпейәрди. Нахар әлтип берйәрди. Шу аралыкда ашхана геленде, өзи-де дик дуран еринде гарбак-гурбак эдинип, гуюлгы дуран ичгиден овуртлаярды. Башарып билдигинден өзүни шадыян гөркезмәге чалышярды. Хер гезек ашхана геленде, эгин-эшиклерини дүзедишдирен болярды.

Старший лейтенант бу ерде көп дурмалы болды. Себәби фашистлериң отурышы өрән аркайынды. Бу голайда еринден галжага меңземейәрди. Ичерде болян херекетлере гаты гахары гелйән Юсуп, автоматына ок сүрүп, ичерик гирәймәге-де хыялланды. Йөне сакланмагы макул билди. Ол: «Ким билйәр, голайда

буларың улы топарының болаймагы-да әхтимал. Булар этиячсыз дәлдир. Бу харамзадалар бейдип дана ченли отурыберерлермикә? Өйден бир чыкайсалардын. Кәшгә бир-бирден чыкайсадылар. Этжегими эдемсоң, кемпирден көп затлары аныклардым. Я бу кемпирем шоларың сазына гошуп, танс эдип йөренлериң биримикә? Гөрмели-дә. Илде азгынам-а гыт дәлдир. Бу кемпириң сыпаты, болуп йөрши-хә, идили адама меңзәнок. Гөрерин. Диеними диңләп, догры жогап бермесе боюны немецлеринки билен деңләрин. Вагтам гидип баряр. Гиже бир махал болды» дийип ичини гепледйәрди. Шу аралыкда кемпир кепбәниң икинжи отагына гечип чыраны якды. Ики саны кровадың дүшеклерини тертиплешдирип башлады. Ене-де айна середип, өзүне тимар берди. Агзына сүйжи салды. Жайың ичиндәки бейлеки затлары-да тертибе салышдырды. «Диймек, фашистлер бу гиже шу жайда ятмакчы. Кемпир ашханада галар. Ягшы-ягшы. Айналарың демир гөзенеклериниң-ә барь-ёгы дең. Бу нежислерем, аялам ичгили. Элбетде, яссыга башыңызы гоюп билсеңиз, сүйжи ука гидерсиңиз. Көп гарашмалы болмаса герек. Ише шондан соң гиришсеммикәм? Я-да хәзир о жайдан бу жая гечеңлеринде ёклайсаммыкам? Кемпирем шуларың янында болармыка? Ек-ла. Ылгап ядан кемпир ашхана гечдиги тапбат болар. Инди иң говусы, гапының голайына барайын. Эсасанам кемпири дири эле салжак болмалы. Фашистлериң дилини тапып, хызматына ярап йөрен кемпир көп затлардан хабарлыдыр. Ишине-де ахмал дәлдир. Элбетде, мундан хабардар болмалы» дийип, Юсуп Мәммедов пикирини жемледи-де, бирден бир зат ядына дүшен ялы гобсунды. Хич хили сес, шыгырды чыкармазлыга чалшып, ювашлык билен гапа тарап сүйшенекләп угради. Ол хас ыкжамланыпды. Көп чаршенбәни башдан гечирсе-де йүреги гүрсүлдейәрди. Ичгиден яңа лүти чыкан фашистлер даш чыкмага хыялланыпдылар. Фашистлериң илки билен еринден галаны даш чыкмага ховлукды. Бирхили ичини тутуп бурулжады. Энтирекләп геринжиреди-де дашары угради. Ол ишикден чыкан бадына ызыны үзмән, «Ө» харпына зөрлетди. Алкымындан сермелән ёгын бармаклы пенже, билоңургасындан газап билен басан дыз фашисте гобсунмага-да май бермеди. Нежисле-

рин этмишинден ичя отлы Юсуп фашистиң йүзүни терс өврүди-де, арканлыгына гаңырды. Дүнйәден эл үзен душманы сүйрәп аңыррак элтди-де, ене-де өңки ерине гелди. Фашистиң ёлдашы-да ачык хова чыкан-соң, өзүне эрк эдип билмеди. Ичгиниң хумары депесине уран болса герек, энтирекләп угрзды. Ол шол баршына көнеже дервезәниң сыртына өврүлди-де ашак отурды. Ашак отуран бадына-да ягырнысына хопба болан старший лейтенант онуң жаныны жәхеннеме иберди. Шол вагт енседен гарашылмадык гыкылык эшидилди. Ниредендир пейда болан бир фашист дүвденеклэп гелди-де, дәлизе гирип, ичердәкилериң адыны тутуп гыгырмага башлады. Юсуп ховлукды. Мегерем, кемпир бир зат диен болса герек, ол гапа сөенип дуршуна ызына өврүлди. Ызында дуран гара гужагыны герип, шадыян вагырдады. Бу онуң ягты дүнйәде иң соңкы гезек шатланышы болды. Соңкы фашисти хем өңкүлериң янына элтип ташлан старший лейтенантың йүреги азаҗык дүшүшди. Ол ашак отурып дин салды. Аяк сеси эшидилмейәрди, гелйән-гидйән ёкды.

Фашистлериң ятжак дүшеклерини тайярлап, гарабашынагай болуп йөрен кемпириң дашардакы вакалардан хабары ёкды. Эгин-эшиклерини тертиплешдирип, ярагыны элине алып гараңкырак ер билен гелен Юсуп чалт ишикден гирди.

— Салам, мамаша!

Рус дилинде берлен салама аңк-таңк болан кемпириң хушы башындан учды. Гөзлери мөлерди, эллери, лызы месе-мәлим сандырап башлады.

— Нәме эссиңи агдырып дурсуң? Я-да совет солдатыны биринжи гезек гөршүңми? Я-да русча дүшүвенокмы?

Юсуп кемпире отур дийип ышарат этди.

— Гөрйән велин, хәзир сизиң гөзлериңиз совалдан долы. Сиз: «Ханы мениң эзиз фашистлерими нирә ёкладыңыз?» дийип соражак болярсыңыз. Шейле дәлми?

Кемпир нәме дийжегини билмән, гөзүни гырпылдатды. Соң өзүни эле алды-да:

— Янкы даш чыкан немецлер сени гөрмедилерми? Олар шу вагтжык даш чыкыпдылар — дийип, Юсубың газаплы ядав йүзүне, токайдан гелендиги билдирип дуран эшигине серетди.

— Гөрдүлер. Мен олардан гизленип йөремок. Догры гелдим. Олар мени гөрселер-де, хич зат диймедилер.

Кемпир ховсалалы гепледи:

— Олар нireде? Я бир ере гитдилерми?

— Ниреде болжакды? Сениң оклан хапыр-хупурларың үстүнде ятандырлар. Ядавлыкдан соң, дынч алмагам герек ахыры. Сиз олары гаты ядадыпсыңыз. Бейтмели дәл экениңиз.

— Огулжыгым, сен мени багышла! Олар мени әрбет урдулар. Агзымдан ган гелйәнчә енчдилер. Мен оларың хызматыны горканым үчин эдйәрин. Сен шоңа какдырянсың, элбетде. Ергсам-а ядадып мен олара ер сүрдүремок. Гүмүне гитсинлер. Гөзүмде окум болса атжак мен олары.

— Нәме, сениң жаның илиңкиден сүйжүми? — Старший лейтенант бирден гызаныны дуйман галды. Ёне өзүни бирнеме эле алды. — Сиз хәзир илиң нәхили гүндедигини билйәңизми? Шу болшуңызы обадашларыңыз билэйсе, сизи нәлетләрлер.

— Багышлаң, мен сизи танамок. Шонуң үчинем маңа азар бермәң... Хәзир хер кимиң өз гүни өзүне гайгы...

— О нәхили танамаярмышың? Сен шунча яшы ериң астында яшадыңмы, совет солдаты билен фашисти сайгарман? Сиз адам танарча болупсыңыз ахыры. Я гөзүңизиң угры ёкмы?

— Вах, инди танадым-ла. Сен өзүмизиңки экениң. Кәвагт немецлериңем сизиң эшигиңизи гейип, гелэймеси бар. Мен сизи өзүми сынамага гелен немецмикәңиз өйдүпдирин. Онсоңам сениң бейле горкунчлы ерлере нәнең гелениңе хайран. Түвелеме, болса-да йүрекли экениң, оглум. Яшың узак болсун! Элбетде, илде батыр-батыр йигитлер бар-да!

— Сен мениң еке геленими нәбилйәң?

Кемпир йылгыран болды. Шонда онуң йүзи жуда гелшиксиз гышарып гитди. Догрусы, бу йылгырышам дәлди.

— Мениң-ә горкымдан яңа йүрегимде йүрек галан дәлдир. Бир гөрсең, эйледен дәкүлип дур, бир

гөрсен, бейледен. Хеммеси агзындан от сачя! Мен пахыр нәбилейин.

— Ә-хә, шейле дийсене. Немецлере хызмат эдишин, гүрлешишиң-ә олардан чекинйәне мензеш дәл. Инди бирден горкуп отурыбердиңми?

— Оглум! Мен саңа дүшүнип билемок. Догрыны айтсана, янкы йигренжилер нирә гитдилер? Сен хабардар бол, бирден олар сениң үстүңе гелəймесинлер. Болмаса, ашхана гечәй. Хем гарныңы доюрарсын.

— Олар биреййәм жәхеннем базарына гитдилер. Нәме, олар саңа герекмиди? Белки, ясыны тутарсың?

— Вах, габра гитсинлер-ле. Хакыт өлдүрип зыңайдыңмы?

Кемпир эллерини бири-бирине габатлап, эңегине етирди. Онуң йүзи эгшеди, ол шейле бир найынжар гөрнүше гирди велин, оңа середесинем гелөнокды.

— Ек-ла. Сөзлери азашып, оларың өзлери бири-бирини өлдүрипдир. Сиз олары эржешдирип, онсоң дашары чыкарып гойберипсиңиз өйдйән.

— Ёк-ёк. Бей диймәвери. Давадарам башыны ийсин, башгасам. Йөне догрыңы айт, оглум. Сен олары өлдүрип, мениң төверегиме зыңан болсаң, немецлер эртир менем өлдүрерлер. Вай, инди мен нәдеркәм? — дийип, куйки кемпир сесинде барыны гыгырып, аглабержек болды.

Старший лейтенант ярагына ок сүрди:

— Ханы, кес сесиңи. Нәме чыбык гөрмән чырлаярсың? Хәзириң өзүнде чыраның ягтысыны песелт. Әпишгәниң тутусыны ичерде зат гөрүнмез ялы эт.

— Хей болмаса, өлдүрмән даңып ташламалы экенин-дә — дийип, кемпир мысапырлык билен сесини сандыратды-да, айдыланы этмәге ховлукды. Ол галдырап элден-аякдан чыкып барярды.

— Юрдумыза сорашман харам аягыны басянлары бизиң эдйәнимиз шол. Вагт гижигип баряр. Гарашмага вагтым ёк. Айт ханы. Сен булары мыхманчылыга чагырдыңмы я-да өзлери гелдими?

— Өзлери гелдилер-ле, гыран дегмишлериң. Мен өлемде чагырянмы булары? Башыма япайынмы, бу хайванлары?..

— Онда ханы, ашак отур. Обаның ягдайындан хабар бер. Догрыны айтмасаң, бир ок сениңки. Дүшнүклими? Немецлерден анан задың болса-да, ялына сал-да гүррүң бер! Бол чалтрак!

— Вах, билйәнжәми айдайын, балам. Йөне янкы нежислериң мейдини нирә-де болса, бир ере гүмлемесең, бирхили йүрегим алас-гопас болуп баряр. Шолары бир гапдала айралы. Онсоң әхли сорагларыңа жогапберейин. Билйән затларымың барыны айдайын, балам! Сен мени бейдип хорлама. Нәхак ере өлүп гитмәйин.

— Дандан ёк этсегем болар. Ханы, сен гепиңи көпелтме-де, мениң айданымы эт! Ёгсам ажалыңы чалтлашдырарсың.

— Ёк, хәзир ёк эдели. Оларың дандан айланмаклары мүмкин.

— Бу вагт нирә әкитмели олары? Гөрйәң-ә гөзе-дүртме гаранкы.

— Хич болмаса, Ваня дайының кепбесиниң гапдалына элтип оклай, көшегим! Шейдәй, хут мениң эсим айылып баряр.

— Ваня дайы диййәниң ким?

— Майып гарры-ла.

— Шу урушда майып боланмы?

— Ёк, догабитди агсак.

— Нәме, немецлер Ваня дая хич зат диймезлерми? Я-да олам немецлере хызмат эдйәрми?

— Онда башга ере әкидәй. Мениң өйүмиң янындан бир айыр. Рехим эт, балам, еке башлы кемпире!

Юсуп: «Сениң дузүв дәлдигиңи гөрен бадыма-да аңыпдым», «Куйкини габыр дүзедер» дийип, йөне ере айдылан дәлдир» дийип, ичини геплетди-де:

— Өйде сув бармы? — дийип, кемпириң йүзүне ызгытсыз серетди.

— Сувам бар, чай-да бар.

— Агзым гурады, сувуң болса, бир оврут бер. Сувы деряжыкдан аляңызмы я-да гуйыңыз бармы?

— Гуйымызы немецлер гранат билен ярдылар. Шондан бәри сувы гайраҡы деряжыкдан гетирйәрис. Гуюдан сув алар ялы болмады.

— Ярылан гуйы ниреде?

— Узакда дәл. Илери гапдалымызда.

Юсуп бир стакан сувы башына чекди-де кемпире «Йөр!» дийип, еринден галды. Ол кемпири-де көмеклешмәге межбур эдип, немецлери ит сүйрән ялы эдип

элтди-де, гуйының орнуңда галан чуңңур чукура ташлады.

Күйки кемпир бу мыхманындан ужыз сыпмажагыны билди. Өе гелен бадына тәзеден чай-нахар тайярлады. Шу аралыкда Юсубың гөзүне чөп атып, немец офицерлеринин гошхалталарыны агдар-дүңдер эдип, ичиндәки затларыны алды. Онуң небисжең гөзлери элек-челекди. Юсубың отургыжы сәхел жыгылдаса, деррев башга зада гүйменен болярды.

Старший лейтенант кепбәнин ичини сынлап отурышына:

— Шу гиже өйүне ене-де адам гелерми? — дийип, кемпирден сорады. Ол ашаклык билен кемпириң херекетлерини, йүз кешбини сынлады. Сын эдйәнини билдирмежек болуп, оңа-муна гүйменди. Йөне кемпирин херекетлерини велин гөзден салмады.

— Ёк. Бу гиже хич ким гелмез. Йөне башга бир ягдай бар.

Кемпир херначе аркайынсыраса-да, онуң эл-аягы өзүниңки дәл ялыды.

— Нәме ягдай? — Юсубың йүзи ызгытсызланды.— Сен, кемпир, сәхел икилик эдәйсең, обадашларың өңүнде масгара эдерин.

— Мен сени гүн догандан соң, бир минут хем сақлап билмен.

— О нәме үчин? Себәбини айт. Йөне догрындан гел. Өз пиримине өзүң чолашайма!

— Икимизем өлдүрерлер, оглум! Сен маңа гулак гой. Гепиме «хә» дий. Икимизем ёкларлар, шексиз!

— Биз билен кимиң нә иши? Нәме, сениң өйүң немецлериң штабымы? Эртир бу ере ким гелер?

— Алла билсин. Мен пыланкес гелер дийип билжек дәл. Олар бу ере көпленч гыз гетирйәрлер. Нахарланып, ийип-ичип гидйәнлери-де бар. Кәте болса ятыбам гидйәрлер. Гараз, мениңем гүнүм гүн дәл-дә. Гизләп нәдейин, иер-ичер ялы зат гоюп гидйәрлер, гейим-гежим берйәрлер, хеммеси гүнүм үчин.

— Онда, диймек, сениң өйүң фашистлериң жалатайханасы-да.

Кемпир оңа-муна гүйменип, старший лейтенантың сөзүни эшитмедик болды. Йөне ол сөзлериң-де, өзүниң янкы боюн алмасының-да оңа агыр тәсир эдендиги гөрнүп дурды. Ол габагыны галдырып биленокды:

— Фашистлериң комендантының болян обасы узакдамы?

— Ашакы обада, бәш-алты километр бардыр.

— Сизиң обаңыза фашистлерден ким беемчилик эдйәр? Я өзли-өзүңизден белледилерми?

— Қасой малай. Шонуң шу тайда айданы айдан, диени диен. Оларам ниреде харамзаданы агтарып тапярлар.

— Қасой малай? Ким ол? Шу ерлими?

— Немецлериң бизиң обамыза гоян векили.

Малайың атасы өңденем шу тайда отурымлыды. Отуз үчүнжи йылда гөчүрилип гетирилен болмалы. Кулак. Аслы дүзүв дәл-дә харамзаданың. Нәхилем болса, атасының ганы гечен-дә!

— Ол бу тая хачан гелйәр? Элбетде, Қасой малай онуң лакамыдыр. Ады, фамилиясы ким? Өң обада нәме ишлейәрди?

— Ол комендантың голайында бир жайда яшаяр. Адыны, бейлекисини нәбилейин?! Өң нәме иш эдениңи билемок, хәзир немецлериң салгытчысы. Бизиң обамыздан хер гүнде үч йүз юмуртга билен он алты бедре сүйт алып гидйәр. Бейлеки обалардан хем шончарак йыгнаяндыр-ла.

Юсуп Мәммедов чак билен:

— Қасой малай эртирине аялы билен айланярмы? — дийип сорады.

Күйки кемпириң йүзи үйтгәп гитди. «Бә, бу гелмән гечен белет экен-ов. Қимкә муңуң өзи? Өз-ә ахмал адам дәл экени. Ай, хемме зада белет болуп, онмал адам дәл экени. Ай, хемме зада белет болуп, онсоң гелендир. Менем яманландырлар. Ёгсам, догры мениң үстүмден дүшәймелими?» дийип ичини гепледи-де:

— Қасой малай яман адам. Ол партизанчылык эдип йөрен сүйтдеш агасыны-да немецлере тутуп берди. Асдылар гөргүлини. Ол: «Сүйт, юмуртга» дийип, маңа-да азар бержек болды. Бир сыгрың сүйди билен, еди-секиз товугың юмуртгасы мыхманлардан артанок. О харам өлмүшлериңем бокурдагындан бир зат гечирмели ахыры. Өйүме гелйән офицерлере шей дийип айтдым вели, олар Қасой малая кәедилер. Шондан соң дынайдым.

— Бу обада адам көпми? Нәче өйли бар? Гөвнү-

ме болмаса, сиз менден көп затлары гизлейәрсиңиз. Хер сөзи агзындан чекип алмалы.

— Нәче адам боланда нәме, килең гарры-гурты. Саңа яражагы ёк. Өйлерине-де келле сокар ялы дәл. Кеселчилик, хапачылык. Мениңки ялы тәмиз саклаяны ёк. Сен говусы, мениң айданымы эт-де, дандана ченли шу ерде болубер. Ий-ич, дынжыңы ал. Ядавлыгың йүзүңден билдирип дур. Йөне дандан гитмесен болмаз. Ёлда нер ялы оны-муны салайын. Ач гезип билмерсиң ахыры. Эгер мениң өйүмде болжак дәл дийсең, онда хатары сырып, гүнбатарлыгына гидибер. Арка хатардакы соңкы өй сени мыхман алар.

Юсуп Мәммедов бираз ойланып отурды. Кемпириң йүзүне сынчы назарыны дикди.

— Онда сениң билен гүррүң шейле. Эдил шу минутдан башлап, сенден нәме соралса соралсын, билемокдан, гөремокдан башга жогап бермели дәлсиң. Эгер дилиңден мен барада екеже сөз сыпдырайсаң, иманыңы өврүмәге-де етишмерсиң. Сен душманлар билен кейп чекип йөршүңе, көп затлардан бихабар экениң. Биз сениң жайыңы хемише саклаярыс. Хаңы, бир ойланып гөр. Сениң өйүңе өңки айда гелиң дүнйәни бир көпүге сатып гиденлериң бу айда гелйәни аздыр. Сениң эден ишлериң әхли маглуматы бизде бар. Шонуң үчин буйтар-суйтар эдениңден пейда ёк.

Бу сөзлери эшиден күйки кемпириң гөзлери чыкара гелди. Бир «билйән» дийжек болды, бирем «билмейән» дийжек болды. Додагыны тамшандырып, яйданып ериңден галды. Онуң агыр басга галандыгы билдирип дурды. Ол эл-аягыны ниреде гизлежегини билмеди.

Старший лейтенант кемпире геплемәге май бермеди:

— Ана, шонуң үчин, «гелди-гитди» дийип айтсаң, немецлер сени эесиз ит ялы атар гойберер. Олара бизи тапып бермегем сениң элиңден гелмез. Себәби биз хем якында, хем ыракда. Гелсек бар, гитсек ёк. Гайталап айдян, эгер биз барада ким-де болса, бириниң яныңда дил яраныңы сызайсак, сени шол минутың өзүнде ёклажакдыгымыза ынан. Сен мыдама дидиванда отурансың. Шонуң үчин демиң ичинде болсун. Яманлык этмесең, азар бермерис. Аслында-да биз дегмедиге дегйән дәлдирис.

Кемпир ойлана-ойлана ахыры гепи башга тарапа совды:

— Сен нәме бу гүн мениң өйүмде мыхман болжак дәлми? Мен сени хеззетләйин. Мерт йигит экениң. Янкы затлар үчин болса аркайын бол.

— Ёк. Мениң ишим башымдан агдык. Сен мениң бу эгин-эшигиме гарама. Мен хәзир немецлериң штабына бармалы.

— Асыл сен немецлериң ичиндәки совет разведкачысымы? Эй, худай, мен разведкачы нәхили адамка диер йөрердим. Онда сениң жадыгөйлүкденем башың чыкяндыр.

— Эйсем, кимдир өйдүпдиң? — дийип, Юсуп гөзлериңи сүзүп, кемпириң йүзүне серетди. — Йөне велин жадыгөй дәл, бейлеки адамлардан артык задымам ёк, кераматымам.

Аңк-таңк болан кемпир гөк даша дөнди. Юсуп кемпир билен хошлашман чыкып уграды. Ол гапа барып ызына ганрылды. Шонуң өзем кемпире етерликди.

Юсуп бир километр чемеси геченсоң, ики жайы ызда галдырып, үчүнжи жайың ишигини какды. Жорап өрен болуп отуран гелин илкибада демини чыкарман, галагоплы диңширгенди. Юсуп гапыны икинжи гезек тыркылдатды.

— Ким би?

Гелниң ховсаласыны сесинден аңмак кын дәлди. Юсуп эсерденлик билен төверегине гөз айлады.

— Өзүңизиңкилер. Чекинмәң, биз зыянлы адам дәл.

— Өзүмизиңкилер?

— Хава.

Сәхел салымлык дымышлык болды. Гелин бир зада гүйменен болса герек. Ахыры арасса рус дилинде «өзүңизиңкилер» диен сеси эшиден гелин гөвнүни бире баглап, ишиги ачмак билен болды. Гелин совет офицерини гөрүп, бегенжине ичини чекенини дуйман галды. Мыхманы ичерик чагырды. Юсуп гелниң йүзүне середип: «Бу обада сынасы сагат, докузы дүзүв адам галман экен-ов» дийип ичини геплетди. Себәби гелниң агзы гышык, гөзи чашыды. Гелин лейтенантың немец дәлдигине долы гөз етирди. Оңа чай-нан гоюп, барындан хызмат этди. Чай башының гүррүңи алыш-

ды. Гелин гепледиги сайы, онун сөзлери Юсубын маңзына орнап уграды. Юсуп гелниң акгөвүнлидигини аңды, оңа ынам эдип болжакдыгыны сызды.

— Дирянкинаның өйүне бармалы дәл экениң. Варя дайза бизиң обамыз үчин өрән ховплы аял. Онуң өйүне җалатай немецлер көп гелйәр. Варя хөкги адам сатяр. Ол көп бендениң ожагыны гөмди. Оны оба итден бетер йигренйәр. Хатда немецлериң өз векили Касой малай дагам Варя дайзадан чекинйәр. Ол җөгүлик этмәни, гөвнүне ярамадык адамы немецлере яманлап, өлдүртмәни хич затча гөрмейәр.

— Ханы, уям, ол гүррүңи гоялы. Варя кемпире гезек гелсе, онуң иши аңсат. Ханы, сен айт, бу обада, хей, ики-де-үч-де яраг тутуп билҗек ынамлы адам тапылмазмы?

— Мениң гөзүмиң етйән еринде-хә хич ким ёк. Боланда-да ханы оңа тайяр дуран ок-яраг бармы? Бу иши баша бардырмак кын болаймаса. Онсоңам бу итлер гиҗе-гүндиз ысырганышып йөрлер ахыры.

— Адам тапылса, ок-ярагың бир алаҗы болар. Итлере-де ал саларыс.

Гелин эсли вагт элини маңлайына дирәп ойланды. Онуң йүзүне дыкгат билен середип отуран Юсуп гелниң канагатланарлы зат айтмаҗагыны аңды.

— Хәй, шу төверекде сениң дердиңе ярар ялы адам ёг-ов. Дерде ярар ялылары әкитдилер, өлдүрдилер. Өзүни оңаран токая сиңди.

— Еке өзүмиң алҗак галам ёк. Белки, сен маңа партизанлара нәхили гошулмалыдыгыны салгы берерсиң.

Гелин көп ойланды. Ахыры:

— Хәзир гелйән — дийип, җайың коридорына чыкды. Юсуп отуран еринден усуллык билен ярагына япышды. Пишик басышыны эдип, гелниң херекетини аңтады. Хышы-вышы гулагына дегенден аяк чекди. Динширгенди. Гелин җайың ерземинине гирилйән ерде дурды. Онуң шол ерде кимдир бири билен гүрлешйән сеси эшидилйәрди.

— Ира җан! Өзүмизиңкилерден бири гелди. Гараягыз, гашлак. Дийсең гөрмегей йигит. Старший лейтенант чини бар. Адам гүйҗи герек диййәр. Партизанлар билен душурмагы хайыш эдйәр. Бирхили ынанасым гелип дур.

— Гоявери, Лена. Адыны агзама. Айтдым-а бусындырарсың дийип. Мени өңки гелен ериме әкит. Фашистиң элинде гыналып өлмәйин. Өлсем-де токайда өз аҗалыма өлейин. Шу вагт өзүмизиңкилер гелмез. Сениң нәме келләң айландымы? Биз хәзир одуң ичинде ахырын. Мен эййәм аңдым, немецлериң ичалысы совет офицериниң гейимини гейип, сенден бир затлары билмәге гелендир. Сениң бәрик гайданыңы билдимиң? Багтымыз гарадыр — дийип, Ира ховсалалы гепледи. — Бар, чык, элиңе ынха, шу чакыры ал-да, бар тизрәк онуң янына. Сыпайычылык билен уграт.

— Гой, аглама. Сениң яныңа гайданымы оңа билдирҗек гүманам бармы? Менем җуда чөнңе дәл ахыры. Онсоңам мениң оңа ынанасым гелип дур.

— Бар, чай-нахар бер-де, ювашлык билен уграт. Тапыпсың ынанҗак адамыңы. Бу вагт өзүңден башга ынанар ялымы?

— Боляр, доган җан. Галавут этме. Аркайын ятыбер.

Лена ызына өврүленден, Юсуп Мәммедов чаласынлык билен өңки ерине гечип отурды. Ол: «Бизиңкилер ахмал-а болмалы дәлдир. Ерземиндәкиниң өзүмизиңкидиги-хә белли болды. Арман, аял адам экени. Бәхбит болсун. Ери геленде, он эркегиң ерини, орнуны тутуп билйән начарларам бар ахыры» дийип ичини геплетди. Соң эли бир чүйше чакырлы гелен Ленаның йүзүне дикарын гарап:

— Лена! Бар айт. Ашакда кимем бар болса, горкмасын, гелсин. Мен онуң чекинйән адамларындан дәл — дийди.

Ленаның йүзи боз-яз болды. Йүреги ярылара гелен-де болса, ол сыр билдирмедик болуп, оңа-муңа гүйменмекчиди. Йөне дуйдансыз элинден гачан чүйше, пола дегип пагыш-пара болды-да, онуң әхли сырыны орта дөкди. Ол шонда-да иң соңкы сыпала япышды:

— Хи-ви, ашакда адам бармышынмы?! Мен-ә гараңкыдан горкыма өз-өзүм билен гүрлешйәдим.

— Гөрйән велин, Лена, сениң маңа гөвнүң етмеҗек боляр. Бейле-де бир ынанмазлык боларммы? Мениң өзүм Ираны идәп гелен болсам нәтҗек? Әтиячлы болмак говы. Йөне хер задың чакы ягшы.

— Гояэерин, өйде зенан машгаладан еке өзүм. Сиз өтерәк душенсиңиз. Гайгы-алададанмы-нәмеми, соңкы гүнлерде өз-өзүм билен геплешмәни чыкарыпдырын.

— Лена, Ватанын адындан маңа ынан! Онсоң хем мен зенан машгаланың өйүнде бейле намартлык этмерин ахыры. Я-да мениң сыпатым, йүзүм-гөзүм ынам эдерлик дәлми? Дуз бар, мен дөнүк дәл.

— Тоба, худайым, сиз нәхак ере касам ичйәрсиңиз.

Юсуп улудан демини алды-да, ашак бакды.

Гелин ене ашак дүшди. Ол бу гезек эсли эгленди. Ахыры Ираны сөйгетләп гетирди. Юсуп Мәммедовың отуран ишигине гелйәнчә, бегенип гелен Ираның Юсуба гөзи дүшен бадына, тени дүйрүгип гитди. Ол Лена гахарлы серетди. Ягдайы аңан Юсуп Мәммедов чаласынлык билен еринден галды-да, Ираны өз гапдалында отуртды. Юваш-ювашдан таньшлык башланды. Юсуп өз ягдайындан азда-кәнде гүррүң берди. Ира кем-кем ачылышып уграды. Йөне онуң хенизем отуран офицере долы ынанмаяндыгы билдирип дурды.

— Юсуп Мәммедович! Бизиң партизанларымызың бардыгыны-ёкдугыны билҗек дәл. Мен ол тарапа гечип гөремок. Гечмәге мүмкинчилигимем ёк. Якындан бәри, бу обаны бек саклаярлар. Обадан чыкҗак болсаң, деррев хабарыны аларлар. Үч гезек ёла чыкып, үч гезек ызыма гайтдым. Гечениме-де нирә барайын? Какам белорус, эҗем немецди. Бу вагт оларың башына не күлпет иненинденем хабарым ёк. Сенден гизлеҗек дәл. Немецлериң комендатурасында-да, штабында-да ишледим. Немец дилини оңат билйән. Инди нәме, дост болсаң бегенерсиң, душман болсаң хем сатарсың-да! Душманларың арасында ишләп йөркәм бир сәвлик билен дүзедип болмаҗак ялңышлык гойбердим. Дуйлан бадыма-да өзүми горамага чалышдым. Җайың әпишгесинден ашак бөкдүм. Сол аягымың дызчанагы гаты агырды. Гызгыныма билмәндирин. Эйдип-бейдип, токая гачып атдым. Соң хем Лена дага саташдым. Хәзирем олар мени ер йыкып идейәрлер. Бу тайдакы обаларың әхлисини агдар-дүңдер этдилер. Өйме-өй айландылар. Тапмадылар. Мениң гөрмедик гүнүм галмады. Токайда улы агаҗың говагында ятыркам, үстүме айы гирҗек болды. Шондан яман горкдум. Сапанчама ок сүрүп өне узатдым. Эй гөрмүш, ысырганды-да ызына гидәйди. Бу тайда ынҗалыгым гачса, ене-де шол говага бармакчы.

— Партизанлар нәче адам дагы барка?

— Мен сизе партизанлар бар диймедим ахыры!

Ира Юсубың йүзүне дикарын гарады. Юсуп онуң гөзлерине серетди. Ол гөзлерде мертлик, гайдувсызлык ловурдап дурды.

— Сен херекет эдйән гошуна хызмат эдйәрмидиң я-да партизанлара?

— Совет Союзына.

— Душнукли. Саг бол, Ирина! Гел, гөрүп гачды ойнап отурмагы бес эдели. Өмрүнде бир адама ынанҗак болсаң, маңа ынан. Сизи душмана хорладып гарап дурман. Еке гара башымы гутарҗак болубам азара галман. Нәме болсак, биле боларыс.

Ирина сәхел салым дымды. Онсоң гүррүңи кем-кем гапдала совды:

— Ёлдаш старший лейтенант, мениң бу ере гелелим бәри, бар билен задым бу обада ики-үч саны ховплы адам бар. Бири-хә илери гапдалдакы Варя дайза. Бири-де Касой малай. Гөзи чашы йигит. Арка йүздәки майып гарры-да идили адам болмалы дәл. Ине, обада шу адамларың айданы айдан, диени диен. Немецлер булара ынанярлар. Бу адамлар аҗалы етмедиги-де өлдүрип билйәрлер. Хер ничигем болса, шуларың өрүсинден бир гапдала совулмасак болмаз. Башартса-ха оларың ёгуна янмалы вели, арман...

— Ира, ялңышма! Душман хәзир исленик ерде бардыр. Онсонам күйки кемпире, Касой малая, майып гарра дегмег-ә бейледе дурсун, хабар гатмагам болмаз. Олар айы-гүни батянча яшаберсинлер. Ол дөнүклер билен соң хасаплашарыс.

Ирина тисгинип гитди. Гашларыны чытып, Юсубың йүзүне үйшенчли серетди:

— О нәме үчин?

— Олар немецлериң хасабында дуран адамлар. Олара ир билен зепер етирсең, өйләне галдырман, бизи-де идәп тапарлар. Немецлер олар ялы выждансызлары говы гөрйәрлер. Шу вагт оларың битиниң бурнуны ганатмак, «Биз бәрде» дийип, гыгырмак билен дең. Йөне атып, гачып гидиберсең болар. Ондада обаны гыргына берерис. Өзүң диййәң: «Биз хә-

зир фашистлериң ортасында, чыкалга ёк» дийип. Биз хәзир оларың өлүми билен хем, өз өлүмимиз билен хем хич зады дүзедип билмерис. Шонуң үчин хем ойланышыклы херекет этмели. Партизанлара гошулжак болмалы.

Ира лейтенантың өзүнден өкделигини билди. Онда Юсуба болан ынам беркеди. Ира сынчылык билен лейтенантың йүзүне середип:

— Догры айдярсың, ёлдаш старший лейтенант! Өрән догры. Догруданам бейтсек, диңе душманы өжүкдиренимиз галар. Бу болса бизиң үчин пейдалы дәл — дийди.

— Сен дийсең-диймесенем, чыкалга тапан гүнүмиз олары дүнйә инмедик ялы эдерис. Оңая гелсе, белки, ондан бәрде-де ёкларыс. — Старший лейтенант диңширгенип, сөзүни довам этдирди. — Онсоңам, Ира, биз гол говшурып отурмалы дәлдирис. Аз-да болса, душмана зепер етиржек болмалы. Обада аягымыза эрждек болмаса, өзүмиз гайрата галмалы боларыс. Ин эсасы зат хер эдип-хесип эдип, партизанлар билен арагатнашыгы ёла гоймалы.

— Гөр-дә, ёлдаш старший лейтенант! Бу диййән ишлериң аңсад-а дәлдир — дийип, Ира сол аягының дызчанагыны пенжеледи.

— Эйсем нәтжек? Элимизден гелйән зат ёк. «Бикәрден ил бизар» дийипдирлер. Голумызы говшурып отураныңыз билен душман үстүмизден совлуп гечер өйдйәрмиң?

— Бу гүн шу тайда галарысмы я-да токайдакы говага гидерисми?

— Бәрде галып болмаса герек. Мен шу гелшиме оларың ики-үчүсини гүмледим. Ирден билерлер. Ене өй дөкүп уграрлар. Бизи шу ерден тапайсалар, Лена хем эрбет болар. Немецлер оны-да аяп гоймазлар. Мен өз аягым билен гелип, бирине артыкмач йүк болмайын, өйүни йыкмайын.

— Ир билен Қасой малай дийилйәнем гелер. Бирнеме сересабрак болайсак кем болмаз.

— Онда, асса-юваш ёла дүшели! Жахан ягтылманка, сениң говагына бир өзүмизи аталы.

Шу ерде Лена Ираның йүзүне көпманылы хем-де аладалы серетди. Бу гарайыш Юсубың назарындан сыпмады. Шонда-да ол билмезлиге салды. «Мегерем,

бу өе гелип-гидйән арагатнашыкчы бар болса герек» дийип, Юсуп ичини геплетди.

Ира хем отургыжа сөенип дуршуна, Лена сырлы серетди. Онуң гарайшында «Партизанлара хөкман етир. Аныкласынлар. Өзлери-де этиячлырак болсунлар. Бирден ахмал галаймасынлар» диен маны барды.

Юсуп Ираны аркасына алды-да, гараңкылыга сиңип гитди.

* * *

Даң атды, жахан ягтылан бадына Қасой малай үсти түнңүрли фургоныны шакырдадып етип гелди. Гапдалында отуран аялы болса фургона гошулан гартаң ябыларын гамчысыны етирйәрди. Таяга верзиш болан аррык ябылар гамчы дегенде, гуйругыны булайлап чалажа лоңкулдаярдылар. Соң ене өңки майдалларына гайдып гелйәрдилер. Қасой малайың йүзи хырсыз хем айылганчды. Пиводыр арагың тәсири онуң йүзүни ажап хамыра дөндерипди. Бурны пакыр кәшир ялыды. Сол гөзи гымпайды. Ол агзындан ак көпүк сачып гелйәрди, пайыш сөгүнйәрди. «Нәме, мениң йүзүме середишип дурсуңыз? Мениң йүзүмде жәжек бармы? Қиме гарашярсыңыз, тиз гетириң. Бу нәмәниң аркайынчылыгы, тәзе хабар эшитдиңизми?» дийип, гамчысыны булайлаярды. Аялы онуң сөзлерине кейп эдип, өз обадашларына улумсылык билен середйәрди.

Шу аралыкда ол бир юмуртганы дүйнкүден кем гетирен дайзаны гамчы билен елмеди. Огул-гызларындан дерек тапман, ачлыга, хорлуга аңыны алдыран пахыр ере язылды. Ол еринден галып билмән, эсли вагт ер багыртлап ятды. Онянча Қасой малай: «Сен нәме үчин бир литр сүйди дүйнкүден кем гетирдиң?» дийип, Ленаның депесинден гамчы индерди.

Шол вагт фашистлериң валалайлашян сеслери, итиң жабжынмасы эшидилип башлады. Онуң ызы Варя кемпириң шеррайлык билен багырмасына утгашып гитди. Онуң бир затлар дүшүндиржек боляң шаңңы сеси алловарралара гидйәрди. Лена тисгинип гитди. Старший лейтенантың кешби гөз өңүне гелди. «Оңа ынанмазчылык этдик велин, ол хакыкатданам, бизинки экени» дийип ойланды.

Ленаның болуп дуршуны гөрен Касой малайың аялы бөкүп ере дүшди. Яңы хык-чок эдип дызына галан кемпириң голтугындан гөтерди.

— Туравери, кемпир, туравери. Ене бизиң башымыза меламат болайма, өз ажалыңа өлевери!

Лена деррев өзүни дүрседи. Гамчының авусыны унутды. Ылгап кемпириң бейлеки голтугындан тутды.

«Хабардар бол! Кемпири ынжыдайма» дийип, Касой малайың аялы Дарья Ленаның йүзүне сырлы серетди. Сонра сес гелйән тарапа чалажа үмләп гойберди. Үстүни какышдыран болуп пышырдады. «Агшам оларың биркисини гүмләпдирлер. Өйме-өй айланарлар. Өзүңи берк тут». Шондан соң ол эййәм кимдир бирине гамчысыны булайлап, гыкылык эдйән Касой малайың геплерини макулламага ховлукды.

Касой малайың гыкылыгы, Дарьяның парахат чыкян ялы болса-да, сандыраян сеси, арабаның жыгылдысы дашлашды. Йөне онуң терсине фашистлериң вагырдысы голайлаярды. Лена чалт өе гирди-де, ичерини тертиплешдирди. Столуң үстүни гөзден гечирди. «Ол чилим-ә чекмеди. Ирадан хем нәме нышан галсын?!»дийип, Лена пикир этди. Соң деррев ерземине гирип, Ираның ятан ерини гөрүшдирди. «Немецлер гүман эдер ялы зат ёк» диен пикире геленсоң, отургыжы, столы Дарьяның берен ыслы сувуна эзилен эсги билен сүпүришдирди. Шол сувдан босаганың агзына хем чалажа сепишдирди. Гапыны, тутаважы сүпүришдирди. Пежиң ичине-де ыслы чөп атышдырды.

Ит гелип жабжынан бадына, фашист аягы билен гапыны депип гойберди. Олар эзрайыл ялы болуп ичери гирдилер. Итиң эйменч гөзлерини, фашистлериң совук йүзлерини гөрен Ленаның дызлары сандырап гитди. Енсесиндев итекленен Варя кемпир хем сүссенекләп өе гирди. Онуң сачлары хүжжерип дурды. Гөзлери чишди. Чеп чекгесине нәмедир бир зат билен урланы билдирйәрди. «Мен нәбилейин ахыры буларың хайсы бириниң ниреде гезип йөренини? Өйүме гелселер, яллаян, ятжак дийселер, ер берйән. Мен инди буларың өлен-йитенине-де жогап бермели болдум» дийип, ол өйүң ичини алагыкылыга гаплады. Ит өйүң ичинде терс айланып башлады. Гөвүнлерине гүман гиден фашистлер ерземини, учеги — бар ерни акан-дөкән этдилер. Йөне билдирип дуран нышан тапмадылар. Онсоң Ленаның дашына гечдилер. «Где, совет солдат» дийип, оларың бири хас хем газаба мүнйәрди. Варя кемпир өңе гечди. «Айдай, Лена жан, буларың саңа яманлыгы ёк, гөрен задыңы айт. Гелен болсалар, «Гелди» дий».

«Ким гелмелимиш мениң өйүме?» дийип, Лена сесиниң барындан гыгырып, кемпириң йүзүни далады. Гапдалда дуран фашист элиниң терси билен Ленаның йүзикессир чалды. Бичәре зенан энтирекләп пеже япланды. Ахыры ит чыңсап, гапа топулды. Душманларың ёлбашчысы Лена юмругыны гөркезди-де чыкып гитди.

* * *

Немецлериң аяк сеслери, вагырдылары барха узаклашды. Лена олардан дынанына ынанмаян ялы, отагың ортасында дикилгазык болуп дурды. Онуң эллери якасындады. Ол старший лейтенант билен Иралери якасындады. «Өзлер-ә бу махал етжек ерлерини алада эдйәрди. «Өзлер-ә бу махал етжек ерлерине етендирлер. Ызларыны ит тапаярмыка? Ызарлап бараянларында-да, ол йигит булары дири гойбермесэ герек. Йөне уруш-сөгүшсиз сыпайсалар говы. Ира оны шол говага элтсе герек. Серафим дайы геләйсе, айдарын-да. Өзлери эе боларлар».

Лена фашистлериң агдар-дүңдер эден затларыны йыгнап йөрсе-де, келлеси башга ердеди. Гапы ювашжадан ачылды. Лена тисгинип гитди. Геленин Дарьядыгыны гөрүп ынжалды. Шонда-да онуң йүреги дүшнүксиз ховсала билен уруп дурды.

— Гитдилерми?

Лена сессиз баш атды. Дарья онуң додагының, йүзүниң чишендигини гөрди. Улудан дем алды-да, ашак бакды. Өй эеси чалтлык билен оңа отургыч әберди.

— Лена жан, бу гүнлерем гечер. Өзүңи хорлама. Чыда. Ер ювутмышлар масгара болуп гачарлар хэли. Сен немет... — Ол гапа тарап гаранжаклады, дашарык дин салды. — Олара етир. Булар деряның көпрүсиниң ики километр анры янындан даянч пунктуны гуруп башладылар. Шол ере ок-дәри, азык гетирҗекмишлер. Онсоң бәри гошун гетирип, хүжүм этжек-

мишлер. Ене бир зат. Партизанлары ёк этмек үчин топар белләпдирлер. Агшам бизде үч саны сы отурды. Шоларын бири партизанлара гошулжакмыш. Сен бу затлара оңат дүшүнйәң-ә. Онсоң гелип айтмалы-да оларың ниредедигини, нәче адамдыгыны.

Лена әлини якасына етирди. Онун гөвнүне шол адам әййәм партизанларың арасына етип барян ялы дуюлды.

— Эшидйәңми, соң барып гошулянлардан хабардар болсунлар. Биринин-ә эңегинде гыйтак чапыгы бар. Бири келте бойлы, ялт-юлт эдип отуран адам. Үчүнжиси домма. Диңе иймеги билйәр. Йөне ичинде нәме барыны алла билсин. Мен гитдим, менден соң гелип бири осмакладып сорайса, «Сүйди кем бердим, шонун себәбини сорамага гелипдир, өйүми барлады» диерсиң. Башың ашак болсун. Билдирәймегин.

• • •

Серафим дайы оба гөзегчилик этмәге даң билен гайтды. Бу гезек онун янына Саша-да гошулды. «Еке өзүм барып гайдарын» дийсе-де этмедилер. «Бирден үйтгешиклик болса я-да зерурыетчилик йүзе чыкса, Сашаны ызына ылгадарсың» дийдилер. Икиси хем данданың арасса ховасындан еңил дем алып гелйәрди. Йөремек кын дәлди, йөне гаты сересап болмалыды. Серафим дайы әтияч үчин голтугына бир гужак гуры одун салды.

Сашанын геплешеси, ылгасы, гаты гүлеси гелйәрди. Олар өз обаларының янында, өз токайларының ичинде букдаклап йөрдүлер. Муна Сашанын гахары гелйәрди. Бу хакда Серафим дая-да айдасы гелип, дили гижәп дурды. Йөне ол хол баякы ялы «Хәй, оглан болян-да» дийип, кәйәр өйдүп чекинйәрди. Онсоң хем ол хәзир айратын табшырык билен барярды ахыры.

Шейле ойлара чүмүп барян Саша Серафим дайының бирден саклананыны хем дуймады. Етгинжек гожаны тас сүсүпди. Гожа оңа: «Юваш!» диен маныда серетди. Саша шунча дин салса-да, бирбада хич зат аңшырмады. Икиси-де ашак отурды. «Кимдир бири деряжыкдан гечип, бәри гелйәр» дийип, гожа пышырдады. Усуллык билен ериндер галды. Гырымсы агач-

лара букулып, ачыклыгың четинде сакланды. Хакыкатданам, харбы формалы бири бир аялы аркасына алып, токая гирип барярды. Онуң ёлы буларың үстүнден он бәш әдим чемеси соварды. Икиси-де деррев нәтанышың ызына дүшдүлер. Гожа Ираны танады. Онун серине мүң дүрли пикир гелип гечди. «Билнәйдимикәлер? Лена тутулайдымыка? Дарья-ха сатмаз-ла! Ынанжанлык эдип, Касойың янында дилинден сыпдырайдымыка? Я немецлер Ираны партизанларың үстүни ачмак үчин уланжак болуп, өз адамларының аркасына берип гойбердилермикә? Эгер бейле болса, буларың ызы билен душманың солдатлары-да шу ерлере гелерлер». Серафим дайы шу пикирлере гүмра болуп барярды. Сашаның хем йүреги гүрсүлдәп уграды. Ол хемише гахрыманчылык хакында арзув эдйәрди. Ол хыялында бир гөрсен-ә, горхананың үстүнден барып, партизанлара хабар берйәрди, бир гөрсеңем, мөхүм бир документ тапып гелйәрди я-да дил тутярды. Ынха, хәзир олар бир сырлы юмагы ызарлап барярлар. Белки, Саша бу сыры ачар. Эгер шоны башарса, оны оглан гөрүп, еңил-елпай юмуш буюрмаларыны бес эдердилер. Оңа улы адам хөкмүнде гарардылар.

Серафим дайының чаклайшы ялы болды. Ираны гөтерип барян офицер йигит шол гожаман дубуң янында аяк чекди. Яралы гелни эмай билен аркасындан дүшүрди. Соңра даш-төверегине әтиячлы гөз айлады. Маңлайының дерини сылды. Гожа онуң даңың алагараңкысында чала сайгардян йүз кешбини гөрүп: «Бу-йә душманың адамы дәл болса герек. Дүйн-өңңинки ыза чекилишикде сеңселән я-да габава дүшүп азашанларың бири болаймаса» дийип ойланды. «Йөне ол Ленаны, Ираны нәдип тапып йөркә? Шу ерде бир эмма бар болаймасын?!» Серафим дайының ене гөвнүне гүман гитди. Саша тарап эгилди.

— Сен бар-да айт, шейле-шейле дийип. Азашмарсын герек?! Йөне барагада гох эдиберме. Ёлдаш Молчаковың еке өзүне айт. Ховлукман дүшүндир. Мен булары гөзден салмайын. Эгер башга ере гитселер, мен шу ере әляглыгымы гоюп, ызларына дүшерин. Мениң гиденими әляглыгымдан билерсиң. Шагырдаман гит. Бар...

Гожа огланы уградып, өзи геленлериң херекетини

сынлап башлады. Офицер формалы йигит тиз-тиз төверега середйәрди. Ирадан бир зат, бир затлар сораярды. Иранын болшундан онуң янындака кән ынанмаянлыгыны гожа анлады. Йөне сонуна гарашмалыды.

• • •

Ленанын отурып-туруп карары етмеди. Бирки гезек одун-чөп, сув гетирмек бахаhасы билен обаның төверегине, деряның боюна барып гелди. Йөне не Серафим дайыдан гөрдүм-билдим барды, не-де Сашадан. Ол: «Өзүм ылгап гидиберсеммикәм?» диййбем ойланды. Ене-де: «Ызымда адам-гара болуп, олары гөни партизанларың үстүне әлтәймәйин» дийип чекинди. Агшама ченли гарашмагы макул билди. Йөне бу гиже хем гелен-гиден болмады. Лена гижәни чирим этмән гечирди. «Вах, мен гурайын. Элтмели хабарым гижә галды. Инди ненең болар? Мен олара нәдип гөрнерин. Маңа эмелсиз диймезлерми?» Шу пикир она ынжалык беренокды. Шонуң үчин болса герек, ол жуда ир турды. Табшырмалы затларыны тайярлашдырып башлады. Касой малай гыкылыклап сүйтдүр юмуртга йыгнаярка, Лена онун аялынын йүзүне-де середип билмеди. Дарья оңа сорагпы гарап дуран ялыды. Йөне велин Дарья оңа бир гезек назар айлап, өз иши билен гүмра болупды. Ол сырлы середишмелерин гыммат душмегиниң мүмкиндигини билйәрди.

Лена деррев обадан сайланмак билен болды. Эсли ёл гечениден соң, ызына назар айлады. Оба арасында артыкмач адам гөрненокды. Шондан соң гелин оңардыгындан тиз йөремәге чалышды, арасында ылгашлады.

Она Серафим дайы пете-пет габат гелди. Ол Ленаның болуп гелшинден бир мөхүм хабарың бардыгыны билди. «Агшам бармалы экеним» дийип, өкүнчли ойланды.

— Иш бар — дийип, гелин чалт гүрледи.

— Хей, агшамда-затда өйүне гелен-гиден, гаравуллан болдумы?

— Ёк. Мен гиже гоңшулара бармак бахаhасы билен өйүмизин төверәклерине ченли середишдирдим. Үйтгешик зат аңмадым. Йөр, ол затлардан хас мөхүм иш бар.

Олар тиркешип күмә гирдилер. Партизанлар этияч үчин шу ерде күме гурупдылар. Бу күмелер душушык ери болуп хызмат эдйәрди. Обадакы ынамдар адамлар зерур болан халатында шу ере гелип, тәзеликлери айдып гидйәрдилер, зерур гөркезмелер алярдылар. Эсасы беркитме хас аңырракда — токайың жүммүшиндеди.

Молчаков гелип гирди.

— Гургунчылыкмы? Хорланаңокмы?

— Мыдар бар. Сиз көпрәк уруберин бу ятлеря. Биз гүнүмизи гөрерис.

— Нәме, үйтгешик хабар бармы?

Лена Касой малайын аялы Дарьяның айданларыны бирме-бир гайталады.

— Ол старший лейтенант сениң өйүңе нәхили душди? Нәме үчин Ираны алып гайтды? — дийип, Молчаков бираз отурансоң сорады.

— Старший лейтенант габавда галыпдыр. Варя кемпириң өйүндәки ышыга гелипдир. Гөрсе, немецлер. Ол хем оларың үчүсини каклапдыр. Онсоң бизиң өе совлупдыр. Ираны болса, «Ирден хөкман бәрлаг болар» дийип алып гайтды. Айдышы ялы, эртеси ирден өйме-өй айландылар.

— Саг бол, Лена! Сен бизе мөхүм хабар гетирдиң.

Молчаков дымды. Ол дүйн өйләнки одун чапып йөренлере саташан адамы ятлады. Онуң үсти даравдаравды, йүзи-гөзи гара ганды. «Немецлериң элинден гачдым» диййәрди. Огланлар табшырылышы ялы оны шу ере гетирипдилер. «Шонуң йүзүнде чапык ызы барды» дийип, Молчаков ойланды.

— Диймек, онда сиз старший лейтенанта ынанярсыңыз-да! — дийип, Молчаков бирден гепледи. Лена бирбада алжыражак ялы этди-де, «Хава» дийип, баш атды.

— Мен ынанян!

Молчаков ериндең турды.

— Ызыңа гиденде билниксизрәк гит. Басым душманың күлүни гөге соврарыс...

* * *

Соңкы гүнлерде күйки дайза чабаланып башлады. Көпбилмиш күйки бу гүн хем ир билен алахасырды болуп, немецлериң комендатурасына уграды. Бирденем келлесине: «Ленаны гөрейин, сорап аныгына етейин» диен пикир гелди. Ол юваш гелне әхли задын айтдырарын өйдүп пикир эдйәрди. Онуң партизанлар билен гатнашыгының хем болаймагы мүмкин дийип чаклаярды. Хол гүн гиже: «Обаның ичинде нәме геп-гүррүң барка?» дийип айланып йөркә, шонуң өйүнден бири чыкып гиден ялы болупды. Йөне кемпир зат аңшырыбам, гиденин ызына дүшүбем етишмәнди.

Лена күйки дайзаның хасанаклап гелшини эйгилиге ёрмады. Йөне онуң көчеден гелйәнини гөрмедиксиреди. Бир зат гөзләп болды-да өйүне гирди. Хич зат билмедиксирәп, өз иши билен болуберди.

Күйки дайза геле-гелмәне ялт-юлт эдип, төверегини середишдирди. Бирденем сесине бат берип башлады.

— Сен дөнүк, догрыңы айт. Агшам өйүнде кимлер болды? Сениң өйүне хер гиже партизанлар гелйәрмиш. Олар кимлер, нәче адам? Гөниңден гелип, догрыңы айтмасаң, хәзир комендатура гидип, жаныңы алдырян. Эгер шол партизанлары тутмага маңа көмек этсең, башыңы аман сакламагы бойнума алян. Эшидйәрмиң? Мен сенден бейле затлара гарашмандым. Хәй, кеззап.

— Варя дайза, ювашрак бол. Менде арың көен ялы-ла сениң. Болар-болмаз ярамаз адамлардан акыла сыгмажак сам-сам гүррүңи эшидип, деррев бириниң үстүне эңибермелими? Сениң бу болшуң болмаяр. Мен-ә булар азар бериберсе, сенден харай гөзләрин дийип йөрүн. Сенем бей диййәң...

— Мен барысыны эшитдим. Саңа ики ёл бар. Я маңа партизанлары тутмага көмек эт, я-да хәзир мениң билен комендатура гидип, өйүңде болан-гоян вакалары жикме-жик айдып бер.

— Варя дайза, башыңа дөнейин, сен нәме, акылыңдан азашдыңмы? Ким маңа бейле шылтак атян? Тоба, худайым, гарып бендәни өйүнде-де аркайын гойжак дәллер-ов! Өйүмде партизан саклап, өлүмиме ховлугамок! Нәме дийилсе, эдип йөрүс, отур дийилсе отуряс, тур дийилсе туряс, сүйт дийилсе сүйт берйәс, юмуртга дийилсе юмуртга берйәс. Шейдибем ярапжак болжак дәл-ов булара. Мен пахыр партизан дийилйәниң нәхили затдыгыны билмесем нәме?! Мен саңа элимден гелен көмеги этмәге тайяр. Йөне мениң билйән задым ёк. Эл гүйжи герек болса көмек эдейин.

— Сен, мекирже хелей, хемме затдан хабарлы болмалы. Эйсем, нәме үчин мениң өйүме гелен мыхманларың гелен ызы бар-да, гиден ызы ёк. Белаңың көрүги сениң кепбәң.

— Варя дайза, мен сениң бу сорагыңа дүшүнемок. Сениң өйүңе гелен мыхманың мениң билен нә дахылы бар? Сен өз өйүңде ёгалан мыхманы мениң башыма йөңкежек болма. Элбетде, өйүңе гелен адамың ягшы-яманына өзүң жогап бермели борсуң. Мениң дек башымы депиржеге сокма, Варя дайза!

— Хә, сен ёк этдирмели, менем жогабыны бермели, шейлеми? Ине, саңа — дийип, күйки дайза Лена юмругыны дүвүп гөркезди.

— Менден бир зат соралса айтжагым шол. Эгер бейдип азар бержек болсаң, үстүңден арз эдерин. Мен сениң эден хайсы бир ишиңе жогап бермели?! Өзүңде бир бела бардыр, мыхманларың ёк болян болса.

Күйки кемпир терс бакып, мөңңүрип башлады.

— Билйән мен, бүтин оба болуп мениң гүнүми гөрүп билеңзок. Гөриплик эдйәрсиңиз Ине, инди пылланча гүндүр. Мениң өйүме мыхман гелмеси галды. Гелениңи гүм эдйәрлер, гелениңи гүм эдйәрлер. Онсоң ханы, ким гелер мениң йыкылмыш чатмама? — дийип, ер юмруклап аглады. Ол гөзлерини чыглап отурышына, ассырынлык билен Ленаның херекетлерини, йүз кешбини сынлаярды.

— Варя дайза, хич зат ёк ерден өзүңи хорлап отурма. Гел, чай ич, нан ий. Көшеш. Ач өлсек, хеммәмиз биле өлерис. Док болсагам, барымыз биле доярыс. Ол затлары сениң этмейәниңи, сениң акгөвүнлидигиңи олар билйәндирлер ахыры!

— Сен бир маңа дүшүнмели ахыры. Мен хор болмак исләмок. Ким боланда маңа нәме?! Мен бу дүнйә ики гелжек болуп дурамок. Оглум ёк, гызым ёк. Әрим ёк, атам ёк. Эйсем ийип-ичмекден башга мен нәмә гуванмалы? Ким мени хор этмесе, мен шонуң

хызматкәри. Киминң дарысы өң бишсе, шонуң гапысында кәкележек.

— Саңа ким нәме дийди? Ийибер-ичибер, гейибер, яшабер. Мен саңа, хей, ягшы-яман бир зат дийдимми? Ёк-ла, бири сениң йүрегиңи чиширипдир. Хемише бейле дәлдин ахыры сен.

— Ягшы, онда мен сенден башга бир зат сораҗак. Иөне догрыны айт, Лена! Мен сениң обада ик догручыл, хич кимден миннет чекмейән гелиндигиңи билйән.

— Сора! Билйән задымы яшырман. Яшырып нәме, хәзирки дүзгүн-тертибе сыгмаян бир ишем эдемок.

— Сениңкә шу айың довамында бир догумлы, бугдайреңк йигит гелдими? Старший лейтенант лыбаслы.

— Худай диевери! Немецлер оба ээ боланы бәри, гарры-гурты, майып-мүҗрүплерден башга адам гөремок. Сениң диййәниң ялы адам-а дүйшүме-де гиреңок. Бизиң ялы худайгаргана бейле йигит етдиреси ёк-ла. Ол адам сизе хачан гелди? Нәхили адамды өзи? «Гук» берәйсең болмадымы?

— Шол лейтенант мениң үчин өрән ховплы адам. Инди бир гөрәйсем этҗегими билйән. Ёк, ол немецем дәл, орсам дәл. Горкунҗыма аныклап билмедим. Эдил асмандан душен ялы болуп маңа саташайды, саташман гечен. Небир говы гүнүм барды.

Лена гөвнүбир ялы одур-будура гүйменип дурды. Муңа кемпириң жаны янды. Жабжынып башлады.

— Мениң халыма ичиң гүлйәми? Шейлеми? Азаҗык сабыр эт! Онсоң мен сизиң халыңыза дашымдан гүлерин. Сен хөкман хабарлы болмалы, саман астындан сув гойберен, акдабан.

Онуң гөзлери петрәре гелди. Гахардан яңа эллери сандырап башлады. Шол пурсат онуң гулагында Касой малайың: «Җан сүйҗүдир. Нәдерсиң, демлигиңи даралдыберсем партизан дәл, кимем болса сайрабер-се» диен сөзлери яңланып гитди. Ол гөвресине гелишмейән чалтлык билен столуң үстүндәки ашпычагы гарбап алды.

— Айтмазмың?

Лена бу сесе тисгиниp гитди. Себәби бу сес адамыңкыдан вагшыңка якынды. Онуң ялта ызына өврүлени хем шолды велин, эдил бокурдагына пычагын күтек ужы диреди. Лена бирбада өзүни йитирди. Ыза чекилҗегини-де, кемпириң элине япышҗагыны-да билмеди. Соң кем-кемден бирнеме өзүне гелди. Онуң эдил чат манлайында ики саны гөз йигренч хем газап билен янярды.

— Дураверн, Варя дайза! Сиз нәме бирден...— дийип, Лена гырык сес билен гепледи. Кемпир пычагы ызына чекенде, ол деррев эллери билен полы сермеди. Келлесине гетириши ялы болды. Палта ериндеди. Онуң хыялыны аңан кемпир тәзеден топулды. Лена ыза гачмага етишди. Ол инди кемпириң өзүни аман гоймаҗагыны билди. Палтаның йүзи билен урмага йүреги этмән, онуң чүвдесини кемпириң депесинден индердя. Иөне өзүниң хем чеп дөши жызлап гитди. Нәбеллиликден, горкудан, хем өзүни горамакдан яңа онуң келлеси гөчди. Нәме эдйәнини-де билмән, кемпириң депесинден палтаны ызлы-ызына әнтерди. Хачан-да кемпириң жынссыз гыкылыгы галандан соң, өзүниң эден ишине дүшүнди. Ойланып дурмага вагт ёкды. Ол чалтлык билен гапыны илдирди. Эпишгеден жыклады. Гелйән-гидйән ёкды. Кемпири көне-күшүл дүшеге долап, бир бурча чекди. Ичерини, өзүни тертибе салды. Бир күрүшге сув ичди. Диңе шондан соң эден ишини келлесинде айлады. «Вай! Эденим бар бола» дийип ичини чекди. Сандырады. Ол өмрүнде хайвана-да азар берен адам дәлди велин, ынха, бу гүн адам өлдүрди отурыберди. Лена ашак чөкди, хоркулдап аглады. Бираз көшешенсоң, чеп гөвсүниң агыряндыгыны дуйды. Эли билен агыряң ерини тутды. Шонда ол чеп тарапының гана эзилендигини билди. Өзүне чалак-чулак мелхем эденден соң, кемпири гүмлемегиң, партизанлара гошулмагың аладасы билен болды.

* * *

Старший лейтенант Юсуп Мәммедовың ягдая баха бермеги башарышы, картадан баш чыкарышы, адамлар билен гатнашыгы партизанларың гөвнүне ярады. Ол бу ердәки адамлар билен тиз өвренишди. Басым хемме маглуматлары дегширип гөрүп, херекет этмек барада дегерли теклиплер айдып башлады. Онуң садалыгыны дийсең халадылар. Юсуп кәте тәзе таньшларына Гөроглының сөвеш тилсимлериндеи гүррүң берйәрди. Шонда отуранлар хезил эдйәрдилер.

Хеммелер бизиң гошунларымызың хүжүме гечмели вагтына сабырсызлык билен гарашярдылар. Хүжүм башланан бадына ичден урмага тайярланярдылар. Йөне душманы ондан бәрде алжыраңңылыга салмалыды. Адамларың ар аласы гелйәрди. Фашистлериң өз обасында эемсирәп йөрмеги оларың йүрегине даг болуп басылярды.

Мәммедов немецлере ал салмагы теклип этди. Оларың партизанларың ичине иберен ичалысыны душушык ери болан күмеликде сакладылар. Онуң төверегинде он адам гойдулар. Хич ким оңа йигренйәндигини, шүбхели середйәндигини билдирмели дәлди. Адамлар оңа партизанларың азык, яраг ёклугы зерарлы даргашып гидендигини зейренип гүррүң берйәрдилер. Серафим дайы болса онуң еке өзүни бир чете әкидип, өңрәк шу ерде бир нәбелли адамың яшандыгыны, илки геленде онда бир папка кагызың бардыгыны, соң шоны шу төверeклере бир ере гөмендигини айтды. Йүзи чапык адам: «Хайсы еррәкде?» дийип сорады. Гожа оңа: «Анык билемок. Йөне күмелигиң төверегинден даш дәлдир. Гиденде бош гитди. Кагызларыны соң гелип алып гитжегини айтды» дийип жогап берди.

Агшам йүзи чапык ызлы адам дүйн антап йершүне немецлериң улулары үчин чөрекдир колбасаны хайсы өйде гойяныны аныкланыны айтды. Ол шу гиже өйи гаравуллап, өй бикеси билен хабарлашмагы хем-де шу ердәкилере етер ялы азык гетирмеги вада берди. Серафим дайы: «Көмекчи герек болар» дийди велин, онуң йүзи үйтгән ялы болды. «Ёк, ики болсак дуярлар, говусы, мен өзүм... Оларың хакындан өзүм чыкарың. Иең таякларымың ызасы хениз ядымдан чыканок» дийип, жанагырылы гепледи...

Партизанлар илкагшамдан башлап чагырылмадык мыхманлары гаршыламага тайярланып башладылар. Олар даңдан гелдилер. Олар гелмезиниң сәхел өң яны йүзи чапык ызлы күмелиге гайдып гелди. Онуң халтасында хакыкатданам чөрек билен колбаса барды. Серафим дайы хеммелери оярды. От якдылар. Гарбанмага башладылар. Эдил шол вагт дашарда түпеңселери, гох-галмагал эшидилди. Шол бада-да ики болуп йүзи чапык ызлының үстүне бөкдүлер. Оны ярагсызландырдылар. Ол нәмәниң-нәмедигине дүшүненсоң: «Ах, билдиңиз-билдиңиз. Бу сапар хем рүстем гелдиңиз» дийип агламжырады-да, келлесини ики дызының арасына гойберди. Дашарда болса партизанлар тарапындан дашы габалан душман солдатларының алжыраңңы гыкылыгы эшидилйәрди.

Бир взводы гырдыран фашистлер болмажысы болдулар. Олар инди хер эдип-хесип эдип, партизанлары ёк этмеги йүреклерине дүвдүлер. Юсуп Мәммедов бу гезек олардан өңүртмек пикирини орта атды. Бизиңкилериң бу гүн-эрте хүжүме гечәймеклериниң мүмкиндигини айтды. Шонуң үчин хем душманың тәзе дөреден горханасыны ёк этмек бизиңкилере улы көмек болжакды. Онуң теклибини макул билдилер. Херекетиң жикме-жик планыны ишләп дүздүлер.

Душман партизанлар үстүмизи басар дийип гарашмандылар. Олар эртир ир билен партизанларың ызыны ызарлап гитмек үчин гүйчли ярагланан топар тайярлапдылар. Йөне оларың пикири баша бармады. Аяк үстүне галянчалар эййәм партизанлар горханаы эелләпдилер.

Ызлы-ызына болан партлама ер годуклатды. Фашистлер газап билен хүжүме гечдилер. Душманларың горханасының күлүни асмана совран партизанлар болса кем-кемден ыза чекилйәрдилер. Бир топар ыза чекилйәнлери гораярды. Олар оңайлы позицияны эелән бадына, бейлеки топар ыза чекилйәрди. Чабга ялы ягян гуршунын астында ыза чекилмек кынды. Шонда-да Ватан намысыны горaян партизанлар яраланланлары хем-де вепат боланлары алып, кем-кемден токая тарап сүйшйәрдилер. Душман билен газаплы атышярдылар.

Шол пурсатда гүндогардан топларың гүммүрдиси янланып башлады. Юсуп бар гүйжүнде: «Бизиңкилер!» дийип гыгырып гойберди. Онуң сеси эдил команда ялы болуп эшидилди. Шондан соң хич ким екеже әдим хем ыза чекилмеди.

• • •

Оба азат эдилди. Душманы урмага партизанлар хем гатнашыпдылар. Олар диш-дырнак гаршылык гөркезйән фашистлериң гапдалындан урупдылар.

Капитан Рожков гөзлерине ынанмады. Бираз ге-

ниргенип дурды. Йөне йылгырып гелйән шолды — старший лейтенант Юсуп Мәммедовды. Олар гужаклашдылар. Йүзи гаралып, дулуклары ичине чөкен Мәммедовың гөзлери шол өңкүси ялы догумлы ялдыраярды.

— Сен ниреден чыкдың? Биз болса сени... — Капитан сөзүниң ызыны ювутды.

— Токайдан! — дийип, Юсуп ядав йылгырды.

Рожков онуң йүзүне середип дурды-да:

— Душнуклы! — дийип сесленди. — Мен болса сениң хатыңы говшурып билмезмикәм дийип горкдум.

Юсубың йүреги эрсип гитди. Капитан дегишйән болаймасын дийип оңа серетди. Йөне Рожковың чыныды. Юсуп ач адамың чөреге топулышы ялы хаты гарбап алды. Хат Зинаданды. Ол хаты окап етишмеди. Хол аңырракдан таныш зенан сеси эшидилди.

— Ол ынха, шу ерде гизленен болмалы. Мен онуң комендатураның жайындан чыкып гачаныны гөрдүм ахыры. Харамзада, гачып сыпарын өйдендир...

Юсуп сес гелен тарапа серетди. Бу Ленаның сесиди.

— Мени халас эдениң бири шол — дийип, Юсуп оны Рожкова гөркезди.

Онянча жайың гапдалындакы кичижик күмеден бири чыкып, йыкылып-сүршүп ылгап гайтды.

— Мен өзүңизиңки ахыры. Мен сизиң үчин ишледим ахыры. Ынанмасаңыз...

Енсесинден чыкан түпең сеси оңа сөзүни соңламага май бермеди. Ол ыранып дурды-дурды-да гүрпүлдәп гайтды. Ол Касой малайды. Оны биле гизленен ёлдашы атыпды. Икинжи түпең сеси күмәниң ичинде янланды. Кимдир бири өз-өзүни атмага гайрат тапыпды.

Капитан Рожков билен Юсуп Мәммедов деррев ягдая баха бермәге, этмели ишлери аныкламага гиришдилер...

* * *

Юсуп Мәммедов дүнйә тәзеден инен ялы болупды. Ол ене-де өңки сөвешдеш ёлдашларының арасындады. Ол кәвагт олара габавда башындан гечиренлерини гүррүң берйәрди. Зинаидадан хат гелип дурды. Ол

инди хаты өйлеринден язярды. Шол гезек саглыгына зепер етенден соң, оны өйлерине гойберипдилер.

Совет эсгерлериниң рухы белентди. Душман сүренине тарап гачярды. Йөне уруш урушды. Адамлар яраланярдылар, вепат болярдылар. Бейик Ватанчылык уршунда бейик өврүлишик болса-да, хениз хер дабан ер сөвешлиди. Фашистлер гачып барышларына газаплы горанярдылар, абат затлары бибат эдйәрдилер.

Азаплы хем-де гахрыманчылыклы сөвеш ёлы гүнбатара тарап ахыркы максада — Еңше тарап узап гидип отырды, узап гидип отырды...

* * *

...Старший лейтенант Юсуп Мәммедов 1945-нжи йылың Еңиш байрамыны сөвеш мейданында гечирди. Зинаида Ивановна Макрушина болса, ата-энесиниң өйүнде, өз өйүнде, Юсуп Мәммедовың саглыгына тост гөтерди.

Зинаида Ивановна Юсуп Мәммедовың пәлван сыпатлы, акыллы-башлы огландыгы, эдермендиги, салыхатлы, адамкәрчиликли йигитдиги барада ата-энесине, гоңшы-голамларына гүррүң берйәрди. Бойдаш гызларына Юсубың суратларыны гөркезйәрди. Ата-энеси болса, екеже гызларының вагтыхош, кейпичаг болмагыны арзув эдйәрдилер. Онуң райыны йыкмазлыга чалышярдылар. Олар екеже мыдарлары шовлы дурмуш гуруп, чатыланы билен агзыбир яшаса, мүң керем разыдылар. Олара перзентлериниң ынжамадык ери болярды. Зинаның гүррүңлеринден Юсубың етимдигини биленлеринден соң олар өзара маслахатлашып, Юсубы өйденичери эдинмеги макул билипдилер. Йөне энтек бу сыр якыны-ядың янында йүзе чыкарыланокды. Шонда-да обаның ичи: «Зина фронтда гуллук эдйәркә бир лейтенант йигит билен танышыпмыш. Ол йигит Орта Азияданмыш. Ызлы-ызына хат язярмыш. Урушдан соң ол йигит оба-да гележекмиш» диен гүррүңлерден долуды. Шейле гүнлериң биринде Зинаида Ивановна Макрушиналарың өйүне телеграмма гелди. Бу телеграмма окаланда, өйүң ичи ала-яза дөнди. Хаял эдилмән мыхманы гаршыламага тайярлык гөрлүп башланды. Телеграмма геленден соң көп

гүн гечмәнкә-де гвардияның старший лейтенанты, дөши орден-медаллардан долы Юсуп Мәммедов йылгырып ишикден гирди. Макрушиналарың өйүни шатлык-шагалаң гуршап алды. Өз огуллары сөвеш мейданындан саг-аман доланып гелен болса-да Макрушиналар мундан артык шатланмаздылар.

Юсуп геленде Зина өйде ёкды. Ол обаның четинде яшаян бойдашының янына гидипди. Бойдашы билен хошлашып дуран Зинаның бирден йүреги гүрсүлдәп гитди. Өйлерине тарап середип доңуп галды. Ол нәхилидир бир үйтгешиклиги, эжесиниң ылгашлаяндыгыны сайгарды. Ол: «Юсуп гелендир» дийип гыгырып гойберди-де, өйлерине тарап ылгады. Бойдашы хем онуң ызына дүшди.

Кемпир йылгырып ичери гирди-де, Зинаның гелйәндигини, өзүнинем ылгап гелйәндигини айтды. Юсуп бөкүп еринден галды-да, оңайсыз ягдайда галды. Ол отуржагынам, дашары чыкжагынам билмеди. Зина билен бу ерде душушмага гаррылардан утанды. Шонуң үчинем ол сыпайычылык этди-де коридора чыкды. Бадына эгнине гачан яглыгыны элине алан Зина гелшине Юсубың бойнуна бөкди. Ол яшлы гөзлерини Юсуба дикип дуршуна:

— Худая шүкүр, ене саташдык. Дири галанымыза шүкүр! — дийип хашлады. — Догрусы, шол одуң ичине гиренсоң, пылан вагт душушарыс я-да пылан зат эдерис диер ялам дәл. Саг-аман гелен болсаң боляр. Мениң гөвнүме, бу затлар бирхили ялан ялы.

Зина дуруп билмән, Юсубың гурсагына япланды-да аглады. Юсуп эл-аягыны йитирипди. Ол Зинаны көшешдирҗек болярды, эмма шу вагт дилине екеже сөзем гелмейәрди. Ичерден кемпир чыкды. Юсуп деррев ыза чекилди.

— Бей, гызым, мыхман гаршылайшың нәхили сениң? Хей, той гүнүнде-де агларлармы?! Ханы, деррев өзүңи дүрсе!

— Бегендим, эже җан, бегендим! Догрусы, шу вагт шу затлара ынаныбам билемок. Мен нәче вагтлап Юсупдан тамамы үзүп гезипдим. Серетсене одуң ичинден гечип ене саташдык.

Ол Юсубың элинден тутды, онуң чекгесинден огшады. Йигидиң йүзи гызарып гитди. Онянча Зинаның эжеси дашардан Зинаның бойдашыны гетирди. Ол

бу душушыга пәсгел бермеҗек болуп дашарда дуран экени.

— Бойдашыны ядыңдан чыкарайыпсың-ла!

Зина бойдашыны гуҗаклады. «Шол айдян йигидим шу, Света» дийип, гөзлерине яш айлады. Олар ичери гирдилер.

Макрушиналар Юсубың гелен гүни улы отурылышык гурадылар. Шу арада Макрушинаның гоңшусы Юсубың полкдашы болуп чыкды. Мәммедов муны гөрүб-ә өңкүденем бетер шатланды. Онуң биленем гуҗаклашып гөрүшди. Ол йигит бир аягыны сөвеш мейданында галдырыпдыр. Отурылышыкдан соң, ол Юсубы өйүне алып гитди. Зина-да олар билен биле гитди. Олар тә дана ченли гечен ёлларыны ятлап, гүррүңлешип отурдылар. Бу гүнлер узак вагтлап арзув эдилен гүнлерди, ятдан чыкмаҗак гүнлерди.

Юсуп гүррүңден гүррүң чыканда, Зинаида Ивановна өйлерине гайтмага ховлугяндыгыны айтды. Ол бу ере сөзүнде тапылмак үчин нәче вагтлап ыснышан гызының дидарыны гөрмек үчин гелипди. Барып эжесини, җигисини идемекчиди. Соң болса оба хоҗалык институтына гирмек үчин экзамене тайярланмакчыды. Зина хич зат диймеди-де, чыкып гитди. Онуң бу хабары эжесине айтмага гидени беллиди.

Зина басым доланып гелди. Онуң элинде иер-ичер ялы зат барды.

— Эжем-ә мыхман нәме бейле ховлугярка диййәр!

— Зина, мен сөзүмде тапылдым. Урушдан соң гелип, сени тапдым. Инди мен обама салама бармалы ахыры.

— Ол-а догры. Йөне агыр гүнлерден соң, бирнеме дынч алсаң оңат боларды.

— Дынч аларыс йөрерис вели... Зина... Неме-ле... Мен саңа бир зат айтмакчы. Йөне сен өйкелеме... Белки, бизиң обамыза гидерис. Мен бу хакда кән ойландым. Йөне мен хакда эрбет пикир эдәйме. Мен сениң яныңа: «Урушдан соң аман галсак, бир-биреги идәли» диен сөзлериң үчин гелдим. Йөне бирхили өвренишипдирис... Онсоң...

— Сенден гизлемәйин. Бизиң өйүмизде бу хакда өң телим гезек гүррүң болды. Мен йөне өйдәкилере бир-биреги доган ялы хорматлаяндыгымызы, бизиң кын ёлларың ыснышдырандыгыны айтдым. Догрусыны

айтсам, сенден шу сөзлере гарашмаярдым, бирхили гарашян ялы-да болуп йөрдүм.
— Гөвнүңе алма, мен халыс йүрекден.
— Гаррыларың шейле шерти бар — сен шу ерде галмалы.
— Гаррыларың гөвнүни йыкмарыс. Йөне сен мениң тарапыма гечсен, олар асла ышыбам дурмазлар.
Зина хич зат диймән ашак гарады. Ахыры Юсуп ювашжа дилленди:
— Онда мен бу гүн Игнатларда ятыбержек.
— О нәме үчин?
— Түркменлерде сөз айдыландан соң, йигит гызың өйүниң төверегинде гөрүнмейәр.
Олар хезил эдинип гүлүшдилер.
Юсуп Мәммедов ир билен туруп, эл-йүзүни ювуп дурды. Зина ишиги батлы ачып, ичерик чаласын гирди. Ол чаласынлык билен Юсубың янагындан огшады.
— Эртириң хайырлы болсун, хорматлы багбан — дийип, ол шадыянлык билен гүлди. — Мен сени ир билен шатландырмага гелдим. Хәзир маңа паспортыңы бер. Дайзам гелен бадына никалашярс.
Онянча Зинаның эжеси гелди.
— Хәзиржек дайзандан телеграмма алдым, гызым! Ине, окап гөр. Олар эртир ир сагат алтыда отлудан дүшйәрлер. Дайзаңа гарашмасак, асла болмаз. Ол мениң ягты яланчыдакы ялңыз хоссарым, екеже уямдыр.
Зина бирселлем диңширгенип дурды-да:
— Эже, сен соңкы вагтларда йиданжаң болупсың. Бирденкә дайзам гелип етишмесе нәтжек?
— Зина жан, дүшүн ахыры. Дайзаң сени өз гызыңданам говы гөрйәр. Сен бу затлары менче билйәнсиң. Ол сен дийип кәкенек. Мениң ол уяжыгым мениң-де, сениң-де мәхрибаныңдыр. Ширин жаныңдыр. Бу гезип йөрен начарларың деңи-тайы дәлдир. Ол сениң екеже дайзаң ахырың. Онсуз биз сениң тоюны гечирип билмерис. Ол сениң тоюнда болмагы арзув эдип йөрди. Оны сениң өзүңе-де айдып гитмедими нәме? «Зина жаның тоюның беемчиси өзүм болмалыдырың» дийип саргап-саргап гитди. Сен энтек көп затлары биленок. Ынха, бәш йылдыр. Бизиң идили гөрен гүнүмиз болмады. Уям билен бирже картошканы бөлүшип иен гүнлеримизем көп болды. Екеже уяның адамсы бир вагт өлүп гитди. Екеже гызы-да фронтда. Гөвни ярым пахыр. Мениң шондан якын хоссарым ёк. Сен бир зады бек белле, эгер дайзаң сениң ника тоюңа гатнашмаса, ол галан өмрүнде бизиң йүзүмизи гөрмез.
Юсуп Зинаның йүзүне серетди-де, кемпири мундан артык зейрендирме диен ышарат этди.
Зина ериндеи бөкүп галды-да:
— Боляр, эже! Сениң диениң болсун. Сениң гөвнүң сынандан душманың бойны сынсын — дийип гүлүп, чай демләп башлады. — Саглык болса, хер гүн той. Түркменлерде шейле пәхим бармыш.
Шейлеликде булар ене-де ики гүн гарашдылар, хорматлы мыхман гелмеди. Буларың гөзлери ёлда галды. Оба-гоңшулары хем оңайсыз ягдая дүшдүлер. Хер ничигем болса, ене гарашмагы маслахат берйәрдилер. Кемпир аягы бишен товшан ялы зовзулдап башлады. Онуң галпылдысы өзгелере-де гечди. «Ким билйәр, хер хили бетбагтчылыкларың болмагы мүмкин» дийип, олар ховсалалы пикир эдйәрдилер. Макрушин: «Сен ховлукма, ене бир гүн гарашалы. Гелмесе, өзүм барып алып гайдайын» дийип аялыны көшешдирди.
Барыбир кемпир тиз-тизден даш чыкып, мыхманың ёлуна гарамасыны гоймады.
Столуң үстүнде барындан иймек-ичмек дурды. Йөне хич кимиң оңа эл узадасы геленокды. Зина Юсубың йүзүне языклы ялы середйәрди. Оны оңа-муңа гүйменмәге жан эдйәрди. Гоңшы-голамлары-да шейлерәк ягдайдадылар. Инди буларың хеммесиниң-де хезили гачды. Көп бир дегишме-гүлүшме-де ёкды. Хеммелериң гөзлери ёлдады. Гарашма кеми галмады. Макрушин аялына: «Бу нәме бейле боляр-айт? Херки зат вагтында болса ягшы!» дийип, гатырганыбам гөрди.
Ине, шол вагтам отуранларың бири бөкүп еринден турды. Ахыры гарашылян мыхман йылгырып ишикден гирди. Болуберди гужаклашма, болуберди өпүшме. Отагларың ичи шагалаңа гапланды. Хаял эдилмән тоя башламалы эдилди. Эртиркиже атарылан нахарам иййлмән, буз болуп дурды. Мария дайза хеммелере йүзленип: «Ханы, гелин, отурың. Шужагаз тайяр нахары иелиң! Тоя онсоң башлалың. Уяжыгы-

мам чай ичип, нахар ийип, аз-кем дынжыны алсынэ дийди. Бир секундың ичинде онуң сеси шадыяна әхеңе гечипди. Йүзи гүл-гүл ачылыпды, шатлыгыны ичине сиңдирип билмән, ылгашлап хызмат эдйәрди. Мәхирли йүзлериң шатлыгы артярды. Чай башының гүррүңи-де бәрха гызышярды. Мария дайза гирип-чыкып йөршүне, уясы билен аманлык-саглык сорашды.

Хорматлы мыхман отуранларың әхлисиниң йүзүне мәхирли середип, гөзүни гүлдүрди. Ол юващдан:

— Ортада отуран гиеви болҗак йигитми? — дийип сорады.

— Хава, ады Юсуп.

— Алла көп гөрмесин, говы йигит экени. Икиси-де бири-бирине мынасып.

— Хава, Юра акыллы-башлы, парасатлы йигит экени. Өзем бойдан-баша фронтда болупдыр. Разведкачы. Гөрсең, гиевим йөне-мөне йигит дәлдир.

— Болаверсин, болаверсин!

Мыхман ядавлыгына гарамаздан, шагалаңа гошулып гитди. Хеммелериң такады гачан экени. Олар дегишме билен мыхмана гарашышларыны, гаррының гахарланышыны гүррүң берйәрдилер.

Шол аралыкда:

— Ынха паспортлары, өзлери-де яшыт — дийип, Мария тәзе чатынжаларың паспортыны уясының элине берди. Мыхман Зинаның өзүне середип отуран нурана кешбини сынлап: «Ах, мениң балаҗыгым» дийип йылгырды. Мыхман шу ики арада Юсуп Мәммедовың суратына середибем гүлүмҗиреди. Соң адресини окап башлады. Мыхман тисгинип гиден ялы болды. Бирхили гашлары дүйругди. Кән-кән кынчылыклары башындан гечирен-де болса ол аял гаты толгунярды. Өйөелери-де онуң ягдайыны аңярдылар. Йөне онуң адамсыны, гызыны көп ятлаяндыгыны, йүреги юкалып, сәхел зада бозуляндыгыны биленсоңлар, онун хәзирки болшуна ончаклы әхмиет бермейәрдилер.

Макрушиналарын гоңшусы, сакгаллак Матвей дайы хем ягдайлара дүшүнип, мыхманы гөз астындан сынлап отырды. Көпи гөрен гоҗа столун башындакыларың оңайсыз ягдайда дымып отурмакларына ёл гоймады. Ол өңде бириниң ава гидиши, токайда ая саташышы, ондан гачышы барада гүррүң берип башлады. Отагың ичи ене-де ала-яз болды. Отуранлар

гүлүп хезил этдилер. Мыхман ене өң эшитмедик гүррүңине дийсең гызыкды.

Бираз салымдан соң мыхман ене-де Юсубың паспортыны элине алды. Ол «Говы йигит сайлапсын» диен маныда Зинаның йүзүне йылгырып серетди-де, Юсуба йүзленди. Онуң йылгырмасындакы үнжини хич ким сызмады.

— Адыңыз Юсуп, фамилияңызам Мәммедов экени. Өрән оңат адыңыз, фамилияңыз бар экени. Өзүңизе гелшип дур — дийди.

Юсуп бирхили яйданыбрак:

— Мениң миллетим түркмен — дийди.

— Билдим-билдим, гөрүп отырын. Сениң түркмен боланың үчин шатлыгымың үстүне шатлык гошулды. Түркмен халкы алчак, эли ачык, сахы, ашлы-нанлы, мыхмансөер, адамкәрчиликли халк. Мен олар билен көп йыллап дуз-эмек болдум. Сылаг-хеззетини кемсиз гөрдүм — диенде, Юсубың йүзи ягтылып гитди. Ол каддыны диклəп, өңкүсинден хас ыкжамланып, мыхманың йүзүне билесигелиҗилик билен серетди. Йөне турувбашдан сораг берибермәни бирхили гөрди.

— Атаң-энең, доган-гарындашларың бармы? Олар хәзир ниреде яшаярлар? — дийип, мыхман сыпайычылык билен сорады.

— Мен етим — диенде, Юсубың йүзи гамгын гөрнүше гечди.

— Атаң-энең хачан арадан чыкды?

— Олар арадан чыканда мен үме дүшмез чага экеним. Мен олары гөз өңүме гетирип билемок. Обадашларымың айтмагына гөрә, какамы Шалтай бага диен басмачы атып өлдүрипдир. Эҗеме-де душманларың чаван гүллеси дегипдир. Ай, гүррүң узак. Оларың тарыхы улы. О затлары менем дайымдан эшитдим. Ол пахырам ёгалды.

— Эҗең адына ким диййәрлер?

— Эҗем пахырың ады Бике экени.

— Асыл сен Бике большевигиң оглумы? Какаң ады Мәммет орсдур. Сени саклап, өсдүрип кемала гетиренем Берди ахмал билен Нурҗемалмы? Юсуп җан, оглум, бу асыл сенми?

Юсуп йүреги ярылан ялы лаңңа еринден галды. Мыхман дайза Юсубы гарса гуҗаклап, маңлайындан өпүп аглап башлады. Даш-төверекде отуранлар анк-

-танк болуп, нәдерлерини билмедилер. Матвей дайы онайсыз ягдайда эллерини овкалап еринден галды. Ол бир зат диймәге хыялланды, йөне ене сакланды.

Мыхманың богазы долуп, дили басылып, эсли вагта ченли геплэп билмән азара галды. Бир отурды, бир турды. Йүрегине басалык бермәге сув сорады. Ол сув иченсонам эсси айылан ялы эсли отурды. Төверекдәкилерден сес-седа чыканокды. Зина билен эжеси хем бу ягдая хайран галып, әлеврәп дурды.

— Дайза, багышлаң! Сиз ким?

Юсубың толгуна-толгуна айдан бу сөзлери мыхман дайзаны эссине гетирен ялы болды.

— Билесиң гелйән болса, менден якын ховандарың болубам билмез. Болмага хакы-да ёкдур — дийип, мыхман гөзүниң яшыны сүпүрип, сөзүни довам этдирди: — Улужа жигиңе Дәдебай диййәрдилер. Гөрмегей, душбүже огланды, нерессежик. Оны Мәмалак байың ганхор иниси гылыч билен чапып өлдүрди. Экиз тай уяңы мен алып гайтдым. Сен олар барада билйәнем дәлсиң. Бу затлары саңа гүррүң берен дәлдирлер, оглум!

— Сағ бол, мәхрибаным! Мениң уям хәзир ниреде? — дийип, Юсуп ики гөвде бир яш болуп, мыхманың янына гечди. Онуң элинден тутды.

— Ынха, уяң сениң гапдалыңда отыр — дийип, Мила Михайловна Зинаны гөркезип, сесинде барыны мөңңүрип гойберди.

Өйүң ичинде эдил йылдырым чакан ялы болды. Хеммелер донуп галды. Дем салымлап оларың дамарларындакы ган айланмасыны бес эден ялыды.

— Агам, ага жан!

Зина Юсубың бойнуна бөкди. Юсуп өзүниң еке-тәк сүйтдеш доганыны гужаклап, хич кимден утанман аглады. Зина айылганч гыгырды. Аяллар ылгашып гелип оны тутдулар. Ол өзүнден гитди. Матвей дайы ювашлык билен гелди-де, Юсубың голтугына гирди. Юсуп гаршылык гөркезмеди. Шу вагт онуң гаршылык гөркезмәге ровгаты хем ёкды.

Матвей дайы Юсуба гөвүнлик берйәрди:

— Оглум, битакат болма! Худая шүкүр эт! Гөрйәңми, икиңизиң гөрүшмек, саташмак несибәңиз бар экени. Худайың өзи ансадыны эдипдир. Ёгсам, сениң өз доганың бардыгындан хабарсыз дүнъеден өтүп ги-

дибермегиңем ахмал ахыры. Дурмушда хер зат болъяр. Онда-да хәзирки ялы говгалы гүнлерде. Буларың хеммесини мертлик билен башдан гечирмек герек...

Мила Михайловна Баликова болуп гечен вакалары бирме-бир айдып берди.

— Ана, шол болан вакалардан соң, гызымың элинден тутуп, Зылыханы багрыма басдым-да, гөни Сибире гайдыбердим. Мария бажымызың чагасы ёкды. Шонуң үчинем Зылыханы Мария гызлык бердим. Булар Зылыханы Зина дийип, өз фамилияларына гечирипдилер. Зина жан Юсубың сүйтдеш доганыдыр. Юсуп билен Зылыха экизтай болмалы. Буларың какасы түркменлериң азатлыгы угрунда гөрешен адам. Ол өрән эдермен хем батыр адамды. Еке геплилиги хем мертлиги үчин оңа Мәммет орс лакамыны дакыпдылар. Лениниң суратыны гарайылгынлы дийилйән ериң адамлары гизләп саклаярка, Мәммет орс ачык саклаярды. Ленин барада илат арасында көп гүррүңлер гечирипди. Владимир Ильич Лениниң суратыны багрына басыбам, түркмен халкының азатлыгы угрунда жаныны гурбан этди. «Ата кесби огла халал» диенлери чын болуп чыкды. Сағ бол, Юсуп жан! Сен какаң сарпасыны саклапсың — дийип, Мила Михайловна сөзүни довам этдирди: — Юсуп жан, гыйылма, Зылыха жан, ынжама. Дурмуш дийипдирлер муңа. Ин эсасы зат икиңизем ата-энеңизе мынасып болуп етишипсиңиз. Ыкбал сизи ялкады. Икиңизи бири-бириңизе душурды.

Юсуп билен Зина болса бу вагт огурлыкда тутулан ялы ашак гарап сожап отырдылар. Бирхили бегенип, толгунярдылар. Зина дуруп билмән, Юсубың эгнине япланып аглады.

Мила Михайловна:

— Ханы, Мария! Төрдәки отагда мениң чемеданым болмалы. Шоны гетир. Хер ничигем болса, адам оглы чиг сүйт эмендир. Сөзүм гуры болмасын — дийди.

Мария дайза гөзүниң яшыны сүпүрип, төрдәки отагдан Мила Михайловнаның чемеданыны алып гелди. Мила Михайловна чемеданы ачды-да, гаты кагызларың арасындан инсизрәк узын суратлары согруп алды.

— Ханы, бәрик середиң! Ине, шу узын душуп

сүйнүп ятан, бойлы-сыратлы начар Юсуп билен Зылыханың эжеси Бике большевик дийилйән аял болмалы. Ынха, окап гөрүң, ады-да языландыр. Бу язгыны Георгий Иванович Тепцов языпды. Ине, бу суратда энесиниң башужунда отуран чагаларың бәркиси Юсуп, аңыркысы Зылыха...

Гүррүң шу ере етенде Зина:

— Вай, эже жан, кәбәм, башыңа дөнейин! Дидарыңы суратда-да болса гөрмек бар экени! — дийип, сураты багрына басып, бар-бар багырды. Зинаның башыны диклэп, агзына совук сув тутуп, зордан эссине гетирдилер.

Мила Михайловна ягдайы бирнеме юмшатмак иследи. Ол чалт херекетлер билен ене бир сураты гөркезип:

— Ынха, бу суратдакы узын яшула Берди ахмал диййәрдилер. Мунуң элиндәки оглан Юсуп. Ине, онуң гапдалында мен. Сол гапдалындакы мениң гызжагазым Нила. Элимдәки Зина жан болмалы. Ынха, бу дуран Георгий Иванович Тепцов. Бу сурат солдатлар билен билеликде дүшен суратымыз. Ортада дуран Сабыр селки, гапдалындакы-да аялы. Булар Василий Назарович билен Мәммет орс.

Отуранлар Мәммет орсуң, Баликовың, Тепцовың, Бике балчайың суратларыны гызыкланма билен сыпададылар. Соң стол башына гечип, доганларың айны вагтындакы душушыгы үчин тост гөтердилер.

* * *

Оны тутуш оба болуп уградтдылар. Ол уясыны оршады-да, ызына серетмән ёла дүшди...

Йүзлерче адама үстүнден орун берен әлет отлы хащылдап ёла дүшди. Ол өзүниң демир дүшеги билен тигирленип, ериң танапыны дүйрләп, батлы гелшине, кәерде аяк чекйәрди. Ёлагчыларың дүшжеги дүшүп, мүнжеги мүненсоң, ене-де жылавуны чейнәп, ёла рована болярды. Ол ёвуз урша гахар эдйән ялы, үстүндәки майып-мүжрүплере хайпы гелйән ялы сес эдйәрди. Кәте болса, узындан гелен белент сес билен гыгырярды. Ёллар узакды, түкенмежек ялыды.

Гудратлы бедеве тиркелен вагонларың биринде

отуран Юсуп Мәммедов өз пикирлерине гүмра болуп, төверек-дашына үнс бермән барярды.

Ёлагчылар икибир-үчбир болуп отурышларына өз-ара гүррүңе гүмрадылар. Оларың солдат эшиклилери-де, граждан геймлилери-де кәнди. Бирнәчеси балык авламакдан геп гозгаса, ене бири гурлушык хакында гүррүң берйәрди. Пагта, бугдай, небит хакында жаңыгып гүрлейәнлерем барды.

Отлы демир ёл билен йүзүп гелшине, арадакы узак гиңишликлери ызда галдырды. Юсуп Чәржев станциясында ёлдашларының бирнәчеси билен хошлашды. Өйләнлер догдук депесиниң четинден гелди.

Ол Тельман районының Гөкдепе обасының экеранчылык мейданларына аралашанда, өйлерине етмәге үч километр чемеси галыпды. Юсуп эп-эсли йөрәнден соң, дем-дынжыны алмак үчин дүшледи. Гөрсе, колхозың гоюн чопаны етип гелйәр. Чопан эшегини дебсиләп, ала-басгы болуп гелйәрди. Ол хем эшегини гыссаярды, хем Юсуба бир затлар дийип гыгырярды.

Чопан Юсубы гөрениндең танан экени.

— Мәммет орсуң оглы дәлми сен? — Чопан йылгырды. Юсуп ылгап барып гөрүшди-де:

— Хава, яшулы. Оба-гара саглыкмыдыр? — дийди.

Обадаш чопан Юсубың аман-саг геленине ики болуп биленокды. Ол деррев эшегинден бөкүп дүшди-де, Юсубың эгинлерини, дөшүни сыпалады:

— Гөзүң айдың, түвелеме, он ики сынаң саг гелипсиң. Түвелеме, түвелеме, танар ялам болмансың, улы кемендир болупсың. Оба-гараларам гургунчылык. Нәме, бу вагта ченли обадан хат-хабар алмаярмыдың?

— Ёк. Обадан хат алманыма дөрт йыл болуп баряр.

— Хә-ә, шей дийсене — дийип, чопан күртдүрди. Дерревем Юсубың чемеданларына гүйменмек билен болды. Олары ганнаның үстүне ерлешдиржек болуп азара галды.

— Ичинде дөвүлжек задың-а ёкдур-да! Ганнаның гашына дегип зепер етәймесин — дийип аладаланды.

Юсуп өй-ичерлеринде нәме-де болса бир үйтгешиклигиң барыны сызды. Болса-да бирбада нәме дийжегини билмән, яшула көмеклешди. Олар чемеданлары тутуп, херси эшегиң бир гапдалындан йөрәп

ˆуградылар. Йигрими-отуз әдим дымшып гитдилер. Юсуп яшулының йүзүне серетди. Онуң гүман эдйәни задына шүбхе галмады. Чопаның аладалы йүзи галагоплы вакалардан хабар берйәрди. Ахырында йүрегине даш баглады. Ардынҗырап, гөзлерини гырпылдатды-да:

— Яшулы, алладан яшырмадыгымы сенден яшыржак дәл. Мениң гара гайгым эҗем. Онуң мени гөреси гелип, гөзи баглы гуш болуп отурандыр. Ики гөзи ёлдадыр. Ишиң гыссаг болмаса, өе гиделиң. Сиз өңрәкден гидиң-де, мениң гелениме эҗеме бушлаң — дийди. Ол бу сөзлери чопаның тарына какып гөрмек, оны геплетмек, өз җаныны барлап гөрмек үчин айдыпды.

Чопан богазыны арчап мердемленди, гизлин хабар айтҗак ялы, төверегине гаранҗаклады:

— Иним, дем салым тагапыл эт. Сениң ховлугяның билйән. Йөне сен илки билен пронтдан гүррүң бер. Мениңем йүрегим ярылып баряр. Уруш гутарды, иллер гелип дур. Бизиң оглумыздан болса хабар-хатыр ёк. Хей, ёлда-ызда оңа душмадыңмы? Өз-э танар ялам болмандыр. Сураты гелди. Хут улы адам чыкыпдыр. Хей, саташмадыңмы?

Юсуп яшулының салгы берйән огланына душмандыгыны айтды. Соңам ёлда-ызда адамың өрән көндигини, урушдан гайдып гелйән ёлдашларының-да көпдүгини дүшүндирди.

— Саг-аман он ики сынаң абат иле говшаныңа шүкүр. Бизиң оглумыза-да шейдип, аман-саг оба гелмек несип этсин — дийип, чопан ене-де уруш ягдайларындан ызлы-ызына совал ягдырып башлады. Юсуп гысга-гысга җогап берйәрди. Яшулы болса: «Пәх, оны, ве-е» дийип, башыны яйкап хайран галярды.

Юсуп болса җуда гыссанярды. Чопаның совалларына җогап берип етишип биленокды. Ахыры май тапып:

— Яшулы, бизиң өй-ичеримизиң хал-ягдайы нихили? — дийимәге зордан етишди. Юсубың бу галагоплы сорагына чопаның йүзи үйтгәп гитди. Ашакы додагыны дишләнини дуйман галды. Ол бираз бөврүни динләп йөрәнден соң, улудан демини алып:

— Сизиңкилерем саглык өз-ә — дийип ашак бакды.

Чопаның бу гүмансырадышына Юсубың депесинден гайнаг сув гуйлан ялы болды. Депе сачы дүйрүгип, ини тикенекләп гитди. Ол деррев эшегиң башыны чекди.

— Яшулы, өйүмизиң хабарыны тизрәк берәймесен-ә йүрегим бирхили болуп баряр. Я шум хабар дагы бармы? Айтсана. «Баша гелениңи гөз гөрер» дийипдирлер. Барыбир мен билмели ахыры. Бейтме, яшулы, айт, нәме болса.

— Ай, ёк-ла, шум хабардан алла даш этсин.

Юсуп эшегиң ногтасыны гойберди. Ене-де юваşлык билен йөрәп уградылар. «Пәх, тәсин адам-айт би. Агзындан гызыл теңңе гачҗак ялы болды мунуң» дийип, Юсуп ичинден гатырганды-да, ене-де яшулы чопаның йүзүне серетди.

— Хәлиден бәри өңки болан, соңкы болҗак ишлери өлчерип-дөкүп етишип билемок. Шу бисырат Өдәниң аялының гепине гидип, када сыгмаян ишлери эдениңи ичиме сыгдырып билемок. Соң өзем-ә гүмүни чекип, бир ерлере ёк болуп гитди — дийип, чопан мүйнли гөрнүшде йүзүни ашак салды. Соң йүзүни ёкары галдырып, сөзүни довам этди: — Ил-ә Әшәни гүнәкәрлейәр вели, мен-ә Өдәниңем йүзүни ювҗак дәл. Бейле агзыны өвелдип йөрмек болмаз ахыры. Әр әр еринде болмалы. Аяла айданыны этдирмели. Гараз, гепиң гысгасы, эҗеңи пахыры шол өе сыгдырмадылар. Эҗең пахырынам шол еке геплилиги-дә. Олам нәме, Берди багбаның дүнйәде бар вагтындакыны ислейәр. О гүнлерден оба гөчениңден хабары ёк онуң. «Дүе гарраса, көшегине зерер» дийипдирлер, яң болманда, сен пронтдан гелйәнчәң, гелниңе хош сөз берибермелиди. Ики зенаның бири гечиримлирәк болаянда, белки, бейле болмаса-да болмазды. Догрусыны алла билйәр, бизиңки эшитмиш. Йөне Нурҗемалың адама ярамаз сөз айданыны я-да бири билен алагез боланыны эшидемок.

— Онсоң эҗем нирә гитди? — дийип, Юсуп ховсала билен сорады. Онуң йүзи-де, сеси-де үйтгәп гитди. Бүдрәп тас чемеданы гачырыпды.

Чопан габа телпегини элине алып, еңсесини гашады-да:

— Иним, яшыранымыз билен яшмак тутмаяр. Шо-

нуң үчин мен аныгыны айтжак. Биринжиден-ә, сен инди намартламалы дәлсиң. Эркек адама эйле-бейле зада эселип-песелмек айып болар. Онда-да сенин ялы, пыланкесин оглуна. Сен Мәммет орс дийилйән сарпасы белент адамың оглусың. Хава, машгалаңызың эйлекилери хич ненеңем дәл вели, шол бичәре энен-ә гөрер гөзлеринден айрылды өйдйән. Шожагаз жигиңи ызына тиркәп гиден огушя — дийип, гашыны чытды. — Хол, Әшәнин доганы, нәме, сен оны танаянсың-ла!

Юсуп гахарыны ичине сыгдырып билмән:

— Хей, бинамыслар. Ягшы-да бир дайы-дайза болупсыңыз-а!.. — дийип, уллакан гөзлерини ханасындан чыкарайжак болды. Юсуп саңңылдап дуршуна башыны хер затлара урубермәге тайынды. Йөне сыр билдирмезлиге чалышды.

Юсубың түйсүниң бозуландыгыны аңан гожа, онуң йүзүне гөзүниң гытагы билен середип ардынжырады. Онуң Юсуба йүреги авады, өзүни гүнәкәр ялы сайды.

— Йөр, иним, иң говусы, бизиң кепбә гидели. Бу ганым уршуң ёвуз гүнлери ел ялы, болмадык ялы болуп гечди. Йөне нәме, йүреклерде арман гойды, бирек-бирекден айырды. Йөне нәме, гахарларам гачар, өйкелерем өчер. Юрдумыз хемишекилери ялы асудадынчлык болуп башлады, худая шүкүр. Болчулыгам болар, саглык болса. Биз Өде эгрә кән айтдык. «Юмрук ялы гарры билен секиз яшлы чага үчин айратын газан атарыланок. Гап бөвүрден бир гарыш ер берсең, оңшар отурар» дийсек, кес-келләм диңлемеди. Гайтам, йүзүне гара чекип: «Шу ики хелейиң сачёлдусындан, «хүв» дийип, юртдан чыкмага кайыл болдум» дийди. Кемпир болса, Әшәниң энеси ялы адам. Буларың арасында пайлашып билмез ялы нәмәниң барыны биз-ә билмедик. Ялңышмаян болсам, өзлери экленип билмән олары хем йүк гөрдүлер өйдйән. Хава, балам, кечжал дайың бизиң-ә төвелламызы алмады. Бирки йыл чыдам эден болса-ха, ак йүзли, абрайлы адам болаймалыды. Гараз, кынчылык адам сайлаяр-да! Сачак долы вагты хемме говы. Шол юкалыберсе, хер ким өзүниң кимдигини билдирибер йәр-дә! Ай, саглык болсун. Ынха, хемме зат гүлала-гүллүк болар гидер.

Юсуп чопаның йүзүне аласармык ягдайда серетди. Дымды. Сон ене өзүни дүрсәп, богазыны арчадыда сөзе башлады.

— Ол диенин догры, яшулы. Йөне хемме задың уршуң үстүне йүкләп, ярамаз адамлар этжегини эдип йөрмелими? Хәзир сизден товакгам, атам-энемиң хатырасы үчин, гебек ганымың даман кепбесиниң агзындан гирип, төрүне бир салам бермекчи. Сизем мениң билен биле барайсаңыз, хасам говы боларды. Илә гошулып, обадашларымдан илки саламлашаным сиз!

Чопан Юсубың пикирини голдамады. Ол хер эдип-хесип эдип, онуң йүрегине басалык бермәге чалышды:

— Хей-й-й, жан иним, сениң ол өңки гөренлериңден оба гөчди. Ганым уршуң зепериниң етмедик ери бармы? Тайындан тазыгып, мәрибанындан айрылып, бозлап йөрен еке сениң машгалаң дәл. Хер хатарда бар онуң ялы. Хеммелер посилкеден жай алып гөчүп гитди. Сенин дайың Өде эгри болса, Әше дайзаңам ташлап, оварра болуп гачып гитди. Әше дайзаң хәзир балыкчы билен Лавкада яшаяр. Сениң шол газир балыкчы билен Лавкада яшаяр. Сениң шол гадымкы хер бири гош юмрук ялы миве гетирйән агачларыны гөресиң гелйәндир. Хәзир өйүңизиң гапдалындан ол агачларың көтүгинем тапмарсың. Өде дайың ол агачлары боя ковлән ялы ковледи. Небир гүл ялы машгаланы бозуп, гөвнүярым пахыры ынжыдып, өзн хем берекет тапмады.

Юсуп ене өз диенини тутды. Юсубың екегеплилиги үчин болса герек, чопаның йүзи бираз аграсланды.

— Мениң несихатымы ал, эншалла, хич хачан хор болмарсың — дийип, чопан артыкмач сөзем айтмадыда, Юсубы өз угруна гойбермеди.

Юсуп «Улының айданыны этмедик увлар» диен накыла гуллук эдип, чопаның айданы билен болды.

Чопан Юсубы гөни өз өйүне әкитди. Юсуп яшулының гылык-хәсиетине ген галды. Ол бирбада юмрыюмшак гөрүнсе-де, геп-сөзүне берк адам экени.

Чопан Юсубы көп сакламакчы дәлди. Ол Юсубы бираз көшешдирип, онсоң салгы берип, энесиниң ызындан уграткмакчыды.

Чопан Юсубың чемеданларыны кендир йүпе чыкады-да, эшегиниң үстүне атды. Улы ёлуң дуралгасына ченли гүррүңлешип гитдилер. Юсуп тә машына мүнйәнчә, чопан ызына гайтмады. Юсуп билен хош-

лашып ызына доланансоң, чопан ёлбойы Өде билен Әшә нәлет окады.

Патма дайза районың иң узакдакы колхозының бир четинде яшаярды. Ол Әшәниң сүйтдеш доганыды. Юсубың ол этраплара барманына он-он ики йыл болупды. Хәзир онуң йүрегиндәки ховсаланы диер-айдар ялы дәлди. Әшәниң доганы Патманың өйүне етмәге бичак ховлугярды. Ол ерде кәбеси-энеси болмалыды. Ол шу гүн хер этҗек-хесип этҗек, мәхрибан энесиниң дидарыны гөрҗекди. Юсуп дүрли ой-пикирлер билен келлесини хум ялы чиширди. Йөне хер нәче өзүни гынаса-да, эҗесиниң соңкы гүнлерде нәхили ягдайдадыгыны гөз өңүне гетирип биленокды. Гынанчлы пикирлериң гам дерясына гарк болан Юсуп Ленин районының меркези посёлогына етенини-де дуйман галды. Юсубы алып гелйән машын Кетгенли обасына гидйән ёлдакы дуралга гелип аяк чекди. Ол чемеданыны алып дүшенсоң, узак гарашмалы болмады. Шол тарапа барян йүк арабасы габат геләйди. Арабачы эсгер эшикли, онда-да дөшүндәки орденлери ловурдап дуран йигиди гөренден арабасыны саклады.

Гүйз айының чигреклиҗе шемалы арабаның үстүндәки адамларың йүзүни чапады ялы гызардярды. Елуң демиргазык тарапа бурулян ерлеринде хованың йитилиги хас-да билдирйәрди. Юсуп чигреги-де, йити шемалы-да дуянокды. Ол Нурҗемал дайзаның — эҗесиниң янына етмәге ховлугярды.

Ёлагчылар солдат гейимли йигидиң Ватан горагындан гелйәндигини билип, оңа ыссы назар билен середйәрдилер. Илкибада олар чекине-чекине хабар гатдылар, соңабака болса хас ыснышып, солдатың үстүне совал барыны ягдырып уградылар. «Нире-нирелерде, хайсы фронтда болдуңыз? Хачан гидипдиңиз, хачан гайтдыңыз? Яныңызда бизиң иллерден кимлер барды? Пыланыны-пыланыны гөрен-ә дәлсиңиз?..»

Юсуп гөрен-билен затларындан гүррүң берип башлады. Фронт хакдакы гүррүңлер оңа бираз теселли берди. Ол бираз ачылышды.

Яңкы яшулы Юсубың болуп дуршуны бирхилирәк гөрен болса герек, хол бейлерәк барансоң, ызына гаңрылып: «Саг-аман гелениң өзи дүнъе малына дегйә, огул! Болар-болмаз зады гөвнүңе гетирип йүрегиңи

чиширип йөрме, бар, бегендир, о бендәңи» дийип, гарылҗык сесленди.

Юсуп укудан оянан ялы болуп тисгинди-де, айдылан ере барды. Гапыны бат билен итиберди. Ичинден чаламыдар сөйгетленип, зордан сакланып дуран көне гапы алашакырды болуп ичерик йыкылды. Бу вагт гиҗәниң үмсүмлигиниң башланып, аргынлыгың адамы сөкйән чемелериди. Гам-гуссаның лайына гарк болуп ятан эне хемишекилери ялы дашара диң салярды. Шол аралыкда оны ядавлык басмарлап, чала ымызганыпды. Гапының зензелесине зәхреси ярылана дөнди. Алланичигси болуп лаңңа ериңден галды.

— Ким би, бимахал чак гапыны шакырдадып йөрен?! — дийип, дүмевлән гырылҗак сеси билен батлы гыгырды. Энесиниң сесине тисгинип оянан огланҗык:

— Вай, эҗе, колхозың сүсек гара өкүзи гапыны сүсди — дийип, кемпириң голтугына дыкылды.

Гара дашдан гара гылы сайлан гөзлериңден махрум болан мәхрибан эне, гапыдан гирен гараны сайгарман, ики җахан оваррасы болды:

— Ким би? Вах, өкүз нәмәниң гөргүсиди — дийип, гапының ағ... дүшен тарапыны эллери билен сермеләп башлады. Шол бармана түңчә бүдреди.

Гөзлериңден эрксиз яш гойберип, гапыда йыданып дуран Юсуп:

— Эҗе! Мен, җаным эҗе, мен. Оглуң, Юсуп! — дийип, Нурҗемал дайзаны гуҗаклады. — Гөрүшмек несибәмизде бар экени. Мен ахыры сизи тапдым, эҗе!

Мәхрибан оглунын «эҗе» диен сеси гулагына иленде, энәниң йүреги эзилип, сүңңи лагшап, ысгындан гачды. Бедениңде ысгын-мыдар галмадык гарры бар-бар багырып, эзиз Юсубыны, гиҗе-гүндиз арзувлан мырадыны багрына басды. Эмма ысгынсыз эллер Юсубың гөвресини узак саклап билмән, сандыр-сандыр этди-де ашак сырылды. Шонуң билен биле гөвре-де шалкылдап арканлыгына гайтды.

Бойлы-сыратлы, долмач энәниң өңки герк-гөрмегинден нам-нышан галмандыр. Күмүш ялы сачына бу голайда дарак дегмәндир. Өзаллар ялпылдап дуран сачы түйдүлишип, гулакларының өңүнден чогшуп чыкып дур. Гынач ериңе атынан бизиниң реңкини сайгарар ялы дәл. Эгнинде сойка эдинен алача көйнегиниң ямалары бессе-бессе. Аякларының топугына ченли шор.

Литературно-художественное издание

Шамырат Таганов

СЫН ГАРА ЙЫЛГЫНА

Роман

На туркменском языке

Ашхабад, РИПО «Туркменистан»

Редактор Р. Алланазаров
Суратчы К. Гурбангелдиев
Сурат редакторы С. Эеберенов
Техредактор О. Нурягдыева
Корректор Гутлымырадова

ИБ № 1455

Йыгнамага берилди 10.01.92. Чап этмэге ругсат эдилди 29.05.92. Форматы 84×108¹/₃₂. Типография кагызы № 2 «Эдеби» гарнитурасы. Ёкары чап эдилиш усулы. Шертли чап листи 30,24. Шертли-реңкли оттиски 30,555. Учёт-нешир листи 30,9. Тиражы 30.000. Заказ № 2522.

Түркменистаның Метбугат барадакы дөвлет комитетиниң «Түркменистан» неширият-чапхана бирлешиги.
744013, Ашгабат ш., Ө. Кулыев көчесиниң 31-нжи жайы.
Түркменистаның Метбугат барадакы дөвлет комитетиниң
Мары велаят чапханасы.
745400, Мары ш., Түркменистан көчесиниң 139-нжы жайы.